SİYASİ-DİNİ-KÜLTÜREL-SOSYAL

İSLÂM TARİHİ

Prof.Dr. H. İbrahim Hasan

Kayıhan Yayınları

<SİYASÎ - DİNÎ - KÜLTÜREL- SOSYAL>

İSLÂM TARİHİ

HÜLEFA-İ RAŞİDİN VE EMEVİLER DÖNEMİNDE SİYASÎ VE DİNÎ HAREKETLER - İDARÎ MÜESSESELER KÜLTÜR VE SANAT - SOSYAL DURUM ABBASİLER'İN BİRİNCİ DÖNEMİ (132-232/750-847) BU DÖNEMDE SİYASÎ VE DİNÎ HAREKETLER

Prof. Dr. Hasan İbrahim HASAN

CİLT: 2

Mütercimler

Yrd. Doç. Dr.İsmail YİĞİT
M. Ü. İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Sadreddin GÜMÜŞ
M. Ü. İlahiyat Fakültesi
Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Arapça yedinci baskısından tercüme edilen
bu eserin bütün hakları
KAYIHAN YAYINEVİ' ne
aittir.

<SİYASÎ - DİNÎ - KÜLTÜREL - SOSYAL>
- İSLÂM TARİHİ
- Yazan: Prof. Dr. Hasan İbrahim Hasan
- Mütercimler: Yrd. Doç. Dr. İsmail YİĞİT
  Doç. Dr. Sadreddin GÜMÜŞ
- Üçüncü Baskı: Çevik Matbaacılık
- Ağustos 1991 İstanbul
- Copyright: KAYIHAN YAYINEVİ

بسم الله الرحمن الرحيم

KAYIHAN YAYINEVİ Umumi Neşriyatı : No: 19

Temel Eserler: İslam Tarihi No: 10/2

Kayıhan
Yayınları

ISBN 975-7574-02-3 (Tk.No)
ISBN 975-7574-04-X (2. Cilt)

Ticarethane Sokak. T.Kuşoğlu
İşhanı No: 41 Kat: 4 D.:33-34
SULTANAHMET /İSTANBUL

Yazışma adresi: P.K. 481 SİRKECİ/İSTANBUL
Tel: 513 51 90 - 527 23 84

İÇİNDEKİLER

ALTINCI BÖLÜM (1/2)
SİYASİ VE DİNİ HAREKETLER

GİRİŞ 11
1. ARAPLARIN İRTİDADI 13
   A. İrtidat Eden Araplara Karşı Hz. Ebûbekir'in Tutumu 16
   B. İslamın Mürtedlere Karşı Tutumu 21
2. Hz. OSMAN'IN KATLİNE SEBEP OLAN FİTNE 26
3. Hz. OSMAN'IN ŞEHADETİNDEN SONRA ORTAYA ÇIKAN GRUPLAR 38
   A. Hz Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Âişe'nin Ayaklanması ve Cemel Vakası 38
   B. Hz. Ali ve Hz. Osman Taraftarları Arasındaki Mücadele - Sıffîn Vak'ası ve Hakem Olayı 41
4. HARİCİLER 53
   A. Haricilerin Ortaya Çıkışı - Nehrevan Savaşı 53
   B. Muâviye Döneminde Hariciler 57
   C. Abdulmelik Devrinde Haricîler 61
   D. Ömer b. Abdülaziz Döneminde Hariciler 65
   E. Emevîlerin Son Dönemlerinde Haricîler - Ebû Hamza el-Haricî 66
   F. Haricîlerin Hilâfet Husûsundaki Görüşleri 69
   G. Haricîliğin Büyük Kolları 71
5. ŞİA 79
   A. Şia'nın Ortaya Çıkışı 79
   B. Muaviye Devrinde Şiiler 81
   C. Hz. Hüseyin'in İsyanı - Kerbelâ Faciası - Tevvâbîn 83
   D. Muhtar b.Ebî Ubeyd 88
   E. Keysâniye 90
   F. Zeyd b. Ali Zeynel-Âbidin'in İsyanı 93
   G. Mehdilik Akidesi 94
6. ZÜBEYRİLER GRUBU 97
   A. Zübeyrîler Grubunun Doğuşu 97
   B. Abdullah b. Zübeyr'in Daveti 100
   C. Zübeyrîler Grubunun Çözülüş Sebepleri 103

7. MÜRCİE 106
8. MUTEZİLE 109
A. Mu'tezile'nein Doğuşu ve Temel Görüşleri 109
B. Mu'tezile'nin Şia ve Havariç İle İlişkileri 112

YEDİNCİ BÖLÜM
İDARİ MÜESSESELER

1. SİYASÎ TEŞKİLAT 121
A. Hilâfet 121
a) Hilâfetin Şartları 123
b) Hulefâ-i Râşidîn'in Seçilme Şekli 125
c) Hulefâ-i Râşidîn'e Biat Hususundaki Görüşümüz 129
d) Emevîler ve Hilâfet 132
e) Halife Ünvanları 134
B. Vezaret 136
C. Kitâbet 137
D. Hicabet (Haciblik-Mabeyncilik) 138
2.. İDARÎ TEŞKİLÂT 140
A. Divanlar 140
B. Vilâyetlerin İdaresi 151
C. Berîd (Posta Teşkilâtı) 160
D. Şurta (Polis Teşkilâtı) 160
3. MALİYE TEŞKİLÂTI 163
A. Beytülmal'in Gelirleri 163
a) Haraç 163
b) Öşür (Gümrük Resmi) 172
c) Zekât 172
d) Cizye 174
e) Fey ve Ganimet 178
B. Emevîler Devrinde Vergiler 179
C. Beytülmal Harcamaları 181
4. ASKERÎ TEŞKİLÂT 185
A. Ordu 185
B. Denizcilik 191
5. ADLİYE TEŞKİLATI 194
A. Kadılık 194
B. Hisbe 200
C. Mezâlim Mahkemeleri 202

SEKİZİNCİ BÖLÜM
KÜLTÜR VE SANAT

1. KÜLTÜR 207
A. Naklî İlimler 210
a) Kırâet İlmi 210
b) Tefsir 217
c) Hadis 219
d) Nahiv 220
e) Edebiyat 221
B. Aklî İlimler 226
a) Kimya ve Tıp 227
b) Siyer ve Megazî 229
2. SANAT 231
Giriş 231
A. Mimarî 233
a) Şehirler 233
aa. Basra'nın Kuruluşu 234
ab. Kûfe'nin Kuruluşu 235
ac. Fustat'ın Kuruluşu 237
ad. Dımeşk (Şam'ın) Kuruluşu 238
ae. Kayravan'nın Kuruluşu 239
b) Camî ve Mescidler 241
ba. Mescid-i Nebevî 241
bb. Câmi'ul-Atîk'in Yapılışı 243
bc. Dımeşk Camii 244
bd. Kayravan Camii 247

DOKUZUNCU BÖLÜM
SOSYAL DURUM

1. SOSYAL TABAKALAR 249
2. MUSİKİ VE EĞLENCE MECLİSLERİ 253
3. HALİFE VE VÂLİ SARAYLARI 259
4. YEMEKLER 265
5. GİYİM EŞYALARI 269
6. KADIN 272
7. OYUN VE EĞLENCE ÇEŞİTLERİ 276

<Siyasî - Dinî - Kültürel - Sosyal >
İSLÂM TARİHİ (2/2)

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEVİLERİN SON DÖNEMLERİNDE DİNİ VE SİYASÎ GRUPLARIN DURUMU

1. ÇOĞUNLUK - ŞÎA - HAVARİÇ - MÜRCİE - MU'TEZİLE.....281
A. Çoğunluk (Cemâiyye).....281
B. Şîa.....282
C. Havariç.....283
D. Mürcie.....285
E. Mu'tezile.....286
2. EMEVÎ OĞULLARI GRUBU VE KENDİ İÇLERİNDE PARÇALANMALARININ SEBEPLERİ.....288
A. Emevî Hanedanı Arasındaki Rekabet ve Çekişmenin Tesiri.288
B. Vilâyetler ve Ordudaki Kabilecilik Hareketlerinin Tesiri.....290
3. HAŞİMOĞULLARI GRUBU - EMEVÎİLERİ ORTADAN KALDIRMAK İÇİN BİRLEŞMELERİ.....293
A. İmâmet (Hilâfet) Hakkının Hz. Ali Evlâdından Abbasîlere İntikali.....293
B. Abbasi Da'vetinin Organizesi ve Safhaları.....295
4. ABBASİ DEVLETİNİN KURULUŞU.....298
A. Mevâli (Arap olmayan Müslümanlar)'nin Haşimioğulların Desteklmesei.....298
B. Emevî Devletinin Yıkılışı.....299
Abbasîlerin Birinci Dönem Halifeleri.....305
Abbasi Hanedanı Soy Kütüğü.....306

İKİNCİ BÖLÜM
ABBASİLERİN BİRİNCİ DÖNEM HALİFELERİ

1. SEFFAH.....308
A. Halifeliği.....308
B. Ahlak ve Şahsiyeti.....310
2. MANSUR.....316
A. Halifeliği.....316
B. İsâ b. Mûsâ'nın Veliahdlikten Azledilmesi - Mehdî İçin Bîat Alınması.....318

C. Ahlak ve Şahsiyeti - Vefatı 320
3. MEHDÎ 332
A. Doğumundan Hilâfetine Kadar Mehdî 332
B. Mehdî'nin İslâhatı 334
C. Mehdî Zamanındaki Karışıklıklar ve Ayaklanmalar 335
D. Mehdî'nin Şahsiyeti ve Vefatı 335
4. HÂDİ 337
A. Hârici ve Zındıkları Tenkili 337
B. Kardeşi Harun'u Veliahdlikten Azletme Teşebbüsü 338
C. Hâdi'nin Ahlâk ve Şahsiyeti - Vefatı 341
5. HARUN REŞİD 344
A. Halifeliğine Kadar Harun Reşid 344
B. İç Karışıklık ve İsyânlar 345
C. Bermekîler 347
D. Harun Reşid'in Şahsiyeti ve Ahlakı - Vefetı 355
6. EMÎN 359
7. ME'MUN 362
A. Dahilî Durum 363
B. Me'mun'un Şahsiyeti ve Ahlâkı - Vefatı 368
8. MU'TASIM 371
A. Mu'tasım Devrinde Karışıklık ve İsyânlar 372
B. Mu'tasım'ın Şahsiyet 376
9. VÂSIK 377
A. Vâsık Devrinde Dahilî Durum 377
B. Vâsık'ın Şahsiyeti 382

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SİYASÎ VE DİNÎ HAREKETLER

1. ABBASÎ DEVLETİNİN KURULMASINDAN SONRA GRUPLAR 385
A. Abbasîlerin Ümeyyeoğullarını Tenkili 385
B. Abbasîlerin İranlılara Meyletmesi 389
C. Mansur Zamanıda Abbasî Devletini Tehdit Eden Güçler 396
D. Mevâli Hareketleri 407
a. Ravendiyye 407
b. Mukannaiyye 409
c. Hürremiyye 411

d. Zanadıka.....417
2. Hz. ALİ EVLADININ SİYASET MEYDANINA ÇIKIŞI VE KILICA SARILMALARI.....425
A. Muhammed ve İbrahim'in Irak ve Hicaz'da İsyânları.....425
B. Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin Hicaz'da İsyânı.....427
C. İbrahim'ın Irak'da İsyânı.....433
D. Muhammed b. Abdullah'ın İsyânının Bastırılması ve Sebepleri - Bu Konuda Mısır'ın Etkisi.....432
E. Muhammed ve İbrahim'in İsyânından Sonra Hz. Ali Evlâdının Durumu.....443
a. Hüseyin b. Ali'nin İsyânı.....443
b. Abdullah'ın Oğulları Yahya ve İdris'in İsyânları.....446
F. Muhammed b. Cafer ve Kasım b. İbrahim'in İsyânları.....447
3. Hz. ALİ EVLADI İLE ABBASÎLER ARASINDAKİ FİKRÎ MÜCADELE.....451
A. Şiir Alanında.....451
a. Hz. Ali Evladını Destekleyen Şairler.....451
b. Abbasîleri Destekleyen Şâirler.....456
B. İlim Alanında ve Özellikle Kelâm İlminde.....457
c. Şîîler.....457
b. Mu'tezile.....463
c. Ehl-i Sünnet.....470
C. Siyaset Alanında : Bu Mücadele Abbasî Vezirlerinin Özellikle Bermeîlerin Tesiri.....472
4. BERMEKÎLERİN CEZALANDIRILMASINDAN SONRA Hz. ALİ EVLÂDI VE ABBASÎ GRUPLARININ DURUMLARI.....486
A. Bermekîlerin Tenkilinden Sonra Abasî Grubunun Güçlenmesi.....486
a. Raşid'in Kendi Çocuklarını Veliahd Tayin Etmesi ve Bu Durumun Ali Evlâdı Taraftarlarını Kuvvetlendirmesi.....486
b. Emîn ve Me'mun Arasındaki Mücadele.....489
c. Me'mun'un İmâm Ali Rıza'yı Kendisine Veliaht Tayin Etmesi.....495
d. Abbasî Hilâfetinde Türk Unsurunun Ortaya Çıkışı.....505

ALTINCI BÖLÜM (1/2)

SİYASÎ ve DİNÎ HAREKETLER

Giriş:

Bu asır, dinî ve siyasî sahada büyük te'sirler icrâ eden hareketlerin meydana gelmesiyle temâyüz etmiştir. Resulüllah (s.a.)'ın irtihâlinden itibaren Araplar arasında çıkan ihtilâfların tedrîci olarak arttığını görmekteyiz. Peygamber (s.a.)'ın irtihâli üzerine İslâm'dan dönmüş olan birçok Arap kabilesi, Ebû Bekir'in yönetimini tanımayıp, ona zekât vermeyi reddetti; hattâ bazı kişiler, peygamberlik iddiasında bulundular. Ayrıca bu asır, kabilecilik ve siyasî çekişmelerin ortaya çıkması neticesinde Osman b. Affân'ın hayatına son veren büyük fitneye de şâhid olmuştur.

Resulüllah (s.a.)'ın vefatını müteakip, hilâfeti kime vereceklerine dair müslümanlar arasında ihtilâf çıktı. Ancak Ebû Bekir'in halife seçilmesiyle bu işin sona erdiği şüphesizdir. Yine de Arapların birçoğu Hz. Ali'nin tarafını tuttular. Bu da Arap toplumunu, çoğunluk (cemâiyye) ve Şia (Ali taraftarları) olarak ikiye ayırdı. Çoğunluk Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilâfetinden râzı olanlardır. Bunlar, iktidar tam mânâsıyla Emevîlerin eline geçtiği zaman da, onlara itaatı kabul etmişlerdir. İslâm tarihi bu büyük cemâatın tarihinden teşekkül eder. Bu iki grubun dışında kalanlar ise, ya isyankâr veya haricî gruplardır ki, müslümanlar bunların hiçbirinin etrafında ekseriyet olarak birleşmemişlerdir. Bunlar, tarihte zaman zaman geniş topraklar elde etmiş olmalarına rağmen müslümanları birleştirici devletleri olmamıştır. Şia'ya gelince, hilâfetin, Resulüllah (s.a.)'ın Ehl-i Beyt'inden birisinde olmasının gerekli olduğuna inanırlar. Hilâfetin, Hz. Ali'nin, ondan sonra da verâset yoluyla onun çocuklarının hakkı olduğunu kabul ederler.

Yine bu asırda, Râşid Halifeler devrinin son dönemlerinde, Şiîlerle beraber Emevîlere karşı mücadele eden Haricîler grubu meydana çıktı. Böylece Emevî iktidarı boyunca çoğunluk ile şia ve hariciler arasında çekişme devam edip gitti.

Yine bu asırda, Hicâz, Irak ve Mısır'da Emevîlerin aleyhinde büyük bir tehlike oluşturan, hattâ nerede ise Suriye'de bile Emevî nüfuzunu yıkacak duruma gelen Zübeyrîler grubu meydana çıktı. Bu devirde Emevî nüfuzunu zayıflatıp, devletlerinin Abbâsîler ve taraftarlarının eliyle yıkılmasına yardım eden bu gruplar yanında İslâm siyasetinin yönlendirilmesinde Mürcie ve Mu'tezile mezheplerinin te'siri de az değildir. Bu husus ileride açıklanacaktır.

1. ARAPLARIN İRTİDADI (İSLÂM'DAN DÖNMELERİ)

Resulüllah (s.a.)'ın idaresi, dinî, bir hükümettir. Bu hükümet, yürütme yetkisi hususunda Resulüllah (s.a.)'ın hüküm ve tasarruflarında sadece Allahu Teâlâ'nın emir ve vahyine göre hareket ettiği inancına dayanmaktadır. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Battığı zaman andolsun yıldıza ki, arkadaşınız (Muhammed) sapmadı ve bâtıla inanmadı; O, kötü arzularına göre de konuşmaz. Onun konuşması (kendisine) vahyedilenden başkası değildir. Çünkü onu kuvvetlinin kuvvetlisi (Cebrâil) öğretti"[1]. Resulüllah (s.a.)'ın yönetiminde, ayrı ayrı her kabile halkına eşit muamele etmesinde, aşiret kayırma arzu ve temâyüllerine boyun eğmemesinde, menfaat sağlamada yakınlarını başkalarına tercih etmemesinde, kabilecilik şuur ve taassubunu ortadan kaldırarak, din birliği ve İslâm milliyetçiliğini bunun yerine koymasında; işte bütün bunlarda, bedevî Arapların Peygamber (s.a.)'e itâat edip ona boyun eğmelerini kolaylaştıran, muhtelif kabilelerin bayrağı altında toplanmalarını ve onu lider kabul etmelerini sağlayan unsurlar vardır. Hattâ bazı Arapların Peygamber (s.a.) hakkındaki sevgileri o derece fazla idi ki, onun ölümünü dahi kabul edememişlerdi.

Resulüllah (s.a.) vefat edip Araplar bu işin kesinliğini anlayınca, bir grup, onun geride bırakmış olduğu din hususunda şüpheye düştü. Diğer bazıları ise, hilâfet makamını Kureyş veya başkaları ele geçirdiği takdirde, bu makamın krallığa dönüştürüleceği kanaatında idiler. Dolayısıyla kendi durumlarını ve istikballerinin ne olacağını düşünmeye başlayıp Allah'ın elçiliğini yapan, onun emir ve yasaklarını bildiren, hatadan korunmuş ve zelle'den uzak olan Nebî (s.a.)'ın kendilerinden ayrılıp Rabb'ine döndüğünü anlamışlardı. Ne fayda ki, dünyada kabileler arasında eşitliğin sağlanmasının ve insanları tarak dişleri gibi eşit yapma-

---

(1) Necm (53), 1-5.

nın tek garantisi olan bu gibi üstün vasıfları taşıyan bir başka insan da yoktu.

Şu halde böyle bir peygamber'in yerine geçecek olan şahsa, nefsi arzuları ile ailesi ve âşiretinin hâkim olma ihtimali vardı. Sonra da makamın (hilâfet), halifenin mensup olduğu kabilenin durumunu yükseltip diğer kabilelerin durumlarını sarsması ve dolayısıyla insanlar arasında adâlet terazisinin dengesinin bozulmasına âlet edilmesi ihtimali de gözden uzak tutulamazdı.

Peygamber (s.a.)'ın vefâtından sonra kabilelerin hilâfeti ele geçirme hususundaki gayretleri, bu durumu bize açıkça göstermektedir. Bu esnada, kalblerde uyanmış olan Arapçılık ruhu ve kabilecilik şuûru kendini göstermiştir. Ensar, Kureyş'den korkmakta; muhacirler, halifelik kendilerinden başkasına verilirse durumlarının ne olacağını kendi aralarında gizlice görüşmektedirler. Evs ve Hazrec kabileleri de birbirlerinden korkmaktadırlar. Mekke'deki durum da Medine'dekinden farklı değildi. Kureyş'in çeşitli kolları arasında, rekabet duygusu hemen ortaya çıkmıştı. Hz. Ebû Bekir halife seçilince Hâşimoğulları bu işe gücendi ve Hz. Ali birkaç ay bîat etmedi. Ebû Süfyân b. Harb, Hz. Ebû Bekir'e karşı Hz. Ali'yi tahrike çalıştı ve Ali ile Abbâs'ı "iki zelîl ve zayıf" diye tavsif etti[2].

Muhacirlerden Hâşimoğulları ile diğerlerinin, Ensâr'dan da Evs ve Hazrec kabilelerinin, Peygamber (s.a.)'e yakınlıkları, faziletleri, İslâm dinine giriş hususundaki öncülükleri, Allah'ın dinine yardım edişleri, onu koruma ve savunma gibi hususiyetleri vardı. İşte bu grupların herbiri için, hilâfeti elde edebilmek için gerekli vesileler ile bu vesilelerin bir sonucu olarak hilâfeti arzulamalarını gerektiren yukarıdaki sebeplerden herhangi biri mevcut idi. Diğer kabileler ise kendilerinde ne ilk müslümanlardan olma, ne de Peygamber (s.a.)'in akrabası olma gibi üstünlük kazandıran hususiyetler taşımıyorlardı.

Bu kabileler, muhacirlerle ensâr'ın hilâfet hususunda aralarında ihtilaf ettiklerini ve muhacirlerin; "Başkanlar bizden, vezirler sizden olsun!"; Ensar'ın da "Hayır! Bir başkan bizden, bir başkan da sizden olsun!" dediklerini görmüşlerdi. Dolayısıyla bu kabileler, ümitsizliğe

(2) Taberî, III, 202.

düşerek hilâfet hususundaki emellerini kaybettiklerinden, çoğu Hz. Ebû Bekir'in yönetimine boyun eğmeyip isyân ettiler ve bir nevî zorla alınan haraç zannettikleri zekâtı da vermediler. Şüphesiz bir kısım Araplar, liderlerinin vefâtından sonra Kureyş'den herhangi birinin onun yerini tutamayacağına inanmışlardı. Çünkü onlar, din vasıtasıyla hürriyetlerini gasbetmiş ve kendilerini hakimiyeti altına almış olarak gördükleri Kureyş'in yönetiminden hoşlanmadılar.[3].

İsyan kurdu, devamlı olarak ruhlarda gelişiyor, Kureyş hükümetine karşı direnme hareketleri kabileler arasında yaygınlaşıyor, hattâ nerede ise İslâm merkezi bile sarsılıyordu. O kadar ki, halifeliğin sınırları, Mekke, Medine ve Tâif şehirleri ile Benî Abdülkays yurdundan ibâret kalmıştı.

Diğer bölgelerde meydana gelen olaylarla mukayese edilirse Medine'de kayda değer bir hadisenin olmadığı görülür. Mekkeliler dahi İslâm'dan dönmeye niyetlenmişlerdi. Hattâ Resulüllah (s.a.)'ın tâyin ettiği Mekke valisi Attab b. Esîd halktan korktuğu için gizlenmişti. Eğer Süheyl b. Amr kalkıp da Peygamber (s.a)'in ölümünü bildirdikten sonra; "Bu olay sadece İslâm'ın kuvvetini arttırır, kimin (dinden) döndüğünü görürsek boynunu vururuz" demeseydi, onlar da durumlarından tereddüde düşeceklerdi. Bununla beraber Süheyl, bu tehdid yanında şu teşviki de ilâve etti ki, bunun da te'siri olmuştur: "Allah'a andolsun ki, Peygamber (s.a.)'in de dediği gibi, Allahu Teâlâ muhakkak ki İslâm dinini sizinle kemâle erdirecektir." Belki bu söz onların ruhuna tehdîdden daha fazla te'sir etti ve irtidâddan vazgeçmelerine sebep oldu. Medine'de hilâfetin Mekkeli ve Kureyş'den birine intikâl ettiğini görünce, Süheyl'in hatırlattığı Resulüllah (s.a.)'ın hadisine kesinlikle inandılar ve İslâm'a sarılıp onun üzerinde devam ettiler.

Sakîfliler de irtidad etmek istediler, Resulüllah (s.a.)'ın vâlisi Osman b. Ebi'l-As kalkıp onlara, "Ey Sakîfoğulları! Siz en son müslüman olanlardansınız, dinden ilk dönenler olmayın" dedi... Müteakiben Sakîflilere, Peygamber (s.a.)'in Huneyn savaşından sonra kendilerine karşı olan tutumunu anlattı ve Mekkelilerle Sakîfliler arasındaki neseb ve akrabalık bağlarını hatırlattı. Bunun üzerine İslâm'a sarıldılar. Her

(3) Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu Amr b. As, 36-37.

halde Hz. Ebû Bekir halife olunca Medinelilerin onun yanında yer alması, Mekkelilere olduğu gibi Sakîflilere de tesir etmiştir"[4].

İşte, İslâm'dan dönen kabileler arasında yaygınlaşan duygular bunlardır. Kureyşîlere gelince, bu şerefli mîras onlara intikal etti. Bu ağır yükü onlar kaldırdı; mes'uliyetlerini yüklenmede kendilerine yakışır bir şekilde onu benimsediler. Bu uğurda ciğerpârelerini, reislerini ve ileri gelenlerini esirgemeyerek mürted (dinden dönen) kabilelere karşı savaşa gönderip, Arapların lideri ve bu işe en lâyık, bu yükü kaldırmaya en muktedir kimseler olduklarını ispat ettiler. Hz. Ömer'in sahabeden bir gruba söylemiş olduğu şu sözler bunu göstermektedir:

İrtidat hadiselerinin gittikçe yaygınlaştığını, aralarında fısıldaşarak konuşan bu grup, Hz. Ömer'e hangi meseleyi müzakere ettiklerini söylemekten kaçınınca o şöyle dedi: "Zannediyorum ki, diğer Araplar ve müttefikleri, bu seçim işini ve Kureyş'in liderliğini onaylamadıkları takdirde, onlar tarafından Kureyş'in başına gelecek tehlikenin büyüklüğünden ve korkumuzdan bahsediyorsunuz" Sonra şöyle devam etti: "Bu durumdan korkmayın, vallahi ben Arapların size karşı olan tutumundan ziyâde, sizin onlara karşı alacağınız tavırdan korkarım. Ey Kureyş halkı! Allah'a andolsun ki, siz bir deliğe girseniz, Araplar da arkanızdan oraya gireceklerdir. Örnek olma hususunda Allah'dan korkunuz"[5].

A. İrtidâd Eden Araplara Karşı Hz. Ebûbekir'in Tutumu:

Kabileciliğin (asabiyyet) Arapları güç bir işe sürüklemesi ve halifeliği ellerinden kaçırmaları sebebiyle Allah'ın dininden dönmeye itmesi, hayreti mûcip değildir. Nitekim Resulüllah (s.a.) zamanında müslüman olan veya İslâma karşı savaşan kabilelere tesir eden ve onları yönlendiren âmillerin en mühim ve en etkililerinden birinin, yine kabilecilik şuuru olduğunu biliyoruz. Evs ve Hazrec kabileleri, İslâm'ı kabul ettiler. Çünkü onlar, İslâmla şeref kazanacaklar, onun sayesinde, din ve kitab

(4) Bk. Heykel, es-Sıddık Ebû Bekr, 76-77.
(5) Taberî, III, 231.

sahibi olmakla övünüp ahir zaman peygamberi geldiğinde kendilerini Âd ve İrem kavimlerinin öldürülüşü gibi katletmekle tehdîd eden Yahudilere galib geleceklerdi. Yahudiler —aynı zamanda Hıristiyanlar— ise Peygamber kendilerinden gelmediği için İslâm'dan yüz çevirdiler ve ondan nefret ettiler. Hevâzin ve Sakîf gibi diğer meşhur kabileler de müslümanların kendilerine de galip gelip diğer kabileler gibi boyun eğdireceğinden korktukları için İslâm'a karşı savaşmışlardır.

Hattâ bu kabile ırkçılığı (asabiyyet), bazı kabilelere mensup fertleri peygamberlik taslamaya bile itmiş ve Resulüllah (s.a.)'ın vefatından önce veya sonra birçok kimse peygamberlik iddiasında bulunmuş ve dâvetlerini bu kabileler arasında yaymışlardır. Peygamberlik taslayan bu yalancıların en tehlikelisi, Benî Hanife kabilesinden Reccal b. Unfuve ve kendisi gibi sahtekârlardan olup sonunda evlendiği Secah'ın da taraftarları ile kendine katılması sonucu şerri çoğalıp büyük bir tehlike haline gelmiş olan Müseylimetü'l-Kezzab'dır[6].

Müseylime, Resulüllah'a, kendinin de peygamber olduğunu iddia ederek, Arap yarımadasında mülk ve riyâsetin taksimini teklif eder mahiyette bir mektup göndermişti. Resulüllah (s.a.) ona şöyle cevap verdi: "Allah'ın Resulü Muhammed'den yalancı Müseylime'ye, Allah'ın selâmı hidâyete tâbi olanların üzerine olsun. Bundan sonra (bilesin ki) Arz, Allah'ındır, ona kullarından dilediğini varis kılar, âkıbet (âhiret) müttekîler içindir."

Sonra çok geçmeden Resulüllah (s.a.) vefât etti. Hz. Ebû Bekir halife olunca, İkrime b. Ebî Cehl'i arkasından da ona katılmak üzere Şurahbil b. Hasene'yi Müseylime'nin üzerine gönderdi. İkrime, Şurahbil'i beklemeden Müseylime'ye saldırdığı için yenildi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir büyük bir ordunun başında Halid b. Velid'i de Müseylime'nin üzerine gönderdi. Ordunun öncülüğünü Şurahbil b. Hasene yapıyordu. Müslümanların ordusu ile Müseylime'nin ordusu savaşa başladı. Müseylime'nin öncü birliklerine Reccâl komuta ediyordu. Hanifeoğulları şiddetle di-

(6) Taberî, III, 244-246.

rendiler. Müslümanlar cihâdda sadakat gösterip savaşta sabretmeselerdi nerede ise zafer onların olacaktı.

Halid, fitneyi kaynağında kurutmak ve alevini söndürmek için Müseylime'yi mübarezeye çağırdı. Mübareze meydanına çıkan Müseylime, Halid'in karşısında tutunamadı ve dönüp kaçtı. Müslümanlar da onun ve arkadaşlarının üzerine atıldılar ve onları hezimete uğrattılar. Müslümanlar, Hanifeoğullarından çok insan öldürdüler. Museyleme ise, Uhud Savaşında Hz. Peygamber'in amcası Hz. Hamza'yı öldürmüş olan Vahşî ile Ensar'dan biri tarafından öldürüldü[7].

Yine bunun gibi Esved el-Ansî de Yemen'de peygamberlik iddiası ile ortaya çıkmıştı. Kavmi de ona tâbi' oldu. Onların sayesinde çok kuvvet kazandı ve Necran'a karşı savaş açtı. Necran halkına boyun eğdirdiği gibi, başlarına Amr b. Ma'dî Kerib'i getirmiş olduğu Mezhic kabilesini de itaat altına almıştı. San'a vâlisi Şehr b. Bâzân'ın üzerine hücum ederek onu öldürdü ve karısı ile evlendi. Yemen'deki Müslüman vâlilerin kalplerine korku saldı. Nihayet bu durumu Resulüllah'a bildirdiler. Resulüllah (s.a.) onlara, dinlerine bağlı kalmalarını ve Esved'in işini de çabucak halletmelerini emreder mahiyette cevap verdi. Müslümanlar komplo hazırlayıp Resulüllah'ın vefât ettiği günden önceki gece onu bir yere götürerek öldürdüler[8].

Peygamberlik iddiası ile ortaya çıkanlardan biri de Esedoğullarının kâhini Tuleyha b. Huveylid idi. Kavmi ona tâbi' oldu. Tayy, Gavs ve bunlara bağlı olan diğer müttefiklerini de Tuleyha'ya uymaya çağırdılar. Peygamber (s.a.) vefât edince, onun durumu kuvvetlendi. Gatafan kabilesi ve çevresinde olanlar da ona katıldılar. Hz. Ebû Bekir onların üzerine önce Adiy'i sonra da Halid b. Velid'i gönderdi. Tayy ve Cedile kabileleri müslüman oldular. Fezare ve Esed kabileleri ise onunla birlikte direndiler. Nihayet savaş kızışıp Tuleyha durumunun tehlikeye düştüğünü anlayınca Şam'a kaçtı. Taberî bir rivâyetinde şöyle demiştir: "Tuleyha Kelb kabilesine ulaşıncaya kadar kaçmaya devam etti. Sonradan müslüman oldu. Hz. Ebû Bekir'in vefâtına kadar Kelb kabilesi içinde yaşadı. Hz.

(7) Taberî, III, 247-248.
(8) Taberî, III, 232; Muîr, The Caliphate, 20-22.

Ömer halife olunca gelip ona bîat etti ve onun zamanındaki Arap fütûhatına iştirak etti."

Bu sahte peygamberlerin etrafında toplanan Arapların bir kısmı, onların gerçekten peygamber olduklarına inanmıyorlardı. Ancak onlar sayesinde Kureyş'in liderliğinden ve kendilerine yüklenen mükellefiyetlerden kurtulmak için dinden dönme ve yalancı peygamberlerin yanında yer almanın, kendileri için uygun bir yol olduğunu düşünmüşlerdi.

Araplardan bir grup da vardı ki, bunlar irtidat ettikleri halde, peygamberlik iddiasında bulunanlardan hiçbirinin yanında yer almadılar. Reisleri Münzir b. Savâ'nın ölümünden sonra dinden dönen Bahreyn sakinleri bunlardandır. Fakat Allah'ın bir lütfu olarak dinden dönmemiş bulunan Cârud b. Muallâ el-Abdî'nin nasihatları sonucu Bahreynliler tekrar İslâm'a döndüler. Ancak Hutam b. Dubay'a ve Bekir b. Vâiloğulları müslümanları muhasara etmişlerdi. Hz. Ebûbekir, Alâ b. Hadramî'yi onların üzerine gönderdi. Alâ, Hutam ve yanındakilere karşı savaştı ise de önce kesin bir galibiyet elde edemedi. Sonunda yakaladığı bir fırsatı değerlendirerek onları hezimete uğrattı. Bu da şöyle oldu: Müslümanlar, müşriklerin askerî karargâhından bir gürültü işittiler. Bunun sebebini araştırmak üzere gizlice içlerine bir casus gönderdiler. Neticede müşriklerin sarhoş olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine müslümanlar, onların üzerine hücum edip kılıçtan geçirdiler ve askerî karargâhlarını istilâ ettiler[9]

Hz. Ebû Bekir halife olunca, bütün bu güçlükleri, bilinen azmi, kesin kararlılığı ve din hususundaki gayreti ile karşılayıp hemen mürtedler, sahte peygamberler ve zekâtı vermeyenlerin üzerine ordular göndermeye başladı. Bu maksadladır ki, onlarla savaşmak için onbir kumandana sancak verdi.

Komutanlar ve görevleri şöyleydi:

1 — Halid b. Velid, Tuleyha b. Huveylid üzerine gidecek onun işini bitirdikten sonra Betah'a, Malik b. Nuveyre üzerine yürüyecekti.

2 — İkrime b. Ebî Cehil. Hanifeoğullarından Müseylime el Kezzab üzerine gidecek.

(9) Taberî, III, 254-261.

3 — Muhacir b. Ebî Ümeyye. Yemen'de Esved-i Ansî taraftarları üzerine yürüyüp Kays b. Abd-i Yeğus'a karşı savaşan Ebnâlara (İran asıllı Yemenlilere) yardım edecek.

4 — Amr b. As. Kudâa, Vedîa ve Hâris kabileleri üzerine.

5 — Saîd b. As. Suriye hududu civarındaki Hamkatân üzerine.

6 — Huzeyfe b. Mıhsan el-Galfanî Debâ'ya gidecek.

7 — Arfece b. Herseme, Mehre'ye gidecek.

8 — Şurahbil b. Hasene. Museylime üzerine giden İkrime b. Ebî Cehil'e yardım edecek, ayrıca Yemen'de Hanifeoğulları işi bittikten sonra Amr b. As'a katılacak.

9 — Turayfe b. Haciz. Süleymoğulları ve onlarla beraber olan Hevazin kabilesi üzerine yürüyecek.

10 — Süveyd b. Mukarrin. Yemen'de Tihâme'ye gidecek.

11 — Alâ b. Hadramî, Bahreyn'e gidecek.

Hz. Ebû Bekir, bu komutanlara gerekli ta'limatı verdikten sonra herbirinin tâyin edilen bölgelere gitmek üzere yola çıkmalarını emretti. Bu talimatta: "Allah'ın emrinde gayret gösterilmesi, ondan yüz çevirenlerle İslâm'dan ayrılıp şeytanın arzularına uyanlara karşı cihâd edilmesi ve sadece Allah ve Resulü'ne inanmayanlara karşı savaşılması" emrediliyordu. Ayrıca, gönderilen İslâm ordularının içine casus sızabileceği, dolayısıyla herhangi bir saldırıya ma'ruz kalma ihtimali de gözönüne alınarak "kimin ne olduğu tanınıp bilininceye kadar müslümanların arasına yabancıların girmemesine dikkat edilmesi" tavsiye ediliyordu[10].

Hz. Ebû Bekir, bütün mürtedlere mektuplar göndererek onları tekrar dine dönmeye çağırdı. Bu mektuplarında. Hz. Peygamber'in de bir insan olduğunu, her insan gibi onun da ölebileceğini hatırlatarak Resulüllah (s.a.)'ın vefâtından sonra meydana gelen şüpheleri gidermeye çalıştı. Sonra tekrar dine dönmedikleri takdirde, kendilerini öldürmek, kadın ve çocuklarını da esir almakla tehdit etti.

Hz. Ebû Bekir, bu mektupları orduların önünden giden elçilerle mürtedlere ulaştırdı. Komutanlar da aldıkları ta'limat ile yola çıktılar. Sonunda İslâm orduları galip geldi. Gönderilen komutanlar ve askerleri,

(10) Taberî, III, 227.

kılıçlarını mürtedlerin boyunlarına indirdikten sonra İslâm dininin durumu yeniden yüceldi.

Ridde savaşlarında müslümanların zaferine yardımcı olan unsurlardan biri, onların ruhlarına şecaat ve atılganlık ile Arapların irtidâdını basit görme duygusunu veren imân gücüdür. Tarihçilerin rivâyet ettiği, Âmiroğullarından Kurre b. Hubeyre'ye karşı Amr b. As'ın verdiği cevap, bu sözün doğruluğuna delâlet etmektedir. Amr, Kurre'ye misafir olduğunda Kurre ona ikramda bulundu. Sonra başbaşa kaldıklarında Kurre dedi ki: "Ey Amr! Bu vergilerden dolayı Araplar sizden râzı değiller, eğer diretirseniz, aslâ sizin çevrenizde toplanmazlar." İşte o zaman Amr, düşünmeksizin Arapların irtidâdını hafife aldığını gösteren cevabını verdi ve: "Bizi Arab'ın irtidâdı ile mi korkutuyorsun? Allah'a andolsun ki, seni annenin odasında atlara çiğnetirim!" dedi.

Kurre b. Hubeyre esir olarak Hz. Ebû Bekir'e getirildiği zaman, müslüman olduğuna dair Amr'ı şahid gösterdi. Hz. Ebû Bekir Amr'ı getirtip sordu. O da Kurre'nin söylediklerini anlattı. Söz zekât meselesine gelince Kurre: "Ey Amr! merhamet et!" dedi Amr: "Hayır! Vallahi hepsini dosdoğru anlatacağım" dedi. Sonunda Hz. Ebû Bekir onu affedip müslümanlığını kabul etti[11].

Mûir, Arabistan'daki irtidad hareketlerini yok etme ve kökünü kurutma hususunda müslümanların başarılarının sebeplerini şöyle izah eder: "Bu gayretleri, nusret ve zaferle taçlandırma hususundaki üstünlüğün sırrı, Muhammed'in ihlâslı tebeasının nefislerine yerleştirmiş olduğu bu kuvvetli ruha dayanmaktadır[12].

B. İslâm Dininin Mürtedler'e Karşı Tutumu:

Bazı müsteşrikler, Resulüllâh (s.a.)'ın vefâtından sonra bazı Arap kabilelerinin irtidâd etmelerini, İslâm'ın kılıç gücüyle kabul ettirildiğine ve Arapları bu dine sırf korkunun soktuğuna delîl saymaktadırlar.

---

(11) Taberî, III, 231. Bkz. H.İbrahim Hasan, Kitabu Amr. b. Âs, 38

(12) The caliphate, 18.

Gerçekte ise, Hz. Ebû Bekir'e karşı savaşan ve "Mürted" diye isimlendirilen Arapların tamamı, bu ismi almalarından dolayı akla ilk geldiği şekilde İslâm dininden dönmüş değillerdi. Ancak bunlar iki gruba ayrılıyorlardı:

1 — Sadece zekâtı vermeyenler: Bunlar, zekâtın peygamber'e verilen bir vergi olduğuna inanıyorlardı. Peygamber Rabbi'nin rahmetine kavuşunca onun halifesine zekât vermenin gerekli olduğunu kabul etmiyorlardı. İşte bu grup hakkında Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'e karşı çıktı. ve Resulullah'ın "Allah'tan başka ilâh olmadığını söylemelerine kadar insanlarla muharebe etmekle emrolundum. Lâ ilâhe illallah diyen, müslümanlığın muktezâsı olarak malını ve canını benim elimden kurtarır. Ancak (içlerindeki gizli) hesaplarına gelince o (hesabı görmek) Allah'a kalmıştır," hadisiyle delil getirdi. Fakat Hz. Ebû Bekir, bunların zekâtı vermekten kaçınmalarını, dinin en mühim rükünlerinden birinin yıkılışı olarak değerlendirdi ve bu hususta ağır davranmanın, dinin diğer esaslarının da yıkılmasına yol açabileceğini düşündü.

Hz. Ebû Bekir, mürtedlerin bu grubunu da acımadan cezalandırma görüşündeydi. Bu hususta şöyle demiştir. "Allah'a andolsun ki, namaz ile zekât arasında ayırım yapanlara karşı mutlaka savaşacağım. Çünkü zekât malın hakkıdır. Vallahi Resulüllah (s.a.)'a ödemiş oldukları, zekât hayvanlarının yularını (İkâl)[13] dahi bana vermezlerse, bundan dolayı onlara karşı savaşırım." Hz. Ömer diyor ki: "Vallahi! Bu, Allah'ın Ebûbekir (r.a.)'in kalbini açmasından başka birşey değildir, ben de bunun doğru olduğunu anladım"[14]

Ancak bu gruptakiler, İslâm'dan hoşlanmadıklarından, ya da ona karşı duydukları kinden dolayı dönmüş değillerdi. Bunlar,

---

(13) İkal: Zekât için alınan devenin bağlandığı iptir Zekâtlık hayvan bu ip ile alınır. Çünkü zekât veren kişi zekât malını teslim etmeye mecburdur. Teslim alma da ancak ip ile tahakkuk eder. Hz. Ebû Bekir'in, bu sözüyle alınacak zekâttan hayvanın yularının değerinden bile vazgeçmeyeceğini kastettiği anlaşılıyor. Zekât memuru devenin kendisini alırsa, "İkâlen aldı", değerini alırsa "nakden aldı" denilir. Muberred. el-Kâmil, adındaki eserinde: "Zekât memuru zekâtlık malın değerini değil de kendisini alırsa, "İkâlen aldı" değerini alırsa "nakden aldı" denilir" demiştir.

(14) Buhâri, (bulak baskısı) II, 105.

Resulüllâh (s.a.)'ın vefâtıyla zekâtın sona erdiğini zannetmişlerdi. Ayrıca bunlar dinin esası olan tevhid akîdesinden çıkmış değillerdi. Ancak, zekâtın, Peygamber (s.a.)'e verilen bir vergi olduğu düşüncesinde idiler. Bundan dolayı onun vefâtından sonra zekât vermenin gerekli olduğunu kabule yanaşmamışlardı[15].

2 — İkinci gruba gelince, bunlar, İslâm'dan dönmüş olup gerçekten müslüman değillerdi. Çünkü bunların büyük bir kısmı münâfıklığa alışmış bedevî Araplardan olup, dinin kalblerine te'sir edebilmesi için yeterli bir zaman da üzerlerinden geçmemişti. Kuşkusuz ki din, kalbi dolduran ve ondan kaynaklanan her şeyde te'sirini gösteren akîde ve ilkelerden ibârettir. Yüce Allah, onların bu kaba tabiatını Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyette kınamıştır. Aşağıdaki âyetler bunlardandır: "Bedevîler, "inandık" dediler. De ki: Siz imân etmediniz, ama "İslâm olduk" deyin. İmân, henüz kalblerinize yerleşmedi. Eğer Allah'a ve elçisine itaat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan ve pek esirgeyendir. Gerçek mü'minler ancak Allah'a ve Resul'üne imân eden, ondan sonra da asla şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla savaşanlardır. İşte imânlarında sadık olanlar ancak onlardır. De ki: Siz dininizi Allah'a mı öğretiyorsunuz? Oysa Allah göklerde olanları da bilir, yerde olanları da. Allah her şeyi hakkıyla bilendir"[16]. "Bedevîler, kâfirlik ve münâfıklık bakımından hem daha sert, hem de Allah'ın Resul'üne indirdiği sınırları tanımamaya daha müsaittirler. Allah her şeyi çok iyi bilendir, hikmet sahibidir. Bedevîlerden öylesi vardır ki, (Allah yolunda) harcayacağını ziyân sayar ve sizin başınıza belâların gelmesini bekler. (Bekledikleri) o kötü belâ kendi başlarına gelmiştir. Allah (onların söylediklerini pek iyi işiten, (belâların kimin başına geleceğini de) çok iyi bilendir"[17].

İslâm'ın irtidâd edenleri ölümle cezalandırmasına gelince, bu onların İslâm'a dönmesini istemekten ziyâde o günkü devlet siyâsetinin gerektirdiği bir durumdu. Çünkü İslâm Devleti'nin en çok korktuğu şey, bunların devlet aleyhine büyük bir güç oluşturmaları ve böylece dev-

(15) Bkz. (Kitâbu's-siyâdeti'l-arabiyye ve'ş-Şîa ve'l-İsrâilliyyat fî ahdi Benî Umeyye" mütercim H. İbrahim Hasan'ın ta'lîki, 87.

(16) Hucurat (49), 14-16.

(17) Tevbe (9), 97-98.

letin durumunu tehdit eden yaygın bir tehlike durumuna gelmeleriydi. Müslümanlara göre din ile siyasetin hemen hemen birbirinden ayrılmadığı da bir gerçektir[18].

3 — Bununla beraber İslâm, mürtedlere karşı son derece ihtiyatlıdır. Onları şüphe ile cezalandırmadığı gibi, zan ile de aleyhlerinde hüküm vermez. Mürtede üç gün mühlet verilir. Bu üç gün içinde müslüman âlim ve fakîhleri, din hususunda onlara kapalı kalan şeyleri açıklayarak dinin doğruluğu hakkında ârız olan şüpheleri gidermek için onlarla münakaşa ederler. Bu mevzûda okuyucuya imamların sözlerinden bir kısmını sunalım. Ebû Hanîfe şöyle demiştir: "Müslüman irtidâd ederse, ona üç gün mühlet verilir ve İslâmiyet ona anlatılır. Çünkü zâhir olan, onun, kendisine gelen bir şüpheden dolayı irtidâd etmiş olmasıdır. Bize, bu şüpheyi gidermek gerekir. Ya da hakkı ona açıklamamız için o adamın düşünmeye ihtiyacı vardır ki, bu da ancak mühlet vermekle olur. Mürted mühlet isterse, imâmın mühlet vermesi gerekir. Şerîatta bekleme müddeti muhayyyerlikte (alış verişteki şart ve görme muhayyerliği) olduğu gibi üç gündür. Bunun için mürtede de üç gün mühlet verilmesi gerekir[19].

Ba'zı Mâlikî fakihleri de şöyle der: "Mürted köle veya kadın dahi olsa, kâfir olduğu günden değil, küfrünün tesbit edildiği günden itibaren aç ve susuz bırakılmaksızın üç gün üç gece tevbe etmesi istenir. Kendi malından yedirilir, içirilir ve tevbe etmese bile bu süre içinde işkence edilmez"[20].

İmâm-ı Şâfiî de şöyle der: "Erkek veya kadın mürtedin tevbe edip dönmesini beklemek vâcibdir. Çünkü bu kimsenin, İslâm'da değeri vardı, yani kanı haramdı. Belki de ona bir şüphe ârız olmuştur, mühlet verilirse bu şüphe gider. Mühletin üç gün olduğu söylenmiştir"[21].

İmâm Ahmed b. Hanbel: "Erkek veya kadınlardan âkil ve bâliğ olan her kim İslâm'dan dönerse, üç gün İslâm'a çağrılır" demiştir[22].

---

(18) Bkz. Nicholson, Age., 197.

(19) Şemseddin Serahsî, Kitâbu'l-Mebsûd, (Kâhire 1324 h.) X, 98-100.

(20) Bkz. Derdir, Hâşiyetu'l-kebir Ridde ve ahkâmı bölümü, (Bulak 1309 h.), IV, 270; Düsûki'nin bu kitaba haşiyesi (Haşiyetü'd-Düsûki) IV. 267.

(21) Bkz. Hâşiyetu'l-Becrumî alâ Şerhi'l-Menhec, Ridde bölümü, (Bulak 1399 h.)

(22) Bkz. Keşşâfu'l-kınâ' alâ metnil-İknâ, (Kahire 1319 h.), IV, 100-105.

Bunun yanında, sözü ya da ameli küfre ve adem-i küfre ihtimâli olan bir müslümanın kâfirliğine hükm edilemez; ancak söz ya da ameliyle irtidadını izhâr etmiş olursa, o zaman küfrüne hüküm verilir. Ulemâ açıklamıştır ki; doksan dokuz yönüyle küfre, bir tek yönüyle de imâna ihtimâli olan bir sözü sebebiyle bir müslümanın küfrüne hükmedilemez[23].

Buradan anlıyoruz ki, Resulüllâh (s.a.)'ın vefâtından sonra müslümanlardan irtidad etmiş olanlara karşı Hz. Ebû Bekir'in savaşması, kalblerine müslümanlık henüz yerleşmemiş, İslâm'ı beşiğinde iken yoketmek isteyen bazı kimselerin iç isyânını bastırmaktan başka birşey değildir. Şu halde, Arap birliği sütunlarının çatlamaması ve müslümanların birliğinin parçalanmaması için Hz. Ebû Bekir'in bu isyânı muhakkak bastırması gerekiyordu.

İslâm'ın doğruluğuna kanaat getirip ilkelerinin yüceliğini idrâk ederek İslâm'a girmiş olanlara gelince, bunlardan hiçbiri irtidâd etmemiştir. Tarihçiler, Mekke, Medine ve Tâif halkının müslümanlıkta sebât ettikleri ve Resulüllâh (s.a.)'ın vefâtından sonra Arap Yarımadasını kasıp kavuran bu kasırganın onlara te'sir etmediği hususunda ittifak etmişlerdir.

(23) Bkz. İbn Abidin, "Reddu'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-muhtâr" adındaki eserinin hâşiyesi, Mürted bölümü, (Mısır, 1272 h.) İşte Hz. Ebu Bekir'e mürtedlere mektup yazdıran ve komutanlara ahidnâme verdiren rûh budur.

2. HZ. OSMAN'IN KATLİNE SEBEP OLAN FİTNE

Hz. Osman, hilâfet makamına geçtiği zaman yetmiş yaşındaydı. Kendisi yumuşak huylu ve mülâyim olup, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in ihtiyatkârlığı onda yoktu. Halbuki, bu özellik, o dönemde hassaten Arapların, basit ve sâde zühd hayatından zenginlik ve fetholunan ülkelerden bol miktarda gelen mallardan faydalanma dönemine girdiği bir zamanda, İslâm Devleti gibi büyük bir devleti idare etmek için mutlaka lâzımdı.

Müslümanlar, Hz. Osman'ın halife olmasına sevinmişlerdi. Zira Hz. Ömer'in şiddet ve tazyîkinden sonra onda bir yumuşaklık bulmuşlardı. Hz. Osman, sahâbenin ileri gelenlerinin Medine'den ayrılıp çeşitli bölgelere gitmelerine ve oralarda gayrimenkul edinmelerine izin vermişti[24]. Zekât verme işini de zenginlerin kendi arzularına bırakıp, iste-

---

(24) Taberî şöyle der: "Hz. Ömer, Muhacirlerden Kureyş ileri gelenlerinin, ancak izinle ve belli bir müddetle dış vilâyetlere çıkmalarına müsaade ediyordu. Bu durumdan dolayı ba'zı şikâyetler olması üzerine Hz. Ömer kalktı da şöyle dedi: "Dikkat ediniz! Ben İslâm'ın durumunu devenin ömrüne benzeterek tasvir ederim. O doğar, büyür 5 yaşına (ceza), 6 yaşına (saniyye), 7 yaşına (Rabaî), 8 yaşına (sadîs) ve nihayet 9 yaşına (bâzil) girer. Söyleyin bakalım! (Devenin kemal yaşı olan dokuz yaşına girmiş) bâzil'den gerilemekten, gücünü yavaş yavaş kaybetmekten başka birşey beklenir mi? Dikkat ediniz! İslâm "bâzıl durumuna gelmiş, yani kemâle ermiştir. Biliniz ki, Kureyş uluları Medine'den ayrılmayı Allah'ın malını sadece kendilerine iâne yapmak için istiyor. Bilesiniz ki, Hattâboğlu hayatta iken bu, aslâ olamaz! Harre vâdisinin ötesinde durup Kureyşlilerin ateşe düşmesini önlemek için onların yaka ve kuşaklarından tutup bırakmayacağım." Hz. Osman halife olunca, Hz. Ömer'in yaptığı gibi muhâcirlerin ileri gelenlerini Medine'de kalmaya mecbur etmedi ve başka yerlere gitmelerine izin verdi. Bunun üzerine onlar da çeşitli merkezlere dağıldılar. Oraları ve dünya nimetlerini gördüler. Medine, İslâm'da meziyet ve herhangi bir üstünlüğü olmayan halkla başbaşa kaldı.

dikleri gibi vermelerine, müsâade etti. Bu arada Mekke ve Medine'ye servetler akmaya ve müslümanları etkilemeye başlamıştı. Bu servet onları rahat ve konforlu bir hayat sürmeye sevketti. Medine'de bazı oyun çeşitleri yaygın hale geldi[25]. Hz. Osman oyun ve eğlence ile meşgul olanları cezalandırmaya mecbur oldu, onlardan bazılarını Medine'den sürdü. Bunun üzerine sürgüne gidenlerle yakınları Hz. Osman'a kızdılar[26]. Abdullah b. Mes'ud, Ebûzer el-Gifârî, Ammâr b. Yâsir gibi sahabîler ve taraftarları da Hz. Osman'a kırgındılar. Suyûti'nin rivâyetine göre, Abdullah b. Mes'ud'a bir muâmelesinden dolayı akrabaları Hüzeyl ve Zühreoğulları, Hz. Osman'a kızmışlardı. Yine Ebûzer el-Gifârî'ye yapmış olduğu muameleden ötürü Gifâroğulları; Ammar b. Yâsir'e karşı tutumundan dolayı da Mahzûmoğulları Hz. Osman'a kızıyor ve kırgınlık besliyorlardı[27].

Bu hadiseler sebebiyle, Hz. Osman'a karşı çeşitli bölgelerde yapılan ayaklanma çağrılarına, bu grupların çabucak katılmala-

---

Vilâyetlerde halk, kendilerine gelen bu büyük şahsiyetlerin etrafında toplanarak gruplara bölündüler. Her grup, kendi liderlerini üstün görmeye ve onlar sayesinde üstünlük kazanmaya çalışıyor, her şeyinde onları örnek alıyordu. "Onlar mal ve mülk ediniyorlar, biz de onları tanıyor ve kendimize önder biliyoruz, şu halde biz de mülk ediniriz" demeye başladılar ve bu hususta rekabete düşerek aşırı gittiler. Bu durum, İslâm'a ârız olan ilk zaaf ve bütün müslümanlara sirâyet eden ilk fitnedir." (Taberî, V, 134)

(25) Taberî şöyle der: Dünya malları çoğalıp, insanlar aşırı derecede zengin olunca, Medine'de meydana gelen ilk kötü adet güvercin uçurmak ve sapanla taş atmak oldu. Hz. Osman, (hilâfetinin) sekizinci senesinde Leysoğullarından bir adam görevlendirerek güvercinleri kestirdi, taş atan aletleri de kırdırdı (Taberî, V, 134).

(26) Taberî şöyle rivâyet eder: Hz. Osman, oyun oynadığından dolayı Ka'b b. Zi'l-Habeke'yi cezalandırınca Ka'b kızdı ve Hz. Osman'ın düşmanlarıyla birlikte hareket etti. Bunun üzerine Ka'b, onlarla beraber dövüldü, sonra da Suriye'ye sürüldü. Dâbi' b. el-Hâris'e hapis cezası verilmişti, Hz. Osman'ın şehid edildiği güne kadar hapiste kaldı. Taberî, yine şöyle der: İçlerinde Eşter, Zeyd b. Suhân, Ka'b b. Zi'l-Habeke, Ebû Zeyneb ve Ebû Müverri'in de bulunduğu bir grup, Kûfe'de toplandılar ve: "Hz. Osman insanların başında olduğu müddetçe, hiç kimse başını kaldıramaz" dediler. Bunun üzerine Umeyr b. Dâbi ile Kümeyl b. Ziyâd, "Biz onu öldürürüz!" cevabını verdiler. Sonra Ümeyr, niyetinden vazgeçti, fakat Kümeyl, Hz. Osman'ı öldürmek için uğraştı, hattâ halife kendini korumasaydı, Kümeyl emeline nâil olacaktı.

(27) Süyûtî, Târîhu'l-hulefâ, 106.

rını görünce şaşmamak gerekiyor. Medine ve civarında Hz. Osman'ın siyasetinden ilk hoşnutsuzluk gösterenler, bu şahısların akrabaları olmuştur. Nitekim ona karşı kızgınlıklarını gizlemeyen ve siyâsetini tenkid eden yine bunlardı. Hattâ Hz. Osman -ki o değerli bir sahâbi ve müslümanların halifesidir- müslümanların huzurunda bu iddiaları cevaplamaya ve kendisinin bunlardan uzak olduğunu açıklamaya mecbur kalmıştır[28]. Bazı açıklamaları meselenin aydınlanmasına ve kendini mes'uliyetten kurtarmaya kâfi geldi. Fakat, aleyhindeki kötü propaganda, çoğu kez onun delillerinden daha kuvvetli oluyordu. İzah ettiği diğer bazı meselelerde de delilleri zayıf kaldığı için sahabenin ileri gelenlerini iknâ edemiyor, onların kınamalarından ve itirazlarından kendini kurtaramıyordu[29].

Taberî, Dineverî, Süyûtî ve diğerleri, Hz. Osman'ın Resulüllâh (s.a.), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında dinde olmayan birçok şeyi ortaya çıkardığını zikr etmişlerdir. Nitekim ilk defa iktâ araziler veren, ilk kez alçak sesle tekbir alan, Cum'a günü dış ezanı ilk kez okutan, bayram günü hutbeyi namazdan önce ilk okuyan, ilk defa zekât vermeyi insanların kendi vicdanlarına bırakan, ilk kez atlardan zekât alan - Peygamber (s.a.), at ve köleleri zekâttan muaf tutmuştu- ve ilk defa koru

---

(28) Hz. Osman'ın tenkid edildiği uygulamalarından biri, koru edinmesidir. Hz. Osman, kendisini tenkid edenlere, bu koruyu daha önce Hz. Ömer'in ta'yin ettiğini, kendisinin sadece, zekât develerinin çoğalmasından dolayı bu koruyu genişlettiğini söyledi. Ayrıca Peygamber (s.a.)'in Mescidinin çevresindeki araziye sahip olan bazı müslümanlar, mescidin genişletilmesi için yapılan kamulaştırmada arazilerini vermek istemediler. Hz. Osman zorla aldı ve daha önce Hz. Ömer'in de böyle yaptığını söyledi.

(29) Hz. Osman'a, lüks ve konfor içinde yaşamasından, güzel yemekler yemesinden, dişlerini altınla kaplatmasından ve bunların Hz. Ömer'in yaptıklarıyla mukayesesinden sorulduğu zaman şöyle cevap verdi: "Hz. Ömer'e Allah rahmet etsin, onun takat getirdiğine kim takat getirebilir!" Hz. Ömer Beytülmâl'den aldığı ve ancak kendine yetecek kadar bir maaşla yetinirken, kendisine, âilesine ve yakınlarına bol miktarda mal sağladığı söylenince, "Bu Ömer'in de hakkı idi, fakat o bunu almadı ve müslümanlara teberrû' etti. Hakkını teberrû etmeyen kimsenin kınanması ve yerilmesi doğru olamaz" diye cevap verdi. Akrabalarından ta'yin etmiş olduğu vâliler hakkındaki tutumu da böyle idi. Halk vâlilerden şikâyetçi olup, onlara karşı kendisinden yardım istedikleri halde vâlilerini azarlamadı ve engellemedi.

edinen Hz. Osman'dır[30]. Bazıları onun zekât develeri ile kendinin ve Emevîlerin at ve develeri için koru edindiğini ileri sürmüşlerdir. Halbuki Hz. Osman, sadece zekât develeri için koru edindiğini söylemiştir. Zekât develeri için koru edinmesinden dolayı müslümanlar kendisini tenkid edince o, fertlerle devlet arasında mer'alar yüzünden ihtilâf çıkmaması için böyle yaptığını bildirmiştir.

Hz. Osman, Resulüllâh (s.a.)'a karşı yapmış olduğu bazı uygunsuz hareketleri sonucu sürgüne gönderilmiş olan amcası Hakem b. Ebil'l-As'ı tekrar Medine'ye getirmesinden dolayı da tenkid edilmiştir. Hz. Osman amcasının geri gelmesi için Resulüllâh (s.a.) nezdinde şefaatçi olmuş, fakat Resulüllâh (s.a.) onun Medine'ye dönmesine müsaade etmemişti. Kendisi halife olunca, Hakem'in Medine'ye gelmesine izin verdi. Hakem öldüğünde mezarının üzerine çadır yaptırdı, oğlu Hâris b. Hakem'i Medine pazarına memur tayin etti. Hâris'in davranışları iyi olmadı ve mal toplamada açgözlülük gösterdi. Hz. Osman, Hakem'in diğer oğlu Mervan'ı da kendisine vezir ve müsteşar yaptı. Müslümanlar, Hâkem'in Medine'ye dönüşünü kabul etmemişler ve sahâbenin ileri gelenleri kendisiyle konuşarak onu bu kararından vazgeçirmeye çalışmışlardı. Fakat o, Hakem'in geri gelmesi hususunda Peygamber (s.a.) ile konuştuğunu ve Peygamber (s.a.)'in bu hususta kendisine ümid verdiğini ancak onu geri getirmeden vefât ettiğini söyledi[31]

Müslümanlar, Hz. Osman'ı bir de Hz. Ömer'in tâyin ettiği vâlileri

---

(30) Koru, otluk ve yeşillik olan yerdir. Halkın hayvanlarının serbestçe otladıkları, muhafaza altına alınmış ve korunan bir yer olduğu için bu ismi almıştır. İmam Şafii (r.a.), Resulüllâh (s.a.)'ın "Allah ve Resûlü'nden başkası için koru yoktur" mealindeki hadisini açıklarken şöyle demiştir: "Cahiliyye döneminde Arap reisleri kendi aşiretlerinin bulunduğu bir beldeye gittiğinde bir köpek ulutturur, köpeğin sesinin ulaştığı yere kadar o bölgeyi kendisine koru edinirdi. Başkası ona ortak olamayacağı gibi, hiç kimse de orada hayvanını otlatamazdı. Reis, bu koru'nun çevresindeki otlaklara sahip olan kavime ortak olurdu. Peygamber (s.a.), cahiliyye döneminde yapıldığı şekilde halkın aleyhine koru edinme adetini yasakladı."

(31) Tâha Hüseyn, Fitnetu Osman, 180-185.

azledip, bunların yerine kendi akraba ve yakınlarını tâyin etmesinden dolayı tenkîd etmişlerdir.

Bunlar, devletin başkenti ve kalbi durumunda olan Medine'de cereyan eden hadiseler idi. Diğer İslâm vilâyetlerinde Hz. Osman'a kızan ve ona kin besleyen sürgünlerin yanında iki halk tabakası daha vardı: Bu tabakalardan biri, büyük servet sahibi olan aristokratlar tabakası; diğeri de fakirlik ve yoksulluktan bunalmış bulunan savaşanlar tabakası idi.

Birinci tabakayı ortaya çıkaran bizzat Hz. Osman olmuştur. Yukarıda anlatıldığı gibi Hz. Osman, Kureyş'in ileri gelenlerine Irak, Suriye ve Mısır gibi yeni fetholunan İslâm beldelerine gitmek izni vermiş ve onların mülk edinmelerine ve köşkler yaptırmalarına müsâade etmişti. Yine Hz. Osman, bunların Hicaz'daki mülklerini adı geçen şehirlerdeki mülklerle değişmelerini müsamaha ile karşılamıştı. Mes'ûdî, bu vilâyetlere göç edip oralarda yerleşmiş bulunanlardan bir grup sahâbeyi anlatır ve şöyle der: "Osman'ın zamanında sahâbeden bir grup, Medine dışındaki vilâyetlerde kendilerine mâlikâneler ve evler edindiler."

Muhacirler ve Ensar'ın ileri gelenleri, Hicaz'dan uzak olan bölgelere giderek buralarda etraflarında dinî bir aristokrat zümre meydana getirdiler. Bu aristokrat zümrenin mayasını, zenginlik, İslâm'da öncülük ve Hz. Peygamber'in arkadaşı olmak gibi unsurlar oluşturuyordu. Hz. Peygamber ile birlikte müşriklere karşı savaşarak onun yakın arkadaşı olmak gibi bir şerefe nâil olup da, şimdi Hicaz dışında bulunan dinî liderler pozisyonundaki bu zengin şahsiyetlerin etrafını kuşatan ve onların güzel huylarını benimseyen; ayrıca kendilerine yaptıkları hibe ve bağışlar sebebiyle onlara meftûn olan kişilerin sayıları az değildi. Bunlardan her grup, çevresinde toplandığı sahâbenin halife olmasını temenni etmeye başlamıştı.

Bu gruplar içinde halife katında mertebe ve makam sahibi olmak arzusuyla, hilâfete kendi adamlarının getirilmesi için çalışan küçük gruplar vardı. Ülke vilâyetlerinden Hz. Osman'ı hilâfetten almak için gelen heyetlerin onun yerine seçecekleri halifenin kim olacağı hususunda ayrılığa düşmeleri -nitekim Basralılar Talha'yı Kûfeliler de Zübeyr'i seçmek istiyoruz, demişlerdi— bu sözün doğruluğunun en büyük delilidir.

Bu aristokrat tabakanın yanında, bir de Hz. Osman tarafından tâyin edilen vâlilerin vergi ve ganîmetleri sadece kendilerine ve devlet hazinesine tahsis edip, savaşanları bundan mahrum etmeleri sonucu, yoksul ve fakir bir tabaka ortaya çıkmıştı. Vâliler, ganimetlerin ancak Allah için olduğunu, savaşanların hakkının ise kendilerine verilecek az bir miktar maaştan ibâret olduğunu iddia ediyorlardı. İşte bu savaşçılar tabakası —ki bunların büyük çoğunluğunu bedevîler oluşturmaktadır— savaşlarda elde edilen bol miktarda malın Kureyş'li yönetici ve komutanlara tahsis edildiğini, kendileri kılıçların gölgesinde servet ve şeref kazanmak için çölden çıktıkları halde onların bu malları tekellerinde tutup, kendilerini bunlardan mahrum ettiklerini, Resulüllah (s.a.) Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında savaşanlara verilen ganimetten dahi mahrum bırakıldıklarını görünce, Kureyş'lilere karşı kin gütmeye başlayıp, onları kendi haklarını gasbediciler olarak görerek riyâset ve hakimiyetlerinden kurtulmak istediler. Bunun içindir ki, Arap savaşçılarının, vergi ve ganîmetlerin hükümete değil, kendilerine âit olduğunu ve malın müslümanların malı olup, Allah'ın malı olmadığını ilân etmelerine şaşmamak gerekir.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Hz. Osman zamanında İslâm Devleti'nin durumu tamamen değişmiştir. Bu değişiklik, hükümetin siyâsetine karşı çıkma ve icraatını kötüleme faaliyetini körüklemiş, Medine ve diğer bütün şehirlerde hükümet aleyhine direnmelere sebep olmuştur. Bu durum, Abdullah b. Sebe' ve onun arkasından gidenlerin dâvetini kabule hazırlayıcı ve ondan son derece etkilenmeye müsâit ve uygun bir hava meydana getirmiştir.

Bu isyânın ateşini, sahabîlerden zühd ve takvasıyla şöhret bulan Ebûzer el-Gıfârî (r.a.) farkında olmadan tutuşturmuştur. Hadis imamlarının da büyüklerinden olan Ebûzer, San'âlı Abdullah b. Sebe'in teşvikiyle Hz. Osman ve onun Şam vâlisi Muâviye'nin siyâsetini eleştiriyordu. Abdullah b. Sebe', Yahudi asıllı idi. Müslüman olduğunu söyledikten sonra İslâm ülkesini dolaşmaya başladı. Hicaz'dan başlayıp, Basra, Kûfe, Suriye ve Mısır'ı dolaştı.

İbn Sebe' Suriye'ye gidip, Ebûzer'i Muâviye aleyhine tahrik etti ve ona şöyle dedi: "Ey Ebûzer! Muâviye'nin; mal, Allah'ın malıdır.

Biliniz ki, herşey Allah'ındır!'' sözüne şaşmıyor musun? O, malı müslümanlara değil, kendine alıp müslümanların ismini maaş defterinden silmek istiyor.''[32]

Bunun içindir ki, Ebûzer'in, Muâviye'nin siyâsetinin iyi olmadığını ilân etmesini, zenginleri, fakirlere karşı merhametli davranmaya ve aşağıdaki âyeti delil göstererek mal toplayıp, stok etmekten sakınmaya teşvik etmesini yadırgamıyoruz. Onun delil gösterdiği âyet şu idi: ''Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlara hemen acıklı azabı müjdele! (Bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün (onlara denilir ki): İşte bu, kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yığmakta olduğunuz şeyleri (azabını) tadın''[33]. Bundan dolayı Ebûzer'in çevresinde toplanıp, zenginlere karşı iyi gözle bakmayan ve nihayet zenginler tarafından Muâviye'ye şikâyet edilen fakirler güruhunu gördüğümüzde hayret etmiyoruz. Muâviye meseleyi kendisine bildirince Hz. Osman, fitnenin artık baş gösterdiğini hattâ tümü ile ortaya çıktığını anlamıştı.

Hz. Osman, siyâsetine karşı eleştirilerini devam ettirmeye ahdetmiş olan Ebûzer'i Medine'ye getirmek üzere adam gönderdi. Sanki Ebûzer, Hz. Osman'ı kurban götürecek bu ayaklanmayı önceden haber veriyordu. Medine'ye girdiğinde, Hz. Osman'a karşı komplo hazırlamak üzere toplananları görünce, o topluluğa şöyle bağırmıştı: ''Ey Medineliler! Geniş bir baskın ve şiddetli bir savaştan haberiniz olsun.''

Hz. Osman, Ebûzer'in Medine yakınında küçük bir köy olan Rebeze'de ikâmet etmesine izin verdi, veya İbn Hişâm[34] ve Harezmî'nin[35] kabul ettiği gibi oraya sürgün etti. Lâkin Ebûzer (r.a.), Hz. Osman'ın siyâsetine karşı eleştirilerini, hicrî 31 yılında ölünceye kadar devam ettirdi.

İnsanları Hz. Osman'a karşı ilk tahrik eden kişi olan İbn Sebe' onu azletmek için ortamın hazırlanmış olduğunu gördü. Biz, Ebûzer (r.a.)'in iyi niyetinden şüphe etmediğimiz gibi, onun, Hz. Osman ve uyguladığı siyâsetten hoşlanmadığını da biliyoruz. İbn Sebe'nin aksine Ebûzer'in

(32) Taberî, (De Goeje neşri), 2859.
(33) Tevbe (9), 24.
(34) İbn Hişam, Avrupa tab'ı, II, 971.
(35) Resailü'l-Harezmî, 131; Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, I, 483.

Hz. Osman ve siyâsetinden hoşlanmayışının sebebi, Hz. Osman'ın dinde müsâmahakâr ve dinî hükümleri uygulamada yumuşak olduğunu kabul etmesiydi.

İbn Sebe'nin propagandası, Basra'da verimli bir mer'â bulmuştu. Ancak, Hz. Osman'ın vâlisi Abdullah b. Âmir, onu bu şehirden kovdu. Bunun üzerine İbn Sebe', Sevâd[36] bölgesinde, Kureyşlilerin meskûn bulunduğu, ancak halkın kendilerine karşı hoşnutsuzluğunun arttığı bir yer olan Kûfe şehrine gitti. Asîler evlerinde arka arkaya toplantılar tertip ettiler. Hz. Osman açıkça lânetlendi. Halk Hz. Osman'ın icrâatı ile ilgili dedikoduların içine daldı.

Sonra İbn Sebe' Kûfe'den de koğuldu. Bunun üzerine Suriye'ye gitti. Fakat Basra ve Kûfe'de gördüğü ilgiyi Şam halkından görmedi. Sonra dâvetini din kisvesi altında yaymaya başladığı yer olan Mısır'a gitti. Basra ve Kûfe'deki isyancılarla irtibat kurdu. Onlarla mektup ve elçiler vasıtasıyla haberleşti. Halkı, Hz. Ali'ye dâvet etmek üzere bu beldelere dâvetçiler gönderdi ve halkın ruhunu etkilemeye muvaffak oldu. Önce "Ric'at" görüşünü, yani Hz. Muhammed'in geri döneceği fikrini ortaya attı. Sonra da "Vesâyet" görüşünü yaydı. Bunun mânâsı şuydu: Hz. Ali, Hz. Muhammed'in vasîsîdir ve Hâtemü'l-enbiyâ olan Muhammed'den sonra Hâtemu'l-evsiyâ (Vasîlerin sonuncusu) dur. İbn Sebe', Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı hilâfet hususunda Hz. Ali'nin hakkına tecavüz etmekle ithâm etti. Aynı zamanda aslî vatanı olan Yemen'i İslâm'dan önceki devirlerde işgal etmiş olan Farslardan almış olduğu "ilâhî hak" nazariyyesini müslümanların arasında yaydı. Bu nazariye'ye göre, Hz. Peygamber'den sonra Halife Hz. Ali'dir, bu hakkı

(36) Sevâd, iki yerin ismidir. Birisi Belkâ civarındadır, taşları siyah olduğu için buraya "Sevâd" ismi verilmiştir. İkincisi ise Hz. Ömer b. Hattab zamanında müslümanların fethetmiş olduğu Basra ve Kûfe ile civarını içine alan bölgedir. Ekinleri, hurmalık ve ağaçlıkları karşıdan siyah göründüğü için bu şekilde isim verilmiştir. Burası Arabistan'ın bitki örtüsü bulunmayan bir köşesine komşu idi. Araplar kendi yurtlarından çıktıklarında Irak'daki bu yeşillikleri görünce buraya "Sevâd" ismini vermişlerdir. Nitekim siz de uzaktan birşey gördüğünüzde "Bu kararti nedir" dersiniz. Araplar; siyaha yeşil, yeşile de siyah derlerdi.

Allah'dan alır. Böylece İbn Sebe', zihinleri, Hz. Osman'ın Hilâfeti Resulüllah (s.a.)'in vasîsî olan Hz. Ali'den gasbettiğine inanmaya hazırladı ve halkı Hz. Osman ve vâlilerine karşı kışkırtmaya başladı. Onlara şöyle dedi: "Osman, hilâfeti haksız olarak almıştır. Resulüllah (s.a.)'ın vasîsi, Hz. Ali'dir. Bu iş için toparlanınız. İşe emirlerinizi (idarecilerinizi) ta'n etmekle başlayınız, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yaptığınızı gösteriniz. Bununla halkın meylini kazanır ve onları bu işe çağırırsınız[37]

Mısır halkının, Hz. Osman ile onun Mısır vâlisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ve akrabalarına karşı çok kızgın olmaları, İbn Sebe'nin siyâsetini uygulamasını kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda Muhammed b. Ebî Huzeyfe ile Muhammed b. Ebî Bekir de Mısır'da isyân ateşini alevlendirmeye ve İbn Sebe'nin siyâsetindeki başarısına yardımcı olmuşlardır.

Muhammed b. Ebî Bekir'in bu işe katılması, onunla Ali b. Ebî Tâlib ve oğlu Hüseyin b. Ali arasındaki neseb bağına dayanmaktadır. Çünkü Hz. Ali, Hz. Ebî Bekir'in vefâtından sonra Muhammed'in annesi Esmâ bnt. Umeys ile evlenmişti. Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir'in oğlu, Hz. Ali'nin üvey oğlu idi. Aynı zamanda Hüseyin b. Ali ile Muhammed, bacanak idiler. Bunlar, İran Sâsânî hanedânından III. Yezdcerd'in kızlarını almışlardı. Bir de Mervan b. Hakem, İbn Ebî Serh'e, Muhammed b. Ebu Bekir'i katletmesini, onunla beraber bulunan muhacir ve ensar'ı tenkîl etmesini yazmıştı.

İbn Ebî Huzeyfe'nin, Hz. Osman'a karşı düşmanca bir tavır içine girmesine gelince, bu düşmanlığın belirtileri, yukarıda geçtiği gibi H. 31 yılında Müslümanlarla Bizanslılar arasında meydana gelen, Zâtü's-sevârî gazvesinde onunla İbn Ebî Serh arasında meydana gelen anlaşmazlık neticesi açığa çıkmıştır.

Harp sona erince, İbn Ebî Huzeyfe ile Muhammed b. Ebî Bekir Fustat'a döndü ve İbn Sebe'ye katıldılar[38]. Makrîzî, İbn Ebî Huzeyfe'yi Hz. Osman'a karşı bu düşmanca tutuma sevkeden sebebi şöyle açıklar: İbn Ebî Huzeyfe babasının vefâtından sonra Hz. Osman'ın himâyesin-

(37) Taberî, (de Goeje neşri), 2942.
(38) Taberi, , V,70-71, 135.

de yetişti. Hz. Osman halife olunca ondan devlet işlerinde görevlendirilmesini istedi. Fakat halife, kendisine görev vermedi. Zira halife'ye onun şarap içtiği bildirilmişti. Halife ona: "Eğer sen bu işe ehil olsaydın elbette sana verirdim, fakat sen ehil değilsin" dedi.

Basra, Kûfe ve Mısır'da durum o derece karışık bir hal almıştı ki, bu yüzden Hz. Osman adamlarından dört tanesini, İslâm ülkesindeki bu karışıklıkların sebeplerini araştırmak ve vilâyetlerdeki gerçek durumu öğrenmek üzere görevlendirdi. Bunlardan Muhammed b. Mesleme'yi Kûfe'ye; Üsâme b. Zeyd'i Basra'ya; Abdullah b. Ömer'i Şam'a ve Ammâr b. Yâsir'i Mısır'a gönderdi. Ammâr, ashabın ileri gelenlerinden olup ilk müslümanlardandır.

Ammâr b. Yâsir'den başka hepsi halife'ye döndüler. Zira Mısır'daki âsiler Ammâr'ın gönlünü çelmişlerdi[39]. Daha önce Ammâr ile Abbas b. Utbe b. Ebî Leheb arasında meyana gelen bir iftiradan dolayı Hz. Osman'ın Ammâr'ı cezalandırmış olması Ammâr'ın âsilere meyletmesine yardımcı olmuştur.

Artık İbn Sebe' İslâm vilâyetlerini Hz. Osman ve onun vâlileri aleyhine kışkırtma planını tahakkuk ettirmişti. Bunun doğruluğuna, Muhammed b. Ebî Huzeyfe, Muhammed b. Ebi Bekir ve Ammâr b. Yâsir gibi makam ve nüfuz sahibi birçok kimsenin onun safına katılmalarından daha açık delil olamaz.

İbn Sebe'nin çizmiş olduğu planı, İbn Ebî Huzeyfe uygulamaya başlamıştır. Mısırlılar, Basra ve Kûfe'deki taraftarları ile mektuplaşarak Medine üzerine yürümeyi kararlaştırdılar. Bu safhaya eylem dönemi demek mümkündür. Her vilâyetten 600 kişilik birer grup yola çıkıp Medine'nin dışında toplandılar. Ancak burada Hz. Osman'dan sonra hilâfeti kime verecekleri hakkında ihtilâfa düştüler. Zira Basralılar, Hz. Talha'nın Kûfeliler, Hz. Zübeyr'in; Mısırlılar da —başlarında İbn Sebe' olmak üzere— Hz. Ali b. Ebî Tâlib'in halife olmasını istiyorlardı. Her grup, işin kendi lehlerine sonuçlanması ve kendi istedikleri kişinin halife olması için çalışıyordu[40]

(39) Taberî, (de Goeje neşri), 2943-2944.
(40) Aynı eser, 2955.

Hz. Ali ve diğer ileri gelenlerin araya girmesi sonunda Hz. Osman, Mısır hey'etinin isteklerini kabul etmiş bu suretle onlar da geri dönmüşlerdi. Bunlar yolda giderlerken bazan kendilerine görünen bazan da kaybolan bir süvari gördüler. Bunun üzerine adamın durumundan şüphelenerek onu aradılar. Bir de ne görsünler! Adam Hz. Osman'ın ağzından Mısır vâlisine yazılmış ve halife'nin mührünü taşıyan bir mektup götürüyor. Mektupta Mısır âsilerinin ortadan kaldırılması emrediliyordu. Asiler, bunun üzerine tekrar Medine'ye döndüler ve Hz. Osman'ın yanına girdiler. Hz. Osman, bu mektubu yazmadığını, böyle bir mektubun yazılmasına da emir vermediğini bildirdi ve bu hususta hiçbir bilgisi olmadığına dair kesin yemin etti. Bunun üzerine âsiler, kâtibi Mervan b. Hakem'in kendilerine teslim edilmesini istediler. Çünkü mektubu Mervan'ın gönderdiğine dâir deliller vardı. Hz. Osman, bunu kabul etmedi. Bunun üzerine âsiler yirmiiki gün onun evini kuşattılar. Sahâbeden bir grup onun evini savunuyor, fitnenin kopmaması ve tehlikenin artmaması için onlardan Allah adına geri çekilmelerini istiyorlardı.

Âsiler, hac mevsiminin sona ermesi ve Hz. Osman'ın diğer vilâyetlerden istemiş olduğu yardımın yakında geleceği korkusuyla, işlerinde acele ettiler. O sırada halifeyi savunan Hasan b. Ali, Hüseyin b. Ali ve Abdullah b. Zübeyr gibi kimselerle aralarında çıkan çatışmadan sonra, evine hücum ettiler. Hz. Osman bu durumu görünce suikastcılara yaklaştı ve şöyle dedi: "Allah aşkına söyleyin! Allah aşkına Peygamber (s.a.)'in ashâbı söylesin! Bilmiyor musunuz ki, Resulüllah (s.a.), kim, güçlük ordusunu teçhiz ederse ona cennet verilecektir, buyurdu da, orduyu ben techiz ettim. Yine bilmiyor musunuz ki, Resulüllah (s.a.), kim Rûme kuyusunu kazarsa ona cennet verilecektir, buyurdu ve kuyuyu ben kazdım"[41].

Arka taraftan evine girenlerden Gafikî, yanında bulunan bir demir ile Hz. Osman'ı şehid etti. Bir başkası kılıcıyla vurmak için geldi, bu esnada âilesi Nâile kocasının üzerine kapandı ve kılıcı eliyle karşıladı, dolayısıyla parmakları kesildi. Âsiler, Hz. Osman'ın evini ve Beytülmâl'i (devlet hazinesini) yağmaladılar. Bu olay, Hicrî 35 yılı Zilhicce ayının 18'inde meydana geldi (Milâdî 656). Bu ayın 25'inde, Hilâfeti Ali

(41) Taberi V, 132; Mes'ûdî, Murûcu'z-zeheb, I, 306-307.

b. Ebî Tâlib üstlendi. Hz. Osman'ın öldürülmesi müslümanların birliğini bozan facia ve akabindeki gruplaşmaların, ilk safhası oldu.

Medine halkının savunma hususunda Hz. Osman'ı kendi haline bıraktığı ve kayıtsız kaldığı anlaşılmaktadır. Zira savaşa alışkın, Resulüllah (s.a.), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yanında hâlâ darb-ı mesel getirilen emsalsiz şecâatlerini ve kendilerini korkusuzca ölüme atma hususiyetlerini isbât etmiş olan Medine halkının, halife'ye yardım etmek ve bu âsilere engel olmaktan âciz kalmaları son derece uzak bir ihtimal olarak görülmektedir. Eğer onlar, Hz. Osman'ı savunmak isteselerdi, sayıları az olan ihtilâlcilerin onun katline, zorbalığa başvurup Medine'ye ve Medine halkına tahakküme güçleri yetmezdi.

Şüphesiz ki, Medine ileri gelenlerinin çoğu, Ümeyyeoğullarını sahâbenin büyüklerine tercih ettiği için Hz. Osman'a kızıyorlardı. Fitne son noktasına ulaştığı sırada ellerini bu fitneden uzak tuttular, nasihat ve yardımlarının bir fayda vereceğini düşünmediler. Muhasara şiddetlenince Osman'ın kendiliğinden hilâfetten vazgeçeceğini sanarak, bu trajik sahneyi uzaktan seyrettiler.

İbn Kuteybe'nin rivâyetine göre, Hz. Osman bir gün mescide girdiğinde Hz. Ali ile karşılaştı. Başı ağrıyan Hz. Ali başını sarmıştı. Hz. Osman ona: "Ey Hasan'ın babası! Bilmiyorum ki senin yaşamanı mı isteyeyim yoksa ölmeni mi? Vallahi sen ölürsen senden sonra başkalarıyla kalmak hoşuma gitmez. Çünkü senin yerini tutacak birini bilmiyorum."

el-Fahrî yazarı şöyle demiştir: "Ali (r.a.) devamlı olarak Hz. Osman'ın en büyük yardımcılarından ve onu savunanlardandı. Hz. Osman da insanları kendisinden uzaklaştırmak hususunda devamlı olarak Hz. Ali'nin yardımına sığınırdı. Hz. Ali de güzel bir şekilde insanları ondan uzaklaştırırdı. Osman (r.a.) muhâsara edildiğinde, Hz. Ali, oğlu Hasan'ı ona yardım etmek için gönderdi. Hasan (r.a.) Hz. Osman ile birlikte kendini ölüme attı. Hz. Osman kendisine; "Allah'ı seversen geri çekil" derken o, ona yardım hususunda canını esirgemiyordu"[42]

(42) el-Fahrî, 55.

3. HZ. OSMAN'IN ŞEHÂDETİNDEN SONRA ORTAYA ÇIKAN GRUPLAR

A. Hz.Talha, Hz.Zübeyr ve Hz.Âişe'nin Ayaklanması ve Cemel Vak'ası:

Hz. Ali, Hz. Osman'ın kanını dâvâ edenlere, biraz beklemelerini, halk sakinleşip emniyet yeniden avdet edince, hakkın yerine getirileceğine ve Hz. Osman'ın katillerine ceza vermenin ancak o zaman mümkün olacağına dair nasihatta bulundu. Ancak onlar, Hz. Ali'nin nasihatlerini dinlemediler. Hz. Osman'ın öldürülmesi Hz. Âişe'yi çok üzmüştü, Talha ile Zübeyr (r.a.) de ona katıldılar. Zübeyr (r.a.)'ın Irak vâliliğine, Talha (r.a.)'nın ise Yemen vâliliğine niyetlendiği söylenir. Buna göre Hz. Ali vâlilerini gönderip de kendilerine vâlilik verilmeyince ona kızmışlar, biat ettiklerine pişman olup ayaklanmaya niyetlenmişlerdir. Dolayısıyla Umre yapmak üzere Mekke'ye gitmek için Hz. Ali'den izin istediler. Fakat onların bu durumları, Hz. Ali tarafından bilinmekte idi. Nitekim onlara; "Vallahi sizin maksadınız Umre yapmak değildir!" demişti.

Resulüllah (s.a.)'ın hanımlarından Hz. Hafsa bnt. Ömer de Hz. Aişe ile birlikte gitmeye niyetlenmişti. Ancak kardeşi Abdullah, onu bu niyetinden döndürdü. Resulüllah (s.a.)'ın diğer hanımı Ümmü Seleme'nin (r.a.) görüşü de Hz. Aişe'nin bu yoldan vazgeçmesi istikâmetindeydi. Nitekim ona uzun bir mektup göndererek ayaklanmadan vazgeçmesini istiyor ve şöyle diyordu: "Rasulüllah (s.a.) kadınların cihada sabredebilecekleri kanaatinde olsaydı, onu sana tavsiye ederdi. Dinde aşırı gitmekten seni nehyettiğini bilmiyor musun? Şüphesiz ki, dinin direği eğrilirse kadınlarla doğrulmaz, çatlarsa da onlarla tamir edilmez. Kadınların cihâdı, gözlerini harama kapamak ve eteklerini toplamaktır. Sen çöllerde deveyi hızla konaktan konağa sürerken Rasulüllah (s.a.) seninle karşılaşsaydı, ona ne cevap verirdin? Yarın Rasulüllah (s.a.)'a kavuşacaksın.

Yemin ederim ki, eğer bana: "Ey Ümmü Seleme! Cennete gir" denilse, Rasulüllah (s.a.)'ın üzerime giydirdiği örtüyü yırtmış olarak onunla karşılaşmaktan hayâ ederim. Onu kendine perde kıl, evin içini kendine kale edin. Onlara yardımdan kendini alıkoyup oturduğun müddetçe onlar için daha faydalı olursun. Rasulüllah (s.a.)'den işitmiş olduğum bir hadisi söylesem, yılan gibi sokarsın. Selâm..."

Hz. Âişe ona şu mektupla cevap verdi:

"... Bana tavsiye ve nâsihatlerine gelince, senin bildiklerini ben de biliyorum. Birbirini boğazlamak üzere olan iki müslüman grubun kavgalarına mâni olup aralarını bulduğum gün, ne güzel gün olacak. Vazgeçsem, aslında bunda zorluk yok. Devam edersem, muhakkak yapmam gereken şeyler var, onları yapacağım" [43].

Hz. Talha ile Zübeyr Basra'nın ileri gelenlerini yanlarına almaya çalıştılar [44]. Daha önce de Abdullah b. Ömer'i kazanmak istemişlerdi. Fakat o kurtuluş ve hayrı bu olaylara karışmamakta görüyordu. Aynı zamanda o, Hz. Âişe'nin, bir kenara çekilip olaylara karışmadığı takdirde daha isabetli davranacağını, aksi takdirde müslümanların parçalanarak kuvvetten düşmelerine sebep olacağını düşünüyordu[45].

Talha ile Zübeyr nasihatçıların nasihatına kulak vermedi ve fena bir şekilde parçalanmak üzere olan müslümanların birliğine riayet etmediler. Hattâ Hz. Ümmü Seleme'nin nasihatının dahi Hz. Âişe'nin kalbinde herhangi bir te'siri olmadı. Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Âişe altıyüz kişi ile birlikte acele Basra'ya doğru yola çıktılar. Basra yolunda "Mâu'l-Hav'eb'e (Hav'eb suyuna) vardıklarında kendilerine köpekler uluyup havladı. Bunun üzerine Hz. Âişe, Muhammed b. Talha'ya: "Bu hangi sudur?" diye sordu. O da: "Hav'eb suyudur" diye cevap verdi. Hz. Âişe: "Şu halde benim geri dönmem gerekir" dedi. Muhammed, "Niçin?" diye sordu. Âişe (r.a.): "Rasulüllah (s.a.)'in, hanımlarına şöyle dediğini işittim: Sizden birisine Hav'eb köpeklerinin havladığını görüyor gibiyim. Ey Humeyrâ (Hz. Âişe'nin lâkabı) sakın ha, sen olmaya-

(43) Bu mektuplar için bkz. el-İkdu'l-Ferîd III, 96-97.

(44) Bunlar: Yemen lideri Ka'b b. Sûr, Rabia kabilesinin reisi Munzîr b. Rabia, Mısır reisi Ahnef b. Kays'dır.

(45) İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-siyâse, I, 99-100, 103.

sın!" dedi. Bunun üzerine Muhammed b. Talha, "Allah iyiliğini versin, bu sözleri bırak da yoluna devam et" dedi. Abdullah b. Zübeyr geldi ve Hav'eb suyunu gecenin ilk saatlerinde geçtiklerine dâir yemîn etti. Ayrıca bedevîlerden şâhidler getirdiler, onlar da buna şâhidlik ettiler. Bu şehâdetin İslâm döneminde yapılan ilk yalancı şâhidlik olduğu söylenmiştir.

Ordu, tekrar Basra'ya doğru yürüdü. Said b. As ile Muğîre b. Şu'be yolda bunların önüne geçerek geri dönmeleri için hem bunlara hem de askerlere nasîhat ettiler. Olanları duyan Ali b. Ebî Talib de Basra'ya doğru hareket etti. İki ordu, hicretin 36. yılı Cemaziyelâhir ayı ortalarında Hureybe(46) denilen yerde karşılaştı. Savaş başladığında, Hz. Âişe "Asker" diye isimlendirilen bir devenin üzerinde hevdec içinde idi. İnsanlar onun etrafında savaştılar. Hattâ çakılan oklardan, hevdec kirpi haline gelmişti. Yerinde sâbit duran Hz. Âişe'yi Mervan b. Hakem, Kays, Kinâne ve Esedoğullarından bir grup ile koruyordu. Mervan deveye saldıran herkesi kılıçla vurup uzaklaştırıyordu. Hattâ yirmi dolaylarında el kesti. Bu arada askerin biri arkasından geldi. Mervan'ı yaraladı ve Hz. Âişe'nin devesinin ayak sinirlerini keserek çökertti. Nihayet Âişe, Talha ve Zübeyr taraftarları hezîmete uğradı. Hz. Âişe ile Mervan b. Hakem esir alındı, Talha öldürüldü. Onu, daha önce halkı Hz. Osman'a karşı tahrik ettiği ithâmiyle kendi saflarında savaşan Mervan b. Hakem ok atarak öldürmüştür. Hz. Zübeyr, harbi bırakıp Medine'ye doğru dönerken, yolda İbn Cürmûz tarafından öldürüldü. Hz. Âişe ise geceye kadar hevdecinde kaldı, sonra onu kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir Basra'ya götürdü. Hz. Ali, Hz. Âişe'ye: "Medine'ye gider misin?" diye sordu. O da: "Gidelim" dedi. Bunun üzerine Hz. Ali,, onun ihtiyaçlarını hazırlattı, bir günlük yola kadar oğullarını beraberinde gönderdi, halk da onu uğurladı. Cemel savaşında iki taraftan ölenlerin sayısının onbin olduğu söylenmiştir(47).

Biz, Hz. Ali'nin, Hz. Âişe'nin kendisine yaptıklarını afv ile karşılamasını, ona karşı çok iyi davranmasını, yolculuk esnasında ihtiyacı

(46) Zeccâcî'nin zikrettiğine göre bu ismin veriliş sebebi şudur: Merzuban burada bir köşk yaptırmıştı, sonra bu köşk yıkıldı. Müslümanlar Basra'ya indiklerinde onun yanında binalar yaptılar ve buraya Hureybe ismi verdiler.

(47) el-Ikdu'l-ferîd, III, 103-104.

olan her şeyi te'min etmesini, konakladığı eve gidip onu ziyâret etmesini, yola koymak için çocuklarını göndermesini ve bizzat kendisinin onu uğurlamasını hayretle karşılamıyoruz. İşte bundan dolayıdır ki, Hz. Âişe Basra'dan dönerken kendisini uğurlayanlara: "Vallahi eskiden benimle Ali arasında geçenler, kadınla kocasının akrabaları arasında geçen kırgınlıktan başka birşey değildi. Şüphesiz o, benim katımda iyi kimselerdendir"[48] dedi. Hz. Ali de: "Ey nâs! Vallahi doğru ve iyi söyledi, şüphesiz aramızda bundan başka birşey yoktur. Bilesiniz ki, o dünyada da âhirette de sizin peygamberinizin zevcesidir" dedi[49].

Ancak biz, ümmetin başında, hükümleri infaz edecek ve cezaları uygulayacak bir halife bulunduğu müddetçe, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Âişe'nin ayaklanmalarını haklı kılacak bir sebebin bulunmadığı kanâatindeyiz. Hassaten Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın şehâdeti olayı ile ilgileneceğini, katillerini araştıracağını, işler istikrar bulup fitne sükûnete erdiğinde katillere kısas uygulayacağını va'dettikten sonra, onları haklı kılacak herhangi bir sebep kalmamıştır. Öte yandan, halkın Hz. Osman'ın kanını dâva ettikleri bir sırada Hz. Ali'nin, onu şehîd eden İbn Sebe' taraftarlarını ordusuna kabul etmesinin de onun katline iştirakle ithâm edilmesini kuvvetlendiren şüpheleri üzerine çekmesi için yeterli sebep sayılabilir.

B. Hz. Ali ve Hz. Osman Taraftarları Arasında Mücâdele-Sıffîn Vak'ası ve Hakem Olayı:

Cemel vak'asında Hz. Ali'nin galibiyyeti üzerine mücâdele iki grup arasına inhisâr etti:

1— Hz. Osman taraftarları. Bu grubun başında Hz. Osman'ın yakınlarından mevkice en büyük olan ve onun kanını dâvâ eden Muâviye b. Ebî Süfyân vardı.

2— Câhiliyye devrinden beri Emevîlerle aralarında düşmanlık bulunan Hâşimoğullarının lideri ve Hulefâ-i Râşidîn'in dördüncüsü Ali b. Ebî Tâlib ve taraftarları.

---

(48) Bu söz Benî Mustalik gazvesinde işâret ettiğimiz İfk hadisesi ile ilgilidir.
(49) İbn Sa'd, Tabakât, III, 30, 56.

İslâm döneminde, bu iki kabile arasındaki düşm anlık daha da artmıştı. Zira Hâşimoğulları, Uhud Savaşı'nda Hind'in yaptıklarını unutmadıkları gibi, Harboğulları (Emevîler) da Hz. Hamza ile Hz. Ali'nin Bedir Savaşı'nda yaptıklarını unutmuyorlardı.

Ümmü'l-Hayr bnt. Hureyş el-Bârikiyye, Sıffîn gününde irâd ettiği nutukta Ali ile Muâviye arasındaki ihtilâfı ve bunun sebeplerini şöyle açıklamıştır: "Ey Nâs! Rabbinizden korkunuz, çünkü kıyâmet sarsıntısı müthiş bir şeydir. Şüphesiz Allah, hakk'ı açıklamış, delîli göstermiş, yolu aydınlatmış ve ilmi yüceltmiştir. Sizi mübhem bir körlük ve zifiri karanlıklarda bırakmamıştır. Allah iyiliğinizi versin ne istiyorsunuz? Mü'minlerin emîrinden kaçmak mı yoksa savaştan çekilmek mi? Yahut da İslâm'dan yüz çevirmek mi, ya da hakdan dönmek mi? Siz Allah (c.c)'ın şu sözünü işitmediniz mi? "Andolsun ki içinizden cihâd edenlerle, sabr edenleri belirleyinceye kadar ve haberlerinizi açıklayıncaya kadar sizi imtihan edeceğiz."[50]. Sabır tükenmiş, yakîn zayıflamış savaşa isteksizlik yaygınlaşmıştır. Ey Rabbim! Kalblerin dizgini senin elindedir. Ümmeti takvâ üzerinde birleştir, kalbleri hidâyet üzere te'lif et. Geliniz âdil, vefakâr vasî ve büyük dostun yanında yer alınız. Allah size iyilik versin! Şüphesiz bu yapılanlar, Bedir'in kini, Câhiliyye'nin buğzu ve Uhud'un kin ve intikamıdır. Bu kinler unutulmuşken Muâviye, Abd-i Şemsoğullarının intikamını almak için bunları yeniden ortaya çıkardı. Ey insanlar! Vallahi haklar kaybolmayacak, cezalar tatil edilmeyecek, zâlimler galip gelmeyecek ve şeytanın sözü kuvvetlenmeyecek olsaydı muhakkak biz güzel ve hoş hayatı ölüme gitmeye tercih ederdik. Allah iyiliğinizi versin! Rasulüllah (s.a.)'ın amcasının oğlu, kızı Fâtıma'nın eşi ve iki torununun babası olan Ali'yi bırakıp da nereye gidiyorsunuz? O ki, Peygamber (s.a.) ile aynı soydan gelmiştir. Rasulüllah, onu kendisine sırdaş edinmiş, kendi şehrinin kapısı kılmış, onu sevdiğini müslümanlara bildirmiş ve ona ancak münâfıkların buğz edeceğini açıklamıştır. Allah onu yardımıyla kuvvetlendirip doğru yola koyuncaya kadar böyle devam etmiştir. Önemli işleri başaran ve putları kıran Hz. Ali, zevk ve rahata meyletmez. Zira o, halk müşrik iken namaz kılmış, onlar şüphe içerisinde yüzerken İslâm'ı kabul etmiştir. O daima böyleydi. Hattâ

(50) Muhammed (31), 48.

Bedir'de karşısına çıkanları öldürdü, Uhud'da düşmanlara çok kayıp verdirdi, Huneyn'de Hevâzin ordusunu dağıttı. Yazıklar olsun halkın kalblerine nifâk, şiddet ve düşmanlık tohumları eken olaylara! Ben söyleyebileceklerimi söyledim, elimden gelen nâsihatı yaptım. Başarı Allah'dandır. Allah'ın selâmı ve rahmeti üzerinize olsun!"

Hz. Ali, hakkı yerine getirme hususundaki titizliği ile fitne ve isyâncıların Hz. Osman'a karşı ayaklanmalarının baş sebebi olan vâlileri hemen azletmişti. Muaviye dışında Hz. Osman'ın bu vâlileri, emrine boyun eğerek, idâre ettikleri vilâyetlerden ayrıldılar.

Suriye mıntıkasının serveti sayesinde maaşlı askerler (murtezika) den kuvvetli bir ordu kurmuş olan Muâviye b. Ebî Sufyan ise, Hz. Ali'nin bu emrine uymadı ve ona isyân etti. Muâviye'nin askerleri, kendilerine verdiği bol maaş ve bahşişe tamah ederek onun etrafında toplanmışlardı. Muâviye, Hz. Osman'ın katillerini ordusunda barındırdığını ileri sürerek Hz. Ali'yi onun kanını dökmekle itham etti.

Muâviye, Hz. Osman'ın katillerini ordusunda barındırması sebebiyle Suriye ordusunu Hz. Ali'ye karşı tahrik edip, kinlerini kabarttıktan sonra onunla savaşmaya karar verdi. Muâviye'nin savaş için hazırlık yaptığı ve Suriye halkının da onun yanında yer aldığını öğrenen Hz. Ali, Cemel Savaşını kazandıktan sonra Kufe'ye gitmişti. Muâviye'yi bîata ve kendine itâata çağırmak üzere Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi elçi olarak gönderdi. Ona, Muhacirler ve Ensar'ın tümünün kendisine bîat ettiklerini, ancak Talha ve Zübeyr'in yaptıkları bîatdan döndüklerini ve onların başına gelenleri bildiren bir de mektup yazdı. Muâviye, Hz. Ali'nin elçisini oyaladı ve ondan bir müddet beklemesini istedi. Bu arada Amr b. Âs'a şöyle bir mektup yazdı: "Ali ile Talha ve Zübeyr arasında geçenleri biliyorsun. Cerîr b. Abdullah, Ali'ye bîat etmem için bana geldi; fakat ben sen gelinceye kadar oyalayıp ona cevap vermeyeceğim. Allah'ın bereketiyle gel."(51)

Amr, Muâviye'nin yanına gelince, Hz. Ali'den Hz. Osman'ın kanını istemede ısrar etmesini, Hz. Osman'ın katillerini derhal cezalan-

(51) Ya'kubî, I, 315.

dırmayı reddettiği takdirde Suriye ordusuyla ona karşı savaşmasını tavsiye etti[52].

Cerir b. Abdullah, Hz. Ali'ye dönerek, Muâviye'nin durumunu ona bildirdi. Muâviye'nin, Hz. Osman'ın katledildiği sırada üzerinde bulunan kana bulanmış gömleği ile eşi Naile'nin kesilmiş parmaklarını Dımeşk camiinin minberine astırdığını, bu minberin önünde ağlaşan Suriye ordusuyla kendisine karşı savaşmada ısrarlı olduğunu haber verdi. Onun ordu komutanlarına durumu bildirdiğini, onların da Hz. Osman'ın intikamını almadıkça bu işten vazgeçmiyeceklerine dair yemîn ettiklerini ve Hz. Ali'nin Hz. Osman'a yardım etmediğine ve katillerini koruduğuna inandıkları için, ona karşı savaşmaya kesin kararlı olduklarını bildirdi.

Mes'ûdi'nin rivâyetine göre, Hz. Ali, 90.000 kişilik ordusuyla Kûfe'den Sıffîn'e, Muâviye ise 85.000 kişilik bir orduyla Şam'dan yine Sıffîn'e doğru yürüdü[53]. Muâviye Fırat kıyısında bir ovada karargâhını kurdu. Hz. Ali ve ordusu, su ile kendi aralarına Muâviye'nin askeri girdiği için susuz olarak geceledîler.

Ancak Hz. Ali'nin gönderdiği kuvvetler, Muaviye'nin adamlarını sudan uzaklaştırdılar. Bunun üzerine Muâviye adam göndererek sudan istifade etmek için Hz. Ali'den izin istedi. O buna izin verdi. Hz. Ali buraya indikten iki gün sonra, Muâviye'ye adam göndererek onu birliğe ve müslümanların cemaatine girmeye çağırdı. Aralarında elçilerin gidip gelmesi uzadı. Hicrî 37 yılı Muharrem ayının sonuna kadar bir mütareke yaptılar. Fakat bir müddet sonra aralarında savaş değirmeni yeniden dönmeye başladı[54]

Taberî'nin rivâyetinden, Hz. Ali'nin Muâviye'ye gönderdiği elçilerin sulh yapmaya ehil kimseler olmadıkları —zira bunlar sert mizaçlı kimselerdi— Muâviye'nin elçilerinin de onlara iki ordunun arasındaki ihtilâfın mesafesini genişletecek şekilde kötü cevap verdikleri anlaşılıyor[55].

---

(52) Bu, Taberî'nin kaydıdır. Yakûbî'nin kaydı farklıdır. Ona göre Amr, Muâviye'ye, Hz. Osman'ı zikretmemesini tavsiye etmiştir. Zira Muâviye. Hz. Osman'ı yardımsız bırakmıştı. Amr ise onu bırakıp Filistin'e gitmişti.

(53) Murûcûz-zeheb, II, 15-17.

(54) İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-siyâse, I. 172.

(55) Taberî, V. 343.

Hicrî 37 yılı Safer ayının ilk gününde, Hz. Ali ile Muâviye arasındaki savaş ilk şekline döndü. Her iki taraftan birer komutan mübarezeye çıkıyordu. Yedi gün böyle geçtikten sonra Hz. Ali ordusuna: "Ne zamana kadar bu âsilerle parça parça savaşacağız. Niçin toptan onların üzerine hücum etmiyoruz?" dedi ve gece askeri taarruza hazırlamakla meşgul oldu. O gün müslüman Arap toplumunun durumu şâirin şu sözüne uygun düşmüştü:

"Arap toplumu, acaip bir hale düştü. Durum yarın galib gelenin lehine dönecektir. Ben doğru bir söz söyledim ki, bu sözde asla yalan yoktur. Yarın Arapların ileri gelenleri, helâk olacaklardır."

Aralıksız birkaç gün, savaş olanca şiddetiyle devam etti. Ammar b. Yasir'in öldürülmesine çok üzülen Hz. Ali askeri, Muâviye ordusunun üzerine şiddetle yürüdü ve neredeyse kesin olarak zaferi kazanacak duruma geldi. Bunun üzerine Muâviye atını istedi ve Şamlılara şöyle seslendi: "Kızlarınız, kadınlarınız ve mahremleriniz için Allah'dan korkunuz, Allah'dan...!" Ve Amr b. Âs'a dönerek: "Ey Âsoğlu! Mevzie gir, şüphesiz helâk olduk" dedi. Ancak Amr b. Âs, dehâsı sayesinde Hz. Ali'nin ordusunu parçalamayı başardı. Ve askerine: "Kimin yanında mushaf varsa mızrağın ucuna takarak yukarı kaldırsın!" dedi. Bunun üzerine askerler mushaf yapraklarını mızrak ucuna takarak kaldırdılar, sözcüleri de karşı tarafa şöyle seslendi: "Aramızda Allah'ın kitabı hakem olsun!" Iraklılar, yukarıya kaldırılmış olan mushafları görünce: "Allah'ın kitabına yapılan çağrıya icâbet edelim" dediler[56]. Amr, bu hilesiyle, zafere ulaşmasına ramak kalmış olan Hz. Ali ordusunun güç ve hamiyetini kırmak, aralarına ayrılık düşürerek onları parçalamak ve savaştan çekilmelerini sağlamak istiyordu.

Askeri mütâreke yapmak isteyince Hz. Ali, Muâviye ve arkadaşlarının sözlerine aldanmamaları için onlara nasihat etti ve: "Bu bir hiledir, bununla sizin aranıza ayrılık düşürmek ve birliğinizi bozmak istiyorlar" dedi. Fakat Iraklılar diretti ve ondan savaşı bırakması için Eşter'e adam göndermesini istediler. Bunun üzerine Hz. Ali Eşter'e adam gönderdi. Eşter gelen elçiye: "Şimdi mevziden ayrılacak zaman değildir. Ben şimdi zafere ulaşacağımı umuyorum, acele etme" dedi. Adam

(56) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 20-22.

geri döndü. Haberci Hz. Ali'nin yanına gelmeden Eşter'in askeri içinde gürültü koptu, sesler yükseldi. Bunun üzerine Iraklılar Hz. Ali'ye: "Vallahi biz senin Eşter'e bırakması için değil savaşa devam etmesi için emir verdiğini sanıyoruz. Ona adam gönder gelsin, aksi halde vallahi senden ayrılırız" dediler. Hz. Ali de haberciye: "Allah iyiliğini versin! Eşter'e söyle emri kabul etsin. Zira fitne çıkmıştır," dedi. Dolayısıyla Eşter'in savaş alanını bırakıp dönmekten başka çaresi kalmadı.

Hz. Ali, Muâviye'nin fikrini öğrenmek için Eş'as b. Kays'ı gönderdi. Muâviye ona: "Maksadımız aramızda Allah'ın kitabını hakem kılmaktır. Her iki taraftan birer hakem seçilmesi ve onlardan Allah'ın kitabına uygun bir karar vermeleri için ahd alınıp iki tarafın, onların vereceği karara uymasından ibârettir" dedi.

Eş'as, Hz. Ali'ye dönerek Muâviye'nin görüşünü bildirdi. Bu teklifi duyan asker: "Memnuniyetle kabul ettik" dediler. Bunun üzerine Muâviye ve askeri, Amr b. Âs'ı hakemliğe seçti. Beri tarafta ise Iraklılar Ebû Mûsa el-Eş'arî'yi seçmek istediler. Hz. Ali onlara; "işin başında bana isyân ederek sözlerimi dinlemediniz, hiç olmazsa şimdi karşı gelmeyiniz!" dedi ve onlara Ebû Mûsâ'nın daha önce halkı kendisinden ayırdığı, yardımlarına engel olduğu için ondan korktuğunu açıkladı. Fakat onlar, Ebû Mûsâ'dan başkasını kabul etmediler, sonunda Hz. Ali istemeyerek onun hakemliğini kabul etmek zorunda kaldı[57]

Amr b. Âs ile Ebû Mûsa el-Eş'arî hicretin 37. yılı Safer ayında "Tahkîmnâme" de belirtildiği şekilde Dûmetü'l-cendel'de bir araya gelecekti. Bu tahkîmnâme'nin Taberî'deki sûreti şöyledir:

"Bismillâhirrahmânirrahîm. Bu vesîka, Ali b. Ebî Tâlib ile Muâviye b. Ebî Süfyân arasında bir kararnâmedir. Ali, Irak halkı ve müttefikleri için, Muâviye de Şam halkı ve müttefikleri için Allah'ın hükmü ve Kitâb'ına râzı olarak Allah'ın Kitâbı'nın ihyâ ettiğini ihyâ ve imhâ ettiğini imhâ etmek ve aralarında sadece Allah'ın Kitâbı'nı hakem kılmak üzere taahhüd etmişlerdir. Hakemler —ki bunlar, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile Amr b. Âs'dır— Kur'ân-ı Kerîm'de buldukları ahkâm ile hüküm verecekler, Kur'ân-ı Kerîm'de bulamadıkları takdirde Rasûlüllah'ın

(57) Ya'kûbî, I, 217-219: Mes'ûdî, II, 20-22.

birleştirici olan sünnetine başvuracaklar ve onunla hükmedeceklerdir. Hakemler, kendileri ve çoluk çocuklarına dokunulmayacağına, emniyette olacaklarına ve kendilerinin vereceği hükmü uygulamaya tarafların yardımcı olacaklarına dair Hz. Ali, Muâviye ve her iki tarafın askerinden ahd ve mîsak aldılar. Kendileri de, bu ümmet arasında Kitâbullah ile hükmetmek ve kendilerine isyân edilmediği müddetçe ümmeti savaş veya ayrılığa düşürmemek üzere ahd ve mîsak verdiler. Hükmü neticeye bağlamayı Ramazan ayına, eğer isterlerse daha sonraya te'hir etmek üzere karar aldılar. Eğer iki hakemden biri ölürse, o grubun lideri onun yerine başka bir hakem seçer. İki hakem istediği kişileri şâhid olarak getirebilecek ve kendi şehâdetlerini de yazacaklardır. Bu olayda bulunanların tümü, bu vesîkanın muhtevâsını yerine getirmeyen, bu hususta inâd eden ve haksızlık gösterene karşı birbirlerine yardımcı olacaklardır. Ey Allah'ımız! Bu vesîkada bulunan hükümleri yerine getirmek istemeyene karşı senden yardım dileriz"[58].

Hakemlerin buluşma vakti yaklaşınca, Hz. Ali, Şureyh b. Hâni el-Hârisi başkanlığında 400 kişilik bir hey'et gönderdi. Hakemi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin de içinde bulunduğu bu hey'etin işlerini Abdullah b. Abbâs idare edecek ve onlara namaz kıldıracaktı. Muâviye b. Ebî Süfyân da Amr b. Âs başkanlığında 400 kişilik Şam hey'etini gönderdi. İki hey'et Dûmetülcendel'e geldiler. Mesûdî'nin bildirdiğine göre, Hz. Ali'nin hey'eti buluşma yerine yaklaştığı sırada Abdullah b. Abbas Ebû Mûsâ'ya şöyle dedi: "Hz. Ali, seni, başkalarından üstün olduğun için hakem seçmiş değildir. Senden daha üstün, daha değerli çok kişi vardır. Ne var ki, halk senden başkasını hakemliğe kabul etmedi. Ben bunun, kendileri hakkında murad olunan bir kötülük sebebiyle böyle olduğu kanaatindeyim. Bilesin ki, karşına çıkacak adam Arab'ın dâhisidir. Diğer olup bitenleri unuttunsa bile Ebûbekir, Ömer ve Osman'a bîat edenlerin Hz. Ali'ye bîat ettiğini sakın unutma. Onda, kendisini halifelikten uzaklaştıracak hiçbir kusur yoktur. Muâviye'de ise kendisini hilâfete yaklaştıracak hiçbir özellik yoktur."

(58) Taberî, VI, 29-30.
(59) Murûcu'z-zeheb, II, 24-25.

Ebû Mûsâ el-Eş'ari ile buluşmak üzere yola çıkan Amr'ı yola vuran Muâviye, ona şöyle öğütte bulundu: "Ey Abdullah'ın babası! Iraklılar, Ebû Mûsâ'nın hakemliğini Ali'ye zorla kabul ettirmişlerdir. Halbuki ben ve Şam halkı senin hakemliğini memnuniyetle kabulettik. Senin karşına çıkacak olan kişi güzel konuşur, ancak görüşü kısadır, ileriyi göremez. Gururlu ve hasis biridir. Onunla konuşmalarında sakın niyetini bütünüyle anlamasına fırsat verme!"[60] Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer, Muğire b. Şu'be ve bunlar gibi Hz. Ali'ye biattan kaçınmış bazı kimseler de Amr ile birlikte yola çıktılar. Mes'ûdi'nin verdiği bilgiden anlıyoruz ki:

1 — Dinî meselelerde derin bilgi sahibi olmaktan çok siyasî tecrübe, politik kabiliyet ve üstün dehâyı gerektiren bu hakemlik görevinde Hz. Ali'nin hakemi Ebû Mûsâ, Arab'ın dâhisi Amr b. Âs'ın karşısında durabilecek bir adam değildir.

2 — Hz. Ali, Ebû Musa'nın kendisini temsil için hakem seçilmesinden razı değildir. Askerinin zorlaması sonucu isteksiz olarak kabul etmiştir. Ona güvenemez. Zira başlangıçta halkı kendisinden ayırmaya çalışmış ve ona katılmamıştı. Muâviye ve Şam halkı ise Amr b. Âs'ın bu göreve getirilmesinden oldukça memnundur.

İki hakem, hicrî 37 yılı Ramazan ayında buluştular. İşte o gün, Amr'ın dehâsı en açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Zira Amr, görüşmelerde Ebû Mûsâ'yı kontrolüne alarak, yavaş yavaş işi Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali'yi hilafetten azletmesine kadar vardırmış, kendisi de vekaletini yaptığı Muâviye'yi halife ilan etmiştir.

Mes'ûdî bu hadiseyi şöyle anlatır: "Amr şöyle dedi: Ey Ebû Mûsa! Evvelâ sözünde duran ve ahidlerini bozmayanların lehinde ve ahdi bozan, sözünde durmayanların aleyhinde bulunmanın kararlaştırılmasının gerektiğine inanıyorum." Bunun üzerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî Allahü Teâlâ'ya hamd ve senâda bulundu. Müteâkiben İslâm'ın başına gelen belâdan, müslümanların içine düştükleri büyük ihtilâftan bahsetti. Sonra Amr'a; "Ey Amr! Gel de Allah'ın müslümanların kalblerini birbirine ısındıracağı, dağınıklığı ve ihtilâfı gidereceği, anlaşmazlıkları ve arayı ıslâh edeceği bir karar alalım" dedi. Onu dinleyen Amr, Ebû

(60) Murûcu'z-zeheb, II, 24-25.

Mûsâ'ya Cenab-ı Allah'dan hayırlı mükâfat dileyerek onu tebrik etti ve şöyle dedi: "Her sözün bir başı bir de sonu vardır. Görüşmelerin ne kadar uzayacağı belli olmaz. Belki de sonuna varıncaya kadar baş tarafını unuturuz. Bu sebeple konuşmalarımız için müracaat edebileceğimiz bir zabıt tutulmasını emrediver." Bunun üzerine Ebû Mûsâ: "Yazalım" dedi. Amr bir kâtip ve kâğıt getirtip o arada Ebû Mûsa'ya tuzak kurmak niyetiyle sözü kendisi aldı. Sonra topluluğun önünde (kâtibe hitâben): "Yaz! Sen bizim şâhidimiz, noterimizsin. Birimizin yazmanı emrettiği bir şeyi, diğerimiz de emretmedikçe sakın ha yazmayasın, eğer o da emrederse o zaman kaydet. Yazmanı istemezse terket yazma ki, aramızda görüş birliğine varmadığımız birşey yazılmasın!" dedi[61] Şöyle devam etti:

"Bismillâhirrahmânirrahîm. Bu vesîka Abdullah b. Kays (Ebû Mûsâ) ile Amr b. Âs, arasında akdedilen kararnâmedir. Her iki hakem şehâdet ederler ki, Allahu Teâlâ'dan başka ilâh yoktur, O tek'dir, eşi ve ortağı yoktur. Muhammed O'nun kulu ve Rasûlü'dür. Allahü Teâlâ Rasûlünü hidâyet ve hak din ile gönderdi ki, müşrikler istemeseler dahi onu, bütün dinlerin üstüne çıkarsın. Amr sonra şöyle dedi: "Biz şehâdet ediyoruz ki, Ebû Bekir Rasûlüllah'ın halifesidir, Allah'ın kitabı ve Rasûlüllah'ın sünneti üzere hareket etmiştir. Ölümüne kadar böyle hareket etmiş, üzerindeki hakkı ifâ ederek vefât etmiştir." Ebû Mûsa, (kâtibe dönerek): "Yaz!" dedi. Müteâkiben Amr b. Âs, Hz. Ömer için de aynı şeyleri söyledi. Ebû Mûsâ yine: "Yaz!" dedi. Sonra Amr: "Hz. Osman, Hz. Ömer'in vefâtından sonra müslümanların tamamının tasvibi ve Rasûlüllah (s.a.)'ın arkadaşları ve kendilerinden râzı olduğu şûra üyelerinin oybirliğiyle seçilmiştir. Şüphesiz o gerçek bir mü'min idi." dedi. Bunun üzerine Ebû Mûsa söze karışarak: "Vallahi! Biz burada bunu görüşmek için toplanmadık" dedi. Amr: "Bununla beraber onun mü'min veya kâfir olduğunu belirtmemiz gerekir" dedi. Bunun üzerine Ebû Mûsâ (kâtibe): "Yaz!" dedi. Amr'ın Osman zâlim olduğu halde mi öldürülmüştür, yoksa mazlûm mudur? sorusuna Ebû Mûsâ: "O mazlûmen öldürülmüştür" karşılığını verdi. Bu cevap üzerine Amr: "Allahü Teâlâ mazlûmen öldürülen kimsenin velisi için, onun kanını taleb hakkı

(61) Murûcu'z-zeheb, II, 25.

vermemiş midir?" dedi. Ebû Mûsâ: "Evet" karşılığını verdi, Amr: "Hz. Osman için Muâviye'den daha lâyık bir velî biliyor musunuz?" diye sordu. Ebû Mûsâ "Hayır" dedi. Amr: "Böyle olunca, Muâviye'nin, Osman'ın katilini her yerde araması, nihayet onu bulup öldürmesi veya ondan âciz kalması hakkı yok mu?" diye sorunca Ebû Mûsâ: "Bu doğrudur" dedi. Amr b. Âs, kâtibe dönerek: "Yaz!" dedi. Ebû Mûsâ da yazmasını söyleyince kâtip yazdı. Amr devamla: "Biz Osman'ı katledenin Ali olduğuna delil getireceğiz" deyince onun sözünü kesen Ebû Mûsâ: "Bu İslâm'da zuhûr eden büyük bir hadisedir. Biz buraya bu iş için değil ancak Allah'ın rızasını kazanmak için toplandık. Gel Muhammed ümmetinin arasını düzeltecek sulh ve selâmeti sağlayacak bir karara varalım" dedi. Amr: "Teklifin nedir?" diye sordu. Ebû Mûsâ: "Sen de biliyorsun ki, Iraklılar Muâviye'yi asla sevmezler; diğer taraftan Şam halkı da Ali'yi sevmez. Her ikisini de bu görevden azlederek Ömer'in oğlu Abdullah'ı halifeliğe getirmeye ne dersin?" dedi. Ebû Mûsâ'nın söylediklerini kabul eder görünen Amr, ona hilâfete getirilebilecek birkaç isim daha saydı. Ancak Ebû Mûsâ, Abdullah b. Ömer'den başkasını kabul etmedi. Bunun üzerine Amr sahife'yi aldı, her ikisi de mühürledikten sonra onu katladı"[62].

Bu belgede yazılanlardan, Amr b. Âs'ın siyaset ve dehâ bakımından Ebû Mûsâ'dan ne derece üstün olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki Amr, konuşmanın seyrini kontrolüne alarak Ebû Mûsâ'yı yavaş yavaş sürüklemiş sonunda Hz. Osman'ın mazlûm olarak öldürüldüğünü ve Muâviye'nin onun kanını istemeye hakkı olduğunu ikrar ettirmiştir. Böylece Amr, Ebû Mûsâ'nın Muâviye'yi de azledip ashab arasından sadece Abdullah b. Ömer'i hilâfete geçirmek hususundaki ısrarına rağmen, Hz. Ali'yi azlederek Muâviye b. Ebî Süfyan'ı halifeliğe getirmekten ibâret olan gayesine ulaştı ve bu gayesini gerçekleştirdi.

Taberî'nin rivâyetine göre, Amr, Ebû Mûsâ'ya (hilâfete getirmek için sahâbeden birçoklarının ismini saydıktan sonra): "Senin görüşün nedir?" diye sordu. O da: "Benim görüşüm bu adamların ikisini de azledip işi müslümanlar arasında şûra'ya bırakmaktır. Müslümanlar istediklerini başlarına seçsinler" dedi. Amr; "Şüphesiz görüş, senin görü-

(62) Murûcu'z-zeheb, II, 25.

şündür'' deyip, ondan bu konuda görüş birliğine vardıklarını orada bulunanlara bildirmesini istedi. Ebû Mûsâ da; ''Amr ile ben öyle bir hususta ittifak ettik ki, umarız Allah o karar sayesinde bu ümmetin durumunu islâh eder'' diye konuştu. Amr: ''Ebû Mûsâ doğru söyledi'' dedi ye ''Ey Ebû Mûsâ! Buyur önce sen konuş'' diye teklif etti. İleri çıkan Ebû Mûsâ şöyle dedi: ''Ey insanlar! Biz bu ümmetin durumunu düşündük, onların durumunu görüş birliğine vardığımız fikirden daha iyi ıslâh edecek ve onların birliğini sağlayacak başka bir yol görmüyoruz. Bu da, Ali ve Muâviye'nin her ikisini de azledip, işi ümmete bırakmak ve ümmetin istediğini halife seçmesini sağlamaktır. İşte buna binâen ben Ali ve Muâviye'yi azlettim. İşinize sahip çıkınız ve kimi ehil görüyorsanız halifeliğe onu getiriniz.'' Sonra Amr b. Âs kalkıp onun makamına geçti. Allah'a hamd ve senâdan sonra şöyle dedi: ''Ebû Mûsâ'nın söylediklerini ve temsil ettiği kişiyi (Hz. Ali'yi) azlettiğini işittiniz. Onun müvekkilini, kendisi azlettiği gibi ben de azlediyorum. Benim temsil ettiğim Muâviye'yi ise halife olarak bıraktım. Çünkü O, Osman b. Affan'ın velisi ve onun kanını taleb edenidir. Onun makamına insanlar içinde en lâyık kimse o'dur.'' Bunun üzerine iki hakem münakaşaya tutuştular ve kavga ile ayrıldılar. Ebû Mûsâ bineğine binerek Mekke'ye gitti. Şamlılar da Muâviye'ye dönüp onu halife olarak selâmladılar.

Biz bu hususu şüphe ile karşılayıp Mes'ûdi'nin kaydettiği şu rivâyeti tercih etmekteyiz. Mes'ûdi şöyle der: ''İki hakem arasında geçenler ancak zabıtta yazdırdıkları, yani Ebû Mûsâ'nın Hz. Osman'ın zûlmen öldürüldüğünü ikrâr etmesi ve anlattığımız diğer bazı şeylerden ibârettir. İki hakem orada bulunanlara hitâben hiçbir konuşma yapmamışlar; sadece Ali ve Muâviye'nin azledilmesi ve müslümanların istedikleri kimseyi kendilerine halife seçmelerini bildiren bir belge yazmışlardır.''

Ne var ki, tarihçiler, Ebû Mûsâ'yı gaflet ve dar görüşlülükle ithâm ederek ona karşı haksızlık etmektedirler. Biz onun Iraklılar tarafından seçilmiş ve bu vazifeyi samimiyetle üstlenmiş; ancak Hz. Ali ve diğer Haşimoğullarından ayrı bir görüşte olduğunu görüyoruz ki, işte bu durum bazı müslümanların kendisine kızmasının kaynağı olmuştur. Ebû Mûsâ'nın kanâatinin, muâsırlarının büyük bir kısmının kanâatı oldu-

ğunda da şüphe yoktur. Diğer taraftan Amr b. Âs'ın Muâviye'ye tek başına bîat etmesi, arkadaşının saltanatının yerleşmesine kâfi gelmedi. Fakat burada kayda değer bazı neticeler ortaya çıkardı.

1 — Muâviye'ye karşı tekrar savaşmak isteyen Hz. Ali ordusunun, hassaten Sıffîn savaşı ve Hâricîlerin kendisinden ayrılmasından sonra, zor duruma düşmesi.

2 — Muâviye askerinin onun etrafında toplanması ve zafere ulaştırmak için canlarını fedâya hazırlanmaları. Şüphesiz Muâviye, Hz. Ömer devrinde Suriye valiliğine getirildiğinden beri yakınları ve tebeâsıyla eyaletin imarına çalışmış bahşişler ve hediyelerle çevresinde hayli kişi toplamıştı.

Hakem seçip hilâfet hususunda onların hükmüne başvurma (tahkim) meselesini dikkatle inceleyen bir kimse, onun esaslı bir temele oturmadığını görür. Zira hakemlerin arkasında, onların verdiği kararı uygulayabilecek bir güç yoktu. Hakemler Ali ve Muâviye'nin azli, müslümanların durumlarını yeniden görüşerek seçecekleri birini halifeliğe getirmeleri hususunda anlaşmışlar, bu kararı bir belgede yazıp her ikisi de mühürlemişlerdi. Bu anlaşmazlıkta meseleyi halletme yetkisi iki hakeme verilmiş bulunmaktadır. Ne var ki biz, her iki tarafın da bu kararа uymadıklarını görüyoruz. Tahkim olayının tek neticesi, Hz. Ali ordusunun parçalanmasından sonra Şam ordusuna, durumu kendi lehlerine çevirme fırsatı vermiş olmasıdır.

Hz. Ali, bu hileyi öğrenince Muâviye ile işini kılıçla halletmek istedi ve yeniden onunla savaşmak için hazırlık yapmaya başladı. Ne var ki, ordusunun hazırlıklarını tamamlayıp Suriye üzerine yürümek üzereyken kendisinden ayrılmış olan Haricilerin Medayin'e doğru yürüdükleri haberini aldı.

4. HÂRİCİLER

A. Hâricilerin Ortaya Çıkışı - Nehrevan Savaşı:

Muâviye hilâfete geldiği sırada müslümanlar üç gruba ayrılmışlardı:

1 — Şam halkı ile diğer bölgeler ve özellikle Mısır'daki Hz. Osman taraftarlarından oluşan Emevî taraftarları. Bunlar hilâfetin Kureyş'de olması gerektiğini kabul ediyor ve Emevî hanedanının da bu makama en lâyık kimseler olduğunu düşünüyorlardı.

2 — Hz. Ali taraftarları: Bunlar Irak'da bulunuyorlardı. Az bir miktar da Mısır'da vardı. Hilâfetin Kureyş'de olduğunu kabul ediyor müslümanlar içerisinde bu makamda, en çok Hz. Ali ve ondan sonra da çocuklarının hak sahibi olduğuna inanıyorlardı.

3 — Hâriciler: Bunlar diğer iki gruba düşman olup, onların kanlarını dökmeyi helâl sayar ve onların dinden çıktığını kabul ederler. Bu hâriciler bir anlamda demokrasiyi temsil ediyorlardı; zira onlara göre halife seçilmek her müslümanın hakkıdır. Eşit oldukları müddetçe halife seçilmek hususunda bir Kureyş'li ile Kureyş'li olmayan kişi arasında herhangi bir fark yoktur.

Bu gruplardan herbirinin ayrı ayrı taraftarları ve hilâfetle ilgili görüşlerini benimseyen toplulukları vardı. Bunlar, hariciler gibi demokrasiyi savunanlar veya demokrasiyi benimsemeyen diğer gruplardı. Buna bağlı olarak her grup, diğer gruplara karşı kendisini müdafaa etmeye başladı, aralarındaki anlaşmazlık büyüdü ve herbiri kılıca sarıldı. Emeviler ve Haşimiler anlaşmazlığı, Emevî Devleti'nin yıkılarak Abbasi Devleti'nin kurulmasına kadar devam etti. Sıffîn Savaşı'ndan sonra Hz. Ali, etrafındaki topluluklarla Irak'a, Muaviye de taraftarlarıyla Şam'a dönmüştü.

Ancak Muâviye ordusu birlik ve beraberlik içerisinde dönerken, Irak askeri, safları dağılmış, birlikleri parçalanmış birkaç gruba ayrılmış bir halde dönmüştü[63] Hz. Ali'nin askerleri yol boyunca birbirleriyle münakaşa etmiş, birbirlerine hakaret ederek kamçılarla birbirleri ile dövüşmüşlerdi. Ordu içinde Hâriciler diğerlerine: "Ey Allah düşmanları! Allah'ın dininde zayıflık gösterdiniz ve işi hakemlere bıraktınız" derken diğerleri de onlara; "İmamımızdan ayrıldınız ve cemaatimizi parçaladınız" diyorlardı. Hz. Ali Kûfe'ye girdiği sırada hâriciler onunla birlikte gelmediler ve Kûfe civarındaki "Harûra" diye isimlendirilen köye gittiler. Bu köye gelenlerin sayısı 12.000 civarındaydı. Onların sözcüsü şöyle seslendi: "Savaş emîri Şebes b. Rib'i, namaz emîri de Abdullah b. Kevvâ el-Yeşkurî'dir. Zaferden sonra iş, şûra iledir. Bîat, yalnız Allahü Teâlâ'yadır. İyiliği emr, kötülükten yasaklamak gerekir." Hz. Ali'den ayrılan bu gruba "Havariç (Hâriciler)" denildiği gibi ilk konakladıkları mevkiye nisbetle "Harûriyye" de denmiştir.

Yukarıda anlatılanlardan anlaşılıyor ki, Hâriciler, daha önce Hz. Ali'nin taraftarı ve yardımcıları arasında oldukları halde, ona karşı isyân etmiş ve ondan ayrılmışlardır. Çünkü onlar, Hz. Ali'nin sahîh bir bîatla seçilmiş imam olduğunu kabul ediyorlardı. Dolayısıyla onlara göre, ona isyân eden asî bir toplulukla aralarındaki anlaşmazlığı gidermek üzere hakem ta'yinini kabul etmek mânâsızdır. Aksine Hz. Ali'ye gereken, halkın çoğunluğunun kabul ettiği halifeyi kabul ettirinceye veya sonları gelinceye kadar âsilere karşı savaşmaktı.

Hz. Ali, fikirlerinden döndürmek ümidiyle Hâricilerle görüşmeler yapmaya başladı. Abdullah b. Abbâs'ı onlara gönderdi. Adullah b. Abbâs, onlarla tartıştı ve delillerle bir çoğunu iknâ etti. Bir kısmı görüşlerinden döndüler. Diğerleri ise, direttiler. Bunun üzerine Hz. Ali, onlarla görüşmek üzere bizzat kendisi gitti. Onlara şöyle dedi: "Bana karşı isyân etmenizin sebebi nedir?" Onlar: "Sıffîn olayında hakemi kabul etmenizdir" dediler. Hz. Ali: "Allah aşkına doğru söyleyin! Ben sizi hakem ta'yinini kabul etmekten alıkoymaya çalıştığım halde siz benim görüşümü reddetmemiş miydiniz? Siz bundan başka bir çözüm kabul etmeyince hakemlere Kur'an-ı Kerim'e uygun bir karar verme şartı koştuk, eğer onlar Kur'an'a göre hüküm verirlerse, Kur'an-ı Kerîm'e

(63) Taberî, VI, 35.

göre verilen hükme karşı çıkmamız söz konusu değildir. Yok eğer böyle karar vermeyecek olurlarsa biz onların hükmünü kabul etmeyiz demedik mi?" dedi. Hâriciler: "Söyle bakalım kan hususunda insanların hakem ta'yin edilmesini âdil buluyor musunuz?" diye sordular. Hz. Ali: "Biz insanları değil sadece Kur'ân'ı hakem kabul ettik. Bu Kur'ân iki kapak arasında satırlara yazılmış bir kitabdır. O konuşmaz; ancak insanlar onu okur ve hükmünü söylerler" dedi. Hâriciler: "Onlarla kendi arana, Kur'an-ı Kerîm'i niçin koydun? Sebebini söyle" dediler. Hz. Ali: "Cahilin öğrenmesi, alimin de ilminde sebat etmesi için. Umulur ki, Allahu Teâlâ, yapılacak sulh sayesinde bu milleti ıslah eder. Haydi şehrinize giriniz" dedi. Bunun üzerine hariciler şehre girerek hakemler hükümlerini verinceye kadar orada kaldılar[64].

İşte bunlar, İslâm tarihinde büyük yeri olan hâricilerin öncüleridir. İlk çıkışları da, bu şekilde olmuştur. Böylece Arap Devleti'nde daha önce iki grup yani Ali ve Muâviye taraftarları —İsterseniz bunlara Şîa partisi ve Emevîler partisi deyiniz— varken, hâricilerin de ortaya çıkmasıyla üç grup oldu.

Bu yeni gruba yani Hâricilere dikkatle bakan, bunların Şîa grubundan Ali'nin yardımcılarından olduklarını; fakat Hz. Ali'nin hakem ta'yinini kabul etmesinden dolayı ondan ayrıldıklarını görür.

Fakat bu yeni grubun durumu, insanı hayrete sevketmektedir. Zira Hâriciler, ayaklanmalarını kendilerini haklı gösterecek ma'kul bir esasa oturtamamışlardır. Çünkü bu hakem ta'yinini isteyenler bizzat onlardı. Hz. Ali hakem ta'yinini ancak onların zorlamasından sonra kabul etti. Şu halde, daha önce zorla kabul ettirdikleri şeye şimdi karşı çıkmada kendilerini nasıl haklı görüyorlardı? Onların: "Ali hakem ta'yinini kabul etmekle kendi hilafetinden şüpheye düşmüştür" şeklindeki sözlerine gelince, bu da doğru olmayan bir fikirdir. Zira çoğu zaman hak sahibi, kendisinin haklı olduğunu kesin olarak bilir; ama hasmının bu hakkı inkâr ettiğini ve meseleyi kendi bakış açısından ele almakta ısrar ettiğini görünce, anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için meseleyi hakeme götürmekten başka yol bulamaz.

Sözün kısası, bu yeni grup düşüncesini, daha sonra da açıklık

(64) Taberî, VI, 36.

kazanmayan temeller üzerine kurmuştu. Dolayısıyla İslâm birliğini daha fazla parçaladılar ve doğru olduğunu sandıkları şeye aldandılar. Nitekim onlar, meşhur "Lâ hûkme illâ lillâh (Hüküm yalnız Allah'a aittir)" meâlindeki sözlerini tekrarlayıp dururlarken Hz. Ali, "Bu sözler hakdır; fakat bununla bâtılı istiyorlar" demiştir.

Hâricîlerin tekrar kendi safına dönme istidadı göstermiş olmalarına ve isteklerine icâbet ettiği takdirde kendisine karşı güçlük çıkarmayacaklarını söylemelerine rağmen, Hz. Ali, onların kendisi hakkında "hata etti, ya da kâfir oldu" şeklindeki kanâatlerini kabul etmedi. Hz. Ali, bu grubun kendi safına dönmesinin, düşmanları karşısında gücünü arttıracağını da biliyordu. Ancak sırf Allah'ın rızasını umarak umûmun menfaati için çalıştığı inancında olmasına rağmen, onların taleblerini kabul etmekle, kendisinin küfrünü ikrar etmiş olacağı görüşündeydi.

Basra ve Kûfe halkından olan Hâricîler, toplanıp Nehrevan'a gittiler ve Abdullah b. Vehb er-Râsibi'yi kendilerine halife seçtiler. Kendi görüşlerinde olmayan, halifelerini kabul etmeyen ve Hz. Ali ile Hz. Osman'ı lânetlemeyen herkesi öldürmeye başladılar.

Hz. Ali, Nehrevan'daki Hâricîlerin üzerine yürüyünce, onlar köprü tarafına kaçtılar. Bundan dolayı askerler, onların köprüyü geçtiklerini sandılar ve Hz. Ali'ye: "Ey mü'minlerin emîri! Onlar köprüyü geçtiler, uzaklaşmadan onlara yetişelim" dediler. Hz. Ali: "Hayır, onlar köprüyü geçmediler, onların helâk olacağı yer köprünün beri tarafındadır. Allah'a andolsun ki, sizden on kişi ölmeyecek, onlardan ise on kişi kalmayacak" dedi. Askerler, Hz. Ali'nin bu sözünü tereddütle karşıladılar; ancak köprüye yaklaşınca onların henüz köprüyü geçmediklerini gördüler. Hz. Ali'nin arkadaşları: "Ey mü'minlerin emiri! Senin dediğin gibi çıktı" dediler. Hz. Ali: "Evet. Vallahi ben yalan söylemedim ve söylemem de" dedi. Çarpışma bitip savaş sona erince Hz. Ali'nin askerinin şehidleri sayılınca, ancak yediyi bulmuştu. Hâricîlere gelince, onlardan bir grup harp başlamadan önce: "Vallahi Hz. Ali'ye karşı niçin savaşacağımızı bilmiyoruz, bir kenara çekilip işin nereye varacağını bekleyeceğiz" diyerek çekilip gittiler. Kalanlar ise, sebât etti ve hepsi kırılıncaya kadar savaştılar. Hz. Ali, Hâricîleri hezîmete uğratıp işlerini bitirdikten sonra Kûfe'ye döndü ve halkı Suriyelilere karşı savaşa çağırdı; fakat halk ağırdan aldı. Hz. Ali va'zedip onları cihâda teşvik edince:

"Ey mü'min'lerin emîri! Kılıçlarımız köreldi, oklarımız bitti, biz de savaştan usandık, bize mühlet ver de işlerimizi yolunа koyalım ve savaşa dönelim" dediler. Hz. Ali Kûfe dışında karargâh kurmuştu, onlara mühlet verdi, kendilerini harbe hazırlamalarını emretti ve Suriye'ye gidip dönünceye kadar ailelerine gitmelerini yasakladı. Askerler gizli gizli çıkıp Kûfe'ye gidiyorlardı, nihayet karargâh boşaldı ve Hz. Ali onlardan kendisini dinleyecek kimse bulamadı. Bu olay hicretin 38. yılında olmuştur.

B. Muâviye Döneminde Hâriciler:

Muâviye, hilâfet makamına geldiği zaman müslümanlar:

a) Emevî taraftarları,

b) Hz. Ali taraftarları,

c) Hâricîler,

olmak üzere üç gruba ayrılmışlardı. Bunlardan hâriciler, önceki iki gruba da düşman olup onların kanlarını helâl saymakta ve onların dinden çıktıklarını kabul etmekteydiler.

Bu grupların en tehlikelisi hâricilerdi. Onları delil ve iknâ yoluyla İslâm cemaatının içine döndürmek zordu. Bunda şaşılacak bir durum yoktur. Zira onlar, kendilerinin dışında kalan müslümanların kâfir, mal ve kanlarının helâl olduğu görüşündeydiler. Bundan dolayı, onların şerlerinden korunmak ve nerede ise İslâm ümmetini yok edecek dereceye kadar gelmiş olan ektikleri bölücülük tohumlarını temizlemek için, Muâviye'nin bunlara karşı şiddet ve cebir kullanma yoluna gitmesinden başka çıkar yol gözükmüyordu.

Hâricîler Muâviye'ye, Hz. Ali'ye kızdıklarından daha çok kızıyorlardı. Zira onun, müslümanların mallarını bâtıl yerlerde harcadığına; köşkler, muhafızlar ve hâcibler ile Bizans sarayını örnek alarak krala mahsus birçok şeyler edindiğine ve hilâfet makamına müslümanların icmâi ve rızasıyla gelmediğine inanıyorlardı.

Hâriciler, H. 41 yılında hilâfet Muâviye'ye geçince, ona karşı

savaşmak üzere hazırlığa başladılar. Bunların başında, beşyüz kişi ile Hz. Ali ve Hz. Hasan'dan ayrılan ve Şehrizur'a[65] giden Ferve b. Nevfel el-Eşcaî bulunuyordu. Hz. Hasan Muâviye'ye bîat edince Ferve arkadaşlarına; "Hakkında şüphe edilemeyecek bir durum meydana geldi. Muâviye'nin üzerine yürüyün ve ona karşı cihad edin!" dedi. Bunun üzerine Ferve ve arkadaşları, Muâviye'nin o sırada bulunduğu Kûfe'ye doğru yürüdüler, Muâviye, onların üzerine Suriyelilerden meydana gelen bir ordu gönderdi. Hâricîler bu orduyu hezimete uğratınca Muâviye Kûfelilere; "Bu musîbetlerimîzi defedinceye kadar vallahi benim katımda sizin için emân yoktur!" dedi. Bunun üzerine Kûfeliler, Hâricîlere karşı savaşa çıktılar. Hâricîler onlara; "Size yazıklar olsun, ne istiyorsunuz?! Muâviye sizin de bizim de düşmanımız değil mi? Bizi bırakınız da ona karşı savaşalım, eğer biz onu mağlûp edersek düşmanınıza karşı sizi korumuş oluruz, eğer o bizi mağlûp ederse o zaman da siz bizden kurtulmuş olursunuz" dediler. Kûfeliler bu teklifi kabul etmediler ve Hâricîleri mağlûp edinceye kadar onlarla savaştılar[66].

Hâricîlerin hezîmete uğramaları, onları azimlerinden döndürecek ve hak olduğuna inandıkları şeyleri savunmaktan alıkoyacak değildi. Hayyan b. Zabyân es-Sülemî'nin liderliğinde çabucak başka bir grup daha oluşturdular ve Nehrevan'daki kardeşlerinin başına gelenleri ve ilkelerini savunmada karşılaştıkları felâketleri müzakere ettiler.

Hayyan, Nehrevan olayında Hz. Ali'ye karşı savaşanlardandı. Bu olayda yaralanmış ve Hz. Ali kendisini affetmişti. İyileşince Hâricîlerden kendisine taraftar olanlarla birlikte Rey şehrine gidip Hz. Ali'nin öldürüldüğü haberi gelinceye kadar orada ikâmet etmişti. Hayyan, yanındaki Hâricîleri Kûfe üzerine yürümeye ve düşmanlarına karşı savaşmaya teşvik etti. Hâricîler Kûfe'ye yürüdüler ve oraya girdiler. Vâli Muğire, iyi huylu kan dökmekten hoşlanmayan birisiydi. O sırada Hayyan'ın evinde toplanmış olan Hâricîlerin işlerine müdahale etmedi. Hâricîler, burada başlarına Müstevrid b. Ullife et-Teymî'yi getirdiler ve H. 43 yılı

(65) Burası Erdebil ile Hemedân arasında dağlık ve geniş bir bölgedir, halkı kürtlerden olup güç ve kuvvetleriyle temâyüz etmişlerdir.

(66) Taberî, VI, 95.

Şa'ban ayının başlarında ayaklanmak üzere karar aldılar[67].

Ancak Muğire b. Şu'be bilinen dehâ ve kurnazlığıyla Hâricîleri te'sirsiz hâle getirip köklerini kurutunca rüyâları tahakkuk etmedi. Kuşkusuz Muğîre Araplar arasında dehâsıyla şöhret bulmuş üç kişinin üçüncüsüydü. Bunlar: Amr b. Âs, Muâviye ve Muğîre b. Şu'be'dir. Araplar Muğîre hakkında: "Kilitli sekiz kapının arkasında kalsa, bunların hepsinden çıkmaya muvaffak olabilir!" diyorlardı.

Hâricîlerin durumunu öğrenince, ısrarla onları ta'kip etmek ve tehlikeleri büyümeden onları ortadan kaldırmak isteyen Muğîre, içlerinde Hayyan b. Zabyân ve Muaz b. Cüveyn et-Tâî'nin de bulunduğu bir cemaatı yakalatıp hapse attırdı[68]. Ve bunların arkadaşları da sıkıştırıldı. Nihayet Hâricîler Kûfe'yi terkedip diğer İslâm beldelerinde dolaşmaya başladılar. Sonra Sarat çayına gittiler. (Burası Halife Mansûr zamanında kurulmuş olan Bağdad şehri yakınındadır). Buradan da Medâyin yakınlarında bulunan Behuresir'e gittiler. Hâricîlerin gittikleri yeri haber alan Muğire, onlarla savaşmak üzere Şîîlerden sayıları üç bine ulaşan bir ordu topladı. Başlarına da Şîîlerin büyüklerinden olan Ma'kıl b. Kays er-Reyâhî'yi komutan ta'yin etti[69]. Hâricîlere, Vâsıt ile Basra arasında bulunan Deylamaya köyünün Mezar mevkiinde ulaşıldı. Bu köy Dicle tarafında Behuresir'e bağlı bir köy olup Sâbât yakınındadır. Burada Hâricîler tamamen öldürüldü.

Muâviye Irak'da Hâricî tehlikesinin büyüdüğünü görünce, H. 45 yılında Ziyâd b. Ebîhi'yi[70] Basra vâliliğine ta'yin etti. Bunun üzerine

(67) Taberî, VI, 100.

(68) Taberî, VI, 104.

(69) Taberî, VI, 108-118.

(70) Ziyâd önceden Hz. Ali tarafından Faris'e vali ta'yin edilmişti. Hz. Ali şehid edilince, valiliğini korumaya devam etti. Muâviye ona Muğîre b. Şu'be'yi yolladı. Muğîre Ziyâd'ı görüşünden döndürdü. Muâviye de ona emân mektubu gönderdi. Bunun üzerine Ziyâd, Muâviye'nin yanına geldi ve Fâris hazinesinden yanında kalanı ona teslim etti. Söylendiği üzere Ebû Süfyân hayatta iken Ziyâd'ın babası olduğunu itiraf ettiği için Muâviye onun Ebû Süfyân'ın oğlu olduğunu ilân ettirdi. Hz. Âişe ve çoğu kimseler, nesebinin sıhhatini kabul etmedilerse de halktan bir grup Ebû Süfyân'ın itirafına şahitlik ettiler. Dolayısıyla Ziyâd'a annesine nisbetle "Ziyâd b. Sümeyye, babasının ismi bilinmediği için de "Ziyâd b. Ebihi" yani "babasının oğlu" denilmiştir. Ba'zıları onu Ebû Süfyân'a nisbet ederler. Bu işte ar ve zillet

Basra'ya gelen Ziyâd, "Betrâ" adıyla meşhur (Allah'a hamd etmeksizin başlanmış) olan hutbesini okudu. Peygamber (s.a.) zamanından beri İslâm hatiblerinin âdeti hutbeye Allah'a hamd ile başlamakken o hutbesine Allah'a hamd ederek başlamadığı için hutbe bu isimle şöhret bulmuştur. Ziyâd hutbesinde bölgenin idaresinde ta'kip edeceği potikikayı açıklamıştı. Bu da, şiddet politikasıydı ki, uygulanan bu siyaset neticesinde bölgede Muâviye'nin saltanatının sütûnları sağlamlaştı, emniyet ve sükünet dörtbir tarafa yayıldı. Ziyâd, uyguladığı bu sert yönetimi ile kalblerine korku saldığı Hâricileri, etkisiz hâle getirmeye muvaffak oldu ve kendisine boyun eğdirdi. Kûfe'de Muğire de aynı onun gibi davrandı. Bu sâyede Muâviye Irak tarafında güvenliği sağladı.

Kûfe vâlisi Muğire b.Şu'be'nin ölümünden sonra H.53 yılında Muâviye Basra vâliliğine ilâveten Kûfe vâliliğini de Ziyâd Kûfe'ye vardığında minbere çıkıp bir hutbe okudu. Bu esnada kendisine taş atıldı. Bunun üzerine Ziyâd, mescidin kapısını kilitleterek taş atanı bulmak için herkese yemin ettirmeye başladı. Atmadığına dâir yemin edenleri bıraktı, etmeyenleri ise hapse attı. Hapse attığı 30 kişinin ellerini kesti. Ziyâd 6 ay Basra'da, 6 ay Kûfe'de kalırdı.

Ziyâd b. Ebîhi'nin gösterdiği bu sert ve katı muâmele karşısında Haricilerin gücü zayıfladı, onun Irak vâliliği müddetince kimse ayaklanamadı. Nihayet Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah Basra vâlisi olunca, Hâricîler, onu gevşek ve kolay yenilecek birisi sandılar ve H. 58 yılında harekete geçtiler. Fakat Ubeydullah onlardan bir cemâatı hapse attı sonra da öldürdü.

Taberî'nin rivâyetine göre, Ubeydullah b.Ziyâd kendisine ait bir yarış atı ile çıkmıştı. Oturup diğer yarışçıları beklediği sırada halk etrafında toplandı. Urve b.Udeyye de bunların içindeydi. Urve, İbn Ziyâd'a hitâben: "Beş şey vardır ki, bunlar bizden önceki ümmetlerdeydi, şimdi bizdedir" dedi ve: "Siz her yüksek yere bir alâmet bina edip eğlenir durur musunuz? Temelli kalacağınızı umarak sağlam yapılar mı edinirsi-

---

olmasına rağmen Muâviye'nin onu, babasına nisbet etmesi garibdir. Bu ancak dilediğine ulaşabilmek için her şey'i mübâh sayan bir siyâsettir.

niz? Yakaladığınız zaman zorbalar gibi mi yakalarsınız?"[71] meâlindeki âyeti okudu. İbn Ziyâd bunu işitince yarışı terketti. Urve'yi nasıl cezalandıracağını düşünmeye başladı. Fakat Urve kaçtı. Ancak İbn Ziyâd onu yakalayıp öldürmeye muvaffak oldu. Urve'nin öldürülmesi üzerine kardeşi Ebû Bilâl kızdı ve Hâricîlerden kırk kişi ile Ahvaz'a gitti. Ubeydullah. İbn Hısn et-Temîmî komutasında iki bin kişilik bir orduyu bunların üzerine gönderdi. Hâricîler, bu orduyu hezimete uğrattılar. Bu olayla ilgili olarak Hâricîlerin şâiri şöyle der:

"Kırk kişinin öldürdüğü sizden olan o, ikibin kişinin mü'min olduğunu mu sanıyorsunuz? Yalan söylüyorsunuz, iş sizin zannettiğiniz gibi değildir. Ancak Hâricîler mü'mindirler. Bildiğiniz gibi onlar az bir topluluk olup sayıca kendilerinden çok kalabalık olan bir topluluğa galip gelenlerdir"[72].

Bununla beraber Ebû Bilâl'in muvaffakiyeti uzun sürmedi. Zira Ubeydullah, onun ve beraberindekilerin kökünü kurutmak için üç bin kişilik bir ordu gönderdi ki, bu ordu onlara karşı şiddetle savaştı, onu ve arkadaşlarının bir çoğunu katletti. (H. 61).

C. Abdülmelik Devrinde Hâricîler:

Ubeydullah b. Ziyâd, Irak'da Hâricîleri sıkıştırıp her kapıyı yüzlerine kapayınca onlar bir araya toplanarak, Emevîler tarafından kendilerine yapılan muameleleri ve çektikleri sıkıntıları müzâkere ettiler. Bu arada Nafi' b. el-Ezrak şöyle dedi: "Allah Teâlâ, size kitabı indirmiş, cihâdı üzerinize farz kılmış ve size deliller getirmiştir. Şüphesiz, zâlimler (Emevîler) size karşı kılıçlarını kınlarından çıkarmışlardır. Geliniz birlikte Mekke'de isyân etmiş zâtın (Abdullah b. Zübeyr'in) yanına gidelim. Eğer o da bizim gibi düşünüyorsa, onunla birlikte savaşırız, fakat bizim görüşümüzde değilse, onu Beytullah'dan kovarız." Bunun üzerine Hâricîler, Abdullah b. Zübeyr'e katılmak üzere Mekke'ye gittiler. Abdullah b. Zübeyr, onları kendisine ısındırmaya çalıştı. Kendisine katılmalarını gayesine ulaşmak yolunda bir fırsat olarak değerlendirerek,

(71) Şuarâ, (26), 128-130.
(72) Taberî, VI, 175.

onlara kendileri gibi düşündüğünü, görüşlerini benimsediğini söyledi. Bunun üzerine Hâricîler, Yezîd b. Muâviye'nin ölümüne kadar Şam ordusuna karşı Abdullah b. Zübeyr ile birlikte savaştılar.

Yezîd b. Muâviye ve Abdullah b. Zübeyr arasındaki harb ortadan kalkınca, Hâricîler bir araya gelerek kendi aralarında şöyle dediler: "Bizim şu ana kadar olan hareketlerimiz, iyi düşünülerek varılmış bir karar sonucu yapılmış değildir. Bir adamla birlikte savaşıyorsunuz, fakat onun sizin gibi düşünüp düşünmediğini tam olarak bilmiyorsunuz." Yapılan görüşmeler sonunda Abdullah b. Zübeyr'e bir hey'et göndererek onun, Hz. Osman, Hz. Ali ve onların başından geçen hadiseler hakkında kanaatını öğrenmeyi kararlaştırdılar. Abdullah b. Zübeyr kendisine gelen hey'etle başbaşa kalınca, onlara şöyle dedi: "Sizi ve huzurumda bulunanları şahit tutarak derim ki: Osman b. Affan'ın dostu ve onun düşmanlarının da düşmanıyım." Bunun üzerine Hâricîler, Abdullah b. Zübeyr'in kendileri gibi düşünmediğini öğrenince Mekke'den ayrıldılar. Nafi' b. el-Ezrak el-Hanzalî, Abdullah b. Saffâr es-Sa'di, Abdullah b. İbâd ve Hanzala b. Beyhes Basra'ya, Benû Bekir b. Vail'den olan Ebû Tâlût ile Ebû Fudeyk ve Atıyye b. Esved el-Yeşkurî de Yemame'ye doğru gittiler[73].

Nâfi' b. el-Ezrak, Basra'ya girdikten sonra arkadaşlarıyla bir araya gelerek yapacakları cihâd hususunu görüştü. Sonra isyân ettiler ve hapishanelerin kapılarını kırarak İbn Ziyâd'ın tutuklatmış olduğu Hâricî mahkûmları dışarı çıkardılar. Hicaz bölgesinde kendi adına bîat alan Abdullah b. Zübeyr teşkilâtının büyümesi ve Basra halkının Yezîd b. Muâviye'nin vefatından sonra nüfuzu zayıflayan Ubeydullah b. Ziyâd'a karşı oluşu Hâricîlerin bu faaliyetlerinde rahat hareket etmelerine yardımcı oldu ve işlerini kolaylaştırdı.

Nâfi', Ahvaz'a ulaşınca burayı ele geçirdi ve vergisini topladı. Taraftarları çoğaldı. Adamları ve vergi me'murları civâr bölgelere dağılarak Basra halkının kalblerine büyük korku saldılar. Emevîlerle Hâricîler arasındaki harbler karşılıklı galibiyet ve mağlûbiyetler şeklinde devam etti. Nihayet H. 65 yılı (685 M.) Cemaziyelâhir ayında Basra halkı hezîmete uğradı.

---

(73) İbnu'l-Esîr, IV, 80.

Hâricî tehlikesinin iyice büyüdüğünü gören Basra halkı, Ahnef b. Kays'dan Hâricîlerle harb etmek vazifesini yüklenmesini istediler. Bu taleb üzerine Ahnef b. Kays, onlara, harblerdeki mahâretini, savaş usûl ve idâresi ile üstün şecaati bakımından kendisini yakından tanıdığı Mühelleb b. Ebî Sufra'yı tavsiye etti. Ahnef b. Kays ve Mühelleb b. Ebî Sufra komutasındaki Basra askerleriyle Hâricîler arasında şiddetli harbler vuku buldu. Harb tâlihi Basra askerine güldü, Hâricîler hezîmete uğratıldı ve liderleri öldürüldü. Savaştan kurtulanlar Kirman ve İsfahan dolaylarına kaçtılar. Mus'ab b. Zübeyr'in Irak vâliliğine atanmasına kadar Mühelleb b. Ebî Sufra, Hâricilerin peşini bırakmadı, onları kovalamaya devam etti. Mus'ab, Mühelleb'i el-Cezîre vâliliğine, Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'i ise Hâricilerle yapılacak harblerde komutanlığa getirdi. Ömer, Hâricileri, üs edindikleri ve taraftarlarını topladıkları Isfahan'daki Sabur'a kadar sürmeye muvaffak oldu. Israrla üzerlerine giderek onları hezimete uğrattı. Lâkin kendisi Mühelleb gibi ihtiyatkâr ve sert değildi. Bu tutumu, Hâricîlere fırsat verdi. Bundan dolayı çevreye dağıldılar, çocukları ve kadınları öldürdüler, haraç topladılar. Irak halkı, Hâricîlerle savaşması için Mus'ab b. Zübeyr'den yine Mühelleb'i göndermesini istemekten başka çare bulamadılar. Mühelleb, kısa zaman sonra Katariy b.Fücâe komutasındaki Haricî kuvvetleriyle karşılaştı. İki ordu 8 ay savaştı. Bu savaşlarda Mühelleb b. Ebî Sufra sebât ve kararlılık göstermiştir. [74].

Irak vâlilerinin zayıflığı ve kararsızlıkları yüzünden çarpışmalarının birçoğunda galip gelen Hâricîlerin çıkardığı tehlike iyice büyümüşdü. Bunun için, Halife Abdülmelik b.Mervân, -önce işaret ettiğimiz gibi- Irak vâliliğine Haccac b. Yûsuf es-Sakafî'yi getirmekten başka çare bulamadı. Haccac, Iraklılara karşı çok sert davrandı ve onları Mühelleb b. Ebî Sufra birliklerine katılmaya mecbur etti. Haccac, Mühelleb'e yardımcı birlikler göndermeye devam etti. Nihayet Mühelleb de bu sayede Hâricîleri Kirman'a sürmeye muvaffak oldu. Mühelleb Faris'de kaldı, sonra onları, bir yıldan fazla savaştığı Cireft'e [75] kadar ta'kib etti...

(74) İbnu'l-Esîr IV, 118-120.

(75) Kirman eyâletinin en geniş ve en meşhur şehirlerinden biridir. Mahsûlü boldur, hurmalıklar, meyvalıklar vardır. Ortasından nehir geçer.

Onlarla savaşta sabır gösterdi. Nihayet Hâricîler arasında bölünmeler vukûa geldi ve bu yüzden dağıldılar.

Katariy ve onun taraftarlarının Taberistan'a geldiğini öğrenen Haccac, üzerlerine büyük bir ordu gönderdi. Bu ordu onları kılıçtan geçirdi. Katarîy de öldürüldü. Bu dönemden itibaren Ezârika'nın gücü zayıflamaya yüz tutmuştur[76].

Haccac, aynı şekilde Harran'da yüzbin kişilik Emevî ordusunu görülmemiş bir hezîmete uğratarak, ellerindeki silah ve malları ganîmet olarak alan ve birçok savaşta Emevîlere karşı başarılı bir şekilde çarpışan Hâricîlerin Sufriyye kolu mensupları ile de savaştı.

Hâricilerin azlığı ve liderlerinden Salih b. Müserrih'in öldürülmesine rağmen, çarpışmaların çoğunda kalabalık Emevî ordularını yendiğini görüyoruz. İbn Hallikân'ın zikrettiğine göre Katarîy b. Fücâe, savaşların birinde çok zayıf bir at üzerinde, elinde tahtadan bir sopa olduğu halde meydana çıkmış ve mubâreze için karşısına bir adam çağırmıştı. Bunun üzerine kendisine karşı bir adam çıkmıştı. Karşı karşıya geldikleri sırada Katarîy'nin yüzünü açması üzerine onu tanıyan adam geriye dönüp kaçmaya başlamıştı. O anda Katarîy, o adama şöyle seslendi: "Nereye kaçıyorsun?" Adam: "Bir insanın senden kaçması ayıp sayılmaz" karşılığını verdi.

O sırada aşağıdaki şu beyitleri okuyan Katarîy'in önünden bu adamın arkasını dönüp kaçması hayreti celbetmez:

"Ölüm yolunda sabır gerekir. Çünkü ölümsüzlüğe ulaşmak imkânsızdır. Her canlının sonu ölüm yoluna girmektir. Zira yeryüzünde yaşayanları çağıran bir dâvetçi vardır. Kişinin değersiz bir eşya sayıldığı zaman, yaşamasında hayır yoktur"[77].

Haccac, Kûfe askerinin Hâricîler karşısında zayıf kaldığını ve Irak halkının onlarla savaşmakta gevşek davrandığını görünce Halife Abdülmelik b. Mervân'dan Şam askerinden meydana gelen bir askerî kuvvetin kendine yardımcı olarak gönderilmesini istedi. Halife, Haccac'a yardım için 6000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Şebîb, bu birlik üzerine

(76) İbnu'l-Esîr, IV, 183.
(77) İbn Hallikân, I, 430.

otuzdan fazla saldırıda bulundu. Bu kuvvetler mukavemet göstererek, Hâricîleri Duceyl nehrinin üzerindeki bir köprüden geçmek zorunda bıraktılar. Şebîb'in atı köprüden geçerken tökezleyince kendisini ırmağa düşürdü ve boğuldu. Şam askeri, Şebîb taraftarlarının üzerine saldırarak tamamını kılıçtan geçirdiler[78]. Bu hâdiseden sonra Haccac, Hâricî tehlikesinden kurtuldu, Şebîb'in ölümüyle de, nâdir yiğitlikler safhalarından bir safha daha sona ermiş oldu.

Bu asır, ateşini Hâricilerin tutuşturup alevlendirdikleri harblerin çokluğuyla temâyüz etmiştir. Hâricîler -bilhassa bir kısmı Mekke'de Abdullah b. Zübeyr'den ayrıldıktan sonra- bu savaşlarda eşine az rastlanan kahramanlıklar, üstün yiğitlik örnekleri gösterdiler. Onlardan Ezârika, Necdiyye ve Sufriyye gibi gruplar, Abdülmelik devrinde ba'zı bölgeler üzerine hücum ettiler. Hâricîlerin, kuvvetini kırmak, onları parçalayarak zayıf düşürmek şerefi Abdülmelik b. Mervân'a aittir. Eğer Hâricîler, birbirleriyle yardımlaşsalar ve tek bir kuvvet halinde olsalardı, şüphesiz ki verdikleri mücadele daha başka olurdu.

D. Ömer b. Abdülaziz Zamanında Hâricîler:

Hâricîler, Velid b. Abdülmelik ve kardeşi Süleyman devirlerinde sâkin bir halde durdular. Ömer b. Abdülaziz hilâfete geçince, Yeşkûroğullarından olan Şevzeb Emevîlere karşı isyân etti. Fakat Ömer, üstün ahlâkı, sulh ve sükûnu sevmesi, toplumun birliğini tesis etmedeki gayretine bağlı olarak Hâricîlere karşı şiddet ve kuvvetle çıkmak istemedi. Aksine onlara yumuşaklıkla muâmele ederek kendilerini delillerle yola getirmek ve iknâ etmek yolunu seçti. Bu niyetle Şevzeb'e gönderdiği mektubunda şöyle yazmıştı: "Allah ve Rasulü için buğzederek bana karşı isyân ettiğin haberini aldım. Sen bu makama benden daha lâyık değilsin. Gel seninle münâzara edelim. Eğer biz haklı isek, sen de diğer insanların itâat ettiği otoriteye itaât edersin. Senin haklı olduğun ortaya çıkacak olursa biz de durumumuzu gözden geçiririz." Mektubu oku-

(78) Bkz. V. Vloten, Kitabu's-siyâde el-arabiyye, 96.

yan Şevzeb, Halife Ömer b. Abdülaziz'e şu karşılığı verdi: "Şüphesiz insaflı davrandın. Sana iki adam gönderiyorum, seninle tartışacak ve durumu müzakere edecekler."

Ömer b. Abdülaziz, bu davranışıyla iki taraf arasındaki ihtilâfı, delillerle ve iknâ yoluyla gidermek arzusunu taşıyordu. Müslümanların kanını akıtmayı kötü görmesi sebebiyle, Hâricîlerle mücadelede sadece sulh ve yumuşak davranma yollarını kullandı. Ömer'in bu siyaseti meyvesini verdi, kendisiyle münâzara için gönderilen iki Hâricîden biri Ömer'in haklı olup, doğru yolda olduğunu ikrâr etti. Mes'ûdî'nin kaydettiğine göre bu iki Hâricîden biri Ömer'e: "Şu ana kadar ben senin bu apaçık delilinden daha kabule lâyık bir fikri kimseden işitmedim. Tereddütsüz şehâdet ediyorum ki, sen hak üzere bulunuyorsun. Ben senden uzaklaşanlardan uzağım, onlardan ayrılıyorum," dedi... Ömer, diğer elçiye kendisinin ne düşündüğünü sorunca o da: "Söylediklerin ne kadar güzel, anlattıkların ne kadar açık! Lâkin senin sözlerini kendilerine arzetmeden, bunlara verecekleri cevapları ve delillerini görmeden müslümanlar (hâricîler) adına bir işte karar veremem" dedi[79]. Müteâkiben iki elçiden biri bu münâzarada geçen konuşmaları anlatmak üzere Şevzeb ve taraftarlarının yanına gitti. Fakat çok geçmeden Ömer b. Abdülaziz öldü (25 Receb, H. 101).

Ömer b. Abdülaziz'in hilâfetinden itibaren Hâricîler, Irak ve Cezire civarında sıkıntıda olanların ve zayıfların koruyucuları, müstebid ve azgın idarecilerin düşmanı kesildiler. Bunun içindir ki biz, Hâricîlerin Irak'da yaptıkları savaşlarda kullandıkları aynı silahları, Emevî idaresine karşı çıkan Kuzey Afrika'daki Haricî Berberilerin kullandığını da görünce şaşmıyoruz.

E. Emevîlerin Son Dönemlerinde Hâricîler

Ebû Hamza el-Hârici:

Mervân b. Muhammed zamanında (127-132/744-750) Hâricî tehlikesi iyice büyüdü. Diğer taraftan Ebû Müslim el-Horasânî tehlikesi şiddetlendi. Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî el-Hâricî, Velid b. Yezîd'in öldü-

(79) Murûcu'z-zeheb, II, 130-131.

rülmesi üzerine bizzat Emevî hanedânı içerisinde zuhûr eden bölünme ve Arap kabileleri arasında asabiyet rûhunun alevlenmesi fırsatlarını değerlendirdi ve Emevîlere karşı isyân etti. Hâricîler onun bayrağı altında toplandılar. Mervân b. Muhammed'in, Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'i Irak valiliğinden azlederek, yerine Nadr b. Saîd el-Haraşî'yi getirmesi, bu durumun vahâmetini daha da artırdı. Abdullah b. Ömer, Hîre'ye çekildi ve Mervân'a karşı ayaklandı. Bunun üzerine yeni vâli Nadr onun üzerine yürüdü. Kaysîler (Mudarîler) Nadr'a iltihak ettiler; zira Mervân b. Muhammed, Velid'in kanını da'vâ ediyordu. Ve Velid'in annesi Kaysîlerdendi. Bunun yanında Velid'in katline iştirak eden Yemenîler de Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'in yanında yer almışlardı.

Bu ihtilâfları gören Dahhâk b. Kays, Kûfe'ye saldırdı (Hicrî 127) Abdullah b. Ömer ve Süleyman b. Hişâm da kendisine katılmıştı. Böylece, Emevî ailesi ferdleri arasındaki bölünme açıkça ortaya çıkmış oldu. Emevî ailesinden ba'zıları, diğer grubu tuzağa düşürebilmek için isyâncılarla işbirliği yapmaya başladılar.

Dahhâk'ın Kûfe üzerinde estirdiği tehlike iyice büyüdü, hattâ taraftarlarının sayısı yüzbin dolaylarına ulaştı. Emevî saltanatının durumunu tehdid etmeye başladı. Kısa bir süre sonra Kûfe'yi terkeden Dahhâk, önce Musul, sonra da Nusaybin üzerine yürüdü. Halife Mervân b. Muhammed de oğlu Abdullah'a Dahhâk'a karşı gitmesini bildirdi. Dahhâk, Nusaybin'de Abdullah'ı muhasara altına aldı. Müteâkiben Mervân oğlunun yardımına yetişti, Dahhâk'ı öldürdü ve Mardin civarında taraftarlarını hezîmete uğrattı (128/745)[80].

Ne varki Dahhâk'ın ölümü Irak'da çıkan Hâricî isyânlarını durdurmadı. Yeni bir lider zuhûr etti ki, bu lider Ebû Hamza el-Hâricî'dir. Ebû Hamza, halkı Mervân'a karşı isyâna teşvik edip onunla savaşa çağırmak için her yıl Mekke'ye giderdi. Onun tehlikesi şöyle büyüdü: "Tâlibü'l-hak" diye tanınan Abdullah b. Yahya'ya gitti ve ona şöyle dedi: "Güzel bir söz işitiyorum. Ben seni Hakk'a dâvet eden bir kişi olarak görüyorum. Benimle birlikle gel, zirâ ben kavmim arasında sözü dinlenen, itâat edilen bir adamım," dedi (H. 128). Ebû Hamza, Abdul-

(80) İbnü'l-Esir, V, 135, 140, 141.

lah b. Yahya ile birlikte Hadramevt'e gitti. Orada Ebû Hamza, Abdullah'a bîat ederek onun halifeliğini ilân etti. Ve halkı Mervân b. Muhammed'le savaşa çağırdı[81].

Hicretin 129 yılında Abdullah b. Yahyâ tarafından görevlendirilen Ebû Hamza, yediyüz kişiyle birlikte Mekke'ye geldi. Halk onları gördüklerinde korkuya kapıldılar. Mekke ve Medine vâliliğini yürüten Abdülvahid b. Süleyman b. Abdülmelik, hac mevsimi sona erinceye kadar onlardan sulh istemek gereğini duydu.

Hac mevsimi sona erince Abdülvahid, Medine'ye hareket etti, Medeni halkına bol ihsanlarda bulundu ve onların başına Abdülaziz b. Abdullah b. Amr b. Osman'ı ta'yin etti[82]. Abdülaziz, Ebû Hamza ile savaşmak için yola çıktı. Akîk'e geldikleri sırada Ebû Hamza'nın elçileri kendisine geldi. Onlar şöyle diyorlardı: "Vallahi! Bizim sizinle savaşmaya niyetimiz yoktur. Bırakınız da düşmanımıza gidelim." Abdülvahid, Ebû Hamza'nın bu teklifini kabul etmeyerek harbte ısrar etti. Peşlerinden giderek Kudeyd'e kadar indi. Burada cereyan eden çarpışmalarda Ebû Hamza ve adamları Abdülvahid'in askerlerinden büyük bir kısmını kılıçtan geçirdiler.

Bu hezîmetin haberini alan Abdülvahid, Şam'a kaçtı. Bunun üzerine Ebû Hamza el-Hâricî, Medine'ye girdi (H. 130). Medinelilere karşı gayet iyi davrandı. Üç ay burada ikâmet ettikten sonra Şam üzerine yürüdü. Halife Mervân b. Muhammed, ona karşı bir ordu gönderdi. İki ordu Vâdiü'l-kurâ'da karşı karşıya geldiler. Çarpışmalarda Ebû Hamza ve arkadaşlarından çoğu öldürüldü. Ordunun komutanı Abdülmelik bilâhare Medine'ye sonra da Yemen'e gitti ve Ebû Hamza'nın hilafete getirmiş olduğu "Talibu'l-hak" diye bilinen Abdullah b. Yahyâ'yı bozguna uğratarak onunla birlikte taraftarlarından bir çoğunu öldürdü[83].

Ebû Hamza'nın isyânı, Emevî idaresini devirmeye çalışan fakat başarıya ulaşamayan Hâricilerin son isyânı oldu. Hâricîlere son vermek şerefi şüphesiz ki Mervân b. Muhammed'e aittir. Saltanatının sarsıntı-

(81) Age., V, 141.
(82) Age., V, 157.
(83) Taberî. IX.119: İbnu'l-Esîr, V, 158.

ya uğraması, devletinin parçalanması, Mervân'ı uzun zamandan beri ülkenin dörtbir tarafına dağılmış olan Hâricîleri takip etmek ve onların işini bitirmekten alıkoymamıştır.

F. Hâricîlerin Hilâfet Hususundaki Görüşleri:

Başlangıçta Hâriciler, siyasî bir parti durumundaydılar. Onlar, hilâfet ve onunla ilgili hususlardan başka birşeyle ilgilenmiyorlardı. Hz. Ebûbekir'in, Hz. Ömer'in, ilk senelerinde Hz. Osman'ın ve hakemlerin hükmüne başvuruluncaya kadar Hz. Ali'nin hilâfetlerinin sahih olduğunu kabul ediyorlardı. Hâricîler, -Van Vloten'in tâbiriyle cumhuriyetçiler- [84] aşırı demokratik ilkeleri temsil ederler. Onların hilâfetle ilgili görüşleri şöylece özetlenebilir: Halife seçilmek hür olan her Arab'ın hakkıdır. Halife seçilen kişinin halifeliği bırakması uygun değildir. Halife zûlmederse zarûret gereğince azli veya katli mübâh olur[85].

Hâricîler, birinci şart üzerinde ba'zı değişikler yaptılar. Arap asıllı ve hür olmak yerine müslüman ve âdil olmak şartlarını kabul ettiler. Bu değişiklikler bilhassa Arap olmayan, çok sayıda müslümanın kendi saflarına katılmasından sonra yapıldı. Böylece -hür olsun köle olsun- bütün müslümanların halife seçilme hakkına sahip olduğunu kabul ettiler. Bu görüşleriyle, hilafetin Rasûlüllah'ın Ehl-i Beytine münhasır olduğunu kabul eden Şîa'nın görüşüne muhalefet etmişlerdir.

Bedevi çöl halkı olan halis Araplar, özellikle kuvvetli ve kalabalık ba'zı Arap kabileleri, Hâricîlere katılmış ve onlara güç kaynağı olmuşlardır. Temim kabilesi ve bazı Kadisiye kahramanları ile onlara katılan ordu komutanları bunlardandır. İslâm'da aşırı giden bu Hâriciler, Şehristânî'nin belirttiği gibi, namaz ve oruca çok bağlı, ibâdete aşırı düşkün kimselerdi. Onlar, İslâm cemaatinin, şahsî çıkarlar ve ihtiraslar sebebiyle tehlikeye düştüğünü, müslümanların umumi menfaatlerinin ba'zı grupların menfaatine boyun eğdiğini, bu grupların da umumi menfaatlerle diledikleri gibi oynadıklarını düşünüyorlardı. Aynı şekilde Hz. Ali'nin

(84) es-Siyâdetü'l-arabiyye, müelifin arapça tercümesi, 69.
(85) Mes'ûdi, Murûcu'z-zeheb II, 110-111.

ordusundaki bazı kurrâ, özellik iki hakemin karar almakta muvaffak olamadıklarını, müslüman kanının akıtılmasının engellenmesi için duydukları arzunun suya düştüğünü ve müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin kaybolduğunu görünce Hâricîlere katılmışlardı.

Hâricîlerin karekteristiği, ortaya çıkışlarından itibaren Nicholsun'un görüşünün aksine, tamamen siyasî idi. Onlar tamamıyla siyasî bir grup şeklinde ortaya çıktılar. Nicholson ise Hâricîleri bu harekete iten ve onlara Hz. Ali'nin ordusunu terkettiren sebebin, siyasi bir görünüşe bürünmüş olmasına rağmen sadece dinî olduğunu kabul eder. Hâricîlerin mahza siyasî bir grup olma hususiyeti, Abdülmelik b. Mervan zamanına kadar devam etti. Bu dönemden itibaren onlar, görüşlerini, dinî hususlarla karıştırdılar. İmânın sadece Allah'a ve Muhammed (s.a.)'in peygamberliğine inanmaktan ibâret olmayıp, adâlet, doğruluk, oruç ve namaz gibi dinin emirlerini ifâ etmenin de imandan bir cüz olduğunu kabul ettiler. Allah'dan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in O'nun Resûl'ü olduğuna iman etse de dinin farz kıldığı şeyleri yapmayıp büyük günah işleyen kişinin kâfir olduğuna inandılar. Böylece Hâricîlerin dini konulardaki fikirleri, siyasî fikirlerinden daha az şiddetli olmadı. Onların siyasî taassublarının, dinî düşüncelerindeki bakış açıları üzerinde büyük te'siri olmuştur. Hâriciler din hususunda müsamahasız ve sert olduklarından, kolaylık ve yumuşaklık nefislerine yol bulamıyordu.

Kur'ân-ı Kerîm'e sıkı bir şekilde bağlılık, hükümlerine tâbi' olmak ve emirlerini yerine getirmekteki hassasiyet, Hâricîlerin mümeyyiz vasıflarındandır. Hâricilerin Allahü Teâlâ'nın kıyâmet günündeki azabından korkuları, nefislerinde hak için kahramanlık duyguları ve hakkı uygulamaktaki aşırı hassasiyetleri, Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve yasaklarından kaçınmak duygularını tahrik etmiştir. Hattâ Şehristanî, onları "Namaz ve oruç ehli" olarak tanıtmıştır. Ancak onlar, fikirlerinde çok aşırı gitmişler ve büyük günah işleyeni -hattâ küçük günah işleyeni bile- kâfir kabul etmişlerdir. İşledikleri küçük günahlarından dolayı kendi imamlarına karşı da isyan ettiler. Hâricîlerden çoğu, mezheblerinden olmayan müslümanlar hakkındaki düşüncelerinde çok şiddetlidirler, bu müslümanları kâfir sayarlar. Hattâ bu müslümanlara karşı, kâfirlere karşı olan muamelelerinden daha sert ve şiddetli davranıyor-

lardı. Hikâye edildiğine göre, Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ, onların eline düşmüş, kendini kurtarmak için himâye isteyen bir müşrik olduğunu söylemiştir. Zira o, bu şekilde söylemenin, onların elinden kurtulmak için kendilerine muhalif bir müslüman olduğunu söylemekten daha yararlı olacağını düşünmüştür.

Hâricîlerin mezheblerinden olmayan müslümanlara karşı çok şiddetli ve acımasız muamelede bulunmuşlardır. Hattâ onlardan bir çoğu kadınlara, çocuklara, emzikteki bebeklere ve yaşlılara dahi hiç merhamet etmemiştir. İşte bunlar, küçük günah ve hataları işlemekten son derece sakınmak, dünya malına değer vermemek, zühd ve ibâdet ehli olmakla tanınmalarına rağmen, bu şekilde şiddetli ve ağır muameleleri uygulamaktan çekinmiyorlardı. Aynı zamanda en kötü fiilleri ve en büyük günahları işliyorlardı. Sanki onlar, bir ilâha inanmıyor, şefkat ve merhamet nedir bilmiyorlardı. Bununla beraber Hâricîler, fiillerinin doğruluğunu göstermek için Kur'ân-ı Kerîm'den açıklayıcı âyetler ve hadisler getirmekten geri kalmıyorlardı. Yine de onlardan bir grup, "hüküm sadece Allah'a aittir" sözlerinden maksadın, "hükümet yoktur" -ya'ni bir halife'ye (imama) ihtiyaç yoktur- demek olduğunu ileri sürerek Kur'ân-ı Kerîm'e ve Sünnet'e muhalefet etmişlerdir. Hz. Ali'nin, bu sözü söylediklerini işittiği sırada kendilerine hitâben söylediği şu sözler, bu durumu göstermektedir: "Doğru bir sözdür. Fakat bununla bâtıl murad ediliyor. Evet! Hüküm ancak Allah'ındır; lâkin bunlar "emirlik" ancak Allah içindir diyorlar. Şüphesiz ki, doğru da, fâcir de olsa insanlar için bir "Emir"in bulunması gerekir. Onun emirliğinde müslüman ödevlerini yerine getirir, kâfir de onun emirliğinden istifâde eder. Allahü Teâlâ onun emirliğinde takdir ettiği müddeti tamamlar. Onun sayesinde vergi toplanır, düşmanla savaşılır, yollar emniyet altına alınır ve zayıfın hakkı kuvvetliden alınır." Sözün kısası, Hâricîlerin hilâfet hususundaki temel görüşleri hemen hemen bütün Hâricî fırkalarında aynıdır.

G. Hâricîliğin Büyük Kolları:

Havaric, yirmi fırkaya ayrılır. Bu fırkalardan herbiri, ilkelerinin tümü veya bir kısmında diğer fırkalara muhalefet eder. Şimdi, bu fır-

kaların en meşhurları ile bunların temel görüşlerinden bahsedelim:

1- Ezârika (Ezrakîler):

Bu grup, Haricilerden Nafi' b.el-Ezrâk el-Hanefî'ye uyanlardır. Hâricîler içinde; sayı ve kuvvet bakımından bu fırkadan daha üstün bir fırka gelmemiştir. Nafi', bu grubun en büyük fıkıhçılarındandır. O ve ona tâbi' olanlar, Ali b.Ebî Talib ve kendilerine muhalif bütün müslümanları kâfir kabul etmişlerdir. Nafi', kendisine tabî olan mü'minlerin, kendileri dışında biri tarafından namaza çağrıldıklarında onlara icâbet etmelerinin câiz olmadığını, onların kestiklerini yiyemiyeceklerini ve onlarla evlenemiyeceklerini ileri sürmüştür. Ezârika'ya göre, kendilerinden olmayan müslümanlar, Arap kâfirleri ve putlara tapanlar gibidir. Ülkelerinin de "Dârü'l-harb" olduğunu kabul ederler. Onların çocukları ve kadınlarının öldürülmesi mübâhdır; zira Ezârika, muhâliflerinin çocuklarının müşrik olduğuna ve ebedî cehennemde kalacaklarına inanır.

Nafi' b. el-Ezrak, sözde veya fiilde "Takıyye" yi câiz görmüyordu; çünkü Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştu: "Onlara savaş farz kılındığında, içlerinde bir takımı hemen, insanlardan Allah'dan korkar gibi, hattâ daha çok korkarlar..."[86].

Nafi', kendilerinden olmayanlara zulüm ve hiyânet etmeyi mübâh kılar, taraftarlarından muktedir oldukları halde savaşa katılmayanları veya kendilerine hicret etmeyip yerlerinde kalanları, kendi görüşünde oldukları halde kâfir kabul eder ve kendilerine katılanları imtihana tâbi' tutmayı gerekli görürdü. Şöyle ki: Kendilerine katılmak isteyen kimseye, muhâlif esirlerden birini teslim ediyor ve onu öldürmesini emrediyorlardı. Eğer bu kimse, eline teslim edilen esiri öldürürse, onun kendilerinden olduğu fikrini tasdik ederler; eğer esiri öldürmezse, "bu münâfık ve müşriktir" derler ve onu öldürürlerdi[87]. Aynı şekilde, İblîs'in küfrüyle delîl getirerek, mürtekib-i kebîre (büyük günah işleyenin) kâfir olduğunu kabul ederlerdi. Zira onlar, kendisine Hz. Âdem'e secde emredildiği zaman şeytanın bundan kaçınıp: "Beni ateşten, onu ça-

(86) Nisâ, (4) 77.
(87) Bağdadî, el-Fark beyne'l-fırak, 63.

murdan yarattın, ben ondan üstünüm'' [88] dediği sırada sadece bir büyük günah işlediğini belirtirler.

Nafî', evli iken zinâ edene recm cezasının verilmesini, bu hususta Kur'ân-ı Kerîm'de delil olmadığı için kaldırmıştır[89]. Namuslu bir adama zinâ iftirasında bulunanlardan gerekli cezayı (Hadd-i kazif) kaldırmış; fakat namuslu kadınlara zinâ iftirasında bulunanlara karşı bu cezayı kabul etmiştir. Çaldığı şey az veya çok, kıymetli veya kıymetsiz olsun hırsızın elinin kesilmesine hükmetmiştir. Müslümanlar bu fırka mensuplarını ortaya çıkardıkları bu bid'atlar dolayısıyla tekfir etmişlerdir [90].

2— Necdiyye:

Havâric fırkalarından olan bu grup Necdet b.Amir ve ona uyanlardır. Bu fırkayı diğerlerinden ayıran görüşleri şunlardır:

a) İctihâdda bulunurken hataya düşen âlim ma'zûrdur.

b) Dinde iki şey vardır: Biri Yüce Allah'ı, Rasûl'ünü, müslümanların kanlarının haram olduğunu, müslümanların mallarının gasbedilmesinin yasaklandığını bilmek ve Allahü Teâlâ'dan gelen şeylerin tamamına inanmaktır[91]. Bunun dışında kalan hususlarda ise, kendilerine bir delil gösterilip açıklanıncaya kadar insanlar bilgisizlikleri sebebiyle ma'zûrdurlar. Bu durumdaki bir kimse ictihâdı ile, harâm kılınmış bir şeyi helâl kabul ederse veya helâl kılınmış bir şey'i haram kılarsa, ma'zûrdur. Hatâ yapan müctehidin aleyhinde bir delil bulmadan önce onun azâba çarptırılmasından korkan kimse ise, kâfirdir. Necdet, yalan söylemenin cezasının[92], zinâ cezasından daha büyük olduğunu kabul etmiş, şarap iç-

(88) A'râf (7), 12.

(89) Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal, I, 164.

(90) Age., I, 162-165.

(91) Bağdâdî, el-Fark beyne'l-fırak, 68.

(92) Ona göre: ''Kim küçük bir günah işler veya küçük bir yalan söyler ve bunlarda ısrar ederse, o kimse müşriktir. Kim de ısrar etmeksizin zinâ eder, hırsızlık yapar ve içki içerse, kendine tâbi' olanlardan olduğu takdirde müslümandır. (El-Fark beyne'l-fırak, 68).

(93) El-Fark beyne'l-fırak, 68. Şehristâni, onun, insanlara katı ve çok şiddetli davrandığını belirtir. I, 66.

me cezasını ise kaldırmıştır[93]. "...Ancak onlardan sakınmanız hâli müstesnâdır..."[94] ve "Firavun âilesinden olup da inandığını gizleyen bir adam dedi ki..." [95] âyetlerini delîl getirerek "Takıyye"yi câiz görmüştür[96]. Aynı şekilde, cihâda iştirak etmemenin câiz olduğunu ve: "... Allah, malları ile ve canları ile savaşanları oturanlara kıyasla üstün kılmıştır..."[97] âyet-i kerîmesi ile ihticâc ederek mümkün olduğu takdirde cihâdın daha fazîletli olduğunu kabul etmiştir. Zımmî (gayrimüslim) lerin kanlarını ve mallarını mübâh saymış, harâm telâkki edenlerden uzak olduklarına hükmetmiştir. Bir "halife"nin bulunmamasını câiz görürdü; ancak bu, halkın aralarında birbirlerine karşı adaletli davranması ile mümkün olabilirdi. Eğer aralarında adaleti te'sis edemediklerini görür de bir "imâm" seçerlerse bunun câiz olacağını kabul ederdi[98].

3— Beyhesiyye:

Havâricden bu fırka, Ebû Beyhes b. Câbir'e tâbi' olanlardır. Bu fırkaya göre bir kimse Allahü Teâlâ'yı, O'nun Rasûllerini, Rasûlüllah (s.a.)'ın getirdiği şeyleri bilip ikrâr etmedikçe ve Allah'ın velileri için "Velâyet"i kabul etmedikçe müslüman olamaz. Ebû Beyhes, "Vâkıfiyye"[99] mensuplarını tekfir etmiştir. Zira o, Rasûlüllah (s.a.)'ın getirdiği şeyler arasında muhakkak bilinmesi gereken hususlar olduğunu kabul ederdi. Ona göre, irtikâb edenlere tehdit ve korkutma yöneltilmiş, bütün haramların aynen ve açıklamaları ile bilinmesi ve bunlardan sakınılması müslümanlar üzerine vâcibdir. Yine ona göre, bu hususta diğer ba'zı şeyler vardır ki, müslümanın onları sadece ismen bilmesi gerekir. Onların açıklamasını bilmemek kendisine zarar vermez. Ebû Beyhes, "İmân"ın dil ile ikrar ve âmel olmaksızın sadece kalb ile tasdikten ibâret olduğunu kabul ederdi. Muhâliflerine gelince, onlar Rasûlüllah (s.a.)'ın

(94) Âl-i İmrân (3). 28.
(95) Mü'min (40), 28.
(96) Takıyye, hasmının ezâsından korkarak inancını ondan gizlemektir.
(97) Nisâ (4), 95.
(98) Şehristânî, I, 168-169.
(99) Vakıfiyye, harâm veya helâl olduğunu bilmeksizin bir harâm işleyen kişinin durumu hakkında görüş beyân etmedikleri için "duranlar, karar vermeyenler" anlamında olan bu adı almıştır.

düşmanları gibidir, müslümanların ikâmetlerinde yaptıkları gibi onlarla beraber oturmak mübâhtır.

4— İbâdiyye:

Havâric'in İbâdiyye kolu, Abdullah b.İbâd et-Temîmî'nin taraftarlarıdır. Muhalifleri olan müslümanlar hakkında hüküm vermekte aşırı gitmemekle, diğer Hâricî fırkalarından ayrılırlar. Herhalde bu durumu, ortaya çıkış zamanının hususiyyetine bağlamak gerekir. Zîra onların lideri Abdullah b. İbâd, Emevîlerin, Havâric'in kökünü kurutmak üzere oldukları bir dönemde ya'ni Mervân b.Muhammed zamanında ortaya çıkmıştır. O sırada haricî grupların kalblerine korku, iyice sinmişti. Bu sebeple onlar müdâfaalarını, hemen hemen sırf ilmî metodlar ve fikirlerle mücadele şekline çevirdiler, hattâ muhâliflerinden nikâhlanmayı ve onlara mirasçı olmayı kabul ettiler.

İbadiyye haricileri, barış içinde yaşamaya meyillidirler. Hattâ muhâliflerini gizlice öldürmenin mübâh olmadığını; onların savaş ilân edilmeden, delîl getirilip da'vet yapılmadan esir edilemiyeceklerini kabul etmişlerdir. Muhalifleri ile savaşıp, mallarını ganîmet olarak alacakları zaman, o mallardan sadece silâh ve atların helâl olduğunu kabul etmişlerdir. Altın, gümüş ve diğer mallara gelince, bunları düşmanlarına iâde ediyorlardı. Onlar, kendilerine muhâlif müslümanların vatanının "Dâru't-tevhîd" olduğunu düşünür; ancak sultanın karargâhları (bundan Emevî halifelerini veya diğer zâlim emirleri kasdederler)nın Dar-ı bağıy = Zulüm yurdu" olduğunu kabul ederlerdi. Aynı zamanda, muvahhid mü'min olan Ehl-i Kıble'den büyük günah işleyenin din küfrü ile değil, nimet küfrü (küfran-ı nimetle) ile kâfir olduğuna inanırlardı[100]. Kulların fiillerinin hiç yoktan Allahü Teâlâ tarafından yaratıldığı ve kulun, onların mecâzi değil gerçek müktesibi olduğunu kabul ederlerdi. Allahü Teâlâ'nın emir ve yasaklarının, sadece mü'minlere tevcih edilmiş olduğunu kabul etmezler, aksine kâfirlerin de kasdedildiğine ve Kur'ân-ı Kerîm'deki emirlerin bu iki gruptan sadece birine tah-

(100) Ya'ni, bu kimse Allah'a, O'nun vahdâniyyetine ve Rasûl'üne îmân etmiş bir mü'mindir. Ancak o, Allah'ın kendisi üzerindeki ni'metinin şükründe kusur edip, Allah'ın kendisi üzerindeki ni'metine nankörlük etmiş ve onu inkâr etmiştir. Zirâ nankör olmasaydı Allah'ın yasakladığını irtikâb etmezdi.

sis edilmediğine inanırlar. İbâdiyye, görüşlerinde farklılık arzeden ba'zı gruplara ayrılmıştır.[100].

5— Sufriyye:

Hâricilerden Sufriyye fırkası, Ziyâd b. Asfar'a uyanlardır. Ziyâd, dini ve i'tikadî hususlarda müttefikleri oldukları müddetçe savaşa katılmayanların (ka'ade) kâfir olduğunu kabul etmez. Takıyye'yi sadece sözde caiz görür. Müşriklerin çocuklarının öldürülmesine, onların kâfir olduklarına veya ebedî cehennemde kalacaklarına hükmetmemiştir. Hakkında belirli bir cezâ bulunan büyük günahlarla, hakkında belirli bir cezâ bulunmayan [102] büyük günahları birbirinden ayırarak, birinci grup ya'ni hakkında belirli bir ceza, bulunan fiilleri irtikâb edenlerin kâfir olduklarını kabul etmemiş[103]; ancak ikinci gruptakileri ya'ni hakkında belirli bir ceza bulunmayan fiilleri irtikâb edenlerin kâfir olduklarına inanmıştır[104].

---

(101) Bunlar dört gruptur: a. Hafsiyye, b. Hârisiyye, c. Yezîdiyye, d. Ashab-ı tâât lâ yurâdu biha'l-llâh (Allah rızâsı kasdolunmayan bir fiilin tâat olduğuna inananlar). Ancak İbâdiyye'nin zikrettiğimiz bu kolları ba'zı hususlarda ittifâk etmişlerdir. Onlar, Abdullah b. İbâd'ın imâmetini kabul ederler; bu ümmetin veya Ehl-i Kıble'nin kâfirleri (Müslüman muhâliflerini kasdediyorlar) müşrik veya mü'min değildir; lâkin onlar ni'met küfrü ile kâfirdirler ya'ni onlar Allâhü Teâlâ'ya imân etmiş, onun ulûhiyetini kabul etmiş olsalar da, Allah'ın kendi üzerlerindeki ni'metine küfretmişler, onun ni'metini inkâr etmişlerdir. Kendilerine muhâlif bu grupların kendileri hakkında mahkemede şahidlik yapmalarını câiz görürler. (Bağdâdî, el-Fark beyne'l-fırak, 82-83).

(102) Onlara göre, bu hususlarda işlenen suçların çok büyüklüğü, hattâ dünyadaki cezanın bunları affettiremeyeceğiiçin belirli bir ceza takdir edilmemiştir. Bu tür büyük günahlar için namazı terk etmeyi misâl verirler.

(103) Onlar bu fiilleri irtikâb edenin, sadece irtikâb ettiği fiile nisbetle isimlendirilmesi gerektiğini ileri sürerler. Bir kimse hırsızlık yaptığı zaman "sarık" iftira ettiği zaman da "kazif" diye isimlendirilir. (Sârık, hırsız; kazif, iftirâcı demektir). O kimseye kâfir veya müşrik denilmesi doğru değildir.

(104) Şehristânî'nin rivâyetine göre imamları Ziyâd şöyle demiştir: Şirk iki türlüdür. Biri Şeytan'a itaatten ibâret olan şirk; diğeri ise putlara ibâdettir. Küfür de, ni'met küfrü ve Allahü Teâlâ'nın ulûhiyetini inkâr küfrü olmak üzere

İşte bunlar, Havâric'in en meşhur fırkalarıdır. Onların görüşlerini gözden geçiren kimse, bunların, müslüman muhâliflerini yargılamakta çok aşırı gittiklerini, hattâ onları, müşrikler ve putperestlerle aynı seviyede tuttuklarını açık bir şekilde anlar. Böyle olunca, onlarla yaptıkları harplerde aşırı gitmeleri ve ilkelerini müdafaa yolunda seve seve ölümü göze almalarına hayret edilmez. Hâricilerin emsalsiz kahramanlık ve cesaretleri dillere destan olmuş, darb-ı mesel haline gelmiştir. Görüldüğü gibi Hâriciler, uzun müddet Emevî taraftarları ve diğerleri ile savaşmışlar, İslâm ümmetine can ve mal kaybı bakımından çok pahalı bir fatura yüklemişlerdir.

Nicholson'a göre Hâriciler, ilkelerinde aşırı gitmelerine —ki, bu durum aynı zamanda mağlûbiyetlerinin sebeplerindendir— ve bu ilkeleri için tedbirsizliklerine rağmen, inançlarını savunmada ve inançlarının başarıya ulaşması yolunda ölümü göze almak hususunda verilebilecek en büyük örnektirler. Kendilerini büyük tehlikelerle karşı karşıya bulduklarında, neredeyse helâk olacaklarını ve köklerinin kazınacağını gördüklerinde ise sertlikleri gittikçe yumuşamış, i'tidâl ve müsâmaha ruhlarına yol bulmuş ve bu, başlıca metotları olmuştur. Nicholson, bunların, —Şîîler, Emevîler ve Zübeyrîlerden ibâret olan diğer siyasî grupların aksine— hareketlerinin ardında gerçekleştirmek istedikleri hiçbir şahsi gayeleri olmadığını kabul eder.

Nicholson, bu kanaatında haklıdır. Nitekim Hâricilerin zühdünü ve dünyaya değer vermemelerini, Taberî'nin Şebîb el-Hârici ile ilgili şu rivâyetinden daha açık gösterecek bir delil yoktur. Taberî, Hâricî Şebîb hakkında şöyle der: "O, uğradığı bir şehirde, adamlarını o şehrin vâlisinin başını getirmeye gönderdi. Bunun üzerine Şebîb'in adamlarından bir grup, vâlinin evine giderek: "Emîr'in sözünü dinleyiniz!" diye çağırdılar. İçeriden: "Hangi emîrdir" diye sorulunca: "Haccâc tarafından gönderilmiş, şu fâsık Şebîb'i arayan emîr" diye cevap verdiler. Vâli bu cevaba aldanarak, onları karşılamaya çıktı. Bu esnada Şebîb'in adamları üzerine saldırarak kendisini öldürdüler. Onun kesik başını ve

---

iki çeşittir. Uzak durmak da iki türlüdür. Belirli bir haddi gerektiren suç işleyen (hırsızlık, zinâ, iftirâ-fiillerini irtikâb eden) lerden kaçıştır ve sünnettir. İkincisi de inkâr ehlinden uzaklaşmaktır ki, bu farzdır (I, 184-185).

hazînesinde bulunan paralarını alarak Şebîb'e getirdiler. Şebîb onlara: "Bana neler getirdiniz?" diye sordu. Onlar: "Sana fâsıkın başını ve hazinesinde bulunan paralarını getirdik. Paralar, hayvanın üzerinde, kesenin içindedir" dediler. Bunun üzerin Şebîb: "Siz bana müslümanlar için fitne getirmişsiniz" dedi, kölesini çağırarak bir mızrak getirmesini istedi. Mızrakla hayvanın üzerindeki keseyi deldi. Hayvana yürümesi için vurarak başıboş salıvermelerini emretti. Hayvan yürürken, kesedeki paralar dökülüyordu. Hayvan Serât çayına varıncaya kadar paralar yerlere döküldü. Burada Şebîb adamlarını çağırarak tekrar; "Birşey kaldıysa onları da suya atın!" dedi[105].

(105) Tarih, VII, 248

5. ŞÎA

A. Şîa'nın Ortaya Çıkışı:

Ali b. Ebî Talib taraftarları, onun hilâfete en lâyık kişi olduğunu; ancak Hz. Ebûbekir, Ömer ve Osman'ın mukaddes imâmet hakkını onun elinden aldıklarını kabul ettiler. Müslümanların Hz. Osman'ın siyasetinden memnun olmayışları, Ali b. Ebî Talib taraftarları için hilâfet'i Ehl-i Beyt'e geçirmek fırsatı verdi. İsyân ateşini, İslâm vilâyetlerini dolaşmaya başlayan İbn Sebe'nin kışkırtmasıyla Ebû Zerr el-Gifârî alevlendirmişti. İslâm'da "Gulât-ı Şîa" mezhebinin inanç esaslarını vazeden İbn Sebe' şehirleri dolaştıktan sonra Mısır'da yerleşti. O, burada da'vetini din kisvesi altında yaymaya başladı. Da'vetçilerini, Hz. Ali'ye da'veti yaymaları için ülkenin diğer şehirlerine gönderdi. "Ric'at" görüşünü, ya'ni "Muhammed (s.a.)'in yeniden döneceği inancını ortaya attı. Bu hususta şöyle dedi: "Ben, İsa'nın geri döneceğine inanıp da Muhammed'in döneceğine inanmayanların aklına şaşarım! Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Kur'ân'ı (indiren ve onu okumayı) sana farz kılan (Allah), elbette seni dönülecek yere döndürecektir..." [106]. İbn Sebe', Hz. Muhammed (s.a.)'in dönmeye, Hz. İsa'dan daha lâyık olduğunu da ekledi. İslâm'da ba'zı mezhepler arasında, ruhların tenâsühü inancı (ruhun bir cesedden çıkıp başka bir cesede girmesi) işte buradan doğmuştur.

İbn Sebe', aynı şekilde eski dinî Yahûdilikten aldığı "vesâyet" görüşünü de neşretti. Bunun mânâsı, Hz. Ali, Muhammed'in vasîsidir, nebîlerin sonuncusu olan Muhammed'den sonra vasîlerin sonuncusudur. Hz. Ali'ye haksızlık etmişler, onun imâmet hakkını gasbetmişlerdir. O, İslâm'ın ilk yıllarında kendisinin aslî vatanı Yemen'i işgal etmiş olan

---

(106) Kasas (28), 85.

İranlılardan aldığı "İlâhî Hak" inancını da yaydı. Bu nazariyeye göre, Hz. Ali, Rasûlüllah'dan sonra halifedir ve idaresinde Allahü Teâlâ'dan yardım alır. İbn Sebe', Hz. Osman'ın hilâfeti haksız olarak ele geçirdiğini ilân etti ve taraftarlarına: "Osman hilâfeti haksız olarak ele geçirmiştir. Ali, Rasûlüllah (s.a.)'ın vasîsidir, bu hususta uyanık olunuz, hilâfeti ehline vermek için harekete geçiniz. İşe Osman'ın idârecilerini tenkitle başlayın, iyiliği emir ve kötülüğü nehyettiğinizi gösterin ki, halk size meyletsin, sizi desteklesinler. Halkı bu işe çağırınız"[107] talimatını verdi.

Hz. Ali'nin halifeliği döneminde Sebeiyye mezhebi, daha da gelişti. İbn Hazm'ın zikrettiğine göre İbn Sebe'nin adamlarından bir grup Hz. Ali'ye geldiler ve ona: "Sen, O'sun!" dediler. Hz. Ali "O, dediğiniz kimdir?" deyince: "Sen İlâhsın!" karşılığını verdiler. Bunun üzerine Hz. Ali, onlara çok kızdı, aşırı şekilde öfkelendi ve onların ateşte yakılmasını emretti, mevlâsı Kanber'e bu adamları ateşe atmasını bildirdi. Ateşe atılacakları sırada bu adamlar: "İşte şimdi, onun İlâh olduğu hakkındaki inancımızın doğru olduğu ortaya çıktı!" demeye başladılar [108].

Hz. Ali, İbn Sebe'nin Medâyin'e sürülmesini emretti. Ancak o, Hz. Ali adına da'vete devam etmekten vazgeçmedi. Hz. Ali ölünce Sebeiyye, onun geri döneceğini, zira onun ölmediğini iddia ettiler. İbn Hazm'ın zikrettiğine göre Hz. Ali'nin katledildiği haberini alan İbn Sebe' şöyle demiştir: "Bize, onun beynini yetmiş defa getirseniz dahi, onun ölümünün doğru olduğunu kabul etmeyiz. O gökten inip zulümle dolmuş olan yeryüzünü adâletle dolduruncaya kadar ölmez"[109]. Aynı zamanda Sebeiyye, Hz. Ali'nin bulutlarda olduğunu, gök gürültüsünün onun sesi, şimşeğin de kamçısı (veya gülümsemesi, ya da bazılarının inandığı gibi nûru) olduğunu kabul ettiler. Yeryüzü zulüm ve haksızlıklarla dolduktan sonra inerek yeryüzünü adâletle dolduracağını iddia ettiler[110].

---

(107) Taberî (De Goeje neşri), I. 2942

(108) el-Milel ve'n-nihal, IV, 196.

(109) Age., IV, 180.

(110) Age., IV, 11. Ayrıca bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-devleti'l-Fâtımiyye, 5-12.

Hz. Ali öldürülünce Irak askeri, oğlu Hz. Hasan'a biat etti. Mes'udî, Hasan'ın H. 40 yılı Ramazan ayının 25'inde hilâfete getirildiğini kaydeder. Ancak Hz. Hasan'ın hilâfeti uzun sürmedi. Ordusunun Şam ordusu önünde hezîmete uğrayacağı ve Irak ordusunun kendisini yalnız bırakacağı şayialarının yayılması üzerine Hz. Hasan, müslüman kanının dökülmesini önlemek için hilâfet'ten çekilmekten başka çare bulamadı.

Hz. Hasan'ı hilâfet'ten ayrılmaya zorlayan gerçek sebep, Ya'kûbî'nin kabul ettiği üzere , Muâviye karşısında güçsüzlüğünü farketmesidir[111]. Taberî, Hz. Hasan'ı, hilâfeti Muâviye'ye terketmeye zorlayan gerçek sebepten bahseder ve şöyle der: "Hasan yola çıktı ve Medayin'de Beyaz Köşk'e indi. Muhtar b. Ebî Ubeyd'in amcası olan Sa'd b. Mes'ûd, Medayin vâlisi idi. Genç bir delikanlı olan Muhtar, amcasına şöyle dedi: "Zenginlik ve şeref sahibi olmak ister misin?" Amcası: "Neden bahsediyorsun?" diye sorunca, Muhtar: "Hasan'ı yakalar, Muâviye'ye teslim ederek bu yaptığın karşılığında Muâviye'nin himâyesini istersin" dedi. Buna öfkelenen Sa'd: "Allah'ın lâ'neti üzerine olsun! Rasûlüllah'ın kızının oğlu üzerine saldırıp onu bağlıyacağım öyle mi? Sen ne kadar kötü adamsın!" diyerek Muhtar'ı azarladı. Vaktaki Hz. Hasan taraftarlarının tefrikaya düştüğünü, durumunun kötüleştiğini gördü bunun üzerine bir hey'et göndererek Muâviye'den sulh istedi. Muâviye kendisine, Abdullah b.Âmir ve Abdurrahman b. Semure b. Habib b. Abdişems'i elçi olarak gönderdi. Bu iki elçi, Medayin'de Hz. Hasan'ın huzûruna çıktılar. Yapılan andlaşma gereğince onunla şart koştuğu eşya ile birlikte Kûfe hazinesinden beş milyon dirhem vermek üzere sulh yaptılar. Sonra Hasan ayağa kalkarak, Irak halkına şöyle hitap etti: "Biliniz ki, beni hilâfet'i terketmeye sizin üç davranışınız zorlamıştır: Babamı katletmeniz, beni ta'n etmeniz ve eşyalarımı gasbetmeniz!" Müteakiben Muâviye, Kûfe'ye girdi ve halk kendisine biat etti[112].

B. Muâviye Devrinde Şîîler:

Hz. Hasan'ın hilâfet'i terkedip Kûfe'den Medine'ye gitmesini mü-

(111) Tarih, II, 255.
(112) Taberî, VI, 92

teâkib nefislerindeki mücâdele rûhu sönmüş olan Kûfeliler, saltanata mutlak olarak sahip olan Muâviye b. Ebî Süfyân'ın sancağı altında toplanmışlardı. Ancak, Muâviye'nin minberlerde Hz. Ali ve onun Ehl-i beytine hakaret hususundaki uygulaması, Şîîlerin kendisine olan kinlerini kabarttı. Bu uygulama şöyle başladı. Muâviye, Muğire b. Şu'be'yi Kûfe vâliliğine ta'yin ettiği vakit, Ali b. Ebî Talib'in lâ'netlenmesini emretmişti. Bunun üzerine Muğire her hutbeye çıkışında Hz. Ali'yi lâ'netlemeye başladı. O bir defasında hutbe okurken yine Hz. Ali'ye sebbetmiş, Hz. Osman'ı ise medhetmişti. Bunun üzerine Hucr b. Adiy ayağa kalkarak, kendisine; "Sizin zemmedip ve ayıpladığınız kişi üstünlüğe en lâyık kimsedir. Övüp ve göklere çıkardığınız kişi ise, zemmedilmeye lâyıktır" dedi[113]. Öfkelenen Muğire: "Yazıklar olsun sana Ey Hucr! Sultandan, onun öfkesinden ve gücünden kork! Zaman zaman, Sultan'ın öfkesinin, senin gibileri helâk ettiğini unutma" diyerek Hucr'u tehdîd etti.

Hucr b.Adly, Muğire b. Şu'be ölüp de Kûfe vâliliğine Ziyâd b. Ebîh'in ta'yin edilmesine kadar, Emevî saltanatına karşı olan bu düşmanca tavırlarını devam ettirdi. Yeni vâli Ziyâd da kendisinden önceki vâli gibi, Hz. Ali'ye hakaret siyasetini sürdürdü. Onun bu davranışı, Hucr ve onu destekleyenlerin kinini artırdı. Bunun üzerine, Muâviye'ye sebbetmek ve onu lâ'netlemek için toplantılar yapmaya başladılar. Bu toplantıların yapıldığını haber alan Ziyâd, Basra'dan ayrılarak Kûfe'ye geldi. Emniyet müdürüne, Hucr'u yakalayıp getirmesini emretti. Emniyet görevlileri kendilerine gelince Hucr'un arkadaşları, onlara söydüler ve Hucr'u yakalamalarına mâni' oldular. Bu olay üzerine Kûfelileri bir araya toplayan Ziyâd onlara şöyle hitâb etti: "Bir elinizle yaralayıp diğeriyle tedavi mi ediyorsunuz? Bedenleriniz benimle, kalbleriniz ise ahmak Hucr'la birliktedir. Vallahi bu sizin çirkin ve murdâr işlerinizdendir. Ya uslu uslu durur, benden elinizi çekersiniz, ya da sizin eğriliğinizi doğrultacak bir toplulukla üzerinize gelirim." Bunun üzerine Kûfeliler: "Sana itâat etmekten ve senin rızânı kazanmaktan başka birşeyi düşünmekten Allah'a sığınırız!" karşılığını verdiler. Sonra Ziyâd emniyet müdürünü tekrar, Hucr'u yakalayıp kendisine getirmek üzere gönderdi. Emir bu defa yerine getirildi. Çok geçmeden Ziyâd, Hucr ve arkadaşlarını halife Muâviye b. Ebî Süfyân'a gönderdi[114]. Muâvi-

(113) Taberî, VI, 143.

ye bunlardan sekizini öldürttü, altısını da Hz. Ali'den uzaklaştıklarını açıkladıkları için affetti (H 51).

Bu tedbirler sebebiyle, Şîa zayıfladı ve Şîîlik hareketi nazarî bir şekilde kaldı. Şîîlerden bazılarının, inandıkları prensiplerdeki samimiyet ve fedakârlık duygularını kaybetmiş olmalarına da şaşılmaması gerekir. Şîîler, kahramanlık ve inandıkları yolda kendilerini seve seve ölüme atan Hâricîler gibi olamamışlardır.

C. Hz. Hüseyin'in İsyânı-Kerbelâ Faciası-Tevvâbin:

Yezîd b. Muâviye hilâfet görevine gelince, Medine vâlisi Velîd b. Utbe'ye elçi göndererek Hicâz bölgesindeki sahabenin seçkinlerinden kendisi için bîat almasını istedi. Velîd, bu iş için harekete geçtiği sırada Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'e bîat etmedi ve Mekke'ye kaçtı. Hz. Hüseyin de Yezîd'e bîat etmeksizin Medine'yi terkederek Mekke'ye gitti ve buradan Kûfe'deki Şîîlerle haberleşmeye başladı. Hz. Hüseyin'den mektup alan Kûfe'deki Şîîler bir araya toplandılar ve ona bir mektup gönderdiler. Bu mektupta şöyle diyorlardı: "Bizim şu anda bir imamımız yoktur, bize gel, umulur ki Allahü Teâlâ senin sayende bizleri hidâyet üzere birleştirir. Numan b. Beşîr, emirlik köşkündedir ve bizler, onun arkasında cum'a namazı kılmıyor, onunla bayrama çıkmıyoruz. Eğer sen buraya gelecek olursan biz onu Kûfe'den kovar, Şam'a süreriz." Bu mektubun ardından, başka mektuplar da gönderdiler. Bu mektuplarda toplantılara katılan Şîîlerin isimlerini de zikrettiler ve Hz. Hüseyin'den âcilen Kûfe'ye gelmesini istediler[115].

Hz. Hüseyin'in Kûfeli muhtelif topluluklardan 150 civarında mektup aldığı zikredilmiştir. Bu hadiseler H. 60 yılı Zilhicce ayında oluyordu. Bu mektuplar kendisine gelince Hz. Hüseyin, amcasının oğlu Müslim b. Akîl'i işin hakîkatını araştırmak üzere Kûfe'ye gönderdi. Müslim Kûfe'ye geldi. Şîîlerden çoğu onun etrafında toplanarak, zafere ulaşıncaya kadar onunla olacaklarına dair bîat ettiler. Müslim, onlardan

(114) Taberî VI, 50

(115) İbn Kuteybe, el-imâme ve's-sîyase, II, 3-4

gördüğü bu davranışlara aldandı, Hz. Hüseyin'e haber göndererek Kûfe'ye gelmeye teşvik etti.

Tam bu sıralarda Yezid, Nu'man b. Beşir'i zafiyeti sebebiyle veya barış ve sulh yolunu tercih ettiği için Kûfe valiliğinden azletti ve yerine Basra vâlisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı görevlendirdi. Böylece ibn Ziyad, Basra ve Kufe vâliliklerini birlikte yürütecekti. Ubeydullah, Şîîlere karşı çok şiddetli muamelede bulundu. Bu şiddeti gören Kûfe halkından birçoğu, Müslim b. Akîl'i terkettiler. Müslim, Hâni b. Urve el-Murâdî'den yardım istediyse de Ubeydullah ikisini de öldürdü.

Hz. Hüseyin'e gelince, ne yazık ki , O, Kûfe halkının önceden babasına ve kardeşi Hasan'a yaptıklarından ibret almamıştı. Müslim'in haberleri gecikince bizzat Kûfe'ye gitmeye kesin karar verdi. Abdurrahman b. Hâris ve Abdullah b. Abbas, Kûfe'ye gitmekten vazgeçerek Yemen'e gitmesi için kendisine tavsiye ve nasihatta bulundularsa da kararından dönmedi. Hz. Hüseyin'in Mekke'de kaldığı müddetçe başına gelecek tehlikeyi bildiği söylenir. Zira Emevîler onu Hicaz'da öldürünceye kadar peşini bırakmayacaklardı. Bunun için, katlinin Beytü'l-Haram'dan uzak bir yerde olmasını tercih etti. Abdullah b. Abbas, Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye gitmekteki kesin kararlılığını görünce ona şöyle dedi: "Eğer illâ gideceksen, bari evlâdü iyâlini birlikte götürme! Osman gibi çoluk ve çocuklarının gözleri önünde öldürülmenden korkarım."

Lâkin Hz. Hüseyin, nasihatçilerin nasihatlerine aldırmadı; bilâkis erkek sayısı sekseni geçmeyen küçük bir topluluğun başında Kûfe'ye doğru hareket etti. O esnada, Kûfe'de Müslim b. Akil'in öldürüldüğünü ve taraftarlarının ondan ayrıldığını öğrenememişti. Yolda, şair Ferazdak ile karşılaştı ve ondan Kûfe halkının durumunu sordu. Ferazdak: "Halkın kalbleri seninle, fakat kılıçları Umeyyeoğulları tarafındadır" karşılığını verdi.

Hz. Hüseyin, Kûfe'ye yaklaştığında Müslim b. Akîl'in öldürüldüğünü ve taraftarlarının da ondan ayrıldığını öğrendi. Bu sırada Hurr b.Yezîd et-Temîm'î kendisini karşıladı ve şöyle dedi: "Geriye dön! Zira ben senin için arkamda bir hayır bıraktığımı sanmıyorum." Bunun üzerine Hz. Hüseyin, şüphe ederek geriye dönmeye niyetlendi. Ne var ki Müslim b.Akîl'in kardeşleri, Müslim'in intikamını almak veya bu uğurda

ölmek için kesin karar vermişlerdi. Hz. Hüseyin de sonunda onların fikrini kabul etti. Yoluna devam ederek İbn Ziyâd'ın süvarileri önüne çıkıncaya kadar yürüdü. Süvariler onun yönünü H. 61 yılının 10 Muharrem'inde çarpışmaların cereyan ettiği Kerbelâ'ya çevirdiler. Sonra el-Fahrî yazarının dediği gibi "Hz. Hüseyin (r.a.), fecî' bir şekilde katledildi. Kerbelâ'da yapılan çarpışmalarda Hz. Hüseyin (r.a.)'de fevkalâde sabır, dürüstlük, kahramanlık, takvâ ve üstün harb kabiliyeti ile belâğat örnekleri görülmüştü. Yakınları ve taraftarları da, ona yardım hususunda canlarını ortaya koyarak kendisini müdâfaa ettiler. Onun önünde cereyan eden çarpışmalarda eşine az rastlanır kahramanlık örnekleri sergilediler. Hz. Hüseyin'in çadırları yağmalandı, kadınları ve çocukları esir edildi. Müteâkiben onun mübârek başı ile kadınlar halife Yezid b. Muâviye'ye Dımeşk'e götürüldü. Yezid, kadınları Medine'ye gönderdi"[116].

Hüseyin b.Ali'nin, kendisi ve ehl-i beyti'nin kanıyla lekelenmiş olan Kerbelâ toprağında öldürülmesi, Şîîlerin ruhlarında Şîîlik ateşinin parlamasına ve saflarının sıklaşmasına büyük etki etmiştir. Bundan önce Şîîler, çeşitli gâyelere sahip, dağınık gruplar halinde idiler. Zira, Hz. Hüseyin'in şehid edilmesinden önce Şîîlik, Şîîlerin kalblerine nüfuz etmemiş siyasî ve nazarî bir görüşten ibaretti. Hz. Hüseyin katledilince, Şîîlik onların kanlarıyla karıştı, kalblerinin derinliklerine nüfûz etti ve onların ruhlarında derin bir inanç haline dönüştü.

Hüseyin b. Ali'nin öldürülmesinin akabinde, Şîîlik ona akrabalık bağıyla bağlı olan İranlılar arasında hızla yayıldı. Zira İranlılar, Hz. Hüseyin'i ve ondan sonra da evlâdını hilâfete en lâyık kimseler olarak görüyorlardı. Çünkü Hz. Hüseyin evlâdı, Arab'ın en şerefli kanı ile Fars'ın en şerefli kanını birlikte taşıyorlardı. Bunun için, o andan itibaren düşmanlık hislerinin en basit sebepler yüzünden kabarmaya başlamasına hayret etmemek gerekir. Şu hadise, bu kanaati, te'yid etmektedir. Şöyleki: **Hz. Hüseyin (r.a)'in şehit edilmesinden sonra, Ubeydullah b. Ziyâd minbere çıktı ve bir hutbe îrad etmeye başladı. Hûtbesinde: "Allah'a hamd olsun ki, hakkı kuvvetlendirdi, hak ehlini galip getirdi. Emirü'l-mü'minin**

(116) el-Fahri, 107.

Yezîd ve ordusuna yardım etti ve yalancı oğlu yalancı Hüseyin b.Ali ve taraftarlarını bozguna uğrattı" dediği sırada, Abdullah b. Afif ayağa kalktı ve onun sözlerini Emevîlere ve onların idarecilerine karşı öfke ve kinle dolu olan şu cümlelerle protesto etmeye başladı: "Ey Allah düşmanı! Yalancılar, sen ve baban ile seni vâli ta'yin eden ve onun babasıdır. Peygamber torunlarını öldürdün de sıddîklerin makamı olan minbere mi çıktın?"[117].

İbn Tabatabâ, Kerbelâ Vak'ası'nı anlatırken şöyle der: "Bu fâcia, çok büyük ve kötü bulduğum için genişçe anlatmak istemediğim bir mes'eledir. Bu öyle bir fâciadır ki, İslâm tarihinde vahşet ve kötülük bakımından bundan daha büyük bir hadise cereyan etmemiştir. Vallahî, mü'minlerin emiri Hz. Ali (r.a.)'nin şehîd edilmesi hadisesi de şüphesiz ki, bir felâket-i azimedir. Lâkin Kerbelâ fâciasında fecî' bir katliam veya tüyleri ürpertecek ağır işkenceler cereyan etmiştir. Aynı şekilde herkese ma'lûm olması sebebiyle bu hususta uzun lâf etmekten kaçındım. Zira bu hâdise büyük felâketlerin en meşhurlarındandır. Allah'ın lâ'neti bu katliama katılan askerlere emir veren ve onların yaptıklarından hoşlananların üzerine olsun! Allah onların hiçbir amelini kabul etmesin! Allah onları, Kur'ân-ı Kerîm'de: "De ki: Size olanları haber vereyim mi? Onlar, dünya hayatında iken güzel iş yaptıklarını sandıkları halde çalışmaları boşa giden kimselerdir!"[118] diye anlatılan kişilere ilhak eylesin!"[119].

Şimdi, bu hadise ve hadisenin hâssaten Şîîlerin ve genel olarak da müslümanların ruhlarında bıraktığı te'sirlerle ilgili olarak şarklı müslüman bir tarihçinin görüşüne yer vereceğiz. Bu tarihçi Seyyid Emîr Ali'dir. Bu konuda şöyle der:

"Kerbelâ katliamı, bütün İslâm ülkesinde büyük bir korku ve telâş meydana getirdi. Aynı şekilde, İran halkının ruhlarında, Abbâs oğullarının, Emevî saltanatını yıkma ve devletlerini sona erdirmelerine yar-

(117) H.İbrahim Hasan, Târihu'd-devleti'l-Fatımiyye, 14-15.
(118) Kehf (18), 103-104.
(119) el-Fahri, 106.

dımcı olan milliyetçilik duygusunu uyandırdı"[120].

Kerbelâ ile ilgili Nicholson'un yorumu da şöyledir: "Çok nâdir istisnâsı ile beraber müslüman tarihçilerin tamamı, Emevîlere buğz ve düşmanlık etmekte hemen hemen ittifâk etmişlerdir. Onlar, Hz. Hüseyin'i şehid kabul ederlerken Yezîd b.Muâviye'yi çok kan dökücü zalim "Seffâh" kabul etmişlerdir. Villiam Muir'den itibâren ise muasır tarihçilerin ekseriyyeti, bu hususta Muir'in görüşünü kabul etmişlerdir. Onun kanaatı ise şöyledir: Hz. Hüseyin, saltanatı ele geçirmek için isyâna başvurması sebebiyle, toplum bünyesini tehdid eden ve bu ayaklanmayı ülü'l-emr (Emevîler)'in âcilen bastırmasını gerektiren bir suç işlemiştir"[121].

Muir'in görüşü, tabiatıyle, saltanat ve otoriteyi elinde bulunduran tarafın bakış açısıdır. Fakat tarihin bu konuda verdiği hükme gelince —konuyu derinliğine araştırıp tedkik ettiğimizde görürüz ki— bu hüküm, din'in krallık veya dinî idâre'nin Arap devleti hakkında verdiği hükmün aynıdır. Bu esasa göre, tarih haklı olarak Emevîlerin gerçekten suçlu olduğuna hükmeder. Burada, müslümanlar nazarında din'in, dünyevî idâreden ayrılmasının mümkün olmadığını hatırlatmak doğru olacaktır. Emevîler, Kerbelâ gününde yaptıkları aşırılık ve zulüm sebebiyle pişmanlık duydular. Zirâ bu fâcia, Şîîleri yekvücud bir hâle getirdi ve hepsi bir ağızdan: "Hüseyin'in intikamı!" diye bağırdılar. Bu ses, bütün ülkede, özellikle Arapların boyunduruğundan kurtulmayı gözleyen İran asıllı müslümanlar arasında yükseldi.

Bu bilgiler, İslâm ümmetinin bu dönemdeki durumunu çok ince bir şekilde anlatır. Öyle ki: Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ve yakınlarından bir çoğunun katledilmesinden sonra, Emevîlerle Hz. Ali taraftarları arasındaki düşmanlık çok tehlikeli bir duruma gelmiştir.

Hz. Hüseyin'in katledilmesinden sonra onun taraftarları arasında düşmanlık hisleri kabarmış, diğer müslümanların da Emevîlere ve onların vâlilerine olan öfke ve kinleri doruk noktasına ulaşmıştır. Bu düşmanlık, Mervân b. Hakem devrinde eyleme dönüşmüş ve H. 65 yılında (M. 685) Şîîler Kûfe'de harekete geçmişlerdir. Bunlar, aralarında top-

(120) A. Short History, 87.
(121) Literary History of the Arabs, 197-198.

lantılar yaparak durumu müzâkere etmişler, Hz.Hüseyin'e yardım edemediklerini ve onu tek başına terketmiklerinden ve nihayet kendi aralarında katledilmesine müsâade ettiklerinden dolayı pişmanlık duyarak yaptıklarından tevbe etmişlerdir. Bu münâsebetledir ki, bunlar "Tevvâbûn" yâni "pişmanlık duyup tevbe edenler" adını almışlardır. İşte bunlar, Hz. Hüseyin'in intikamını almak, onun katilleriyle çarpışmak yolunda canları ve mallarını fedâ edeceklerine dair yemin ettiler. Bu makama Ehl-i Beyt'den birini getirmekle hakk'ı yerine getirmeyi kararlaştırdılar. Bu maksatla aralarından biri olan Süleyman b.Surad'ı başlarına geçirdiler. Müteakiben, halkı, Hz. Hüseyin'in intikamını almaya da'vet etmeye, ona mersiyeler ve halkı savaşa teşvik için kasideler söylemeye başladılar.

Tevvâbûn bir araya toplanarak, harekete geçti. Aynü'l-verde denilen yerde Ubeydullah b. Ziyâd ile karşılaştılar (H.65). Ubeydullah b. Ziyâd, Mervân b. Hakem tarafından Irak'ı istilâ için gönderilmiş, sonra da Abdülmelik b. Mervân tarafından aynı görevde bırakılmıştı. Basra ve Medayin halkından da birçok kimse Şîîlere katıldı. İki ordu savaşa tutuştu, kahramanca savaşan Şîîler sonunda mağlup oldular, reisleri Süleyman b. Surad öldürüldü, hezîmete uğrayan askerleri öteye beriye dağıldılar[122].

D. Muhtâr b. Ebî Ubeyd:

Muhtâr b. Ebi Ubeyd es-Sakafî, siyaset sahasına 65/685 yılında atıldı. Muhtar, aşırı tamahkâr bir kişi olup, arzusuna ulaşabilmek için gruptan gruba geçmiş, çok taraf değiştirmişti. Son olarak Abdullah b. Zübeyr'e yanaşmış ve onun veziri olmak için çalışmıştı. Lâkin İbn Zübeyr, onda gördüğü döneklik yüzünden ona fazla güvenmiyordu. Zira Muhtâr, önce Emevî taraftarı iken, müteâkiben kendi safına katılmıştı. Muhtâr, İbn Zübeyr'den umduğunu bulamayınca, Kûfe'ye dönerek Şîîlere katıldı. Emevîler ile İbn Zübeyr'e karşı olan arzu ve isteklerine ulaşabilmek için Tevvabûn'un isyânını istismar ederek, Muhammed b. Hanefiyye'nin arkasına gizlendi ve onun emiri ve veziri olduğunu iddia etti. Bütün bu davranışları, arzularını gerçekleştirmek ve hilâfeti ele geçirmek içindi. Bu-

(122) İbnu'l-Esîr, IV 73-79

nun için, hem Abdülmelik hem de İbn Zübeyr'e karşı çıktı. Şîîler onun bayrağı altında toplandılar. İbnü'l-Hanefiyye'nin, Mekke'de kendi adına da'vette bulunan İbn Zübeyr'e katılmaktan kaçınması, Şîîlerin Muhtâr etrafında toplanmasına yardımcı olmuştu.

Muhtar'ın yaptığı çarpışmalara gelince: Tevvâbın ordusundan kurtulanlar ile Ehl-i Beyt'e büyük sevgi besleyen mevâli (Arap asıllı olmayan müslümanlar) nin kendisine katılmasından sonra, İbn Zübeyr tarafından ta'yin edilmiş Kûfe vâlisine karşı isyân ederek onu şehirden kovdu. Fırsat bulunca, İbrahim b. Eşter komutasındaki bir orduyu İbn Ziyad'la savaşmak ve Tevvâbûn'un almaktan âciz kaldığı Hz. Hüseyin'in intikamını almak için Kûfe'ye gönderdi.

İbrahim yoluna devam ederek, İbn Ziyad komutasındaki Şam ordusuyla karşılaştığı Hazer (veya Hazir) [123] nehrine kadar yürüdü. Harp, İbn Ziyad aleyhine neticelendi. İbn Ziyad ve Şam ordusu ileri gelenlerinin çoğu öldürüldü. İbn Ziyâd'ın kafası Muhtar'a getirildi. O da onu Mekke'ye İbn Zübeyr'e gönderdi. Muhtar'ın İbn Ziyâd'a karşı zafer kazanması üzerine, Şîîlerin kendisine bağlılığı arttı ve onların çoğu Muhtar etrafında toplandı.

Muhtar b. Ebi Ubeyd'in durumu gittikçe gelişip, kuvveti artınca, İbn Zübeyr onunla mücadele etmek için harekete geçti. Kardeşi Mus'ab'ı Irak vâliliğine ta'yin ettikten sonra onun komutasındaki bir orduyu Muhtar üzerine gönderdi. Mus'ab bu bölgeyi Muhtar'ın elinden kurtarmak için çalıştı. H. 67 yılında Kûfe yakınında harb vukua geldi. Bu harbde zafer, Mus'ab'a nasip oldu. Muhtar ve Hz. Hüseyin'in kanını da'vâ eden taraftarlarından yedi bin kişi katledildi, müteâbiken Mus'ab b. Zübeyr, Kûfe şehrini ele geçirdi.

Diğer taraftan Suriye'de Abdülmelik, hadiselerin seyrini gözetlemeye devam ediyordu. Kendisi işe karışmaksızın, Abdullah b. Zübeyr'i, Hâricîler ve Şîîlerle savaşmaya terketmişti. Şüphesiz ki, O, bu siyase-

(123) Erbil ve Musul sonra da Yukarı Zâp - Musul arasında akan bir nehirdir. Dicle'ye karışır.

tiyle, İbn Zübeyr'in kuvvetini zayıflatmak gayesini güdüyordu. Nitekim Mus'ab, Muhtar b. Ebi Ubeyd'le yaptığı savaşı bitirir bitirmez karşısında Abdülmelik b. Mervân'ı buldu. Abdülmelik, o sırada Messisa üzerine hücum eden Bizans İmparatoru ile sulh yapmış, kendisinin İbn Zübeyr'le uğraşmasından istifâde ederek Suriye bölgesine saldırmasına fırsat vermemek için, ona mallar ve hediyeler göndermek ve yıllık 50.000 dinar vergi vermek şartıyla mütâreke yapmıştı. Ancak Abdülmelik, etrafını kuşatan karanlık bulutların dağılmasından sonra bu vergiyi kesmiş, ödememiştir. Bizans İmparatoruyla yaptığı sulh sayesinde, İbn Zübeyr'le yapacağı muharebeler esnasında Rumların ülkesine saldırma tehlikesinin ortadan kalktığından emin olan Abdülmelik, Suriye'den Fırat'ı takiben Irak üzerine yürüdü.

Diğer taraftan, Abdülmelik'in Irak'ta İbn Zübeyr savaşıyla meşguliyetini fırsat bilen Amr b. Said b. Âs, Dımeşk'te isyân etti, halkı kendine biat etmeye çağırdı. Bunun üzerine Emevî halifesi Abdülmelik Şam'a dönmek mecburiyetinde kaldı. Amr b. Saîd'i veliahdliğe ta'yin etmek suretiyle isyânı anlaşmayla bastırana kadar Dımeşk'de kaldı[124].

Amr b. Saîd, fesahatı, belâğatı, yiğitliği ve zekâsıyla tanınmıştı. Kendini hilâfete Abdülmelik'den daha lâyık görüyordu. Abdülmelik, kendisine şöyle yazmıştı: "Hilâfeti arzuladığın şüphesiz; fakat sen hilâfete ehil değilsin." Amr b.Saîd, bu mektuba cevap olarak kaleme aldığı mektubunda, Abdülmelik'i tehdid ediyor ve onu korkutmak istiyordu. Mektubunu, halifeye karşı hakaretle onu ayıplayan ve ne yaptığını bilmemekle itham eden sözlerle doldurmuştu[125].

E. Keysâniyye:

Muhammed b. Hanefiyye'nin, Abdullah b. Zübeyr'e katılmaktan yüz çevirmesi, Abdullah'ın da'vetinin kuvvetini zayıflattı ve Muhtar'ın yeni bir Şîî grup oluşturmasına büyük fırsat hazırladı. İşte bu Şîî grup Keysâniyye'dir. Ancak Muhtar'ın gösterdiği gayretler, Muhammed

(124) Ya'kûbî, II, 204.
(125) Mes'ûdî, II, 116-117.

b. Hanefiyye'nin şefkatini kazanmasına ve kendisini desteklemesine yetmedi. Zira o, önceden babasını ve iki kardeşini yalnız bırakan Kûfe halkına güvenmiyordu.

Muhtar'ın isyânı, Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfeti esnasında vukû bulmuştu. Van Vloten, Sebeiyye'nin görüşü ile Keysâniyye'nin görüşlerini karşılaştırmış ve şöyle demiştir: "Sebeiyye akîdesinin, ulûhiyyetin tecessüdünü kabul eden eski akîde üzerine bina edildiği görülmektedir." Bu tarihçi, Sebeiyye'nin diğer bir Şîî gruptan farklı görüşlere sahip olduğunu ilâve eder ki, bu grup ilk defa Kûfe'de Muhtar b. Ebî Ubeyd liderliğinde ayaklanarak ortaya çıkan Keysâniyye grubudur[126]. Temel inançları, babası Hz. Ali'den sonra Muhammed b. Hanefiyye'nin imamlığını kabul etmek olmasına rağmen, Keysâniyye, imamların ilâhî ilimlerle mücehhez olduğuna inanmakla ifrata gitmiştir. Onlar, imam olarak İbn Hanefiyye'yi kabul ederler ve onun bütün ilimleri bildiğine inanırlar[127]. Onlara göre, İbn Hanefiyye'nin iki kardeşi Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin, gizli sırları, batın ve zahir ilimlerini, te'vil ilmini ona vasiyet etmişlerdir[128]. Şeriatı sadece imam te'vil edebilir inançları, onları imama itâatın zarûri olduğu görüşüne götürdü. Çünkü imama itâat, ilâhî kanuna itâattan başka birşey değildir. (Bu görüş, Keysâniyye'yi diğer mu'tedil Şîa gruplarından ayırır).

Keysâniyye "Beda"ya, yani Allahü Teâlâ'nın dilediğini değiştirdiğine inanır. Ruhların tenâsuhunu (ruhun bir bedenden çıkıp diğer bedene geçtiğini) kabul eder. Ric'ate, yani Muhammed b. Hanefiyye'nin geri döneceğine inanırlar. Aynı zamanda Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve İbn Hanefiyye'nin nübüvvetine kaildirler. Yalnız, İbn Hanefiyye'nin imameti doğrudan Hz. Ali'den veya kardeşleri Hasan ve Hü-

(126) Şehristâni, Keysaniyye Şiasının inançlarını, Mazdek'in görüşünü benimseyen Mecûsîlerin, Hindistan'daki Brahmanların, ilk filozoflar ve Sâbie'nin inançları üzerine bina ettiğini zikreder. (II, 12). (Mazdekiler, İslâm'ın zuhurundan önce Milâdî V. asırda İran'da ortaya çıkan bir taifedir).

(127) Muhammed b. Hanefiyye'nin bu görüşü kabul etmediği ve diğer imamların, da onun yolunu takip ettiği zikredilir. V. Vloten: "Burada kişi, imamların ortaya çıkmalarına kendi şahıslarının sebep olduğu aşırılığa boğulmuş bu inançları nasıl karşıladıklarını sormaktan kendini alamaz." demektedir.

(128) Şehristâni, age. II, 196, 198.

seyin yoluyla devraldığı husûsunda ihtilâf içindedirler. Nevbahti şöyle der.

"Bazı gruplar da Muhammed b. Hanefiyye'nin imâmetini kabul ettiler; zira Cemel Savaşı'nda iki kardeşi (Hasan ile Hüseyin) değil babasının sancağını o, taşıyordu. Muhtar, Muhammed'in sancaktarlığından hareketle babasından sonra onun imam olduğunu iddia etmiştir. Muhtar şöyle diyordu: "Muhammed b. Hanefiyye, Ali b. Ebî Tâlib'in vasisi, seçilmiş imam, Hz. Ali'nin yerine geçecek kişi ve âmilidir"[129].

Ric'at (geri dönme) akîdesine gelince, Keysâniyye'den bir grup Muhammed b. Hanefiyye'nin ölümünü inkâr etmişler, onun ölümüyle ilgili yayılan haberler onları sarsmıştır. Bunlar onun Medine'ye yedi günlük mesafede bulunan Radvâ dağında[130] ikâmet ettiğine ve dönüşünün yine buradan olacağına itikad etmişlerdir. Küseyyir Azze ile Seyyid Himyeri bu inanç ile ilgili olarak birçok şiir nazmetmişlerdir. Bu tür şiirler, Keysânî Şiiri diye tanınmaya başlamıştır. 105/723'de vefât etmiş olan Küseyyir Azze şöyle der:

> **"Bilesiniz ki, imâmlar Kureyş'dendir. Hakk'ın dostları dörttür. Bunlar, Ali ile onun üç oğludur. Üç oğul, Hz. Peygamber'in torunlarıdır. Onlar hakkında gizlilik yoktur. Torunlardan biri imâm ve doğruluk torunudur. Birini de Kerbelâ telef etmiştir. Üçüncüsü ise, sancağın önünde süvarilere komutanlık edene kadar ölümü tatmayacaktır. O kaybolmuştur. Bir süre halkın arasında görünmeyecektir. Radvâ dağında olup yanında bal ile su vardır."**

Şehristâni şöyle der: "Keysânilerin tümü, dinin imâma itâattan ibâret olduğuna, imâma itâatlarının, namaz, oruç, hac vs. gibi İslâm'ın esaslarına riâyet zaruretini ortadan kaldırdığına inanırlar"[131].

---

(129) Kitâbü fırakı'ş-şîa 20-21.

(130) Yenbu' yakınlarında yüksek bir dağdır. Dereleri, vâdileri, ağaçları ve bol suları vardır. Yenbu'dan bakıldığında yemyeşil görünür.

(131) I, 196.

Van Vloten, Sebeiyye ve Keysâniyye'nin itikadlarına göre imâmın durumunu şöyle açıklar: "Sebeiyye, imâmlarını yaratılış itibariyle mukaddes bir şahıs kabul ederken, Keysâniler, makamı yüksek ve tabiat ötesi ilimleri bilen bir kişi olarak kabul ettikleri imâmlarına daha fazla itâat ederler.[132].

İşte bunlar, Muhtar b.Ebî Ubeyd'in, Şîa'dan Keysâniyye'nin kalblerine yerleştirdiği inanç ve bid'atlardır ki, bu fikirlerin bâtıl ve İslâm dinin ilkelerinden uzak olduğunu okuyucu kolayca anlayabilir.

F. Zeyd b. Ali Zeyne'l-Abidîn'in İsyânı:

Hişâm zamanında (105-125/724-743), Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali Zeyne'l-Abidîn isyân etti. Zeyd, hilâfeti ele geçirmeyi düşünüyor ve bu makama kendisinin daha lâyık olduğuna inanıyordu. Nihayet Hişâm b. Abdülmelik zamanı geldi. Mes'ûdî'nin rivâyetine göre Zeyd bir gün Hişâm'ın sarayına gitti. Ne Hişâm ne de saray erkânı ona önem vermediler. Meclisin en gerisinde oturdu ve: "Ey Emîrü'l-mü'minin! Hiçbir kimse Allah'dan korkmaktan muâf olacak kadar büyük veya küçük değildir" dedi[133]. Bunun üzerine Hişâm, onu azarladı ve: "Sen bir câriye oğlu olduğun halde hilâfete göz dikiyorsun!" dedi. Hişâm, Zeyd'i, Kûfe vâlisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin bir emânetini saklamakla ithâm etti ve onu kendisi tarafından atanmış olan Irak vâlisi Yusuf b.Ömer es-Sakafî'ye gönderdi. Bunun üzerine Zeyd, kendisinde Halid'in malı bulunmadığına dair yemin etti ve serbest bırakıldı[134].

Zeyd Kûfe'ye döndüğünde, Kûfe halkından onbeşbin dolayında —bu sayının kırk bin olduğu da söylenir— insan ona tâbi' oldu ve kendisini ayaklanmaya teşvik ettiler. Zeyd'in durumu açıklığa kavuşunca Yusuf b. Ömer es-Sakafî ona karşı savaştı. Bu sırada Zeyd'in arkadaşları dağıldı ve onu yalnız bıraktılar. Yanında kalan az bir grup arkadaşa savaşa devam eden Zeyd, alnına isabet eden bir okla öldü. Arkadaşları, Zeyd'in na'şına işkence edileceği korkusu ile onu küçük bir nehir

(132) es-Siyâdetü'l-Arabiyye, 82.
(133) Mürûc, II, 81.
(134) İbn Tabataba, age, 119-129.

yatağına gömdüler ve üzerine su saldılar. Ba'zı köleler, Zeyd'in na'şının yerini Yusuf b. Ömer es-Sakafî'ye gösterdiler. Yusuf b. Ömer es-Sakafî kabri kazdırdı, na'şı çıkarttı ve astı. Sonra da onu yakıp küllerini Fırat nehrine attı[135].

Zeydiyye cemaatı, bu Zeyd'e nisbet olunur. Zeydiyye'den çeşitli râfızî gruplar meydana gelmiştir. Bunlara "Râfizî" diye isim verilmesinin sebebi de şu hâdiseye dayanmaktadır: Zeyd, Yusuf b. Ömer es-Sakafî'ye karşı savaşa tutuşunca taraftarları ona şöyle dediler: "Deden Ali b. Ebî Tâlib'e karşı haksızlık etmiş olan Ebûbekir ve Ömer hakkındaki görüşünü bize bildirirsen düşmanlarına karşı sana yardımcı oluruz." Zeyd, bunlara cevaben: "Ben onların hakkında hayırdan başka birşey söylemem, babamın da, onlar hakkında hayırdan başka birşey söylediğini işitmedim. Ben sadece Ümmeyyeoğullarına karşı ayaklandım. Zira onlar, dedem Hüseyin'i öldürdüler, Harre gününde Medine'yi yağmaladılar, sonra da Beytullah'a mancınıkla taş ve ateş attılar" dedi. Bunun üzerine onlar, ondan ayrıldılar. Bu esnâda Zeyd onlara: "Rafaztumûnî" ya'ni "Beni terk ettiniz" dedi. Bundan dolayı onlara "Râfizîler" denildi.

Zeyd'in ölümünden sonra Zeydiyye çeşitli gruplara ayrıldı. Onlardan bir grup Zeyd'e bağlı kalıp oğlu Yahya'ya bîat ettiler ve 125/743'de Horasan'da onunla beraber savaştılar. Ancak Yahya'nın da âkıbeti babasından farklı olmadı. Savaş sırasında kendisine isâbet eden bir okla öldü. Başı kesildi, cesedi asıldı, sonra yakıldı ve rüzgârların savurduğu kül haline geldi[136].

G. Mehdilik Akidesi:

Van Vloten şöyle der: "Mehdî'nin zuhûruna inanmak ve onu bek-

(135) H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye, 28-29.

(136) Zeydiyye sekiz gruba ayrılır: 1. Cârudiyye: Bunlar, Ebu'l-Cârud Ziyâd b. Münzir el-Abdî'nin taraftarlarıdır. İmâmetin sadece Hasan ve Hüseyin evlâdına mahsus olduğu kanaatindedirler. 2. Mürtediyye. 3. Ebrûkıyye. 4. Ya'kûbiyye: Kûfeli Ya'kûb b. Ali taraftarlarıdır. 5. Akabiyye. 6. Ebteriyye: Kesîr el-Ebter ve Hasan b. Salih b. Cinnî'nin taraftarlarıdır. 7. Cerîriyye: Süleyman b. Cerîr'e tâbi' olanlardır. 8. Yemâniyye: Muhammed b. Yemân el-Kûfî'nin taraftarlarıdır. Bu gruplar inançlarında aşırı gitmiş, esas ilkelerde olduğu gibi teferruat hususunda da gruplara ayrılmışlardır. (Ebu'l-Hasan en-Nevbahtî, Kitâbü Fırakı'ş-şîa. 19, 49, 50-51).

lemek ilk sıralarda sadece Ehl-i Beyt'e mahsus değildi. Ancak bu inanç, Şîa'nın nüfuzunun artması ve yayılması sonucu müslümanlar arasında artmaya ve yayılmaya başlamıştır[137]. Beklenen Mehdî fikri, Ehl-i Sünnet arasında da yayılmış, hatta ba'zı gruplarca inanılan, Beklenen Süfyânî (es-Süfyânî el-Muntazar) ve Beklenen Kahtanî (el-Kahtanî el-Muntazan) vs.'nin zikrini silmiştir. Şüphesiz ki, bu tür şahısların bilinmesi ve beklenmesi müslümanların kalblerinden tamamen silinmemiştir. Ancak bunların, Beklenen Mehdî (el-Mehdî el-Muntazar) ile münâsebetleri, Decal'in İsâ b. Meryem ile olan münâsebeti gibidir. Dolayısıyla bu Mehdî (el-Mehdî el-Muntazar)'nin diğerlerine karşı galip gelmesi, onları kesin bir şekilde hezîmete uğratması ve onlara karşı apaçık bir zafer elde etmesi düşünülmüştür[138].

Halkın, "el-Mehdî el-Muntazar" sâyesinde ulaşmayı arzuladığı saadet ile, Emevî ricalinin kendi içlerinde bölünmeleri ve Mudârîlerle Kahtânîler arasındaki kabilecilik mücadelesi sebebiyle alevlenmiş olan dâhilî harbler dolayısıyla çekmiş oldukları sıkıntılar arasındaki mesâfe, oldukça fazlaydı. Bu harbler, evvel emirde, ateşinin tutuşturulmuş olduğu Suriye bölgesini harâbeye çevirmiş, sonra da bunun kıvılcımları diğer İslâm beldelerine sıçramıştı.

Karışıklık Emevî Devleti'nin bütün bölgelerini sarmış, harb ve mücadele meyli Arapların ruhlarını yeniden istilâ etmişti. Nitekim, Şîa ve Hâricîler başkaldırdı. Sınırlardaki askerler, hükûmet düşmanlarına yardımcı olurlarken, sadece Suriyeliler Emevî sarayına bağlılıklarını gösterdiler ve onu himaye ettiler. Hattâ nerede ise bu fitne Hz. Peygamber (s.a.)'in bırakmış olduğu mirası yok edecek ve Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer'den her birinin meydana getirdikleri ıslâhatı da ortadan kaldıracaktı. İşte bu dönem, böylece samimi müslümanların kalblerine, gelecek günler hakkında uğursuzluk dolduran üzücü bir safha oldu.

Abbas b. Velid'in nazmettiği şu beyitler, Emevî Devleti'nin içinde bulunduğu güç durumu ve Emevî halifelerinin ye's ve ümitsizliğinin derecesini bize bildirmektedir:

---

(137) Bazı tarihçiler, halkın Musâ b. Talha ve Ömer b. Abdülaziz'den herbirine Mehdî ünvanını verdiklerini kaydederler.

(138) Van Vloten, es-Siyâdetü'l-Arabiyye, 121-122.

"Dağlar gibi, yükselip sonra patlayan fitnelerden sizi Allah'a sığınmaya çağırırım.
Halk sizin siyasetinizden usanmıştır, din direğine sarılınız ve yasaklardan sakınınız,
Kendinizi, insan kurtlarına yedirmeyiniz, çünkü kurtlar, et yedirildiği zaman kudururlar.
Ellerinizle karınlarınızı yarmayınız, sonra ne pişmanlık ne de keder fayda vermez"[139]

Van Vloten şöyle der: "Bu kötü durum karşısında halk gerçek Mehdî'nin çıkmasının yakın olduğuna inanıyor muydu? Bunların hepsi mümkündür. Hattâ bu emelin, hâlis müslümanların (Ehl-i Sünnetin) tek çâresi olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bununla beraber, o dönemde zihinleri meşgul eden diğer gaibden haber vermeleri gördüğümüzde hayrete düşmüyoruz. Bunun için beklenen Mehdî'ye zemin hazırlamak için eskiyi tamamiyle yıkacak bir adamın çıkması zaruri idi. İşte böylece önceki gelecekten haber vermelerin yanında, doğudan siyah[140], bayraklara sâhip bir adamın çıkacağı ve Emevî sarayını yıkacağına dair başka bir gaibden haber zuhûr etti[141].

Ancak Hâris'in bu daveti herhangi bir başarı sağlayamadı. Hükûmet ve Yemenli Kahtânî Araplardan oluşan yardımcıları, nusret ve zafer kazanmaya devam ettiler. Maamafih halk arasında ilk def'a Hâris b. Süreyc'in ortaya attığı bu emel, daha sonra boşa çıkmadı. Bu arzu aynı zamanda temâyül ve siyasî görüşlerinde Hâris'e taraftar olanların tümünü Abbâsî çağrısına çekmede tek âmil olmuştur. Hâris'in, bu da'vetinde Ebû Dâvud'un rivâyet ettiği şu meşhur hadise dayanmış olması uzak ihtimal değildir: "Nehrin ötesinden Hâris b. Harrâs denilen bir adam çıkacak, onun öncü kuvvetlerinin başında da Mansûr adında biri bulunacak. Kureyş, Rasûlüllah (s.a.)'ı kuvvetlendirdiği gibi bu zât da Âl-i Muhammed'i kuvvetlendirecek. Ona yardım etmek her mü'min üzerine vâciptir" [142]. Bu hadis —sahih olsa da— çok geçmeden kehânet kitaplarında geçen gayb haberlerinden biri durumuna getirilmişti.

---

(139) Taberî (De Goeje baskısı), II, 1788.
(140) Bu sırada beyaz Emevîlerin alâmetiydi. Abbâsîler, Ehl-i Beyt'ten olan şehidler için yas tutmak gayesiyle kendilerine siyâhı sembol edindiler.
(141) Bkz. Müberred, el-Kâmil s. 585; Taberî (De Goje baskısı) II, 1929
(142) Sünen, Kitabu'l-Mehdi, II, 135

6. ZÜBEYRÎLER GRUBU

A. Zübeyrîler Grubunun Doğuşu:

Tarihçilerin çoğu, bu grubun doğuşunun, Abdullah b.Zübeyr'in H. 63 yılında Mekke'de halkı kendisine bîata çağırdığı zamana dayandığı görüşündedirler. Ancak biz, bu grubun nü'vesinin, Hz. Osman'ın katline sebep olan fitne ve Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Âişe'nin Hz. Ali b. Ebî Talib'e karşı ayaklanmalarının hemen akabinde ortaya çıktığı görüşündeyiz.

Şöyleki: Abdullah b. Zübeyr, Hz. Osman'ın, kendisini evine emîr tâyin etmesini, hilâfete daha lâyık olduğuna yeterli sebep saymıştır. Zira Hz. Osman'ın diğer arkadaşlarını bırakıp onu halef bırakması, onun yeterliliğine ve mühim işleri yapabilecek güce sahip olduğuna delâlet ediyordu.

Abdullah, bu hususta, Rasûlüllah (s.a.)'ın son hastalığında namaz kıldırmak için Hz. Ebûbekir'i tayin etmesinin, hilâfetin ona verilmesi için müslümanlar tarafından kâfi sebep sayılması esasına dayanıyordu. Bu zamandan itibaren, İbn Zübeyr'in hilâfete ulaşmak için fırsat kolladığına şaşmamak gerekir.

Abdullah b. Zübeyr, Hz. Ali zamanında kendisinin hilâfete daha lâyık olduğunu düşünüyor ve maksadını gerçekleştirmek için çalışıyordu. Muâviye ile kendisine karşı beslediği niyetleri bilen Hz. Ali'ye karşı hasmâne bir siyaset takip etti. Hz. Ali, Zübeyr'e oğlu Abdullah hakkında şöyle hitâp etmişti: "Biz seni Abdülmuttalib oğullarından sayardık, nihayet oğlun kötü oğul durumuna geldi ve aramızı ayırdı"[143]. Aynı şekilde Abdullah b. Zübeyr, hilâfet tamahıyla Zübeyr, Talha ve

---

(143) İbnu'l-Esîr III, 202.

Âişe grubunu takviye etmek için gayret gösterdi. Bu grubun eli-kolu ve sözcüsü olup, bunları birleştirmek için gayretini esirgemediğine hayret etmemek gerekir. Abdullah, hilâfetin kendisine döndürülmesi için çalışan teyzesi Ümmü'l-mü'minin Âişe (r.a.)'ın evinde büyümüştü. Rivâyet edildiğine göre, Talha ile Zübeyr Basra'ya yürüdükleri zaman Mervân b. Hakem, "Emir olarak hanginize selâm vereceğim ve namazda hanginiz adına ezan okuyacağım" demiş, bunun üzerine Hz. Âişe ona bir adam göndererek, "Müslümanlara kız kardeşimin oğlu namaz kıldırsın"[144] diyerek, bununla Abdullah b. Zübeyr'i kasdetmiştir.

Abdullah b. Zübeyr'in, Hav'eb köpekleri kendisine uluduğu zaman Medine'ye dönmeye azmetmiş olan teyzesi Hz. Âişe'yi bu azminden nasıl engellediğini ve babası Zübeyr yaptığına pişman olup Medine'ye dönmek istediğinde, onu bu görüşünden döndürmek için nasıl ısrar ederek korkaklıkla itham ettiğini, nihayet bu ısrar sonucu Zübeyr'in yeminine keffâret verip savaşa giriştiğini yukarıda açıklamıştık[145].

Bununla beraber, Muâviye'nin Yezîd'i veliahd tâyin etmesine kadar Abdullah b. Zübeyr'in Muâviye'ye karşı çıktığını veya herhangi bir hususta muhâlefet ettiğini bilmiyoruz. Aksine onun Muâviye'nin askerlerinden biri olarak düşmana karşı savaşta orduya iştirak ettiğini görmekteyiz. Nitekim H. 50 senesinde Yezid b. Muâviye'nin komutasında İstanbul'a karşı savaşan ordunun içindeydi. Şüphesiz Muâviye, İbn Zübeyr'de karşı çıkma gücünü görerek, onu razı etmek isteğiyle kendisini güler yüzle karşılar, ona sevgi gösterir, bolca bahşiş ve hediye verirdi. Çoğu kere ona; "Ey Rasûlüllah (s.a.)'ın halasının ve onun yardımcısının oğlu merhaba!" der ve kendisine yüzbin dinar verilmesini emrederdi." Dehâ ve kurnazlığıyla tanınan Muâviye için bu garip birşey değildir.

Herşeye rağmen Abdullah b. Zübeyr, aşağı-yukarı Muâviye'nin hilâfeti müddetince evinde inzivaya çekilmiştir. Belki de Cemel vak'asında Talha, Zübeyr, Hz. Âişe'nin hezimete uğramalarının, onun bir köşeye çekilip karşı çıkmamasında etkisi olmuştur. Bununla beraber bu

(144) İbnu'l-Esîr, IV, 88.
(145) Bkz. Age., III, 201.

donuk ve itâatkâr hal uzun zaman devam etmedi. Yezid'in veliahd tayin edildiğini öğrenince Muâviye'nin karşısında duran muârız grubun başına geçerek onun bu yoldaki gayretlerini boşa çıkarmaya çalıştı.

İbn Zübeyr'in dâveti, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın ölümünden sonra gelişti. Yukarıda geçtiği gibi Hüseyin b. Ali'nin öldürülmesinden sonra meydan ona kaldı. Bunun üzerine H. 63 yılında (M.682) halkı kendine bîata çağırdı. Dâveti, Arabistan ve Irak'da büyük bir başarı kaydetti. Ancak Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin, kendisine bîat etmekten kaçınması —zira o Yezid b.Muâviye'ye bîat etmişti— İbn Zübeyr'in gücünü zayıflatmış ve Hz. Hüseyin'in katlinden sonra Kûfe'de ayaklanmış olan Muhtar b. Ebî Ubeyd'in başkanlığındaki Keysâniyye grubunun güçlenmesine yardımcı olmuştur.

Bütün bunlara rağmen Zübeyrîler grubu, Emevîleri uzun zaman sarsmaya muvaffak oldu. Müslümanların Emevîlere karşı Zübeyrîleri tercih etmesine yardım eden ve bu grubun güçlenmesine fırsat hazırlayan birçok âmil vardır. Bu âmillerden bazıları şunlardır:

1— Hilâfetin şûra ve seçim usûlünden tâyin ve veraset yoluna, cumhûrî idarenin de krallık idaresine, yâni Kisrâ ve Kayserlerin takibettiği nizama dönüşmesi. Bir de, Emevî düşmanlarının, Yezid'in şeref ve haysiyetini düşüren ve müslümanların nazarında hilâfete lâyık olmaktan uzak olduğunu gösteren kötü huylarını yaymaları.

2— Yezid'in hilâfeti döneminde büyük olayların, özellikle Hz. Hüseyin'in öldürülmesi, Mekke ve Medine savaşlarının meydana gelmesi: Şüphesiz Abdullah b. Zübeyr, Hicaz bölgesinde Emevîlere karşı halkı tahrik etmek ve kendisinin hilâfetine bîata çağırmak için bu olayları koz olarak kullanmıştır.

3— Emevî vâlilerinin halka katı ve şiddetli muamele etmeleri: Bu muameleler neticesinde halk, Emevî idaresinden nefret etmiş ve düşmanlarının saflarına katılmıştır.

4— Abdullah b. Zübeyr'in bilinen salâh, takvâ ve dine bağlılığı: Abdullah bu sayede müslümanların muhabbetini kazanmış ve onların yardımıyla zafere ulaşmıştır.

B. Abdullah b. Zübeyr'in Dâveti:

Mekke'de Abdullah b. Zübeyr'in durumu çabucak kuvvetlendi. Taberî, Abdullah b. Zübeyr'in bir hûtbesi hakkında şöyle rivâyet eder: Abdullah, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Iraklılar hakkında şunları söylemiştir: "Onlar, Hüseyin'i ona yardım etmek ve onu başlarına getirmek için çağırdılar. Hüseyin onların yanına gidince üzerine yürüdüler ve dediler ki: "Ya bize barış yoluyla teslim olursun, seni İbn Ziyâd b. Sümeyye'ye göndeririz, o da senin hakkında hükmünü icrâ eder, ya da savaşırsın. Her ne kadar Allahu Teâlâ, kendisinin öldürüleceğine dâir hiçbir kimseyi gayba muttalî' kılmadıysa da vallahi Hüseyin kendisi ve arkadaşlarının karşısındakilerden çok az olduklarını biliyordu. Fakat, şerefli bir ölümü alçak bir hayata tercih etti. Allah Hüseyin'e rahmet, katilini ise rezil ve rüsvây etsin! Andolsun ki onların Hüseyin'e muhâlefetleri ve ona isyân etmeleri bin nasîhattan daha etkili idi. Fakat çekilecek belâ başa gelir. Allah bir şeyin olmasını murâd etti mi, o aslâ engellenemez. Artık Hüseyin'den sonra bu adamlara kalbimiz ısınır mı? Onların sözlerini tasdik eder ve onların ahidlerini kabul eder miyiz? Hayır! Onları buna ehil görmüyoruz. Onu öldürdüler, halbuki vallâhî o, geceleri uzun müddet namaz kılar, gündüzleri de oruç tutardı. Onların bulundukları makama onlardan daha lâyıktı, din ve fazîlet bakımından da onlardan üstündü. Vallahi Hüseyin, Kur'ân yerine şarkıyı, Allah korkusundan ağlama yerine şarkı söylemeyi, oruç yerine haram şeyleri içmeyi, zikir halkalarında bulunmak yerine avcılar içinde at mahmuzlamayı tercih etmemişti (Yezid b. Muâviye'yi imâ ediyor) Onlar ilerde azgınlıklarının cezasını çekecekler." Arkadaşları heyecanlandı ve dediler ki: "Ey adam! Artık bîat aldığını açıkla; zira Hüseyin öldükten sonra bu işte sana karşı çıkacak kimse yoktur." (Abdullah daha önce halktan gizli olarak bîat almış ve Beytullah'a sığındığını "Aiz bi'l-Beyt" açıklamıştı). Abdullah onlara: "Acele etmeyiniz!" diye cevap verdi. O zaman Mekke vâlisi Amr b. Saîd b. Âs olup, Abdullah ile arkadaşlarına karşı çok şiddetli idi. Bununla beraber idare etmeye çalışır, yumuşak davranırdı. Yezid b. Muâviye, Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'deki faaliyetlerini ve etrafında toplandıklarını haber alınca, onu zincire vuracağına dair and içti. Bunun üzerine bir gümüş zincir gönderdi. Görevli kişi, Me-

dine'de bulunan Mervân b. Hakem'e uğradı ve zinciri niçin getirdiğini ona anlattı. Sonra oradan ayrılıp İbn Zübeyr'e geldi. Mervân b. Hakem'e uğradığını da haber verdi. İbn Zübeyr: "Hayır vallahi! Ben bu âciz olamam" dedi ve memuru iyilikle geri çevirdi. Abdullah'ın durumu Mekke'de gittikçe kuvvetlendi, Medine halkı da ona şöyle yazdı: "Hz. Hüseyin ölünce bu hususta İbn Zübeyr'e karşı çıkacak kimse yoktur"[146].

Abdullah b.Zübeyr, Yezid'in vâlilerine karşı Medine halkını tahrik etmeyi başardı; nihayet Medineliler ayaklanıp vâliyi kovdular (H. 63). Yukarıda, bu vak'adan dolayı Müslim b. Ukbe el-Mürrî'nin Harre tarafından Medine'yi kuşatmasını, fethini ve şehrin hürmetini mübâh kıldığını, bunu müteâkip Husayn b. Numeyr'in, İbn Zübeyr'in bîat aldığı yer olan Mekke'yi kuşatmasını, aralarındaki savaşı ve Kâ'be'nin yakılmasını açıklamıştık. Sonra Yezid b. Muâviye öldü, Emevîler, bizzat kendi içlerinde ayrılığa düştüler. Nerede ise hilâfet ellerinden çıkacak duruma geldi. II. Muâviye'nin ölümünden sonra Irak, Hicaz, Mısır ve Yemen'de İbn Zübeyr'in davetinin boyutları genişledi, Şam halkından bir grup da ona katıldılar. Muhammed b. Hanefiyye ve Abdullah b. Abbas hâriç, Mekke ve Medine halkı onun etrafında toplandı. Zira bu ikisi, Hâşimoğullarının hilâfete Abdullah'tan daha çok hak sahibi olduklarına inanıyorlardı. Kûfe halkı Abdullah'a tabi olduğu gibi, Basra'da da Seleme b. Hanzala et-Temîmî[147] halkı ona bîata dâvet etti. Müteâkıben Yezîd'in ölümü üzerine kendini halife nâibi ilân eden Ubeydullah b. Ziyâd'a muvakkaten bîat etmiş olan diğer Irak halkı da, bu bîatı bozduktan sonra İbn Zübeyr'e tabi oldu.

Şam bölgesine gelince, burada İbn Zübeyr'in da'veti ancak Muâviye b. Yezid'in ölümünden sonra kuvvet kazandı. Bu esnada halkın bir bölümü Emevîlere bir bölümü de Zübeyrîlere katıldılar. İbn Abd-i Rabbih bu hususta şöyle der: "Muâviye b. Yezid ölünce, Ürdün halkı hariç, Şam bölgesi halkının tamamı İbn Zübeyr'e bîat ettiler. Mısır halkı da aynı şekilde İbn Zübeyr'e bîat etti. İbn Zübeyr, Dahhak b. Kays el-Fihrî'yi Şam bölgesinin idaresiyle görevlendirdi"[148].

---

(146) Taberî, VI, 273-274.
(147) Taberî, VII 20, İbnu'l-Esîr IV, 554.
(148) el-Ikdu'l-Ferîd, III, 145.

Abdülmelik, Kaysîlerle anlaştıktan sonra, Mus'ab b. Zübeyr ile savaşmak için yürüdü. Mus'ab onun Kûfe üzerine geldiğini görünce savaş için hazırlığa başladı. Mus'ab'ın askeri, Abdülmelik'in askeri önünde tutunamadı, çünkü ordusunun büyük bir çoğunluğu —başta Mühelleb b. Ebî Sufra olmak üzere— Hâricîlerle yaptıkları savaşta iyice yıpranmış ve savaştan usanmıştı. Buna, Muhtar b.Ebî Ubeyd'i öldürmesi sebebiyle Şîa'nın Mus'ab'a kızgınlığını da ilâve edebilirsiniz.

Abdülmelik, Mus'ab'ın komutanlarına ve Kûfe ileri gelenlerine mektuplar göndererek hoşlarına gidecek bazı şeyler va'detti ve onları İbrahim b. Eşter hariç Mus'ab'ın aleyhine çevirdi. İbrahim ise, Abdülmelik'in kendisine gönderdiği mektubu Mus'ab'a vermişti. Bu hususta İbn Kûteybe şöyle der: "İbrahim b. Eşter hariç, onların hepsi durumu Mus'ab'dan gizlediler, İbrahim ise Abdülmelik'in mektubu kendisine gelince, onu alıp Mus'ab'a verdi. Mektupta Abdülmelik, İbrahim'e Irak vâliliğini va'dediyordu. İbrahim, diğer komutanların Abdülmelik'den aldıkları mektupları gizlediklerini, Mus'ab'a haber verdi ve bu komutanların öldürülmelerini istedi. Mus'ab bundan çekindi. Bunun üzerine İbrahim, durum aydınlanıncaya kadar bu komutanların hapsedilmelerini teklif ettiyse de Mus'ab bunu da kabul etmedi"[149].

Abdülmelik'in va'dlerle kendi tarafına çektiği askerinden faydalanamadığı gibi, aleyhine dönen bu komutanların ordusunda kalmalarına müsâmaha göstermesinden, Mus'ab b.Zübeyr'in, ileri görüşlü olmadığını anlıyoruz. İbrahim b.Eşter, gerçeği kendisine bildirdiği halde onun görüşünü kabul etmemişti.

Bu siyasetin neticeleri, hemen ortaya çıktı. Mus'ab'ın askeri kendisinden ayrıldı ve onu sayıları az bir birlikle başbaşa bıraktılar. Bâhamrâ[150] yakınında iki ordu savaşa tutuştu. Mus'ab, kahramanca çarpıştıktan sonra öldürüldü ve askeri hezîmete uğradı. Abdülmelik Kûfe'ye girdi, bunun üzerine Kûfe halkı ona bîat etti (71/691). Abdülmelik, Basra ve Kûfe'ye kendi vâlilerini tâyin etti[151].

---

(149) el-İmâme ve's siyâse. II, 20.

(150) Kûfe ile Vasıt arasında, Kûfe'den 17 fersah uzaklıktadır.

(151) Taberî, VII, 187-187.

Böylece Irak, tamamen Abdülmelik'in eline geçti. Abdullah b. Zübeyr'in elinde ise sadece Hicaz bölgesi kaldı. Irak'ı tam mânâsıyla kontrolü altına alan Abdülmelik, Haccac b. Yusuf komutasında, İbn Zübeyr'i ortadan kaldıracak kalabalık bir ordu hazırladı.

Haccac, ordusuyla Taif'e oradan da Medine'ye gitti. Medine vâlisi ve beraberindeki askeri kendisine katıldı. Müteakiben Mekke üzerine yürüdü ve şehri muhasara altına aldı. Mancınıklarla attığı taşlarla Kâ'be'yi dövdü ve Mekkelileri emân dilemek zorunda bıraktı. İbn Zübeyr'in taraftarlarının bir kısmı ve hatta bazı akrabaları Haccac tarafına geçtiler. Abdullah yakınlarından az bir toplulukla kaldı[152].

Belirtmek gerekir ki, Abdülmelik, Kâ'be'nin şerefini düşürmek istememiş; fakat İbn Zübeyr'e karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla istemeksizin olan olmuştu. Şöyle ki: Haccac mancınıkları Kâ'be üzerine doğru yöneltince hedef olarak İbn Zübeyr'in Kâ'be'ye yaptığı ilâve bölüme nişan almıştı. Zira Emevîler bu ilâveyi dinde sonradan ortaya çıkarılmış bir bid'at kabul ediyorlardı.

Abdullah b. Zübeyr, taraftarlarının kendisinden uzaklaşması ve Kâ'be'nin taş yağmuruna tutulmasından sonra, Şam ordusunun karşısına çıktı ve onlarla şiddetli bir şekilde savaştı. Görülmemiş bir kahramanlık ve şecaat gösterdi. Sonunda üzerine saldırarak kendisini katlettiler (Hicrî 73 Cemaziyelahir/692 Ekim).

C. Zübeyrîler Grubunun Çözülüş Sebepleri:

Abdullah b. Zübeyr, hükümet merkezi olarak Hicaz'ı seçmişti. Halbuki Hicaz, siyasî unsurların oradan ayrılarak Şam ve Irak'a gitmelerinden sonra, servetle dolup taşması sebebiyle oyun ve eğlenceye meyleden aristokrat tabakanın sığınağı haline gelmişti. Bunun için İbn Zübeyr'in da'veti bu bölgede büyük bir başarı gösteremedi.

İbn Zübeyr'in, eski düşünceden, ya'ni Rasûlüllah (s.a.), Ebûbekir, Ömer ve Osman devirlerinde olduğu gibi, nüfûz ve otoriteyi yeniden Hi-

(152) İbnu'l-Esîr, IV, 147-148.

caz bölgesine getirmek fikrinden etkilendiği görülmektedir. Hattâ o, Yezîd b. Muâviye'nin vefâtından sonra Husayn b. Numeyr'in, kendisine bîat etmek için Şam'a da'vet ettiği sırada Hicaz'ı terketmek istemeyerek halifeliğe getirilmek vaadine rağmen onunla gitmedi.

Bunun yanında, Abdullah b.Zübeyr'in halkı kendisine bîat'a çağırmak ve nüfûzunu yaymak hususunda, işi başkalarına terk etmesinin de tesiri olmuştur. Şöyle ki: Gerçek siyasetin, Irak ve Mısır gibi diğer İslâm eyâletlerinde bizzat kendisinin çıkıp bîat almasını gerektirdiği bir sırada, kendisi Hicaz'da kalmış, davet işini Şam'da Dahhak b.Kays ve Züfer b. Haris, Irak'da kardeşi Mus'ab gibi yardımcılarına bırakmıştı.

Şîa ve Havâric'in zuhuru ve İbn Zübeyr'e karşı çıkışlarının da, onun öldürülmesinde büyük tesiri olmuştur. Onun kuvveti üç kola ayrılmıştı. Savaş tecrübesi olan adamlarından bir grup Hâricîlerle savaşmakla meşgul olmuş, bir grup Muhtar'ın peşine düşmüş, diğer üçüncü grup ise Emevîlerle savaşmıştı. Eğer bu gruplar Emevîlerin karşısına bir bütün olarak çıksalardı, şüphesiz ki Emevîler Zübeyrîleri mağlup edemezlerdi.

Abdullah b. Zübeyr'in meşhur cimriliği de durumunu etkilemiştir. el-Ikdu'l-Ferîd yazarının kaydettiğine göre, Mus'ab b. Zübeyr, Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî'yi öldürdükten sonra beraberinde Irak ileri gelenleri olduğu halde kardeşi Abdullah'a gelmiş ve ona şöyle demişti: "Ey mü'minlerin emîri! Sana Irak halkının ileri gelenlerinden orada emsâli bulunmayan bu adamları, şu maldan kendilerine vermen için sana getirdim. Abdullah cevaben: "Sen bana, kendilerine Allah'ın malını vermem için Irak'ın kölelerini getirmişsin. Vallahi bunu yapmam!" dedi[153]. Emevî Halifeleri ise, bol bahşiş ve mallar vererek insanları kendilerine çekmişlerdi, söylendiği gibi insanlar dirhem ve dinarın köleleridir.

Emevîlerin insanları kendilerine çekmelerine ve propaganda bakımından Zübeyrîlere karşı üstünlük sağlamalarına şaşmamak gerekir. Hattâ Emevîlerin, bolca dağıtmış oldukları bahşiş ve malları kazanmak için, onların devletlerinin propagandasını yapan ve onların iyi taraflarını di-

(153) I, 209.

le getiren şairler etraflarını sarmışlardı. Öyle ki Emevîler, bu şairler ile onların mensup olduğu kabilelere bol bol bahşiş verirlerdi. Halbuki bu sırada, Zübeyrîlere samimiyetle bağlı olan sadece bir şair bulabiliyoruz ki, bu şair Zübeyrîlerin düşüşünden sonra bile onlara bağlı kalan Ubeydullah b. Kays er-Rukiyyat'dır(154). Ubeydullah, Abdullah b.Zübeyr'in yardımcılarından olup onlara yardım hususunda çok gayretliydi.

Halk, Abdullah b. Zübeyr'den yüz çevirip Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân ile mektuplaştılar ve kardeşi Mus'ab'a hiyânet ettiler. Abdülmelik, Abdullah'ın cimriliğini biliyordu. Bu sebeple onun geleceği hakkında doğru tahminlerde bulundu. Mus'ab b. Zübeyr'e kardeşini bırakıp kendisine katılmasını teklif ettiği zaman şöyle demişti: "Vallahi Abdullah'da üç haslet vardır ki, bu hasletler sebebiyle o asla lider olamaz: Kalbini kaplayan gurur, sadece kendi görüşüyle hareket edip başkasını dinlememek ve kendisinden ayrılmayan cimrilik. Bu hasletleri taşıyan kişi kat'iyyen lider olamaz." Buna Abdullah b. Zübeyr'in, Umeyyeoğullarını Medine'den çıkarması, Haşimoğullarına zulmederek onların şanını düşürmesi ve tamir için Kâ'be'yi yıkmasını da ilâve edebilirsiniz. Nitekim Haccac, halkı Abdullah'a karşı kışkırtmak için onun Kâ'be'yi yıkmasını bir vesile edinmiştir.

Böylece dokuz yıl (63-73/683-192) süre ile Hicaz, Irak ve Mısır'a hakim olup kuvvet ve otoritesini yaydıktan sonra Zübeyrîler grubu düştü. Bundan sonra da bir varlık gösteremediler. İbn Zübeyr'in mağlubiyeti önemli siyasî bir olaydır. Çünkü onun hezîmeti bir şahsın veya bir grubun mağlubiyeti değil, bir müddet yükseliş bayrağını taşımış olan Hicaz bölgesinin hezîmetiydi. Bu çabalar, kaybetmiş olduğu manevi ve siyasî nüfuzunu geri almak için, Hicaz bölgesinin göstermiş olduğu son gayret oldu.

---

(154) İbn Kays (er-Rukiyyât), Rukiyye isminde üç kadın hakkında şiir yazdığı için bu ismi almıştır. O Kureyşli, Kureyş kabilesini üstün gören ve onlardan da hususiyle Zübeyrîlere bağlı bir şairdir. Zübeyrîlere katılmış, onları medh etmiş, Mus'ab b. Zübeyr, sonra kardeşi Abdullah'ın öldürülmesi ve bunların taraftarlarının siyaset meydanından silinmesine kadar onları savunmuştur. Hal tercümesi için bkz. Eğânî, V, 73-100.

Emevî devletinin yıkılmasıyla birlikte, Mürcie grubunun yıldızı da söndü, bundan sonra müstakil bir grup haline gelemediler. Bununla beraber, meşhur Ebû Hanife bunlar arasından çıkmıştır(*).

Von Kremer şöyle der: "Bu grup hakkında doğru olarak bildiklerimizin çok az oluşu, teessüfe şayan bir hususdur. Zira bunlar, bu uzun dönem boyunca devam etmiş, bu asrın acısını ve tatlısını tatmışlardı. Emevîler devrinde yazılmış Arapça tarihî kaynaklar, tamamen kaybolmuştur. Elimize ulaşan ilk tarihi kaynaklar, ancak Abbasiler zamanında yazılmışlardır. Bu sebeple, Mürcie hakkındaki bilgilerimizi, bu ikinci asırda yaşayan Arap müelliflerinin kitaplarında serpiştirilmiş kıymetli bilgilerle takviye etmemiz, böylece bu hususdaki ihtiyacımızı gidermemiz gerekir."

Sabit b. Kutne, Umeyyeoğulları şairleri içinde **"İrcâ'a"** dair şiir söylemekle şöhret bulmuştur. O, Yezid b. Mühelleb'in dostuydu, mezheplerinin açıklanması ve "İrcâ" hakkında tarihi kıymeti haiz güvenilir bir vesika olarak kabul edilen bir kasidesi vardır. Bu kasideyi Eğânî sahibi rivâyet etmiştir(161).

(*) Ebû Hanife Hazretleri hakkındaki bu ithamı, araştırmaksızın tekrar eden H. İbrahim Hasan, kanaatimizce hataya düşmüştür. Şöyleki: Ebû Hanife'nin Mürcie'ye nisbet edilmesi, Mu'tezilî ve Hâricî muarızlarınca yapılan bir iftiradır. Nitekim bizzat Ebû Hanife, Fıkh-ı Ekber isimli eserinde, bu ithamı reddederek, kendi mezhebi ile Mürcie arasındaki farkı şöyle belirtmektedir: "Mürcie grubu gibi, iyilerimiz kabul, kötülüklerimiz de affedilmiştir, demiyoruz..." (Fıkh-ı Ekber, Aliyyü'l-Karî Şerhi, Türkçesi Y. Vehbi Yavuz, İst, 1979, s. 187).
Bağdadi'nin Ebû Hanife hakkındaki ithamlarını reddetmek için eser yazan büyük âlim Zahid Kevseri'nin aldığı bir rivâyete göre, kendisine "Mürcî" diyen bir şahsa İmam şu cevabı vermiştir: "Senin gibi günahkârların mü'min olduğunu kabul etmemiş olsaydım, beni Mürcie'den saymazdın. İrca görüşü, bid'at olmasaydı ben de senin bana Mürcî demene aldırmazdım." Kevserî, İmam-ı Azam ve diğer imamların, âmeli imandan bir cüz saymadıkları ve günahkâr mü'minin cehennemde ebedî kalacağını kabul etmedikleri için, hasımlarınca Mürcie'ye nisbet edildiklerini söyler. (Bu konuda geniş bilgi için bakınız: M. Zahid Kevserî, Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahu fî tercemeti Ebî Hanife mine'l-ekâzîb, Mısır, 1942, s. 41-42, Ebû Zehra, Ebû Hanife, Türkçesi, O. Keskioğlu, İst. 1970, s.277). Mütercimler.

(161) VI, 927

8. MU'TEZİLE

A. Mu'tezile'nin Doğuşu ve Görüşleri:

Daha önce, İslâm tarihinin seyrine etkileri bakımından Şîa, Havâriç ve Mürcie hakkında bilgi verdik. Şimdi de, İslâmî siyasetin yönlendirilmesinde bu üç gruptan daha az tesirli olmayan dördüncü bir taifeden bahsedeceğiz. Bu taife, Kaderiyye diğer adıyla Mu'tezile grubudur.

İran asıllı Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl, büyük günah işleyen mü'minin, mü'min olarak isimlendirilip isimlendirilemiyeceği hususunda, hocası meşhur fakîh Hasan el-Basrî ile görüş ayrılığına düştü. Vâsıl; "Böyle bir kimseye kâfir denilemiyeceği gibi mü'min de denilemez. Böyle birisinin iki menzil arasında bir menzile konulması gerekir" dedi ve mescidin uzak köşelerinden birine çekilip, kendisine tâbi' olan talebe arkadaşlarına, görüşlerini açıklamaya başladı. Bunun üzerine Hasan-i Basrî onun hakkında etrafında toplanmış olanlara: "Vâsıl bizden ayrıldı (İ'tezele annâ Vâsıl)" dedi. Bundan dolayı Vâsıl'ın muhasımları kendisine ve ona tâbi olanlara "Mu'tezile" ismini verdiler[162].

Bize ulaşan bilgilerden anlaşılmaktadır ki, bu grubun doğduğu yer ve beşiği Irak'dır. Burası Sâmi ve Fârisî ırklarının bir araya gelip karışmış oldukları yer olan eski Babil'dir ki, az sonra ilmin Kâ'be'si haline gelmiş, daha sonra da, Abbâsiler döneminde hükümet merkezi olmuştur[163].

Von Kremer, Mu'tezile mezhebinin Dımeşk'de Bizanslı din adamlarının, hassaten Yahya ed-Dımaşkî ve talebesi Teodor Ebû Kurra'nın tesiriyle yayılıp geliştiği kanaatinedir. Bu mezhebe verilen ve daha açık olan diğer isme gelin-

---

(162) Bkz. Bağdadî, el-Fark beyne'l-fırak, 97-98.

(163) Dozy, Histoire de l'İslâmisme, 201.

ce, ki "Kaderiyye"'dir. Bu isim, insan irâdesinin hürriyetine kail olmalarına ve kendileri hakkında Peygamber (s.a.)'e nisbet edilen mevzû (uydurma) hadise dayanmaktadır. Bu hadis şöyledir: "Kaderiyye bu ümmetin mecûsileridir." Diğer taraftan Steiner'in de dediği gibi onlar, Allahu Teâlâ'yı şerri yaratmaktan tenzih etmektedirler. Dolayısıyla Allah'ın irâdesi karşısında insan irâdesi diye başka bir mefhum daha ortaya koymuş oldular ki, bu onlara hasımları tarafından nisbet edilmiştir. Nitekim H. VI. asrın başlarında (M. XIII. asır) İran asıllı Sûfî şair Mahmud eş-Şibestârî'nin "Gülşen'i râz" ismiyle bilinen meşhur kitabında bu hadise işaret ettiğini görmekteyiz. O şöyle der: "Rasûlüllah (s.a.)'ın da buyurduğu gibi, kaza ve kadere inanmayan herkes mecûsidir, (yani ateşe tapandır.)"

Von Kremer, Milâdî yedinci asrın sonlarında Dımeşk'de ölen Ma'bed el-Cühenî (öl.80/699)'nin, irâdenin hürriyeti inancını benimsediği ve bu görüşü Abdülmelik b. Mervân'ın katlettiği İran asıllı Sinbuye adlı birinden aldığı kanaatindedir. Başka bir rivâyete göre bu adamı Haccâc b. Yusuf öldürmüştür[164].

Mu'tezile akîdesi; tevhîd, adl, vaîd, el-menzile beyne'l-menzileteyn ve emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker olmak üzere beş asıl ilkeden oluşmaktadır:

1— Tevhîd:

Bu birinci esastır. Basra ve Bağdad Mu'tezilîleri ve diğerleri Allah (c.c.)'ın eşyaya benzemediği; ne cisim, ne unsur ne cüz ve ne de cevher olup aksine cismin, ârazın, unsurun, cüz ve cevherin yaratıcısı olduğu; dünyada ve âhirette duyu organlarından hiçbirinin Allah'ı idrak edemiyeceği; mekân ve boyutların onu kuşatamayacağı, aksine O'nun, zaman, mekân, nihayet ve sınır olmaksızın ebedî olduğu; eşyanın hâlıkı, hiç yoktan var edicisi ve ezelî olduğu, O'ndan başka ne varsa hepsinin sonradan yaratılmış olduğu görüşündedirler.

2— Adl:

Bu, ikinci esas olup mânâsı şudur: Allah fesâdı sevmez ve kulların fiillerini yaratmaz. Aksine kullar, Allah'ın kendileri için yaratmış ve bün-

(164) Browne, 279-281.

yelerine yerleştirmiş olduğu güç ile kendilerine emredilen ve nehyedilen şeyleri bizzat yaparlar. Allah ise murad ettiğinden başkasını emretmemiş, çirkin gördüğünden başkasını da yasaklamamıştır. Allah, emrettiği her güzel şeyin sahibidir, yasakladığı her kötü şeyden uzaktır; insanlara güçlerinin yetmeyeceği şeyi emretmez, güç yetiremiyecekleri şeyi onlardan istemez; herhangi bir kimse kabz ve bast'a ancak Allah'ın kendisine verdiği kudret ile kadir olabilir; kudretin yegâne sahibi Allah'dır; o, kudreti dilediğinde yok eder, dilediğinde de ibka eder. O, dileseydi halkı kendisine itâata mecbur eder ve onları iztırarî olarak kendisine isyândan alıkoyardı. Buna elbette kadirdir. Ancak bunu yapmamıştır. Zira böyle olunca meşakkat ve imtihanın kaldırılması gerekir.

3— Vaîd:

Bu, üçüncü esastır. Bunun aslı şudur: Allah, büyük günah işleyenleri, tevbe etmeden bağışlamaz. Allah va'dinde ve vaîdinde sâdıktır, onun sözlerini değiştirecek kimse yoktur.

4— el-Menzile beyne'l-menzileteyn:

Bu esasa göre büyük günahları işleyen fâsık (mürtekib-i kebire), mü'min de, kâfir de değildir. İsimlendirilmesine uygun geldiği için ona **fâsık** denir. Namaz ehli onun fâsıklığı üzerinde ittifâk etmişlerdir.

5— Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker:

Bu beşinci esastır. Savaş halinde bile bulunulsa müslümanlar güçlerine göre kılıç veya diğer vasıtalarla bu görevi ifa etmekle sorumludurlar. Kâfire veya fâsıka karşı yapılacak cihad arasında fark yoktur[165].

Mu'tezile aynı şekilde hüsün ve kubuh (güzellik ve çirkinlik-meşrû ve gayr-i meşrû)'un, hakkında nass gelmese de akıl ile idrâk olunacağı-

(165) Mes'ûdî, Mürûcü'z-zeheb, II, 190-191.

na kaildir. Onlara göre herhangi bir şeyde onu güzel veya çirkin kılan bir özellik vardır. Akla verilen önem bakımından bu görüş, bazı yönleriyle, rönesans devrinde Avrupa'da revaçta olan rasyonalistlerin (akılcıların) görüşüne benzer(166).

B. Mu'tezile'nin Şîa ve Havâric ile İlişkileri:

Mu'tezile mezhebi, Havâric, Şîa ve Mürcie'nin aksine siyasetten uzak, tamamen dînî bir grup olarak ortaya çıktı. Ancak çok geçmeden kendini siyasete kaptırdı, imamet ve imâmın (Halifenin) taşıması gereken şartlarla ilgili olarak görüş belirtmeye başladı. Mes'ûdi şöyle der: "Mu'tezile, İmâmetin, ümmetin seçimine bırakıldığı görüşündedir. Onlara göre Allahu Teâlâ hiç kimseyi nass ile İmâmete tayin etmemiştir. İmâmı seçmek görevi, müslümanlara bırakılmıştır. Onlar, kendi aralarında Allah'ın hükümlerini infâz edecek bir adam seçerler. Seçilecek bu şahsın, Kureyş veya diğer müslüman kabilelerden olması —adâlet ve imân ehlinden olduktan sonra— farksızdır. Mu'tezile bu hususta neseb ve diğer ayrıcalıklara itibar etmez. İmâm seçmek her asır halkı üzerine vâciptir.

Mu'tezilenin tümü ile Hasan b. Salih b. Cinnî gibi Zeydiyye'den bir grup, halifenin Kureyş veya diğer kabilelere mensup müslümanlardan olmasını caiz görürler. İmâm tayininin vâcip olmadığını kabul eden Necedât hariç, İbâdiye ve diğer Hâricî grupların tamamı, aynı görüşü paylaşırlar. İlk dönemlerde veya daha sonra yaşayan Mu'tezile'ye mensup bazı kimseler de, İmâm seçmenin vâcip olmadığı hususunda Necedât gibi düşünürler. Ancak onlar şöyle demişlerdir: "Ümmet âdil olur ve içlerinde fâsık bulunmazsa İmâma ihtiyaç yoktur." İmâmetin Kureyş veya diğer müslümanlardan olmasını câiz görenler, görüşlerini ispat hususunda bazı deliller getirmişlerdir. Ömer b. Hattab (r.a)'ın halife seçme işini şûrâ'ya bıraktığı sırada söylediği şu söz bu deliller cümlesindendir: "Eğer Sâlim hayatta olsaydı, yerime onu tayin etmekte tereddüt etmezdim." Eğer Hz. Ömer, İmâmetin Kureyş dışındaki müslümanlar için de câiz olduğunu bilmemiş olsaydı bu sözü söylemez ve Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim'in ölümüne üzülmezdi. Bu konuda

(166) Nicholson, Age., 224.

Resûlüllah (s.a)'dan da sahih birçok hadîs rivâyet edilmiştir: "Başınızdaki, burnu kesik bir köle bile olsa dinleyin ve itaat edin." Allahu Teâlâ da şöyle buyurmuştur: "Ey insanlar! Biz sizi bir erkek bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah yanında en üstün olanınız (Allah'ın buyrukları dışına çıkmaktan) en çok korunanızdır"[167].

Goldziher, Mu'tezile ile Şîa'nın alâkasını şöyle anlatır: "Şîa grupları, çeşitli kollara ayrılmaları ve özellikle İmâm ve Mehdî inancıyla Mu'tezile'den etkilenmemiş olmalarına rağmen, birçok meselede bu gruplara Mu'tezile mezhebinin ilkeleri hakim olmuştur. Şîa'nın fıkıhçı ve kelâmcıları, Mu'tezile fikirlerinden istifade edip, onları kendi inanç ve mezheplerini kuvvetlendirmek için istihdama muvaffak olmuşlardır. İşte bu olay, Mu'tezile'nin kendisine seçtiği "Ehlü'l-adl (Adâlet ehli)" ismini, Şîîlerin de kendileri için kullanmalarının sırrını açıklamaktadır.

Mu'tezile ile Şîa arasındaki benzerlik, Şîa'nın "İradenin hürriyetini ilk kabul edenler, Hz. Ali ve onun evlâdından olan imamlardır" iddiasında görülmektedir. Onlara göre Mu'tezile, esaslarını Ali b. Ebî Talib'in vazetmiş olduğu bu akîdeyi şerhetmekten başka birşey getirmemiştir. Bundan dolayı, Mu'tezililerin kelâm ilmine dair yazmış oldukları kitaplarda şu açık tuhaflığı görmekteyiz. Onlar hukuk âlimlerine Şîa'nın kabul ettiği "İmâm" lâkabını, vermişlerdir. Buna Şîa'nın beklenen İmâmın adâlet ve tevhîdi yaymak için çıkacağına dair olan akîdelerinde, Mu'tezile ilkelerinden etkilenmesini de ilâve ediniz. Bu hususta Zeydiyye, İmâmiyye'den daha çok Mu'tezile'ye benzemektedir. Bu iki mezhep birbirinden o kadar etkilenmiştir ki, bu durum, tarihçilere çok karışık gelmiş ve bundan dolayı, özellikle kelâm ilmine dâir Şîîlerin yazmış olduğu kitaplarla Mu'tezilîlerin yazmış okuduğu kitapları biribirinden ayıramamışlardır.

Buna şaşmamak gerekir, zira Mu'tezile, akâidini Ali b. Ebî Tâlib'e nisbet etmektedir. Mu'tezilîlerin kitaplarında, özellikle müteahhirîn âlimlerinin eserlerinin hepsinde, onların Mu'tezile mezhebinin ve kelâm il-

(167) Hucurât (49), 13; Mes'ûdî, Mürûcü'z-zeheb, II, 191-192.

minin kurucusunun Hz. Ali'den başkası olmadığını iddia ettiklerini görürüz.

İbn Ebi'l-Hadid şöyle der: "Hikmet ve İlâhî işleri inceleme (felsefe ve kelâm) ilmine gelince bu ilim, Araplardan hiçbirinde yoktu. Onların ne büyüklerinin ne de küçüklerinin eserlerinde asla böyle birşey naklolunmamıştı. Bu ilim Yunanlılar, ilk filozoflar ve hikmet (felsefe) otoritelerine has bir ilimdi. Araplardan bu ilimle ilk iştigal eden Hz. Ali'dir. Onun içindir ki, tevhîd ve adâletle ilgili dakik incelemeleri onun söz ve hûtbeleri arasında serpiştirilmiş bir halde bulursun. Halbuki bu hususta diğer sahâbe ve tâbiînin hiçbirinin sözlerinde, tek kelime bulamazsın. Onlar bunu tasavvur dahi etmiyorlardı. Kendilerine anlatılsa anlamazlardı. O halde Arapların bu ilimden haberdar oldukları nasıl söylenebilir? Bundan dolayı makalat denizlerine dalan kelâmcılar başkalarına değil, Hz. Ali'ye intisâp etmiş, onu üstâd ve reisleri olarak isimlendirmişler ve gruplardan her biri onu kendine çekmişdir. Görmez misin ki, bizim âlimlerimiz Vâsıl b. Atâ'ya intisâp ediyorlar. Vâsıl ise Ebû Hâşim b. Muhammed b. Hanefiyye'nin talebesidir. Ebû Hâşim de babası Muhammed'in talebesidir, Muhammed de babası Hz. Ali'nin talebesidir[168].

Aynı şekilde Mu'tezile de, Hz. Ali'yi, birinci tabakalarında İmâm olarak zikretmiştir. Hz. Ali, Sıffin'den dönerken bir ihtiyarın ona yönelttiği sorular ve onun verdiği cevaplarla ilgili kıssayı da şöyle anlatırlar:

İhtiyar— Sıffîn'e gidiş Allah'ın kaza ve kaderiyle midir?

Hz. Ali— Taneyi ve rûhu yaratana andolsun ki biz indiğimiz her vâdiye ve yükseldiğimiz her tepeye kaza ve kader ile indik ve çıktık.

İhtiyar— Yorgunluğumun mükâfatını Allah'dan bekliyorum, benim herhangi bir mükâfatım yok mudur?

Hz. Ali— Ey ihtiyar! Bilâkis gidişinizde yürürken, dönüşünüzde de dönerken Allah sizin mükâfatınızı arttırmıştır. Siz herhangi bir durumda bulunurken o halde bulunmaya

(168) Şerhu Nehci'l-Belâğa, II, 128-129.

zorlanmıyor ve mecbur edilmiyorsunuz.

İhtiyar— Bu nasıl olur? Halbuki bizi buraya kaza ve kader sevketti, bizim gitmemiz kaza ve kader sebebiyledir.

Hz. Ali— Muhtemel ki, sen zarûri bir kaza ve zorunlu bir kader zannediyorsun. Eğer zannetiğin gibi olsa o zaman sevapla azap bâtıl olur, va'd ve tehdîd boşa çıkar. Allah'dan günahkârı kınayan ve iyilik yapanı öven hiçbir şey gelmez. İyilik yapan iyiliğin mükâfatına kötülük yapandan daha lâyık olmaz. Kötülük yapan da, günahkârın çekeceği azaba iyilik yapandan daha lâyık olmaz. Bunlar (yani kaza ve kaderin mecburî olduğu kanâati) şeytanların kardeşlerinin, putperestlerin, Allah düşmanlarının, yalancı şahidlerin ve işlerde doğruyu görmekten kör olanların sözleridir. Bunlar, bu ümmetin kaderiyyesi ve mecûsileridir. Şüphesiz ki Allahu Teâlâ, emrettiği şeyde serbest bırakarak emretti, yasakladığı şeyi de uyarma şeklinde yasakladı, cebir kullanarak teklif etmedi. Peygamberleri boşuna göndermedi. Bunlar kâfirlerin zanlarıdır, girecekleri ateşten dolayı kâfirlere yazıklar olsun!.

İhtiyar— Peki bizi buraya sevk eden kaza ve kader nedir?

Hz. Ali— Allah'ın bu hususdaki emri ve irâdesidir. Sonra Hz. Ali şu âyeti okudu: "Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana-babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti"[169]. İhtiyar işittikleri bu sözlerden dolayı sevinerek kalktı ve şu beyitleri inşâd etti: Sen öyle bir imamsın ki sana itaat etmekle kıyâmet gününde Allah'ın rızasına nâil olacağımızı umarız. Dinimizde bize karışık olan meseleleri açıkladın. Rabb'in seni iyilikle mükâfatlandırsın!"[170].

---

(169) İsrâ (17), 23.

(170) Tabakatü'l-Mu'tezile, s. 8, 11

Yine Mu'tezile, Hz. Hüseyin, Ali b. Hüseyin ve Muhammed b. Ali'yi imamlarının ikinci tabakasında zikretmişlerdir. Muhammed (b. Hanefiyye), yukarıda geçtiği gibi Vâsıl b. Atâ'yı yetiştiren şahıstır. Ebû Hâşim'e babası Muhammed b. Hanefiyye'nin ilmî seviyesi sorulduğunda, "Bunu bilmek isterseniz onun Vâsıl b. Atâ'daki eserine bakınız" derdi. Nitekim Vâsıl b. Atâ, mektepte kendisiyle beraber bulunan Ebû Hâşim'den ve onun babasından ilim almıştır.

Bunlar Mu'tezile'nin zuhûrundan itibaren ortaya çıkan bazı irtibatlardır. Buradan, i'tizal mezhebinin zuhûrunda Ehl-i Beyt'in tesirini ve Mu'tezile reislerinin Beyt-i Nebevî'den ne derece etkilendiklerini görmekteyiz.

Bilâhare Şîa, muhtelif gruplara ayrılınca Mu'tezile bu grupların herbiriyle aynı seviyede alâka kurmadı. Bazılarıyla hasım oldu, diğer bazılarıyla ise inançlarındaki durumlarına göre kuvvetli veya zayıf irtibat kurdu. Bu meseleyi şöyle açıklayabiliriz: Şîa, inançlarına göre Galiye, Râfıza ve Zeydiyye gibi üç gruba ayrılır. Galiye, Hz. Ali hakkında aşırı giden ve onun hakkında büyük sözler söyleyen gruptur, Sebeiyye gibi birçok kola ayrılmıştır(171).

Mu'tezile'nin, beş esasından birinci esasını —ki o da Tevhîd'dir— Gulat-ı Şîa'yı reddetmek için vazettiği söylenmiştir. Rafizîler, Allah, boy, sûret, ve azâ sahibi cisimdir, diyen gruptur. Rafizîlere ve bunların Mu'tezile ile olan alâkalarına baktığımız zaman, Hişâm b. Hakem, Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî, Şeytanu't-Tâk ve diğer mütekaddimin âlimlerinin Mu'tezile'ye hâsım olduklarını görürüz. Düşmanlığın sebebi, bu şahısların teşbih, ric'at ve diğer bazı esaslara inanmalarıdır. Hayyat el-Mu'tezilî şöyle der: "Yeryüzünde mevcut her rafizî "Allah sûrettir" der. Bu hususta çeşitli rivâyetler nakleder, kendi imâmlarından naklolunan hadislerle delîl getirir. Ancak onlardan eskiden Mu'tezile ile ilgi kurmuş olanlar, Tevhîd inancına kâildirler. Rafizîler, onları reddetmiş ve onlara yaklaşmamışlardır"(172).

(171) Tabakatü'l-Mu'tezile, 8.
(172) el-İntisâr ve'r-reddu alâ İbni'r-Râvendî, 144.

Zeydiyye'ye gelince, bunlar, Zeyd b. Ali Zeyne'l-Abidîn b. Hüseyin b. Ali'ye tâbi olanlardır. Mu'tezile'nin bunlarla olan irtibatı, Şiâ'nın diğer gruplarıyla olan irtibatından daha kuvvetlidir. Bu irtibat, Mu'tezile'nin reisi Vâsıl b. Atâ el-Gazal'ın öğrencisi olan Zeyd b. Ali'nin zamanına ulaşmaktadır. Zeyd, İ'tizâl esaslarını Vâsıl'dan almıştır. Kendisine karşı çıkıp onu terkedenlerin dışında bütün tebeası İ'tizâl mezhebine intisâp etmişlerdir. Mu'tezile, Emevilerin son dönemlerinde Mekke'de Abdullah b. Hüseyin'in iki oğlu Muhammed Nefsü'z-zekiyye ile İbrahim'e bîat etmekte Hâşimoğullarına iştirak etmiş, hilâfet Abbasîlerin eline geçtikten sonra Abbasîlere kızan Şîa'nın yanında yer almıştır. Yine Mu'tezile ile Zeydiyye, İsâ b. Zeyd b. Ali'nin liderliğinde Irak'da Ebû Ca'fer el-Mansûr'a karşı yapılan savaşta İbrahim b. Abdullah'ın sancağı altında birleştiler. Bu dostlukları İbrahim ve onunla beraber Mu'tezile mezhebine mensup olanların katlolunmasına kadar devam etti[173]. Şîa'nın "el-İmamu'l-Muntazar (beklenen imam) adâlet ve tevhîd'i yaymak için çıkacaktır" şeklindeki akîdelerinde, Mu'tezile ilkelerinden etkilendiklerini mülâhaza etmemiz, bu ekolün başlıca akîdesi ile İ'tizâl mezhebi arasındaki irtibâtı bize açık bir şekilde göstermektedir. Şöyle ki el-İmamü'l-Muntazar'ın yaymak için çıkacağı adl ve tevhîd ilkesi, bilindiği gibi, Mu'tezile'nin akidesidir. Bu hususta Zeydiyye, İmâmiyye'den daha çok Mu'tezile'ye yakındır. Zira Zeydiyye, bu esastan fazla olarak birçok teferruatta da Mu'tezile ile birleşmektedir. İ'tizal ilkeleri, bugüne kadar Şîa edebiyatında açıkça devam edegelmiştir. Bundan dolayı, Mu'tezile mezhebine galip gelmiş olan Eş'arî mezhebinin zaferinin, Mu'tezile'yi nihai olarak yokettiğini ve bundan sonra bu mezhebin varlığının bahis konusu olmadığını düşünmemiz —gerek dinî ve siyasî tarih, gerekse edebî tarih bakımından— açık bir hata olur.

Mu'tezile ile Şia arasındaki benzerlik o noktaya vardı ki, bu durum tarihçilerce karıştırıldı ve tevhid hususundaki Şîa kitaplarıyla Mu'tezile kitaplarını biribirinden zor ayırdılar. Bu iki grubun kitaplarında bölüm ve konuların tasnifi onlara yardımcı oldu. Mu'tezile mensuplarının kitapları iki bölümden meydana geliyordu:

(173) Makaâlâtu'l-İslâmiyyin. I, 179.

1— Tevhîd'den bahseden fasılları ihtivâ eden bölüm.

2— Adl ile ilgili bahisleri kapsayan bölüm.

Ancak Şîa kitapları İmâm nazariyyesi ve İmâmın ma'sumluğunu anlatmakla temâyüz etmişlerdir. İşte Şîa kitaplarını Mu'tezile kitaplarından ayıran özellik budur. Ancak Mu'tezile imâmlarından biri olan Nazzâm'ın İmâm ve İmâm'ın günahsızlığı nazariyyesiyle ilgili bütün konularda Şîa ile beraber olduğunu söylemeyi ihmâl etmememiz yerinde olacaktır. Şîîlerin İmâmet nazariyyesi üzerine getirdikleri delillerin büyük bir kısmının tamamen İ'tizâl mezhebi esaslarına dayanmakta oluşu da düşünmeye değer bir konudur. Her asırda bir İmâmın varlığının zarureti ve bu İmâmın hatadan korunmuş olmasının vâcip olduğu görüşü, Mu'tezile'nin "Allah hikmet sahibi ve âdil olduğu için elçiler göndermesi vâcibdir" şeklindeki akîdeleriyle tamamen uyuşmaktadır. Bundan dolayı Şîa, "Şüphesiz ki, Allahu Teâlâ, insanlar için her asırda hatadan korunmuş bir mürşid ve hidâyetçi gönderir" der. İşte böylece Şîa'nın başlıca temellerini Mu'tezile akaidi nazariyyesi üzerine kurduğunu görmekteyiz[174].

Mu'tezile, İmâmetin Kureyş'de veya onların dışında diğer insanlarda olmasının cevâzı hususunda Hâricîlerle aynı kanâatte olduğu gibi, müslümanlar için bir İmâm tayininin zarûrî olmadığı hususunda da onlarla beraberdir. Bu Hâricîlerin "Lâ hükme illâ lillâh = hüküm sadece Allah'a aittir" şeklindeki sözlerinden anlaşılmaktadır. Ancak Mu'tezile bunu sadece bir durum için câiz görmektedir ki bu durumda, bütün müslümanların âdil olup aralarında fâsıkın bulunmaması halidir. Şüphe yoktur ki Hâricîler, uzun zaman Emevîlere karşı ayaklanmak ve karışıklıkları tahrik etmek için —özellikle Afrika ve Magrib ülkelerinde— Mu'tezile ilkelerini kendilerine bir vesile edinmişlerdir. Bu ilkeler bir çok meselede —hâssaten temel akîde ile ilgili mes'elelerde— kendi temâyülleriyle uyuşuyordu[175].

(174) Goldziher, Le Dogme et la loi de l'İslâm, 188-189.
(175) Mes'ûdî, Mürûcü'z-zeheb, II, 191.

YEDİNCİ BÖLÜM

İDÂRİ MÜESSESELER

Bir devlette idâri müesseseler, o devlette idarenin üzerine oturduğu, kanunlar, temel ilkeler, örf ve âdetlerden meydana gelir. İslâm devletinde devlet müesseseleri şöyle sıralanır:

1. Siyasi Teşkilât:

Bu müessese, idarenin temeli olması itibariyle kuruluşu, doğuşu, yükselmesi ve zayıflaması bakımından hilâfet müessesesini içine alır. Aynı zamanda vezirlik, kitâbet (bu makamda oturanlar vâli ve diğer devlet memurlarıyla muhatab olurlar) ve hicabeti (bu makamın sahibi günümüzdeki Cumhurbaşkanlığı genel sekreterine benzer) içine alır.

2. İdâri Teşkilât:

Bununla mülkî yönetimi ve devlet divanlarını (dairelerini) kasdediyoruz. Bu divanlar, Divanu'l-harâç, Divânü'r-resâil, Divanü'l-Müsteğıllât veya irâdat (gelirler) Divanü't-tıraz, Divanü'l-hâtem, (günümüzün arşiv veya Sicil müesseselerine benzer), Divanü'l-berîd, Divanu'ş-şurta vs.'dir.

3. Malî Teşkilât:

Devlet hazinesinin gelir ve giderleri, haracın her iki türlüsü, harac ve vergi divanları, taksimat müessesesi, iltizam ve ikta' sistemleri ile cizye, zekât, fey, ganimet ve öşürle ilgilenen müessesedir. Bu müessese, aynı zamanda vergi sistemini ve vergi toplama ve miktarı ile hazine gelirlerinin harcama usullerini de araştırır.

4. Askerî Teşkilât:

Bu müessese ordu, komutanlık ve silahları ihtiva etmektedir.

5. Adliye Teşkilâtı:

Bu müessese, kadılık, hakimin aralarında adâletle hükmettiğine inanan da'vâcıların başvuracakları Mezalim Mahkemeleri (Yüksek İstinaf Mahkemesi) ile **kadılık** ve **mezâlim** arasında kabul edilen Hisbe Teşkilâtını içine alır.

1. SİYASİ TEŞKİLÂT

A. Hilâfet:

Rasûlüllah (s.a)'dan, kendisinden sonra halifenin kim olacağına dair açık herhangi bir nass rivâyet olunmamıştır. Bilâkis Rasûlüllah (s.a.), bu konuda herhangi bir tedbir almadan meseleyi olduğu gibi bırakmış, istediklerini seçmeleri için işi müslümanların şûrâ'sına havala etmeyi uygun bulmuştur.

Hilâfet, lûgat bakımından "halefe" fiilinin masdarıdır. "Halefehû hilâfeten" yani "Onun halifesi oldu" denir ki, ondan sonraya kaldı demektir. Hallfe en büyük sultan demektir. Bunun çoğulu halâif ve hulefâ gelir. Hilâfet, aslında bir şahsın başka birisinin yerine geçmesi için kullanılmaktadır. Bundan dolayı şer'i hükümleri icrâ etmek için Peygamber (s.a.)'in yerine geçen kimseye "Halife" ismi verilmiştir. Bu kişiye aynı zamanda "İmâm" da denilir. Kendisine uyulma ve tâbi' olunma hususunda namaz imamına benzediği için "İmâm" ismi verilmiştir. Bundan dolayıdır ki, hilâfete "Büyük İmâmlık" denilmiştir. "Halife" diye isimlendirilmesinin sebebi ise ümmeti hakkında Peygamber (s.a.)'in yerine geçtiği içindir. Sadece halife denildiği gibi, Rasûlüllah (s.a.)'in halifesi de denilir. Allah'ın halifesi diye isimlendirilmesi hususunda ihtilâf edilmiştir. Bazıları, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım"[1] ve "O Allah yeryüzünde sizi halife kılandır"[2] meâlindeki âyetlerde insanoğlu için kullanılan genel mânâdaki hilâfetten iktibasen bu isimlendirmeyi caiz görmüşlerdir. Cumhur ise halifenin bu şekilde isimlendirilmesini yasaklamıştır. Nitekim bu şekilde çağrılan Hz. Ebûbekir, bunu yasaklamış ve: "Ben Allah'ın halifesi değil, fakat Rasûlüllah (s.a.)'in

(1) Bakara (2), 30.
(2) En'am, (6), 165.

halifesiyim'' demiştir. Üstelik gâib olan kimsenin yerine halife olunur, hazır olanın yerine halife olunmaz[3].

Istılâhda hilâfet, Peygamber (s.a.)'e vekâleten din ve dünya işlerinde umumî riyâset demektir. Bu hususta İbn Haldûn şöyle der: ''Hilâfet, toplumun, uhrevî ve buna zemin hazırlayan dünyevî işlerinde İslâm şeriatının gerektirdiği şekilde harekete sevkedilmesidir. Çünkü şeriat nazarında dünya işlerinin tamamı, netice itibarıyla âhiret işlerine dönmektedir. Gerçekte hilâfet, dinin korunması ve dünyanın idaresi hususunda şeriat sahibine nâiblik etmek demektir''[4].

Halife'nin ümmet arasındaki makamı, Rasûlüllah (s.a.)'in mü'minler arasındaki mevkii gibidir. Onun mü'minler üzerinde umumi idarecilik ile kendisine tam itaat edilmek ve dinin emirlerini yerine getirmek hakkı vardır. Halife, mü'minlerin içerisinde hadleri uygular, şeriatın emirlerini infâz eder. Aynı zamanda müslümanların dünya işlerini yönetme hakkı evleviyyetle onun görevi olup ümmetin yönetimi tek başına onun elindedir. Her makam ondan yardım ister, dinî ve dünyevî her plân onun makamından çıkıp dallanır. Orta çağlarda batıda gördüklerimizin hilâfına halife, hem dünyevî idareyi, hem de uhrevî işleri yönetir.

Thomas Arnold, Ortaçağ boyunca hükümranlığını sürdürmüş doğudaki hilâfetle, batıdaki Mukaddes Roma İmparatorluğu arasında benzerlik ve zıtlıkları şöyle açıklar: ''Her iki müessese de din kuvvetine dayanır. Bu dinlerin ikisi de beynelmilel din olup bütün âlemi kendi bayrağı altında toplamaya çalışır. Ancak Mukaddes imparatorluk yeniden vücud bulmuş bir devlet değil, önceki putperest imparatorluğun devamıdır. Hatta İmparator Şarlman'a putperest imparatorların lâkabı verilmiştir. Aynı zamanda batıda, biri dünyevî diğeri ruhani olmak üzere iki idareci vardır ki, bunların biri imparator, diğeri de papa'dır. Hilâfete gelince, daha önce herhangi bir siyasî müessese üzerine kurulmuş değildir. Aksine hilâfet yeniden kurulmuş bir müessese olup İslâ'mın zuhuru ve Arap hükümranlığının İran ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun büyük bir kısmına yayılmasını müteakip ortaya çıkan yeni ahval ve durumların eseridir. Halife, dünyevî ve dinî yetkiyi kendisinde toplamış

(3) İbn Haldûn, Mukaddime, 166.
(4) Age, göst. yer.

siyasî bir hükümdardır. Dinî vazifesi dinî korumaktan ibârettir. Dinin koruyucusu olması itibariyle kâfirlere karşı harp açma, dine karşı ayaklananları cezalandırma, namazda halka imamlık etme ve Cum'a hutbesi okuma yetkisine sahiptir. Halbuki Papa'nın durumu böyle değildir. Zira o, günahkârların günahlarını bağışlama gücüne sahip en büyük rahip sayılır. Sadece dinî işlerde yüksek mercidir"[5].

a) Hilâfetin Şartları:

Hilâfet, ihtiyarî (seçim yoluyla) ve cebrî (kuvvet yoluyla) olmak üzere iki kısımdır[6]. İhtiyarî hilâfet, ümmetin seçmesi ve gönül rızasıyla bîat etmeleri neticesinde meydana gelen hilâfettir. Hilâfete aday gösterilen şahsın bu makamın gerektirdiği evsâf ve şerâiti hâiz olması şart koşulmuştur. Bu şartlar da Maverdî ve diğerlerinin zikrettiği gibi dörttür. Bunlar; ilim, adâlet, kifâyet (yeterlilik), düşünme ve işe te'sir edecek derecede duyu ve aza noksanlığı bulunmamak. Beşinci bir şart üzerinde ihtilâf edilmiştir ki, bu da halifenin Kureyş soyundan olması meselesidir, "Cebrî Hilâfet"e gelince, bu, hilâfeti güç ve kuvvet yoluyla ele geçirmektir. Fakihler, bu tür hilâfete bağlı kalmanın ve halife'ye itâat etmenin de gerekli olduğu görüşündedirler.

Halife adayında bulunması gereken ilimden maksat, olaylar ve fıkhî meselelerde ictihad edebilecek seviyede ilme sahip olmasıdır. Adâletle kasdedilen ise halife'nin yaşayış ve davranışlarında kötülüklerden kaçınır, istikâmet sahibi olmasıdır. Bu hususta İbn Haldun şöyle der: "Haramları ve bunlara benzeyen şeyleri irtikâb sebebiyle âzâların fıska düşmesinden dolayı halife'nin adâletinin yok olmasında ihtilâf yoktur. İtikadî bid'atler sebebiyle yok olması hususunda ise ihtilâf vardır[7].

Kifâyetten maksad, halife'nin cezaların tatbikine kadir olması, sa-

(5) The Caliphate, 1, 2; Henry Osborn Talylor, The Mediaveal mind, I, 393; Goldziher, Muhammedanishe Studien II. 19.

(6) Bedruddin b. Cemaa "Tahrîrûl-ahkâm fî tedbiri ehli'l-İslâm" (İslamica) IV/1934 Almanya; Maverdî el-Ahkâmûs-sultaniyye, 4; İbn Haldun, Mukaddime, 152.

(7) Mukaddime, 152.

vaş işlerini bilmesi, halkı savaşa sevketmeye muktedir görüş ve tedbir sahibi olmasıdır[8].

Nesebin Kureyşiliğine gelince, bundan maksat, halife'nin Kureyş kabilesinden olmasıdır. Sakîfe[9] gününde sahâbenin çoğunun icmâ etmesi ve o gün Sa'd b. Ubade'ye bîat etmek isteyen Ensar'a karşı Kureyşlilerin, Rasûlüllah (s.a.)'ın "İmâmlar Kureyş'dendir" meâlindeki hadisi ile, "Rasûlüllah (s.a.) sizin iyilerinize iyilik etmemizi, kötülerinizi bağışlamamızı bize vasıyyet etmiştir. Eğer hilâfet sizde olacak olsaydı sizin hakkınızda böyle vasiyet etmezdi" diyerek huccet getirmeleri bu şartın delîlidir. Bu hususta Ensar ile o kadar tartıştılar ki, nihayet Ensar, Sa'd'a bîattan vazgeçti. Yine sahih bir hadisde şöyle sâbittir: "Bu iş (imâmet) devamlı olarak Kureyş kabilesinde olan bir boy'un elinde bulunur." Yine Rasûlüllah (s.a.)'dan, "hükümdarlık Kureyş'de, kazâ (adlî işler) Ensar'da, ezân ise Habeşlilerdedir" hadisi rivâyet olunmuştur. Bir başka hadisde de Rasûlüllah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Hilâfet Kureyş'de, hüküm (hâkimlik görevi) Ensar'da, davet ise Habeşlilerdedir."

Ancak bu konudaki hadislerin bir çoğu uydurulup Rasûlüllah'a nisbet edilmiştir. Nitekim İbn Haldûn şöyle zikreder: Rasûlüllah (s.a.), "Hükmettiklerinde adâletle hükmettikleri, va'dettiklerinde yerine getirdikleri, kendilerinden merhamet istendiğinde merhamet ettikleri müddetçe İmâmlar Kureyş'dendir" buyurdu[10]. Bu hadis gösteriyor ki, bu şartları yerine getirdikleri müddetçe imâmet Kureyş'de olacaktır. Bunların yanında hilâfetin Kureyş'e tahsis edilmeyip, tamamen serbest bırakılmasını mübâh kılan hadisler de vardır.

Kur'ân-ı Kerim, hilâfetin herhangi bir aile ya da muayyen bir kabileye tahsisine işaret etmemiş olmakla birlikte, muhacirler, bu hadisleri yaymışlardır. Nitekim Allahu Teâlâ: "Allah katında sizin en üstününüz, en takvâ sahibi olanınızdır"[11] buyurmuştur. Rasûlüllah (s.a.)'in de şöyle buyurduğu rivâyet olunmuştur: "Sizi yöneten, başı kuru üzüm

---

(8) Bkz. Abdurrezzak Ahmed es-Senhûrî, Le califat 53-58,

(9) Burası Sa'd b. Ubade'nin evine yakın bir gölgeliktir. Sahabe burada toplanırdı. Riyaseti, Sa'd'a aitti.

(10) Mukaddime 153-154.

(11) Hucurat (49), 13.

gibi (küçük) olan Habeşli bir köle dahi olsa, onu dinleyin ve itaat edin."

Şîa, hilâfetin Hz. Ali'ye, ondan sonra da verâset yoluyla onun çocuklarına mahsus olduğu kanaatindedir. Bunlar, halife tayininde, seçim fikrini kabul etmezler. Yine bunlar, halifeye dinî sıfatlar atfetmektedirler. Onlara göre halife, şer'î ilmin tevdî' edildiği şahıstır. Çünkü Kur'ân ve sünneti anlayan tek kişi odur ve bunları tefsîr etme hakkı da ona mahsustur. İşte bundan dolayı, Şîîler Halife'ye "**İmam**" lâkabını vermişlerdir. Çünkü bunlar, İmâmı kendilerine lider ve uyulan örnek kabul ederler. Şîîlerin bazıları, Hz. Ali'ye ulûhiyyet atfetmiş, hattâ hilâfeti dinin rükünlerinden bir rükün olarak kabul etmişlerdir.

Hâricîlerin Hz. Ebûbekir ile Hazret-i Ömer'in hilâfetine itirazları yoktur. Onlar, Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk dönemleri ile Hz. Ali'nin hilâfetinin de hakemlerin kabulüne kadar geçen dönemin sahîh olduğunu kabul ederler. Ayrıca Hâricîler, hilâfetin hür olan her Arabın hakkı olduğuna inanıyorlardı. Daha sonra, özellikle Arap olmayan birçok müslüman saflarına katıldığı zaman, Araplık ve hürriyet yerine İslâm ve adâleti şart koştular. Dolasıyla hilâfet hakkının, hür ve köle farkı gözetmeksizin bütün müslümanlar arasında eşit olduğunu kabul ettiler. Hâricîler bu görüşle hilâfeti, Hz. Ali evlâdına tahsîs eden Şîa nazariyyesine muhalefet etmişlerdir.

Mürcie mezhebi mensupları, Havâric ve Şîa'ya muhalif olarak Emevîlerin yönetimine razı olmuşlardır. Çünkü onların esas akîdesi, İslâm'a inanan ve Kelime-i Şehâdeti söyleyen insanın günah işlese bile tekfîr edilemiyeceğidir. Kuruluşundan kısa bir süre sonra siyasetin içine girmiş olan Mu'tezile (veya Kaderiyye) mezhebine mensup olanlara gelince; bunlar, imâmet ve imâmın şartları hakkında söz söylemiş ve "İmâmet, ümmetin seçimiyledir" demişlerdir[12].

b) Hulefâ-i Râşidîn'in Seçilme Şekli:

Rasûlüllah (s.a.)'in vefâtını müteakip Ensâr, aralarından bir halife

(12) Bkz. H. İbrahim Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, (3. Bask. Kahire 1962), 7-13

seçmek için Benî Sâide Sakîfesinde toplandılar ve Hazrec kabilesinin reisi Sa'd b. Ubâde'yi aday gösterdiler. Sa'd, Ensar'ın arasında kalkıp bir hûtbe îrad ederek şöyle dedi: "Ey Ensâr topluluğu! Sizin dinde öncülüğünüz, İslâm'da, Araplardan hiçbir kabilede olmayan faziletiniz vardır. Allah (c.c.) sizin sayenizde Peygamberini yeryüzünde galib kıldı, Araplar sizin kılıçlarınız sebebiyle ona boyun eğdiler, o sizden râzı olduğu halde Allah onun canını aldı. O, sizinle mutlu oldu. Bu işi başkalarına kaptırmayınız; zira bu iş onların değil sizin hakkınızdır."

Hz. Ömer, bu toplantıyı haber alınca, çabucak Hz. Ebûbekir ve Ebû Ubeyde b. Cerrah ile birlikte Muhâcirlerle Ensâr arasında uzun münakaşaların cereyan ettiği Sakîfe'ye gitti[13]. Hz. Ebûbekir, bir hûtbe îrad etmek üzere kalkıp Muhâcirlerin fazîletlerini ve hilâfet'de daha hak sahibi olduklarını anlatmaya başladı ve şöyle dedi: "... Allah (c.c.), Peygamberi tasdik etmek ve ona imân etmek için onun kavminden olan ilk Muhâcirleri seçti. Kavimlerinin şiddetli ezalarına ve Peygamber (s.a.)'i tekzibine rağmen sabır hususunda Muhâcirleri Peygamber (s.a.) ile beraber kıldı... Muhâcirler, Allah'a ilk ibâdet eden ve Allah ve Rasûlüne ilk imân edenlerdir. Onlar Peygamber (s.a.)'in dostları ve akrabalarıdır. Rasûlüllah (s.a.)'dan sonra hilâfette en çok hak sahibi de onlardır. Bu hususta zâlimden başka hiç kimse onlara karşı münâkaşa edemez. Ey Ensâr topluluğu! Siz, din hususunda fazîletleri ve İslâm'da büyük öncülükleri inkâr olunamayan kimselersiniz. Allah (c.c.) dinine ve peygamberine yardımcı olarak sizleri seçti ve sizin ülkenize hicreti emretti. Peygamber (s.a.)'in eşleri ve arkadaşlarının büyükleri sizin içinizdedir. Bizim katımızda ilk Muhâcirlerden sonra sizin mertebenizde olan hiç kimse yoktur. Dolayısıyla, biz emir siz ise vezîrlersiniz. Sizinle meşveret edilecek ve siz olmadan işlere karar verilip yürütülmeyecektir."

Ensâr'dan Evs kabilesi, hilâfetin Hazrec kabilesine geçmesini istemedi ve Muhâcirlere katıldı. Sonra Hz. Ömer, kalkıp halifelik için Hz. Ebûbekir'e bîat etti ve ona şöyle dedi: "Ey Ebûbekir! Peygamber (s.a.), hastalığı anında namazı senin kıldırmanı emretmedi mi? O halde sen onun halifesisin, biz sana bîat ediyoruz. Rasûlüllah (s.a.)'ın hepimizden

(13) Taberî, III, 207-210

daha çok sevdiği en hayırlı kimseye bîat ediyoruz." Sonra Hz. Ömer, Ebûbekir (r.a.)'e "Elini uzat bîat edeceğim" dedi. O da elini uzattı, Hz. Ömer, bîat etti. Daha sonra da Muhâcirler ve Ensâr sıra ile bîat ettiler[14].

Hz. Ömer'in maharet ve şecâati sayesinde, Hz. Ebûbekir'e bîat edildi. Bu bîata "el-Bîatu'l-hassa-Özel bîat" denilir. Çünkü ona sadece Sakîfe'de mevcut olan az bir grup müslüman iştirak etmişti. Sonra ikinci gün Hz. Ebûbekir, mescidde minbere çıktı ve bütün müslümanlar ona bîat ettiler, bu bîata "el-Bîatu'l-âmme-Genel bîat" denilir.

Thomas Arnold şöyle der: "Hz. Ebûbekir'in seçilişinde Arap kabile şeyhlerinin seçiminde esas alınan prensipler müşahede edilir. Çünkü seçim, Arap rûhu ile uyuşur[15]. Bu seçim, Cahiliye döneminde Arap kabilelerince alışılmış olan demokratik usule benzer bir şekilde tamamlandı. Bu usul, kabile şeyhinin seçiminde, yaş ve faziletlerin esas alınmasını gerekli kılan bir sistemdir.

Hz. Ebûbekir, hilâfet makamında iki seneden fazla kaldı. Ölümünden önce de bu makama Hz. Ömer'i aday gösterdi. Burada yine Arab'ın tabîatına uygun olarak, şûrâ ve adem-i verâset yürümektedir. Mesele şöyle gelişmiştir: Hz. Ebûbekir hastalığı şiddetlenince, hilâfet işini Rasûlüllah (s.a.) gibi bıraktığı takdirde, müslümanların bölünmesinden ve birbirlerine karşı ridde ehlinden (irtidad edenlerden) daha tehlikeli bir duruma gelmelerinden korktu. Bunun için, kendisinden sonra geçmek üzere yeterliliğine ve iyi yönetimine inandığı birini, hilâfete vasiyet etmeye karar verdi ve Hz. Ömer'i seçmeyi düşündü. Bu olay, bir halifenin kendisinden sonraki halifeyi tayin ettiği ilk olaydır. İkincisi ise Hz. Ömer'in aralarından birini halife seçmek üzere altı kişilik şûrâ hey'eti tayin etmesidir.

Bununla beraber Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer'i hilâfete aday gösterirken sadece kendi görüşüyle hareket etmedi. Ashabın ileri gelenleriyle iştişâre etti ve onlardan Ömer hakkındaki görüşlerini sordu. Onlar da Ömer'i övdüler ve Hz. Ebûbekir'in seçimine muvafakat ettiler. Bunun üzerine Hz. Ebûbekir, ahidnâmesini yazdırdı. Ahidnâme şöyledir: "Bis-

(14) Taberî, III, 210.
(15) The Caliphate, 20.

millahirrahmanirrahîm! Bu ahidnâme Allah'ın elçisi Muhammed (s.a.)'in Halifesi Ebûbekir'in dünya hayatının son, âhiret hayatının ilk anlarında, kâfirin imâna, fâcirin takvâya geldiği durumda iken yazdırdığı ahidnâmesidir. Ben sizin başınıza Ömer b. Hattâb'ı getirdim. Eğer iyi davranır ve adâletle muâmele ederse, bu benim onun hakkındaki bilgim ve görüşümdür. Benim gayem iyiliktir, herkes kendi kazancına sahiptir. Zulmedenler nelere dûçar olacaklarını bilecek ve göreceklerdir."

Hz. Ömer yaralanınca, halk hilâfet hususunda konuşmaya başladı ve Hz. Ömer'den hilâfete birisini tayin etmesini istediler. Bazıları da hilâfeti oğlu Abdullah b. Ömer'e bırakmasını istiyorlardı. Fakat Hz. Ömer, bu teklifi reddetti ve ashabdan altı kişilik bir şûrâ seçti. Bunlar: Ali b. Ebî Tâlib, Osman b. Affân, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas, Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah idi. Halife, Talha dışında hepsini çağırdı. Zira Talha o gün Medine'de bulunmuyordu. Onlara şöyle dedi: "... Ben ölürsem, üç gün istişâre ediniz, halka namazı Suheyb kıldırsın, dördüncü gün gelmeden başınızda mutlaka bir halife bulunmalıdır. Halife seçilmemek şartıyla Abdullah b. Ömer müşavir olarak hey'ette hazır bulunsun."

Halife olarak Hz. Osman'a bîat edilince, halka bilinen hutbesini îrad etti. Bu hûtbe, onun devlet yönetiminde takip edeceği siyaseti açıklar mahiyette değildi. Zira hûtbesi, siyasetle değil sadece dinle ilgili nasîhatlardan ibâretti. Bu durum, herhalde onun ihtiyarlığına, yumuşak huylu olmasına, dindarlığına ve seleflerinin peşlerini takip ile olan alâkasına bağlıdır. Olaylar, Hz. Osman'ın, durumu değişmiş, alanı genişlemiş, maddî durumu yükselmiş ve halkının tamaı artmış olan Arap devletini yönetmeye muktedir olmadığını göstermiştir. Bundan dolayı yönetimin elinden alınmasına ve kendisinin de yaşadığı döneme uygun olmayan siyasetine kurban gitmesine şaşmıyoruz.

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra âsiler, Hz. Ali'yi hilâfete getirmek istediler. Medine'de başta Hz. Talha ve Zübeyr olmak üzere sahâbeden az bir grubun dışında kimse kalmamıştı. Sahabeden Sa'd b. Ebî Vakkas ve Abdullah b. Ömer gibi bazıları da Ali'ye bîatta tereddüt

etmişlerdi. Emevîlerin bir kısmı Şam'a iltihak etmiş bir kısmı ise Mekke'ye gitmişti.

Hz. Ali, devleti, Peygamber (s.a.), Ebûbekir ve Ömer zamanında kabul ve hürmet gören örf ve âdetlere göre idâre etmek istedi. Halbuki mevcut durum, zamanın şartlarına uygun siyaset ve dehâ gerektiriyordu. Sahâbeden bazılarının, ahvâl sükûnet bulup işler rayına oturuncaya kadar vâlileri yerinde bırakmasını tavsiye etmelerine rağmen Hz. Ali, alelacele Hz. Osman'ın tayin ettiği vâlileri azletti. Fakat Muâviye, Hz. Ali'ye itâat etmekten kaçındı. Bundan dolayı aralarında savaş çıktı. Sonra tahkim olayı akdedildi. Neticede Hz. Ali şehid edildi, böylece Muâviye hilâfeti elde etmeye muvaffak oldu ve Emevî devletini kurdu.

c) Hulefâ-i Raşidîn'e Bîat Hususunda Görüşümüz:

Hulefâ-i Raşidîn'e yapılan bîat, sistemli bir bîat olmamasına rağmen, Arabın rûhuna uygun şûra fikrini taşımaktadır ve verâset sisteminden tamamen uzaktır. Bazı kimseler, Hz. Ebûbekir'in seçiminin gayri nizâmî bir seçim olduğunu iddia ederler. Ve müslümanlar için toplanacakları bir yer hazırlanmadığını, bu toplantının önceden onlara bildirilmemiş olduğunu ileri sürerler. Buna verilecek cevap şudur: Rasûlüllah (s.a.v.) in ashabının çoğunun toplanması gerçekleşmiş, Ensar Sa'd b. Ubâde'yi, Hz. Ebûbekir de Ebû Ubeyde ve Ömer'i aday göstermiştir. Ensar ile Muhacirler görüş alış-verişinde bulunmuş, delil getirmişler ve kuvvetli deliller tercih olunmuştur. Bundan dolayı, bizim bu seçimi tenkid edenlere katılmamız mümkün değildir. Şüphesiz ki, sahabenin halife seçme arzusu ve başlarında birlik temin edecek bir lider olmaksızın bir veya birkaç günün geçmesini istememeleri, onları acele Sakife'de toplanmaya sevk etmişti. Hz. Ömer'den şöyle rivâyet olunmuştur: "Sizden birinin, Emîru'l-müminîn ölürse falan şahsa bîat edeceğim dediği, bana ulaştı. "Ebûbekir'e bîat ansızın hazırlıksız olmuştur" şeklindeki sözler kimseyi aldatmasın. Evet olay öyle olmuştur. Ancak Allah, aceleciliğin şerrinden korumuştur. Sizden hiçbir kimse uyulmada Ebûbekir'in dengi değildir."

Bu seçimi ayıplayanların, hâssaten yeni tarihçilerin, 1373 yıl önce meydana gelmiş olan hadiseleri günümüzde cereyan eden hadiselerle mukayese etmek istedikleri görülmektedir. Halbuki bu farklı şeylerin mukayesesidir (kıyâs maal'-fârık) uygun değildir.

Hz. Ömer'in halife seçilmesinde ise iki önemli şey dikkatimizi çekmektedir : Birincisi, Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer'in hilâfetini müslümanların rızasına bağlamıştır. İkincisi ise, Ebûbekir, oğulları veya akrabalarından birini seçmeyip, bilâkis insanların tümünün saygı duyduğu bir şahsı seçmiştir.

Hz. Ömer'e yapılan bîat sahihdir. Şayet bu seçimde, halkın serbestçe kendilerini koruyabilecek kişiyi seçmeleri için teminatın olmadığı ve bu seçimin veliahd veya halife tayinine benzediği söylenecek olursa, bu iddianın doğru olmadığı açıktır. Zira Hz. Ebûbekir, kendi görüşüne göre hareket etmemiş ve müslümanları hiçbir zaman Hz. Ömer'in hilâfetini kabule zorlamamıştır. Aksine o, sahabe ile istişârelerde bulunmuş, onlar da Hz. Ömer'in bu işe lâyık kişi olduğunu belirtmişler ve Hz. Ebûbekir'in görüşünün isabetli olduğunu kabul etmişlerdir.

Ancak bu seçim usulünün mahzurları yok değildir. Zira halife hata edebilir veya bu makama lâyık olmayan kötü kimseler hakkında hüsn-ü zanda bulunarak bu makama atayabilir. Çünkü her halife Hz. Ebûbekir, her veliahd da Hz. Ömer gibi değildir. Hiç kimse böyle bir seçim usûlünün her halükârda iyi netice vereceğinden kesinlikle emin olamaz. Zira bu usulde en azından seçimde hata ihtimali vardır. Emevîler, Abbâsîler ve diğer hanedan mensupları, Hz. Ebûbekir'in açtığı, esası şûra ve adem-i verâset olan bu yolun halifeye kendisinden sonra yerine geçecek kişiyi kayıtsız şartsız seçme yetkisi verdiğini kabul etmişlerdir.

Hz. Osman'a bîata gelince, şûra usulüne Hz. Ömer'e yapılan bîattan daha yakındır. Zira hilâfete birkaç aday gösterilmiştir. Sahabe ve diğer müslümanlardan Mescid-i Nebevî'de toplanmış olanların, bu seçimin yönlendirilmesi ve hilâfetin Osman ile Ali ikilisinden birine verilmesinde büyük tesirleri olmuştur. Yerine geçecek halifenin seçimi için Hz. Ömer'in işaret ettiği bu yol, kendine uygun bir çevre bulunduğu takdirde uygun ve gerçek bir seçim olur. Bazıları bunun noksan olduğunu ileri sürer ve sebep olarak da bu sistemin seçmenlerin dairesini son

derece daraltmış, hatta altı kişiye indirmiş ve müslümanların çoğunluğunu ihmal etmiş olduğunu gösterirler. Aynı zamanda bu uygulama Hz. Osman ile Hz. Ali veya diğer bir tabirle Haşimoğulları ile Ümmeyye-oğulları arasında rekabetin zuhuruna sebep olmuş, bundan dolayı müslümanlar Emevîler ve Haşimîler ya da Ali taraftarları (zira Hz. Ali Haşimoğullarının en önde gelen ferdiydi) olarak bölünmüşlerdir.

Hz. Ali'nin seçimi yukarıda geçtiği gibi sahabenin birçoğunun diğer vilâyetlere dağılmış olmaları sebebiyle genel bir seçim olmamış ve Hz. Ali kendisinden önceki halifelerin seçildiği yollarla seçilmemişse de, şûra esasına göre yapılmıştır. Bilindiği gibi Hz. Ebûbekir, başlangıçta ihtilâf etmişlerse de, Medine'deki sahabîlerin tamamının rızasıyla seçilmişti. Onun vefatından sonra halife seçim işinde herhangi bir anlaşmazlık olmadı. Zira o, Hz. Ömer'i halifeliğe tavsiye etmiş, müslümanlar da ona itâatın gerekli olduğunu düşünmüşlerdi. Sonra Hz. Ömer'in tesis ettiği şûra prensibi gereğince Hz. Osman'a bîat edilmişti. "Hz. Ali'ye sadece Medine halkı bîat etmiş, bu hususta diğer İslâm vilâyetlerindeki müslümanların görüşleri alınmamıştır" diyenlerin görüşünü, Maliki mezhebinin, bütünüyle Medine ehlinin reyi üzerine bina edildiğini söyleyerek reddetmek mümkündür.

Şurası dikkate değer bir husustur ki, Hulefâ-i Raşidîn'den hiç biri hilâfeti verâset yoluylla intikal eden bir rejime çevirmeyi düşünmemiştir. Bilindiği gibi Hz. Ömer oğlu Abdullah'ı veliâhd tayin etmekten kaçınmış; Hz. Ali de kendisi ölüm yatağında iken bazı müslümanların, oğlu Hasan'ı veliahd tayin etmesini istedikleri zaman buna yanaşmamış ve "Ne bunu size emrederim, ne de yasaklarım. Bu işi, siz daha iyi bilirsiniz" demiştir. Ayrıca müslümanların, içlerinde temayüz etmiş şahıslar arasından, bu yüce hilâfet makamına lâyık kişiyi iyi ve güzel bir şekilde seçmelerinin kolay olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu kişilerin sayısı azdır, ileri gelenler ve halkın tamamı tarafından tanınırlar.

Şu halde, müslümanları, rekabet ve boğazlaşmanın şerrinden koruyan bu veliahd tayini prensibinde herhangi bir istibdat yoktur. Şüphesiz Hz. Ebûbekir'in uyguladığı metod, müslümanların çoğunluğu tarafından kabul görmüştür. Müslümanların Hz. Ömer'den, daha önce Hz. Ebûbekir'in yaptığı gibi, içlerinden birini halifeliğe tavsiye etmesini

istemeleri bunun açık bir delilidir. Fakat Hz. Osman'ın, yerine geçecek kişiyi tavsiye etmeden öldürülüşü, Arapları, cahiliyye devrinde kabile şeyhlerinin seçimi sistemine az çok benzeyen birinci usule döndürdü. Hulefâ-i Raşidînden herbiri, halktan bîat aldıktan sonra bir hûtbe okuyor, hûtbesinde devlet idaresinde takip edeceği siyaseti açıklıyordu. Bu hûtbe günümüzdeki cülûs nutukları yerine geçer.

d) Emevîler ve Hilâfet:

Hilâfetin Muâviye b. Ebî Süfyân'a geçişi, Hulefâ-i Raşidîn'in seçilmesinin temeli olan şûra prensibini değiştirdi ve hilâfet müessesesi, sahibine kılıç, siyaset ve tuzaklar sayesinde geçen krallık sistemine dönüştü. Bununla beraber müslümanlardan, bu uygulamayı temize çıkaran, bu hususta, zuhuru ve idare yolu nasıl olursa olsun idarecilere itaat ve onlara boyun eğmeye teşvik bâbında Rasûlüllah (s.a.)'in irad ettiği hadis-i şeriflere istinad eden bir grup bulunmuştur. Nitekim Rasûlüllah (sa.a)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "Benden sonra, sizi doğruluk ve iyiliğiyle iyi kimseler, kötülükleri ile de fâcir kimseler idare edecektir. Doğru ve hakk'a uygun bütün hususlarda onları dinleyiniz ve itaat ediniz. Eğer o emîrler iyi idarede bulunurlarsa, sizin ve onların lehine olur. Kötülük yapacak olurlarsa, sizin lehinize onların ise zararına olur."

Muâviye b. Ebî Süfyân, oğlu Yezid'i kendisinden sonra halifeliğe geçmek üzere veliahd tayin edince, verâset usulü ortaya çıktı. Devlet idaresi, Hulefâ-ı Raşidîn döneminde takip edilen idare şeklinden, İslâmî devletin idaresinde Emevîlerin uyguladığı idarî sisteme dönüştü. Veya diğer bir ta'birle, dine dayanan ve şûra prensibi üzerine tesis edilen hilâfet düzeninden, ilk plânda siyasete, ikinci plânda dine istinat eden verâset usulü üzerine kurulmuş krallık idaresine döndü. Böylece Emevî hilâfeti, dinî idareden daha çok sadece devlet yönetimine yakın bir şekil aldı ve bu yapısı ile saltanata dönüştü.

Ancak, çevrenin bîat sisteminin değişmesi üzerindeki etkilerini zihinlerimizden uzak tutmamamız gerekir. Zira Hulefâ-i Raşidîn döneminde, Medine şehrinin devletin başşehri olduğu sırada, üstünlük ve nüfuz Arap unsurundaydı. Bu düzen, yukarıda geçtiği gibi Arap tabiatına

uygundu. Müslüman Arap devletinin başşehri Dımeşk (Şam şehri) olunca, Araplar, içinde yaşadıkları çevreden etkilendiler. Hilâfet sistemi, krallık veya kayserliğe benzer bir hale geldi. Bu sebeple halifede dünya meyli arttı, kral ve meliklere has davranışları çoğaldı. Muâviye, bu hususta Bizans ve İran devletlerinde takip edilen uygulamalardan etkilendi. Bu siyaseti gerçekleştirmek konusunda son derece mâhir davrandı. Bu önemli iş için, son derece ihtiyatlı hareket ederek, hazırlığını yaptı ve bölgelerdeki vâlilerine oğlu Yezid'e bîat almak için zemin hazırlamalarını gizlice bildirdi.

Abbâsiler, halife seçiminde aynı verâset usulünü takip ederek, müslümanları, tabiî hakları olan şûrâ'dan mahrûm ettiler. Bu şûra prensibini, Kur'ân-ı Kerîm getirmiş, hadis-i şerifler kuvvetlendirmiş ve müslüman Araplar ona alışmışlardı. Emevîler, onlardan sonra da Abbâsiler, bu hususta haddi aştılar, iki, hatta üç veliahd tayin etmeye başladılar. Emevî halifesi, kendisinden sonra yerini alacak veliahdini tayin ediyor ve onun için huzurunda halkın ileri gelenleri ve büyük komutanlardan bîat alıyordu. Aynı sırada bu bîat, vilâyetlerde halife'ye vekâleten vâlilerin önünde alınıyordu. Bu uygulama, Seyyid Emîr Ali'nin dediği gibi, aynı anda demokratik ve mutlak idareyi, her biri meziyetlerinden tecrid edilmiş olmakla beraber bünyesinde topluyordu[16]. Zira tehdidlerle, veya va'dlerle, hangi yolla olursa olsun hilâfet için bîat tamamlanıyor, hangi hâl üzere de olsa seçim şer'î şekle uyduruluyordu. Ne var ki bu usul, Emevî hânedanına mensup fertler arasında kin ve düşmanlığın ortaya çıkmasına sebep oldu ve birbirlerine karşı hışım ve kinden ateş kesildiler. Aralarında çıkan çekişmeler, komutan ve vâlilere de sirayet etti. Bu durum Emevî devletinin yıkılmasına yardımcı olmuştur.

Bununla beraber II. Muâviye b. Yezid, oğlu veya hânedandan birini veliahd tayin etmekten kaçınmış, aksine halkın, istedikleri birini halife seçmeleri için işi şûrâ'ya bırakmış, şunları söylemişti: "Siz işinizi daha iyi bilirsiniz, onu yapmaya daha haklısınız, istediğiniz birini başınıza seçiniz. Başınıza gelecek hayrı ve şerri ben yüklenip taşıyacak değilim. Buyurun işinizi kendiniz halledin"[17].

(16) A Short Hist. of the Saracens, 185.
(17) Ebu'l-Mehasin, en-Nücûmu'z-Zâhire, I, 164.

e) Halife Ünvanları:

Hazret-i Ebûbekir, "Halifetü Rasûlillah" (Rasûlüllah'ın halifesi) lâkabını taşıyordu. Zira o, dinin muhafaza edilmesi ve İslâm devletinin idaresinde Rasûlüllah (s.a)'in yerini tutuyordu. Hz. Ömer ise, başlangıçta "Halifetü halifeti Rasûlellah" (Rasûlellah'ın halifesinin halifesi)" lâkabını taşıyordu.

Belâzurî, Rasûlullah (s.a)'in müezzini Bilâl'in, onun kapısının önünde durup şöyle dediğini rivâyet eder: "Es-selâmü aleyke yâ Rasûlellâh ve rahmetüllâhi ve berekâtühû, hayye ale's-salâti hayye ale'l-felâhı, essalâtü yâ Rasûlallâh!" (Allah'ın selâmı, rahmet ve bereketi senin üzerine olsun ey Allah'ın Rasûlü! Haydi namaza, haydi felâha. Namaz'a yâ Resûlellâh). Hz. Ebûbekir halife olunca da müezzin, onun kapısının önüne gelir: "Allah'ın selâmı senin üzerine olsun ey Rasûlüllah'ın halifesi, rahmet ve bereketi de. Haydi namaza, haydi felâha! Namaz'a ey Allah Rasûlü'nün halifesi!" derdi. Hz. Ömer'in halifeliğinde de müezzin gelir aynı şekilde: "Allah'ın selâmı üzerine olsun ey Allah'ın Rasûlü'nün halifesi" cümlesi ile başlayarak sonuna kadar bu cümleleri tekrarlardı. Ebûbekir (r.a.)'den sonra halifelerden her birine nisbetle (Rasûlüllah'ın halifesinin halifesi şeklinde) halife lafzının tekrarını önlemek için Hz. Ömer, bu lafzın "Emîrü'l-mü'minin" ünvanı ile değiştirilmesini, müezzinin davetine de "Allah'ın rahmeti üzerine olsun" ibâresinin ilâve edilmesini emretti[18]. İbn Haldun, müezzinlerin ezandan sonraki çağrılarını "Esselâmü aleyke" ibâresiyle bitirdiklerini ve bununla halife veya vâlilerinden birini kasdettiklerini söyler[19]. Emevîler devri boyunca ve Abbâsilerin ilk dönemlerinde uygulama bu şekilde devam etti. Halife ve vâliler namazı bizzat kendileri kıldırdılar. Ancak Abbâsilerin son dönemlerinde halifeler, Türklerin nüfuzu altına düşmeleri sebebiyle bizzat namaz kıldırmaktan vazgeçtiler. Bu sebeple, halifeyi namaza çağırmak için, kapısında müezzin tarafından söylenen bu cümleler de ortadan kalktı. Namaz kıldırmayan Fâtımî halifeleri de böyle hareket ettiler. Dolayısıyla bu cümleler sadece sabah ezanı esnasında zikredildi[20].

---

(18) Makrîzî, bu ibâreyi ilâve ettiren halifenin Hz. Osman olduğunu zikreder. (Hıtat, II, 217).

(19) Mukaddime, 217-219.

(20) Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultaniyye, 96-99.

"Mehâsinü'l-mülûk" kitâbının yazarı, Hz. Ömer zamanından beri halifeye hitâbda kullanılan ibâreler hakkında şu bilgiyi verir: Muğîre b. Şu'be, Ömer (r.a.)'e: "Ey Allah'ın halifesi!" diye hitâb etti. Hz. Ömer: "Senin dediğin bu kimse (yani Allah'ın halifesi), Allah'ın Nebîsi Dâvud (a.s)'dur. Bunun üzerine Muğîre: "Ey Allah'ın Rasûlü'nün halifesi!" diye hitâb etti. Hz. Ömer: "Bu da kaybettiğiniz (Ebûbekir) halifenizdir." karşılığını verdi. Muğîre bu defa: "Ey Allah'ın Rasûlü'nün halifesinin halifesi!" diye hitâb etti. Hazret-i Ömer: "Bu da çok uzun oluyor" dedi. Bunun üzerine Mugîre: "Ey Mü'minlerin Emîri!"[21] şeklinde hitâb edince, Hz. Ömer bunu tasvip etti. Böylece Hz. Ömer bu lâkabı alan ilk halife oldu. Bu ünvan, lügat anlamı itibariyle, idarî ve harbî otoritenin mânâsını birlikte ihtiva ettiği için fetihler devri boyunca kullanılmıştır.

"İmam" lâfzına gelince, namazdaki imâmlıktan istiâre yoluyla alınmıştır. Bunun için Şîa'nın bu lâfzı kullandıklarını görürsünüz. Zira onlar, Hz. Ali âilesi fertlerinin ilâhî ve mukaddes önder ve örnek olduğuna inanırlar. İmâm lâfzı, Kur'ân-ı Kerîm'de önder, kılavuz ya da reis mânâsında geçer. Allahü Teâlâ şöyle buyurur: "Onları, emrimizle doğru yolu gösteren imâmlar (önderler) yaptık ve onlara hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı ve zekât vermeyi vahyettik. Onlar bize kulluk eden insanlardı"[22]. Rasûlüllah (s.a.), müslümanların lideri olması itibariyle, namazlarında onlara imamlık yapıyordu. Son hastalığı esnasında durumu ağırlaşınca müslümanlara namaz kıldırmak için Hz. Ebûbekir'i tavsiye etti. Rasûlüllah'ı temsilen onun yerine müslümanlara imamlık yapması, sünnî müslümanların, Rasûlüllah'dan sonra hilâfete en lâyık kişinin Hz. Ebûbekir olduğu hususunda dayandıkları delillerin en mühimlerindendir. Halifeler, imamlığın, liderlik özelliklerini göstermesi sebebiyle, namazda müslümanlara imamlık yapmaya çok önem vermişlerdir. Öyle ki, bu görev, İslâm merkezlerindeki vâlilerin en önemli vazifelerinden biri haline gelmiştir.

---

(21) Dârü'l-Kütüb el-Mısriyye. Kahire (yazma), varak 25-27; Bkz., Kitâbü't-Tâc fî ahlâkı'l-mülûk (Ahmed Zeki Paşa tab'ı) 88, dipnot 9, s. 86-88.

(22) Enbiyâ (21), 73.

B. Vezâret:

"Vezir" yük mânâsına gelen "el-vizr" den türetilmiş bir kelimedir. Çünkü vezir, devlet yükünü taşır. Veya sığınak, sığınacak yer mânâsına gelen "el-vezr" den türemiştir; kendisine sığınılır, onun görüşü ve tedbirine başvurulur, mânâsına gelir[23]İbn Haldûn, Mukadime'sinde şöyle der: "Bilesin ki, Sultan, büyük bir işi yalnız başına yürütürse zayıf kalır. Bu sebeple başka insanlardan yardım alması gerekir. Melik veya Sultan, kendi zarurî işlerini ve gerekli ihtiyaçlarını yerine getirebilmek için bazı kişilerin yardımına muhtaç olunca, devlet işlerini yürütmekte yardımcılar toplamaya mecbur olacağı şüphe götürmez bir gerçektir[24]. Mûsa (a.s.), Allahü Teâlâ'dan, devlet idaresi yükünü taşımakta kendisine yardım etmek üzere kendi âilesinden birini vasıta kılmasını istemiş ve şöyle demişti: "Bana âilemden bir vezir ver; Hârun'u. Onunla arkamı kuvvetlendir. Onu da işime ortak yap"[25].

Vezâret, İslâm ile ortaya çıkan bir kavram değildir; aksine daha önceki zamanlara râci'dir. İranlılar, İsrâiloğulları ve diğer ümmetler bunu biliyorlardı.

Vezâret'le, sultan veya emîrin kendisini takviye edecek veya idârede yardımcı olacak bir kişinin yardımına başvurması kasdedilecek olursa, bu İslâm'ın ilk dönemleri için de söz konusudur. Zira Peygamber Efendimiz, özel ve genel işlerde ashâbı ile istişare ediyor, bazı mes'eleleri de sadece Hz. Ebûbekir ile görüşüyordu. Hatta İslâm'dan önce İranlılar ve Rumlarla birlikte bulunup bu ismi öğrenmiş olan Araplar, Hz. Ebûbekir'e "Vezîru'n-Nebî" (Peygamber'in Vezîri) diyorlardı.

Hz. Ömer'in, Hz. Ebûbekir yanındaki durumu da böyleydi. O, kadılık görevini yürütür ve zekâtın tevzîini yapardı. Hz. Osman ile Hz. Ali'nin, Hz. Ömer'in hilafeti esnasındaki durumları da aynen böyle idi. Hz. Ömer, her ikisinin de yardımına başvurur, onlarla istişâre eder, devlet işlerinin bir çoğunun yürütülmesini ve halkın durumunun incelenmesini onlara bırakırdı. Hz. Ali, insanlar arasında çıkan da'vaları halleder, müslüman

(23) İbn Tabatabâ, el-Fahrî, 137.
(24) s. 204.
(25) Tâ Hâ (20), 29-31.

esirlerin fidye işlerini ve yazışmalarını yürütürdü.

Bu yardımcılar, kendilerine "vezir" ünvanı verilmemiş olsa da -zira İslâm'ın sadeliği ve hükümdarlık kibir ve gururlarından uzak olması dolayısıyla o dönemde bu isim Araplar arasında bilinmiyordu- vezirlerin işlerini yürütüyordu[26]. Halife, devlet işlerinin yürütülmesinde, sahabenin büyükleri, Medine ileri gelenleri ve kabile reislerinden teşekkül eden bir yüce meclisle istişare eder; onlarla görüşmeksizin önemli bir iş hakkında karar vermezdi. Dolayısıyla bu dönemdeki idarî sistem, cumhûri idareye çok yakındı.

Hilâfet Emevîlere geçip, irsî saltanata dönüşünce, halifeler, bazı ileri görüşlü, yönetimde kabiliyetli kişileri görüşlerinden istifade etmek için seçtiler. Bu kimseler, vezir ünvanı ile adlandırılmamış olsalar da, vezirlerin vazifelerini yürütüyorlardı. Bununla beraber, Muâviye b. Ebî Süfyân zamanında Ziyâd b. Ebîhî'nin; Abdülmelik b. Mervân zamanında da Ravh b. Zinba' el-Cüzâmî'nin "vezir" lâkabıyla anıldıklarını görüyoruz.

C. Kitâbet:

Halifenin en büyük yardımcılarından biri de "Kâtib" dir. Ömer b. Hattâb, Osman Affan, Ali b. Ebi Talip, Zeyd b. Sabit, Muaviye b. Ebî Süfyan, Muğire b. Şu'be ve Said b. As, Hz. Peygamberin vahiy katipleriydiler. Kur'an-ı Kerim'i ve Rasulullah'ın hükümdarlara gönderdiği mektupları yazıyorlardı.

Hz. Ebûbekir, hilâfete seçilince, kendine kâtib olarak Osman b. Affân'ı seçti. Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Erkam'ı, Hz. Osman ise Mervân b. Hakem'i kâtib edindi. Cehşiyârî, Hz. Ali (K.V.)'nin kâtibi Abdullah b. Râfi'e şöyle dediğini rivâyet eder: "Mürekkeb hokkasının içine bir parça bez koy, kalemin ucunu boyaya batır, satırlar arasını açık tut, harfler arasındaki aralıkların ölçülü olmasına dikkat et"[28].

---

(26) İbn Haldun, Mukaddime, 206.
(27) Cehşiyârî, Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb, 12-14.
(28) Cehşiyârî, age., 23.

Hilâfet Emevîlerin eline geçince, devlet işlerinin fazlalaşması sebebiyle kâtiplerin sayısı da arttırıldı ve sayıları beş oldu: 1. Kâtibü'r-resâil, 2. Kâtibü'l-harâç, 3. Kâtibü'l-cünd, 4. Kâtibü'ş-şurta, 5. Kâtibü'l-kadâ. Kâtibür'-resâil, rütbece bu kâtiplerin en büyüğü idi. Halifeler, bu makama, ancak akrabalarını ve samimî dostlarını getirirlerdi. Abbasîler dönemine kadar böyle devam etti[29].

Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin kâtibi Ziyâd b. Ebîhî, Hişam b. Abdülmelik'in kâtibi Salim ve Mervân b. Muhammed'in kâtibi Abdülhamid el-Kâtib, şühreti yayılan hâtiplerdendir.

D. Hicâbet (Haciblik) - Mabeyncilik):

Hulefâ-i Râşidîn, herhangi bir kimsenin huzurlarına girmesine mâni' olmuyorlardı. Hatta farklı halk topluluklarının ortasında, muhafız bulundurmaksızın konuşmalar yapıyorlardı. Emevîler devrinde ise, Muâviye, Hâricîlerin, Hz. Ali, kendisi ve Amr b. As'a yaptıkları sûikasdı gördükten sonra hâcibler tuttu. Ondan sonraki halifeler de aynı uygulamayı devam ettirdiler. Halifeler, halkın kendilerine bir kötülük yapmalarından korktukları ve kapılarının önlerinde kalabalıklar teşkil ederek kendilerini önemli devlet işleri ile meşgul olmaktan alıkoydukları için bu tedbire başvurmuşlardı.

Bu konuda İbn Haldun şöyle der: "Hulefâ-i Râşidîn devrinde, hâcib nasb ve tayin olmayıp, ihtiyaç sahiplerinin hilâfet makamından geri çevrilmesi hususu şer'an mahzurlu olduğundan, onların serbestçe huzurlarına girmelerine müsaade ediyorlardı. Hulefâ-i Râşidîn devrinin sona ermesiyle hilâfet saltanata çevrilip hükümdarlık merasim ve lâkabları ortaya çıkınca ilk ihdâs edilen devlet hizmeti kapıyı beklemek ve halkın izinsiz girmesini engellemekten ibâret **"Hicâbet"** olmuştur. Hulefâ-i Râşidîn'den Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin şehid edilmeleri, Emevî halifesi Muâviye ve onun vâlisi Amr b. Âs ve onların benzeri ileri gelen bazı kimselere, Hâricîler ve diğerlerinin sûikasd niyetiyle saldırmaları, İslâm devleti halifelerinin rahatlarını kaçırdı. Bu tür tuzak ve komplolardan korkmalarından başka, halkın kalabalık bir şekilde saraya girmesi, kendile-

(29) İbn Haldun, Mukaddime, 205-206.

rini mühim devlet işlerini görmekten alıkoyacağı için mecburen **hâcib** ve **muhafız** tutma yoluna gittiler. Bu sebeple bu görevi yürütecek birini tayin ettiler ve buna "Hâcib" adını verdiler"[30].

Hâcib, yüksek derecede bir görevlidir. Günümüzdeki Devlet Başkanlığı Genel Sekreterine benzer. Sarayda, yüksek bir mevkî' işgal ederdi. Görevi, makamlarına ve işlerinin ehemmiyetine riâyet ederek insanları, halifenin huzuruna almaktı. Ancak bunlar, üç gruba, diledikleri zaman halife huzuruna çıkma izni veriyorlardı. Nitekim Abdülmelik b. Mervân, hâcibini görevlendirdiği zaman ona şöyle demişti: "Seni kapımda hâcib olarak görevlendirdim; ancak üç kişinin girişini engellemeyesin: Namaz için çağıran müezzini, zira o, Allah'a da'vet eder; postacıyı, çünkü mühim haber getirmiş olabilir; bir de getirdikleri yemeklerin bozulmaması için yemek getirenleri."

Abdülmelik, Mısır vâliliğini yürüten kardeşi Abdülaziz'e (65-86/685-705) de şöyle vâsiyyet etmiştir:

"Güleryüzlü davran, merhametli ol, işlerde yumuşaklığı tercih et. Zirâ bu davranış seni gayene daha iyi ulaştırır. Kendine halkın en hayırlılarından olan bir Hâcib seç; çünkü o, senin yüzün ve lisanın yerindedir. Kapına gelen her kişinin içeri girmesine izin vermen veya geri çevirmen için, onun durumunu sana hâcibin bildirir"[31].

(30) Mukaddime, 205-206.
(31) İbn Tabatabâ, el-Fahrî, 115.

2. İDARÎ TEŞKİLÂT

İslâm hükûmetinde idarî yapı, genelde Bizans ve İran'da olduğu şekilde devam etmiştir. Medeniyetlerini, Bizans ve İran'ın enkazları üzerine kuran Araplar, bu milletleri kültür, medeniyet ve idarî yapıları bakımından şerefli ve köklü bir tarih sahibi olarak bulmuşlardı. Böyle olunca, bu sistemin olduğu gibi alınması ve sonra da dinî inançlar ile uyuşan ve İslâm'ı kabul eden toplulukların menfaatleriyle birlikte seyreden değişiklik ve ıslâhatın yapılmasının gerekeceğinde şüphe yoktur.

İslâm'ın ilk dönemleri ve Emevî devleti zamanında idari düzen, basit ve sâde idi. Sonradan Abbâsîlerde olduğu gibi, vazifelerin muhtelif idarelere dağıtılması düzeni ve her idarenin belirli işlerde ihtisas kazanması durumu yoktu.

Hz. Ebûbekir, hilâfete geçince Rasûlüllah'ın görevlendirmiş olduğu memurları olduğu gibi görevlerinde bıraktı. Ebû Ubeyde kendisine: "Maliye işleri için sana yeterim.", Hz. Ömer de: "Senin için kadılık görevini yürütürüm." demişlerdi. Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Abdurrahman b. Avf, Muâz b. Cebel ve Zeyd b. Sâbit gibi fıkıh ve re'y ehliyle istişâre ederdi.

İdarî şekil, fethedilen vilayetlerde olduğu gibi bırakılmış, vâliler, kayda değer bir değişiklik yapmaksızın bu uygulamayı devam ettirmişlerdi. Meselâ Mısır'da müdür veya muhafız (vâli), me'mur veya nâibü'l-müdîr (müdür vekili), havlî veya el-müfettiş ez-zirâî (zirâî işleri yürüten görevli) vardı. Bu görevler ihtisasları yönünden, Bizanslılar devrinde olduğu şekilde bırakılmış, hatta farklılığa uğramaksızın günümüze kadar gelmiştir. Sadece, İslâmî fetihlerden önce bu görevleri yürütenlere verilen Bizans dilindeki ünvanlar değişmiştir.

A. Divanlar:

Müslümanlar, Allah rızasını murad ederek cihad ediyor, yaptıkla-

rı bu mukaddes görev karşılığında bir mal veya ücret istemiyor, mükâfatını ancak Allahü Teâlâ'dan bekliyorlardı. Onlardan bir kısmı, mallarının çoğunu hayır ve iyilik yolunda bolca dağıtmıştı. Rasûlüllah (s.a.) ve Hz. Ebûbekir, müslümanlara, sabit ve sistemli bir hale getirilmiş bir ödeme yapmamışlardı. Müslüman mücahidler ancak bir belde fethettikleri zaman ele geçirilen ganimetlerden, şeriatın takdir ettiği nasiplerini alıyorlardı. Uygulama bu şekilde devam ediyordu. Medine'ye bir mal gelince, Rasûlüllah (s.a.), bu malı mescidde müslümanlar arasında taksim ediyordu. Bu uygulama Hicretin 15 nci yılına kadar bu şekilde devam etti. İslâmî fetihlerin birbirini takip etmesi ve Arap devletinin, İranlıların hazinelerinden ele geçirdikleri mallarla zenginleşmesi üzerine Hz. Ömer, bu malların, müslümanlar arasında, mertebe ve haklarının değeri gözetilerek dağıtılmasını düşündü. Ancak o, bu işi en mükemmel şekilde nasıl yerine getireceğini bilmiyordu. Bunun üzerine, İranlı devlet adamlarından biri, Hz. Ömer'e, devlet gelirleri ve harâcının muhafazası için İranlıların başvurdukları "Divan sistemini" uygulamasını tavsiye etti.

"Divan" Farsça bir kelimedir. Mânâsı, sicil veya defter demektir [32]. Dîvan ismi, mecâzen "dîvan"ın muhafaza edildiği yere verilmiştir. Mâverdî şöyle der: "Dîvan, mallar ve iş cinsinden devlet ve onu ayakta tutan asker ve memurların haklarının muhafazası için ihdas edilmiştir"[33]. Cehşiyârî ise, Dîvan'ın ihdas edilmesinin sebebi hakkında şöyle demektedir: "İslâm'da Araplardan dîvanları tertip ettiren ilk şahıs Ömer b. Hattâb'dır. Bunun sebebi şuydu: Ebû Hureyre, Bahreyn'den getirdiği bir miktar malla Hz. Ömer'in huzuruna geldi. Hz. Ömer ona, "Getirdiğin nedir?" diye sorunca, "Beşyüzbin dirhem getirdim" karşılığını verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Sen ne dediğini biliyor musun?" dedi. Ebû Hureyre; "Evet! Yüz bin dirhem, yüz bin dirhem, yüz

(32) İbn Haldun, bu isimlendirmenin aslı hakkında şu bilgiyi verir: "Kisrâ, bir gün Dîvan kâtiplerine baktı. Onlar o anda iyice dalmışlar, sanki sohbet ediyorlardı. Bunun üzerine, "Divaneh" yani Farsça "deliler" dedi. Bu söz dolayısıyla onların görev yeri bu kelimeyle isimlendirildi. Çok kullanıldığından, hafifletmek için "he" harfi hazfedildi ve sadece "divan" denildi. Sonra bu isim, burada yapılan iş ve hesapları ihtiva eden kitâba verildi. (Mukaddime, 211).

(33) el-Ahkâmu's-Sultâniyye, 191.

bin dirhem, yüz bin dirhem ve yüz bin dirhem getirdim," dedi. Hz. Ömer, "Bunlar helâl mal mıdır?" diye sordu. Ebû Hureyre, "Bilmiyorum" karşılığını verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer, minbere çıktı, Allah'a hamd ve senâda bulunduktan sonra şöyle dedi: "Ey cemâat! Bize çok miktarda mal gelmiştir. İsterseniz tartıyla dağıtırız, isterseniz sayarak dağıtırız." Bir adam ona yönelerek, "Ey mü'minlerin emîri! Ben şu Acemlerin kendileri için bir dîvan tuttuklarını görmüştüm" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Dîvanlar tutunuz!" dedi.[34].

Medine'de İran devlet adamlarından biri vardı. Hz. Ömer'in şaştığını görünce, "Ey mü'minlerin emîri! İran Kisrâlarının "Dîvan" diye isimlendirdikleri bir defterleri vardır ki, onların bütün gelir ve giderleri oraya kaydedilir. Maaş alanlar da, onda, rütbelerine göre sıralanmıştır, bu sıralar bozulmaz" dedi. Hz. Ömer mes'eleyi anladı ve, "Onu bana anlat" dedi. O da, Dîvan'ın özelliklerini anlattı. Bunun üzerine Dîvanlar tutuldu, maaşlar bağlandı[35].

Rivâyete göre, Hz. Ömer, dîvan tutma işini müslümanlarla istişare etti. Bu esnada Hz. Ali, "Her yıl hazinede toplanan bütün malı taksim et, öndan hiçbir şey tutma", Hz. Osman, "Dağıtıldığı takdirde bütün halka yetecek kadar çok mal görüyorum, kimin alıp kimin almadığı belli olması için gereken istatistik yapılmazsa işin uzamasından korkarım" dediler. Velid b. Hişam b. Muğire ise, "Ben Şam'da bulundum, hükümdarlarının defterler tertip etmiş, ordular kurmuş olduklarını gördüm. Sen de dîvan'lar tanzim et, ordular kur," dedi. Hz. Ömer, Velid'in bu teklifini kabul etti. Akîl b. Ebî Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i çağırdı. Onlar, Kureyş'in önde gelen soy bilginleri idiler. Onlara, "Halkı, defterlere derecelerine göre yazınız" dedi. Bunun üzerine onlar ahaliyi deftere kaydettiler. İlk olarak Hâşimoğulları ile başladılar. Onlardan sonra halifelik sırasını gözeterek Hz. Ebûbekir ve kabilesini, Hz. Ömer ve kabilesini yazdılar. Hz. Ömer, onların yazdıklarını gözden geçirince, "Vallahi! Böyle yazılmasını arzu etmiştim. Fakat siz müslümanları yazarken Rasûlüllah (s.a.)'a olan akrabalık derecelerini esas alarak, ona göre bir sıra takip ediniz: Önce Peygamber Efendimiz'e

(34) el-Vüzerâ ve'l-Küttâb, 16-17.
(35) İsn Tabatabâ, el-Fahrî, 79-80.

yakın olanları, devamla akrabalık bakımından onlardan sonra gelenleri, Ömer'i de Allahü Teâlâ'nın koyduğu yere koyasınız'' dedi[36].

Hz. Ömer, müslümanlara ve devlet tebeası olan gayr-i müslimlere (ehlü'z-zimme) eşit muamelede bulunmuştur. Onun muamelesinin esası mutlak adalet idi. Kabilesi, tutulan defterde sıralarının geriye alınması sebebiyle kendisine kızınca, Hz. Ömer'in onlara söyledikleri bu sözün doğruluğunu açıkça göstermektedir. O sırada Adiyoğulları, Hz. Ömer'e, "Sen, Rasûlüllah'ın ve Hz. Ebûbekir'in halifesisin, Hz. Ebûbekir de Rasûlüllah (s.a.)'ın halifesidir. Sen kendini, kâtipler tarafından yazılan sırada bırakırsan iyi olur," dediklerinde Ömer onlara: "Sübhânellah! Ey Adiyoğulları! Siz beni şaşırttınız. Siz benim sırtımdan geçinmek istiyorsunuz, iyiliklerimi kendiniz için bağışlamamı arzuluyorsunuz. Hayır vallâhi! Bu iş hiçbir zaman olamaz. Defterde insanların en sonuna yazılsanız, defterin yazılması sizinle son bulsa da çağrıldığınız zaman gelirsiniz. Şüphesiz benim iki arkadaşım var (yani Peygamber Efendimiz ve Hz. Ebûbekir), onlar doğru yolda yürüdüler. Eğer ben o ikisine muhalefet edecek olursam, bana da muhalefet edilir. Vallâhi! Dünyada ne üstünlük kazandık isek, ancak Muhammed (a.s.)'in sayesinde kazandık. Amellerimizden ecir ve sevâbı da ancak onun sayesinde ümit ediyoruz. O, bizim şerefimiz, kavmi de Arab'ın en şerefli kavmidir. Onlardan sonra, şeref bakımından, sırasıyle onlara en yakın akrabalar gelir. Kat'iyetle bilesiniz ki, Arap olmayan kavimler kıyâmet gününe hayırlı âmellerle, bizler ise hayırlı bir amelimiz olmadığı halde gelirsek, onlar o gün Muhammed (s.a.)'e bizden daha yakın olacaklardır. Çünkü amelinin geriye bıraktığı kimseyi, nesep sür'atlendirip öne geçiremez. Rasûlüllah (s.a.)'a akrabalık derecesine göre yazmaya başlayınız, bu sırayı takip ettiriniz. Ömer'i de Allahü Teâlâ'nın takdir etmiş olduğu yere koyunuz'' dedi[37].

Hz. Ömer, Hicretin 20. yılı Muharrem ayında maaş defterleri tanzim edip müslümanları kaydetmeye karar verince, ilk önce Haşimoğullarının adlarını yazmakla işe başladı. Bunlardan sonra, Peygamber Efendimiz'e akrabalık derecesine göre yazdırmaya devam ettirdi. Akrabalık bakımından aynı derecede bulunanlara gelindiğinde, evvelâ İslâmiyet'i

(36) Belâzürî, Fütûhu'l-Büldân, 453-454.
(37) Belâzürî, Fütûhu'l-Büldân, 454-455.

önce kabul edenleri yazdırdı. Kâtipler, Muhâcirleri bitirip, sıra Ensâr'a gelince Hz. Ömer'e: "Kimden başlayalım?" dediler. Hz. Ömer, "Evs'den, Sa'd b. Muâz el-Eşhelî'nin kabilesinden başlayınız, ondan sonra Sa'd'a en yakın olanları sırası ile yazınız," emrini verdi. Hz. Ömer, Dîvan'da adları yazılmış olanlara maaşlar tayin etti. İslâmiyeti önce kabul edenler ve Rasûlüllah (s.a.) ile birlikte müşriklere karşı yapılan savaşlara katılanlara daha fazla maaş bağladı. Halbuki daha önce Hz. Ebûbekir, ganimetleri müslümanlar arasında eşit olarak taksim ettirmişti. Bu durumu Hz. Ömer'e hatırlattılar. Hz. Ömer, "Ben Peygamber'e karşı savaşanlarla, Peygamber ile birlikte onlara karşı savaşanları birbirine eşit sayamam," dedi. Maaş takdirine, Bedir Gazvesine katılan muhâcirler ve ensâr'dan başladı. Onlardan her bir erkeğe her sene için beş bin dirhem tahsis etti. Onların müttefiklerine ve azadlı kölelere de aralarında fark gözetmeksizin aynı miktarda maaş bağladı.

İslâmiyeti kabul hususunda Bedir Savaşına katılanların derecesinde olanlara ve Habeşistan'a hicret edenlerden, Uhud Savaşına katılanlardan her bir erkeğe yıllık dört bin dirhem bağladı. Bedir Savaşına katılanların oğullarına ikişer bin dirhem takdir etti. Yalnız Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i Rasûlüllah'ın torunu oldukları için onlardan ayırt edip babalarının aldığı miktarda beş biner dirhem maaş tahsis etti. Abbâs b. Abdülmuttalib'e Rasûlüllah (s.a.)'ın yakın akrabası olduğu için beş bin dirhem, diğer bir rivâyete göre yedi bin dirhem bağladı. Diğer bir kısım râvîler, Hz. Ömer'in, Rasûlüllah (sa.)'in zevceleri hariç hiç kimseye, Bedir Savaşına katılanlardan fazla maaş bağlamadığını söylemişlerdir. Hz. Ömer, Peygamber (s.a.)'in eşlerinden, üzerlerinden kölelik dönemi geçen Safiyye bnt. Huyey ve Cüveyriye bnt. Hâris dışındakilere 10 biner dirhem maaş bağlamışken onların, Rasûlüllah (s.a.)'ın aralarında ayırım yapmadığını belirtmeleri üzerine bu ikisinin maaşlarını da ötekilerin seviyesine çıkardı. Mekke'nin fethinden önce hicret eden her erkeğe yıllık üç bin dirhem, Mekke'nin fethinden sonra müslüman olan her erkeğe de iki bin dirhem maaş bağladı. Üsâme b. Zeyd'e dört bin dirhem tahsis etti. Daha sonra, müslümanlara, derecelerine —Kur'ân-ı Kerîm okumalarına ve Allah yolunda cihada katılmalarına— göre maaşlar bağladı. Geriye kalan halkın hepsini aynı statüye koyarak aynı miktarda maaş bağladı. Medine'ye huzuruna gelen müslümanlardan her

erkeğe 25 dinar tahsis etti, onların dışındakiler için de aynı miktar tayin etti. Şam bölgesi ve Irak'daki (fütûhatla meşgul olan) Yemenlilerle, Kaysîlerden her bir erkeğe iki bin, bin, dokuzyüz, beşyüz, üçyüz, olmak üzere değişik miktarlarda maaşlar bağladı. Her birinin maaşını 300'ün altına düşürmedi. Hz. Ömer sonunda, "Eğer mal çoğalırsa, her bir erkeğe, bini sefer gideri, bini silâh temini, bini geride bıraktığı çoluk-çocuğu, bini de at ve nal gideri olmak üzere dört bin dirhem bağlayacağım," dedi. Mekke'den Medine'ye hicret etmiş kadınlara da maaş bağladı. Bunlardan Safiyye bnt. Abdülmuttalib'e altı bin, Esma bnt. Umeys'e bin, Ümmügülsüm bnt. Ukbe'ye bin, Abdullah b. Mes'ud'un annesine de bin dirhem maaş bağladı"[38].

Ancak, müslümanlardan bazıları, maaş defterleri tanzim edilmesinin, Arapların en şerefli meslek kabul ettikleri ticareti ihmal etmelerine sebep olacağını düşündüler. Nitekim Ebû Süfyân b. Harb, Hz. Ömer'e şöyle demişti: "Rumların Dîvânı gibi bir Dîvan mı? Eğer sen insanlara maaş bağlar, maaş defteri (Dîvan) tutarsan, bu dîvan'a güvenerek ticareti bırakırlar." Hz. Ömer ona, "Bunu muhakkak yapmak gerekir; zira müslümanların ganimetleri çoğalmıştır" cevabını verdi.

Hz. Ömer'in maaş defteri (Dîvan) tutmakla görevlendirdiği kâtipler yukarıda geçtiği gibi Rasûlüllah'ın amcası Abbâs'dan başlayarak sırasıyla Haşimoğullarını, Rasûlüllah'a yakınlık derecesini takip ederek bütün müslümanları tabaka tabaka yazdılar. Kendi hilâfeti ve Hz. Osman'ın döneminde durum bu şekilde devam etti. Yalnız Hz. Osman zamanında zikre değer değişiklikler yapılmıştı[39].

Hz. Ömer, askerinin isimlerini ve herbirine tahsis edilen maaşı yazmak için Dîvanül-cünd'ü, hazinenin gelirlerini ve bütün müslümanlara ödenecek maaşı tesbit etmek için de Dîvanü'l-haraç (veya Dîvanü'l-Cibâye)'ı hazırlattı. Emevîler devrinde, idârî işler dört Dîvan'da veya diğer tâbirle başlıca dört Daire'de toplandı. Bunlar:

(38) Belâzürî, Fütûhu'l-bûldan, 456 vd.
(39) İbn Tabatabâ, el-Fahrî, 79-80.

1— Dîvanü'l-harâç.
2— Dîvanü'r-resâil: Bu dîvanın reisi, vilâyetlere gönderilen mektuplar ve vâlilerden gelen mektuplarla ilgilenirdi.
3— Dîvanü'l-mustağallât veya çeşitli gelirler Dîvanı.
4— Dîvanü'l-hâtem: Bu dîvanı kuran, Muâviye b. Ebî Sufyân'dır. Devlet dîvanlarının en büyüğüydü. Bu görevi yürüten memurlar, halifenin emirlerini istinsah etmek ve onları gereken yerlere göndermek vazifesini yürütürdü. Emirler yazılıp, dürülüp, iple bağlandıktan sonra mumla mühürlenir —günümüzde arşiv veya sicillerde olduğu gibi— müteakıben Dîvan reisinin mühürüyle mühürlenirdi.

Bu dîvanın kurulmasına şu hadise sebep olmuştur: Muâviye b. Ebî Süfyân, bir adama olan 100.000 dirhemlik borcunu Irak vâlisi Ziyad b. Ebîhî'ye devretmiş, alacaklı olan adamın eline bir yazı verip göndermişti. Bu adam yolda mektubu okudu —O sırada halifelerin yazıları mühürlenmiyordu— ve 100 rakamını 200 yaptı. Ziyad b. Ebîhî de kendisine 200.000 dirhem ödedi. Ziyâd yaptığı ödemeyi Muâviye'ye bildirince o, bu rakamı kabul etmedi ve "Ben ona sadece 100.000 dirhem ödemeni yazmıştım" dedi. Sonra da, bu adamdan 100.000 dirhemi geri aldı ve bu hâdise üzerine "Dîvanü'l-hâtem"i kurdu. Bundan sonra yazılan fermanlar mühürlendikten sonra gönderiliyordu. Hiçbir kimse, onun içinde neler yazıldığını bilmiyor ve ondaki bir şeyi değiştiremiyordu[40].

Mektup ve senetlerin mühürlenmesi ise daha önce de vardı. Rivâyet edildiğine göre Rasûlüllah (s.a.) Bizans İmparatoru Herakliyus'a mektup yazmak isteyince, kendisine "Arap olmayanlar, mühürlü olmayan mektupları kabul etmezler" denilmiş, o da bunun üzerine gümüşten bir mühür yaptırarak, üzerine "Muhammedün Rasûlüllah" ibâresini kazdırmıştır. Kendisinin vefatından sonra, Hz. Ebûbekir, daha sonra Hz. Ömer bu mührü kullanmışlardı. Hz. Osman da bu mührü kullanırken bir müddet sonra onu "Erîs kuyusu"na düşürmüş, bulamayınca ona benzeyen diğer bir mühür yaptırmıştır.

Dîvanü'l-hâtem, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın hilâfetinden itibaren, Abbâsîler'in orta dönemlerine kadar en önemli dîvanlardan kabul

(40) İbn Tabatabâ, el-Fahri, 102.

ediliyordu. Bu dönemden sonra vazifelere, emîrler, vezirler, sultanlar ve diğerlerine devredildiği için bu dîvan ilga edildi.

Bu dört dîvanın yanında, önem bakımından bunlardan daha sonra gelen diğer daireler de vardı. Emniyet teşkilâtının organizesi ve onlara maaş te'diyesi, askerî harcamaların tanzim edilmesi bunlardandır.

Dîvanü'l-harâc (Malî işler defteri), Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar, Rumca ve Farsça yazılıyordu. Abdülmelik, İran ve Şam bölgesi defterlerini daha sonra oğlu Velid de Mısır defterlerini Arapça'ya çevirttiler.

Seyyid Emîr Ali şöyle diyor: "Emevîler zamanında, İslâm ülkesinde siyasî ve idarî düzeni te'sis eden Muâviye b. Ebî Süfyân değil, Abdülmelik b. Mervân'dır. Abdülmelik b. Mervân bu düzeni kuran, idareye ve maliyeye Araplara has bir hüviyet kazandıran halifedir. Sicil defterlerini, Arapça'ya çevirtmek suretiyle, bu defterleri tutan zimmîler ve Arap olmayan müslümanların görevleri müslüman Arapların eline geçti. Bu sebeple zimmîler ve Arap olmayanların nüfuzu kırılmış, kaldırılmış oldu. Abdülmelik b. Mervân'ın siyasetinin uygulanmasını, ise Haccac b. Yusuf deruhte etmiştir."

Müslümanlar, İranlıların ve Bizanslıların topraklarını fethedip, ülkeleri genişleyip devletleri büyüyünce, devlet işlerinde ve saltanat adâbında Kayserlere ve Kisrâlara uydular. Rumlardan "Tıraz"ı(*) aldılar. Lâkin onlar, İslâm'da haram kılınmış olduğu için heykel ve resimleri almayı iyi görmediler. Onları bırakarak yerine isimler ve uğur ve duâ için söylenen diğer ibâreleri kullanmaya başladılar. Abdülmelik b.

(*) **Tıraz:** İran ve Bizans devletlerinde hâkimiyeti belirtmek için kullanılan işaretler vardı. Hükümdarlar ve mümtâz şahsiyetler kendi isimlerini veya bazı kahramanlık alâmeti sayılan resimleri kendilerine has olarak imâl edilen elbiseye veya kullandıkları bazı resmî eşyaya işletirlerdi. Bu resimler, isimler ve ibâreler ya da özel işaretlere "tıraz" ismi veriliyordu. Tıraz, makam ve rütbeye göre halife veya devlet adamlarının resmî elbisesi gibi idi. Yazı kuşağı, yazı şeridi mânâsına gelen Tıraz ta'biri, papirüs imalcilerinin resmî olarak, papirüs ruloları üzerine kaydettikleri is mürekkebi veya kısmen renkli mürekkeble yapılmış kitâbeler için kullanılmıştır. Bkz. A. Grohman, İ.A.., Tıraz maddesi.

Mervân zamanına kadar böyle devam etti. Abdülmelik, "Tıraz"ı Arapça'ya çevirtti. İşe kâğıtla (papirüsle) başladı. Bu kâğıt Mısır'da üretiliyor ve üzerine hristiyanî ibâreler nakşediliyordu. Abdülmelik, bu ibârelerin Arapça'ya tercüme edilmesini emretti. Onların mânâsını öğrenince: "Din ve İslâm adına ne kadar kaba ve kötü bir şey!" dedi. Mısır vâlisi kardeşi Abdülaziz b. Mervân'a mektup yazarak, bu Tıraz'ın iptal edilerek bu ibârelerin yerine kelime-i tevhîd'in (lâ ilâhe illallah) yazılmasını emretti. Abdülaziz, bu emri yerine getirdi. İslâm devletinin diğer vilâyetlerinde de bu tıraz, özü değiştirilmeden kullanılmıştı. Nitekim bunu önlemek için Bizans tırazıyla basılmış kâğıtların ortadan kaldırılması ve bu emre karşı çıkanların cezalandırılması için vâlilere emirler göndermişti.

Halifeler, saraylarında elbiselerinin dokunması için imalâthaneler yaptılar. Bu işleri organize eden kişiye "sahibu't-tıraz" adı verilirdi. Bu memur, süslemeci ve dokumacıların işlerini gözetler, onların ücretlerini verir ve çalışmalarını kontrol ederdi. Bu imalâthaneler, Emevîler ve Abbâsiler zamanında en yüksek noktasına ulaşmıştı.

Abdülmelik b. Mervân'ın emriyle üzerinde değişiklik yapılan ve kelime-i tevhîd yazılan bu papirüsler, Rumların eline geçmişti. Onlardan haberdar olan Bizans İmparatoru, üzerindeki ibâreleri görünce öfkeden köpürdü ve Abdülmelik b. Mervân'a bir mektup yazdı. Mektubunda: "Mısır'da imal edilen papirüsler ve tırazla ilgili diğer şeylerin imali Rumlara aittir. Şimdiye kadar orada, Rumların tırazı kullanılmaya devam etmiştir. Senden evvel gelen halifeler buna karşı çıkmamışlardı. Eğer onlar, karşı çıkmamakla doğru hareket etmiş iseler sen bu işte hataya düşüyorsun demektir. Eğer senin düşüncen doğru ise, onlar hatâ etmiş demektir. Bu iki şıktan birini tercih ediniz" dedi ve tekrar Rum tırazına döndürmeye razı etmek için hediyeler gönderdi. Abdülmelik, Bizans İmparatorunun hediyelerini kabul etmediği gibi elçiye, imparatora vereceği bir cevabı olmadığını bildirdi. Bizans İmparatoru hediyelerin miktarını artırarak ikinci defa elçi gönderdi ve cevap istedi. Abdülmelik, kendisine yine cevap vermeyince, imparator iyice öfkelendi ve Bizans parası üzerine Rasûlüllah'a küfrü nakşedeceğini tehdid olarak bildirdi. Bu tehdidler üzerine Abdülmelik, İslâm parası bastırmaya karar verdi.

Para bastırması ve para işlerini düzenlemesi, Abdülmelik'in gerçekleştirdiği işlerin en mühimlerinden biridir. Bu faaliyet, onun siyasetinin iyiliğini ve uzak görüşlülüğünü gösterir. Zira bu döneme kadar Arapça olarak para bastırılmamıştı, her vilâyette, o vilâyete ait bir para basım evi bulunuyorsa da, bu paraların ölçüsünün tesbit edilmemesi ve sahtelerinin ortaya çıkması sebebiyle istenilen netice elde edilememişti[41]. Abdülmelik, para basımı için bir darphane bina ettirdi, piyasadaki paraları tedavülden kaldırarak toplatılmasını emretti ve onun yerine altın ve gümüşten yeni bir para bastırdı. Kalp para basanları sıkı şekilde takip edip, şiddetle cezalandırdı.

Velid de babası Abdülmelik'in izinden yürüdü ve kendi devrine kadar (86-86/705-715) Mısır'da resmî dil Yunanca iken bu ülkenin vergi defterlerini Arapça'ya tercüme ettirdi. Velîd devrine ait, Yunanca ve Arapça olarak iki lisanda yazılmış resmî papirüs vesikalar bunu te'yid etmektedir.

Adolf Grohmann'ın, "Kitabu evrâkı'l-berdiyyil-arabiyyeti bidâri'l-kütübi'l-Mısrıyye" (Darü'l-kütübi'l-Mısrıyye adlı kütüphanedeki papirüsler) isimli kitabından naklen[42] bazı vesîkaların özelliklerini verelim:

Bu vesikalardan 21. sahifede 5 numaralı Hicri 90-96 tarihli Tıraz bulunur. Bu Eşkûh vilâyeti (Kûm Eşkûh) halkının, Mısır'da gelir ve vergi işlerini de yürüten emîr Kurre b. Şerik'e yazdıkları mektuptan ibârettir.

25. sahifede 95 numaralı tırazı görüyoruz. Bu da Mısır'da gelir ve vergi işlerini yürüten Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân (H. 86-90) tarafından yazılmış bir mektup niteliğindedir. Üzerinde, besmele, tevhîd ibâreleri ve Emîrül-mü'minîn Velid (b.Abdülmelik)'in isminden sonra: "Bu, Vâli Abdullah b. Abdülmelik'in H. 86 yılında verdiği emirlerdendir" yazılmaktadır. Bu vesîka, hükümet sicil defterlerinde Yunanca ve Arapça'nın birlikte kullanıldığını gösterir. Birincisi, bu defterlerdeki kayıtlarda kullanılan resmî lisan olması münâsebetiyle; ikincisi ise hâkim toplum olan Arapların lisanı olduğu için kullanılıyordu. Bu vesîka resmî bir sıfatı olan kişi, yani Mısır vâlisi tarafından yazıldığı için Arapça yazılması gerekiyordu. Aynı şekilde 67. sahifedeki 67 nolu

(41) Von Kremer, Orient Under the Caliphs, 199-200.

(42) Bu kitap, tarafımızdan Arapça'ya çevrilmiştir.

vesîka da tamamıyle buna benzemektedir, yalnız H. 89 tarihlidir.

Mısır'da onun yerine harâc ve namaz emîrliğine getirilmiş olan vâli Kurre b. Şerîk tarafından gönderilen vesîkalar da aynı özelliği taşımaktadır. Onlar da aynen bu iki kitâbe kalıbında ve aynı mes'elelere dâirdir[43]. Bunlara, 68 numaralı Tıraz kitâbesini de ilâve edebilirsiniz. Bunun üzerinde, birkaç ismin karşılarına, her birine yapılan ödeme miktarının da yazılmış olduğunu görüyoruz. Bu vesîkanın, doğrudan harâc mes'elesiyle ilgili olduğu için, büyük ehemmiyeti vardır.

Bazı papirüsler üzerinde, Arapça ve Yunanca ibârelerin yanında Kıbtî lisaniyle yazılmış yazılar da görülmektedir. Bu durum, Kıbtî lisanının da resmî lisan olduğunu vehmettirmektedir.

Ancak biz, bu, Kıbtî lisaniyle yazılmış olan yazıların, vesîkanın sonuna veya arkasına kaydedilmiş olmasını görmekle[44], bu kanâati reddedebiliriz. Bu sistem, bu dilin ehemmiyetçe üçüncü derecede geldiğini göstermektedir[45]. Diğer taraftan, bu Kıbtîce yazıların, hepsinde, vesîkadaki asıl metnin yazıldığı mürekkebden ayrı renkte bir mürekkep kullanılmıştır[46]. Aynı şekilde bu Kıbtîce yazıların, konu bakımından Arapça ve Yunanca olarak yazılan asıl metinden ayrıldığını görüyoruz. Bunların konusu genellikle, tek cinsdendir. O da Yunanca vesî-

(43) Bkz. 8, 29, 60, 65, 69 numaralı Tıraz kitâbeleri s. 28, 30, 31, 32, 34.

(44) A. Grohmann bu varaklardan biri hakkında şöyle diyor: "Tıraz'ın son satırı ile Kıbtî lisaniyle yazılmış sened'in birinci satırı arasındaki aralık 5 cm.'dir." (Sahife 63). Hicrî 85-96 tarihli 6 numaral Tıraz'ı tanıtırken de şöyle der: Tıraz'ın son satırı ile onun altındaki Kıbtîce yazı arasındaki aralık 5,1 cm.'dir. Aynı şekilde 44. sahifedeki 3 numaralı Tıraz'da da, Tıraz'ın esas metni ile Kıbtîce yazılmış ibâre arasındaki aralık 6,5 cm.'dir.

(45) 23. sahifede 66 numaralı Tıraz kitâbesinde, Tıraz'ın arkasına yazılmış iki satırlık Kıbtîce bir yazı vardır. 46. sahifede 4 numaralı Tıraz'ın arka yüzünde de Kıbtîce yazılmış 4 satırlık yazı vardır.

(46) A. Grohmann, 6 numaralı Tıraz hakkında şu bilgiyi verir: Bu tıraz'a eklenmiş Kıbtîce yazıların mürekkebinin rengi siyah olduğu halde vesîkanın esas metninin yazıldığı mürekkebin rengi koyu kahverengidir. 13. sahifedeki 61 numaralı, 23. sahifedeki 66 numaralı Tırazlarda da durum böyledir. 44. sahifede 3 numaralı Tıraz'da ise bunun tam aksine, asıl metnin yazıldığı mürekkeb siyah, Kıbtîce yazının rengi ise kahverengidir.

kalarda olduğu gibi seneddir[47]. Bütün bunlara, şimdiye kadar Araplar döneminde, Kıbtî lisaniyle yazılmış resmî bir vesîkaya rastlanmamış olduğu hususu da ilâve edilmelidir.

Bu eserin 54. sahifesindeki 30 numaralı Tıraz kitâbesinde bulunan kayıtlar, Yunanca ve Arapça yazılmış olan bu kitâbenin Mısır sâkinlerinin tümüne ait olduğunu, bu lisanlarla Araplara, Kıbtîlere ve Yunanlılara hitâp edildiğini göstermektedir. Bu kitâbede, bir sütûn üzerinde 11 satır olarak Kıbtî isimlerinin kaydedildiği görülmektedir. Bu kitâbenin yazısı, Hicrî ikinci asra ulaşmaktadır (8. Milâdî asır).

B. Vilâyetlerin İdaresi:

Câhiliyye devrinde Araplarda câri olan Kabîle yönetimi, demokratik özellikte idi. Kabîle şeyhi, istişare ve işleri görüşüp neticeye bağlamak için aşiret reislerini bir araya toplardı. Kabîlenin idarede uyguladığı, bir kanunu yoktu. Aksine onlar kanun yerine kaim olan örfe göre idare olunurdu. İslâm zuhur edince, kavim birliğinin yerine dîn birliğini getirdi ve müslümanlar birbirine eşit duruma geldiler. Şu âyet-i kerîme bu eşitliğe en güzel şekilde delâlet eder: "Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabîlelere ayırdık. Allah yanında en üstün olanınız (Allah'ın emirleri dışına çıkmaktan) en çok korunanınızdır. Allah bilendir, haber alandır"[48].

Rasûlullah (s.a.)'ın idaresi, sadece dinî işlerin organizesi değil, aynı zamanda siyasî, dünyevî işlerin yönetimiydi. O, ordulara komutanlık ediyor, müslümanlar arasında zuhûr eden da'valara bakıyor ve vergiyi topluyordu. Dolayısıyla, dînî ve siyasî otoriteyi birlikte eline almıştı. Ancak siyasî otorite ikinci derecede idi. Çünkü birinci gaye Rasûlüllah'ın gönderilme sebebidir ki, o da, İslâmî da'vetin neşredilmesidir.

Rasûlüllah (s.a.), Medine'ye hicret edince, önceden geçtiği gibi, İslâmî devlet düzenini kurdu. Her kabîlenin başına ve şehirlere görevliler

(47) Bkz. 16, 17 ve 18. sahifelerdeki 31, 48 ve 50 numaralı Tırazlar.
(48) Hucurât (49), 13.

ve vâliler tayin ediyordu. Hicaz ve Yemen bölgesindeki her büyük şehir veya kabîlede Rasûlüllah tarafından gönderilmiş bir vâli bulunuyordu. Bu vâli, namazda müslümanlara imamlık etmek ve zekâtı toplamak vazifelerini yürütüyordu.

Dolayısıyla, bu vâlilerin siyasî bir sıfatı yoktu. Rasûlüllah (s.a.), Mekke'ye vâli tayin ettiği Attab b. Esîd'e günlük bir dirhem yevmiye bağlamıştı. Bu ücret vâliler için konulan ilk ücrettir. Sahâbenin ileri gelenlerine ise ganîmet ve diğer mallardan paylarına düşen miktarlar verilirdi.

Hz. Ebûbekir halife olunca Rasûlüllah'ın görevlendirdiği vâlileri bulundukları görevde bıraktı. Arabistan yarımadasını birkaç vilâyete taksim etti. Bu vilâyetler: Mekke, Medine, Taif, San'a, Hadramevt, Havlân, Zebîd, Rima[49], Cendel, Necrân, Cureş ve Bahreyn'di.

Hz. Ömer devrinde, devletin sınırları genişleyince, idaresini kolaylaştırmak, servet ve gelirlerinin kontrolünü sağlamak maksadiyle, ülkeyi büyük idarî bölgelere ayırdı. Bunlar: Ahvaz, Bahreyn, Sicistan, Mukrân, Kirman, Taberistan, Horasan vilâyetleri, İran üç: Irak ise, birinin merkezi Kûfe, diğerinin merkezi de Basra olmak üzere iki vilâyete ayrıldı. Şam bölgesi iki vilâyete ayrıldı. Birinin merkezi Humus, diğerinin Dımeşk idi. Filistin mustakil bir vilâyet olarak kabul edildi. Kuzey Afrika da, Yukarı Mısır, Aşağı Mısır, Batı Mısır ve Libya Sahra'sı olmak üzere üç vilâyete bölündü.

Hz. Ömer bu vilâyetlere, âmiller veya diğer ismiyle vâliler tayin etti. Bu vâliler, güç ve salâhiyetlerini, yargı ve yürütme yetkisini elinde toplayan Halife'den alıyorlardı. Bu bölge emîrleri "Âmil" ünvanını alıyorlardı. Âmil ünvanı, bu ünvanı taşıyan kişinin mutlak otorite sahibi olmadığı mânâsına gelir. Sonraları bu ünvan yerine "vâli" kelimesi kullanılmıştır. Bu ünvan âmil'in nüfuz ve otorite sahibi olma vasfını kazandığını hissettirir. Nitekim Abdülmelik b. Mervân ve oğlu Velid tarafından Irak vâliliğinde görevlendirilen Haccâc b. Yusuf es-Sakafî'nin durumu bunu açık olarak göstermektedir. Bu görevlilere aynı şekilde

(49) Rima', Yemen'de bir belde'dir. Yemen'de bir dağ olduğu da söylenmiştir.

"emîr" ünvanı da verilmiştir. Ünvanın bu istikamette değişmesi, vâlilerin sahip olduğu istibdâdî otoriteye delâlet etmektedir.

Emevîler devrinde "âmil" ünvanı küçük şehir vâlilerine verilirken, eyâlet yöneticileri de hanedâna mensup idarecilere verilen "emîr" lâkabını alırlardı. "Emîr" ve "Âmil" ünvanları ile Abbâsi halifeleri tarafından H. 324 yılında kullanılmaya başlayan "Emîrü'l-Ümera" ünvanı arasında herhangi bir bağ yoktur. Bu lâkabı ilk olarak kendisini, sadece emîr kabul etmeyen başkomutan Mûnis el-Hâdim kullanmıştır. Daha sonra gelen Kâfur el-İhşîd "Üstâz" lâkabını almayı tercih etmiştir.

Her bölgede, namazda halka imamlık yapan, adlî işleri yürüten, askere komutanlık yapan, vergileri toplayan ve buna benzer işleri yürüten bir âmil (vâli yahut da emîr) bulunurdu. Harâc âmili, bu merkezlerdeki görevlilerin önde gelenlerinden olup, vâli ile eşit seviyede iş görür; vâli siyasî işleri deruhte ederken o da devletin malî işlerini idâre ederdi. Vâlinin faaliyetlerini murâkabe eden bir görevli mesabesindeydi ki, bu durum aralarında nüfuz çekişmesi ve anlaşmazlığın zuhuruna sebep olmuştur. Bu çekişme, vâlilerin ve vergi memurlarının görev sürelerinin fazla sürmemesinin sebeplerini açıklamaktadır. Harâc memuru da, doğrudan halife tarafından tâyin edilirdi; ancak devlet otoritesini vâli temsil ederdi.

Taberî, Hz. Ömer devrinde görev yapan vâlilerin (cilt V, s. 42-43) sonra da Hz. Osman devrinde görev yapan vâlilerin (V, 148) isimlerini vermektedir. Bu merkezler ve vâliler tablosundan da Hz. Osman döneminde, ülkenin çok genişlediği anlaşılmaktadır:

İslâm devletinin siyasî düzenini tesis eden ve idarî durumunu tanzim eden ilk zat Hz. Ömer'dir. Onun siyasetinin hedefi, Arap Yarımadası sâkinleri arasında birlik ve beraberliği sağlamak, onları tek bir ümmet (Arap ümmeti) haline getirmek için Arap kabilelerini birbiriyle karıştırmaktı. O, Arapların, kavmîyetlerini kaybetmemeleri için, fethedilen bölge halklarıyla karışmalarını önlemek istiyordu. Seyyid Emîr Ali şöyle demiştir: "Eğer Ömer, daha fazla yaşamış olsaydı, Allahü Teâlâ'nın kendisine bahşettiği cesâret, kalb kuvveti ve üstün şahsiyetiyle, Arap birliğini sağlamlaştırmaya ve İslâm'ın durumunu tehdîd eden korkunç dahilî harplerin çıkmasını önlemeye muktedir olurdu[50].

(50) A.g.e., 57.

Vâliler Tablosu

Vilâyetler	Hz. Ömer Devrindki Vâliler	Hz. Osman Devrindeki Vâliler
Mekke	Nafi b. Haris el-Huzâî	Abdullah el-Hadramî
		Kasım b. Rabia
Taif	Süfyan b. Abdullah es-Sakafî	es-Sekafî
Sana	Ya'lâ b. Münye	Ya'lâ b. Münye
Basra	Ebu Musa el-Eş'arî	Abdullah b. Âmir
Kufe	Mugîre b. Şu'be	Saîd b. Âs
		Abdullah b. Sa'd b. Ebî
Mısır	Amr b. As	Serh
		Abdullah b. Kays
Bahreyn	Osman b. Ebi'l-As	el-Fezârî
Şam	(Dımeşk) Muaviye b. Ebî Süfyan	Muaviye b. Ebî Süfyan
		Abdurrahman b. Halid
Humus	Umeyr b. Sa'd	b. Velid
Ürdün		A'ver b. Süfyan
		Alkame b. Hakim
Filistin		el-Kinânî
Kinnesrin		Habîb b. Mesleme
Karkîsîya		Cerîr b. Abdullah
Azerbaycan		Eş'as b. Kays
Hulvân		Utbe b. Nehhâs
Hemedan		Nusayr
Rey		Said b. Kays
İsfahan		Sâib b. el-Akra'
Mâsebezân		Hubeyş

Hz. Ömer, vâlilerini Araplar arasından seçmişti. Ondan sonra halifeliğe gelen Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Emevî Halifeleri de onun bu siyasetini takip ettiler.

Taberî şöyle rivâyet ediyor: Hz. Ömer bir gün halka hitâp etti ve şöyle dedi: "Ey nâs! Allah'a kasem ederim ki, bu me'murları, size sopa atmaları ya da mallarınızı ve vergilerinizi toplamaları için göndermiyorum. Onları ancak, sizlere dîninizi öğretmeleri, yollarınızı aydınlatmaları için gönderiyorum. Kime, bunun dışında bir mûamele yapılırsa bana ulaştırsın. Allah adına söz veriyorum ki, onun icabına bakıp, hakkını alacağım. Bu söz üzerine ileriye atılan Amr b. As: Ey Emîru'l-mü'minîn! Müslüman emîrlerden biri, halkından bir kişiyi terbiye etmek için dövecek olursa onu da mı cezalandıracaksın? diye sordu. Hz. Ömer: "Evet! Nefsimi yed-i kudretinde tutan Zât-ı Bâri'ye andolsun ki, böyle yapan bir me'murdan, dövdüğü kişinin hakkını alırım. Çünkü Peygamber Efendimiz (s.a.)'in üzerinde hakkı olan kimselerin haklarını almaları için kendisini kısâsa teslîm ettiğini görmüşümdür" dedi. Müteakıben, Amr'a emîrlerin şiddeti ve vâlilerin zulmü yüzünden halkın başına gelmesinden korktuğu hususları açıkladı: "Sakın hâ, müslümanları dövmeyiniz. Yoksa onları zelîl ve aşağılık yaparsınız. Askeri uzun zaman cephede, ailelerinden uzak tutmayınız, böyle yaparsanız onları fitneye düşürürsünüz. Haklarını vermemezlik etmeyin, yoksa onları küfre ve isyâna sevkedersiniz"[51]. Hz. Ömer'in bu hususdaki uygulaması için, Amr b. Âs'ın oğlu ve Cebel'e b. Eyhem'e verdiği ceza misal olarak kâfidir. Öyle ki, onlardan herbiri için avamdan biri dolayısıyla kısâs tatbik edilmesine hükmetmişti.

Hz. Ömer, hac esnasında veya başka zamanlarda kendisine gelen tebeasına, vâlilerin durumunu ve kendilerine karşı davranışlarını sorar, me'murları hakkında bilgi alırdı. Esved b. Ebî Yezîd'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Hey'etler, Hz. Ömer'in huzuruna çıktıkları zaman, Ömer onlardan idarecilerinin durumunu sorardı. Onlar da iyi olduğunu söylerlerdi. Hz. Ömer'in, "O sizin hastalarınızı ziyaret ediyor mu?" sorusunu "Evet" diye cevaplarlardı. O: "Köleleri ziyaret ediyor mu?" der, hey'et: "Evet!" derdi. "Zayıflara karşı nasıl davranıyor, onların kapısına gider yardım eder mi?" sorusunu sorardı. Eğer onlar, bu sorulardan birine "hayır!" cevabını verecek olurlarsa hemen o vâlisini azlederdi[52].

Hz. Ömer, birini vâli tâyin edeceği zaman onun için bir ahidnâme

(51) Taberi V, 20
(52) A.g.e., V, 23.

yazar, Muhacirler ve Ensâr'dan bir gruba onun hakkında şahidlik ettirir ve ondan, bir cins değerli at'a (Birzevn) binmeyeceği, halis undan yapılmış ekmek yemiyeceği, ince ve zarif elbise giymeyeceği ve halkın ihtiyaçlarını bildirmek için kendisine gelmesini engellemeyeceğine dair te'minat alırdı[53].

Hz. Ömer, halkının durumuyla bizzat kendisi ilgilenir, dilinde Kur'ân çarşı ve sokaklarda dolaşır, hasımlar kendine nerede gelirse onların da'vasını neticeye bağlar, hükmünü verirdi. Hattâ, İslâm ümmetinin tamamının haline vakıf olabilmek için bütün ülkeyi bir baştan bir başa dolaşmaya kesin karar vermişti. Onun şöyle dediği rivâyet edilir: "Allahü Teâlâ ömür verir de yaşarsam, bir yılımı halk arasında dolaşarak geçireceğim. Kesin olarak biliyorum ki, halkımın bana ulaştıramadıkları ihtiyaçları vardır. Onların vâlileri, bu dertleri bana bildirmiyor; kendileri ise bana gelemiyorlar. Şam'a gelip, orada iki ay kalacağım. Sonra el-Cezîre'ye geçip iki ay, müteâkıben Mısır'a gelip iki ay kalacağım. Mısır'dan Kûfe'ye geçerek iki ay orada kaldıktan sonra Basra'ya gidip iki ay da burada kalacağım. Kaldığım her merkezde halkımın dertlerini dinleyip, durumlarını inceleyeceğim. Vallahi bu yıl benim için ne kadar mübârek bir yıl olacak"[54].

Hz. Osman da, vâlilerin uygulamalarını istediği politikayı, Taberî'nin H. 24. yılı hadiseleri içinde rivâyet ettiği şu ibârede çizmiştir: O vâlilerine şöyle yazmıştı. "Allahü Teâlâ imâmlara, halkın hak ve hukukunu gözeten idareci olmalarını emretmiştir. Yoksa onlara vergi me'murları olmalarını emretmemiştir. Bu ümmetin reisleri halkın hukukunu gözetici olarak yaratılmışlardır, vergi me'murları olarak değil. İmâmlarınız yakında hukuk gözetenler değil, vergi toplayanlar olacaklardır. Onlar bu hale geldiklerinde hayâ, emânete riâyet ve sözde durma gibi hasletler ortadan kalkacaktır. Bilesiniz ki; en iyi davranış, müslümanların, leh ve aleyhlerinde olan işlerine bakmanızdır. Böylece onların lehlerine olanı onlara bırakır, aleyhlerine olanı da alırsınız. Sonra ikinci olarak da zimmîlere bakmanızdır. Onların da lehlerine olanı kendilerine verir, aleyhlerine olanı alırsınız. Ondan sonra sıra kasdettiğimiz düşmanımıza gelmiştir. Onlara karşı da sözünüzde durup, ahde vefâ göstererek zafer isteyiniz."

(53) A.g.e., V, 21.
(54) A.g.e., V, 20.

Şehir vâliliği (emîrlik) ikiye ayrılıyordu: a) İmareti Âmme (Umûmî emîrlik); b) İmâret-i Hassa (hususî, sınırlı salâhiyetli emîrlik).

İmaret-i Âmme de ikiye ayrılır:

a) İmâret-i istikfâ: Halife tarafından verilen vâliliktir.

b) İmâret-i İstilâ': Bir emîr bir vilâyeti bileğinin kuvveti ile istilâ ettikten sonra, halifenin o emîri ister istemez vâli tanıması ve me'muriyetini tasdik etmesidir.

İmâret-i İstikfâ yoluyla, yani halife tarafından atanan vâlilerin yedi görevi vardır. Bu görevleri Maverdî şöyle sıralamıştır:

1— Ordu ile ilgili işlere bakmak, icap eden yerlerde asker bulundurmak, onların erzak ve maaşını takdir ve tayin etmek.

2— İdarî ve adlî işlere nezâret edip, kadılar ve me'murlar tâyin etmek.

3— Harâcın toplanmasına ve vergilerin cem'ine nezâret edip bu iş için gereken me'murları tâyin etmek; hükûmet me'murlarına maaşlarını ödemek.

4— Dîni muhafaza ve harîm-i ismeti korumak, dinin tağyir ve tebdile uğratılmasına engel olmak.

5— Allah hakkı ve kul hakları hususunda şer'î cezaların tatbikini gerçekleştirmek.

6— Namazda imâmlık vazifesini ifa etmek. Halka bizzat imâmlık veya yerine birini tâyin suretiyle bu görevi yürütmek.

7— Hacılara kolaylık göstermek, kolaylıkla hacca gidip gelmeleri için onlara yardımcı olmak.

Eğer bu gibi vâlilerin görev yeri düşman ülkesine sınır ise, vâliye sekizinci bir görev daha terettüb eder. Bu görev de, kendisine yakın düşman ile cihad etmek, elde edilen ganîmetleri mücahidler arasında taksim etmek, ganimetten 1/5'lik payı da ehli için ayırmaktan ibâretti"[55].

(55) el-Ahkâmu's-Sultâniyye, 28, vd.

İmâret-i İstilâ'ya gelince; bu emîrliği vâli ele geçirir, halife de or yerinde bırakır ve vâliliğini tasdik eder. Bu yolla vâliliğe getirilen vâ ler, siyasî ve idarî işlerinde kendi başlarına istedikleri gibi hareket ede ler; ancak dinî işleri halife adına ona niyâbeten yürütürlerdi. Dinî işl doğrudan halifeyi ilgilendirir. Halife'nin herhangi bir bid'at ve ihma görmezlikten gelmesi mümkün değildir.

Hususî emîrliğe (sınırlı salâhiyetli) gelince, Maverdî bu hususta şöy der: "Bu emîr'in görevi, askerin tanzim ve tertibine, halkın idaresin dinin, toplumun ve halkın himâyesine ve yurdun harîm-i ismetini kor maya münhasırdır. Bu suretle vâli olan kişi şer'î hususlar, kadılık, h râç ve vergilerin toplanması işlerine karışamaz."

Başlangıçta âmillerin (vâlilerin) emîrliği umûmi iken, sonradan h sûsileştiği de görülür. Amr b. Âs'ın, Mısır vâliliği umûmî bir emîrlik Çünkü o, orduya komutanlık ediyor, ortaya çıkan da'valarda hakiml yapıyor, anlaşmazlıkları çözüme bağlıyor ve vergileri topluyordu. M teakiben Hz. Ömer, Mısır harâç âmilliğine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serl tâyin etti. Böylece Amr b. Âs'ın vâliliği, önceden umûmi iken husû leşmiştir. Az bir süre sonra ortaya çıkan dâ'valara bakmak için Mı kadılığına başka bir şahıs atanınca, vâlinin otoritesi sadece ordu kom tanlığı ve namazda imâmlığa münhasır hâle geldi[56].

Halifeler vâli seçimine son derece ehemmiyet verdiler. Hattâ ba ları bu büyük görevi yalnız hanedana mensup kişilere vermeye çalışm lardır.

Seyyid Emîr Ali şöyle diyor: "Emevîler zamanında idarî siste sokulan hatalı bir uygulama vardır ki, bu durum daha sonraları çok kö neticelerin zuhuruna sebep olmuştur. Şöyle ki: Vâlilerin, vilâyetlerin merkezlerinde ikamet etmesi gerekli görülmüştü. Emevîler dönemin ise, vilâyetlerin idaresi, Dımeşk'de oturan ve kendileri adına görev ya mak üzere vilâyetlere adamlarını gönderen hanedan ailesinden ve sar ileri gelenlerinden bazılarına bırakılmıştı[57].

---

(56) H. İbrahim Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, (3. Baskı Kahire 1962) 153-162.

(57) A.g.e., 190.

İslâm devletinin bütün bölgelerinde idare bütünüyle halifenin elindeydi. Dolayısıyla, kendi adına bu bölgeleri idare etmek için vâliler ve kadılar tâyin etmek onun haklarındandı. Halife, ülkenin yönetiminde, üst seviyedeki görevlilerden yardım alıyordu. Bu görevlilerin başında Hz. Ömer'in Filistin, Dımeşk, Humus ve Kinnesrin'e namaz emîri tayin ettiği dönemde harâc âmili veya Beytülmal sorumlusu, kadı, başkomutan ve emniyet müdürü geliyordu.

İslâm devletinin sınırları, en geniş boyutlarına Emevîler devrinde ulaşmıştır. Bu dönemde ülke başlıca beş büyük vilâyete ayrılıyordu. Bu vilâyetler:

1— Hicaz, Yemen ve Arabistan'ın orta bölgeleri.

2— Mısır (Yukarı ve Aşağı Mısır olarak iki kısım halinde).

3— Irakayn: Irak el-Arabî (Babil ve eski Asur bölgesi), Irak el-Acemî (Farsların ülkesi), Umman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Kabil, Horasan, Maverâünnehir, Sind, Pencab bölgesinin bazı kesimleri. Bütün bu bölgeler, büyük bir vilâyeti teşkil ediyor ve idaresini Irak vâlisi yürütüyordu. Vilâyetin merkezi Kûfe idi. Horasan ve Maveraünnehir bölgesini ise Irak vâlisi tarafından görevlendirilen vâli yönetiyordu, merkezi Merv şehriydi. Bahreyn ve Umman bölgelerinin idaresi, Irak vâlisi tarafından görevlendirilen Basra âmili'ne bırakılıyordu. Sind, Pencab, bölgeleri de Irak vâlisinin atadığı diğer bir âmil tarafından yönetiliyordu.

4— el-Cezîre bölgesi: Ermeniyye, Azerbaycan ve Küçük Asya'nın (Anadolu'nun) bazı kesimleri buraya bağlıydı.

5— Beşinci vilâyet, bu vilâyetlerin en önemlisi olup, bütün Kuzey Afrika'yı —hattâ Batı Mısır'ı, Endülüs'ü, Sicilya'yı, Sardunya'yı ve Bilyar adalarını— içine alıyordu ve merkezi Kayravan şehriydi. Ifrikiyye vâlisi, Tanca, Akdeniz'deki adalar ve Endülüs'ü yönetecek vâlileri bizzat tâyin ediyordu[58].

---

(58) Seyyid Emîr Ali, A.g.e., 187-188.

C. Berîd (Posta Teşkilâtı):

"el-Berîd" ta'bîri ıstılâhda, bir takım mevkı' (mevkıf)lerde, yetiştirilmiş atların bulundurulmasıdır. Posta sürücüsü sür'atle yola koyularak her mevkıfden geçtikçe yorulmuş olan atını, o mevkıfde dinlenen bir atla değiştirir, haberi yerine ulaştırıncaya kadar böyle yapardı. Bu kelimenin lügat ma'nâsı ise 12 mil olarak takdîr edilen ma'lûm mesâfedir. Fakîhler ve usûl âlimleri 4 fersah olarak takdîr etmişlerdir; bir fersah da, üç mildir. Postacıya (elçi), "Berîd" ünvanı veriliyordu. "Berîd" lafzının Arapça bir kelime olduğu söylenmiştir. Yine bu kelimenin Farsça bir kelime olup aslının "Berîd-i dem" ya'ni "kuyruğu kesilmiş" anlamında olduğu ifade edilmiştir. Zirâ İranlılar, diğer hayvanlardan ayırd edilmesi için posta katırının kuyruğunu kesiyorlardı. Postacıya da "Berîd" deniyordu. Haberlerin sür'atli bir şekilde ulaşabilmesi ve malların muhâfaza edilebilmesi için muayyen mesâfelerde posta merkezleri yapıyor, oralarda atlar ve develer bulunduruyorlardı[59]

Berîd teşkilâtı, İran Kisrâları ve Rum Kayserleri zamanında ortaya çıkmıştır. Ancak, miktarı ve mesâfesi farklı idi. İslâm döneminde Posta İdaresi, ilk def'a Muâviye b. Ebî Süfyan döneminde teşkil edilmiştir. Sonra Abdülmelik b. Mervân, bu teşkilâtta ba'zı düzenlemeler ve yenilikler yapmış; böylece devlet işlerinin idâresinde önemli bir kurum haline gelmiştir. Abdülmelik posta teşkilâtına o derece ehemmiyet vermişti ki, kapıcısına, posta memurunun gece veya gündüz hangi saat olursa olsun huzûruna girmesine mani olmaması için emir vermişti. Zira postacının huzûruna bir saat olsun geç girmesi, vilâyetlerin bir yıllık işlerini tamamen ifsâd edebilirdi.[60]

D. Şurta (Polis Teşkilâtı):

Şurta, halîfe veya vâlilerin, emniyetin te'sisi, düzenin korunması, suçlu ve fesatçıların yakalanması ve buna benzer toplumun selâmetini ve emniyetini sağlayan idarî görevlerde istihdam ettiği askerdir. Bunlar, kendilerine mesleklerini bildiren özel işaretleri kullanmayı şart koştukları (eşratû) için bu isimle adlandırılmıştır.

---

(59) İbn Tabâtabâ, el-fâhri fi'l-âdâbi's-sultâniyye, 101-102.

Halkın durumunu tedkik ve emniyeti te'sis için geceleri dolaşmak usûlünü (Ases teşkilatı) ihdâs eden Hz. Ömer'dir. Ali b. Ebî Talib devrinde ise emniyet teşkilâtı (şurta) tanzim edilmiş bu işleri yürüten başkana "**Sâhibü'ş-şurta**" ünvanı verilmiştir. Bu görevli, toplumun ileri gelenlerinden, soy ve nufûz sahibleri arasından seçiliyordu. O, günümüzdeki inzibat birlikleri komutanına benzer. Zira o, emniyet ve sükûnetin te'mini için vâliye yardımcı olan askerlerin riyaseti görevini yürütüyordu.

Şurta, başlangıçta, Kadılık makamına bağlıydı ve kadıların verdiği hükümlerin yerine getirilmesi görevini yürütüyordu. Sahibü'ş-şurta, şer'î cezaların tatbik edilmesini organize ediyordu. Ancak bu teşkilât, çok geçmeden kadılıktan ayrıldı ve Sahibü'ş-şurta, sadece suçluları takip işine bakmak üzere müstakil bir hale geldi.

Hişam b. Abdülmelik de (H. 105-125), "el-Ahdas" teşkilâtını kurmuştur. Bu görevi yürüten "Sahibu'l-ahdâs" ordu komutanı ile Sâhibü'ş-şurta'nın görevleri arasında orta bir görev kabul edilen askerî görevleri yürütürdü[61].

Müslüman Araplar, H. 20 yılında Mısır'ı fethettiklerinde Şurta teşkilâtı, Fustat şehrinde te'sis edilmişti Abbâsilerden Salih b. Ali, H. 132 yılında Asker şehrini kurunca, burada "Daru'ş-şurta el-ulyâ" adında, polis için diğer bir te'sis bina ettirdi. Diğer taraftan Fustat'da bulunan polis teşkilâtına da "Daru'ş-şurta es-süflâ" adı verildi. Böylece iki kısma ayrılmış oldu:

1— eş-Şurtatü's-süflâ: Merkezi Fustat.

2— eş-Şurtatü'l-ulyâ: Merkezi Asker şehri idi. Herhalde, Asker şehri Fustat'ın kuzeyinde yer aldığı ve yeri daha yüksek olduğu için "eş-şurtatü'l-ulyâ" olarak isimlendirilmişti.

Endülüs'de ise, eş-şurtatü'l-kübrâ (büyük şurta) ve eş-Şurtatü's-Suğra (küçük şurta) olmak üzere iki çeşit **şurta** vardı. İbn Haldûn, bu iki şurta'nın özelliklerini açıklamış ve şöyle demiştir: Şurta, Büyük Şurta ve Küçük Şurta olarak ikiye ayrılmıştır. Büyük Şurta mümessili, nüfuz

(61) İbn Haldûn, Mukaddime, 217-219.

ve makam sahiplerinden meydana gelen yüksek tabakaya karşı vazife görür, suç işledikleri takdirde onları takip ederdi. Bu görevli, hükümdarın kapısında kurulan bir kürsüde otururdu. Maiyeti de etrafında yer alırlar, reislerinin izni olmadan yerlerinden ayrılamazlardı Şurta-i suğra ise, sadece avam tabakasıyla ilgilenirdi.''(62).

(62) Bkz. İbn Haldûn, Dârü'l-kütûb el-Mısrıyye'de 1016 numarada el-mektebetü'z-zekiyye bölümünde yazma olarak bulunan Mukaddimesi, s. 29 ve müellifin üzerindeki ilâveleri.

3. MALİYE TEŞKİLÂTI

A. Beytülmâl'in Gelirleri:

Her devletin malî yönetimi, devletin gelirleri ile giderleri arasında muvâzeneyi gerçekleştirmek için çalışır. Doğuşundan itibaren İslâm devleti de aynı siyâseti uygulamış, bir beytülmâl (devlet hazinesi) kurmuştur. Beytülmâl, gelirlerin korunması, muhafazası ve müslümanların genel menfaatleri için harcamayı organize işlerini deruhte ediyordu. Beytülmâl, bu yönleriyle, asrımızdaki Maliye Bakanlığına benzer. Beytülmâl görevlisi de günümüzdeki maliye bakanının yerini tutar.

Beytülmâl'in gelir kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz:

1— Araziden alınan haraç vergisi,

2— Madenler, ganimet ve fey'den beytülmâl'e ayrılan hisse,

3— Zekât, ancak bunun harcanacağı sekiz kalem Kur'ân'da bildirilmiştir. Başka yerlerde harcanamaz.

4— Gayrimüslim tebeanın şahıs başına ödediği cizye vergisi (Cizyetü'r-rüûs)

5— İslâm ülkesi ve limanlarına giren müşriklerin ticaret malları ve gemileri için ödediği gümrük resmi (öşür),

6— Sahibi bilinmeyen yitik mal (lukata), varisi olmayan miras ve sulh yoluyla ele geçirilen mallar.

Beytülmal'e kaynaklık eden bu vergilerin herbiri hakkında kısaca bilgi vermemiz iyi olur:

a) Harâç:

Harâç, mal veya para olarak alınan muayyen bir miktardır. Halife, müslümanların savaş yoluyla fethettiği araziyi, muhâripler arasında taksîm

etmekten vazgeçip, onların hisselerinin karşılığını vererek veya Hz. Ömer'in yaptığı gibi onları râzı ettikten sonra müslümanların umûmi işlerine vakfederse bu arazi'den harâc vergisi alınır. Müslümanların, sulh yoluyla ele geçirdikleri arazileri, Beytülmâl'e belirli miktarda vergi ödemeleri şartıyla sahipleri elinde bırakmaları halinde alınan bu vergi de harâçtır.

Burada harâç vergisinin alınamayacağı üç arazi cinsini açıklayalım. Bu arazilerin sahipleri, araziden yetiştirdikleri meyva ve mahsüllerinin onda birini (öşür) vergi olarak öderler. Bu arazilere "öşrî arazi" adı verilir. Maverdî bu tür arazileri şöyle tarif eder:

1— Savaşsız İslâm'ı kabul edenlerin sahip olduğu araziler. Bu araziler zekât olarak, öşür ödemeleri şartıyla sahiplerinde bırakılıyordu. Bundan sonra, bu araziler üzerine harâç vergisi konulması da caiz değildir.

2— Müslümanların savaş yoluyla (anveten) fethettikleri araziler, halife tarafından müslümanlara taksim edilecek olursa, bu araziler de öşrî arazi kabul edilir ve bu arazilere harâç vergisinin tahakkuk ettirilmesi câiz olmaz.

3— Müşriklerden zorla, kılıç kuvvetiyle alınmış olan araziler. Bu araziler, ganîmet kabul edilir ve fâtihler arasında dağıtılırsa, müslüman fâtihler bu arazilerin sahibi olur ve gelirlerinden öşür öderler. Bu yolla öşrî arazi olan toprak üzerine harâç vergisi konulamaz[63].

Harâc, ya bir miktar mal, ya da Hz. Ömer'in Sevâd arazisinden aldığı gibi[64] bir miktar para, yahut da araziden elde edilen mahsulden

(63) el-Ahkâmü's-sultaniyye, 131.

(64) Hz. Ömer zamanında Sevâd arazisi (uzunluğuna Musûl'dan Abadan, genişliğine ise Kadisiye suyundan Hulvan'a kadar olan arazî) fethedilince, halife Müslümanların fethettiği bir arâzinin fâtihler arasında taksim edilip edilmemesi meselesi husûsunda halkla istişâre etti. Halk, bu arazinin taksim edilmesini istediler. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Sizden sonra gelecek Müslümanlar nasıl yapacak? Zira onlar arâziyi taksim edilmiş ve divana (deftere) kaydedilmiş bulacaklar", dedi. Uzun münakaşalardan sonra Hz. Ömer, halkı bir araya topladı ve onlara, şu ifadeleri de içine alan bir hutba irad etti: "Düşündüm ki, bu araziyi, sâhiblerinin elinde bırakır ve harâç vergisi tahakkuk ettirirsem, bu bizzat savaşanlar, onların çocukları ve daha sonra

belirli bir pay olarak tahsil edilir. Alınan bu miktara "muamele" veya "muzaraa" ismi verilir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.), Hayber halkından, üretilen mahsul az veya çok olsun harâç olarak yarısını almıştır.

Hz. Ömer zamanında Sevâd arazisinin alanı 36.000.000 Cerib'e(*) ulaşıyordu. Hz. Ömer Cerîb başına arazinin değerine göre değişen, iki dirhem ile on dirhem arasında belirli miktarlarda harâç vergisi koydu. Irak bölgesinin harâç vâridatı Hz. Ömer zamanında 128.000.000 dirheme bâliğ oldu. Cerîb başına ortalama 3,5 dirhem düşüyordu. Bir feddân 3,5 cerîb'e eşit olduğuna göre buğday ekilmiş bir feddân arazinin vergisi takriben 14 dirhem olur.

Tarihçiler, harâcı anlamada, farklı görüşler belirtmişlerdir. Bazıları onu, sadece Zimmîlerden şahıs başına alınan cizye olarak, diğer bazıları da yalnız araziden alınan vergi olarak ele almışlardır. Her iki kanaat da, vilâyetlerden toplanan harâç vâridatı miktarından bahseden habercilerin (râvilerin) verdiği bilgilere ters düşmektedir. Bu râviler, harâç vâridatıyla iki yolla toplanan vergiyi kasdetmişlerdir ki, bu yollar; cizye veya cizyetü'r-ruus olarak bilinen şahıs başına alınan vergi ile toprak vergisi olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Tarihçilerin ihtilâfa düşmelerinin sebebi bu hususu dikkate almamalarıdır(65).

Harâç, İslâm devleti için sabit bir gelir olmamıştır. Zira toprak vergisi, sulama vasıtalarının iyileştirilmesi, su kanalları ve köprüler yapılması veya onarılmasına gösterilen ihtimama göre azalıyor ya da çoğalıyordu. Aynı şekilde şahıs başına gayr-i müslim tebaadan alınan vergi de,

---

gelenler için, devamlı bir gelir (fey) olur." Müslümanlar halîfenin bu görüşünü uygun bularak kabul ettiler. Halk, Hz. Ömer'den Şam bölgesi arazisini de Rasûlüllah'ın Hayber arazisini taksim ettiği gibi taksim etmesini istemişlerdi. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Öyle yaparsam sizden sonraki Müslümanlara bir şey bırakmamış olurum" dedi. Ve Şam bölgesinde de, Irak'a yaptığı uygulamayı tatbik etti. Arâziyi eski sâhiblerine bırakarak Müslümanlara harâç vermeleri şartını koydu.

(*) Cerîb'ın alanı, beldelerin örfüne göre değişir. Ba'zı beldelerde bir cerîb on bin zirâ', ba'zılarında ise üçbin altıyü zirâ'dır. (Şimdiki ölçü ile 2.025 m², Bkz. A. Şafak, Ahkâmü's-Sultaniye trc. dipnot s. 170); Ö. Nasuhi Bilmen, Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, IV., s. 130.

(65) Bkz. Eutichius (Said b. el-Bitrik, Ölm, 328 Hicrî), et-Tarîh el-Mecmû; naşir zeyli.

İslâm ülkesi vilâyetleri halkının İslâm'ı kabul etmelerine bağlı olarak gittikçe azalıyordu. Zira İslâm'ı kabul edenlerden bu vergi kaldırılıyordu.

İmam Maverdî, harâç vergisinden bahsederken şöyle demiştir: "Harâç, arazinin mülkiyeti üzerine tahakkuk ettirilen, bu topraktan ödenen vergidir. Harâç hakkında Kur'ân'da bulunan delîl, cizye hakkındaki delîlden farklıdır. Bu bakımdan iş imamların ictihâdına kalmıştır." Maverdî başka bir yerde de şöyle der:

Araziler dört kısma ayrılır:

a) Bizzat müslümanların ihyâ etmiş olduğu arazi. Bu topraklar öşrî arazidir, harâç vergisi konulamaz.

b) İslâmiyeti kabul etmiş kimselerin arazileri. Bu araziler üzerinde en çok hak sahibi olanlar onlardır. Bu nevi arazi, Şâfiî mezhebine göre, öşrî arazi sayılır ve harâç vergisi alınamaz.

c) Müşriklerden savaşla, kılıç kuvvetiyle alınan araziler. Bu cins topraklar, Şafiî (r.a.)'ye göre, ganîmet sayılır ve savaşçılar arasında dağıtılır. Mülkiyeti savaşçılara ait olur ve onun gelirinden öşür öderler. Böylece, öşrî arazi olan toprak üzerine harâç vergisi konulamaz.

d) Sulh yoluyla, anlaşmayla, müşrik sahipleri elinde bırakılan araziler. İşte bu araziler, üzerine harâç vergisi konulması gereken arazilerdir."

Maverdî kitabının 132. sahifesinde ise şöyle der:

"Müslümanların ele geçirdikleri araziler üç kısma ayrılır:

a) Zor kullanılarak savaş yoluyla ele geçirilip, öldürmek, esir etmek ya da sürmek şartıyle sahiplerinin elinden alınan araziler: Bu arazilerin, müslümanların eline geçtikten sonraki hukukî durumu hakkında, fakîhler ihtilâf etmişlerdir. Şafiî, bu arazinin diğer mallar gibi ganîmet olduğunu ve fâtihler arasında dağıtılması gerektiğini kabul eder. Ancak hak sahipleri, gönüllü haklarından vazgeçecek olurlarsa, geliri müslümanların işlerine harcanmak üzere vakfedilebileceğini savunur. İmâm Mâlik'e göre; bu yolla ganîmet olarak ele geçirilen araziler, müslüman-

ların ihtiyaçları için vakıf arazi olur. Savaşçılar arasında taksîm etmek doğru değildir. Ebû Hanîfe ise şöyle der: "Halife bu araziyi savaşçılara taksîm etmekte veya müşrik sahiplerinde bırakmakta serbesttir. Savaşçılar arasında taksîm ederse öşrî arazi olur. Üzerine harâc vergisi tahakkuk ettirerek eski sahipleri olan müşriklerin elinde bırakırsa harâç arazisi hükmünü alır."

Halifeler, vâli ve komutanlara bağlı olmayan, doğrudan kendi adlarına görev yapan, harâç toplama me'murları tayin ediyorlardı. Bu memurar, harâç gelirinden asker maaşları verirler, umumî işlerin görülmesi için gereken harcamaları yaparlar, geri kalan bölümü ise harâç vergisinin harcanağı yerlere sarfedilmesi için devlet hazînesine gönderirlerdi.

Ebû Yusuf, Kitabu'l-harâc'ında harâç âmilliğine getirilecek kişinin taşıması gereken özellikleri saymış ve şöyle demiştir: "O kişinin, fakîh, âlim, re'y ehli ile istişâre eden ve temiz ahlâklı olması, Allah'ın emirlerini ifâ ederken hiçbir kınayanın kınamasından korkmaması gerekir. Hüküm verdiği zaman, zulüm etmesinden endişe edilmemelidir."

Özet olarak, Hulefâ-i Râşidîn devri, adâlet ve müsamaha devridir. Bu dönemde cizye toplamak hususunda vâliler şiddet göstermemişlerdir. Araziden alınan vergiler, arazinin genişliği, veriminin bolluğu ve mahsûlün cinsine göre takdir edilirdi. Verginin tamamı nakden değil bir kısmı aynen (mal olarak) ödenirdi. Vâliler, harâç vâridatını artırmak için sulama işleriyle bilfiil meşgûl oluyorlardı. Yine onlar, su bentlerinin yapılması, geniş kanallar ve köprüler inşa edilmesi ve bunların korunarak temiz tutulmasını murakabe etmişlerdir. Zira bu sebeplerden mahsûl azalınca vergi miktarı düşüyordu.

Harâc vâridatının toplanmasında iki usul vardır:

a) Nizâmü'l-mukaseme,

b) Nizâmü'l-iltizâm.

a) Nizâmü'l-mukaseme:

Bu usûlde halifenin, harâcın toplanmasını bizzat kontrol ve deruh-

te ettiğini, vâli ve harâc toplama me'murlarını çok sıkı hesaba çektiğini görürüz. Hz. Ömer'in vergi me'murlarını murakabesi, o dereceye ulaşmıştır ki, o, bu me'murları görevlendirmeden önce sahip oldukları mallarını saydırır, görevlerini bitirdikten sonra, tekrar saydırarak bir fazlalık olursa, bu fazlalığın tamamına veya bir kısmına el koyar ve hazineye devrederdi. Ancak bu artışın meşrû' yollardan olduğu ortaya çıkarsa, bu malı me'mura bırakırdı.

b) İltizâm veya İkta' usûlü:

Bu usûl, Rasûlüllâh (s.a.) zamanında başlar. Nitekim Rasûlüllâh (s.a.), Müzeyne ve Cüheyne kabîlesinden bazı insanlara imâr etmeleri niyetiyle arazi vermiş; ancak onlar bu araziyi imâr etmemişlerdi. Başkaları gelip bu araziyi imâr edince Cüheyne ve Müzeyne kabîleleri, davacı olarak Hz Ömer'in hakemliğine başvurdular. Hz. Ömer: "Kim sahip olduğu araziyi terk eder, üç yıl süresince ona bakmaz ve imâr etmez de bu sebeple o araziyi başkaları gelip imâr edecek olursa, bu kişiler o araziye sahip olmaya daha haklıdırlar" dedi. Hz. Osman b. Affan, en-Nehreyn arazisini Abdullah b. Mes'ûd'a, Hürmüz köyünü de Sa'd b. Ebî Vakkas'a ikta' olarak vermişti.

Makrîzî, Emevî ve Abbâsî halifelerinin Mısır arazisinin mülkiyetini yakın adamlarına verdiklerini zikreder(66). Mısır'ın harâç gelirinden askerin maaşı verilir ve gereken devlet harcamaları da yapıldıktan sonra geriye kalanı hazineye gönderilirdi. İkta' olarak verilen bu araziler, ikta' sahiplerinin elinde kalıyordu.

Maverdî, ikta'nın iki çeşit olduğunu zikreder ve şöyle der:(67) "İkta' iki çeşittir:

a) Sadece gelirinden faydalanmak üzere ikta',

b) Mülk olarak verilmek suretiyle ikta'. Bu ikinci temliken ikta' araziler de:

aa) İhyâ edilmemiş araziler,

bb) Ma'mûr, ihyâ edilmiş araziler olmak üzere ikiye ayrılır. İhyâ edilmiş ma'mûr araziler de ikiye ayrılır:

---

(66) Hıtat, I, 67.

(67) el-Ahkâmü's-Sultaniyye, 181-182.

Sahibi bilinen araziler. Bu araziler, İslâm ülkesinde ise halife, Beytülmâl'in hakkının (alınacak vergi) dışında hiçbir şeye karışmaz. İkta' mümkün değildir. Eğer Dâru'l-harpte olup müslümanların eline geçmiş ise İmâm'ın bu arazinin mülkiyetini bir kişiye vermesi (ikta'ı) câiz olur.

Prof. Adolf Grohmann, devlet arazisinin kiraya verilmesi veya bu arazinin kefâletle devri yolunu açıklarken şöyle der: "Bu işler Mısır'da harâç mütevellîsinin idâresinde, Fustat'da Amr b. Âs câmiinde açık arttırma yoluyla yapılırdı. Burada topraklar bölge bölge, kesim kesim tanıtılır, açık arttırmada kimde kalırsa 4 yıl müddetle o kimseye bırakılırdı"[68] Makrîzî, bu hususta şu bilgiyi vermiştir: "Mısır harâc mütevellîsi, Fustat'da Amr b. Âs câmiinde, arazi kiracılarının da hazır olduğu bir vakitte oturur, köy ve şehir halkı etrafına toplanırlardı. Bu sırada tellâl, arazileri parça parça tanıtır, harâç me'murunun önündeki kâtipler bu arazilerin sınırlarını yazar, bu arazileri alanların üzerine kaydederlerdi. Arazileri alanlar, yıllara göre değişen, susuzluk, taşmalar vs. sebeplerle dört yıllığına kabul ederlerdi. Bu iş bitince, arazileri kiralayıp teminatı verenler, kendi bölgesine giderdi. Her biri, arazisinin zirâatını deruhte eder, köprülerini yaptırır ve tamir ettirir, bölgesinin diğer işlerini bizzat kendisi, ailesi ve bu iş için görevlendirdiği kişiler yürütürdü. Her birinin ödemesi gereken harâcın miktarı, ödemeye başlangıç tarihi ve taksitleri belirtilir, kefâletinin tutarı hesap edilirdi. Bu arazide yol ve köprülerinin tamiri, su arkı ve kanallarının açılması için yaptığı harcamalar harâç vâridatından düşülürdü. Her sene, harâç meblâğından bir miktar kefiller ve kiracılar nezdinde bırakılırdı"[69].

Sevâd bölgesinin yıllık harâç vâridatı, Hz. Ömer zamanında 120.000.000 dirheme ulaşmıştı. Ubeydullah b. Ziyad'ın vâliliği zamanında 135.000.000 dirhem, Haccâc b. Yusuf zamanında 188.000.000 dirheme bâliğ olan bu miktar, Hz. Ömer b. Abdülaziz döneminde 120.000.000 dirheme indi. Ömer b. Hübeyre'nin vâliliği sırasında askerin yiyecek ve giyecek masrafı ve savaşanların maaşları hariç 100.000.000 dirhemdi. Yusuf b. Ömer zamanında da 100.000.000 dirhem olarak gerçekleşmişti. Yusuf b. Ömer bu miktardan 60-70 milyon kadarını hilâfet

(68) Ar. Pap. II, s. 64, 665.
(69) Hıtat, I, 82

merkezine gönderiyor; 16 milyon dirhemini maiyetinde bulunan Şam askerine harcıyor; 4 milyon dirhemini posta ve istihbârat teşkilâtına, 2 milyon dirhemini tabiî musîbet ve âfetlere ayırıyor; bütün bunlar çıktıktan sonra yanında zâbıta teşkilâtına ve diğer gereken yerlere harcanmak üzere 10 milyon dirhem kalıyordu.

Abdülmelik b. Mervân zamanında Şam bölgesinin harâç vâridatı 1.730.00 dinara ulaşmıştı. Bu miktarın 180.000 dinarı Ürdün, 350.000 dinarı Filistin, 400.000 dinarı Dımeşk, 800.000 dinarı da Humus, Kinnesrin ve el-Avâsım'dan alınıyordu[70].

Mısır'ın harâç gelirlerine gelince, İbn Abdi'l-Hakem şöyle der: "Abdülmelik b. Mesleme, bize şöyle haber verdi: Amr b. Âs Mısır'ı fethedince, ihtiyarlar, çocuklar ve kadınlar hariç bülûğ çağına ulaşmış ve bu çağı geçmiş olan bütün Kıbtî asıllı erkeklerin kişi başına yıllık iki dinar vermeleri şartıyle sulh yaptı. Bu erkekleri saydılar, onların mevcudu 8.000.000'a ulaştı"[71].

Biz bu miktarın sıhhatinden şüphe ediyoruz. Zira bu nüfusa göre sadece şahıs başına alınan "Cizyetü'r-rüûs" hesap edilecek olursa, miktarı 16.000.000 dinara ulaşır. Halbuki Amr, bu vergiyi 12.000.000 olarak toplamıştır. Bazı kişiler: "Geriye kalan 4 milyon dinarı Amr, ordusu için, ordusunda yapacağı ıslâhatlar için alıkoymuştur", diyorlar. Bununla beraber, Mısır'da yapılacak ıslâhata sarfedilecek meblâğı karşılayabilecek arazi vergisini de hesaba katmadık. Doğrusu, bu cizye verecek durumda olan nüfusun 8 milyon değil, 6.000.000 olmasıdır. Çünkü Hulefâ-i Râşidîn dönemi ile Emevîler zamanında Mısır halkının toplam nüfusu 15 milyon ile 18 milyon arasında değişiyordu. Bu hesap, tarihçi Milne'nin, "Bizanslılar zamanında Mısır" (A History of Egypt under Roman Rule) adlı kitabında gösterdiği miktarlarla mütenâsiptir. Şöyle ki: Mısır halkının Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki nüfûsu, Bizanslılar zamanındaki nüfuslarından daha az değildi. Zira bu arada harpler, kıtlıklar veya vebâ salgını görülmemişti[72].

---

(70) C. Zeydan, Tarîhu't-temeddüni'l-İslâmî, I, 175.

(71) Fütûhu Mısr s. 156.

(72) Bkz. H. İbrahim Hasan, en-Nüzumu'l-İslâmiyye (3. baskı), s. 251-252

Amr b. Âs'ın vâliliği esnasında Mısır'ın harâç geliri 12 milyon dinara ulaştı. Ancak halife Hz. Ömer, bu miktara kanâat edemedi ve Mısır'ın İslâm'dan önce ödemekte olduğu verginin yarısını bile ödemediğine taaccüp etti. Zira kendisine Mukavkıs zamanında Mısır harâcının 20 milyon, hatta 24.400.000 dinara ulaştığı haber verilmişti.

Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler zamanında ziraat edilen arazi 6 milyon feddân civarında idi. Mısırlılar, bu arazinin üçte ikisine ulaşan bölümünde (yaklaşık 4 milyon feddân) buğday ve arpa ziraati yapıyordu. Bir feddân (4.200 m^2) arazinin mahsulü 7 keyl olunca, buğday ve arpa ekilen arazinin tüm mahsûlü:

$$\frac{7 \times 4.000.000 \text{ feddân}}{12} = 2.333.333 \text{ irdeb.}$$

Yüzde 2 esasına göre bu gelirden devletin payı:

$$\frac{2 \times (2.333.333)}{100} = 46{,}666 \text{ irdeb olur.}$$

Buradan toprak vergisinin yüzde iki olduğu anlaşılır. Bu hususta Ya'kûbî şöyle der: "Bu sene içinde Amr b. Âs, İskenderiye ve Mısır'ın diğer merkezlerini (a'mâl) fethetti. Cizyetü'r-rüûs olarak kişi başına 1 dinar ve arazi gelirinin 100 irdebinden 2 irdebini vergi alarak 14 milyon dinar topladı. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in vâliliği döneminde Mısır'ın harâç vâridâtı 14 milyon dinara ulaştı. Sonra bu miktar, azalmaya başladı, hatta Emevî Halifesi Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) zamanında 12 milyon dinara düştü. Hişam b. Abdülmelik zamanında (105-125/724-743) Ubeydullah b. Habhab'ın vâliliği esnasında ise 4 milyon dinara kadar indi. Bu azalma, Mısır halkının çoğunun müslümanlığı kabul etmesi ve vâlilerin sulama faaliyetleriyle uğraşmaktan vazgeçmelerine yakından bağlıdır[73].

Sözün kısası, Emevîler devrinde Irak'ın harâç vâridâtı 130 milyon dirhem, Mısır'ın 36 milyon, Şam'ın 20 milyon dirhem civarındaydı. Bu bölgelerin toplam harâç vâridâtı 186 milyon dirheme bâliğ oluyordu. Kayda geçirilmemiş olduğu için ödedikleri harâç vâridâtının miktarı bi-

(73) Tarih, II, 166-177.

linmeyen diğer bölgelerin ödediği harâç bu miktarın dışındadır[74].

b) Öşür (Gümrük Resmî):

Gümrük vergisi sistemi Hz. Ömer b. Hattâb devrinde uygulanmaya başlamıştır. Ebû Musâ el-Eş'arî, Hz. Ömer'e, harbîlerin (yani müslümanlarla aralarında andlaşma olmayan kâfirlerin) ülkesine gidip gelen müslüman tüccarlardan, o devlet idarecilerinin öşür (onda bir vergi) aldıklarını yazmıştı. Bunun üzerine Hz. Ömer: "onlar müslüman ticaret adamlarından nasıl vergi alıyorlarsa, sen de onların tüccarlarından onların aldığı miktarda onda bir al. Zımmîlerden öşürün yarısını, yani 20 dirhemde 1 dirhem al. Müslüman tüccarlardan 40'ta 1 al. Müslümanların 100 dirhemden az olan malları için birşey alma, malları 200 dirheme ulaşınca 5 dirhem alman gerekir."

Dâru'l-harb'den İslâm ülkesine mal getiren kâfir tüccarların, memlekete mal sokmalarına izin verilirken başka bir miktar şart koşulmamışsa, mallardan 1/10 oranında (öşür) gümrük alınır.

İmâm Şafiî, devlet başkanının bu vergiyi arttırabileceği, yirmide bire (nısf-ı öşür) düşürebileceği ve eğer kaldırılmasının faydalı olacağını görürse kaldırabileceğine hükmetmiştir. İslâm ülkesine ticaret için gelen bir harbînin ticaret malından, gidiş-gelişi tekerrür etse de yeni mal getirmedikçe yıl içinde sadece bir def'a vergi alınır. Müslümanlardan, ancak tâcirin kendi memleketinden başka bir memlekete gittiği zaman bu vergi alınırdı.

c) Zekât:

Zekât ve sadaka terimleri aynı mânâya gelir. Arttırmak mânâsına gelen "Ezkâ" fiilinden alınmıştır. Veya temizlemek mânâsına gelen "Zekkâ" fiilinden alınmıştır. Bir kimse bir şeyi temizlediğinde "Zekkâhü (onu temizledi)" denir. Bir kimsenin malının bir kısmını ayırıp,

(74) Bkz. H. İbrahim Hasan, en-Nüzumul-İslâmiyye, (3. baskı), s. 256.259.

onu tasadduk etmesinin, bu malın bereketlenmesi ve artmasına kefil olacağına işaret için bu isimle isimlendirilmiştir. Aynı zamanda malın bir kısmının zekât olarak verilmesi, o malı temizler. Zekât, sahibini hased ve çekememezlik dolu bakışlardan uzaklaştırır ve onun nefsinden cimrilik ve kendini başkalarına tercih etme temayüllerini giderir. Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onların mallarından bir zekât al ki, onunla kendilerini temize çıkarmış (günahlardan kurtarmış) mallarına bereket vermiş olsun..."[75] Zekât, müslüman zenginlerden alınıp, müslüman fakirlere dağıtılan bir vergidir. Hilâfet merkezinde sadece zekâta tahsis edilmiş bir dîvan (hususî daire) vardı. Bu dîvanın diğer vilâyetlerde şubeleri bulunuyordu. Nisab miktarı mala sahip müslümanların malik oldukları malın kırkta birini (%2,5) zekât olarak ödemeleri gereklidir. Bu meblâğ, nakit paranın veya başka bir ifade ile iki çeşit nakdin (altın veya gümüşün) zekâtıdır.

/' Deve, sığır (manda dahil), koyun ve keçiden ibâret ehlî hayvanlardan saime olanların(*) zekâtına gelince, kırk koyundan yüz koyuna kadar bir koyun zekât olarak alınır. Yüzbir koyundan sonra her yüz koyun için bir koyun alınır. Keçi de koyundan sayılır ve aynı hükme tâbi'dir. Saime olan develerin nisabı beş'dir. Beş deveden 24 deveye kadar bir koyun, 25 deve için ise bir yaşında veya daha küçük bir dişi deve alınır. Sığır ve mandaların nisâb miktarı otuzdur. Otuz sığır için erkek veya dişi bir yaşında bir dana zekât olarak alınır. 40 sığıra ulaşınca iki yaşında erkek veya dişi bir dana vermek gerekir. Atlar, harp vasıtası kabul edildiği takdirde bunlara zekât düşmez. Bütün bu miktarlar, bu hayvanlar serbest koruluklarda otladığı zaman gerekir. Eğer bu hayvanlar, kırlarda otlamıyor ve sadece sahibi tarafından besleniyorsa onlar için zekât yoktur. Ticaret için kullanılan hayvanlar için ise ticaret zekâtı verilir[76].

Ticaret mallarının zekâtları:

---

(75) Tevbe (9), 103.

(*) Bunlardan, senenin yarısından ziyade bir müddetle, serbest mer'alarda, kırlarda sütleri alınmak, üremeleri veya semizlenmeleri te'min edilmek maksadiyle otlayıp duranlara "saime" denir. (Bilmen, Ö. Nasuhi, Büyük İslâm İlmihali, 340).

(76) Maverdi, Age., 108-117.

Ticaret malları ve eşyalarının zekâtı, kıymetlerinin altın ve gümüşün nisâb miktarına (ikiyüz dirhem gümüş veya yirmi miskal altın) ulaşması ve üzerinden bir yıl geçmesi şartıyla kırkta bir olarak (% 2,5) verilir. Nisâb miktarına ulaşmayan ve üzerinden bir yıl geçmeyen ticaret eşya ve mallarına zekât gerekmez.

Madenlerin ve definelerin zekâtı:

Bunlar, yer altında bulunan mallardır. Bu mallar, Allahü Teâlâ tarafından yer altında yaratılmış ve herhangi bir kimse tarafından yer altına konulmamış madenler ile eski kavimlerin yer altına gömdüğü hazine ve definelerdir. Hasan el-Basrî bunlar hakkında şöyle demiştir: "Dâru'l-harb'deki arazide bulunan definede humüs (beşte bir) vergi vâciptir. Dârü'l-İslâm'da bulunan define için ise zekât vardır. Bunun miktarı da kırkta birdir"[77].

Arazi mahsûlatının zekâtı:

Bu ürünler, yağmur veya tabii olarak çıkan çay ve ırmak suları ile yorgunluğa muhtaç olmaksızın sulanan bir araziden elde ediliyorsa, onda biri zekât verilir. Dolap veya buna benzer vasıtalarla sulanan araziden çıkarılacak olursa 20'de bir zekât gerekir. Bu mahsûlatın zekâta tâbi' olması için araziden kâr ve gelir elde edilmesi, mahsûlatın çoğaltılması maksadına bağlı olarak üretilmesi gerekir[78].

Zekât malları sadece şu âyet-i kerîme'de zikredilen şahıslara dağıtılır: "Sadakalar (zekâtlar), Allah'dan bir farz olarak ancak, fakirlere, düşkünlere, zekât toplama işinde çalışan memurlara, kalbleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlara, kölelik altında bulunanlara, borçlulara, Allah yoluna ve yolcuya mahsustur. (Toplanan zekât, ancak bu sayılan yerlere verilir). Allah bilendir, hikmet sahibidir"[79].

d) Cizye:

Beytülmâlin gelir kaynaklarından olan cizye, bazı özel şartları taşıyan kimselerin ödediği belirli miktarda bir vergidir. Her sene muay-

(77) Bk. Sahih-i Buhâri, Kitabu'z-zekât.

(78) Bkz. el-Câmi' li'l-Ahkâmi'l-Kur'ân, VII, 99; el-Fıkh alâ mezâhibi'l-erbea ve Sahihu'l-Buharî, zekât bölümleri.

(79) Tevbe (9), 60.

yen vakitlerde toplanan vergi mallarından olmaları bakımından harâç'a benzer. Ancak cizye, insan başına vazolunmuş bir vergidir. Cizye ödeyen şahıs müslüman olacak olursa bu vergi düşer. Cizye vergisi Kur'ân-ı Kerîm'in şu âyetiyle sabit kılınmıştır: "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Rasûlü'nün haram kıldığını, haram saymayan ve hak dinini din edinmeyen kimselerle küçül(üp boyun eğ)erek elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın"[80]. (Yani, onları İslâm ahkâmına boyun eğdirinceye kadar savaşın). Harâç ise, araziden alınır. Arazi sahibinin müslüman olması ile de düşmez. Harâç vergisi, ictihadla sabit olmuştur.

İslâm devletinin tebeası olan müslümanlarla, gayr-i müslümlerin, devletin sağladığı umûmî menfaatlerden faydalanmak hususunda müsavî oldukları ve haklardan aynı ölçüde yararlandıkları gibi, aynı devletin mes'ûliyetini yüklenen bu iki grubun mükellefiyetlerde de eşit olması için, müslümanlara zekâtın farz kılınmasına karşılık, gayr-i müslimlere de cizye vergisi konulmuştur. "Zira, zımmîlerin (gayr-i müslim tebanın) deve, sığır ve koyunları için zekât yoktur." Onların erkekleri de kadınları da, sahip oldukları bu malları için zekât vermezler. Cizye, zımmî üzerine, diğer borçların gerektirdiği bütün sorumlulukları gerektiren ve o yollarla edâ edilmeyi icabettiren bir borç değildir. Şöyle ki: Üzerine cizye terettüp eden kişi cizyeyi ödemeden ölecek veya ödemeden önce İslâm'ı kabul edecek olursa, bu cizye onun mirasından istenemez.

Cizye, gayr-i müslimlerden, ödemeye gücü yeten, akıllı ve hür erkeklerden alınır. Kadınlar, kendilerine sadaka verilen fakirler, çalışmaya gücü yetmeyenler, a'mâlar, kötürümler, mecnûnlar veya bunların dışında âfete uğrayanlardan cizye alınmaz. Yine zengin olmayan, kilise ve manastırlara çekilmiş din adamlarından da cizye alınmaz.

Şerîatın, müslüman oldukları takdirde cihad yapmakla mükellef olacakların dışındakilere cizye koymadığı görülmektedir. Şerîat, cihâd'dan muâf tuttuğu şahısları cizye'den de muâf tutmuştur. Bu konuda Maverdî şöyle demiştir: "Cizye vergisinin adı "cezâ" 'dan türemiştir. İslâm devleti idarecilerinin (ülü'l-emr), Ehl-i Kitâb'dan, İslâm ülkesinde

(80) Tevbe (9), 29.

ikamet etmek için İslâm devletinin zimmetine giren, onun himayesini kabul edenler üzerine cizye vergisi koymaları gerekir. Bu vergi karşılığında, idarecilerin, cizye ödeyen gayr-i müslimler için iki hakkı te'mîn etmeleri gerekir. Bunlar, onların emniyetini sağlamak ve onları himâye etmektir."

Cizyenin miktarına gelince, İmâm-ı A'zâm Ebû Hanife, bunu üçe ayırmıştır:

1 — Zenginler: Bunlardan şahıs başına 48 dirhem,

2 — Orta halliler: Bunlardan şahıs başına 24 dirhem,

3— Çalışıp kazanan fakirler: Bunlardan da şahıs başına 12 dirhem, cizye alınır.

Cizyenin toplanması hususunda Allahü Teâlâ ve İslâm'ın önderi Rasûlü, cizyeyi toplarken, Ehl-i Kitâb'a yumuşak ve insaflı davranılmasını, nefisleri ve mallarının vâli ve vergi memurlarının nâhoş hareketlerinden korunmasını tavsiye etmişlerdir. Fıkhî kaideler veya İslâm anayasası, cizye ödeyenlerden cizyeyi toplama yolu hakkında, "Cizyeyi ödemeleri için zımmîlerden herhangi birinin dövülemiyeceği, güneşte veya daha başka yerde ayakta bekletilemiyeceği, onların bedenleri üzerine hoşa gitmeyen bir şeyin konulamıyacağı, aksine onlara karşı yumuşak davranılmasını ve borçlarını edâ edinceye kadar hapsedilmelerini zarûri kılar."

Müslümanların İslâm'ın ilk dönemlerinde, Ehl-i Kitâb'a karşı muâmelelerine dair gelen haberler, çoktur. Bunlar, müslümanların adâletli ve yumuşak davranış ruhuna ve şerefli üstün hislerine ve benzeri güzel vasıflarına açık bir şekilde şahitlik etmektedir. İmâm Ebû Yusuf, Ebû Zubyân'ın şöyle dediğini bildirir: "Bir gazvede Selmân-ı Fârisî ile birlikteydik. Meyve toplamış bir adam geldi. Topladığı meyveleri arkadaşlarına dağıtmaya başladı. Selmân-ı Fârisî'ye gelince, Selmân onu azarladı. Selmân-ı Fârisî'yi tanımayan bu adam, aynı şekilde karşılık verdi. Kendisine; "Ne yaptın? O Selmân'dır!" denilince, geriye döndü özür diledi ve Selmân-ı Fârisî'ye şöyle dedi: "Ey Abdullah'ın babası! Zımmîlerin malı bize helâl değil midir?" Selmân-ı Fârisî: "Üç kimse vardır ki, bunlar senin dalâlet ve körlükten hidâyete, fakirlikten zenginliğe kavuşmana sebep olur. Bunlardan birine arkadaş olursan, sen onun ye-

meğini yersin, o da senin yemeğini yer, gitmek istediği yönden onu çevirmemek şartıyla sen onun hayvanına binersin o da senin hayvanına biner" dedi.

Rivâyet edildiğine göre, Hz. Ömer, birgün bir eve uğramış; o evin kapısında çok yaşlı ve a'ma bir dilenciyle karşılaşmış. Hz. Ömer, dilencinin arkasından koluna vurmuş ve şöyle demiş; "Hangi dindensin?" dilenci Yahudî olduğunu söyleyince, ona: "Seni, gördüğüm hale düşüren nedir?" diye sormuştu. Dilenci: "Cizye, ihtiyaç ve yaşlılık!" karşılığını verince, onun elinden tutmuş, evine götürerek ona az çok bir şeyler verdikten sonra Beytülmâl görevlisine göndermiş ve ona: "Bu ve bunun gibilerle ilgilen. Vallahi gençliklerinde faydalandığımız bu kişileri ihtiyarlıklarında terkedecek olursak âdil davranmamış oluruz. Sadakalar ancak fakir ve miskinler içindir. Bu adam Kitâb Ehli'nin miskinlerindendir" demiş, bu ve bunun gibilerden cizye vergisini kaldırmıştır[81].

Abbasî devletinin güç ve saltanatının zirvesinde olduğu dönemde, Halife Harun Reşîd'in kadısı olan Ebû Yusuf, Halife'ye yazdığı yazısında şöyle diyordu: "Ey mü'minlerin emîri! Allah gücünü artırsın. Muhakkak, amcanın oğlu Muhammed (s.a.)'in zimmet ehline yumuşaklıkla muâmelede bulunmanız, onlara zulüm ve işkence yapılmaması, takatlarının üzerinde güç yükletilmemesi, üzerlerine gereken ödemelerden başka mallarının alınmaması için durumlarını incelemeniz, araştırmanız gerekir. Rasûlüllah (s.a.)'dan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Anlaşma yapılmış kişiye zulmeden ve ona gücü yetmeyecek yükler yükleyen kişinin hasmı bizzat ben'im." Ömer b. Hattâb (r.a.)'ın vefatı sırasında söylediği son tavsiyelerinden biri şöyleydi: "Benden sonra halife olacak kişiye, Rasûlüllah (s.a.)'ın himâyesine riâyet etmesini, zimmîlere verdiği ahidleri yerine getirmesini, onların haklarını müdâfaa yolunda çarpışmasını ve onlara takatlerinin yetmiyeceği yük yüklememesini tavsiye ederim."

Nâfi, İbn Ömer'in şöyle dediğini nakleder: "Rasûlüllah'ın son sözleri şunlar olmuştu: Zimmetime aldıklarım hususunda (zımmîler) benim hak-

(81) Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-harâç, 70.

kımı ihmâl etmeyin, onların haklarını koruyunuz." İbn Abbâs'dan da onun şöyle dediği nakledilmiştir: "Zimmet ehlinin malları için ancak af yardır."

e) Fey' ve Ganîmet:

Fey', müslümanların müşriklerden sulh yoluyla, savaşsız, savaş için at ve develer koşturmaksızın aldıkları mallardır.

Fey'in beşte biri (hums), Rasûlüllah (s.a.) içindi. Fey'i beş eşit parçaya ayırır, Allahü Teâlâ'nın kavli mûcibince her sehmi pay sahiplerine verirdi. Bu âyetin meâli şöyledir: "Allah'ın, o kent halkından, Rasûl'üne verdiği ganimetler (fey'), Allah'a, Rasûlüne, (Rasûlüne) akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara, (yolda kalan) yolcuya aittir..."[82] Rasûlüllah (s.a.)'ın vefatından sonra onun payı Beytülmâl'e verildi. Geriye kalan 4/5'lük miktar ise Hz. Ömer'in maaş defteri (dîvanlar) tutturarak askerlere maaş bağlanmasına kadar askerler arasında dağıtılıyordu.

Ganîmet ise, müslümanların, müşrik ordusunun elinden savaş yoluyla ele geçirdiği herşeydir. Dört grubu içine alır:

a) Esirler,
b) Sebaya (kadın ve çocuk esirler),
c) Araziler,
d) Taşınabilir mallar.

Esirler, müslümanlar tarafından esir alınan, kâfir askerlerdir. Sebâya ise, düşmanın çocuk ve kadınlarından müslümanlar eline esir düşenlerdir. Bunların öldürülmesi câiz değildir; ancak ganimetler cümlesinden olarak taksim edilir. Bu kadınlar Ehl-i Kitâb dışından, —putperestler ve Dehrîler gibi— Kitâb sahibi olmayan topluluklardan olup İslâm'ı kabul etmekten kaçınırlarsa, öldürülür veya köle edinilirler. Bunların fidye karşılığı bırakılması da câizdir. Eğer bu esirler, kavimlerine esir düşmüş müslüman esirlerle değiştirilecek olurlarsa, hisse sahibi savaşçılara bu esirlerin karşılığı ödenir. Lûtuf olarak bırakıldıkları takdirde de pay sahiplerine bedelleri ödenir. Peygamber Efendi-

(82) Haşr (59) 7.

miz'in; Huneyn gazvesinde ele geçirilen kadın ve çocuk esirleri askerlere dağıtmış olduğu sırada, kendisine gelip esirlerinin salıverilmesi için şefkat ve merhamet dileyen Hevâzinlilere yaptığı muâmele bu uygulamaya delîl teşkil etmektedir. Savaş yoluyla alınan düşman arazilerinin sahipleri bu arazilerden çıkarılıyordu. Zira bu araziler taşınabilen ganîmet malları gibi bir ganimetti. Devlet başkanının bu araziler hakkında yapacağı muâmele hususunda ihtilâf edilmiştir. Şöyle ki: Bu araziler müslümanların ihtiyaçlarının karşılanması için mi vakfedilecek? Yoksa muhâripler arasında mı taksim edilecek? İmâm Şafiî, Ebû Bekir (r.a.)'in yaptığı gibi taksim edilmesini kabul eder. İmâm Mâlik, Hz. Ömer'in yaptığı gibi vakıf arazi olarak kalacağını belirtir. İmâm-ı A'zam Ebû Hanife ise devlet başkanının onu taksim etmek veya vakfetmek arasında serbest olacağını kabul etmiştir.

Taşınabilir ganimet mallarına gelince, bunlar, hayvanlar, her türlü eşya ve paralar gibi taşınabilir şeylerdir. Bu türden ganimetler, muhâsaraya katılan savaşçılar arasında taksim ediliyordu. Öldürülen düşman askerlerinin elbiseleri, silâh ve hayvanları da aynı şekilde bu uygulamaya tâbi'dir. Rasûlüllah (s.a.), bunları uygun gördüğü şekilde taksim ediyordu.

Sahabe-i Kirâm, Bedir Gazvesi ganimetlerinin taksiminde ihtilâfa düşünce, Allahü Teâlâ şu âyet-i kerîm'ede ganimetlerin taksim usulünü açıkladı: "Eğer Allah'a ve (hak ile bâtılın) ayrılma gününde, o iki topluluğun karşılaştığı (Bedir) gününde kulumuz (Muhammed)'e indirdiğimiz (âyetler)'e inanmışsanız bilin ki ganimet (olarak) aldığınız şeylerin beşte biri, Allah'a, Rasûlü'ne ve (Allah'ın Rasûlü ile) akrabalığı bulunan (lar)a, yetimlere, yoksullara ve yolcu(lar)a aittir. Allah herşeye kadirdir.[83]. Bu ganimetlerin beşte biri bu âyet-i kerimede zikredilenlerle birlikte devlet başkanı için ayrılıyor geriye kalan beşte dördü de fâtihlerin hakkı olarak onlara veriliyordu[84].

B. Emevîler Devrinde Vergiler:

Emevîler devrinde, Hulefâ-i Râşidîn devrinde alınan vergilerin mik-

(83) Enfâl (8), 41.
(84) Mâverdî, el-Akâmu's-sultâniyye, 125-127.

tarları artırıldı. Emevî halifeleri, önceki halifelerin kararlaştırmış olduğu kaidelere riâyet etmediler, aksine onların koyduğu sınırları aştılar. Nitekim Muâviye b. Ebî Süfyân, Mısır vâlisi Verdân'a: "Kıbtîlerden aldığın vergiyi şahıs başına bir kırat artır" emrini verdi. Verdân ise kendine: "Onlarla yapılan sözleşmede verginin artırılmayacağı yazıldığı halde nasıl artırabilirim?" diye yazmıştı. İslâm ülkesinin diğer vilâyetlerinde de uygulama bundan farklı değildi. Haccâc b. Yusuf'un kardeşlerinden biri, Yemen'de haksız olarak ahalinin bazı arazilerini almış, ahali üzerine, İslâm'ın koyduğu öşür dışında "vazife" adı altında bir vergi koymuştu. Bu vergi Yemen halkının kendisine karşı kin ve nefretlerinin iyice artmasına sebep oldu(85).

Abdülmelik b. Mervân zamanında, Horasan bölgesinde oturan halkın yeniden genel bir nüfus sayımı yapıldı. Her şahsın önceden ödediği vergiler doğrultusunda vergiler takdir edildi. Her şahsın önceden ödediği cizye miktarı 3 dinar artırıldı(86). Irak'ta da durum böyle idi. Kaldı ki, Irak'ta halkın çoğunluğu önceden konulmuş vergileri zor ödeyebiliyordu. Bu yeni istisnaî vergiler durumlarını daha da zorlaştırdı.

Von Kremer, Haccâc b. Yusuf'un yeni müslüman olmuş kimseleri, kâfirlerin ödediği cizye vergisi ödemek zorunda bıraktığını, bu uygulama sebebiyle onların Haccâc'a karşı kin ve öfkeyle mukavemet ettiklerini ve Irak'da Emevîlere karşı isyân eden Abdurrahman b. Eş'as'ın saflarına katılışlarını geniş bir şekilde açıklamıştır(87).

Arap tarihçileri, vergi usûlünde daha önceki duruma dönmeyi hedef alan bu siyasetin neticelerini anlatmışlardır. Onlar, Irak bölgesinin, Haccâc'dan sonra durumu en kötü bölge haline geldiği hususunda fikir birliği etmişlerdir. Bu tarihçilerden Ya'kûbî şöyle kaydetmektedir: "Haccâc iftira ve zan üzerine insanları tutuklayan ve bunlarla adam öldürenlerin ilkidir. Onun zamanında harâç vâridatı azaldı, fazla mal toplanamadı. Irak arazisinin tümünden Haccâc, ancak 25 milyon dirhem toplayabildi"(88) Halbuki Muâviye devrinde Irak harâç vâridatı 120 milyon

(85) Belâzurî, Fütûhu'l-büldân, 73.
(86) Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-harâç 23.
(87) Orient Under the Caliphs, 207.
(88) II, 348 vdd.

dirheme ulaşıyordu. Ancak, Haccâc'ın vâliliği döneminde, Irak'ın malî varlığını tüketen Hârici harplerinin, en yoğun ve en şiddetli döneminde bulunduğu hususunu zihinden çıkarmamak lâzımdır.

Her ne kadar Haccâc, genelde Irak halkına ve hassaten Mevalî'ye karşı çok şiddetli muâmelede bulunmuş ise de Emevîlere hizmetinde çok samimi olmuştur. Velid b. Abdülmelik devrinde vukû bulan ölümüne kadar yaklaşık 20 yıl bu hizmetine devam etmiştir. Haccâc, arkasında miras olarak, Kur'ân-ı Kerîm, silâhı ve birkaç yüz gümüş para dışında hiç birşey bırakmamıştı.

Halife Ömer b. Abdülaziz, harâç memurlarına halktan ağırlığı 14 kıratı geçen dirhemlerden almamalarını emretmişti. Bu emir, Hz. Ömer b. Hattâb'ın emrettiği şeydi. Ömer b. Abdülaziz, vergi memurlarının ölçü bakımından Ömer b. Hattâb'ın kararlaştırdığı dirhemlerden daha ağır dirhemler aldıklarını görmüştü ki, bu dirhemler halkın ödediği vergi miktarında fazla bir artışa sebep oluyordu.

C. Beytülmâl (Hazine) Harcamaları:

Anlatılan gelir kaynaklarından toplanan mal ve paralar, halifenin uygun gördüğü devlet işlerine harcanırdı. Bu gelirden, kadıların, vâlilerin, vergi memurlarının, hazine görevlileri ve diğer vazifelilerin maaşları ödeniyordu. Zekât mallarından, vâli ve kadılar için hiçbir harcama yapılmıyordu. Yalnız zekât toplama memurlarının maaşları, zekât gelirinden ödenirdi. Kadı ve vâlilerin maaşlarını azaltmak ve çoğaltmak İmâmın (halifenin) hakları arasındaydı. Asker ücretleri de bu gelirden ödenirdi. Bunların ücretleri, muayyen vakitlerde aldıkları maaşlardır. Rasûlüllah (s.a.) zamanında bu ödenekler belirli ve mahdûd değildi. Askerler, ganimetin beşte dördünü paylaşıyor sahiplerinin elinde bırakılan harâç arazilerinden alınan harâç vâridatı da onlara taksim ediliyordu.

Hz. Ebûbekir, halife olunca, onların tamamına aynı miktarda maaş ödedi. O şöyle diyordu: "Bu maaştır, bunda eşitlik, birini diğerine tercihden hayırlıdır." Hz. Ömer, hilâfet görevini üstlenince, maaşları, İslâm'ı kabul sıralarını esas alarak derecelendirdi. Hulefâ-i Râşidîn dev-

rinin sonuna kadar asker maaşları Hz. Ömer'in uyguladığı bu sisteme göre ödendi. Şam vâlisi Muâviye b. Ebî Süfyân, yardım istemek zorunda kalınca mevcudu 60.000'e yaklaşan askerinin maaşlarına zam yaptı. Onlara yıllık 60 milyon dirhem ödedi. Emevi devletinin temelleri sağlamlaşıp devlet istikrara kavuşunca, halifeler bu büyük rakamı, yarısından daha az bir miktara kadar indirmişlerdir.

Dicle ve Fırat gibi büyük nehirlerden uzak bölgelere su ulaştırılması, büyük kanalların kazılması, ziraat ve diğer ihtiyaçlar için su arklarının açılması faaliyetlerine Beytülmâl'den tahsîsat ayrılıyordu. Bu harcamalara, mahkûmların ve esirlerin yiyecek, içecek, giyecek ve ölenlerinin defni için yapılan masraflar[89]; harp hazırlığı için satın alınan silâhlara yapılan ödemeler; âlimler ve şâirler için verilen maaş ve bahşişler de ilâve edilir.

Burada Hz. Ömer'in koyduğu ödeme sistemini zikretmeden geçemiyeceğiz. O, Araplarla Arap olmayan müslümanlar arasında herhangi bir fark gözetmeksizin, çocukları için ödediği ücretten (maaştan) ayrı olarak, müslümanların harp hizmetlerine karşılık yıllık ödenecek miktarları, maaş defterinde isimlerinin altına kaydettirmiştir.

Burada dikkate alınması gereken, diğer bir husus daha vardır. O da bu halife devrinde maaş alan mevâlinin (Arap olmayan müslümanların) sayılarının pek fazla olmayışıdır. Bunun içindir ki, bu bağışlar, fetihlerde Araplara yardımcı olan İranlı büyük arazi sahipleri Dehkanlara tahsis edilmiş gibiydi. Bu uygulama ile Belâzurî'nin görüşünün sebebini ve mahiyetini doğru bir şekilde anlayabiliriz. O, müslüman Arapların, elde ettikleri ganimetleri sadece kendi aralarında taksim etmeyip İslâm'a girmiş Arap olmayan müslümanlara da ganimetlerden pay ayırdıklarını bildirmektedir[90]. Ya'kûbî, konulan bu kaideleri sadece Hz. Ali'nin uyguladığını zikreder[91]. Emevîlerin, Hz. Ömer'in koyduğu bu senelik ücret ödeme usulünü ne derece tatbik ettiklerini bilemiyoruz.

(89) Maverdî, el-Ahkâmü's-sultâniyye, 194-196.
(90) Fütûhu'l-büldân, 461.
(91) Tarih, II, 213.

Emevî devlet adamları, son derece mâhir ve ileri görüşlü idiler. Nitekim Arap asıllı olmayan ve gittikçe çoğalan müslümanlara ödeme yapmanın Arap tebaalarına ödedikleri maaşları Hz. Ömer'in tesbît ettiği miktarın altına düşüreceğini görünce, bu durumun getireceği mahzûrları önlemek için tedbirler almaya çalışmışlardır. Garblı tarihçiler, Ömer b. Abdülaziz'in yaptığı ıslâhatları değerlendirirken, çoğu hususları görmezlikten gelmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz'in bu ıslâhatından maksadı, İslâm'ın yayılmasına engel olan uygulamaları ortadan kaldırmayı hedef alıyordu. Ki onun ıslâhatı, Arap olmayan müslümanlara, sadece müslüman Arapların faydalanmakta olduğu hakları vermek, onları gayrimüslimlerin ödediği cizye vergisinden muâf tutmak ve diğer müslüman kardeşleri Araplarla birlikte yıllık maaş tediyesinden paylarını vermektir.

İşte bu sebeple tarihçinin, Ömer b. Abdülaziz'in gerçekleştirdiği ıslâhat hakkında hüküm vermekte katılıktan sakınması gerekir. Van Vloten şöyle der: "Ömer b. Abdülaziz'e karşı, Haccâc b. Yusuf'dan yana çıkıp, onun icrâatlarını tasvîb edenlerden şu iki soruya cevap istemek âdil bir davranıştır:

1 — Emevîlerin bütün unsurlara eşit haklar tanımaları, bizzat kendileri için faydalı olmamış mıdır? Emevî devletinin çöküşünün en önemli sebeblerinden biri bu siyaseti terketmek değil midir?

2 — Bu siyaset Emevî halifelerinin yararına olmamışsa, bizzat İslâm'ın menfaatine de mi olmamıştır? Bu ikinci mülâhazanın doğruluğundan şüphe edebilecek herhangi bir kimse yoktur. Çünkü, Ömer b. Hattâb'ın koymuş olduğu askerlik sisteminin bu dönemde Arap toplumunun durumuna uygun geldiği söylenemez.

Önceden Ömer b. Hattâb'ın hissetmiş olduğu gibi, Ömer b. Abdülaziz, dahilî ıslâhatla uğraşmak zamanının yaklaşmış olduğunu anlayan ilk Emevî halifesidir. Dahilî ıslâhatla uğraşmak yeni fetihlerin yapılmasını engellemiştir. Ömer b. Abdülaziz'in siyaseti, dinin korunması ve dedesi Ömer b. Hattâb'ın başlattığı uygulamalara sıkı bir şekilde sarılmak gayelerini güdüyordu. O günkü durum, bu uygulamaların tamamen terkedilmesini gerektirmiş olmasa da, o, dedesi ve onun siyasetine karşı büyük bir saygı ve hayranlık beslemiştir. Bu takdirde ülkedeki askerlerin

hazineye yük olmasını önlemek için, onlara savaş ve fetihler dışında yeni işler bulması gerekiyordu.

Maliyenin, bizzat Arap asıllı müslümanlara ödenen maaşların kaldırılmasını icabettirdiği bir dönemde, Ömer b. Abdülaziz'in mevâliye varıncaya kadar bolca maaş verdiği ve durumun faydalanmaları ve değerlendirmeleri için arazinin askerlere verilmesini gerektirdiği bir dönemde, takip ettiği siyasetle askerin toprak sahibi olmasını engellediği şüphesizdir. Böylece, hazineyi boşaltan bu harcamalar, ıslâhat ve yeni müslüman olan cizye vergisinden muâf tutulmasını hedef alan bu siyasetin başarıya ulaşmasını engellemiş oldu.

4. ASKERİ TEŞKİLÂT

A. Ordu:

İslâm dîni gelince, kendisini can ve malla müdâfaa etmeye başlayan Arapların kalblerini te'lif etti. Bunun üzerine onlar, Rasûlüllah'ın veya halife'nin da'vetine sarılarak, Allah yolunda ve dinlerinin zafere ulaşması için savaştılar. Orduyu özel bir teşkilât haline getiren ise Ömer b. Hattâb oldu. Hz. Ömer, askerleri kontrol ve idare etmek için, isimlerini, vasıflarını, maaşlarının miktarını ve vazifelerini kaydettirmek suretiyle "dîvanü'l-cünd-ordu divanı" ü meydana getirdi. Hz. Ömer zamanında savaş, dini duygu ve İslâm'ın neşrine duyulan rağbet temeline oturuyordu.

İslâm orduları, Irak, Suriye, Filistin ve Mısır bölgelerini fethe muktedir oldukları zaman, askerler bu bölgelerde kendileri için tesis edilen ordugâhlarda kaldılar ve ziraatla uğraşmaya, servetler ve araziler edinmeye koyuldular. Böylece askerlikten ayrıldılar ve sahip oldukları askerî ruh kayboldu. Bu tehlikenin farkına varan Hz. Ömer, onların Allah yolunda cihadla meşgul olmalarını emretti, askerlerin ve ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamayı garanti ederek onlara yıllık maaşlar bağladı.

Develerin sırtında uzun mesafeler katettikten sonra, ancak hurma dallarından yapılmış kulübelerde, gölgeliklerde yorgunluklarını giderebilen askerlerin seyrüsefer esnasında rahat edebilmesi için, daimî ordugâhlar ve kaleler yaptırmak şerefi de Hz. Ömer'e aittir. Bu gaye ile bina edilmiş ordugâh ve kalelere, ansızın gelebilecek düşman baskınların püskürtmek için muhafız birlikleri yerleştirilmiştir. Babilyon kalesini fethettikleri sırada İslâm askerinin mevcudu 12.000, 15.600 veya 16.000 arasında değişiyordu. Hz. Osman'ın hilâfeti esnasında, müslümanların bölünmesine sebep olan malûm fitne ortaya çıktı. Yapılan savaşlar, Hz. Ömer'in devrinde olduğu gibi dini yaymak uğrunda değil, grupların kendi

görüşlerini müdafaa etmek için yaptığı savaşlara dönüştü.

Hz. Ömer'in başlattığı askerî teşkilâtlanmayı Emevîler ikmal etmişlerdir. Ancak, devletin temelleri sağlamlaştırılıp, durum lehlerine istikrar kazanınca müslümanlar, harplerden vazgeçtiler ve cihadı terkettiler. Bu yüzden Abdülmelik b. Mervân, mecburî askerlik sistemini getirdi. Muâviye b. Ebî Süfyân zamanında, maaşlı (mürtezika) ve gönüllü (mütetavvia) askerlerin mevcudu 40.000'e ulaşıyordu.

Abdülmelik b. Mervân zamanında ordu, yalnızca Arap unsurundan teşekkül ediyordu. Zira Emevî devleti —bildiğimize göre— her yönüyle halis bir Arap devletiydi. Emevî fetihlerinin büyük boyutlar kazanmasına kadar durum bu şekilde devam etti. Ancak Kuzey Afrika ve Endülüs'e girdikleri sıralarda Arap ordusu, Berberîlerden büyük ölçüde yardım aldı.

Ordu piyade ve süvarilerden meydana geliyordu. Piyade askerler, kalkan, kılıç ve mızrak, süvariler ise, kalkan, kılıç, yay ve oklar taşıyorlardı. Araplar bu silâhları Cahiliyye devrinde de kullanıyorlardı. Çünkü onlar ticaret mallarını bu silâhları sayesinde taşıyor ve geçimlerini bu şekilde sağlıyorlardı. Gözlerinin keskinliği ve avda muhtaç oldukları için okçulukta büyük maharet kazandılar. Okçulukta o derece ileri gitmişlerdi ki, bir okçu, bir ceylanı avlarken onu istediği gözünden vurabiliyordu.

İslâm döneminde, iyi ok kullanamayan Rumları mağlup etmekte, müslümanların ok kullanmaktaki bu maharetleri kendilerine yardımcı oldu. Bunun içindir ki, İslâm ordusu komutanları, askerlerinin iyi ok kullanmasını te'min etmek için okçuluk ta'lim ve eğitimine önem vermişlerdir. Rasûlüllah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Ok atmayı ve ata binmeyi iyice öğrenmeye çalışınız. Mahâretle ok atmanız benim katımda mahâretle ata binmenizden daha sevgilidir". Kur'ân-ı Kerîm'de: "Siz de düşmanlarınıza karşı gücünüzün yettiği kadar her türlü kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın ki, bununla Allah düşmanını, kendi düşmanınızı ve bunlardan başka sizin bilmeyip de Allah'ın bildiği diğer düşmanları korkutasınız. Allah yolunda ne harcarsanız, onun sevâbı eksiksiz size ödenir ve asla haksızlığa uğratılmazsınız"[92] buyurulmuştur. Minberde bu âyet-i kerîme'yi okuyan Rasûlüllah devamla: "İyi biliniz

(92) Enfâl (8), 60.

ki kuvvetli olmak ancak iyi ok atmaktadır" demiş ve bu sözlerini tekrar etmiştir.

Rasûlüllah Efendimiz, Huneyn gazvesini müteakip bozulmuş olarak Taif'e doğru kaçan Sakîf birliklerinin peşini takip ederek Taif'i muhasara ettiği sırada, Sakîfliler kalelerine sığınıp, müslümanlar üzerine ok yağdırmaya başlamışlardı. Bu esnada Rasûlüllah (s.a.) onların üzerine mancınıkla atış yapmak zorunda kaldı. İslâm döneminde mancınığı ilk defa kullananın bizzat Rasûlüllah olduğu rivâyet edilir[93]. Mancınık, düşman üzerine taş atmakta kullanılan bir harp âletidir. 28 parça tahtadan yapılır. Mancınığın yapılışı şöyledir. Bir kaide yapılır, onun üstüne iki taraftan iki direk dikilir. Sonra bir kirişle bu direkler birbirine bağlanır. Bu kirişin üzerine bir ok konur. Bu ok konulurken bir tarafının uzun diğer tarafının kısa olmasına dikkat edilir. Okun dikey durması için kısa tarafa ağırlık konur. Okun üst ucunu aşağıya getirebilmek için ok çekildikten sonra, uzun tarafın ucuna asılmak üzere hazırlanmış olan taşların doldurulduğu kefe konulur. Bu anda ok serbest bırakılır ve taşlar hedefe doğru fırlarlar. Yine Rasûlüllah (s.a.), Sakîflilerin üzerine debbâbeler göndermiştir. Debbâbeler de, harp âletlerindendi. Savaşçılar tahtadan yapılmış bu aracın içine girer ve onu kale duvarlarına doğru sürüklerler, onun içinde kaleye yaklaşırlar ve kaleye tırmanırlardı. Savaşçılar üzerinde iken bu âletin tavanı ve yan duvarları onları düşman tarafından atılacak oklardan ve diğer şeylerden korurdu. Rasûlüllah, aynı şekilde, dabr da kullanmıştır. Dabr yaklaşık olarak, **debbâbe**'ye benzer, tahtadan yapılır ve deri ile kaplanır. İçine gizlenen savaşçılar, onu kaleye doğru yaklaştırırlar ve onun içinde oldukları halde düşman askeriyle savaşırlar. Bu araçlar günümüzdeki zırhlı araçların yerini tutuyordu.

Savaşlarda piyadeler, sıkı saflar halinde duruyor, mızrak taşıyanlar düşman süvarilerinin hücumlarını geri püskürtmek için ön saflarda yer alıyordu. Ordunun iki kanadı âdet üzere süvari birliklerinden meydana gelirdi. Arapların savaş meydanlarında düşmanlarına karşı üstün gelmeleri, sadece silâhlarına bağlı değildir. Bilâkis Araplar, çeviklik, hafiflik, cesaret, sü'rat kabiliyeti ve şiddetli güçlüklere sabırlarıyla temayüz etmişlerdir. Dolayısıyla bu kabiliyetlerinin de ba-

(93) İbn Hişâm, II, 303.

şarıda rolü büyüktür. Onların bu özelliklerine, bir de sahip oldukları kahramanlık duyguları ve İslâm'ın zafere ulaşması yolunda canlarını seve seve vermekte temayüz ettiklerini de ilâve edersek, bütün bunlar, Arapların harplerde kazandıkları başarılarının sırrını doğru olarak anlamamıza imkân verir. Müslüman Arap devleti, askerin geçimlerini garanti etmek, onların muhtaç olduğu rızık ve silâhları temin etmek hususunda çok cömert davranmıştır.

Süvariler, zırhlar ve çelikten yapılmış ve kartal tüyleriyle süslenmiş miğferler giyiyordu. Piyadeler, diz altına kadar olan kısa kaftanlar, bir çeşit pantolon ve günümüzde Afganistanlılarının giydikleri sandallara benzer sandallar giyerlerdi.

Savaş ve cihad'a giderken ve düşmanla çarpıştıkları sıralarda müslümanlar, tekbir getiriyorlar ve Kur'ân-ı Kerîm'den âyetler okuyorlardı.

Kadınlardan da orduyla birlikte gidenler olurdu. Geride kalanlar için kaleler tahsis edilir, onlar oraya toplanırdı. Askeri savaşa teşvik için davullar çalınırdı.

Müslüman komutanlar, askere iyi muâmele etmeye dikkat ediyorlar; disiplini bozanları veya fethedilen bölge halklarına kötü davranışta bulunanları ise şiddetle cezalandırıyorlardı. İçkinin haram kılınmış olması, onların iyi muamelede bulunmasına yardım eden unsurlardandır. Bir asker, ailesinden uzak, cephede dört aydan fazla tutulmazdı(94).

Ordu birlikleri, Arap kabilelerinden meydana geliyordu. Rasûlüllah (s.a.), zaman zaman orduya kendisi komuta ediyordu. Devlet büyüyüp, İslâm ülkelerinin değişik bölgelerinde ayrı ayrı ordular teşkil edilince, ordu komutanlığını bizzat halifenin yapması güçleşti. Bu sebeple halifeler, ordu komutanlıklarına, Halid b. Velid, Ebû Ubeyde b. Cerrah, Sa'd b. Ebî Vakkas ve Müsennâ b. Harise gibi halk içinden bu işe en lâyık olan kimseleri seçiyorlardı.

Bizzat halifeye itaat gibi komutana da itaat gerekirdi. Zira komutan halifenin vekili kabul edilir, namaz kıldırmada halifeyi temsil ederdi.

(94) Emir Ali, 54-55.

Eğer birden fazla komutan aynı yerde bulunacak olursa, halife onlardan birini askere namaz kıldırması için tâyin eder, bu komutan komutanlar komutanı (başkomutan) durumuna gelirdi. Harplerin bitmesinden sonra komutanların görevi, askerin işine bakmak, onları eğitimle harbe hazırlamak, silâhlarını ve hazırlıklarını ikmal etmekten ibârettir. Ömer b. Hattâb'ın ihdâs ettiği asker dîvanı, İslâm döneminde askerlik sisteminin güzelleştirilmesi ve kuvvetlendirilmesinde en büyük âmil olmuştur.

Savaş usullerinin tanzimi şerefi Arap komutanlarına aittir. Nitekim Cahiliyye döneminde Araplar, harplerde vur-kaç (hücûm edip geriye çekilme) taktiğini uygularlardı. Önce düşman üzerine saldırırlar, kendilerinde bir zâfiyet görecek olurlarsa geriye çekilirler, sonra tekrar geri dönerek düşmana saldırıp geriye çekilerek muhârebe ederlerdi.

Ancak, müslüman komutanlar bu taktiğe tam anlamıyla güvenemediler ve bu usulün düzenli askerlerle yapılacak savaşa uygun olmadığını, zafer kazanmalarına yetmeyeceğini anladılar. Nâzil olan âyet-i kerîme'de şöyle buyurulmuştu: "Allah, kendi yolunda kurşunla kaynatılmış binalar gibi saf bağlayarak çarpışanları sever"[95] Rasûlüllah (s.a.) zamanında müslümanlar, savaş için namazda durdukları gibi saf halinde durmaya başladılar. Saf halinde düşmanla çarpışmak için düzenli bir şekilde yürüyorlar, içlerinden hiçbiri ileri çıkarak veya geride kalarak safları bozmuyordu.

Emevîler devrinde, çok sayıya ulaşan İranlılarla birlikte yaşamaya başlayan müslüman Araplar, İranlılardan ta'biye usûlünü, yani harpte orduyu beş kısma ayırma usûlünü aldılar. Ordunun beş kısma ayrılması sebebiyledir ki, ordunun tamamına "Hâmis" adı verilmiştir. Bu beş kısımdan biri ortada, başkomutanın komutası altında bulunur ve "Kalbü'l-ceyş - ordunun kalbi" adını alır. Ordunun sağ tarafında yer alan kısma "Meymene" adı verilir; sol tarafında bulunan kısım ise "Meysere" adını alır. Ordunun önünde bulunan birliklere ise "Mukaddime" (ekseriya süvarilerden meydana gelirdi), arkadaki kısma da "Sâkatü'l-ceyş" adı verilmiştir. Bu usûlü alan müslümanlar, ön-

(95) Saf (61), 4.

ceki saf usûlünü terketmişlerdir.

Ömer b. Hattâb'ın, Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazdığı mektubunda, Arapların ordu tertibi ve sefere çıkış usulleri bizim için açıkça görülmektedir. Hz. Ömer bu mektubunda şöyle demiştir: "Yürüyüşleri esnasında müslümanlara iyi davran. Onları yorgun düşürecek bir seyir tercih etme. Seyir sırasında onlara uygun güzergâh ve mekânları seç ki, düşmanlarıyla zinde bir halde karşılaşsınlar. Yolculuk onların gücünü eksiltmesin. Şüphesiz, onlar kendi yurtlarında, nefis ve mallarını müdafa eden bir düşman üzerine gidiyorlar. Askerini bir cum'a günü geceli gündüzlü dinlendir ki, istirahat onlara yeniden canlılık ve dinçlik versın, silâh ve diğer eşyalarını üzerinden atarak iyice yorgunluklarını gidersinler. Sulh yapmış köyleı ve zimmîlerin bulundukları mahallere yaklaştırma, askerinin ordugâhlarını bunların yerleşim yerlerinden uzakta kur. İyice güvenmediğin kişilerin onların içine girmesine izin verme. Onlardan herhangi biri musîbete uğramasın ve bir şeyini kaybetmesin; zira onlar için hurmet ve zimmet vardır. Onlar nasıl sabırla imtihan ediliyorlarsa siz de ahde vefâ göstermekle imtihan ediliyorsunuz. Sabrettikleri müddetçe onlara iyi muâmele ediniz. Bizimle savaşanlara karşı zafer kazanmak için kendileriyle anlaşma yaptığımız halka zulüm etmeyesin. Düşmanın toprağını ele geçirdiğin vakit, onların içine casuslar gönder, yaptıkları şeylerin tamamını öğrenmeye çalış. Onların durumundan hiçbir şey, sana gizli kalmasın. Yanında Araplardan veya o bölge halkından doğruluğuna ve isabetli görüşüne güvendiğin kişiler olsun. Zira yalancının haberi, bazan doğru söylemiş olsa da, sana fayda getirmez. Sahtekâr kişi senin lehine casusluk yapmaz, senin aleyhine casuslur yapar. Düşman toprağına yaklaştığın sırada çok sayıda öncü birlikler ve keşifkolları gönder. Öncüler, onların gizliliklerini öğrenir, durumlarını sana haber verirler. Keşif kolları da etrafı gözetler düşmanın imdat birliklerinin yollarını keserler. Öncü birliklerine kuvvetli ve askerlik işlerini iyi bilen askerini seç; en hızlı ve güçlü atları da onlara ver. Zira düşmanla karşılaştıkları sırada, onları bekleyen ilk şey kuvvettir. Keşif kollarında kahraman cengâverlerini, güçlük ve sıkıntılara en çok katlanabilen askerlerini görevlendir. Hiçbir kimseyi diğerlerinden ayırarak aşırı sevgi gösterme. Böyle yaparsan, yakınlarından, görüş ve işleri sebebiyle kendilerini sevdiğin kimselerin çoğu emrini dinlemez hale gelir.

Mağlup olmak, zayiat vermek veya yenilmekten korktuğun tarafa gözcü ve keşif birlikleri gönderme. Düşmanla karşılaştığın zaman uzak güçlerini bir araya getir, bütün savaş taktiklerini ve gücünü kullan. Karşına çıkacak düşmanı her yönüyle tanımadan, araziyi yerli halkın bildiğikadar öğrenip, bu arazi üzerinde düşman askeri kadar rahat hareket edebilecek seviyeye gelmeden, mecbur kalmadıkça düşmanla ölüm kalım savaşına girişme..."

B. Denizcilik:

Araplar, bedevî bir tarzda hayat sürdükleri, deniz yolculuğu yapmadıkları ve denizin durumu hakkında bilgi sahibi olmadıkları için İslâm'ın ilk dönemlerinde deniz savaşlarına önem vermemişlerdir. İlk defa deniz seferine çıkan Bahreyn vâlisi Alâ b. Hadrâmî olmuştur. Alâ b. Hadrâmî, Hz. Ömer zamanında, halifeden izin almaksızın 12 bin kişilik bir müslüman birliğinin başında Fâris bölgesini fethetmek için deniz yoluyla gitmişti. Müslümanlar, bu seferden Fâris bölgesine geçtikleri gemilerini kaybettikten sonra, bir miktar ganimetle birlikte Basra'ya döndüler. Denizde sefer yapmayı iyi karşılamayan Halife Hz. Ömer, bu seferden haberdar olunca, vâli Alâ b. Hadrâmî'ye kızdı ve onu görevinden aldı.

Araplar Şam bölgesini fethettiklerinde, Bizanslıların gemilerini gördüler. Bunları görmeleri, onlarda, düşmanın silâhlarıyla silâhlanmak hususunda bir arzu doğurdu. Muâviye b. Ebî Süfyân, Bizanslıların meskun olduğu bölgeler deniz yoluyla daha yakın olduğundan, buraları donanma göndermek suretiyle fethetmek için halife Hz. Ömer'den izin almak hususunda çok ısrar etmişti. Bunun üzerine Hz. Ömer, Mısır vâlisi Amr b. Âs'dan, denizi ve deniz seferlerini anlatmasını istedi. Amr, halife'ye şöyle yazdı: "Yâ Emîrü'l-mü'minin! Denizi gayet büyük, deniz seferlerine çıkanları da denize nisbetle oldukça küçük gördüm. Deniz yolculuğuna çıkanların etrafında su ve gökyüzünden başka birşey bulunmaz. Deniz durgun olursa, kalblere hüzün verir; kabaracak olursa aklı baştan giderir. Denizde, yakîn oldukça azalır, şüphe ise çoğalır. Denizde sefere çıkanların hali, bir ağaç dalı üzerinde bulunan kurtun haline benzer; deniz kabarırsa dal devrilir boğulur, sakin olursa işi iştir." Hz. Ömer

bu mektubu alınca, Muâviye b. Ebî Süfyân'a bir mektup göndererek deniz seferine çıkmasını, şu emirle yasakladı: "Hayır! Muhammed'i hakîkatle gönderen'e andolsun ki, hiçbir müslümanı hiçbir zaman bu tehlikeye atmam, denize bırakmam."

İbn Haldun, Arapların ilk dönemlerinde deniz yolculuğuna çıkmaktan çekinmelerinin sebeplerini açıklamıştır. O şöyle der: "Bunun sebebi şudur: Araplar, göçebe yaşadıkları için ilk dönemlerde denizcilik ve deniz yolculuğunda maharet kazanamamışlardır. Bizanslılar ve Avrupalılar denizin durumuna vâkıf, devamlı onunla meşgûl oldukları ve deniz vasıtaları hakkında yetiştikleri için denize alışmışlar, denizcilik hakkındaki kültürlerini pekiştirmişlerdir. Ne zaman ki, Arap devletinin temelleri sağlamlaştı, gücü arttı, denizci milletler İslâm devletinin hükümranlığı altına ve onların hizmetine girdiler, bu sanatkârlardan herbiri -sanatının önemi ve maharetine göre- fâtih müslümanlar yanında değer kazandı, onlara yaklaştı. Müslümanlar onları denizcilikte istihdam ettiler ve onlardan faydalandılar. Bu sayede müslümanların deniz ve denizcilik hakkındaki bilgi ve tecrübeleri arttı. İşte o zaman denizi çok iyi tanıyan denizciler yetiştirdiler. Bundan sonra gönüllerinde denizde sefer yapmak arzusu doğdu. Bunun sonucu olarak savaş gemileri inşâ ederek donanmalar hazırladılar. Deniz filolarına askerler ve silâh doldurup, deniz ötesindeki kâfir milletlerin topraklarına taşıdılar. Müslümanlar, Şam bölgesi, Kuzey Afrika ve Endülüs gibi denizde kıyısı olan bölgelerde ve denize yakın diğer sınır bölgelerinde denizciliğe önem vererek bu alanda ihtisas ve maharet sahibi oldular."

Daha sonra Hz. Osman halife olunca, Muâviye b. Ebî Süfyân Bizanslılarla deniz muharebeleri yapmak için yeniden izin istemeye başladı. Hz. Osman, deniz muharebelerine katılma meselesinin isteğe bağlı olması ve hiç kimsenin kerhen bu muharebelere sevkedilmemesi şartı ile izin verdi. Bunun üzerine Muâviye, Abdullah b. Kays'ı deniz muharebelerinde komutan olarak görevlendirdi. Abdullah, kış ve yaz mevsimlerinde 50 çarpışma yaptı. Aynı şekilde Hz. Osman tarafından Mısır vâliliğine getirilen Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh de, Akdeniz'de Heraklius'un oğlu Konstantin ile savaştı ve Zatü's-sevârî savaşında ona karşı zafer kazandı. Bu savaşta Bizanslıların 1.000 gemilik donanmasına karşı

200 gemilik Mısır donanması savaşmıştı. Yine aynı yıl içerisinde Kıbrıs adası fethedildi, Bizans topraklarının fethi için yeni hücûmlar tertip edildi.

Bu dönemden itibaren, bu ülkelere karşı tertip edilen akınlar birbirini takip etmeye başladı. Muâviye b. Ebî Süfyân, hilâfet görevini devraldıktan sonra, Bizans kuvvetlerinin İslâm ülkelerine yaptıkları baskınları önleyebilmek için harp gemileri inşa etmek işine önem verdi. Bizans toprakları üzerine yaz ve kış seferleri düzenledi. Bizanslılarla aralarındaki muharebelerin yaz ve kış aylarında devam etmesini sağlayan bir prensip ihdâs etti. Şam bölgesi filosunun gemi sayısı 1.700'e bâliğ olmuştu. Muâviye zamanında Ukbe b. Amir el-Fihrî, Rodos adasına karşı savaştı. Hicrî 53 yılında Mesleme b. Muhalled'in vâliliği esnasında, Bizanslılar Burullus (Nil deltasında bir kara) üzerine taarruz ettiler ve başta Amr b. Âs'ın azatlısı olmak üzere çok sayıda müslümanı şehit ettiler. Bu sebeple, Mısır idarecileri gemi yapımına önem verdiler ve ilk defa gemi yapımı için Ravza adasında tersane "Darü's-sınâa" inşa ettirdiler (H. 54)[96].

Arapların, deniz harp sanatları bakımından temelde Bizanslılara borçlu olup bu hususta onlardan faydalanmış oldukları, inkârı mümkün olmayan bir gerçektir. Ancak, son derece kahraman ve macerâperest olan Araplar, deniz harp usûllerini öğrenmekte bir müddet Bizanslılara talebelik etmiş olsalar da, sonradan bu sanatlarda Avrupa'nın hocaları olmuşlardır. Avrupa'da denizcilikte kullanılan bazı ıstılâhların (teknik tabirlerin) hâlâ Arapçalığını muhafaza etmeye devam edişi ve günümüzde de aynı şekilde kullanılması bu hususu açıkça göstermektedir[97].

(96) Makrizî, Hitat, II, 190-191.

(97) Hell, Die Kultur der Araber, 72.

5. ADLİYE TEŞKİLÂTI

A. Kadılık:

Araplardaki yargı sistemi "el-kazâ"'nin nüveleri Cahiliyye döneminde görülmektedir. İslâm zuhûr edince, anlaşmazlıklarda yargılama görevini Rasûlüllah (s.a.) yürüttü. Bu husus, onun Muhâcirlerle Medineli müslümanlar, yahudiler ve onların dışındaki müşrikler arasında akdettiği andlaşmadan açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim bu andlaşmada şöyle denilmiştir: "Şüphesiz ki, bu sahifede (yazıda) gösterilen kimseler arasında meydana gelen ve fesâdından korkulan her olay, öldürme ve anlaşmazlık vak'alarının Allah'a ve Rasûlü Muhammed'e götürülmesi gerekir"[98].

Rasûlüllah (s.a.), şerîatın tebliği görevini yürüttüğü gibi kadılık görevini de deruhte ediyordu. Onun sağlığında, müslümanlar arasında onun dışında bir kadı yoktu. Zira, İslâm ümmeti bu esnada sadeliğini koruyordu ve ülke sınırları oldukça dardı. Diğer taraftan, Rasûlüllah'a götürülen davalar da oldukça azdı. Rasûlüllah (s.a.)'ın herhangi bir şehire, müslümanlar arasında çıkacak anlaşmazlıklarda kadılık yapacak özel bir görevli tâyin ettiği rivâyet edilmemiştir. Bilâkis Rasûlüllah (s.a.), bazan bu vazifeyi, vâlilik işleriyle birlikte yürütmeleri için vâlilerin görevlerine ilâve ediyor, bazan da bir kısım anlaşmazlıkları halletmek hususunda ashabından birini vazifelendiriyordu.

Rasûlüllah (s.a.), insanlar arasında, Allahu Teâlâ'nın kendisine vahyettiği esaslara göre hüküm veriyordu. Davalı ve davacı, onun huzuruna kendi arzularıyla gelir, o da onların her ikisini de dinlerdi. İspat ve çözüm yolları, delîl, yemîn, şahidlerin şehadeti, yazılı metinler, ferâset, kur'a vs idi. Râsulüllah (s.a.), şöyle diyordu: "Delîl getirmek davacıya,

---

(98) İbn Hişam, II, 94-98.

yemîn etmek de, inkâr edene gerekir." Beyyine (delîl) kelimesi, şeriatta hakikatı ortaya çıkaran ve onu açıklayan şey'in ismidir. Bunun mânâsı şudur: İddia sahibi, davasının doğruluğunu ve kendisinin haklı olduğunu açıklayan şeyleri göstermek, açıklamak zorundadır. Bu yollardan biriyle iddiasının doğruluğunu gösterecek olursa lehine hükmedilir. Resûlüllah (s.a.) şöyle demiştir: "Bana zâhire göre hükmetmek emrolundu, gizlilikler Allahü Teâlâ'ya kalmıştır."

Peygamber Efendimiz, hasımlar arasında taraf tutmuz, hiçbirine meyletmezdi. Nitekim O'nun şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: "Anlaşmazlığa düşen iki kişi, davalarının halli için huzuruna oturdukları zaman, birincisinin sözlerini dinlediğin gibi diğerinin söyleyeceklerini de dinlemeden, onlar için hüküm verme. Çünkü her ikisini de dinlemen, isabetle hüküm verebilmen için en uygun yoldur." İmam-ı Müslim de Rasûlüllah (s.a.)'ın şu hadisini rivâyet eder: "Hâkim, içtihâd eder ve bunda isabet ederse onun için iki sevap, hata ederse bir sevap vardır."

İslâmî davet yaygınlaşıp ülkenin sınırları genişleyince Rasûlüllah (s.a.) sahabîlerinden bazılarına insanlar arasında çıkan anlaşmazlıklar hakkında kitap, sünnet ve içtihâdla hükmetme izni verdiği gibi diğer bazılarının da fetvâ vermelerine müsâade etmiştir. Râsulüllah'ın sağlığında fetvâ vermekle meşhur olan erkek ve kadın sahabîlerin sayısı 131'dir. Bunlardan yedi tanesi temâyüz etmiştir. Bunlar:

1— Ömer b. Hattâb,
2— Ali b. Ebî Tâlib,
3— Hz. Aişe,
4— Abdullah b. Mes'ûd,
5— Zeyd b. Sâbit,
6— Abdullah b. Ömer,
7— Abdullah b. Abbâs'dır.

Günümüzde bilinen anlamıyla hapishane, Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekir devrinde mevcut değildi. Bildiğimiz şekildeki hapishane ancak Hz. Ömer devrinde ortaya çıkmıştır. Zira Rasûlüllah Efendimiz'in zamanında tutuklama, sanığın başkalarından ayrılarak, yalnız bırakılmasından ibaret idi. Bu da sanığın, bir eve veya camiye konulması ve

davalı veya vekilinin ondan hakkını alıncaya kadar bırakılmaması şeklinde olurdu. Görüldüğü gibi bu dönemde Hz. Ömer ve ondan sonraki halifeler zamanında olduğu şekilde suçluların hapsedildiği özel bir hapishane yoktu.

Hz.Ebûbekir, halife olduğu zaman, adlî işlerde Hz. Ömer'i görevlendirdi. Hz. Ömer, iki yıl kadılık yapmış olmasına rağmen, bilinen şiddeti ve ihtiyatı sebebiyle, huzuruna iki hasım dahi gelmedi. Ancak Hz. Ömer, Hz. Ebûbekir döneminde bu görevi yürütmekle birlikte "kadı" ünvânını almamıştı.

Hz. Ömer zamanında İslâm'ın yayılıp, Arapların, Arap olmayan milletlerle kaynaşmasından sonra ortaya çıkan yeni medenî durum Araplar ile diğer milletlere ait fertler arasında zuhur eden problemlerin halledilmesi için kanunî bir sistemin getirilmesini gerekli kıldı. Bu düzen, ortaya çıkan anlaşmazlıkların, Kur'ân-ı Kerîm, Sünnet, ve Kıyas'a uygun olarak çözüme bağlanması işini yürütmek üzere halifeye vekâlet eden kadıların tâyinini gerektiriyordu. Sünnet, Rasûlüllah'dan söz, fiil ve takrîr olarak sadır olan şeylerdir. Kıyâs ile kasdedilen de şudur: Kadı, Kur'ân-ı Kerîm'de ve Rasûlüllah'ın Sünnetinde hakkında bir delîl bulunmayan, sahâbenin icmâı ile de hüküm verilmemiş olan bir fıkhî mesele kendisine arzedildiği zaman, Kur'ân, Sünnet veya İcmâ'da bir nass vârid olan benzer meseleleri araştırır ve ona göre hüküm verir ki, işte bu, Kıyâs'dır. İcmâ', herhangi bir asırda İslâm ümmeti müctehidlerinin, bir mesele üzerinde görüş birliği etmeleridir. Ancak üzerinde ittifak edilen bu hüküm için Kur'ân ve Sünnette istinad ettiği bir aslın (müstenedin) bulunması şarttır. Bu icmâ' ile âmel edeceklerin bu hükmün dayanağını araştırmaları gerekli değildir. Mâverdî, kadıda bulunması gereken şartları verirken, kıyâs husûsunda şöyle der: "Dördüncüsü hâkimin, hakkı bâtıldan ayırmaya ve yeni zuhûr edecek hadiselerin ahkâmını bilmeye yol bulabilmesi için hakkında daha önce hüküm verilmemiş fer'î meselelerin, hakkında hüküm verilmiş ve icmâ' gerçekleşmiş aslî meselelere irca edilmesini gerektiren Kıyâs ile amel etmesidir."

İslâm ülkesi vilâyetlerine kadılar tayin eden ilk kişi Hz. Ömer'dir. Kadılar, halife tarafından veya umumî vâliler (yani namaz kıldırma ve vergi işlerini birlikte yürüten) tarafından tâyin ediliyorlardı. Hz. Ömer, Ebu'd-Derdâ'yı Medine kadılığına, Şureyh b. Hâris el-Kindî'yi Kûfe ka-

dılığına, Ebû Mûsa el-Eş'arî'yi Basra kadılığına, Osman b. Kays b. Ebi'l-As'ı da Mısır kadılığına tâyin etti. Şam bölgesi kadılığını müstakil bir kadılık haline getirdi.

Hz. Ömer zamanında Şurayh b. Hâris el-Kindî'nin Kûfe kadısı olduğu, yine Hz. Ömer tarafından Basra kadılığına Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin getirildiği kesin olarak bilinmektedir. Bazı tarihçilerin, Hz. Ömer'in aşağıdaki malûm mektubu, Ebû Mûsa el-Eş'arî'ye Kûfe kadılığında iken gönderdiğine dair verdiği bilgiler, yanlış olmalıdır. Zirâ, Ebû Mûsa, Kûfe vâliliği görevine Hz. Ömer zamanında değil ancak Hz. Osman zamanında getirilmiştir[99].

Hz. Ömer, bu kadıların davaları halletmekte uygulayacakları bir kanun vazetti. Basra Kadısı Ebû Mûsa el-Eş'arî ve diğer kadılara gönderdiği bu metin, İslâm adlî muhakeme usûlü ve mahkemelerin riâyete mecbur oldukları temel umdelerin esası olarak kabul edilir. Bu mektubun metni şöyledir:

"Bismillâhirrahmânirrahîm, Allah'ın kulu, mü'minlerin emîri Ömer'den Abdullah b. Kays'a[100]. Allah'ın selâmı üzerine olsun! Şunu bil ki, muhakeme etme işi son derece önemli bir mükellefiyet ve uyulması gereken bir sünnettir. Sana arzedilen meseleyi iyice anla. Zira yerine getirilmeyecek bir hakikatı söylemenin faydası yoktur. Huzurunda, meclisinde ve adlî kararlarında insanlara eşit muâmelede bulun, aralarında fark gözetme ki, zayıf olanlar adâletinden ümit kesmesinler. Yüksek derecede olanlar da adâletsizliğe (zulmüne) tamah etmesin, kayırılmayı düşünmesinler. Delîl getirerek ispat etmek davacıya aittir; inkâr edene ise yemîn etmek düşer. Müslümanlar arasında sulh câizdir; ancak haramı helâl, helâlı da haram kılacak bir sulha izin yoktur. Bir gün önce verdiğin kararın hatalı olduğunu anladıktan sonra onu bırakarak aklının ve iz'ânının gösterdiği doğru karara dönmekten hiçbir şey seni alıkoymasın. Çünkü hak daha öncedir. Hakka rücû' devamlı bâtılda kalmaktan hayırlıdır. Hakkında Allah'ın kitâbı ve Rasûlüllah'ın sünnetinde birşey bulamadığın, tereddüde düştüğün, emin bir şekilde karar veremedi-

(99) Bkz. Taberî IV, 253.

(100) Ebû Musa el-Eş'ârî'nin ismidir.

ğin hususları tekrar tekrar düşün, anlamaya çalış. Sonra da emsallerini ve benzer vakaları araştır, meseleleri benzerleriyle mukayese ederek karar ver. Ortada olmayan bir hak için, delîl getirmek isteyen iddiacıya bir vâde tesbit et. Eğer bu zaman içerisinde delilini getirirse hakkını alır, yoksa davası reddedilir. Bu davranış karanlığı daha aydınlatıcı ve mazeretler için daha yeterlidir. Had cezasına çarptırılmış olanlar ile yalancı şahidlik yaptıkları tesbit edilenler ve yakınlığı veyahut da akraba olduğu sanılanlar dışında bütün müslümanların birbirleri hakkında şehadetleri geçerlidir, adâletlerine güvenilir. Şüphesiz ki, Allahü Teâlâ, gizli işlemlerin hesabını kendi üzerine almıştır. Delîller ve yemînlerle sizden mesuliyeti gidermiştir. Gazabdan, can sıkıntısından, davâlıları rencide etmekten, davâlar esnasında acaip ve garip davranışlardan sakın. Zira hak yerlerinde hakkın ızharî dolayısıyla Allah'ın sevâbı büyüktür, manevî azığı güzeldir. Kimin Allah ile kendi arasındaki hususlarda niyeti sahih olursa, kendi aleyhine olsa da Allahü Teâlâ, onunla halk arasındaki işleri için ona yeter. Kim halk için, Allah'ın kendisinde mevcut olmadığını bildiği şeylerle süslenir, gösteriş yaparsa, Allahü Teâlâ onu rezil eder[101].

Adlî teşkilât, Hulefâ-i Râşidîn devrinde bağımsız ve son derece saygı gösterilen bir müessese idi. Hâkimlerin tâyininde, ilim, takvâ, verâ sahibi ve adâletli olmalarına dikkat ediliyordu. Hâkim bazı durumlarda, ictihâdına göre hüküm veriyordu. Şöyle ki: Fiilen ortaya çıkan bir olay kendisine sorulduğu zaman hâkim, bu olay için tatbîki istenen hükmü önce Kitap ve Sünnetde araştırır. Eğer bulamazsa, ictihâdıyla hükmeder ve meseleleri benzerleriyle kıyaslayarak karar verir. Bundan dolayı içtihâd (re'y veya kıyâs), gelecek asırlarda adlî hükümlerde önem verilen bir kaynak olmuş, hükümlerin çoğu buna dayandırılmıştır.

İlk dönemlerde kadı'nın kâtibi veya kararların toplandığı bir sicil defteri bulunmuyordu. Zira kararlar, kesinleşir kesinleşmez hemen yerine getiriliyordu. Kararların tenfîzi işini bizzat kadı derûhte ediyordu. Önceleri hâkimler, mahkeme işlerini evlerinde yürütürlerken bilâhere anlaşmazlıkları gidermek için oturumları mescidlerde yapmaya başladılar.

(101) Dârekutnî, Sünen; Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn, II, 22.

Muhakeme işleri, Emevîler devrinde iki yönüyle temâyüz eder:

1— Kadı, ictihâdının gerektirdiği doğrultuda karar veriyordu. Zira kadıları kayıtlar altına alan dört mezhep o sırada yoktu. Bu mezhepler daha sonra teşekkül etmiştir. Bu dönemde kadı, hükmü bizzat kendisi Kitâp, Sünnet, veya İcmâ'dan istinbat eder ya da ictihadıyla hüküm verirdi.

2— Yargı, siyasetten etkilenmiyordu. Zira kadılar, kararlarında bağımsızdılar, iktidarın arzularından etkilenmiyorlardı. Tasarruflarında mutlak yetki sahibi idiler, kararları vâliler ve vergi âmilleri hakkında da geçerli idi.

Aynı şekilde Emevîler devrinde kadılık görevini yürütenler, halkın seçkinlerinden olup, Allah'dan korkar ve insanlar arasında adâletle hükmederlerdi. Kadıların kararlarında tamamen bağımsız olmalarına rağmen halife, onların verdiği kararlarla ilgilenir, onlardan adâletten sapanları azlederdi. Kindî'nin anlattığına göre, kadı Yahya b. Meymûn el-Hadrâmî'nin, bülûğa erdikten sonra mahkemeye başvuran bir yetim hakkında adâletsiz davrandığı halife Hişâm b. Abdülmelik'e duyurulmuştu. Bunun üzerine Halife, Mısır vâlisine şu emri gönderdi: "Yahya'yı kadılık görevinden derhal uzaklaştır. Kendisini yaptıklarından dolayı ayıplayıp kovduğumu da bildir. Ordunun içinden dürüst, namuslu, Allah'dan çok korkan, ayıplardan salim ve Allah yolunda hiçbir kınayanın kınamasına aldırmayan bir adamı kadılığa getir"[102].

Bu ibareden, bu dönemde kadı olacak kişide bulunması gereken şartları anlıyoruz. Ömer b. Abdülaziz şöyle demiştir: Kadıda şu beş haslet bulunduğu zaman, iş tam olmuş olur:

a) Kendisinden önceki mevcut ilmi bilmek,
b) Tamahkârlıktan uzaklık,
c) Husûmet ve kavgalardan uzaklık (Kızgınlık anında yumuşak davranış),
d) İmâmlara uymak,
e) İlim ve re'y ehliyle istişârelerde bulunmak."

(102) el-Vülât ve'l-Kudât, 423-424.

Bu dönemde kadıların verdiği kararların toplandığı defterlerin bulundurulmasına ihtiyaç hâsıl oldu. Bu usul Hulefâ-i Râşidîn devrinde bilinmiyordu. Ancak, hasımların birbirine düşman haline gelmesi bu usûlün ihdâsını gerektirdi. Bu sebeple siciller tutuldu. Kindî şöyle der: "Süleym b. Itır, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Mısır kadısı olarak görev yapıyordu. Miras meselelerinde anlaşmazlığa düşen bir aile fertleri işi mahkemeye getirdiler. Süleym, vârisler hakkında kararını verdi. Fakat vârisler tekrar anlaşmazlığa düşerek yeniden kadıya müracaat ettiler. Bunun üzerine aralarında tekrar karar verdi ve verdiği karar için zabıt tutarak ordu komutanlarına da şahitlik yaptırdı. Bu faaliyetiyle Süleym, Emevîler döneminde, kararlarını tescil eden ilk kadı oldu."

B. Hisbe:

Hâkimin otoritesi, kadı, muhtesip ve mezalim mahkemesi kadısı arasında taksim edilmişti. Kadıların görevi genellikle dînî meselelerle ilgili anlaşmazlıkları halledip ayırdetmek; muhtesibin görevi ise umûmî düzen (asayiş)le ilgili işleri kontrol etmek ve bazan da derhal halledilmesi icap eden cinayetlerle ilgilenmek; mezâlim mahkemesi hâkiminin görevi ise kadı ve muhtesiplerin hükümlerine yapılan itirazlara bakmaktı.

Kadılık ve muhtesiplik, aralarında zıtlık bulunan iki görev olmasına rağmen, bazan aynı adama veriliyordu. Bu iki görevin zıtlığı şudur: Hâkimin işi, araştırmak, hüküm vermekte temkinli ve yavaş davranmak esası üzerine kurulmuştur. Fakat muhtesib'in görevi şiddet ve meseleleri çözüme bağlamakta acele davranmak esasına oturur[103].

Hisbe sistemini ilk defa uygulamaya başlayan Ömer b. Hattâb'dır. Muhtesip ünvanı, ancak Abbâsî halifesi Mehdî zamanında (158-169/775-785) kullanılmaya başlanmışsa da, Hz. Ömer'in, bir deve ği bu teşkilât, muhtesib'in işlerini yürütüyordu. Hz. Ömer'in, bir deve sahibini dövdüğü ve döverken de "Devene gücünden fazla yük yüklemişsin" dediği görülmüştür. O halde muhtesip; iyiliği emreder, kötülüğü yasaklar, genel ahlâk ve faziletlerin muhafazasına çalışır, dînî hükümlerin tatbik edilmesini kontrol eder; çarşı ve pazarın düzeninin sağ-

(103) Maverdi, el-Ahkâmu's-Sultaniyye, 61-72.

lanmasını murakebe eder; gelip geçenlerin ve trafiğin seyrini engellememeleri için rasgele yerlere genel binalar yapılmasına engel olur; borçların ödenmesini temin eder, eksik tartmalarına mâni' olmak için ölçü ve tartı âletlerini kontrol eder(104); şeriat ve mânevî değerlerle alay edenleri takip eder; fiat artışlarını engeller; komşuların sınırına taarruz edilmesini meneder ve gayr-i müslimlerin binalarının müslümanların binalarından daha yüksek yapılmasına mâni' olur. Şu ibarede İbn Haldun, Muhtesib'in görevlerini güzel bir şekilde sıralamıştır:

"Muhtesib, kötü yollara sapanları ve kötülüklerini araştırır, onların suç işlemesine mâni' olmaya çalışır ve suç işleyenleri de suçları ölçüsünde cezalandırır. Bulunduğu beldede, bütün müslümanların menfaatlerine uygun bir düzenin sağlanması için gayret sarf eder, halkı bu menfaatlere uygun hareket etmeye zorlar. Kısaca, yollardaki kalabalık ve sıkışıklıklara engel olur, hamalların ve gemicilerin fazla yük yüklemesini meneder. Yıkılma tehlikesi olan yapıların ve evlerin yıktırılmasını sahiplerine emreder, gelip geçenlere zarar vermesi muhtemel nesneleri ortadan kaldırır. İlk okullarda veya diğer yerlerdeki çocuk öğrencileri haddinden fazla döven hocaları cezalandırır. Muhtesiblerin hüküm ve tasarrufları, kadılar nezdinde karara bağlanan hukûkî davalar gibi, mahkemeye müracaat ve hasımların huzuruna getirilmesine bağlı değildir. Bilâkis muhtesib bir kötülük işlemekle itham olunanların suçlarını duyduğunda kendisine müracaat olunmaksızın suçluları takip eder ve cezalandırır. Muhtesib'in görevi sadece davalara bakmak, onları çözüme bağlamak işini yürütmekten ibaret değildir. Aksine o yiyecek ve içecek maddelerinde yapılan hile ve aldatmalarla ilgilenir, ölçü ve tartıları kontrol eder aynı zamanda borçlarını zamanında ödemeyenleri âdil olmaya çağırarak borçlarını ödemeye zorlar. Bunlar gibi, tanık ve delîl ile isbâta ve kararları yerine getirmeye ihtiyâç duyulmayan iş ve hallere bakar. Bu

(104) Ölçü ve tartı âletlerinin kontrol edildiği özel bir daire vardı. Muhtesib muayyen aralıklarla satıcıları buraya çağırır, ölçü ve tartı âletleri ile gram ve dirhemlerini de getirtir, bunları muayene ederdi. Eğer bu âletlerde hatâ bulursa onlara el koyar, sâhibini başka bir âletle satmağa mecbûr eder, ya da o âletin düzeltilmesini emrederdi. Bu kontrol merkezi Fatımîler ve Eyyûbîler dönemi boyunca mevcuttu. (Makrizî Hıtat I, 463-464).

görevler umumî işler ve yerine getirilmeleri kolay olduğu için kadı tarafından ihtisâb vazifesini yürüten görevliye bırakılmış gibidir. Böylece bu görev kadılık makamına yardımcı olmak üzere kurulmuştur. Mısır ve Batı Afrika'da hüküm süren Ubeydîler (Fatımîler), Endülüs'de hüküm süren Emevîler gibi birçok İslâm devletlerinde Muhtesib'in seçimi ve azli kadı'nın yetkisi dahilindeydi. Kadı kendi ihtiyarı ile birini muhtesibliğe tâyin ederdi''[105].

Endülüs'de de hisbe görevini her şehirde Muhtesib veya sâhibu's-sûk (çarşı ağası) adı verilen bir memur yürütüyordu. Çünkü bu memurun vazifesinin ağırlık tarafı çarşı ve pazarın durumunu kontrol etmekti. Hisbe görevini yürütecek kimsenin, ilim, keskin anlayış ve bilgisiyle tanınmış olması şart koşuluyor ve dolayısıyla, kadılar arasından seçiliyordu. Çünkü onun görevi adliye ile ilgilidir. Makkarî Endülüs'de Muhtesib'in vazifesini belirlemiştir. Bu bilgilerden, Hisbe teşkilâtı görevlerinin son derece geniş ve hassas bir noktaya ulaştığını anlıyoruz. Hatta ihtiyaç maddelerinin fiatlarının bu teşkilât tarafından tahdid edildiğini görmekteyiz. Bu bakımdan, satıcıların kontrolü ileri bir seviyeye ulaşmıştı. "Muhtesibler için ihtisâb mevzularına dair kanunlar vardı. Fıkhî ahkâmın tedris edildiği gibi muhtesibler bu kaideleri öğrenirler, bu konuda ders görürler, bunları müzakere ederlerdi. Zira onların alış verişi yapılan bütün mallara müdahale hakkı vardı''[106].

C. Mezâlim (Yüksek İstinâf Mahkemesi-Yargıtay) Mahkemeleri:

Adliye işlerinde, kadı ve muhtesib'in otoritesinden daha yüksek bir otorite ve yetkiye sahip olan bir adlî makam daha vardır ki, o da Mezâlim Mahkemesi kadılığıdır. Mezâlim Mahkemesinin, günümüzdeki Yüksek İstînaf Mahkemelerinin yerini tuttuğu şüphe götürmez bir gerçektir. Kadı, toplumun ileri gelenlerinden biri hakkında verdiği hükmü uygulamaktan âciz kaldığı zaman bu mesele Mezâlim Mahkemesine götürülürdü.

---

(105) Mukaddîme, 196.
(106) Nefhu't-tîb I, 103.

Yüksek makam, soy ve şeref sahibi kimselerin zulmünü önlemek için, Mezâlim Mahkemesi'nin kurulması icap etmiştir. Bunun içindir ki, bu mahkemelerde kadılık görevi, son derece Allah'dan korkan, verâ' sahibi yüksek seviyeli şahsiyetlere verilmiştir.

Peygamber Efendimiz, Zübeyr b. Avvam ile Ensâr'dan biri arasında su sırası ile ilgili olarak ortaya çıkan bir anlaşmazlığa bakmıştır. Bu meseleyle ilgili olarak huzuruna geldiklerinde Zübeyr b. Avvam'a: "Ya Zübeyr! Önce sen başla, Ensârî senden sonra sulasın" demişti. Bunun üzerine Ensâr'dan olan şahıs: "Tabiî ki, o amcanın oğludur Ya Rasûlellah!" dedi. Onun bu sözünü hoş karşılamayan Rasûlüllah (s.a.): "Ya Zübeyr! Tarlanı sula, suyu tarlanın ortasına bırak topuklara yükselinceye kadar aksın" buyurdular. Rasûlüllah (s.a.), bunu o Ensârî'yi te'dîb etmek için emretmişti. Hz. Ali hâriç Hulefâ-i Râşidîn'den hiçbiri, Mezâlim meclisleri akdetmemiştir. Zira, İslâm'ın ilk dönemlerinde müslümanlar, kendi nefislerinde mevcut olan hak ve adâlet severliğin, yahut dinlediği vaazların tesiriyle birbirlerine zulüm ve haksızlıkta bulunmuyorlardı. Ancak Hz. Ali, Mezâlim oturumları tertip etmek ve halkın şikâyetlerini dinlemek zorunda kalmıştı Bununla beraber, Hz. Ali, şikâyetleri dinlemek için muayyen bir gün veya bir saat tâyin etmemiştir. O yalnızca, nezdine bir şikâyetçi geldiği zaman, onun şikâyetini dinleyerek, mazlûmiyetten kurtarırdı. Daha sonra Emvî halifeleri, şikâyetçilerin şikâyetlerini dinlemek ve bu şikâyetlerin iç yüzünü tetkik etmek için muayyen günler tahsis ettiler. Bu uygulamayı ilk defa Abdülmelik b. Mervan başlatmıştır. Fakat Abdulmelik, kendisine arzedilen şikâyetlerin içinde halli zor ve hükme muhtaç bir durumla karşılaştığı zaman, o işi kadısı İbn İdris el-Ezdî'ye havâle ederdi. Buna göre İbn İdris müşavir, Abdülmelik b. Mervân ise âmir durumundaydı. Bu, Abdülmelik'in adâletini ve müslümanların işleri hakkında ihtiyat ve titizliğini çok açık bir şekilde göstermektedir.

Mezalim Mahkemesi, halife veya vâli yahut da ona vekâlet eden kişinin başkanlığı altında vazife görürdü. Mezâlim Mahkemesi başkanı, halkın şikâyetlerini dinlemek için belirli bir gün tâyin eder, zâlimlerin zulmünden şikâyetçi olanlar, tâyin edilen günde onun huzuruna gelirlerdi. Bu uygulamanın sebebi, bu görevlilerin, haftanın diğer günlerinde

diğer işlerini yürütebilmeleri içindi. Ancak, sadece bu mahkemelerde görevlendirilen şahıslar bulunduğu zaman, bu kişiler haftanın bütün günlerinde bu işleri yürütürlerdi. Bu mahkemeler, kadıların yürüttüğü diğer mahkeme işleri gibi mescidlerde akdedilirdi. Fevkalâde mahkemelerde (Mezâlim Mahkemesi) görev yapan hâkimler, görevlerini yürütürken 5 grup insanın bulunması gerekir. Bu gruplar bulunmadığı zaman mahkeme işleri yürütülemez. Bu gruplar:

1. Muhâfızlar ve Yardımcıları:

Bunlar, mahkemeden kaçan veya şiddet ve kuvvete müracaat edenleri kontrol altında tutabilmek maksadı ile seçilmişlerdir.

2. Kadı ve Hâkimler:

Bunların görevi, hak sahiplerine haklarının en güzel şekilde verilmesi hususunda mahkeme reisine yardımcı olmak, mahkemelerle ilgili çeşitli işleri çok iyi bildikleri için hasımlar arasında cereyan eden şeyleri ona açıklamaktan ibaretti.

3. Fakîhler:

Şer'î meselelerde güçlüğe düşen mahkeme reisine yardımcı olmak için burada bulunurlar.

4. Kâtipler:

Taraflar arasında cereyan eden konuşmaları yazmak, onların leh ve aleyhlerine olan hususları kayda geçirmek için bulunurlar.

5. Şahitler:

Şahitlerin vazifesi de hâkimlerin, hakkaniyet ve adâlete uygun olarak verdikleri kararlara şahitlik etmektir.

Mezâlim Mahkemeleri'nin görevlerinin başlıcaları şunlardır:

a) Fertlerin veya toplulukların, adâlet ve hakkaniyet ölçüsünden ayrılan vâliler hakkında açtıkları davalar,

b) Vergi toplamakta şiddetli davranan vergi memurları aleyhinde açılan davalar,

c) Müslümanların mallarını kaydederken arttırmak veya eksik göstermekle haksızlık yapan divan kâtiplerine karşı açılan davalar,
d) Hazineden maaş alanların, maaşlarının geciktirilmesi veya azaltılması durumunda olan şikâyetleri.

Suçluların suçlarını itiraf etmesi, hakîkatı açıklamaları hususunda, Mezâlim Mahkemeleri reisinin şahsiyeti, nüfûzu, heybeti ve hasıma hakkı itiraf ettirmekte etkili olmasından yardım istenirdi. (Hakikatı itiraf edince de, bu itiraf üzerine onun aleyhine hükmederdi). Kadıların ve muhtesiplerin infaz etmekte acze düştükleri kararlarını tatbik etmek, cuma ve bayram namazları, hac ve cihâd gibi ibâdetlerin yerine getirilmesini gözetlemek vazifeleri de aynı şekilde bu mahkemenin görevleri arasındadır.[107].

Yukarıda anlatılanlardan, bu vazifenin ehemmiyetini, bu görevi yürüten görevlinin kuvvet ve icrâ gücünün ne kadar yüksek olduğunu anlıyoruz. Aynı şekilde, adlî işlere ne derece ehemmiyet verilmiş olduğunu da anlamış oluyoruz. 10 asırdan fazla yürürlükte kalan bu müessesenin, günümüzdeki yerini tutan müesseselerden daha az mükemmel olmadığını da görüyoruz. Öyle ki, Mezâlim Mahkemesi kadısının seçiminde, takvâ ve verâ' ile tanınmış, hakkı yerine getirmek hususunda kimsenin kınamasına aldırmayan şahıs olması gözetildiği için, korkmayı gerektirecek herhangi bir durum söz konusu değildir.

Kadıların Maaşları:

Bir hâkimin maaşı -tarihî kaynaklardan öğrenmiş olduğumuza göre- aylık 10 dinardan aşağı olmazdı. Bu rakam daha sonra, hâkimin başka bir işle meşgul olmasını önlemek için günlük 7 dinara çıkarılmıştır. Hâkimler, bazan, vergi toplama, hazinenin idâresi, Mezâlim Mahkemesi görevleri gibi diğer vazifeleri de yürütürlerdi. Kadılar, bu vazifelerden kendilerine tevdî' edilen her biri için ayrıca ücret talep ederlerdi. Bu durum onların maaşlarının çok artmasına sebep olurdu.

Ömer b. Hattâb, Kûfe kadılığında görevlendirdiği Şurayh'a

(107) Maverdî, el-Ahkamu's-sultâniyye, 73-89.

tahsis ettiği ekmeklik buğday dışında 100 dirhem maaş takdir etmişti. Devletin gelirlerinin artışına paralel olarak, Emevîler zamanında kadı'nın maaşı da artmıştır. Mısır kadılığını yürüten Abdurrahman b. Huceyra (H.69-83)'nın yıllık 1.000 dinar maaş aldığı söylenmiştir. O, bu miktarın 200 dinarını vergi toplamak, 200'ünü kadılık görevinden, 200'ünü de hazine işlerini yürütmekten alıyordu. Geriye kalan miktarın 200 dinarı maaşı, 200 dinarı da bahşiş idi. Ancak, Ömer b. Abdülaziz devrinde kadıların ekseriyeti hiç maaş almamışlardır. Çünkü, Halife Ömer b. Abdülaziz, kadıların böyle bir dîni görevi yürütmek karşılığında bir maaş almalarının câiz olmayacağı görüşündeydi. Emevîlerin son halifesi Mervân b. Muhammed döneminde, bir kadı'nın maaşı aylık 10 dinar idi. Yine, Mervân b. Muhammed'in dîvanında bulunmuş olan bir "**berât**"dan, kadı Abdurrahman b. Salim'in aylık maaşının miktarı da tespit edilmiştir. Bu ferman H. 131 yılı Rebiülevvel ayında Abdurrahman b. Salim'e ödenecek maaşla ilgili olarak memuruna gönderilmiştir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜR VE SANAT

1. KÜLTÜR:

İslâm dîni ilme, ilme teşvike ve ilim tahsiline çok önem vermiştir. Nitekim Rasûlüllah (s.a.), sahâbe-i kirâm'a yazı öğretmeye şiddetli arzu duymuştur. Bu sebeple, okuma-yazmayı bilip de kendisi için kurtuluş fidyesi vermeye gücü olmayan Bedir Gazvesi esirlerinden herbirine, on müslüman çocuğa okuma-yazma öğretmek şartı koymuştur. Sonra Arap yarımadası dışındaki hükümdar ve emirlere elçi ve onları İslâm'a davet mektupları gönderdiği sırada sahâbe'yi yabancı lisan öğrenmeye teşvik etti. Bu arada Zeyd b. Sâbit'e yahûdi yazısını öğrenmesini tavsiye etmişti. Zira yahûdilere güvenemiyor, onlardan emin olamıyordu.

Peygamber Efendimiz, ilim ve öğretimi sadece erkeklere tahsis etmedi. Bilâkis kadının da ilimden nasibini yeteri kadar almasını arzu ediyordu. Bunun için şöyle buyurmuşlardır: "İlim öğrenmek, her müslüman erkek ve kadına farzdır."

Rasûlüllah (s.a.), erkekleri ailelerine ve yakınlarına ilim öğretmeye teşvik ediyordu. Ebû Bürde (r.a.)'den şöyle dediği rivâyet edilir: "Rasûlüllah (s.a.) şöyle buyurdu: Üç kişinin ikişer ecri vardır. Onlardan biri Ehl-i Kitâp'dan olup da hem kendi peygamberine hem de Muhammed (s.a.)'e imân eden kimsedir. İkincisi hem Allahü Teâlâ'nın, hem de efendilerinin hakkını edâ eden köledir ki, o da iki ecre nâil olur. Üçüncüsü de, nezdinde tasarruf edebileceği bir cariye bulunup da onu güzellikle te'dibeden ve güzellikle ilim öğreten, bundan sonra da onu âzad edip onunla evlenen kimsedir. İşte böyle kimsenin de iki ecri vardır"[1].

---

(1) Sahihu'l-Buhârî, I, 30.

Müslüman kadının ilimden nasibini, Hz. Ömer'in müslümanlara hitap ederek kadınlarının mehirlerini Rasûlüllah'ın zevcelerinin mehirlerinden fazla tutmamalarını teşvik ettiği sırada, Medineli kadınlardan birinin onunla bu hususu tartışmasından daha açık gösterecek bir delîl yoktur. Bu kadın o esnada Hz. Ömer'e şöyle demişti: Allahü Teâlâ'nın şu sözü hakkında ne diyorsun. "Onlardan birine (evvelki eşinize) yüklerle mal vermiş olsanız dahi verdiğiniz hiçbir şeyi geri almayın"[2]. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Kadın doğru söyledi, Ömer yanıldı." karşılığını vermiştir.

Bizzat ashâb da, Rasûlüllah'ı dinlemeye ve ondan ilim öğrenmeye âşık idiler. Hatta öyle ki, içlerinden biri onun meclisine gidemediği zaman, yerine arkadaşlarından birini görevlendirir, Rasûlüllah'ın söylediklerini günün sonunda bu arkadaşlarından öğrenirdi. Hz. Ömer şöyle demiştir: "Ensârdan bir komşum ile birlikte Benû Umeyye b. Zeyd yurdunda oturuyordum. -Burası Medine'nin kenar semtlerindendir- Rasûlüllah (s.a.)'ın nezdine nöbetleşe iniyorduk. Birgün o iner, birgün ben inerdim. Ben indiğim zaman o gün vahy vesâireye dair ne duyarsam onları arkadaşıma aktadırdım. O da indiği gün böyle yapardı..."[3].

Rasûlüllah ve arkadaşları hakka da'vetin neşrini ve öğretimini sadece Medine'ye tahsis etmediler. Rasûlüllah (s.a.) dâvetçi ve elçilerini, yarımadanın uzak noktalarına, o bölgelerin halkına İslâm'ı öğretmeleri, Rablerine giden yolu açıklamaları ve onlara Kur'ân-ı Kerîm okutmaları için gönderiyordu.

İslâm hukukçuları bu hususta halifelerin halka karşı sorumluluklarını şöyle sıralarlar:

a) Şeriat ve ilimlerin yayılması,
b) İlim ve ilim adamlarına saygı,
c) İlim ve ilim müesseselerini geliştirmek,
d) İhlâs sahibi büyük âlimlerle görüşerek, önemli dînî meseleleri onlarla istişâre etmek"[4].

---

(2) Nisâ (4), 20.
(3) Sahihu'l-Buhârî, I, 27.
(4) Bedruddin b. Cemâa, Tahrirü'l-ahkâm fî tedbîri ehli'l-islâm, Islamica (1934) IV, 1. 261

Rasûlüllah, fikir ve ilkelerinin tohumlarını verimli bir toprak üzerine atmıştı. Bu sayede en yüce şeref ve karektere sahip insanlardan teşekkül eden bir cemiyet ortaya çıktı. Müslümanlar Kur'ân-ı Kerîm'in getirdiği esasların muhafızları oldular. Onlar Kur'ân'ın metnini ezberledikleri gibi, Rasûl-i Ekrem (s.a.) den rivâyet edilen herşeyi korumak için kahraman muhafızlar ve Muhammed (s.a.)'ın edebî kültürünün teminatçısı oldular. Yüce İslâm cemaatini oluşturan ashâb içinden İslâm toplumunda muhaddis, usul-i fıkh ve fıkıh âlimlerinin öncüleri olan seçilmiş tabaka, birgün kaynayıp etrafa dağıldılar.(5).

Sahabîlerin büyük çoğunluğu, Rasûlüllah'ın sohbetinden istifade etmişti. Nitekim Hz. Ali, hüküm verme hususunda sivrilmişti, hattâ zor bir meseleyle karşılaşıldığı zaman "Ebû Hasen'i (Ali'si) bulunmayan bir mesele!" denirdi. Muaz b. Cebel haram ve helâli bilmek hususunda, Zeyd b. Sâbit miras taksimi ve ganimet ve onunla ilgili hisseleri ayırmada, Übey b. Ka'b Kur'ân-ı Kerîm kırâetinde temayüz etmişlerdi. Buhârî, Rasûlüllah (s.a.)'ın şöyle dediğini rivâyet eder: "Ümmetimin en merhametlisi Ebûbekir; Allah'ın dîni hususunda en şiddetlisi Ömer; hayâ bakımından en üstünü Osman; en iyi hüküm veren Ali; helâl ve haram hususlarını en iyi bileni Muaz; ferâiz ilmini (miras taksimini) en iyi bileni Zeyd b. Sabit; Allah'ın kitabını en iyi kırâet edeni de Übey b. Ka'b'dır. Her ümmetin bir **"emîn"**i vardır, bu ümmetin emîn'i Ebû Ubeyde b. Cerrâh'dır"(6).

Bu âlim sahabîler İslâm ülkesinin dört bir bucağına dağıldılar ve gittikleri merkezlerde ilmî hareketi başlattılar. Onların etrafını kuşatan talebeler, üstadlarından öğrendikleri ilmi halk arasında yaydılar. Bu âlim talebelerin tamamı Arap değildi. Aksine onların arasında pek çok mevâli (Arap asıllı olmayan müslüman) vardı.

İslâm'ın ilk dönemlerinde müslümanlar sadece dînî ilimlerle meşgûl oluyorlardı. Bu ilimler Kur'ân ve Tefsiri, Hadis ve Rivâyetiyle, or-

(5) Caetani, II, s.429'dan naklen, V. Arnold, ed-Da'vetü'l-İslâm (Arapça trc.) 60-61.

(6) İbn Asâkir, Tarihu Dımeşk, XXXIII, 80.

taya çıkan hadiseler ve zorluk bulunan meseleler hususunda fetvâ ve fıkhî hükümlerin çıkarılmasından ibâretti. Bunun için dîne bağlı ilimlerin Emevîler döneminde yayıldığını görüyoruz. Halbuki Abbâsîler döneminde durum bunun zıddıdır. Onlar tıp, felsefe, hendese vb. gibi aklî ilimlerle de yoğun bir şekilde meşgûl olmuşlardır.

İlimlerin Taksimi:

Müslüman yazarlar, Kur'ân-ı Kerîm'e bağlı ilimlerle Arapların yabancı milletlerden almış olduğu ilimleri birbirinden ayırmışlardır. Birinci gruptaki ilimlere "naklî ilimler" veya "şer'î (dînî) ilimler", ikinci gruptaki ilimlere de "aklî veya hikemî ilimler" ismi verilmiştir. Bunlara zaman zaman "yabancıların ilimleri veya eski ilimler" ve "öncekilerin ilimleri" adları da verilir.

Naklî İlimler, şu ilimleri içine alır:
a) Kırâat,
b) Tefsir,
c) Hadîs,
d) Fıkıh,
e) Nahiv,
f) Lügat,
g) Edebiyat,

Aklî ilimler de şunlardır:
a) Felsefe,
b) Geometri,
c) Astronomi,
d) Mûsıkî,
e) Tıp,
f) Sihir ve Kimya,
g) Tarih,
h) Coğrafya.

A. Nakli İlimler:

a) Kırâat ilmi:
Kırâat ilmi, müslümanların meşgûl olduğu ilk ilimlerdendir. Kur'ân-ı

Kerîm'in tefsiri için ilk merhale olarak kabul edilir. Bu ilmi başlatan nüveler, Kur'ân-ı Kerîm'de, bizzat onun metninde; daha açık ifadeyle onun kırâetinde (okunuşu) dir. Tefsir ilmiyle ilk uğraşmaları Kur'ân-ı Kerîm'in okunuşuyla ilgili bu çeşitli problemlerin çözümünde görebiliriz.

Goldziher şöyle der: "Bu muhtelif okuyuş şekilleri Mushaf-ı Osmanî etrafında döner. Bu mushaf, müslümanların halifesi Hz. Osman'ın, halkı etrafında birleştirdiği mushaftır. Halife bununla, Allah'ın kelâmı, onun müşkilleri ve okunuşlarında vâki' olabilecek tehlikeyi ortadan kaldırmak istemiştir. Müslümanlar, Allah'ın Kur'ân'ı kelime kelime, harf harf vahyettiğini; aslının Levh-i Mahfûz'da saklandığını; onu seçtiği Rasûlün'e bir meleğin indirdiğini; tek şekil ve tek lâfız üzere olmasının gerektiğini kabul etmelerine rağmen, bu çeşitli kırâetlere müsâmaha göstermiş ve onların hepsini kabul etmişlerdir"[7]. Neoldeke, bu konuyu "Tarîhu'l-Kur'ân" isimli kitabında geniş olarak incelemiştir.

Bu okuyuş şekillerinin büyük kısmının ortaya çıkış sebebi, Arap yazısının tabiî özelliğidir. Tek şekilden ibâret olan kelimenin, noktaların harflerin altında veya üstünde olmasına bağlı olarak çeşitli şekillerde okunması Arap yazısının özelliklerindendir. Aynı şekilde, Arap yazısındaki şekilsizlik ve nahiv harekelerinin mevcut olmayışı da, bir tek kelimenin i'râbdaki mevkii bakımından çeşitli hallere konulmasına imkân verir. Yazı için konulan tamamlayıcı işaretler, harekeler ve şekildeki bu farklılıklar, işte bütün bunlar, kırâet hareketinin ortaya çıkışının ilk sebebidir.

Kırâette yedi tarîk ortaya çıkmıştır. Bu tarîklerden herbiri, kırâeti kabûl edilen bir medrese (ekol) tarafından temsil edilir. Bu medreselerin her birinin bir İmâmı vardır; kırâetleri güvenilir ve sağlam hadislerle istinâd eder. Bu kırâetlerin sadece Kur'ân-ı Kerîm'in okunuşuna bağlı olması gerekir. Bu okuyuş farklılıkları, çoğunlukla, 1. asırda yaşayan İbn Abbâs, Hz. Aişe, kırâet âlimi Hz. Osman, onun oğlu Ebân ve kari' olarak bilinen Abdullah b. Mes'ûd ve Übey b. Ka'b gibi kendilerine son derece güvenilen üstün kişilere râci'dir. Bu şahıslar, tâbiîn ve onlardan sonra gelenlerin övdüğü, şükran duyduğu kişilerdir[8].

(7) el-Mezâhibu'l İslâmiyye fî tefsîri'l-Kurân, III, 4.
(8) Aynı eser, III, 36-37.

Mushaf'ın Tedvini:

Kur'ân-ı Kerîm 20 küsûr yıllık bir dönem içerisinde parça parça nâzil oldu. İhtiyâç gerektirdikçe bir âyet veya birkaç âyet nâzil oluyordu. Bazı sahabîler kendiliğinden veya Peygamber Efendimiz'in emriyle nâzil olan âyet-i kerîmeleri hurma dalı, yumuşak taşlar, tabaklanmış deri parçaları, deve ve koyunların düz kemikleri ve kürek kemikleri gibi eşya üzerine yazıyorlardı.

Rasûlüllah (s.a.) vefat edince Ridde harpleri zuhur etti ve bu harplerde sahâbeden olan kurrâ'nın çoğu şehit oldu. Özellikle Yemame harbinde 70 civarında hafız şehit olmuştu[9]. Bu durum Hz. Ömer'e dehşet ve korku verdi. O, Hz. Ebûbekir'in danışmanı ve sağ kolu idi. Hz. Ebûbekir'e geldi ve ona: "Ölümler çoğaldı, Yemame savaşında Kur'ân-ı Kerîm kari'lerinde çok kimse öldü. Ben hafızların ölümünün çoğalması sebebiyle Kur'ân'dan bir bölümün kaybolmasından korkuyorum. Senden Kur'ân'ın toplanmasını emretmeni istiyorum" dedi. Sonunda Hz. Ebûbekir bu görevi Zeyd b. Sâbit'e verdi. Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Salim'i de ona yardımcı tâyin etti. Zeyd, Kur'ân-ı, sahâbelerin hıfzı, hurma dalları, taş ve deri parçalarından bir araya topladı[10].

Zeyd b. Sâbit, huyunun güzelliği ve aklî olgunluğu ile temayüz etmiş bir gençti. Rasûlüllah'ın vahiy kâtipleri arasındaydı. Bu büyük görevin, haddizatında büyük sabır ve dikkat isteyen güç ve zor bir iş olduğu şüphesizdir. Zeyd b. Sâbit bu görevin önemini, bu işe nasıl başlayıp, ne şekilde bitirdiğini bize açıklayan şu sözleriyle anlatmıştır: "Vallahi, bana dağlardan birinin ağırlığında bir yükü yükleselerdi bu görevden daha ağır gelmezdi. Şahısların hâfızasından, hurmaların orta damarları vs. üzerine yazılanlardan Kur'ânı cemetmeye koyuldum." Hz. Ebûbekir, Zeyd b. Sâbit ve Hz. Ömer'e şöyle demişti: "Mescid-i Nebî'nin kapısının önüne oturunuz, size getirdiğinin, Allah'ın kitâbından olduğuna dâir iki şahit gösteren kişinin getirdiğini yazınız." Tarîhu'l-Kur'ân kitâbı yazarı şöyle demektedir[11]. "En kuvvetli zanna göre bu iki şahit, getirdikleri âyetlerin, Rasûlüllah'ın vefat ettiği yıl içinde vukuâ gelen "Arza-i

---

(9) Bir o kadarının da Rasûlullah'ın sağlığında vukua gelen Bi'ru Meûne vak'asında şehid olduğu bildirilmiştir.

(10) İbnü'l-Esîr, III, 46.

(11) Ebu Abdullah ez-Zencânî, Târihu'l-Kur'ân, 42.

ahîre''de[12] Rasûlüllah'a arzedilen şekilde olduğuna ve bizzat onun huzurunda yazılmış olduğuna şahitlik ediyorlardı. Bu hususta Zeyd b. Sâbit: ''Hatta, Berâe (tevbe) sûresinden iki âyeti[13] Ebû Huzeyme b. Sâbit'de bulmuş, bu iki âyeti ondan başka kimsede bulamamıştım'' demiştir.

Eğer böyle yapılmamış olsaydı, bu âyetleri başkalarında bulamayışlarını ifade etmenin bir mânâsı olmazdı. Zira bizzat Zeyd, Kur'ân'ı Rasûlüllah (s.a.)'den almış, onu toplamış ve ezberlemişti. Rasûlüllah (s.a) Ebû Huzeyme'nin şehâdetini iki kişinin şehâdetine denk saydığı için Zeyd de onu iki şâhit saymış ve getirdiği âyetleri bu münâsebetle kabul etmiştir.

Kur'ân'ın toplanması, kemikler, hurma dalları ve yumuşak düz taşlar üzerine yazılmış olan âyetlerin bir araya getirilerek tabaklanmış deriler üzerine yazılmasından ibârettir. İbn Hâcer'in, Ubade b. Ğaziyye'den naklettiği bir rivâyette Zeyd b. Sâbit şöyle der: ''Ebûbekir bu işi emredince, Kur'ân'ı deri parçaları üzerine yazdım.''

Bu mushaf, Hz. Ebûbekir'in, sonra ölümüne kadar Hz. Ömer'in yanında; bilâhare Hz. Peygamber'in zevcesi olan Hz. Ömer'in kızı Hafsa (r.a.)'da muhafaza edildi. Azerbaycan fetihleri esnasında Hz. Osman'ın komutanı Huzeyfe b. Yemân, müslümanların Kur'ân-ı Kerîm'i okumakta ihtilâfa düştüklerini görmüştü. Bunun ortadan kaldırılması için halife Hz. Osman'a gelerek müslümanların okuyacağı Kur'ân'ın tedvinini tavsiye etti. İbnü'l-Esîr şöyle demektedir: ''Huzeyfe döndüğünde

(12) Kur'ân-ı Kerîm, Rasûlüllah'ın hayatının son yılında cemedilmiş; fakat bölümler birbirine eklenmemişti. Rasûlüllah (s.a.) sahabîlere âyetlerin sırasını, nâsih ve mensûhunu bildirmişti. Tarîhu'l-Kur'ân kitabı yazarı bu kitabında bir bölüm ayırarak orada Rasûlüllah sağ iken Kur'ân-ı Kerîm'i cemedenleri zikretmiştir. Bu husûsda İbnu'n-Nedim, ''el-Fihrist'' isimli eserinde, Hz. Ali, Sa'd b. Ubeyd b. Nu'man, Ebu'd-Derda Uveymir b. Zeyd, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sabit ve Ubey b. Ka'b'ın Rasûlüllah (s.a.) ın sağlığında Kur'ân'ı topladıklarını bildirmektedir.

(13) Bu iki âyetin meâli şöyledir: ''Andolsun size kendinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. Çünkü o, size çok düşkün, mü'minlere karşı çok şefkatli ve merhametlidir. (Ey Muhammed!) Yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter. Ondan başka tanrı yoktur. Ben sadece O'na (güvenip) dayanırım. Çünkü O, büyük Arş'ın sahibidir'' Tevbe (9) 128-129.

Saîd b. Âs'a dedi ki: Bu seferim esnasında önemli bir işle karşılaştım ve insanların Kur'ân hakkında ihtilâfa düşmesi önlenmezse bu işin ebediyen önlenemiyeceğini anladım. Saîd: "Bu iş ne ola?" diye sorunca şöyle dedi: "Humus halkından bazı kimseler gördüm ki, kendi okuyuşlarının başkalarının okuyuşundan daha iyi olduğuna inanıyorlar. Onlar, Kur'ân'ı Kerim'i Mikdat b. Esved'den öğrenmişlerdir. Yine Dımeşk halkından, kendi kıraâetlerinin diğerlerinin kıraâetlerinden doğru olduğunu söyleyenler gördüm. Kur'ân okumayı İbn Mes'ûd'dan öğrenen Kûfe'lilerin de aynı şeyi söylediklerini müşâhede ettim. Ebû Mûsa'dan okuyan Basralılar da aynı şeyi söylüyor ve onun mushafını "Lubâbü'l-kulûb" diye isimlendiriyorlar. Kûfe'ye vardıklarında Huzeyfe b. Yemân durumu halka bildirdi ve onları ihtilâfa düşmemeleri için uyardı. Rasûlüllah (s.a.)'ın ashâbı ve tâbiinin çoğunluğu, Huzeyfe'yi haklı buldular. İbn Mes'ûd'un taraftarları ise Huzeyfe'ye şöyle dediler: "Hoşuna gitmeyen nedir? Biz Kur'ân'ı İbn Mes'ûd'un kıraâeti üzere okumuyor muyuz?" Huzeyfe ve onu haklı bulanlar bunlara kızdılar ve: "Siz ancak bedevîlersiniz, susunuz! Zira siz hatalısınız" dediler. Huzeyfe de şöyle dedi: "Vallahi sağ kalırsam, Emîrül-müminin'e gideceğim, ona insanları bu ihtilâftan kurtarmasını tavsiye edeceğim. Bunun üzerine İbn Mes'ûd, Huzeyfe'ye öfkelendi, ona karşı Saîd kızarak ayağa kalktı. İnsanlar ihtilâfa düştüler. Duruma öfkelenen Huzeyfe, Hz. Osman'a gitti, gördüklerini anlattı ve şöyle dedi: "Bu ümmete musallat olmuş büyük belâlardan korkutucuyum." Bunun üzerine Hz. Osman, ashâbı toplayarak durumu onlara bildirdi. Onlar da meselenin ehemmiyetini kabul ederek Huzeyfe'nin düşündüğünün yapılmasını istediler. Hz. Osman, Hz. Hafsa (r.a.) ya haber gönderip "Mushafı bize gönder, istinsah edelim" dedi. Bu mushaf Hz. Ebûbekir zamanında yazılan sahifelerdi"[14].

Bu önemli işi geciktirmek kötü neticelere sebep olacağı için, Hz. Osman'ın bunu önlemek maksadıyla, Huzeyfe'nin fikrini kabul etmesi ve mushafın çoğaltılmasına teşebbüs etmesine hayret edilmez. Hz. Ömer'in kızı Hz. Hafsa, birkaç nüsha çoğaltması ve önemli şehirlere göndermesini sağlamak için yanında muhafaza edilen sahifeleri derhal Hz. Osman'a gönderdi. Bu önemli görevi, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Sâid b. Âs ve Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm ifa ettiler. Hz. Osman,

(14) İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih, III, 45-46.

onlara, ihtilâf ettikleri kelimeleri "Kureyş lisanı"yla yazmalarını emretmişti.

Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dâni (öl. 444 h.) bu son derece önemli görev için Zeyd b. Sâbit'in seçilmesinin sebebine, Pretzl'in "Kitabunnakt" ile birlikte yeni neşrettiği "el-Mukni' fî resmi mesâhifi'l-emsar" adlı eserinde şöyle işaret etmektedir: "Sahâbe içerisinde, Abdullah b. Mes'ud, Ebû Mûsa el-Eş'ârî ve ikisi gibi sahâbe'nin önde gelenlerinden, Zeyd b. Sâbit'den daha yaşlı kimseler bulunduğu halde, Mushaf'ın yazılması işi niye ona verildi denilecek olursa derim ki: Bunun sebebi, Zeyd b. Sâbit'de bulunan bazı husûsiyetler ve ondan başkasında toplanmayan bir takım üstün hasletlerdir. Zeyd b. Sâbit'in Rasûlüllah (s.a.)'ın vahiy kâtiplerinden olması, Rasûlüllah'ın sağlığında Kur'ân-ı Kerîm'in tümünü toplaması ve kıraâetinin arza-i ahîre'de Rasûlüllah'ın Cebrâil'e okuduğu şekil üzere olması bu husûsiyetlerdendir. Bu özellikler, ondan başkasında toplanmamış olduğu için, sahâbe-i kiram'dan herbirinin üstünlüğü ve önceliği olsa da Zeyd'in bu işde öne alınması ve işin kendisine tahsis edilmesini gerektirir. İşte bunun için Hz. Ebûbekir, Mushaf'ın yazılması için onu seçmiş, diğer Muhâcir ve Ensâr arasında bu işi Zeyd'e tahsîs etmiştir. Sonra Hz. Osman (r.a.) da bu husûsda Hz. Ebûbekir'in yolunu tutmuş, bu işe Zeyd b. Sâbit'den başkasını getirmemiştir. Zira Rasûlüllah (s.a.): "Benden sonra Ebûbekir ve Ömer'e uyunuz" demişti. Bu sebeple Hz. Osman da aynı şekilde bu göreve Hz. Zeyd b. Sâbit'i getirdi. Kur'ân-ı Kerîm'in lügat ve vecihlerinin sabit olmayan kıraâetler ve sahîh olmayan lügatlere göre değil, sadece Kureyş lügatına göre yazılması için onun yanına Kureyş'den olan bir hey'et verdi...[15].

Bu iş tamamlanınca, Hz. Osman, Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki hey'etin istinsâh ettiği nüshaların dışındaki bütün mushafların yakılmasını emretti. Bazı kötü niyet sahipleri, özellikle Kûfe halkı, bu davranış sebebiyle Hz. Osman'ı ayıpladılar. İstinsâh işi bitince Hz. Osman, mushafın aslını tekrar Hz. Hafsa (r.a.)'ya iâde etti. Diğer nüshaları, her şehire birer tane gönderdi, bunların dışındakileri yaktırdı. Halkın Kur'ân-ı Kerîm okumakta bu nüshaları esas almasını ve bunların dışındaki mushafların terkedilmesini emretti. Kûfe halkından bir grup dışında, tama-

(15) Bkz. Muhammed Kürd Ali, Mecelletü'r-Risale (1935) s. 108.

mı bu işin yüceliğini kabul ettiler. Kûfe halkı, mushaf kendilerine gelince çoğunluk onu sevinçle kabul etmiş, Abdullah b. Mes'ûd'un talebeleri ise kabulden kaçınmışlardı. Hz. Ali, Kûfe'ye gelince bir adam ayağa kalkmış, insanları bir mushaf üzerinde toplaması sebebiyle Hz. Osman'ı kınayarak tenkîd etmişti. Bunun üzerine Hz. Ali kızgın bir şekilde ona şöyle dedi: "Sesini kes! Bu iş ileri gelenlerimizin istişâresi ve oybirliğiyle kabul etmeleri sonucu yapılmıştır. Osman'ın yürüttüğü görevi, ben yürütmüş olsaydım onun yolunu tutardım"[16].

Anlatılanlardan, birinci tedvin'den maksadın, Kur'ân-ı Kerîm'in toplanması ve kayba uğramasından muhafaza olduğu anlaşılırken, ikinci tedvinin bir tek maksada yönelik olup bunun da insanları Kur'ân-ı Kerîm kırâetinden bir vecih üzerinde toplamak olduğu anlaşılmaktadır. İkinci faaliyet Allahü Teâlâ'nın yüce kelâmında eksiklik ve ziyâdelik tartışmalarına yol açacak ihtilâfın ortaya çıkması korkusu üzerine yapılmıştır. Özellikle Araplar, fethedilen bölgeler halkından lehçeleri değişik, lisanları farklı kitlelerle karışmaya başlamışlardı. Dolayısıyla mesele daha tehlikeli boyutlara ulaşabilirdi. Bizce Hz. Osman, müslümanlara yapılabilecek en güzel iyiliği yapmıştır. Onun bu işi, kızgınlığa ve ayıplanmaya değil takdir ve övgüye müstahaktır. Kur'ân-ı Kerîm'in muhafazasında Hz. Ömer'in gayret ve te'siri, Hz. Osman'ın gayret ve te'sirinden daha az değildir. Eğer o, uzak görüşü ve derin anlayışıyla bu işi düşünmemiş olsaydı, Kur'ân-ı Kerîm de diğer Semavî kitaplardan daha çok tebdîl ve tahrif olur, böylece beyânının mükemmelliği bozulur, i'câzı kaybolurdu.

Sözün kısası Allahü Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'in tahrîf ve tebdîlden uzak kalmasını murad etmiş ve onları vasıta kılmıştır. Nitekim yüce kitâbında şöyle buyurmaktadır: "Şüphesiz o zikri (Kur'ân-ı Kerîm'i) biz indirdik ve onun koruyucusu da elbette biziz![17]. Yine "... ne önünden ne de ardından O'na bâtıl gelmez (Onun içine asılsız söz girmez), O, hikmet sâhibi, çok övülen (Allah) dan indirilmiştir" buyurmuştur.

(16) İbnu'l-Esîr, III, 46.

(17) Fussilet (41), 42. Bu hususta bkz. Muir, The life of Muhammed, s. 14-24.

b) Tefsîr:

Tefsir ilmi, müslümanların Kur'ân-ı Kerîm'in mânâlarını anlamak için meşgul olduğu naklî ilimlerdendir. Hz. Âişe'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Rasûlûllah (s.a.), Kur'ân-ı Kerîm'den ancak kendisine Cebrâil'in öğretmiş olduğu birkaç âyeti tefsir etmiştir" Arap devletinin sınırları genişleyip, Arap olmayan kavimler de İslâm'ı kabul edince, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin anlaşılmasına ihtiyaç duyuldu. Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd ve Ubey b. Ka'b gibi bazı sahabîler, Rasûlüllah'dan işittiklerine istinâden veya anlayabildikleri ölçüde Kur'ân'ı tefsir etmeye başladılar. Bu sahabîler İslâm'da Tefsîr Medresesi'nin kurucuları sayılırlar. Saîd b. Cübeyr ve onun gibi bazı tâbiîn bu hususta onların yolunu takip etmişlerdir.

Müslümanlardan bazı takvâ sahipleri, Kur'ân-ı Kerîm'e yüce ve mukaddes bir nazarla bakmışlar; hatta onun tefsirini araştırmayı dinde bir çeşit gedik açmak kabûl etmişlerdir. Hz. Ömer b. Hattâb, Kur'ân'ın açık olmayan müteşâbih âyetlerinden soran bir adamı dövmüş ve başını yarmış; müslümanlardan hiçbir kimsenin onunla oturmamasını emretmişti. Goldziher bazı Arapça kaynaklara ve diğer eserlere istinaden şöyle der: "Emevî Devleti döneminde aşırı takvâ sahipleri de tefsîre bu nazarla bakmışlardır. Şakik b. Seleme el-Esedî -Ziyâd b. Ebîhî ve Haccâc'ın muâsırıdır- Kur'ân'dan birşey sorulunca şöyle derdi: "Muhakkak Allahü Teâlâ murâd ettiği şeyi doğru yapmıştır" yani bu sözüyle o, mânâsını araştırmak istemiyordu. Abdullah b. Mes'ud'un talebelerinden olan Ubeyde b. Kays el-Kûfî (öl. 72)'den bazı âyetlerin nüzûl sebebi sorulduğu zaman şu cevabı vermiştir: "Allah'dan kork, müstakim ol! Kur'ân-ı Kerîm'in hangi şeyler üzerine nâzil olduğunu bilenler artık gitmiştir"[18].

Yine aynı asır için rivâyet edilir ki, bir adam Haccâc'ın katlettiği Saîd b. Cübeyr (öl. 95/714)'den Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini kendisine tefsir etmesini istemiş, Saîd ise şu karşılığı vermiştir: "Bir yanımın kopup düşmesi, benim için bundan hayırlıdır: "Meşhur lügat âlimi Esmai (öl. 216/831)'nin -korku ve takvâ sebebiyle- Kur'ân'ı tefsir etmediği söylenir. Kur'ân'ı tefsîr etmek hakkında Ahmed b. Hanbel'den şu cümle ri-

(18) el-Mezâhibu'l-İslâmiyye fi tefsiri'l-Kur'ân (ar. terc.) 54-55.

vâyet edilmiştir: "Üç şeyin aslı yoktur: Tefsir, Melâhim ve Meğâzî haberleri."

Muttaki âlimlerin Kur'ân'ı tefsir etmekten korkmalarına rağmen, sahâbe-i kirâm'ın ve diğer müslüman âlimlerin pek çoğundan Kur'ân'ı tefsîr ettikleri nakledilmiştir. İşte Abdullah b. Abbas'ın talebesi Mücâhid, hocası hakkında şöyle demiştir: "O Kur'ân'dan bir yeri tefsîr ettiği sırada, üzerinde bir nûr görürdüm"[19].

Müfessirler, Kur'ân tefsirinde iki ayrı metod takip etmişlerdir: Birincisi: "et-Tefsîr bi'l-me'sûr" adıyla bilinir. Bu metod Rasûlüllah ve Sahâbe'den tefsirle ilgili rivâyet edilen bilgilere dayanır. İkincisi: "et-Tefsîr bi'r-re'y" adıyla bilinir; bu metod, nakilden daha çok akla istinad eder.

Ancak birinci kısım tefsir, ki rivâyet yoluyla tefsir (et-Tefsir bi'l-me'sûr) dir; Ehl-i Kitâb'dan İslâm'ı kabul edenlerden alınan malûmatın katılmasıyla gittikçe genişlemiştir. Ka'bu'l-Ahbâr, Abdullah b. Selâm ve İbn Cüreyc gibi bu kimselerin Tevrât ve İncil'den öğrendikleri geniş bilgileri vardı. "Bunların İslâm'ı kabul etmeleri töhmet ve yalanın üstündedir. Kendilerine son derece güvenilen ilim adamları derecesine yükselmişlerdir." Aynı şekilde müfessirler, Kur'ân tefsirinde lügavî kullanılışların izahı için, Arap şiirini kaynak olarak almışlardır. Nitekim İbn Abbâs'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Kur'ân'dan bir bölüm size garip geldi mi, Arap şiirine bakınız. Zira şiir, Arab'ın Dîvanıdır" Hattâ o, Kur'ân âyetlerinden birçoğunu Cahiliyye şiirinde geçmiş olan lâfızlarla tefsir etmiştir[20].

İslâm'ın ilk dönemlerinde müslümanlar, bütün mesaîlerini hadîs üzerinde topladığı için, tefsîr, hadis'den bir bölüm veya onun dallarından biri olarak kabûl edilmişti. Bu dönemde tefsîr, âyet ve sûre sırasına göre tertip edilmeksizin dağınık âyetlerin tefsiri şeklindeydi. Ancak, çoğunluk İbn Abbâs'a ait olduğunda şüpheye düşseler de, onun tefsiri böyle değil, muntazamdır. Kur'ân tefsirinde, tanzim edilmiş metod, ancak Abbasîlerin ilk dönemlerinde ortaya çıkmıştır.

Meşhûr müfessirlerden bazıları şunlardır: Abdullah b. Abbâs. İbn

(19) A.g.e., 63.
(20) A.g.e., 66, 68-69.

Cüreyc, bu âlim tefsîrde, kendisine ulaşan her tefsîr şeklini dikkatli bir şekilde kayd ederdi. Suudî (öl. 127/774), tefsîrini Abdullah b. Abbâs, İbn Mes'ûd ve diğer sahâbîlerden rivâyet etmiştir. Mukatil b. Süleyman (öl. 150/767). Bu müfessir, Yahûdilerden öğrendiği Tevrât tefsîrinden ve bilgilerinin çoğunu Ka'bu'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih kanalıyla Hıristiyanlık ve Yahûdilikten almış olan İbn İshâk'ın tefsîrinden etkilenmiştir. Hattâ İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, Mukatil b. Süleyman'ı yalancılıkla itham etmiştir. Ne var ki, bu tefsîrler kaybolmuş, onlardan bize ancak Taberî'nin (öl. 310 H.) nakilleri ulaşmıştır.

c) Hadîs:

İslâmi Teşrî'in (kanun koyma) kaynaklarından olan "Hadîs" Rasûlüllah (s.a.)'dan söz, fiil veya gördüğü birşey için takrîrleri olarak rivâyet edilen şeylerdir. Ehemmiyet bakımından Kur'ân-ı Kerîm'den sonra gelir. Bildiğimize göre Buharî, tekrar edilen hadîslerle birlikte 7275 hadîs toplamıştır. Onların içinden tekrar edilenleri çıkaracak olursak, hadis sayısı 4.000 civarında olur. Buhârî bu hadisleri, söylendiğine göre 300.000 hadîs arasından seçmiştir. Buradan, "Hadîs"de tahrifin ulaştığı noktayı anlayabiliriz(*).

Elimize ulaşan hadîsler, müslüman fakihler arasında şiddetli mücâdele mevzûu olmuştur: Şöyle ki: Rasûlüllah vefat ettiği sırada Arapların büyük bir çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Hattâ bu ümmetin tarihî ancak uzun bir zaman sonra tedvîn edilmiştir. Müslüman Araplar, hadîs-i şerîfleri, şifahî olarak birbirlerinden rivâyet etmişlerdir. Bu sebeple hadisin mânâsında gizlilik ve mübhemliğe sebep olan tahrîf ve tebdîlden az denilemiyecek ölçüde etkilendi. Dolayısıyla hadislerin vürûd

(*) H. İbrahim Hasan'ın bu ifadesi. Buharî'nin sahih hadislerin tamamını kitabında topladığı şeklinde anlaşılıyor. Halbuki bizzat Buharî, "eserinde sadece sahih hadislere yer verdiğini belirtirken, uzamasından korktuğu için sahih hadislerin bir kısmını eserine almadığını" söylemiş, yine "100 bin sahih, 200 bin de illetli ve zayıf hadisi ezberlediğini" açıklamıştır. Buna göre, sahih hadisleri, Buharî'nin eserine aldığı hadislerle sınırlandırmak mümkün değildir. Buharî'nin eseri dışında sahih hadisleri toplayan diğer eserlerin varlığı da açıktır. Bu hususdaki rivayetler ve daha geniş bilgi için bkz. Talat Koçyiğit, Hadis Tarihi, (Ankara, 1981), s. 254. (Mütercimler)

sebebi ve lâfızlarıyla ihâta ettikleri durum ve ifâde ettikleri manâlar kısmen bozulmuş oldu.

Hicretin ikinci asrı geldiği zaman Araplar, hadîs-i şerîfleri toplamaya (tedvîne) başladılar ve Abbâsiler döneminde yetişen hadîs imâmlarından bir grubun yetişmesine zemin hazırladılar. Emevîler devrinin en meşhur muhaddislerinden biri Ebûbekir Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihab ez-Zührî (öl. 123/741) dir.

d) Nahiv:

Nahiv ilmi, Hicrî birinci asrın en önemli kültür merkezlerinden olan Basra ve Kûfe şehirlerinde doğmuştur. Kelâm ve Fıkıh ilimleri de bu iki şehirde doğmuş, nahivciler ve lügatçiler medresesi burada ortaya çıkmıştır. Bu iki şehirde, değişik lehçeleri olan muhtelif Arap kabileleri ve Farsça konuşan mevâli ve sanatkârlardan binlerce kişi birlikte oturuyordu. Bu yüzden, fasîh Arapça ibârelerde önemli sayılacak ölçüde bozulmalar ortaya çıktı. Bunun üzerine Kur'ân-ı Kerîm'e tağyîr ârız olmaması için Arapça lisanın düzeltilmesi, hatâdan korunması zarûreti hâsıl oldu. Ebu'l-Esved ed-Düelî, Emevîler döneminde Nahiv ilmiyle ilk meşgûl olan kimsedir. Onun bu ilmin esâslarını, Hz. Ali b. Ebî Tâlib'den aldığı söylenmiştir[21].

Kûfe Nahiv medresesinden daha eski ve daha meşhûr kabul edilen Basra medresesinin temellerini Ebu'l-Esved ed-Düelî atmıştır. Bu medresenin, mantık ilminden, rakîbi Kûfe medresesinden daha çok etkilendiği şüphesizdir. Hattâ bu sebeple Basra nahivcilerini Kûfe nahivcilerinden ayırmak için onlara "ehlu'l-mantık, veya "ehlü'l-kıyâs" diye isim verilmiştir. Basralıların nahiv ıstılâhları, Kûfelilerin aynı konudaki nahiv ıstılâhlarından bazı farklılıklar taşıyordu. Basra nahivcilerinin, mantıktan daha önce faydalanmaları sırf tesâdüf sonucu olmamıştı. Zira felsefî cereyanların tesiri, başka şehirlerde zuhûr etmeden önce Basra'da ortaya çıkmıştır. Basra nahivcileri arasında Kelâmî mezheplerinde müessir olmak için yabancı felsefeye müracaat yolunu genişlet-

(21) İbnu'n-Nedîm, Fihrist, 60-61.

miş olan Mu'tezilî ve Şîîlerin sayısı çoktu[22].

Tefsirle meşgûl olan Ebû Amr b. el-Alâ (öl. 153/770) ile Arûz ilminin kurucusu ve Arap dilinde yazılmış ilk lügat kabul edilen "Kitâbü'l-ayn" isimli eserin yazarı Halil b. Ahmed Basra Nahiv âlimlerinin en meşhurlarındandır.

e) Edebiyat:

Arapların önce fetihler ve sınırları genişleyen ülkelerinin tanzimiyle, daha sonra da takatlarını tüketen dâhili harplerle meşgûl olmaları sebebiyle, İslâm'ın ilk dönemlerinde edebiyatla uğraşılmamıştır.

Edebî ruh, bu dönemde Cahiliyye devrindeki şeklini olduğu gibi muhafaza etmiştir. Dolayısıyla edebiyat, hemen hemen şiir çevçevesinin dışına çıkmamıştır. Zira şiir, iktidarın bazı görüntülerini temsil eden bir unsur haline gelmişti. Müsteşriklerin bazıları, İslâm dîni'nin, edebî bakımdan Kur'ân'dan ileri gitmemesi için şiirin önemini azalttığını öne sürmüşlerdir. Bu iddiânın hiçbir temeli yoktur. Zirâ Kur'ân-ı Kerîm, şiir nev'inden birşey değildir ve şiir için bir örnek olması da doğru değildir. Eğer Kur'ân-ı Kerîm, bazı şairlerin durumunu alçaltmışsa; o şairlerin, ıslâhat düşmanları, anarşi davetçileri olmalarındandır. Nitekim, Allahü Teâlâ şöyle buyuruyor: "Şairler (e gelince) onlara da azgınlar uyar. Görmüyor musun onları, her vâdide (nasıl) şaşkın şaşkın dolaşırlar? Ve onlar, yapmadıkları şeyleri söylerler"[23]

Halbuki şiir, sağlam inançlara hizmet için uğraşan ve onları savunan şairlerin değerini yüceltmiş, onları lâyık oldukları şerefli mevkie koymuştur. Nitekim Rasûlüllah (s.a.) bu tür şairleri teşvik etmiş, onlara bol bahşişler vermiş, şiiri Allah yolunda ve Hakk'ın zafere ulaşması için cihaddan bir nevi' kabul etmiştir. Bunun en güzel misâli, Rasûlüllah'ın yakınları arasına alıp çok değer verdiği Şair Hassan b. Sâbit'dir. İslâm'ın şiire verdiği değeri, Rasûlüllah (s.a.)'ın şu hadîsinden daha açık gösterecek bir delîl yoktur: "Fâsih ve beliğ olan sözde sihir, şiirde de hikmet vardır."

(22) De Boer, Târîhu'l-felsefe fi'l-İslâm, 38-39.
(23) Şuarâ (26), 224-226

Bu asır şâirleri, Kur'ân-ı Kerîm ve onun uslûbundan etkilenmelerine rağmen, Cahiliyye dönemi şâirlerinin özelliklerini devam ettirmişlerdir. İslâmî şiirlerde, cennet, cehennem, hesap, azap, ba's, nüşûr ve daha başka Cahiliyye Araplarının şiirlerinde yer vermediği dînî konulardan bahsedilmiş olsa da, müslüman şâirlerden birinin Rasûlüllah (s.a.)'ı medîh veya müşrikleri hiciv konusunda bir kasîdesini veya Kureyş liderlerinden herhangi birini medih veya onlardan öldürülenler için mersiye söyleyerek veya müslümanları hicvederek Kureyş'i destekleyen şâirlerden birinin kasîdesini okuyacak olursanız, bu iki grup şâirlerin, kasîdelerinde Cahiliyye devrindeki şâirlerin kabile şeyhlerini övmek veya hicvetmek şeklindeki şiir üslûbunun dışına çıkmadığını görürsünüz.

Rasûlüllah'ın karşısına dikilen ve davetini engellemek için çalışan şâirlerin, Kur'ân-ı Kerîm ve onun getirdiği dînî yüceliklerden, müslüman şâirlerden daha az etkilenmemiş olmaları incelemeye değer bir hususdur. Bunlar Kur'ân'ı, içindekilere inandıklarından değil; ancak onun getirdiği ilkeleri reddetmek ve bu yeni esasları münakaşa etmek için okuyor ve onunla ilgileniyorlardı.

Bu şâirler, aynı şekilde Rasûlüllah (s.a.)'ı hicvetmek ve şerefini düşürmek istedikleri zaman, onun kendi ma'bûdlarına hücûmlarını, dînî esasları ve sosyal yapılarıyla alay etmesini önleyebilmek için, müslümanların imân esaslarını ve dinlerindeki bu inanç ve ilkelerin karşılıklarını öğrenmek için dikkat ve gayretlerini bunlara tevcih ettiler. Bu sebeple şâir, hatîp ve mücadelecilerin bu hususlara ihtimam göstermeleri sonucu, bu cihet gelişti. Bu konular, bir Arab'ın, basit hayatında araştırmadığı, çok az ilgilendiği işler olmaktan çıktı ve lisanlarında çokça kullanılmaya başlandı.

Buradan, belâgatında ve sanat hususiyetlerinde Kur'ân'a benzeyen sözler söylemek, "Muarazatü'l-Kur'ân" faaliyeti doğdu. Kur'ân-ı Kerîm, Rasûlüllah'ın mûcizelerinin en büyüğü ve kendisinin Allahü Teâlâ tarafından gönderilmiş elçi olduğunu gösteren delillerin en kuvvetlisidir. Zirâ Kur'ân, hiçbir kimsenin benzerini getirmeye güç yetiremiyeceği bir kelâm getirmiştir. Rasûlüllah ve Kur'an-ı Kerîm, fesahatları ve söz söylemekteki maharetleri müsellem Arapların tümünü, Kur'ân'ın ben-

zerini ortaya koymaları için müsabakaya çağırarak onlara meydan okumuş; ancak Araplar bundan âciz kalmışlardır. Kur'ân, daha sonra onları sadece on sûre getirmeleri için müsabakaya çağırdı yine âciz kaldılar. Bu hususta Allahü Teâlâ şöyle buyuruyor: "Yoksa onu uydurdu mu diyorlar? De ki: Öyleyse siz de onun benzeri ona uydurulmuş sûre getirin; eğer doğru iseniz Allah'dan başka çağırabildiklerinizi de (yardıma) çağırın (da bunu yapın)!"[24]. Daha sonra bir tek sûre getirmeleri için meydan okudu. Bu hususta şöyle buyurulmuştur: "Eğer kulumuz (Muhammed)e indirdiğimizden şüphe içinde iseniz, haydi onun gibi bir sûre getirin, Allah'dan başka bütün şâhitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın; eğer doğru iseniz (bunu yapın)"[25]. "De ki: Andolsun, eğer insanlar ve cin(ler) şu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar, yine onun benzerini getiremezler. Birbirlerine arka olup (yardım) etseler de (bunu yapamazlar.)"[26].

Bu dönemdeki müslüman şâirlerden, Hassân b. Sâbit, Abdullah b. Mâlik, Ka'b b. Mâlik ve Ka'b b. Züheyr şöhrete ulaşmıştır. Müşriklerin şâirleri arasında ise şöhrete ulaşanlar; Abdullah b. Ziba'râ, Dırar b. Hattâb ve Ka'b b. Eşref'dir. Her iki gruptan bunların dışında temayüz eden diğer şâirler de vardır.

İşte Rasûlüllah (s.a.) zamanı ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde edebiyatın durumu budur. Emevîler devrinde ise durum açık bir şekilde değişmiştir. Bu dönemde, otorite ve idareyi ele geçirmek için birbirleriyle kılıç ve sözle mücadele eden ve savaşan muhtelif gruplar ortaya çıkmış; halifelerin gönlü, saltanatı ve halifenin güç ve kuvvetini medheden ve onları yücelten şâirlere iyice açılmıştır. Bu hususta bölgelerin hâkim ve vâlileri, onları taklîd etmişlerdir. Aynı şekilde, Allah'ın fethedilen bölgeler ordularının mal ve eşyalarından Araplara ihsan ettiği şeylerle ictimaî durum da değişti. Böylece Arapların hayat seviyesi yükselince, Arap âilesinin medeniyet ve kültür seviyesi de yükseldi, ihtiyaç ve imkânları fazlalaştı. Arap âilesinin, göçebeliğin sertlik, şiddet ve zorluğundan, medeniyetin yumuşaklık ve güzelliğine geçişinde yabancı cariyelerin derin ve büyük tesiri olmuştur. İşte bu yeni çevrenin gölgesinde daha önceden

(24) Hûd (11), 13.
(25) Bakara (2), 23.
(26) İsrâ (17), 88.

bilinmeyen şiir sanatları doğdu.

İdarî işlerde gelişmeler olduğu gibi idarenin ihtiyaçları da çoğaldı. Bu arada dîvanların inşaasına da gerek duyuldu. Bu dîvanlar içinde, edebî hayatla en çok ilgili olan Divanü'l-İnşâ ve'r-resâil'dir ki, bu divanda Arapların daha önce bilmediği bir nesir türü ortaya çıkmıştır. Bu, "ennesrü'l-fennî" (sanatsal nesir) olarak adlandırılır ki, onlar bununla, halife adına yazılan ve ülkesindeki vâli ve memurlarına gönderilen mektupları kasdediyorlardı. Nesrin bu türü bu asırda ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Hattâ Emevî devrinin sonlarında, hakkıyla sanatsal yazıcılığın müessisi, kaide ve usûllerinin koyucusu kabul edilen Abdülhamîd el-Kâtip yetişmiştir[27].

İslâm ümmetine -hassaten Hicâz bölgesine getirdiği maddî bolluklar sebebiyle Aristokrat bir tabakanın ortaya çıkmasında- İslâmî fetihlerin çok büyük tesiri vardır. Bu bolluğun görünümleri, zenginlerin yaşayışlarında tecellî etmiştir. Bu bolluk ve rehavetin ortaya çıkardığı davranış ve hareketlerin, fikrî harekete, bilhassa şarkıcılık, musikî ve şiir'in süslenmesine açık bir tesiri olmuştur. Ancak bu, İslâm'dan önce Arapların bu güzel sanat dallarına aşina olmadıkları, dolayısıyla bu sanatları Arap olmayan, hassaten İranlı kadın şarkıcıların getirmiş olduğu mânâsına gelmez.

Nitekim, Hicretin 1. asrında Mekke ve Medine'de ortaya çıkan Arap şarkıcıları, şiir kıt'aları nazmetmiş ve onları şarkı halinde bestelemişlerdir. Musikî'de Ma'bed, İbn Şureyh ve Tuveys misâli çok kimse sivrilmiştir. Bu tabaka, müteakiben, Arap şiiriyle uğraşmıştır. Onların içinden çoğu, Ömer b. Rabîa el-Kuraşî gibi Gazel söylemekte temayüz etmişlerdir. Araplardan pek çoğu, Ömer b. Rabîa'nın şiirlerinin din aleyhinde işlenmiş bir cinâyetten çok daha kötü olduğunu kabul ettiler. Bazı araştırıcılar, Leylâ'nın Mecnûn'una nisbet edilen şiirler gibi, Gazel türünden bir çok şiirin bazı şâirlere nisbetinin yanlış olduğunu kabul ederler. Hattâ bazı kişiler, Mecnûn isminde bir adamın varlığından bile şüpheye düşmüşlerdir. Bu şiirlerin ona ait olduğu doğru olsa bile, ona nisbet edilen şiirlerden bir çoğunun ondan başkasına ait olması müm-

(27) Abdülhamid el-Kâtip hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cehşiyarî, Kitabü'l-vüzerâ ve'l-küttâb, 72-79.

kündür. Gazel türü şiirde şöhrete ulaşanlardan biri de sevgilisi Buseyne hakkında nazmettiği meşhûr kasîdelerin sahibi Cemil'dir[28].

Ne olursa olsun, Emevîlerin edebî harekette takip ettiği yol, felsefeye meyletmeyip, aksine, güzel şiir ve beliğ hutbenin tercih edildiği Câhiliye dönemi yolu olmuştur. Nitekim Emevî halifelerinin bazıları da, iyi birer şâirdirler. Yezid b. Muâviye bunların en güzel örneğidir; hattâ "Şiir bir melik ile başlamış, bir melik ile sona ermiştir" denilerek İmriülkays ve Yezid kasdedilmiştir. Abdülmelik b. Mervân da iyi bir şâirdi.

Emevîler zamanında, Hicâz bölgesi haricinde diğer şiir türleri ortaya çıkmıştır. Nitekim bu devirde Ferazdak, Cerir ve Ahtal üçlüsü temayüz etmiştir ki, her üçü de doğma büyüme Iraklıdır. Güç ve enerji dolu nesiller, İslâmî fetihlerden itibaren Suriye ve Irak gibi Arapların meskûn olduğu bölgelere gitmişlerdi. Bu sebeple bu tabaka Arap yarımadasının dışına çıkmış oluyordu. Cerîr ve Ferazdak arasında rekabet çok şiddetlenmiş, birbirlerini ağır bir şekilde hicvetmişlerdir. Bu rekabeti, edeb ve haya dışı, sert ve çirkin sözlerle dolu hicivleriyle temayüz eden ve "Nekâiz" diye isimlendirilen şiirlerinde açıkça görürsünüz. Bu şiirler, sanat ve güzellik bakımından son derece üstün ve yeni asırda bile kendilerinden lügat alınan Arap dilinin kaynakları olmakla beraber çok ağır hicivlerdir.

Cerîr ve Ferazdak'dan her birine ve şiirlerine aşırı bağlı olan taraftarları vardı. Horasan vâlisi Mühelleb b. Ebî Sufra, Harîcilerden Ezârika grubu ile savaş için yürüdüğü sırada, askerinin, Cerîr'i üstün görenler ve Ferazdak'ı üstün görenler olmak üzere iki gruba ayrılması bunun en güzel delîlidir.

Cerîr ve Ferazdak arasında devam eden bu kavgaya Ahtal da katıldı. Ahtal hristiyan olup, Ferazdak tarafını tutuyordu. Emevîler, onu en büyük şâir ve müdâfileri edindiler. O, Abdülmelik b. Mervân'ın yakınları arasına girmişti. En güzel ipek elbiselere bürünmüş, üzerinde, altın bir zincirle omuzlarından asılmış altın bir haç olduğu halde izin

(28) Nicholson, s. 237-238.

istemeksizin halifenin yanına girerdi.

Aynı şekilde diğer siyasî grupların da, zafere ulaşmak, mezheplerini ve ilkelerini kuvvetlendirmek ve onları savunmak ve başkalarını davet etmek yolunda büyük gayret gösteren şâirleri vardı. Bu şâirlerin, Hâricîlerden İmrân b. Hattâb, Katariy b. Fücâe; Zübeyrîlerden Abdullah b. Kays er-Rukıyyât, Şîa'dan da Kümeyl b. Zeyd el-Esedî'yi zikretmekle yetiniyoruz.

B. Aklî İlimler:

Müslümanların, akli ilimlerle uğraşmalarına gelince; onlar, bu ilimleri, İskender'in fetihlerinden itibaren Mısır, Suriye ve Batı Asya'da yayılmış olan Yunan kültüründen aldılar. Şöyle ki: Mîlâdî 5. asrın sonlarında Ruha Medresesi çöküntüye uğrayınca, buradan sürülen medrese âlimleri İran'a sığındılar ve Kisrâ Enûşirvan'ın (531-578 Mîlâdî) sarayına kapılandılar. Enûşirvan, İmparator Justinyen'in, putperestlikleri sebebiyle Atina'dan sürgün ettiği Yeni Eflâtuncu Medrese filozoflarını da, iyi karşılamış, Hûzistan eyâleti kazalarından Cündüşapur'da bir ilim merkezi kurarak bu âlimleri orada, felsefe ve tıp okutmakla görevlendirmişti. Irak'da Harran'ın, Yunan kültürünün merkezlerinden biri olarak kalması gibi bu medreselerin bakıyeleri de Abbâsî Devleti'nin kuruluşuna kadar bu bölgelerde kalmıştır. Harrân halkı, Sâbîîlerden (Melek ve yıldızlara tapanlar) oldukları halde Arapçayı kolaylıkla konuşuyorlardı. Dolayısıyla Yunan kültürünün müslümanlar arasında yayılmasına büyük ölçüde yardımcı oldular. Yabancı dillerde yazılmış kitapların bir çoğunun Arapçaya tercümesindeki şeref pâyesi bunlara aittir.

Emevîler devrinde, Arapçaya kitap tercümesi önemsenecek bir dereceye ulaşmamıştır. Halid b. Yezîd b. Muâviye, kimya ve tıp ilimlerinin Arapçaya nakliyle ilk uğraşan kimsedir. O bu iş için, Mısır'da oturan Yunanlılardan bir âlimler grubunu çağırarak, onlardan pratik kimya sanatında araştırmaları ihtiva eden Kıptîce ve Yunanca birçok kitabı kendisi için Arapçaya tercüme etmelerini istedi. Ve kimyadan faydalanmak yolu ile altın elde etmek için çalıştı. Aynı şekilde, daha önce Irak'da Farsça[29], Mısır ve Şam'da Yunanca olarak tutulan dîvanlar Abdülmelik b.

(29) Cehşiyarî, Kitâbü'l-Vüzera, s. 38.

Mervân devrinden itibaren Arapçaya çevrildi. Mısır divanı ise, Velid b. Abdülmelik devrinde, Yunanca ve Kıptîce'den Arapça'ya çevrildi.

Camiler, Kur'ân, Hadîs, Fıkıh ve Lügat araştırmaları için en büyük kültür enstitülerinden sayılırdı. Cami ve mescidlerden çoğu, ilmî hareketin en önemli merkezleri olmuştur. Bunun en güzel misâli, Basra camiidir. Bu mescidde, kelâmcıların oluşturduğu bir halkada kelâmî görüş ve fikirler münakaşa edilirken, hemen yanlarında şiir ve edebiyat halkası yer alırdı. Bu ders halkalarında değişik toplum ve din sahipleri hazır bulunurlardı. Böylece, birbirlerine karışmalarında İslâm'ın büyük rol oynadığı kültürler, zamanla bu merkezlerde karşı karşıya geldi ve nihayet birbirleriyle karıştı. Şöyle ki: Arap olmayanlardan bu yeni dîne giren kimseler, Kur'ân-ı Kerîm'i okumak ve onu inceleyebilmek için Arap dili ve edebiyatını öğrenmenin gerekli olduğunu görüyor; böylece millî kültürleri ile Arap kültürünü birleştirmiş oluyorlardı.

İslâm'ın ilk dönemlerinde, bu ilim yuvaları ve öğretim faaliyetleri için ayrılan tahsîsat azdı. Bunun sebebi, öğretim işini yürüten müderrislerin aza kanâat etmeleri ve vergi gelirlerinden kendi hisselerine düşen miktarlarla yetinmiş olmalarıdır. İlim ve öğretim müesseseleri için yapılan harcamalar, sadece halifelerin ibâdet için mescidlere kapanan son derece kanaatkâr ilim adamlarına yaptıkları malî yardımlardan ibârettir.

Ömer b. Abdülaziz'in Humus vâlisine şöyle yazdığı nakledilmiştir: "Bu mektubum sana gelir gelmez, kendilerini fıkıh çalışmalarına adayan, camilere kapanarak dünyaya meyilden yüz çeviren kimseleri araştır ve onlardan her birine hazineden yüzer dinar ver ki, ilmî çalışmalarında bu paradan faydalansınlar. Şüphesiz hayırların en iyisi acele yapılanıdır. Selâm üzerine olsun."

a) Kimya ve Tıp:

Müslümanlar, Emevîler devrinde, büyük ihtimalle Yunanlılardan almış oldukları tıp ilimleri ve bilhassa kimya ilmiyle meşgûl olmuşlardır.

Kimya ve tıp ilmine dâir eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi ile uğraşan ilk kişi Halid b. Yezîd b. Muâviye'dir. Halid, Kimya ilminin revâç bulduğu İskenderiye Medresesindeki Yunan âlimlerinden bir grubu davet etti ve onlardan pratik kimyaya dâir konuları ihtiva eden Kıptîce ve Yunanca yazılmış kitaplardan bir çoğunu kendisi için tercüme etmelerini istedi. Yukarıda geçtiği gibi kimya yolu ile altın elde etmek için çalıştı[30]. Aynı şekilde bu âlimlerden, Calinus'un Tıp ilmine dâir kitaplarını tercüme etmelerini istedi. Böylece tıp öğretiminin temellerini atmış oldu.

Halid b. Yezid, altın elde etmek ve bu işin âletlerini hazırlamak yolunda önemli miktarda harcamalarda bulundu. Belki de bu âlimler, onun adına, haberi bize ulaşmayan mühim eserleri tercüme ettiler. Câhız, "el-Beyân ve't-Tebyîn" isimli eserinde, Halid'in, hatîp, şâir, fesâhat sahibi, sağlam görüşlü, veciz ifâde gücüne sahip ve edebî ilimlerde geniş bilgisi olduğunu kaydeder.

Lokman Hekim, Arapların en eski doktoru kabûl edilir. Milâdi 6. asırda Taif'de doğan Hâris b. Kelede es-Sakafî, o devrin en meşhur doktoruydu. Tıp ilmini Cündüşapur Hastahanesinde tahsil etmiş, sonra da İran Kisrâsı Husreveyh'in özel doktoru olmuştu. Hâris, hıfzussıhha konusunda ihtisas yapmıştı. Aşırı yemek yememeyi ve yemekten hemen sonra yıkanmamayı tavsiye ederdi. Aynı şekilde kan aldırmayı ve hukne'yi de tavsiye etmiştir. İslâm'ın zuhûrundan sonra Rasûlüllah (s.a.) Hâris'e yakınlık göstermiş, ona değer vermiştir. Hâris, Hicrî 33 yılında ölümüne kadar Arapların itimad mercii oldu. Nadr b. Hâris de, tıp ilmini babasından tahsil etmiş ve şöhreti yayılmıştır. Safra hastalığında kullanılan ve kendisine nisbet edilen müshil tohumlarını keşfetmiştir. İbn Ebî Remse et-Temimi de İlmü't-Teşrîh (Anatomi) ile uğraşmıştır.

Müslümanlar, kendilerinden öncekilerin bıraktığı kitapları tercüme ederek tıp kültürünün yayılmasına büyük önem verdiler ve doktor yetiştirmek için ilmî enstitüler kurdular. Bu tıbbî külliyeler:

a) Hastahaneler veya pratik tıp fakülteleri,

(30) Hell, The Arab Civilisation, s. 60.

b) Nazarî tıp öğrenimi yapılan medreseler olmak üzere iki bölüme ayrılıyordu.

İslâm'da ilk hastahanenin, Hendek Gazvesi esnasında Rasûlüllah (s.a.)'ın Medine'de kurdurduğu çadır olduğu söylenmektedir. Rasûlüllah (s.a.), bu çadırda yaralılara hizmet için Rufeyde ismindeki bir kadını görevlendirmişti. Makrîzî, Emevî Halîfesi Velid b. Abdülmelik (H. 86-96)'in İslâm'da ilk hastahaneyi binâ eden kişi olduğunu kabul eder. Bu faaliyeti 88/806 yılında deruhte etmiş, bu hastahaneye tabipler tâyin ederek, onların ihtiyaçlarını karşılamıştır. Velîd, cüzzamlıların halktan dilenmelerini yasaklayıp, onlar için maaşlar bağlattığı gibi, her kötürüme onunla ilgilenecek bir hizmetçi, her kör ve ağır hastaya da rahatını temin edecek bir refakatçi vermişti.

Emevîler, Kisrâ Enûşirevan'ın Hûzistan'da Cündüşapur'da te'sis ettiği ve Yunanistan'dan doktorlar getirdiği hastahanede faâliyet gösteren doktorlardan yardım almışlardı. Nitekim Hâris b. Kelede ve oğlu Nadr bu tıp enstitüsünden me'zun olmuşlardır. Emevîler, yine bu medresede yetişmiş, Muâviye b. Ebi Süfyan'ın özel doktor olarak seçtiği hıristiyan İbn Esâl el-Cündüşapûrî, Hakem ed-Dımeşkî, Teyâdûk ve bunlardan başka ba'zı doktorlardan istifâde etmişlerdir.

Mes'ûdî, Abdülmelik b. Mervân'ın ilm-i nücûma düşkün olduğunu, hatta harpleri esnasında ba'zı müneccimlerini yanında bulundurduğunu zikreder[31]. Şöyle ki: İbrahim b. Eşter en-Nehâînin, kardeşi Muhammed b. Mervân ile harp için geldiği haberi kendisine ulaşınca, Abdülmelik kardeşine, İbrahim'le o gün karşılaşmamasını emretmiştir. Zira Abdülmelik'in yanında diğerlerinden üstün tutulan ve sözü dinlenen bir müneccim vardı. Bu müneccim, Halîfe'ye o gün uğursuz bir gün olduğu için ordusunu savaşa sokmamasını ve kendisi için zaferin yazıldığı üç gün sonra savaşmasını tavsiye etmişti. Ancak Halîfe'nin kardeşi Muhammed, bu müneccimin kehanetine aldırmaksızın savaşa tutuştu ve İbrahim b. Eşter'i hezimete uğrattı.

2. Siyer ve Meğazi:

Müslümanlar, bu asırda aynı zamanda Siyer ve İslâmi fetihlerle il-

(31) Mürûcü'z-Zeheb, II, 119-120.

gili bilgileri toplamakla da uğraştılar. Ubeyd b. Şeriyye el-Yemenî, bu tür kıssalara tarih elbiselerini giydiren ilk kişi olmuştur. Sonra Vehb b. Münebbih (öl. 110/728) geldi, Meğazi ile uğraştı. Meğazî, İslâmî fetihler demektir. Bu bilim dalının temellerini Vehb b. Münebbih atmıştır, ilk tarihçiler ondan rivâyetlerde bulunmuşlardır.

Hicrî 94 (713 M.) yılında vefat eden Urve b. Zübeyr'in Siyer konusunda eser veren en eski müellif olduğu rivâyet edilmiştir. H. 105 (723 M.) yılında vefat eden Ebân b. Osman b. Affân da siyerle uğraşmıştır. Onun adına talebesi Abdurrahman b. Muğire, Rasûlüllah'ın siretine dâir kitabını bir araya toplamıştır. İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742) ve Mûsa b. Ukbe (öl. 131/749) Meğazî'ye dair kitap te'lif etmişlerdir. İbn İshak (öl. 151/768) ve "**Sîretü'n-Nebî**" sahibi talebesi İbn Hişâm (öl. 218/838) da Meğazi ilmiyle uğraşanlardandır. Ne var ki beraber, Emevî halifeleri, İslâm Tarihi'ne dair bilgileri toplamak ve yazmakla uğraşan bu yazarları teşvik etmemişlerdir. Zira onlar, Kur'ân-ı Kerîm kırâatıyla uğraşmayı bu haberleri toplamaktan daha üstün görüyorlardı. Söylendiğine göre, Abdülmelik b. Mervân, bir şahsın elinde Vehb b. Münebbih'in bir kitabını görmüş ve bu kitabın yakılmasını emretmiş, sonra da onunla uğraşmak yerine Kur'ân-ı Kerîm kırâatı ile uğraşılmasını emretmiştir. Bununla beraber Muâviye b. Ebî Süfyân, yukarıda geçtiği gibi siyer, tarih ve önceden yaşayan devletler hakkında yazılmış kitapları okumaya çok düşkündü.

2. SANAT

Giriş:

Rasûlüllah (s.a.) ve ondan sonra gelen Hulefâ-i Râşidin zamanında İslâm cemâatine sade ve zor şartlar içinde bir hayat tarzı ve Allah yolunda cihâd özellikleri hâkimdi. O sırada İslâm toplumu, güzel sanatların tamamında bir behre sahibi değildi[32]. İbn Haldun bu hususta şöyle der: "Evvelemirde din, aşırılıklara, binâlar yapmaya ve maksatsız israfa engeldi"[33].

İslâm fetihleri genişleyip, müslüman Araplar, Arap olmayan diğer milletlerle karışınca, muhtelif eski san'at üslûpları aldılar ve bunlara yeni dinlerinin damgasını vurdular[34]. Onların gözünde san'at ufku genişledi, İslâm dininin çizdiği daireden dışarı taşmayan yeni san'at şekilleri çıkarmaya muktedir oldular. Arapların, heykelcilik ve canlı resimleri yapmakla, mi'mârî ve süsleme san'atıyla ilgilendikleri kadar, ilgilenmemiş olmaları dikkat edilmesi gereken hususlardandır. Çünkü onlar, canlı varlıkların resimleri ve heykelleri ile uğraşmayı putperestlere benzeme saydılar. İşte bunun içindir ki, müslümanların süsleme san'atlarında esas unsur bitkisel ve geometrik resimler olmuştur[35].

Müslüman Araplar, Şam ve İran bölgelerini ele geçirdikten sonra kendileri için yaşayış tarzlarına uygun, özel bir mi'mâri üslûp geliştirmişlerdir. Nitekim onların yapıları, sütunlar, kemerler veya geçiş kemerleri ve kubbeler, çatma tavanlar vs. bakımından özel bir üslûpla temayüz etmiştir. Bu üslûp, arı peteğine benzeyen bâriz süslemelerde kendini gösterir. Bu tezyinat, cami ve minarelerin cephelerinde, bina balkonlarının altında veya bazı sütun başlıklarında, ya da kubbelerde murabba'

---

(32) Zeki Muhammed Hasen, Fünunu'l-İslâm. s. 10.
(33) Bkz. İbn Haldun Mukaddime, 312-313.
(34 Zeki Muhammed Hasen, Age., s. 1.
(35) Age., s. 25-43.

(dört köşe) kaide ile daire satıh arasında alt alta sıralanmış diziler halinde görülmektedir. Mukarnesat, taş binalar yanında tahta tavanların süslenmesinde de kullanılmıştır[36].

Araplar, kendi yönetimlerine giren ülke sanatkârlarının mehâretlerinden istifade etmiş olmakla birlikte, İslâm mi'mârîsinin bu yeni karakterini muhafaza etmişlerdir. Ve bu mi'mârî, kendine hâs özellikleri ile temâyüz etmeye başlamıştır. İslâm Arap mi'mârisi, kendini ilk defa camilerde göstermiştir. Rasûlüllah (s.a.)'ın yaptırmış olduğu Kubâ Mescidi, umûmi şekil bakımından diğer cami ve mescidler için ilk örnek olmuştur. Şüphesiz ki, hacıların her sene Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere'ye gelmeleri ve geçtikleri her köy ve şehirde namaz kılmaları, Hicâz mescidlerinin taklîd edilmesine yardımcı olmuştur.

İmâmın namaz vaktinin gelmesini bekleyeceği yer olarak camilerin yapısına maksûre ilâve edilmiştir. Hz. Ömer ile Hz. Ali'nin başına gelenlerin kendi başına gelmesinden korktuğu için bunu ilk defa Muâviye b. Ebî Süfyân yaptırmıştır. Ondan sonra gelen halifeler de ona uymuşlardır. Camilere bazı fazlalıklar daha ilâve edilmiştir. Minâre, kıble yönünü gösteren mihrâp[37] ve eyvanlar[38], bu fazlalıklardandır. Abbâsilerin birinci dönemine kadar böyle devam etmiştir.

İslâm süsleme san'atı, Emevî ve Abbâsî halifeleri döneminde ileri seviyeye ulaşmıştır. Bu san'atın ayırıcı özelliği, Arap yazısının nakışta kullanılmış olmasıdır. Çok kere ya Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinden bir âyetin veya şiirden bir beyit ya da saygı ve tebrik ibârelerinden bir ibârenin, tarihî kıymeti hâiz eserleri çevrelediğini, ya da san'at eserlerinden birinin üzerinde süs şeridi olduğunu görürüz.

Duvar üzerinde nakış san'atı Emevîler zamanında parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönem kalıntıları hâlâ "Kusayr-i Amre" (Amre'nin

(36) Zeki Muhammed Hasen, Age., s. 9; Zeki Muhammed Hasen, The Attitude of Islam towards Painting Bulletin of faculty of arts, University of Cairo, VII, July, 1944, s. 1-16.

(37) Greswell, Early Muslim Architecture, I, s. 39.

(38) Bunlar direkler veya sütunlar üzerine oturtulmuş kemerli revaklar olup avluyu çepeçevre kuşatır.

küçük köşkü) de görülmektedir. Burası Amman'ın doğusunda Lût gölüne 50 mil kadar uzaklıkta av için yapılmış küçük bir köşktür. Bu köşkteki san'at uslûbunda, Yunan ve Şark san'atlarının karışımı görülmektedir. Arkeologlar, bu köşkün Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik zamanında yapıldığı kanaatindedirler. Bu köşkün, binanın batısında bulunan dikdörtgen şeklinde bir istikbal salonu vardır. Burada, iki kemer, salonu üç sahna ayırır. Her revakın yarım kavisli bir tavanı vardır[39].

A. Mİ'MARİ:

a) Şehirler:

İslâm mi'marisi üç kısma ayrılır:

1 — Şehir mi'marisi: Şehirlerde ve bilhassa seçkin kimselerin evlerinde görülmektedir.

2 — Dînî mi'mari: Bu da camilerde görülmektedir.

3 — Harp mi'marisi: Bu da kalelerde görülmektedir.

Arapların yapıları, gayet basit bir haldeydi. Mekke'de en önemlisi Kâ'be olmak üzere çok az bina vardı. Şehir binalarının büyük bir kısmı kerpiçten yapılırken zenginlerin evleri taştan yapılırdı.

Evler genellikle tek katlı yapılır, ortasında kuyu bulunan bir avlusu olurdu. Ömer b. Hattâb zamanında İslâm fütûhatı genişleyip de Hicâz halkı zenginleşince, yabancılardan birçok mi'mar Medine'ye geldi. Bunun üzerine Medine'de mi'mari san'atı yükseldi, ileri gelenler Mekke ve Medine'de taş ve mermerden geniş köşkler yaptırdılar. Nitekim Hz. Osman'ın yaptırmış olduğu evin gayet azametli ve zarif olduğu söylenir.

Mes'ûdî, Hz. Osman zamanında sahâbenin, kendileri için büyük evler yaptırdıklarını söyler. Onun kaydına göre, Zübeyr b. Avvam, Medine, Kûfe, Fustat ve İskenderiyye'de büyük evler yaptırmıştır. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın da Medine'de Vadiü'l-akîk'de büyük bir köşkü vardı.

---

(39) Ahmed Timur Paşa, et-Tasvîr inde'l-Arab, (Neşr, Zeki Muhammed Hasen) 150, 151, 247, 250, (Bkz. Zeki Muhammed Hasen,. Funûnu'l-İslâm, 44.

Araplar, Suriye ve İran'ı fethedince, kendi tabîatları ve hayat tarzlarına uygun özel mi'marî stil meydana getirdiler. Bu tarzın, muhtelif san'at unsurlarından motifler alındığı için yeni bir hüviyeti ve karakteri vardı.

Arap mi'marisi, kubbeler, minareler, direkler ve kemerlerle temâyüz eder. Bu mi'marî, bazı yönlerden Araplarca çok sevilen hurma ağacı şekline benzemektedir. Çünkü bu ağaç, onların en büyük gıdaları ve servet kaynaklarındandı.

Şehirler, savunmaya elverişli sağlam surlarla çevriliyordu. Aynı zamanda her san'at erbabının özel bir mahallesi vardı ki, bu mahalle onların adıyla tanınırdı. Araplar merkezî sisteme düşmanlıklarıyla tanınmışlardır. Nitekim onlar nereye girseler, orada bir kısmı diğer bir kısmından farklı kabile ve gruplar oluşturuyorlardı. Her mahalle veya şehrin bir bölümünü, diğer mahalle ve bölümlerden ayıran sağlam kapılar vardı. Bu kapılar, şehirde herhangi bir ayaklanma olduğunda şehrin muhtelif bölümleri arasındaki irtibatı keserdi.

aa) Basra'nın Kuruluşu:

Büyük şehirlerde yaşamaya alışık olmadıkları için İran'ın idârî merkezi olan Medâyin'de ikamet etmek Arapların hoşuna gitmedi. Çünkü onlar, geniş gökyüzüyle, temiz havasıyla ve en kıymetli varlıkları olan hayvanlarını otlattıkları meralarıyla temayüz eden çöle son derece alışmışlardı. Diğer taraftan Halife Hz. Ömer, müslümanlara yardım birlikleri göndermek istediği zaman müslümanlarla kendisi arasında bu yardımın gönderilmesini engelleyecek bir denizin veya büyük bir ırmağın bulunmamasını istemişti. Bundan dolayı Araplar, önce Basra'yı sonra da Kûfe'yi kurmaya başladılar. Utbe b. Gazvan, H. 16 senesinin baharında Basra'nın planını çizdi.

Basra, ilk kurulduğunda, şehirden çok köye benzemekteydi. Burada ilk kez cami yapıldı[40]. Caminin çevresinde hükûmet binası, bunun etrafında da mahalleler tesis edildi. Her kabilenin bir mahallesi, bir mes-

(40) Cami, önce kerpiç ve çamurdan yapılıp tavanı otlarla kapatıldı. Sonra Hicrî 44 yılında Ziyad b. Ebihî onu yeniden yaptırdı. Binada kiremit ve tuğla kullandı, tavanını da saç ağacı (bir cins ardıç) kerestesinden yaptırdı.

cidi ve bir de kabristanı vardı. Evler önce kamıştan yapıldı. Kamışın ateşe karşı mukavemetsizliğini görünce evleri kerpiçten, sonra servetleri çoğalınca da taş ve tuğladan yaptılar.

Basra, şehri, kuruluşu üzerinden 20 sene geçmeden, İslâm dünyasının ticaret merkezlerinden, özellikle Hindistan ve Çin ile olan deniz ticaretinde en önemli merkezlerden biri oldu. Bu durumuyla Basra, Fars körfezinde Übülle şehrinin yerini aldı[41]. Çok geçmeden Çin'den Büyük Sahrâ çöllerine giden kervanların yöneldiği bir yer olup, doğu ve batı milletlerinin uğradığı bir istasyon durumuna geldi.

Basra sâkinlerinin büyük bir kısmı, Rebia ve Mudar kabilelerindendi. Bilâhare ticaret maksadıyla pekçok Arap, buraya gelip gittiği gibi, Hindistan, Sind ve Çin'den de göçmenler geldi. Bunun neticesinde şehirde yeni bir edebî hayat ortaya çıktı ve yukarıda geçtiği gibi ilmî hareket eski Yunan felsefesinden etkilendi.

ab) Kûfe'nin Kuruluşu:

Basra'da su ve bataklıkların çokluğu yüzünden Araplar, şehrin havasını sıhhate elverişli bulmadılar ve rutubetten uzak, havası sıhhat için daha elverişli başka bir şehir tesis etmeyi düşündüler. Sa'd b. Ebî Vakkas, bu şartları haiz bir yeri araştırmak üzere Selmân-ı Fârisî ile Huzeyfe b. el-Yemân'ı gönderdi, bunlar Fırat'ın batısında Hîre yakınlarında bir yeri seçtiler.

Halife Hz. Ömer bu yerin seçimini tasdik edince Sa'd, H. 17 yılının Muharrem ayında (Ocak 638) Medâyin'i terkedip ordusuyla seçilen yere (Kûfe'ye) indi. Burada karargâh kurup, ordularını —ki bunların asker sayısı 40.000 idi— önce çadırlara yerleştirdi, sonra da kamıştan evler yaptırdı. Çok geçmeden bu evler yandı. Bunun üzerine Hz. Ömer, evlerin kerpiçten yapılmasını emretti. Ebu'l-Heyyâc b. Mâlik el-Esedi şehrin cadde ve sokaklarının planını çizdi, burada bir de câmi' tesis etti. Câminin ön tarafında mermer sütunlar üzerine oturan bir de gölge-

(41) Taberî, IV. 148, 150-158.

lik yaptı. Araplar camiyi şehrin ortasında, yolların ve sokakların birleştiği yerde yaparlardı. Bu yolların birinin sonunda ve camiden 200 zirâ uzaklıkta Sa'd b. Ebî Vakkas'ın evi yapıldı. Beytülmal binası da burada inşa edildi. Cami ve hükûmet binasının yapımını İranlı ustalar yürütmüş ve Kisrâların binalarına benzer şekilde yapmışlardı. Arapların ayrılmış oldukları çöl havasından mahrûm kalmamaları için yollar geniş yapılmıştı.

Basra ve Kûfe'nin önemi çok çabuk arttı. Hattâ İslâm beldeleri arasında ilim, siyaset ve savaş merkezlerinin en büyüklerinden oldular. Kûfe, Yukarı Irak'ın merkezi durumuna geldi. Azerbaycan, Hemedan, Rey, İsfahan, Musul, el-Bab ve Karkisiya valilerini doğrudan Kûfe valisi tayin ederdi. Kûfe sâkinlerinin çoğu Yemen Araplarındandı.

Hz. Ali Halife olunca, taraftarları ve yardımcıları Kûfe'de olduğu, şehrin arazisi verimli, geliri bol ve İslâm devletinin diğer bölgeleriyle irtibatın kolayca sağlanabileceği kavşak bir yerde bulunduğu için Medine'yi terkedip Kûfe'yi hilâfet merkezi yaptı. Hz. Ali'yi Kûfe'yi seçmeye sevkeden sebeplerden biri de, kendisine bîattan imtinâ eden Muâviye'ye karşı yaptığı savaşta durumunu kuvvetlendirmektir. Fakat zaman, Hz. Ali'nin bu yeni başkenti seçmekte başarılı olmadığını göstermiştir. Zira onun Medine'yi terketmesi, kendisinden önceki halifeler döneminde Arap kabileleri arasında mevcut olan dengeyi yıkmıştır. Hz. Ali, fırsatı kaçırdıktan sonra açıkça görmüştür ki, Kûfe halkına itimat etmesi, serâptan başka birşey değildir. Çünkü o, bu sistemi ülkesinin yeni başkentinde yerleştirmeye muvaffak olamadı. Hz. Ali, Kûfe'yi sever ve onu Medine'ye tercih ederdi. Hattâ Kûfe hakkında şöyle demiştir: "Kûfe imân hazinesi, İslâm'ın hucceti, Allah'ın dilediği yere koyduğu yalın kılıcı ve mızrağıdır. Canımı kudretinde tutan Allah'a andolsun ki Allah, Hicazlıları galip kıldığı gibi Kûfe halkını da yeryüzünün doğusunda galip kılacaktır." Hz. Ali Kûfe'ye yaklaştığında şöyle derdi: "Kûfe'de ne güzel yerimiz var! Beslenen develerimiz orayı tanır, yeşil arazi, yumuşak ve güzeldir"[43].

(42) Taberî, IV, 148, 150-158.
(43) Taberî, IV, 141.

ac) Fustat'ın Kuruluşu:

Amr b. Âs, iskenderiye'nin fethini tamamladıktan sonra Rumları sürüp Mısır'dan kovunca, gelişmiş bir yerleşim merkezi ve mükemmel binaları olan İskenderiye'yi vâliliğinin merkezi yapmak istedi ve bunu Hz. Ömer'e yazdı. Hz. Ömer, Amr b. Âs'ın gönderdiği elçiye: "Medine ile müslümanların şu anda bulundukları bölge arasını herhangi bir su ayırıyor mu?" diye sordu. Elçi: "Evet! Ey mü'minlerin emîri! Nil aktığı müddetçe" karşılığını verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer, Amr b. Âs'a şöyle yazdı: "Müslümanları, kışın veya yazın benimle onların arasını bir suyun ayıracağı bir mevkiye yerleştirmeni kesinlikle istemem. Benimle onların arasında deniz veya nehir bulunmasın. Öyle ki, size gelmek istediğim zaman, bineğime binip sizin yanınıza kolayca gelebilmeliyim."

İskenderiye şehrinin, Büyük İskender zamanından beri olduğu gibi, Mısır'ın başkenti olmaya müsait olmadığı şüphesizdir. Zira Mısır'ın hükümranlık hakkının Arabistan'a geçmesi üzerine başkent olacak şehrin, ya Kızıldeniz sahilinde ya da karadan İslâm devletinin başşehrine ulaşımın kolayca sağlanabileceği bir noktada bulunması gerekirdi. Denizci bir millet olmayan Arapların, yeni merkezlerini, Arabistan ile çok kolay irtibat sağlanabilecek bir kara parçası üzerinde kurmaları gerekiyordu. Bu sebeplere, Amr b. Âs'ın Fustat şehrinin yerini seçmesindeki hikmeti de ilâve edebilirsiniz. Ki Amr, bu mevkii, Mısır'ın güney ve kuzey bölgelerini kontrol edebilmek maksadıyla, ayrıca yol bakımından Arabistan'a yakın olduğu için tercih etmişti.

Fustat şehrinin kurulduğu yer, Mukattam dağları ile Nil nehri arasında zirâate elverişli geniş bir saha idi. Bu alanda, Rum muhafız birliklerinin karargâhı olan Babylon kalesi dışında başka bina yoktu. Bu kalenin kuzey ve doğusunda bulunan arazilerde, ağaçlıklar, hurma ve üzüm bağları bulunuyordu. Kale ile Mukattam dağları arasında ise, birçok kilise ve manastırlar vardı. Bu bağ ve bahçeler, Amr b. Âs câmiini çevreleyen mıntıkada yer alıyor; doğuda Mukattam dağının eteklerine; kuzeyde körfez ağzına, Kanâtır es-Sibâ ve Yeşkur dağına; batıda Nil nehrine; güneyde ise Eseru'n-Nebî sahiline kadar uzanıyordu.

Fustat'a bu ismin verilmesi hakkında birçok rivâyet vardır. Bazılarının söylediğine göre, Amr b. Âs İskenderiye üzerine yürümek istediği zaman, çadırının sökülmesini emretmişti. Bir de ne görsünler, çadırın üzerine bir güvercin yumurtlamış. Bunun üzerine Amr: "Biz komşularımıza şüphesiz iyi davranırız. Güvercin yavrularını uçuruncaya kadar çadırı sökmeyin" dedi. Ve çadır olduğu yerde bırakıldı. Bu sebeple buraya Fustat (çadır) ismi verildi. İbn Kuteybe ise, Arapların her şehire "Fustat" dediğini kaydeder. Butler de, Fustat isminin, "korunmuş şehir" mânâsına gelen "Fossatum" lâfzından alındığını söylemiştir. Ona göre Araplar, bu ismi, Suriye bölgesinde cereyan eden savaşları esnasında Bizanslılardan almışlardır. Muhtemelen tercîhe şayân olan görüş de budur.

Amr b. Âs, Fustat şehrini kurmaya karar verince, plânını çizmek için İslâm orduları komutanlarından dört tanesini bu iş için görevlendirdi. Bu komutanlar, şehrin yerleşim plânını çizdiler, kabileleri mahalle mahalle yerleştirdiler. Bu komutanlar, muhtemelen Nil nehrine yakınlığı ve yerleşime uygunluğu sebebiyle ilk indikleri yeri seçmişlerdir.

Fustat şehri, tesis edildiği sırada, sahâbilerin evleri tek kat olarak yapılmıştı. Sonra evler genişlemeye ve yavaş yavaş yükselmeye başladı. Hattâ evlerin çoğu, beş, altı, yedi ve sekiz katlı apartman haline getirildi. Öyle ki, ilk sıralarda ancak az nüfuslu bir âilenin oturduğu evde, ikiyüz kişi oturur hâle geldi.

Hicrî 132 (750) yılında Asker şehrinin kurulmasına kadar, Fustat, Mısır'ın idarî merkezi ve bölgenin askerî üssü olmaya devam etmiştir. H. 132 yılından itibaren Mısır vâlileri, Asker şehrine yerleştiler.

ad) Dımeşk (Şam Şehri):

Dımeşk şehri, müslümanların fethinden önce Bizanslı idârecilerin oturduğu şehirdi. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın halife olmasından itibaren de İslâm devletinin başşehri oldu. Bu dönemde, İslâm devleti şehirlerinin en büyüğü, yapılarının mükemmelliği ve azameti bakımından en önde geleniydi. Aynı zamanda nehirlerinin ve su kaynaklarının çokluğu ile de diğer şehirlerden ayrılıyordu. "Dımeşk" isminin şehrin İslâm'dan çok

önce, şöhret kazanmış olduğu bir cins ipeği olan "Dımaks" kelimesinden türemiş olduğu söylenmiştir.

Yâkut, Dımeşk'in kale-şehir olduğunu, çevresinde yüksekliği 8 metre, genişliği 15 ayak olan surlarla çevrildiğini zikretmiştir.

Dımeşk'in yedi kapısı vardır. Şehre çok uzaklardan gelenler kapıların yüksek burçlarını görürler. Muâviye, orada "kasru'l-Hadrâ (Yeşil köşk)"yı yapmıştır. Nakışının ve cilâsının renklerinden dolayı bu isim verilmiştir. Velîd, Halîfe olunca Dımeşk'i ve etrafını binâlarla süsledi. Velîd'in mi'marîye hizmeti, darb-ı mesel gibi halk arasında söylenegelmiştir. Şöyle denilmiştir: "Dımeşk halkı, Velîd'in zamanında büyük binalardan ve onların güzelliklerinden; Süleyman zamanında yemek ve kadından; Ömer b. Abdülaziz zamanında ise dîn ve Kur'ân'dan bahsederlerdi."

Emevîlerin Dımeşk'deki ölümsüz eserlerinden biri de su kanallarıdır. Nehru Beradâ şehre su akıtmaktadır. Su şebekesi sistemi o derece ileriydi ki, Dımeşk'de her evin husûsi çeşmesi vardı. Bu, Emevîlerin şehrin her tarafına su ulaştırabilmek için yaptırmış oldukları yedi ana kanal ile evlere içme suyu götürebilmek için yapılan asma kanal ve köprüler sayesinde oluyordu.

ae) Kayravan'ın Kuruluşu:

Bu dönemde müslümanların tesis ettiği şehirlerden biri de Kayravan'dır. Bunun kuruluşu şöyle oldu: Muâviye b. Ebî Süfyân H. 48 yılında Ukbe b. Nâfi' el-Fihrî'yi İfrikiye vâliliğine tâyin etti. O zaman vâli Berka dolaylarında ikâmet ederdi. Ukbe, Berberîlerden müslüman olanları toplayıp Muâviye'nin gönderdiği orduya katarak İfrikıye üzerine yürüdü, şehirlerini kuşattı ve savaş yoluyla fethetti. Neticede Berberîlerin çoğu onun eliyle müslümanlığı kabul ettiler.

Ukbe, Berberîlere karşı kazandığı bu zaferden hemen sonra müslüman ordusu ve mallarını bu ülke halkının saldırılarına karşı koruyacak bir şehir kurmayı düşündü. Sonunda müslümanların Rum saldırıların-

dan emin olabilmeleri için deniz sahilinden uzak olan Kayravan'ın yerini seçti. Ukbe, burada hükûmet binasının yerini gösterdi. Bunun yanında Ulu Câmi' yapıldığı gibi halk da bu çevrede evlerini yaptı.

Kayravan'da Kureyş, Mudar, Rabia ve Kahtan gibi değişik Arap kabilelerinden olan karışık insanlar oturuyordu. Burada Berberîler ve Rumların yanında Horasan halkından bir grup İranlı da bulunuyordu. Kayravan şehrinin çevresini, Abbâsi komutanı Muhammed b. Eş'as el-Huzâî'nin H. 144 yılında kerpiç ve çamurdan yaptırmış olduğu bir sur ihâta etmekteydi. Ziyadetullah b. İbrahim b. Ağleb, Kayravan halkının Tanbezî diye bilinen Mansur liderliğinde kendisine karşı ayaklanmalarından sonra H. 209 (825) yılında bu suru yıkmıştır. H. 444 (1052) yılında Muizz b. Bâdîs b. Mansur es-Senhâcî suru yeniden yapmıştır(44).

İbn Haldun, "Şehirlerin durumları ile ilgili riâyet edilmesi gereken hususlar ve bunlara riâyet edilmediği takdirde meydana gelecek neticelerden" söz ederken şu hususları kaydeder: Şehrin surlarla çevrili olması veya sert dağ tepeleri üzerine kurulmuş olması ya da köprü veya kanal geçildikten sonra varılabilecek şekilde etrafı deniz veya nehir ile çevrilmiş olması gerekir. Aynı zamanda, hastalıklardan kurtulmak için, şehir kurulacak yerin seçiminde havasının güzelliğine de dikkat etmek lâzımdır. Çünkü şehrin havası, kirli, yakınında pis sular, bataklıklar ve pis otlar bulunursa çabucak kokuşma meydana gelir ve neticede insan ve hayvanlar kısa zamanda hasta olur, hummalar yaygınlaşır. Halkın yiyeceklerini temin etmeleri için zirâat alanlarının şehre yakın, uzak memleketlerden temin etmeleri gereken ihtiyaçlarını sağlayabilmeleri için de, şehrin denize yakın olması gerekir." İbn Haldun konuyu şu sözleri ile bitirir: "Araplar, Basra, Kûfe, Kayravan ve tesis ettikleri diğer şehirlerin yerlerinin seçiminde bu şartlara riâyet etmemişlerdir. Halbuki şehirlerin kurulmasında bu tabîî şartlara riâyet edilmediği takdirde şehirler çabucak harap olurlar."

İbn Haldun'un bu sözü, Arapların tesis ettikleri bütün şehirler için değil, ancak bazıları için geçerlidir. Zira Fustat şehrinin kuruluşunda

(44) Bekrî, el-Muğrib bilâdi ifrikiyye ve'l-Mağrib, s.24-25.

tabîi şartlara ve siyasî gayelere riâyet edilmiştir. Çünkü şehrin doğusunda Nil, batısında ise dağ bulunmaktadır. Bir taraftan bu dağ ile şehir arasında, diğer taraftan da Yeşkur dağı ile şehir arasında zirâate elverişli topraklar yer almaktadır. Ayrıca buna, kıble ve deniz tarafını kontrol etmek için şehrin delta'nın başında kurulmuş olduğunu da ilâve ediniz. Araplar denizci bir millet olmadıklarından, ayrıca Hz. Ömer'in düşündüğü gibi şehir ile İslâm'ın merkezi arasına herhangi bir suyun girmemesi arzu edildiği için eyâlet başkentinin Kızıldeniz üzerinde kurulmasını gerektiren herhangi bir sebebin varlığı söz konusu değildi.

b) Câmi ve Mescidler:

ba) Mescid-i Nebevî:

Peygamber (s.a.) Medine'ye varınca, burada, yanına defnedildiği mescidini yaptı. Mescidin yeri, Es'ad b. Zürâre'nin himayesinde bulunan iki yetimin olup hurma kurutma mahalli olarak kullanılıyordu. Es'ad b. Zürâre (r.a.), burayı Allah ve Rasûl'ü için hîbe etmek istedi. Fakat Rasûlüllah (s.a.), bunu kabul etmeyip para ile satın aldı ve arazinin düzeltilip hafriyatının yapılmasını ve içinde bulunan hurma ağaçlarının kesilmesini emretti. Rasûlüllah (s.a.), mescidi kerpiçten yaptırmış olup, inşaatında bizzat kendisi de çalışmıştır. Mescidin tavanı hurma dalları, direkleri ise hurma ağacı gövdesinden yapılmıştı. Yüksekliği bir insan boyu kadardı. Kıble Kâ'be'ye döndürülünceye kadar mescidin kıblesi Kudüs'e doğru yapılmıştı. Bir de Suffa yapıldı. Burası, mescidde fakir müslümanların barınmaları için yapılmış gölgelikten ibaretti. Mescidin, üç kapısı vardı. Bunlardan biri mescidin arka tarafında olup cemaat bundan girip çıkardı. İkincisi Babu Atike ve Babu'r-rahme adıyla biliniyordu. Üçüncü kapı ise Peygamberimizin girip çıktıkları kapıydı. Mescidin etrafında Peygamberimiz için, duvarları kerpiç, tavanı hurma dallarından örtülen odalar yapıldı. Hayber'in fethinden sonra müslümanların sayısı çoğaldığı için Rasûlüllah (s.a.), mescidi genişletti.

Hz. Ömer, halife olunca Rasûlüllah (s.a.)'ın amcası Abbâs b. Ab-

dülmuttâlib'in evini satın alıp mescide katmak istedi. Bunun üzerine Abbâs evini Allah ve Rasûlü için bağışladı. Hz. Ömer, burayı mescide ilâve edip uzunluğunu 140, yüksekliğini ise 11 zirâ yaptı. Mescide altı kapı açtı ve yıpranmış olan direklerini sağlamlaştırdı (H. 17). Sonra Hz. Osman, nakışlı taşlar ve harç kullanarak duvarlarını yeniden yaptırdı. Direklerini aynı şekilde nakışlı taşlardan, tavanını da sac ağacı (bir cins ardıç) kerestesinden yaptırıp mescidi büyük ölçüde genişletti. Mescidin yapımı için gereken kum ve çakılı Akik deresinden getirtti (H. 29-30).

Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik, Medine vâlisi Ömer b. Abdülaziz'e Peygamber (s.a.)'ın hanımlarının odalarını da mescide ilâve etmesi için emir gönderdi. Bu ilâve üzerine mescidin alanı 200 × 200 zirâ' oldu. Halife mescidin tamiri için Bizans İmparatoruna mektup yazarak ondan usta ve işçi istedi. İmparator, kırk Rum, kırk da Kıptî asıllı usta gönderdi. İmparator aynı zamanda 40.000 miskal altın ile çok miktarda mozayik göndermişti. Ustalar, temeli, duvarları ve sütunları taştan, direklerini demir ve kurşunla kenarlanmış taş sütunlardan yaptılar. Mihrâb ve maksûresi ise sac ağacından yapıldı. Daha sonra gelen halifeler de Mescid-i Nebevi'yi tamir ettiler ve yenilediler[45].

Özel hükûmet binaları yapılmadan önce, umûmi devlet işleri camilerde yürütülürdü. Bu husus, Thomas Arnold'un söylediklerinden de anlaşılmaktadır. Arnold şöyle der: "Mescid, (cami) sadece ibâdet mahalli değil, aksine ibâdetin yanında siyasi ve içtimai hayatın merkezi idi. Peygamber elçileri mescidde kabul eder ve devlet işlerini oradan idare ederdi. İslâm cemaatine dini ve siyasi işler hakkında minberde okuduğu hutbesiyle bilgi verirdi. Hz. Ömer de İslâm ordularının Irak'daki mağlûbiyetini Medine mescidi minberinden ilân etti ve müslümanları bu ülke üzerine yürümeye teşvik etti. Hz. Osman da kendisini yine minber üzerinde müdafaa etti. Aynı zamanda her halife, kendisine bîat edildikten sonra yönetimde takip edeceği siyasetin açıklaması mâhiyetinde olan ilk hutbesini minberden irad ederdi. Minber, bu haliyle anayasa sahibi toplumlardaki üzerinde devlet siyasetinin açıklandığı koltuklara benzemektedir"[46].

(45) Bkz. Yâkût, Mu'cemu'l-Büldân, Yesrib mad.
(46) The Caliphate, 36-38.

Yukarıda geçenlere ilâveten camilerin, ilim adamlarının toplantı yeri olarak kullanıldıklarını da söyleyebiliriz. Nitekim tefsir ve hadis âlimleri, cami ve mescidleri kendilerine karargâh edinmişlerdi. Sonra mescidler, çocukların Arap dili ve akaid dersleri aldıkları eğitim kurumları olarak kullanıldı. Bunun yanında kadılar da duruşmaları için mahkeme olarak camileri kullanmışlardır. Sözün kısası, dîn ile devlet idâresi birbirinden ayrı olmayınca cami, umûmi işlerle ilgili mühim işlerin görüşüldüğü ve yayıldığı merkez olmuştur.

Thomas Arnold yine şöyle der: "Camiler, çok geçmeden siyasî ve ictimaî ehemmiyetlerini kaybedip, halife'nin makamı, vâlinin kürsüsü, ya da kadı'nın kürsüsünü temsil etmek hususiyetinden uzaklaştılar. Artık onlar, sadece dini hutbe îradına tahsis edilmişlerdi. Buralarda Allah'ın adı yüceltilir, Peygamber'e salâtü selâm getirilir, sahâbeye rahmet okunur ve dînî koruma hususunda Peygamber'in vekili olması itibariyle halife'ye duâ edilirdi. Halifenin, camilerde otoritesinin kabul edildiğini itirafa benzer bir şekilde, isminin zikrinden başka siyasi bir fonksiyonu kalmamıştı."

bb) Câmiu'l-Atîk'in Yapılışı[47]:

Bu camiyi, Hicretin 21 yılında Amr b. Âs yaptırmıştır. Cami Kaysebe b. Külsum et-Tucîbî'nin arazisi üzerinde yapılmıştı. Müslümanlar İskenderiye'den döndüklerinde Amr, Kaysebe'yle görüşüp evinden çıkmasını istedi. Bu ev, Babylon kalesinin kuzeyinde bulunuyordu. Kaysebe, Amr'ın isteğini kabul etti ve evinin yerini müslümanlara bağışladı. Bunun üzerine Amr, camiyi yapmaya başladı, uzunluğu 50, genişliği 30 zirâ idi. Buradan, caminin başlangıçta bugünkünden çok daha küçük olduğu anlaşılmaktadır.

Amr'ın yapmış olduğu mescidin mihrabı oyma değildi. Bu mihrabı ilk yapan, Velîd b. Abdülmelik (H. 86-96/705-715) tarafından Mısır vâliliğine atanan Kurre b. Şerîk'dir. Mescidin iki kapısı Amr'ın evinin önüne, iki kapısı kuzeye, iki kapısı da batıya açılıyordu. Kandiller so-

(47) Bu câmiye aynı zamanda, "Câmiu Amr", "Tâcü'l-Cevami" ve "el-Mescidü'l-Câmi" adları verilir. (İbn Dukmak, IV, 59)

kağından (Zükâkü'l-kanâdîl)[48] çıkan kimse, Amr Camii'nin doğu köşesiyle yüzyüze gelir. Caminin sahnı olmadığı gibi, tavanı da çok alçaktı. Amr, camiye bir minber yaptırmıştı. Hz. Ömer, kendisine "Senin ayakta durman, müslümanların da senin dizlerin seviyesinden aşağıda oturmaları sana kâfidir" diye mektup yazınca Amr, minberi kırdı.

Bu cami, Mısır'da yapılan en eski camidir. Bunun tarihi ehemmiyeti, Amr b. Âs'ın mescidi yaptırmış olduğu ilk yerinden kaynaklanmaktadır.

bc) Dımeşk Camii:

Dımeşk camiinin güzelliği ve mi'mari üslûbunun zarâfeti ile darb-ı mesel getirilir. Bu camiyi ilk inşa ettiren, Ebû Ubeyde b. Cerrâh'dır. Sonra H. 88-96/705-715 yılları arasında Velîd b. Abdülmelik yeniden yaptırdı. Velîd, i'mâr faaliyetlerine, özellikle cami' imârına çok düşkündü. Câmi yapmaya karar verince, Dımeşk'deki hıristiyan ileri gelenlerini toplayıp Aziz Yuhannâ Kilisesinin yerine mescid yapmak istediğini, bunun üzerine onlara diledikleri yerde başka bir kilise yapmaya hazır olduğunu ve bu kilisenin değerinden kat kat fazla para vereceğini bildirdi. Ancak hıristiyanlar, müslümanların daha önce kiliselerine karşı herhangi bir kötü muamelede bulunmayacaklarına dair verdikleri sözü ileri sürerek teklifi kabul etmediler.

Bununla beraber, Velîd, onların sözlerine aldırış etmedi ve kiliseyi yıkarak yerine Dımeşk Camiini yaptırdı. Halife, bu caminin yapımına çok itinâ gösterdi. Hattâ bu yüce dini iş sâyesinde Allah'a yakın olmak arzusuyla devletinin yedi yıllık harâc gelirini camiin yapımına harcadığı söylenmektedir. Mes'ûdi şöyle der: "Osman b. Mürre el-Havlânî nakletti ve şöyle dedi: Velîd, Dımeşk camiinin inşaatına başlayınca, inşaatın duvarında, üzerinde Yunanca yazı bulunan bir taş levha bulundu.

(48) Burası ileri gelenlerin semtlerinden olduğu ve evlerin kapılarında kandiller bulunduğu için bu ismi almıştır. Bu ismi almasındaki tek sebebin, Amr b. Âs'ın kapısının önünde yakılan kandilin, sokağın sembolü haline gelmesi olduğu da söylenmiştir. Bu semt tarihi mahallelerdendir, dört caddesi vardır.

Levha ehl-i kitâptan bir cemâata gösterildi, fakat onlar bu yazıyı okuyamadı. Sonra Vehb b. Münebbih'e gösterildi. Vehb; "Bu levha, Davûd oğlu Süleyman el-Hâkim (s.a.) zamanında yazılmış" dedi ve levhayı okudu. Levhada şöyle yazılıydı: Bismillâhirrahmânirrahîm. Ey Âdemoğlu! Ömrünün kalan kısmının azlığını bilsen şüphesiz ki, uzun emelini terkeder, istek ve hilelerinden vazgeçersin. Ayaklarının seni kaydırdığı, âile efradının seni terkettiği, dostlarının senden yüz çevirdiği, yakınlarının seni toprağa verdiği zaman sen ancak pişmanlıkla karşılacaksın ve sorguya çekileceksin, fakat cevap veremeyeceksin. Sen artık ailene dönemezsin, amelini de arttıramazsın. Ölmeden önce hayatını, kaybetmeden önce de kuvvetini ganimet bil. Şiddetle yakalanmadan ve seninle amelin arasına girilmeden önce aklını başına topla. Bu kitâbe Süleyman b. Davûd zamanında yazıldı." Velîd, cami duvarına lacivert taşından bir levha üzerine altınla şöyle yazılmasını emretti: Rabbimiz Allah'dır. O'ndan başka hiçbir şeye kulluk etmeyiz. Emîrü'l-mü'minin Velîd b. Abdülmelik, bu mescidin yapılmasını, daha önce bunun yerinde bulunan kilisenin yıkılmasını H. 87 yılının Zilhice ayında emretmiştir. "Bu cümle Dımeşk camiinde altınla yazılmış olarak günümüze kadar gelmiştir. Bu Tarih H. 332 yılıdır"[49].

Rivâyet edildiğine göre, inşaata harcanacak olan masrafları ihtiva eden dosyalar incelenip tasdik olunması için 18 deve ile Velîd'in sarayına nakledilmiş, Emevî halifesi, onları, tahkikat ve inceleme yapmaksızın tasdik etmiş ve "Bu meblâğ, sadece Allah için ayırdığımız bir şeydir, bunun arkasından hiç birşey ummayız" demiştir.

Gerçek şu ki, bugün Emevî Camii diye bilinen Dımeşk Camii Arap ve Bizans sanatı şaheserlerinden bir şaheserdir ve bugüne kadar zarâfet ve değerini muhafaza etmiştir. Dımeşk ahâlisinden birinin bu eser hakkındaki sözleri, onun güzellik ve sağlamlıkta ne derece üstün olduğuna canlı bir örnektir: "O mescid güzellikleri toplar, ender hususiyetleri ihtiva eder. Dünyanın harika sanat eserlerinden biri sayılır. Mermerlerle kuşatılmıştır, en güzel terkip ve uslûbu birleştirmiştir.

(49) Mürûc, II, 152.

Velîd, bu camiin yapımında aşırı harcamalar yaptı. Caminin mihrâbı değerli mücevherat ile süslü olup, üzerinde altın ve gümüş kandiller vardı. Ayrıca mozayik ve altın zincirlerle süslenmişti. Hattâ yaptığı aşırı harcamaları sebebiyle halk, halifeyi kısa görüşlülük ve müsriflikle kınamaya başladı. Bu israfın arkasından müslümanlara hiçbir fayda gelmeyeceği halde hazinenin malını boş yere harcadığını söylediler. Bu sözler çabucak Velid'in kulağına gitti. Bunun üzerine Velîd, mescidde bir hutbe irâd ederek şöyle dedi: "Sizin şöyle şöyle söylediğiniz benim kulağıma geldi. Halbuki sizin hazinenizde 18 senelik bağışlar vardır ki, bunların içine sizin bir tane buğdayınız bile girmemiştir." Denilmiştir ki: Dünyanın dört hârikası vardır. Bunlar:

1 — Sence Köprüsü,

2 — İskenderiye Feneri,

3 — Ruhâ Kilisesi,

4 — Dımeşk Câmii'dir.

Ömer b. Abdülaziz, Emevî Câmiinin yapımında harcanan paranın yersiz harcandığını ve bu yüzden hazinenin zarar gördüğünü görünce bu zararları telâfi etmeye çalıştı ve mozayikleri sökmeye ve kandillerin asılmış olduğu altın zincirleri kaldırıp yerine ipler kullanmaya karar verdi. Ancak bunu uygulamaktan aşağıdaki hadise üzerine vazgeçti.

İttifakla rivâyet edilmiştir ki, Bizans İmparatoru tarafından gönderilen elçiler Dımeşk'e vardıklarında Dımeşk Câmiini ziyaret etmek istemişler. Halife Ömer b. Abdülaziz de onlara izin vermiş ve onların dilini bilen birini de rehber olarak görevlendirmiş. Mescidin avlusuna gelip de kıbleye doğru yöneldiklerinde başlarını mescide doğru kaldırmışlarken hey'et başkanı başını eğmiş, yüzü sararmış. Yanında bulunanlar durumu sorunca, onlara şöyle cevap vermiş: "Biz Rum halkı, Arapların varlığı az sürecektir, derdik. Halbuki yaptıklarını görünce anladım ki, onlar şüphesiz uzun süre kalacaklardır." Bu söz Ömer'in kulağına gidince şöyle dedi: "Ben sizin bu caminizin kafirler için bir kin vesilesi olduğunu gördüm" dedi ve aldığı karardan vazgeçti[50].

(50) Bkz. Yâkût, Mu'cemu'l-büldân, Dımeşk maddesi.

bd) Kayravan Câmii:

Bu dönemde yapılan mescidlerden biri de Kayravan Câmii'dir. Bunu Ukbe b. Nâfi', Kayravan'da hükûmet binasını bitirdikten sonra yaptırmıştır. Ancak Hişâm b. Abdülmelik'in valisi mescidin namaz kılanlara dar geldiğini gördü ve durumu halife'ye yazdı. Halife, mescidin civarındaki araziyi satın alıp mescide katmasını emretti.

Yezîd b. Hâtem'in Afrika valiliği sırasında, bu mescid yeniden yapıldı (H. 100/719). Daha sonra Ziyâdetullah b. İbrahim b. el-Ağleb, mescidi yıktırıp yeniden yaptırmak ve mesciddeki başkalarına ait eserleri tamamen yok etmek istedi. Fakat bazı şahıslar, ona mihrabı yıkmamasını tavsiye ettiler. Zira önceki valiler de, bu mihrabın Ukbe b. Nafî tarafından yapıldığını öğrenince, onu yıkmaktan vazgeçmişlerdi. Ustalardan biri, mihrâbı iki duvar arasına almasını tavsiye etti. Böylece başkasına ait hiçbir eser belli olmayacaktı. Ziyâdetullah, bu görüşü beğendi ve Kayravan Câmiini yeniden yaptırmaya başladı. İfrikiye vâliliği İbrahim b. Ahmed b. el-Ağleb'in eline geçince, camii yeniden genişletti ve çeşitli tezyinatla süsledi. Bu sırada "Kubbetu'l-behv" diye tanınan kubbeyi de yaptırdı[51].

İslâm mi'mârisi, Emevîler döneminde doğdu; fakat çok çabuk büyüdü ve gelişti. Emevî tarzı eserlerden öyle binalar vardır ki, müslümanların bu binalarda fethettikleri devletlerin çeşitli bölgelerindeki san'at unsurlarından bir çoğunu birleştirdikleri ve bunlara ayrı ve kendilerine hâs bir uslûp kazandırdıkları görülmektedir[52].

(51) Bekrî, el-Muğrib fî zikri bilâdaî İfrikiyye ve'l-mağrib, 22-24.
(52) Zehi Muhammed Hasen, Fünûnu'l-İslâm s. 43.

DOKUZUNCU BÖLÜM

SOSYAL DURUM

1. SOSYAL TABAKALAR

Herhangi bir ülkedeki sosyal durumla, o ülkede ırk ve din bakımından toplumun tabakaları ve bu tabakalardan herbirinin diğeri ile olan alâkasının izahı, âile nizamı ve âile ferdlerinin hayâtı ve bunlardan herbirinin hakları ve hürriyetten faydalanma derecesinin araştırılması, saray ve halife meclisleri, bayramlar, merasimler, ziyâfetler, ihtifaller, eğlence yerlerinin vasfı, evlerin ve evlerde bulunan kap-kacak, yiyecek, içecek ve giyilecek şeyler ile toplumun diğer görüntülerinden bunlara ilâve edilebilecek olanların anlatımı kasdedilir.

İslâm dini Arab ile Arab olmayan arasında herhangi bir ayırım yapmayan, bütün Müslümanlar arasında eşitlik ilkesini kabul eden bir din olmakla birlikte, Râşit halifeler ve onlardan sonra gelen Emeviler, fütûhatı doğuda Çin Seddine, batıda Atlas Okyanusuna uzanan İslâm Devletinin yönetiminde yalnız Arab unsuruna dayanmışlardı. İslâm'ın eşitlik ilkesini, Kur'ân-ı Kerîm'de mü'minler arasında, takvayı hüküm esası kılan şu ayetler göstermektedir: "Allah katında sizin en üstününüz, en takva sahibi olanınızdır"[1]. "Mü'minler ancak kardeştirler, öyle ise kardeşlerinizin arasını düzeltiniz"[2]. Rasûlüllah (s.a.)'den şöyle rivâyet olunmuştur: "Arab'ın Arab olmayana üstünlüğü yoktur, üstünlük ancak takvâ iledir".

Emevîler, Arap ırkçılığı yapmışlar ve mevâliye (Arap asıllı olma-

(1) Hucurat (49), 13.
(2) Aynı sûre 10.

yan Müslüma ılara) efendinin köleye bakışı gibi bakmışlardı. Bu durum, mevâlinin ruhunda ırkçılık duygusunu tahrik etti. Bunun üzerine Emevî yönetimine karşı ayaklanıp onlara karşı isyân etmiş olan Hâricilere katıldılar ve devleti yıkmak için fırsatlar kollamaya başladılar. Bu sebeple önce Muhtarü's-Sakafi'ye, sonra da Hâricilere katıldılar. Aynı şekilde Abdurrahman b. Eş'as isyânına, Yezid b. Mühelleb fitnesine ve Emevîleri yıkmayı hedef alan diğer ayaklanmalara iştirak ettiler. Bunlara ilâveten İslâm'ın yok etmeye çalıştığı kabile asabiyyetinin alevlenmesi sebebiyle, Arap unsuru da kendi arasında birlik ve beraberlik içinde değildi. Asabiyyet (kabilecilik) ruhunun hassaten Horasan'da gittikçe kabarması, Arap yönetiminden hoşnut olmayan mevâliler vasıtasıyla Abbasî dâvetinin başarıya ulaşmasına yardım eden âmillerden olmuştur. Nitekim Endülüs'te de kabilecilik hareketinin alevlenmesi, burada Abdurrahman ed-Dahil el-Emevî vasıtasıyla Endülüs Emevi Devleti'nin kurulmasına yardımcı oldu.

Ne olursa olsun, zimmiler —ki bunlar Hıristiyan ve Yahudilerdir— din hürriyetinden faydalanmışlardır. Müslüman Araplar kendilerine cizye vermek şartıyla bunları, istedikleri dini tercih etmekte serbest bırakmışlardır. İran'da şehir sâkinlerinin, özellikle sanayici ve sanatkârların İslâm dinini kabul ettiklerini görmekteyiz. Araplar, Farslardan eski dinlerinde kalmaya devam edenlere karşı da güzel muâmele ettiler ve onların ibâdet yerlerine taarruz etmediler.

Suriye ve Mısır'da da durum böyle oldu. Müslümanlar, zimmileri İslâm'ı kabul ile kendi dinlerinde kalmak arasında serbest bıraktılar. Onlardan müslüman olan herkes, müslümanların faydalandığı şeylerden faydalanırdı; kendi dinlerinde kalanlara ise can, mal ve evlâtlarının korunmasına ve güvenliklerinin sağlanmasına karşılık cizye vergisi takdir edilirdi. Müslüman Araplar, Endülüs'te de zimmilere iyi muâmele ettiler. Gotlar zamanında çeşitli zulümlere maruz kalmış olan Yahudilerin ticari faaliyetlerine izin verdiler ve kendilerine can, mal ve evlât emniyeti sağladılar. Dinlerine bağlı olan hıristiyanlara da güzel muâmele ettiler. Arapların Endülüs ve diğer memleketler halkına göstermiş oldukları dini müsamaha siyasetinin, bu ülkeler halkının İslâm'a girmesinde şüphesiz büyük te'siri olmuştur.

Mısır'a gelince, müslümanlar burayı fethettikleri esnada ülkenin sâkinleri üç unsurdan teşekkül ediyordu. Bunlar:

a) Memleketin aslî yerlisi olan Kıptiler. Bunlar, halkın çoğunluğunu meydana getiriyorlardı.

b) Bizanslılardan kalma Rum halk. Rum ve Yahûdiler küçük bir azınlık meydana getiriyorlardı.

c) Üçüncü unsur, Arap unsurudur. Bunlar, fetihten sonra, Arap ordularından ve bu ülkeye hayran kalan Arap kabilelerinden meydana geliyordu.

Muâviye b. Ebî Süfyân zamanında, Mısır'daki Arap ordularının mevcudu 40.000'e ulaşmıştı. Daha sonra askerlerin hanım ve çocuklarının da buraya gelip burasını ikinci vatan edinmeleri sebebiyle bu miktar daha da arttı. Siz buna Arapların evlenme yoluyla yerli halkla karışmalarını da ilâve ediniz. Mısır'a giden Araplar devamlı artış gösterirken, Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik tarafından harâc vergisi toplama memuru olarak tâyin edilen Ubeydullah b. Habhab, Kaysî araplardan bazı oymakları, Cedîle kabilesinden bir grubun ikâmet ettiği Bilbîs tarafında doğudaki araziye yerleştirmek için halifeden izin istedi. Bu Kayslıların sayısı çok çabuk 5.000'e ulaştı. Nesebleri kuzey Arapların-dan olan Rabia b. Maadd b. Adnan'a ulaşan el-Kenz'in çocukları da buraya göç ettiler. Bunlardan bir grup da Saîd bölgesinin yüksek mıntıkalarına yani Assuan ve diğer mıntıkalara yerleşti.

Araplar, burada çiftçilik ve ziraatla meşgul olup at ve develerle ticaret yaptılar ve toprak mahsûllerini bu hayvanlarla Kulzüm (bugünkü Süveyş) şehrine taşıdılar. Mahsûller buradan Arabistan'a taşındı. Bütün bunların yanında Abbâsi Halifesi Mu'tasım'ın Türklere dayanıp Arapların isimlerini maaş defterinden silmesinden sonra Arapların, Mısırlılarla karışmaları açık bir şekilde çoğalmıştı. Bunun neticesinde Araplar, Rif bölgesine yayıldılar, rızıklarını te'min etmek için zirâat ve diğer san'atları kendilerine meslek edindiler. Arap unsuru, yavaş yavaş zayıflamaya başladı.

Endülüs'te de halk birçok unsurlardan meydana geliyordu. Bunların başında, Müslüman Araplarla bu ülkenin fethinde Tarık b. Ziyâd ve Mûsa b. Nusayr komutasında Araplara yardım etmiş ve onunla bir-

likte savaşmış olan Müslüman Berberîler ve Endülüs Hıristiyanlarından olup da İslâm dinini kabûl etmiş olan İspanyollar gelmektedir.

Araplara gelince, güney kabilelerinden veya diğer adıyla Yemenîlerden bir kısmı ile kuzey kabilelerinden veya diğer adıyla Mudârilerden bir kısmı burada, çeşitli yerlere yerleştiler. Yemenîler genellikle Gırnata, Kurtuba, İşbiliye, Mursiye ve Batılyos'a yerleşirken Mudarîler, Tuleytula, Sarakosta, İşbiliye, Belensiye ve diğer şehirlere yerleşmişti. Araplar, Endülüs'te mühim rol oynadılar. Bu ülkede İslâm yönetiminin zayıflamasında bu kabileler arasındaki çekişmelerin büyük te'siri olmuştur.

Arapların, Endülüs'ün fethinde Tarık b. Ziyâd komutasında büyük yararlıklar göstermiş ve bu fethin yükünün çoğunu taşımış olan Berberîleri fethin nimetlerinden mahrûm bıraktıklarını; kendileri Hıristiyan saldırıları tehlikesinden uzak, bol verimli vadilerde, hayatın bütün imkânlarından faydalanırken, Berberîleri kuzeyde ıssız ve kırsal dağlara, yüksek bölgelerdeki kalelerde ikâmet eden Hıristiyanların saldırılarına hedef olacak kesimlere yerleştirdiklerini görüyoruz. Bundan dolayı Berberîler, isyâna teşebbüs ettiler ve daha önce Mağrib'de Rumlara karşı gösterdikleri düşmanlığı, burada da Araplara karşı göstermeye başladılar.

2. MUSİKÎ VE EĞLENCE MECLİSLERİ

Şarkı ve musikî, Araplar arasında İslâm'ın zuhurundan önce eski bir geçmişe sahipti. Arap ileri gelenlerinin, Kisra ve Kayser'in saraylarına gidip gelmelerinin Arapların içtimaî hayatında derin te'siri olmuştur. Nitekim bu arada musikî ve şarkı dinlemenin zevkini tatmışlardır. Arap mûsikîsinin gelişmesinde, ülkelerinin tabiî durumunun açık bir te'siri vardır. Nitekim deve sürücüleri, yolun meşakkat ve güçlüğünü hafifletmek için "recez" terennüm ederlerdi.

İslâm zuhûr edince Araplar, Kur'ân-ı Kerîm tilâvetinde ve namaz için ezân okumada güzel sesin te'sirini görmekten gafil kalmadılar. Bilâl-i Habeşî, gür ve güzel sesli olduğu için Rasûlüllah (s.a.)'ın ezânı onun okumasını emrettiği rivâyet olunmuştur. Bu durum i'lâ-yi kelimetullah uğrunda cihâda yönelmiş olan Râşid halifeler döneminde de böyle devam etti. Nihayet Hilâfet, Emevîlerin eline geçti ve Hicâz'da Ömer b. Ebî Rabia, Kays b. Düreyc, Küseyyir Azze ve Cemîlu Büseyne gibi gazel şâirleri ortaya çıktı. Halk onların şiirlerine meyletti ve onları terennüm ettiler.

Daha sonra Abbasîlerin yaptığı gibi, Emevîler de toplantı usûllerini Farslardan almışlardı. Câhiz, "et-Tâc fî ahlâkı'l-mülûk" adındaki kitabının Münâdeme (Eğlence meclisleri) bölümünde bu meclislerin Kisra Ardeşir b. Bâbek dönemindeki durumunu anlatır ve şöyle der: "Nedimleri ilk defa sınıflandıran Ardeşir'dir. Ardeşir, nedimleri üç sınıfa ayırdı:

a) Muhafız şövalyeler ve Meliklerin çocukları birinci sınıfı oluşturuyorlardı. Bu tabakanın toplantısında, hükümdarla toplantıya iştirak edenler arasında, hükümdara ve onlara onar zirâ' mesafede bir perde bulunurdu.

b) İkinci sınıf: Bunların oturduğu yer birinci tabakanın meclisinden on zira' daha geride olurdu. Bunlar, şeref ve ilim ehlinden

olup hükümdarın sırdaşları, nedimleri ve habercileridir.

c) Üçüncü sınıf: İkinci tabakanın oturduğu yerden on zirâ' daha geride oturur. Bunlar komedyen, soytarı ve palyoçolardır. Ancak soyu düşük ve adi kimselerle, azaları noksan, çok uzun ve çok kısa, âfete uğramış kusurlu, anası babası bilinmeyen, elbise dokuyan veya hacamat yapanlar gibi adî sanatkârların çocukları gaibden haber veren kimseler olsalar dahi bu üçüncü sınıfta yer alamazlardı.

Müzisyen ve ses sanatkârları, muhafız şövalyeler ve hükümdar çocuklarından oluşan birinci tabakaya mukabil sayılıyorlardı. Kisrâ'nın huzurunda yapılan meclislerde bunlar da birinci tabakanın bulunduğu uzaklıkta yani aynı hizada otururlardı.

İkinci sınıf müzisyen ve sanatçılar da hükümdarın sırdaşları ve nedimlerinden oluşan ikinci tabakaya mukabildi.

Ud, piyano ve tambur çalanlar ise komedyen ve soytarılardan oluşan üçüncü tabakaya mukabil idiler. Birinci sınıf usta ve mahir çalgıcılar, sadece meşhur ve mahir şarkıcılar için çalarlardı. Kisra, diğer şarkıcılar için çalmalarını emrederse itiraz eder, karşı çıkarlardı"[3].

İlk halifeler, boş vakitlerinde şâirlerin kasîdelerini dinlerlerdi. Çok geçmeden şarkı, şiirin yerini aldı. Emevî halifelerinden Muâviye, Mervân, Abdülmelik, Velid, Süleyman, Hişâm ve Mervân b. Muhammed nedimlere görünmezlerdi. Bilâkis, aralarında bir perde bulundururlardı ki, halife coştuğunda ne yaptığına nedimler muttali' olmasınlar. Bazan eğlence sırasında aşırı neş'e halifenin aklını başından alır ve bazı hareketlerde bulunurdu ki, bu hareketlere, yakın cariyelerinden başkası muttali' olamazdı. Perdenin arkasından herhangi bir ses yükselir veya garip bir hareket meydana gelirse perdedar, "Yeter ey cariye! Kendini tut! Son ver! Kısa kes!" diye bağırarak nedimlere bu hareketi cariyelerden birinin yaptığını vehmettirmek isterdi.

Emevi halifelerinin bazıları, nedimlere ve şarkıcılara görünürler ve aşırı neş'enin tahriki neticesinde yapacakları bazı hareketlere aldırış et-

(3) Cahız, et-Tac fi ahlâk'l-mulûk, 25-26; Yine Bkz. Mes'ûdî, Murucu'z-zeheb, I, 151 vd.

mezlerdi[4]. Yezid b. Abdülmelik, nedimlerinden yüksek tabaka ile alt tabakayı eşit hale getirdiği, onları bir arada bulundurduğu gibi, nedimlerinin huzurunda çok lâubali olur ve halkın kınamasından hiç çekinmezdi. Meclisinde söz söyleme, gülme ve şakalaşma hususunda nedimlerini serbest bıraktı. Bundan dolayı nedimleri, onu reddetmekten dahi çekinmediler. Bu hususta Velid b. Yezid de aynı yoldan yürüdü[5].

II. Velid zamanında halk musiki ve şarkıya çok düştü. Bu hususta aşırı derecede israf ediyor ve halifenin uzak bölgelerden Dımeşk'e davet ettiği meşhur şarkıcı ve müzisyenlere bolca para harcıyorlardı. Emevîlerin şarkıcılara gösterdikleri ihtimamı ve onlara yaptıkları aşırı masrafları Taberî'nin anlattıklarından daha iyi gösteren delil bulunamaz. Taberî şöyle der: Süleyman b. Abdülmelik zamanında, Yezid b. Abdülmelik hacca gitti ve 4.000 dinara Habâbe'yi —İsmi Aliye'dir— satın aldı. Süleyman: "Yezid'i ondan mahrûm etmek istiyorum" dedi. Bunun üzerine Yezid, Habâbe'yi bıraktı. Onu, Mısırlı birisi satın aldı. Yezid, halife olunca hanımı Sa'de ona dedi ki: "Ey mü'minlerin emiri! Dünyada isteyip de elde edemediğiniz birşey kaldı mı?" Halife, "Evet, Habâbe" diye cevap verdi. Bunun üzerine Sa'de, Mısır'a adam göndererek Habâbe'yi 4 bin dinara satın aldırdı. Dımeşk'e getirtti ve yorgunluğunu atıncaya kadar dinlendirdi. Sonra onu getirip perdenin arkasına oturttu. Yezid'e, tekrar dünyada istediği birşeyin olup-olmadığını, sordu. Halife: "Sen bunu bir defa daha sormuştun ben sana bildirmedim mi?" dedi. Bunun üzerine Sa'de, perdeyi açtı ve: "İşte Habâbe" dedi. Bu olay üzerine Yezid'in yanında Sa'de'nin değeri daha da arttı, ona ikramda bulundu. Ses sanatkârlarının Dımeşk'e gelmelerinin, halkın ahlâkı ve toplum hayatı üzerinde büyük te'siri oldu. Nihayet ülkede yavaş yavaş konfor yayıldı.

Mahzumoğullarının mevlâsı Tuveys, bu asrın en meşhûr şarkıcılarındandır, kendisi ud çalmaz, sadece def çalardı. Medine halkının nesebini de iyi bilirdi. Medine'de bestelenmiş şarkıyı ilk söyleyen odur. Beste, musikî nağmelerinin ölçü ve kalıplara konulmasıdır.

(4) Cahız, Age. 32.
(5) Age. 31-32.

Medine halkı, Tuveys'i bütün şarkıcılara tercih ederlerdi. Tuveys, bir defa Medine halkından bazılarının kendi şarkısını söylediklerini işitti, defini çıkardı, sonra onlara def çaldı ve Umâre b. Velid el-Mahzûmî'nin Havle bnt. Sâbit hakkındaki şiirinin bestesini söyledi. Şarkısını bitirince İbn Süreyc, ona yöneldi ve; "Bu adam halkın en güzel şarkı söyleyenidir" dedi(6).

Tuveys, Rasûlüllah (s.a.)'ın Medine'ye hicretinden önce Evs ve Hazrec arasında meydana gelen savaşlar hususunda söylenmiş şiirleri sık sık terennüm eder, dolayısıyla bu iki kabile arasındaki eski düşmanlık depreşir ve kan dökülürdü(7).

Emevîler döneminde şarkıyla şöhret bulan sanatkârlardan biri de Ebû Mervân el-Garîd'dir. Yüzü çok parlak, yakışıklı ve görünümü güzel olduğu için bu lâkabı almıştır. Kendisi Berberî olup edebiyatçılardan idi. Ancak şarkı bestelediği için, şarkıcılık yönü edebiyatçılığına galip gelmiştir. Şarkı söylemeyi, güzel şarkı söylediği için hased edip kendisini koğan İbn Süreyc'den öğrenmişti. Cerîr, onu şarkıda şöhret bulan dört kişi içinde saymıştır. Cerîr şöyle der: "Mekke'de dört şarkıcı vardı: Hoca ve talebesi..." Hoca, Ebû Yahya İbn Süreyc'dir, talebesi ise Ebû Yezid el-Garîd'dir... Mekke'de bu sanatı iyi bilen birisi şöyle demiştir: "Garîd, İbn Süreyc'den sonra Mekke'de şarkı hususunda zamanının en mahiri idi. Bu iki şarkıcı, şarkıcılıkta birbirlerine yakın oldukları için arkadaşlarımız hâlâ bunları biribirinden ayırmaz."

Garîd, musikî'de yeni icatlar yaptığı için, insanlar, nağme ve şarkılarını cinlerden aldığını zannettiler. Hacıların önüne geçip şarkı söyler onlar da onu dinlerdi. Bir defa görülmeyeceği bir yerde durdu ve Ömer b. Ebî Rabia'nın bir şiirini seslendirdi:

Dinleyenler, kendilerinden geçtiler ve; "Bunu söyleyen cin hacılarından bir gruptur" dediler(8).

---

(6) el-Eğani II, 35.
(7) A.g.e., III, 39.
(8) A.g.e., III, 362-375.

Emevîler döneminde, şarkının gelişmesinde şarkıcı cariyelerin hissedilir derecede te'siri olmuştur. Mes'ûdî, şöyle rivâyet eder: "Emevîlerden bir genç, Kureyşlilerden birinin cariyesinin yanına gider gelir ve cariye de onu severdi. Ancak o dönemde karşılıklı sevgi, töhmet ve ahlâksız davranışa götürmezdi. Delikanlı cariyenin kendisine karşı olan meylinin derecesini öğrenmek istedi ve ona şöyle dedi:

Seni bütün varlığımla seviyorum, senin için olan duygularımı biliyor musun?

Benim kat kat aşkıma aynı değerde bir sevgiyle karşılık verecek misin? Zira cömert bir kalp, dostluğu, dostlukla karşılar.

Cariye: **"Evet, bundan daha güzelini verebilirim"** dedi ve şöyle devam etti:

Bizi seven kişiye, onun sevgisinin birkaç katıyla karşılık veririz. Bu aşkın üstünlüğü bâriz olarak görülür.

Eğer size olan sevgim dağıtılacak olsaydı, Suriye'den Hicaz'a kadar olan bölgeleri doldururdu.

Cariyenin güzel cevabıyle mahareti, delikanlının hoşuna gitti ve onu daha çok sevdi ve şöyle dedi:

Ma'sûm Yusuf (a.s.) emsâli olsa bile, senin için perdeyi yırtan genç mazûr sayılır.

Cariye, bu Emevî gencinin yanında bir sene kaldı sonra öldü; genç de ona mersiye söylerken üzüntüsünden öldü ve beraber gömüldüler. Aşağıdaki mısralar delikanlının sevgilisine söylediği mersiyedendir.

Ebedî kalmak için arzulamıştım,
Ebediyet bahçesine, fazla güçlükle karşılaşmaksızın sokuldum,

Sonra nimete meylettiğim için oradan çıkarıldım,
Şimdi ise arzuladığım tek şey ölümdür[9].

(6) Mes'ûdî Mürûcü'z-Zeheb, II, 171.

Eş'ab et-Tâmi; **"işte bu genç aşk şehidlerinin efendisidir, bunun kabri üzerinde yetmiş deve kurban kesiniz"** demiştir.

Cahiliyye döneminde olduğ gibi, bu dönemde de şarkıcı erkek ve kadınların çoğunun Arap asıllı olmadıkları görülmektedir. Çünkü Araplar, şarkı söylemeyi san'at edinmemiş veya musikîde şöhret bulmamışlardı. Bu asırda onlar ancak şiirde, özellikle gazel dalında ileri idiler.

Şarkıcı ve müzisyenlerin bu asırda kullandığı musikî âletleri şunlardır: Tanbur, Sanc (telli saz). A'şâ Kays şiirinin güzelliğinden dolayı, bu âlete nisbetle "Sannâcetu'l-arab (Arabın telli sazı)" diye isimlendirilmiştir. Düreyc, bunun da tanbur gibi telleri vardır, buna "Venn" de denilir. Tanburun sesine ve çalınmasına benzer. Çalgı âletlerinden biri de Mizmardır, buna ney ve yerâu' ismi de verilmiştir[10].

(10) İbn Sîde, el-Muhassas, III, 11-15.

3. HALİFE VE VALİ SARAYLARI

Arapların Rum ve diğer milletlerle karışmasının, özellikle Emevîler döneminde âdetlerinin değişmesinde ve içtimaî hayatlarında büyük te'siri olmuştur. Muâviye, Bizanslıların Suriye'ye getirmiş oldukları yönetim sistemlerinden faydalanmış ve daha önce hiç kimsenin yapmadığı yenilikler getirmiştir. İlk defa hizmetçi ve kapısında muhafız bulunduran halife odur. Hz. Ali (k.v.)'nin başına gelenlerin kendi başına da gelmesinden korktuğu için Maksûre'yi yaptırmıştı. Secdeye vardığında bekçiler kılıçlarla başında dururlardı[11].

Cuma ve beş vakit namazda halka imâmlık etmek, halifenin en mukaddes görevlerindendi. Râşid halifeler, sonra Emevî halifelerinden Muâviye, Abdülmelik ve Ömer b. Abdülaziz bu yoldan yürüdüler. Diğer halifeler, beş vakit namazda halka imâmlık etmeye önem vermediler ve sadece Cuma namazlarında imâmlık ettiler. Emevîler döneminde halife, mescide beyaz elbise ve mücevherat ile süslenmiş beyaz sarık giyerek gelirdi. Hutbe irâd etmek için elinde halifelik alâmeti olan mühür ve asâ olduğu halde minbere çıkardı. Bazı Emevî halifeleri, çok zaman Cuma namazında da bulunmazlar, yerlerine muhafız birliklerinin komutanını ya da emniyet âmirini gönderirlerdi.

Mes'ûdî, Muâviye'nin özel hayatını şöyle anlatır: "Sabah namazını kılınca haberleri kendine arzeden vazifeliyi dinlemek için oturur ve haberler bitinceye kadar onu dinlerdi. Sonra yerine çekilir, mushafı getirilir ve ondan birkaç cüz okurdu. Bilâhare evine gider, gereken emirleri ve yasakları bildirirdi. Sonra da dört rek'at namaz kılardı. Müteakiben çıkıp meclisine gider, nedimlerine konuşma izni verir ve onlarla konuşur. Vezirleri gelir, o gün kuşluğa kadar konuşmak istedikleri hususlarda konuşurlar, sonra hafif bir yemek gelir. Bu, akşam yemeğin-

(11) İbn Tabatabâ, el-Fahrî, 101.

den kalan soğuk oğlak ve kuzu eti veya benzeri şeydir. Sonra uzunca konuşur, daha sonra da istediği zaman evine girerdi. Bilahare evden çıkar hizmetçiye kürsüyü çıkarmasını emrederdi. Mescide gider, kürsü yerine konur, halife sırtını maksûreye dayayarak kürsüye otururdu. Memlekette çeşitli olaylar olurdu. Bunun için zayıf, bedevî, çocuk, kadın ve kimsesizler ileri çıkar ve kimi "Bana zulmedildi" der, Halife, "Bunu azîz kılınız!" derdi. Kimi de; "Bana tecavüz edildi" der. Halife, "Bununla beraber adam gönderin bu işi halletsin" der, bir başkası "Bana şöyle yapıldı" der, halife: "Bunun işine bakın" diye emrederdi. Nihâyet şikâyetçi hiç kimse kalmayınca içeri girer ve divanına oturur; sonra şöyle derdi: "Halka makam ve mevkilerine göre izin veriniz, huzura sırayla girsinler, selâm almaktan beni kimse alıkoymasın." Huzura girenler, "Allah ömrünü uzun etsin! Emîrulmüminîn nasıl sabahladı?" diye sorarlardı. Halife "Allah'ın nimetiyle" diye cevap verirdi. Herkes yerine oturunca şöyle derdi: "Ey ileri gelenler! Siz bu meclise yükseldiğiniz için size eşraf diye isim verildi, bize ulaşamayanların ihtiyaçlarını, bize siz getiriniz." Bunun üzerine birisi kalkar, "Falan şahıs şehit oldu" derdi. Halife onun çocuklarına maaş takdir edilmesini emrederdi. Bir başkası kalkar, ailenin erkeği kayboldu" der, halife, "Onlara hizmet ediniz, onlara yardım ediniz, onlara veriniz, ihtiyaçlarını karşılayınız" diye emrederdi. Sonra yemek getirilirdi. Kâtip de halifenin yanında hazır bulunurdu. Birisi gelince ona, "Sofraya otur" denirdi. Adam oturur, elini uzatır, iki ya da üç lokma yer. Bu sırada kâtip onun dilekçesini okur. Halife o hususta gereken emri verirdi. Sonra adama; "Görevliyi takip et" denir, o kalkar, başkası gelir ve nihayet bütün ihtiyaç sahipleri gelerek ihtiyaçlarını bildirirlerdi. Bazan yemek bitinceye kadar kırk veya buna yakın ihtiyaç sahibi gelirdi. Sonra yemek kaldırılır, halka "gidiniz" denirdi. Halk, oradan ayrılır, kendisi de evine girer. Öğle ezânı okununcaya kadar artık kimse gelip birşey istemezdi. Ezân okununca çıkar, namazını kılar, sonra makamına girer, orada dört rek'at namaz kılar ve oturur, kendisiyle konuşmaları için ancak en özel görevlilerine izin verirdi. Mevsim kış olursa onlara kuru hurma, ince un, süt ve şekerden yapılmış çörek, kek ve kuru meyve gibi hacı azıkları getirtir; mevsim yaz olursa yaş meyve verir, yanına vezirleri girer, o gün yapılması gereken işleri istişâre ederlerdi. İkindiye kadar oturur, sonra çıkar, ikindi

namazını kılar ve evine girer, artık kimse birşey istemezdi. Nihayet akşam yaklaşınca çıkar, kürsüsüne oturur, huzuruna gelen halka mertebelerine göre konuşma izni verirdi. Akşam yemeği getirilir, akşam ezânı okunmak üzere iken yemekten ayrılırdı. Bu sofraya ihtiyaç sahipleri çağrılmazdı. Akşam yemeği kaldırılır, akşam ezânı okunur, Muâviye çıkar akşam namazını kılar, sonra dört rek'at daha namaz kılardı ki bu rek'atların herbirinde bazan açıktan bazan sessiz 50 âyet okurdu. Sonra evine girer, o sırada hiç kimseyi kabul etmez, nihayet yatsı ezânı okunur, çıkar namazını kılar, sonra yüksek seviyedeki devlet adamlarını, danışmanları, vezirleri ve diğerlerini kabul ederdi. Gecenin bir bölümüne kadar vezirlerle istedikleri konularda istişâre ederdi. Gecenin üçte biri geçinceye kadar "Arap tarihi ve cahiliyye devri kabile savaşları, İranlıların meşhur olayları ile kralları ve bunların halklarına karşı takip ettikleri siyaset, diğer milletlerin kralları, bunların savaşları ve savaşta kullandıkları taktikleri, halklarına karşı takip ettikleri siyaset, geçmiş milletlerin haberleri hakkında müsâmere yapılır, sohbet edilirdi. Sonra hanımları tarafından hazırlanmış son derece değerli helva ve diğer nefis yemekler gelirdi. Yemekten sonra yatar, gecenin üçte birini uyur, sonra kalkar oturur, içlerinde kralların hayatı, haberleri, savaşları ve taktikleri ile ilgili malûmat bulunan kitaplar getirilir ve görevli köleler bu kitapları okurlardı. Zikri geçen köleler, bu kitapları korumak ve okumakla görevlendirilmişlerdi. Böylece her gece tarihî haberlerden, devlet adamlarının hayatlarından, bıraktıkları izlerden ve çeşitli siyaset şekillerinden birçok bilgiyi dinlemiş olurdu. Daha sonra evinden çıkar sabah namazını kıldırır, sonra döner, yukarıda anlattıklarımızı her gün tekrar ederdi"[12].

Emevî halifeleri, kralları ve onların şa'şaa ve debdebelerini taklit ettiler. Dımeşk'deki halife sarayı gayet azametli idi. Sarayın duvarları mozayik, direkleri ise mermer ve altınla, tavanı mücevheratla süslenmiş ve altınla tezyin edilmişti. Fıskiyeler, dışardan akan sular, çiçekli ve ağaçları bol zengin bahçeler, sarayın havasını güzelleştiriyordu. Halife büyük bir azamet içerisinde otururdu, sağ tarafında hanedâna mensup emîrler, solunda ise büyük devlet adamlarıyla saray erkânı bulunurdu. Halife ile görüşmek isteyen elçiler, memleketin ileri gelenleri, ileri

(12) Mürûcu'z-zeheb, II, 70-71

gelen hey'et reisleri, şâirler, fakihler ve diğerleri de ön tarafta otururlardı.

Mes'ûdî, Hz. Osman zamanındaki konforlu hayattan ve zengin Arapların, temayüz ettiği gösteriş sevgisinden bahsetmiştir. Onun bildirdiğine göre bunlar kendilerine arâzi ve evler edinip büyük servetler topladılar. Bunlardan Zübeyr b. Avvam, Basra'da bir konak yaptı ki, buraya tüccarlar, mal sahipleri, Bahreyn ve diğer ülkelerden gelip gidenler inerlerdi. Burası bugün hâlâ bilinmektedir -o günkü tarih H 332'dir-. Zübeyr (r.a.) aynı zamanda Mısır, Kûfe ve İskenderiye'de de konaklar yapmıştı. Mes'ûdî'nin Zübeyr b. Avvam'ın evleri ve arâzilerine dair söyledikleri mâlumdur. Şöyle ki: Zübeyr öldüğü sırada malı 50 bin dinara ulaşmıştı. Geride 1.000 at, 1.000 köle, 1.000 cariye ve yukarıda anlattığımız şehirlerdeki arâzileri bıraktı. Bunun gibi Talha b. Ubeydullah et-Teymî de Kûfe'de kendi adıyla meşhur bir konak yaptı, burası Kinas Mahallesinde bugün (Mes'ûdî'nin yaşadığı devir) "Talhaların konağı" diye bilinmektedir. Talha (r.a.)'nın Irak'dan günlük geliri 1.000 dinardı, daha fazla olduğu da söylenir.

Serat[13] taraflarında ise anlattıklarımızdan daha çok geliri vardı. Medine'deki evini kerpiç, tuğla ve sac ağacından sağlam bir şekilde yaptı. Abdurrahman b. Avf ez-Zührî de ev yaptı, sonra da genişletti. Ağılında 100 at, bin deve ve onbinlerce koyunu vardı. Vefat ettiği zaman malının 1/4'i 84.000 dinara ulaşmıştı. Sa'd b. Ebî Vakkas da evini Akîk'de yüksek ve geniş bir şekilde yaptı, üst katları balkonlu idi. Saîd b. Müseyyeb, Zeyd b. Sâbit'in, vefat ettiğinde 100.000 dinar kıymetinde mal ve arâzi bıraktıktan başka balta ile kırılacak kadar altın ve gümüş bıraktığını zikreder. Mikdat b. Esved de, evini Medine'de şehre birkaç mil uzaklıkta Cüruf diye bilinen yerde üstü teraslı ve balkonlu olarak yaptı, içini ve dışını badanaladı. Ya'lâ b. Münye öldüğünde geride 100.000 dinar kıymetinde akar ve diğer mal bıraktığı gibi 500.000 dinar para ve halk üzerinde birkaç alacak bırakmıştı. Hz. Osman zamanın-

(13) Serat, Arafat'dan güneyde San'â'ya kadar uzanan sıra dağlardır. Burada Ezd kabilesinden bir kavim oturmakta ve bunlara Serat Ezdleri denilmekteydi. Sıra dağları kesen vadilerde üzüm, şeker kamışı, zeytin, ceviz ve benzeri çeşitli meyveler yetişir.

daki mal ve mülk sahipleriyle ilgili olan konuların anlatılması çok uzun sürecektir. Ömer b. Hattâb zamanında bunlar yoktu, onun dönemi açık bir cadde ve açık bir yoldu.(14).

Kûfe'de de meşhur aileler, ganimetler ve yıllık atiyyeler sayesinde büyük ölçüde servetler biriktirdiler. Hattâ Kûfeli biri savaşa giderken aile efradını ve eşyasını yüklemek için yanında bin deve götürmüştü.(15)

Saraydaki lüks hayat sadece halifelere mahsus değildi. Dımeşk ve diğer büyük şehirleri güzelleştirmek husûsunda emîrler ve büyük devlet adamları birbirleriyle yarışmışlardır. Mervân b. Hakem'in torunu Hurr b. Yûsuf, (Hişam b. Abdülmelik zamanında Musul vâlisi idi), halis mermerden çok güzel bir köşk yaptı. Güzel nakışlarla süslenmiş olduğu için burası "el-Menkûşe (nakışlı)" diye tanındı. Hurr, aynı zamanda Musul'da hanlar da yaptırmıştı.

Hurr, Musul halkının içme suyu temin etmek için birçok güçlüklere katlandığını görünce, bugün hâlâ mevcut olan kanalı yardırdı ve kanalın her iki kenarına ağaçlar diktirdi. O kadar ki, burası şehir halkının umûmi bir parkı haline geldi.

Seyyid Emîr Ali şöyle der: "Yüzlerce sene geçmesine rağmen, Dımeşk'teki evlerin şekli ve düzeni Emevîlerin zamanındaki durumunu korudu, değişmedi. Bugün zenginlerin kapılarında gördüğünüz gibi o zaman da kapıcıların, kapıların önünde ağaç sandalye üzerinde oturduklarını gördünüz. Aşnı şekilde fakirlerin kapılarının üzerinde tokmak vazifesini gören maden veya demir parçası bulunurdu."

Evin içerisinde dört köşe bir fener bulunur, fenerin etrafında sütunlu revaklar yer alırdı. Evin tabanı taş veya mermerden, koridorlar ise taş veya çakılla muntazam hendesî şekiller halinde döşenirdi. Avluda, güzel çiçekler, portakallar ve limon ağaçlarının yer aldığı küçük bir bahçe tarafından çevrilmiş bir fıskiye vardı. Avlunun yanında mermerle döşenmiş salon ve renkli bir köşkten ibaret, eyvan bulunur, burası yaz mevsimlerinde karşılama salonu olarak kullanılırdı. Adet olarak ka-

(14) Mes'ûdî, Murûcu'z-zeheb, I, 434.
(15) Taberî, (De Goeje baskısı), I, 806.

pının karşısında mermer sütunlarla süslenmiş bir girinti bulunur, bunun üzerine abdest için ibrik ve leğen konurdu.

Zenginlerin köşkleri bazan iki kat olarak yapılırdı. Salonların sağ ve solunda üzerine kalın perdeler geçirilmiş, diğer salon ve odalara açılan kapılar bulunurdu.

Tabanı mermer döşenmiş olan eyvan ve odalar kış mevsiminde değerli halılarla tefriş edilir, odalar sobalarla ısıtılırdı. Yaz mevsiminde ise fıskiye ve pencereler hava ısısını serinletirlerdi.

Evin tavanı, Arap tarzına göre altınla kakmalı nakışlarla süslenirdi. Evlerde koltuk veya kanepe yoktu. Ev sahibi, yüksek mevki sahiplerinden ise üzerine oturacak yüksek bir sedir temin etmek için halı ve minderler üst üste konarak yükseltilirdi.

4. YEMEKLER

Arapların geçim şartları, başlangıçta gayet basitti. Nitekim İslâm'ın ilk dönemlerinde bir veya iki çeşidi geçmeyecek şekilde az bir yemekle iktifa ederlerdi. Onların en iyi katıkları et idi. Yemeklere itina gösterme ve çeşitli yemek yapma hususunda şehir halkı, bâdiye (çöl) halkından daha öndeydi.

Rasûlüllah (s.a.) ve sahâbeden pek çoğu, yemeği az yerlerdi. Böyle yapmaları, fakirlik veya cimrilikten değil, dünya ve dünya malına itibâr etmedikleri içindi. Aişe (r.a.)'ın şöyle dediği rivâyet olunmuştur: "Rasûlüllah (s.a.) ölünceye kadar, üç gün üst üste karnını doyurmadı. Yedikleri zamanda karınlarını doldurmazlardı." İşte Rasûlüllah (s.a.) da şöyle buyuruyor: "Âdemoğlu karnından daha kötü bir kab doldurmadı, Âdemoğluna belini doğrultacak birkaç lokmacık kâfidir."

el-Fahrî isimli eserin yazarı Hulefâ-i Râşidîn'in zühd ve takvalarının derecelerini aşağıdaki ibârede belirtmiş ve şöyle demiştir: "Bilesin ki, İslâm devleti, beşerî rejimlerin tatbik edildiği devletler tarzında değildir. O, nebevî işlere ve uhrevî hallere daha çok benzemektedir. Bu hususta gerçek şudur: Hulefâ-i Râşidîn'in yaşayış tarzı, peygamberlerin yaşayış tarzları, evliyânın yolu, fetihleri ise büyük kralların fetihleri gibiydi. Onların hayat tarzı ise kıt kanaat geçinmek, yeme ve giymede sadelikti. Onlardan biri, sokakta üzerinde dirseklerine kadar yamalı eski bir elbise, elinde kamçı dolaşırdı. Kime had cezası gerekiyorsa onu derhal yerine getirirdi. Onların yemekleri, fakirlerin yediği en basit yemeklerdendi. Hz. Ali bal ve haş ekmeği misâl verip, bir sözünde şöyle demiştir: "İsteseydim halis undan yapılmış ekmekle en güzel balı muhakkak bulurdum." Şurası unutulmamalı ki, onların az yiyip sade giymeleri fakirliklerinden ve daha güzel elbise, daha lezîz yemek bulmaktan aciz kalmalarından değildi. Onlar, bunu sadece halklarının fakirleriyle eşit olmak, nefsin şehevî arzularını kırmak ve nefislerini terbiye etmek maksa-

dıyla yapıyorlardı. Yoksa onların her biri, büyük ölçüde servet, hurma, bahçeler ve diğer gelir kaynaklarına sahip idiler. Ancak onların harcamalarının çoğu, iyilik ve Allah rızası uğrunda olurdu[16].

Araplar, sağlık kurallarına dikkat ederler, karınları tok iken yemek yemezler, yemekte de israf etmezlerdi. Resûlüllah (s.a.) den şöyle rivâyet olunmuştur: "Biz öyle bir kavimiz ki, acıkmadan yemek yemeyiz, yediğimizde de doymadan çekiliriz." Yemekten önce ve sonra ellerini yıkarlardı. O dönemde, kaşık ve çatal bulunmadığı için yemekleri elleriyle yerlerdi. Nitekim Avrupa'da da yakın zamana kadar durum böyle idi. Bununla beraber İmâm Ahmed b. Hanbel, Rasûlüllah (s.a.)'ın et kesmede bıçak kullandığını zikr etmiştir.

Cömert olan Araplar, özellikle çöl Arapları, başkalarına yemek ikramını çok severler; hatta misafirlerin görüp gelmeleri için geceleri ateş yakarlardı. Şâirin şu mısrası bunu göstermektedir:

"Ben bulduğunu veren ve ateş yakıcıma, "Rüzgârlı gecede ateş yak" diyenim."

Toplu halde yemek yediklerinde, sofrayı yere sererler ve bugün bizim oturduğumuz gibi sofranın çevresine sıralanırlardı[17].

Arapların başlıca yemekleri şunlardı.

1— Tirit, (Serîd): Bu, ufalanmış, çorba ile ıslatılmış ve üzerine et konmuş ekmek yemeğidir.
2— Lemze: Yağ üzerine doğranmış ekmek yemeği (Döğmeç).
3— Kûsan: Pirinç ve balık.
4— Atriye: Undan yapılmış iplikler halinde bir yemek (bir nevi ince makarna).
5— Şaîriyye: Arpa hacminde, hafif bükülmüş iplikler gibi bir yemek.
6— Rabîka: Buğday ve hurma birlikte pişirilip yağ ile yoğrulmuş bir yemek.

(16) İbn Tabatabâ, el-Fahrî, 70-71
(17) İbnu'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, IV, 308.

7— Ceşiş: İri öğütülmüş un tencereye konup üzerine et ya da hurma konularak pişirilen yemek.

8— Akke: Yağla yoğurulup kızartılmış undan yapılan bir yemek.

9— Kadîd ve Safîf: Et, uzunluğuna yarılır ve güneşte kurutulursa **Kadîd**; enine yarılır da kurutulursa **Safîf** denir.

10— Şivâ, (Kebab).

11— Besîse (Dımaç): Un veya kavut, yağ, ya da kaymakla yoğrulup pişirmeden yenilen bir yemektir.

12— Hazîr: Yağlı undan yapılmış bulamaçtır. Tencereye bol su koyup, eti küçük küçük doğrayıp bu suda pişirdikten sonra üzerine un dökerek elde edilen yemeğe de "Hazîre" denilir. Bu yemek etsiz yapılırsa **Asîde** adı verilir. Hazîre hiçbir zaman etsiz olmaz[18].

Anlaşılıyor ki, bu gün yemeklerimizde kullandığımız yeşil sebzeler, o sırada Araplar tarafından pek fazla kullanılmıyordu. Zira onların ülkesi, tarım ülkesi değildi.

Dikkatten uzak tutulmaması gerekir ki Araplar, diğer milletlerle karışınca yemekleri de değişmiş, yemek çeşitleri çoğalmış ve ilk bildiklerinden daha başka usuller icat etmişlerdir. Nitekim Emevîler döneminde Araplar, peçete ve kaşık kullandılar. Kaşıklar, ağaçtan yapılırdı. Ayrıca Çin'den çamurdan yapılmış kaşıklar getirilirdi. Yemekte, üzerine kumaş örtüler örtülmüş yemek masalarının çevresinde sandalyaların üzerinde otururlardı.

Muâviye b. Ebî Süfyân, çok yemek yerdi. Hattâ günde beş kez yemek yediği söylenir[19]. Süleyman b. Abdülmelik de yemeklere karşı düşkünlüğü ve çeşitli yemekleri seçmesiyle şöhret bulmuştur. Bu halife, yemeğe karşı sabırsızlığıyla da bilinir. Hattâ deniliyor ki, aşçı tavuğu getirdiğinde, Süleyman tavuğun soğumasını beklemez, sıcak tavuğu elbisesinin yenleriyle tutar ve şişlerden çıkarırdı. Esmaî şöyle der: "Harûn Reşid'e, Süleyman'ın tavuğu nasıl tuttuğunu hatırlattım. Bunun üzerine şöyle dedi: "Allah senin canını alsın! Sen onların haberlerini nerden biliyorsun? Ümeyyeoğullarının (Emevî halifelerinin) cübbeleri bana gösterildi. Süleyman'ın cübbelerine baktım bir de ne göreyim onların hepsinde yağ izleri var! Sen bu sözü söyleyene kadar onun ne oldu-

(18) İbn Sîde, el-Muhassas' IV, 120-148.

(19) Mes'ûdî, Mürûcü'z-Zeheb, II, 163; İbn Tabatabâ, Age., 116.

ğunu anlayamamıştım." Sonra Süleyman'ın cübbelerini bana getirin" dedi ve cübbeler getirildi, bir de baktık ki izler açıkça görülüyor. Reşîd o cübbelerden birini bana giydirdi." Esmaî zaman zaman bu cübbeyle çıkar, "Bu cübbe Süleyman b. Abdülmelik'e aittir, onu bana Reşîd giydirmiştir" derdi.

Halife ve emirlerle yemek yemenin tesbit edilmiş usulleri (teşrifat kaideleri, protokolü) vardı. Meselâ şahsın yemekte fazla yememesi gerekirdi. Çünkü meliklerle yemek yemek doymak için değil şeref içindi. Halbuki fazla yemekte cür'et ve sû-i edeb vardır[20].

(20) Câhiz, et-Tâc fî ahlâkı'l-mülûk, 11.

5. GİYİM EŞYALARI

Ne Rasûlüllah (s.a.), ne de ondan sonra gelen Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer, giyimlerinde aşırı gitmezlerdi. Bilâkis dünya malından uzak olma, onların en bâriz vasıflarındandı. Hz. Ebûbekir halifeliğinde Şemle (yünden dokunmuş ihram tipinde ince bir elbise) ve aba giyerdi. Bir defasında onun yanına, üzerlerinde altınla süslenmiş elbiseler bulunan, tâçlı Yemen kralları geldi. Hz. Ebûbekir'in zühd, tevâzü' ve ibâdete düşkünlüğünü görünce, onlar da onun yoluna girdiler ve üzerlerindeki lüks elbiseleri çıkardılar. Himyer melîki Zülkelâ; bir gün üzerinde koyun derisinden yapılmış bir elbise olduğu halde Medine sokaklarında yürürken görüldü. Bu sebeple aşireti onu kınadı ve kendisine; "Bizi Muhacirlerle Ensâr arasında rezîl ettin" dediler. O da cevaben, "siz benim Cahiliyye döneminde de İslâm döneminde de Cabbâr (kibirli) bir melîk olmamı istiyorsunuz. Hayır! Vallahi Rabb'e itaat, ancak tevâzu ve bu dünya malına fazla değer vermemekle olur[21]." dedi.

Hz. Ömer de, mütevâzi' olup çok sade elbise giyerdi. Vâlileri diğer fiil ve ahlâkında da ona uyarlardı. Kendisi deri ile yamanmış yün cübbe giyerdi. Heybetli olmakla beraber, abaya bürünür, omuzunda Kırba (su kabı) taşırdı. Bineklerinin çoğu deve idi ve eğerleri lif ile bağlanırdı. Allahu Teâlâ kendilerine birçok ülkenin fethini nasip etmiş ve mallarını çoğaltmış olmakla birlikte vâlileri de Hz. Ömer gibiydiler.

Selman-i Farisî Hz. Ömer'in Medâin vâlisi idi. O da yün elbise giyer, eşeğe palansız semerle biner ve arpa ekmeği yerdi. Ebû Ubeyde b. Cerrâh üzerinde kalın yün elbise olduğu halde halkın içine çıkardı. Bundan dolayı onu kınadılar ve ona; "Sen Suriye'de bulunuyorsun etrafı-

(21) Mes'ûdî, Mürûcü'z-zeheb, I, 413.

mızda düşmanlar var, kıyafetini değiştir, giyim kuşamını düzelt'' dediler.. Ebû Ubeyde (r.a.) cevaben; ''Rasûlüllah (s.a.) zamanında bulunduğum durumu bırakacak değilim'' dedi[22].

Bedevîlerin en önemli elbisesi, ortası yırtmaçlı, topuğa kadar uzanan ve belden kayış ile bağlanan uzun bir kaftan (kuba)dan idi. Bedevîlerin erkek ve kadınları, bugüne kadar bu elbiseyi giymektedirler.

Onlar bu kaftanın üstüne deve yününden yaptıkları abayı giyerlerdi. Aynı zamanda savaşlarda ve ata bindiklerinde özel ridâlar (abalar) geniş ve uzun elbise yerine kısa aba ve pantolon giyerlerdi.

Başlarına, sarık sararlardı. Sarığın büyüklüğü yaşa, ilmî rütbeye ve diğer özelliklere göre değişirdi. Sarığın üstüne ''Taylasan'' denilen bir örtü dolarlardı. Bu, boynu güneş sıcağından korumak için omuzlara kadar sarkan büyük bir mendilden ibârettir.

Elbiseler halkın servetine, ictimaî durumlarına ve işlerinin çeşidine göre değişirdi. Fakih ve yazarın kıyafeti askerin kıyafetinden ayrı idi. Diğer sosyal müesseselere mensup olanların durumları da böyle idi. Kabile şeyhleri ve diğer kabile ileri gelenleri, dizlerine kadar inen bir kaftan (kuba), bunun üstüne de topuklarına kadar uzanan geniş cilbâb giyerlerdi. Bu cübbenin üzerine ipek bel kemeri takarlardı. Ayaklarına nalin veya ayakkabı giyerlerdi.

Arap kadınının elbisesine gelince; geniş bir üst donu, boyun yanı yırtmaçlı bir gömlek, bunun üzerine âdet olarak soğuklarda giyilen kısa dar bir hırkadan meydana gelirdi. Kadın evinden dışarı çıktığı zaman ise hibere (bir çeşit ipek kadın çarşafı) giyerdi. Hibere, Yemen işi bir çeşit giyim eşyasıdır, kadının bedenini örter, elbiselerini toprak ve çamurdan korur. Kadın başını, başörtüsü ile örterdi. Kadınlar, cahiliyye döneminde göğüslerine kadar yırtmaçlı gömlek giyerlerdi.

(22) Mes'ûdî; Murûcu'z-zeheb, I, 418.

Süleyman b. Abdülmelik zamanında, Yemen, Kûfe ve İskenderiye'den getirilen süslü, nakışlı alaca kumaş yaygınlaştı. Halk bundan fistanlar, gömlekler, üst donları, pantolonlar, sarık ve fesler yapardı. Süleyman bu kumaşa o kadar düşkündü ki, hanedan, vâli, yakın arkadaşları ve saray erkânından yanına kim girerse mutlaka onun üzerinde bu kumaştan bulunurdu. Toplantılarında, gezilerinde veya minbere çıktığında ridâsı devamlı bu kumaştan olurdu.[23].

(23) Mes'ûdî; Mürucû'z-zeheb, II, 162.

6. KADIN

Arap kadını, hürriyetten —devamlı olarak— geniş ölçüde faydalanmıştır. Râşid halifeler döneminde hanımlar topluluğa karışırlar, halifelerin hutbelerini, Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs ve diğerlerinin yapmış oldukları ilmî konuşmaları dinlerlerdi.

Von Kremer'in dediği gibi, sarayda harem dairesi edinmek, bir çok Bizans âdetini saraya sokan ve sarayda emniyetli kimseler alarak hadım haremağaları bulunduran II. Velid döneminde ortaya çıkmıştır[24]. Bu kötü âdeti ilk uygulayanlar Greklerdir. Câhız, Hicrî 3. asırda yaygın hale gelmiş olan bu âdeti, acı bir şekilde tenkit etmektedir.

Bu asırda Arap kadınlarından fıkıh, hadis rivâyeti, fetvâ, edebiyat, tarih ve neseb ilminde temayüz eden ve Cemel vak'asında ordu komutanlığı yapan mü'minlerin annesi Hz. Aişe, şöhret buldu. Hz. Aişe'nin kız kardeşi, Abdullah b. Zübeyr'in annesi Esmâ bnt. Ebûbekir de bu dönemin meşhur kadınlarındandır. Bu hanım hadis rivâyeti, şecaat ve cömertliği ile meşhurdur. Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasındaki savaşa katılıp, orduyu Muâviye aleyhine tahrik eden İkrişe bnt. Utruş da bu dönemin meşhûr kadınlarındandır. Arap kadını, ordu ile beraber savaşa gider, kendilerine şehirler ve askerî karargâhlarda özel kale ve müstahkem yerler tahsis edilirdi.

Haccac'ın Mekke'yi muhasara ettiği ve Kâ'be'yi mancınık ile dövdüğü sırada[25] cereyen eden şu hadisede Arap kadınının, şecaat ve şere-

---

(24) Orient Under the Caliphs, 171-2.

(25) Abdülmelik b. Mervan, Kâbe'yi mancınıkla dövmekle, Kâbe'nin şerefini ayaklar altına almak istememiştir. Ne var ki, İbn Zübeyr'le savaşmak zorunda kalmış, bu sebeple istemeksizin olanlar olmuştur. Şöyle ki: Haccac b. Yusuf, mancınıkları Kâbe üzerine doğrultunca, hedef olarak, Kâbe'yi tamir ettiren İbn Zübeyr'in ilâve ettiği bölümü seçmiştir. Zira Emevîler, Kâbe'de yapılan bu ilâveyi bid'at kabul ediyorlardı.

fi açıkça görülmektedir.Şöyle ki: Haccac, Mekke halkını teslim olmaya zorlayınca İbn Zübeyr taraftarları ve hattâ yakın akrabaları Haccac'a katıldı. Abdullah b. Zübeyr az bir taraftarı ile kalmıştı. Nihayet kurtuluş çaresi kalmadığını kesin olarak anlayınca, annesi Esmâ bnt. Ebûbekir'in yanına girdi ve şöyle dedi: "Anneciğim! Halk, hattâ çocuklarım ve ailem beni terkettiler, yanımda çok az insan kaldı. Onlar da bir saatten fazla sabredemezler. Karşıdakiler ise bana dünyada istediğimi verecekler! Bu konuda sen ne dersin?" Esmâ şöyle cevap verdi: "Sen kendini daha iyi bilirsin, eğer doğru yolda olduğundan ve o yola çağırdığından eminsen devam et. Bu yolda arkadaşların öldürüldü. Boynunu, onunla oynayacak olan Emevî gençlerine teslim etme. Eğer sadece dünyayı istiyorsan, sen ne kötü bir kulmuşsun ki, hem kendini hem de seninle beraber ölen arkadaşlarını helâk ettin. Eğer, ben hak üzere idim, ancak taraftarlarıma zayıflık ve usanç gelince perişan oldum, diyecek olursan, bu da ne hür olanların ne de dindarların işi değildir. Dünyada ne kadar daha kalacaksın? Ölüm daha iyidir." Bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr (r.a): "Anneciğim! Şamlılar, beni öldürürlerse işkence etmelerinden ve cesedimi asmalarından korkarım" dedi. Annesi ise: "Oğulcuğum! Koyun kesildikten sonra, derisinin yüzülmesinden elem duymaz. Sen azminden dönme ve Cenâb-ı Allah'ın yardımına sığın" dedi. Bu cevabı alan Abdullah, annesinin elini öptü ve "Benim görüşüm de budur anne!" karşılığını verdi. Bu sırada annesi onun için duâya başladı ve onu cesaretlendirmeye çalıştı"[26].

Emevîler zamanı meşhûr kadınlarından biri de, Halife Velid b. Abdülmelik'in hanımı Ümmü'l-Benin'dir. Fesahatı, belâgatı, zekâsı, kuvvetli iknâ gücü ve ileri görüşlülüğüyle şöhret bulmuştu. Velid b. Abdülmelik'in sarayında önemli bir mevkii vardı. O kadar ki, Halife Velîd, bazı önemli devlet işlerinde kendisiyle istişâre ederdi.

Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'in kızı olan Seyyide Sükeyne de, asrının en zarif ve en güzel ahlâklı kadınları arasındadır. Bir gün, huzurunda

(26) İbnu'l-Esîr, IV, 147-148.

Cerîr, Ferezdak, Küseyyir ve Cemîl gibi meşhur şâirler toplanmışlardı. Sükeyne, bu şâirlerden herbirinin şiirini değerlendirip tenkit etmiş, sonra onlardan herbirine 1.000 dirhem bahşiş vermiştir.

Edebiyat, Cahiliyye tarihi ve ilm-i nücûm'da temayüz eden kadınlardan biri Aişe bnt. Talha b. Ubeydullah'dır. Hişâm b. Abdülmelik'in huzuruna çıktığı bir gün, halife kendisine, gelişinin maksadını sorunca şu karşılığı verdi: "Gökyüzü yağmurunu tuttu, Sultan ise hakları engelledi!" Bunun üzerine Hişam "Ona haddini bildireceğim" dedi. Emevîlerin ileri gelenlerine haber göndererek, Aişe'nin kendi yanında olduğunu ve gece karşılıklı sohbet yapacaklarını haber verdi. Toplantı sırasında, Arapların başlarından geçen önemli olaylara, Arap şiiri ve Arap kabileleri arasında cereyan eden harplere dair her ne husus söz konusu edilmiş ise Aişe bu konularda onlardan üstün olduğunu gösterdi. Aynı zamanda her doğan ve batan yıldızın ismini hemen söylüyordu. Onun bu kabiliyetine hayret eden Hişam; "Birinci hususta bilgi sahibi olmanı yadırgamıyorum, fakat yıldızlar hakkındaki bilgini nereden aldın?" diye sordu. Aişe şöyle cevap verdi: "Onu teyzem Aişe'den aldım." Bunun üzerine Hişam, kendisine 100.000 dirhem verilmesini emretti ve Medine'ye geri gönderdi.

Evlenme merasimleri, İslâm'ın ilk dönemlerinde oldukça sadeydi. Bu merasimlerin en güzel örneği Rasûlüllah (s.a.)'ın kerimesi Hz. Fâtıma (r.a.)'ın Hz. Ali ile düğünüdür.

İbn Sa'd, Hz. Ebûbekir ve müteakiben Hz. Ömer'in, Hz. Fâtıma'yı, Peygamber Efendimiz'den istemiş olduklarını zikreder. Ancak Rasûlüllah (s.a.), her ikisini de nezaketle geri çevirmiş, Fâtıma hakkında hüküm beklediğini belirtmişlerdi. Sahabîlerden bazıları, Hz. Ali'ye gelerek, Fâtıma (r.a.)yı babasından istemesini tavsiye ettiler. Hz. Ali, Hz. Fâtıma'ya talip olunca, Rasûlüllah (s.a.), "Ehlen ve Sehlen" (Hoş sefâ geldin) buyurdular. Bu söz, rıza ifadesiydi. Hz. Fâtıma ve Peygamber Efendimiz'in diğer kızlarının mihrî 500 dirhem, yani 12,5 ûkiyye civarında idi[27]. Hz. Fatıma'nın çeyizi hurma yaprağından örülmüş bir sedir, içi hurma lifi bir meşin yüz yastığı, meşinden yapılmış bir su tulumu,

(27) İbn Sa'd, VII, 13.

bir kırba, bir elek, bir havlu ve bir su bardağından ibaretti. Kadınlardan biri, Hz. Fâtıma'ya üzerinde ze'faran, altın ve gümüş kakmalar bulunan eski alaca kumaşlardan iki tane hediye etmişti[28].

Hz. Ali, Hz. Fâtıma'yı Rasûlüllah (s.a.)'ın Medine'ye Hicretinden 5 ay sonra Recep ayında nikâhladı, Bedir Gazvesinden döndükten sonra zifafa girdi. O sırada Hz. Fâtıma, 18 yaşında bulunuyordu[29].

Araplar arasında düğün merasimi iki gün devam ediyordu:

a) Nikâh Günü:

Bugün, akid günüdür. Bu günde, gelinlik kızın yakınları gelin evinin avlusunda toplanırlar. Buraya damat olacak gencin yakınları da gelir. İki tarafın yakınları bir araya toplandığında, damadın velisi, onlara güzel bir konuşma yapar. Müteakiben kızın velisi bu evlilikten razı olduklarını anlattığı, kısa bir nutukla damadın velisine cevap verir. Sonra koyun kesilir, sofralar serilerek yemekler yenir. Kadın meclislerinde şarkı ve türküler söylenir. Bu ziyafet günü velîme (düğün ziyâfeti) adını alır.

b) Gerdek Günü:

Bugün ise yarış merasimleri tertip ederler, delikanlılar, kılıç kalkan oyunu oynar, at yarışları yaparlardı. Yaygılar serer, onları duvarlara çekerler, kadınlar döşekler üzerine oturur, genç kızlar meydana çıkar, en güzel elbiselerini giyer ve mücevherlerini takarlardı. Sonra aynı yaştaki kadınlar bir araya toplanır, atalarının üstünlüklerini ve övülecek yönlerini dile getiren şarkı, kasîde ve şiirler söylerlerdi. Bu tören bitince, "Uğurlu, bereketli ve hayırlı olsun!" diyerek gelinlik kıza vedâ ederlerdi[30].

(28) İbn Sa'd, VIII, 15.
(29) Age., VIII, 13.
(30) Abdullah Afifî, el-Mer'etü'l-Arabiyye, I, 155-156, 161-162.

7. OYUN VE EĞLENCE ÇEŞİTLERİ

Araplar, boş vakitlerinde avcılık ve at yarışı gibi bazı eğlence çeşitleriyle meşgûl olmuşlardır. Emevî halifelerinden bazıları, çeşitli faydaları sebebiyle ava çok düşkündü. Zira, avcılıkla el-Fahrî yazarının söylediği gibi, askerlerin sür'atli koşmak, âni taarruz ve geriye çekilmek gibi askerî taktiklere alıştırılması, biniciliğe hazırlanmaları, yayla ok atmak, kılıç ve topuzla vurmak konusunda idman yapmaları, öldürme ve kan dökmeye alıştırılmaları murâd ediliyordu. Aynı şekilde, kızgınlıklar ve kan akıtmaya alıştırmak da bu maksatlar arasındaydı. Atların seçilmesi, sür'atlerinin ve devamlı koşmaya tahammüllerinin öğrenilmesi, avcılığın bir spor çeşidi olarak sıhhati korumaya ve hazma yardımcı olması, av etinin diğer etlerden daha faydalı olması da avın getirdiği faydalardandır. Çünkü av etinin vücûd azalarını tahrikiyle vücûdun tabiî harareti yükselir, bu sayede de insanın harareti artar.

Emevî halifelerinin ava en tutkunu, Yezid b. Muâviye idi. Av köpeklerine altın tasmalar ve altın ziller takardı. Onun her köpeği için hizmetini görecek bir köle tahsis ettiği bildirilir[31].

Toplumun çeşitli tabakaları arasında farklı olmakla birlikte, Arap toplumunun en önemli eğlencesi at yarışlarıydı. İlk defa yarış atları besleyen halifenin Hişam b. Abdülmelik olduğu zikredilir. Onun zamanında, bir yarışa kendisi ve memurlarının atlarından dört bin civarında at iştirak etmişti. Hattâ Mes'ûdî, daha önce bu yarışın bir benzerinin yapılmadığını zikreder. İdarecilerin hanımları da ata binmeyi öğrenirler ve yarışlara katılırlardı[32]. II. Velid de aynı şekilde at yarışına çok meraklıydı. Mes'ûdî ve diğer bazı tarihçilerin kitaplarında, Velid'in düzenlediği at yarışı merasimleriyle ilgili haberler çoktur.

---

(31) İbn Tabatabâ, 54.

(32) Mürûcu'z-zeheb, III, 188-189.

Araplar arasında yaygın oyun çeşitlerinden biri de, top oyunudur. Topu, bastonlarla vurup fırlatarak oynarlardı. Diğer bir oyunları da çelik-çomak oyunudur. Çelik ve çomak, çocukların oyun oynadığı biri büyük diğeri küçük iki değnekten ibarettir. Çocuk, çeliği havaya atar sonra elindeki çomakla ona vurur. Çomak, bir zira boyunda bir sopadır. Çomakla vurulan çelik hareketine devam eder, yere düştüğü zaman iki ucundan biri hafif yukarıda kalır. Bu taraftan çomakla vurulur, bunun üzerine dönerek havaya kalkan çeliğe çomakla havada iken tekrar vurulur ve çelik uzaklaşır[33].

(33) İbn Sîde, el-Muhassas, III, 17-19.

<SİYASÎ - DİNÎ - KÜLTÜREL- SOSYAL>

İSLÂM TARİHİ

(132 - 232 / 750 - 847)

Prof. Dr. Hasan İbrahim HASAN

MÜTERCİMLER

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden

- Yrd. Doç. Dr. İsmail YİĞİT (İslam Tarihi Öğretim Üyesi)
- Doç. Dr. Sadreddin GÜMÜŞ (Tefsir Anabilim Dalı Öğr. Üyesi)
- Yrd. Doç. Dr. Ahmet Turan ASLAN (Arap Dili ve Ed. Öğretim Üyesi)
- Doç. Dr. YAKUP ÇİÇEK (Tasavvuf Tarihi Öğretim Üyesi)
- Hamdi AKTAŞ (İngiliz Dili ve Ed. Öğr. Üyesi

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLERİN SON DÖNEMLERİNDE DİNÎ VE SİYASİ GRUPLARIN DURUMU

1. ÇOĞUNLUK -ŞÎA- HAVARİÇ -MÜRCİE- MU'TEZİLE

A. Çoğunluk (Cemâiyye):

Rasûlüllah (s.a.v.), hilâfet işini, aralarından birini halife seçmeleri için müslümanların şûrâsına bırakarak vefat edince, Muhacirler ve Ensâr, hilâfete getirilecek kişi hususunda ihtilâfa düştüler. Ancak bu anlaşmazlık, Hz. Ebûbekir'in halife seçilmesiyle son buldu. Fakat Peygamber Efendimiz'in amcası Hz. Abbas, Hz. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam gibi birçok zevât Hz. Ali'yi desteklemeye devam ettiler. Bu durum, müslüman Arap ümmetinin çoğunluk ve şîa olmak üzere ikiye ayrılması neticesini ortaya çıkardı.

Müslümanların büyük kesimini oluşturan çoğunluk, Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve ondan sonra görevi devralan Hz. Osman'ın hilâfetini tasvip edenlerdir. Bunlar, hilâfet Emevîoğullarına geçince onlara da itaat etmişlerdir. İslâm tarihini, gerçekte bu çoğunluğun (Cemâiyye) tarihi oluşturur. Bu grubun dışında kalanlara gelince, bunlar isyancı ya da ayrılıkçı unsurlardır ki, müslüman kitle bu gruplardan herhangi biri etrafında hiçbir zaman toplanmamıştır. Bunlardan bazıları, tarih içinde geniş toprakları ele geçirmişler, güçlü ve uzun süreli saltanat sahibi olmuşlarsa da müslümanların tümünü bayrakları altında toplayan bir devletleri olmamıştır.

B. Şîa:

Şîa, hilâfetin Ehl-i Beyt'te olması gerektiğini kabul edenlerdir. Bunlar, hilâfetin Ali b. Ebî Talib'in ondan sonra da veraset yoluyla çocuklarının hakkı olduğunu kabul etmişlerdir. Şiîlerden aşırı olanlar ise (Gulât), imâmların masûm olduğuna, Allahü Teâlâ'nın sıfatlarının onlara hulûl edip onların cesetlerine büründüğüne inanmışlardır. Bu aşırı gruplara göre, İslâm fırkalarından —hattâ bazı Şîa fırkaları— bu hususları kabul etmeyenler dinden çıkmışlardır. Hz. Ali'nin İslâm'ı kabul eden ilk erkek olduğunu ve Peygamber (a.s.)'den başka hiçbir kimsenin cesaret edemediği dönemde İslâm'ın şan ve şerefini yücelttiğini, bu inançlarının doğruluğuna delîl getirmişlerdir[1]. Gulât-ı Şîa, Hz. Ali ailesinin yüceliğini ve Rasûlüllah (s.a.)'dan sonra imâmet hakkının Hz. Ali'de olduğunu gösteren hadisler de uydurarak Rasûlüllah'a nisbet etmiştir.

İbn Sebe, eski dînî Yahûdilikten almış olduğu vesâyet akîdesini yaydı. Bu inanca göre Hz. Ali, Hz. Muhammed (s.a.)'in vasîsidir. Nasıl Muhammed (s.a.), Peygamberlerin sonuncusu ise, o da vasîlerin sonuncusudur. İbn Sebe, Hz. Ali'ye rakip olanları ve onun imâmet hakkına itibar etmeyenleri itham ettiği gibi, İslâm'ın ilk dönemlerinde, aslî vatanı Yemen'i ele geçiren İranlılardan aldığı "İlâhî hak" nazariyesini de yaydı. Bu nazariyenin esası, "Rasûlüllah'dan sonra halife Hz. Ali'dir ve idarede Allahü Teâlâ'dan yardım alır" inancıdır. İbn Sebe, bununla zihinleri, Hz. Osman'ın, halifeliği Rasûlüllah'ın vasîsi Hz. Ali'den haksız olarak aldığını kabule hazırladı[2].

Şîa'nın Emevîler dönemindeki durumunu araştıran kimse açık bir şekilde görür ki, Kerbelâ vak'ası (61/680), Şiîlerin saflarını birleştirmiş, Hz. Hüseyin'in intikamını almak için kahramanlık duygularını kabartmıştır. Aynı şekilde Kerbelâ faciası, önceden Şiîlerin kalplerine nüfûz etmeyen Şiîlik ruhunu alevlendirmiştir. Şiîlik, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Şiîlerin kanlarıyla karışmış, nefislerinde derin izi olan bir akîde haline dönüşmüştür. Bu inanç, özellikle Hz. Hüseyin'e evlilik akrabalığı ile bağlı olan İranlılar arasında yayılmıştır. Zira İranlılar, Hz.

(1) Bkz. H. İ. Hasan, Tarihud-Devleti'l-Fâtımiyye (3, baskı 1964 s. 10.)
(2) H. İ. Hasan, Age., 7-12.

Hüseyin'i ve ondan sonra da çocuklarını, hilâfete en lâyık kişiler olarak görüyorlardı. Çünkü Hz. Hüseyin'in çocukları, en halis Arap kanı ile en soylu Fars kanını bir arada taşıyorlardı.

Abdullah b. Zübeyr, siyasî gayelerini Hz. Hüseyin'in intikamını almak perdesi altında gerçekleştirebilmek için Kerbelâ vak'asında önemli bir fırsat yakalamıştı. Aynı şekilde, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed el-Hanefiyye'nin imâmetini savunan Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî için de büyük bir fırsat hazırlanmış oldu. Nitekim bunun neticesinde Hz. Hüseyin'e karşı haksızlık etmek ve onu yalnız bırakarak aralarında öldürülmesine göz yummaktan pişmanlık duyan "Tevvâbîn", Muhtar'ın etrafında toplandı. Yaptıklarından tevbe edip, Hz. Hüseyin'in intikamını almak uğrunda mallarını ve canlarını fedâ edeceklerine dair and içmiş olan bu grup, Muhtar ile birlikte Hz. Hüseyin'in katili Irak vâlisi Ubeydullah b. Ziyâd'a karşı savaştı ve onu öldürdü. Emevî askeri ile Muhtar ordusu arasında cereyan eden bu harpler, Abdullah b. Zübeyr ve kardeşi Mus'ab'a, Muhtar'ı ortadan kaldırıp, Irak, Hicâz ve Mısır bölgelerini ele geçirmek fırsatını hazırladı.

Emevîler, İbn Zübeyr'e karşı zafer kazanmış olsalar da, Kerbelâ vak'asında Hz. Hüseyin'in öldürülmesi, onların saltanatlarında kapanmaz bir gedik açmış, onları büyük bir pişmanlığa sevketmiştir.

C. Havariç:

Emevîlere karşı olup, onlara karşı başkaldıran gruplardan biri de Haricîler taifesidir. Bu taife, önceden Hz. Ali taraftarı iken, Hakem tâyini olayından sonra isyân ederek ondan ayrılanların oluşturduğu bir gruptur. Bunlar Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in hilâfetlerinin tamamını, Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk yıllarını, Hz. Ali'nin hilâfetinin de hakemlerin hükmüne müracaat edilmesine kadar geçen safhasını meşrû kabul ediyorlardı. Bu haricîler veya Van Vloten'in isimlendirdiği şekilde "Demokratlar"[3], aşırı demokratik ilkeleri savunuyorlardı. Onlar, her hür Arab'ın halifeliğe seçilebileceğine inanıyorlardı. Ancak içlerinden bir

(3) es-Siyadetü'l-Arabiyye, 69.

kısmı, nazariyelerinde bazı değişiklikler yapmış; bilhassa Arap asıllı olmayan çok sayıda müslümanın kendilerine katılması üzerine Araplık ve hürriyet yerine adâlet ve müslüman olmak şartlarını kabul etmişler, hür ya da köle bütün müslümanların halife seçilme hakkına eşit olarak sahip olduğuna inanmışlardır. Bu görüşleriyle, hilâfetin, Rasûlüllah'ın Ehl-i Beyt'ine ait olduğunu kabul eden Şîa nazariyesine muhalefet etmişlerdir.

Müslümanların, Emevî halifelerinden bazılarının kötü idaresinden memnuniyetsizliği, Şîîler, Haricîler ve İranlı Mevalî'nin intikam duygularına kapılmasında çok etkili olmuştur. Emevî idarecilerinin kötü icraatı, Haricîlere, kendilerini, zulme uğrayan bu müslümanların himayecisi kabul etmeleri fırsatını vermiştir. Haricîlerin, ilkelerini gözden geçiren kişi, onların kendilerinden olmayan müslümanları yargılamakta çok aşırı gittiklerini, açık bir şekilde görür. Hattâ onlar, haricî olmayan müslümanları, putperest kâfirlerle aynı seviyede kabul etmişlerdir. Bu münasebetle, muhalifleri müslüman gruplarla yaptıkları harplerde çok aşırı gitmelerine ve inançlarını savunma yolunda canlarını seve seve fedâ etmelerine hayret edilmez. Haricîler, şecaat ve eşsiz kahramanlık hususunda darbımesel getirilen grup olmuşlardır. Daha önce gördüğümüz gibi, uzun müddet Emevîler ve diğer grupları uğraştırmışlar, o kadar ki, İslâm ümmetine mal ve can yönünden çok büyük faturalar yüklemişlerdir. Onlarla yapılan harplerde çok sayıda asker ölmüş, büyük zayiatlar verilmiştir. Haricîler, dînî görüşleri uğrunda giriştikleri harplerde canlarını fedâ etmişlerdir; hatta onlardan 40 adamın, Ubeydullah b. Ziyâd'ın asker sayısı 2.000'e ulaşan bir ordusunu mağlup etmeye muvaffak olduğu zikredilmiştir.

Emevî halifelerinin sonuncusu Mervân b. Muhammed zamanında (127-132/744-750), Emevî oğullarının kendi içlerinde parçalanışını değerlendiren Haricîlerin tehlikesi iyice büyüdü. Onlar, Dahhak b. Kays eş-Şeybânî liderliğinde isyân ederek Irak bölgesini tehdit ettiler. Dahhak'ın öldürülmesi, Irak'da Haricîlerin ayaklanmalarına bir sınır koyamadı. Aralarından yeni bir lider zuhûr etti ki, bu şahıs Ebû Hamza el-Haricî'dir. Ebû Hamza Hicâz ve Hadramevt'de isyân etti; ancak Mervân b. Muhammed onu mağlup ederek öldürdü. Ebû Hamza'nın isyânı, Haricîlerin, Emevîler zamanındaki son isyânı olmuştur.

D. Mürcie:

Şimdi sözü, İslâmî gruplardan bir diğerine getiriyoruz. İslâmî siyasetin yönlendirilmesinde bu grubun tesiri, Şîa (veya diğer tâbirle kraliyetçiler) ve Havariç (veya diğer tâbirle cumhuriyetçiler)'in tesirinden daha az olmamıştır. Ki, bu grup Mürcie'dir. Mürcie, H. I. asrın ikinci yarısında, bazı hıristiyanî amillerin tesiriyle Dımeşk'te (= Şam şehri) ortaya çıkmıştır.

Mürcie, Allahü Teâlâ'nın birliğine, onun zâtında, sıfatlarında, işlerinde tek olup, eşi, benzeri ve ortağı bulunmadığına imân eden bir kimsenin kâfir olduğuna hükmedilemiyeceği inancından hareketle, Hz. Osman, Hz. Ali ve Muâviye b. Ebî Süfyân ile onların taraftarlarının küfre düştüklerini kabul etmeyerek, bu hususta Haricîlere muhalefet etmiştir. Mürcie, işledikleri günahlar ve takip ettikleri siyasî ilkeler ne olursa olsun, onlar hakkındaki hükmün kıyâmet gününde, sadece Allahü Teâlâ tarafından verileceğini kabul eder. Onlar, din kardeşleri hakkındaki hükmü yalnız: "Gözlerin hain bakışlarını ve göğüslerin gizlediği düşünceleri bilen"[4] Allahü Teâlâ'ya bırakırlar.

Bu dönemde en önemli mesele, yeni müslüman olanların durumuydu. Mürcie, gruplar arasındaki anlaşmazlık ve çekişmelerin büyüdüğü, imâmet hususundaki anlaşmazlığın yerine bu yeni sosyal problemin aldığı esnada, Araplar ve Arap asıllı olmayan müslümanlar arasındaki çatışan menfaatlerin arasını bulmak rolünü oynamıştır. Hükûmetin yeni müslüman olup, müslüman olmanın hak ve sorumluluklarını kabul eden kimselere, kâfirken tâbi oldukları muameleyi uygulayamayacağını savunmuştur. Bu sebeple onlar, yeni müslüman olanlara haksız uygulamalarda bulunan herhangi bir hükûmete karşı savaşmaktan kaçınmamışlardır. Dolayısıyla, Maveraünnehir bölgesindeki şiddet ve zulûm olaylarına vâkıf olduktan sonra, Mürcie mensuplarının masum kanın dökülmesini haram kabul ederek bütün müslümanların din kardeşi olduğunu haykırdıklarını görünce hayret etmiyoruz. Kısacası, Mürcie'nn yegâne arzusu, müslüman halklar arasında İslâm'ın kabul etmiş olduğu eşitlik ilkesine dönmekten ibarettir[5]

---

(4) el-Mü'min (40), 19.

(5) Bkz. es-Siyadetü'l-Arabiyye, 64-65.

Maveraünnehir bölgesinde Mürcie'nin başında Emevîlere isyân eden Haris b. Süreyc taraftarlarının çoğunluğunun düşüncesi şüphesiz buydu. Haris, Emevîlerin bölge halkından vergi toplamakta haksız ve aşırı davranması sebebiyle hükûmet kuvvetlerine karşı uzun zaman savaştı. O, kendisinin, zulme maruz kalanları kurtarmak, mazlumların elinden tutmak için Allah tarafından gönderilen Mehdî olduğunu iddia ediyordu. Bunun için Emevîlere karşı isyân ateşini alevlendirdi. Haris'in bütün istediği, Kur'ân ve Sünnet'e dönmek, çoğunluğun razı olacağı bir hükûmeti işbaşına getirmekten ibâretti. Kısa sürede, Seyhun nehri kıyılarında yer alan şehirleri ele geçirdi. Sonra Horasan vâlisi Esed b. Abdullah el-Kasrî ordusunun kendisini zor durumda bırakması üzerine ele geçirdiği bu şehirleri boşaltmak ve Maveraünnehir'e çekilmek zorunda kaldı. (H.118). Bilâhare Horasan vâlisi Nasr b. Seyyar'ın araya girmesiyle halife II. Velid, Haris'i affetti. Fakat Haris, eski fikirlerine dönerek Yemenlilere katıldı ve Nasr b. Seyyar'ı Horasan'ın merkezi Merv'den çıkardı. Bir müddet sonra ise Yemenlilerle arasında, kendisinin ölümüyle neticelenen malûm anlaşmazlık zuhûr etti (128 H.). Haris'in isyânı, başlarında Mürcie olmak üzere gayr-i Arap müslümanların (Mevâli) teşvik ve kışkırtmasının neticesinden başka bir şey değildir.

E. Mu'tezile:

Kaderiyye, diğer adıyla Mu'tezile'ye gelince, İslâmî siyasetin yönlendirilmesinde, bu grubun tesiri de öteki üç grubun etkisinden az olmamıştır. Mu'tezile'nin, İran ve Sâmî medeniyetlerinin beşiği olan Irak'da doğduğu görülmektedir. Ki, bu bölge, Abbasiler zamanında devletin idarî ve en önemli ilmî merkezi haline gelmiştir. Mu'tezîliler, aynı zamanda "Kaderiyye" olarak isimlendirilmişlerdir; zira onlar insan iradesinin hür olduğunu kabul ediyorlardı. Kaderiyye akîdesi, beş esastan meydana gelir:

a) Tevhîd,

b) Adâlet,

c) Vaîd,

d) el-Menziletü beyne'l-menzileteyn,

e) el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker (iyiliği emir, kötülüğü menetme).

Havariç, Şîa ve Mürcie gruplarının ortaya çıkışlarında siyasetin etkili olmasının aksine, Mu'tezile sırf dinî bir grup olarak ortaya çıkmıştır. Mu'tezile'nin ortaya çıkışında siyasetin hiç etkisi yoktur. Ancak çok geçmeden onlar da, siyasete dalmışlar, imâmet ve imâm olacak kişinin taşıyacağı şartlarla ilgili görüş belirtmeye başlamışlardır. Mu'tezilîler, iradenin hürriyeti görüşlerinde, Şîîlerden etkilenmişlerdir. Ki, bu görüşün temelini Hz. Ali ailesine mensup imâmlar atmışlardır. Aynı şekilde Mu'tezile, fakîhleri için, Şîîlerin fakîhlerine vermiş olduğu imâm lâkabını kullanmıştır.

Şîa akîdelerinde, Mu'tezile ilkelerinden etkilendiklerine dair gördüklerimiz, Mu'tezile mezhebiyle Şîa'nın temel ilkesi arasındaki bağı açık bir şekilde gösterir. Şöyle ki: Şîa'nın temel inancı olan "el-İmamü'l-Muntazar (beklenen imâm) adâlet ve tevhîd'i yaymak için zuhur edecektir" ilkesi, Mu'tezile akîdesinin aynısıdır. Bu hususta Zeydiyye, İmâmiyye'den daha çok Mu'tezile'ye benzer. Bundan da öte Zeydiyye, esas ve teferruata dair çoğu noktalarda Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Diğer taraftan mu'tezile, İmâmetin (Hilâfet) Kureyş'ten başka kabilelerde de olabileceğini kabul etmek ve müslümanlar için bir imâm seçmenin zarûri olmadığına inanmak hususunda Haricîlerle aynı görüşü paylaşmaktadır. Bu husus, Haricîlerin "Lâ hukme illâ lillâh" sloganından da anlaşılmaktadır. Şüphesiz Haricîler, Emevîlere karşı isyân etmek, bilhassa Kuzey Afrika bölgelerinde fitneyi kışkırtmak için Haricî meyilleriyle uyuşan Mu'tezile ilkelerini uzun süre vesile edinmişlerdir[6].

Anlatılanlardan, bu grupların Emevî Devleti'nin çöküşünde büyük rol oynadığını ve onların Emevîlerle çarpışmayı dinî bir savaş kabul ettiklerini anlıyoruz. Bu gruplar Emevî halifelerinden I. Yezid, II. Yezid ve II. Velid'in kötü yaşayışlarını ve bilhassa I. Yezid devrinde Medine-i Münevvere'nin hürmetinin ihlâl edilmesi ve halifenin halktan gizlenmek için maksûreler yaptırmış olmasını isyânlarına sebep gösteriyorlardı.

(6) Mes'ûdi, Mürûcu'z-zeheb, II, 191.

2. EMEVİ OĞULLARI GRUBU VE KENDİ İÇLERİNDE PARÇALANMALARININ SEBEPLERİ

A. Emevî Hanedanı Arasındaki Rekabet ve Çekişmenin Tesiri:

İmâmet (ki bu makam müslümanlar için en yüksek otoritedir), müslümanları fırkalara ayıran, onları grup ve partiler haline getiren meselelerin en önde geleni olmuştur. Suriye'yi merkez edinen Emevîoğulları, ki onlar bu dönemde İslâmî devletin sahipleridir, müslümanların çoğunluğunun kendilerine katılması sebebiyle, özellikle Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye terketmesini müteakip, Hulefâ-i Râşidîn (Ebûbekir, Ömer, Osman)'dan sonra hilâfete en lâyık olarak kendilerini görüyorlardı. Hz. Osman'a akraba oldukları için, onun kanını dava etmek ve intikamını almak hakkına sahip olduklarını iddia ediyorlardı. Bunun yanında Emevî idaresine düşmanlık besleyen bazı gruplar vardı:

1— Medine Halkı:

Bunlar Rasûlüllah'ın ensârıdır. Soy bakımından Yemen Araplarına bağlı oldukları için Emevîoğullarından hoşlanmıyorlar, hassaten Yezid b. Muâviye zamanında vukua gelmiş olan Harre vak'asından sonra Emevîoğullarını hilâfetin gasıbı kabul ediyorlardı.

2— Şîa:

Bunlar Ehl-i Beyt'in haklarını özellikle Hz. Ali'nin hilâfet hakkını savunmak için ortaya çıkanlardır.

3— Havariç:

Bunlar, mensup oldukları tabakalar ne olursa olsun, halifenin birbirine denk kimseler arasından seçilmesi gerektiğini savunan cumhuriyet-

çilerdir. Haricîler, aynı zamanda çoğunluğun güvenini yok eden bir hatası sebebiyle halifenin azledilmesi gerektiğine inanırlar.

Halifelerin, kendilerinden sonra peşpeşe halifeliğe geçmek üzere iki veliaht tâyin etmek siyaseti, Emevî ailesi fertleri arasında rekabet çıkmasına sebep olmuş, onlar arasına ayrılık ve düşmanlık tohumlarını ekmiştir. Emevîler zamanında hilâfetin, veraset usûlüne dayanan müstebit bir krallığa dönüştüğü dahi söylenmiştir. Bu uygulamayla Emevîler, İslâm Devleti'nin idaresinde, Huleâ-i Râşidîn'in takip ettiği şûrâ prensibinden ayrılmışlardır.

Emevîlerin zayıflamasında bu siyasetin etkisi olmuştur. Şöyle ki: Ölen halifenin oğullarından biri hilâfete geçer geçmez, diğer veliahdi, veliahdlikten uzaklaştırmaya ve onun yerine kendi oğullarından birini geçirmeye çalışıyordu. Ortaya çıkan anlaşmazlık ve çekişmenin, sadece hanedan ailesi fertleri arasında kalmayıp komutan ve vâlilere de sirâyet etmesi, bu uygulamanın vehametni daha da arttırıyordu. Hattâ ikinci aday halife olursa, kendisinden önceki halifenin adamlarından intikam alır ve onları devlet makamlarından uzaklaştırırdı.

Muâviye b. Ebî Süfyân, aynı zamanda, hilâfette veraset usûlünü uygulayan Emevî halifelerinin ilkidir. İki oğlu için bîat alma usûlünü tatbik edenlerin öncüsü de Mervân b. Hakem'dir. Abdülmelik b. Mervân babasının bu uygulamasını örnek alıp kardeşi Abdülaziz'i veliahdlikten azlederek yerine iki oğlu Velid ve Süleyman'ı veliahd tâyin etmek istedi. Ancak, Abdülaziz onun bu siyaseti tatbik etmesinden önce ölmüştür. I. Velid de Emevî hanedanı fertleri arasında rekabet ve düşmanlığı alevlendiren bu siyasî uygulamada, babasının yolundan yürüdü. Kardeşi Süleyman'ı veliahdlikten azlederek yerine oğlu Abdülaziz'i veliahd tâyin etmek ve onun adına bîat almak için çalıştı. Bu sebeple Süleyman, halife olunca, kendisinin veliahdlikten azledilmesi fikrinde Velid'i destekleyenlerden intikam aldı. Sind bölgesinin fethi şerefini taşıyan Muhammed b. Kasım ve Maveraünnehir fatihi Kuteybe b. Müslim'den aynı sebeple intikam aldı. Haccac b. Yusuf, Süleyman'ın hilâfete geçmesinden önce öldüğü

için intikamdan kurtulmuştu. Ancak Süleyman, intikamını Haccac ailesinden feci bir şekilde almıştır.

B. Vilâyetler ve Ordudaki Kabilecilik Hareketlerinin Tesiri:

Rasûlüllah (s.a.), kabilecilik şuur ve hareketini (=asabiyyet) ortadan kaldırıp, onun yerine İslâm kardeşliği ve din birliğini geçirmeye çalıştı. Bu durum, muhtelif Arap kabilelerinin, onun liderliğini kabul etmelerini ve bayrağı altında toplanmalarını kolaylaştırdı. Peygamber Efendimiz (s.a.), ahirete intikal edince Arap kabileleri, hakimiyeti ele geçirmek, hilâfeti kendi ellerine almak için rekabete düştüler. Bunun neticesinde Arap kabilelerinin çoğunun dinden dönmesi (=irtidat) ve Kureyş'in idaresini tanımayıp ona karşı çıkmasında büyük tesiri olan kabilecilik taassubu ortaya çıktı. Bu hareket, Hz. Ebûbekir'in kesin kararlılığı ve din hususundaki gayret ve ihtiyatı olmasaydı, neredeyse İslâm'ın bünyesini sarsacaktı. Nihayet İslâm orduları mürtedlere karşı galip geldiler, İslâm'ın gücü yeniden yüceldi.

İslâm'ın kaldırmaya çalıştığı kabilecilik ruhu, Arap kabileleri arasında, Yezid b. Muâviye'nin vefatı neticesinde yeniden depreşmişti. Ancak bu hareket, Ömer b. Abdülaziz'in halifeliğine kadar, muhasım gruplara karşı mücadele veren siyasî bir fırka hüviyetini muhafaza eden Emevî hanedanının çöküşünde etkili olacak şiddet ve kuvvete ulaşamadı. Ömer b. Abdülaziz'in hilâfeti, kuvvet ve birlik dönemiyle zaaf ve Emevîoğullarının başına gelen çözülme devri arasında bir intikal devresi kabul edilir. Ömer b. Abdülaziz, salih ve adâletli bir halifeydi, halifeliğini kendisinden önceki Emevî halifelerinin ifsat ettiği şeyleri ıslahla geçirdi. Hattâ, Emevîlere karşı isyân eden bütün gruplar onun idaresinden memnun oldu. Ömer, hiçbir zaman bir kabilenin tarafını tutarak diğerlerini ihmal etmedi. Vâliliğe getirdiği kimseleri, Kays kabilesinden veya Kelb kabilesinden olsun, sadece âdil ve görevlerini yürütmeye muktedir oldukları için getirdi. Bu sayede zamanında, devlete sık sık arız olan ve devletin gücünü tüketecek dereceye ulaşan fırtınalar sükûnet bulmuştur.

II. Muâviye b. Yezid ölünce, Suriye bölgesinde Arap birliği dağıldı. Kelb kabilesi mensupları Emevîleri desteklerken, Kays kabilesi mensupları Dahhak b. Kays liderliğinde hilâfeti Emevîlerin elinden almaya çalışan Abdullah b. Zübeyr'e katıldılar. Bu parçalanma üzerine, iki grup arasında çıkan Merc-i Rahıt vak'ası (H. 65), Güney Arapları Yemenîler ile Kuzey Arapları Mudarî Araplar arasında cereyan eden bir çarpışma kabul edilir. Bu savaşın, ülkenin diğer vilâyetlerinde; özellikle Horasan'da Yemeniler ile Mudariler arasında kabilecilik ateşinin parlamasında etkisi olmuştur.

Ömer b. Abdülaziz vefat edip hilâfete Yezid b. Abdülmelik geçince (101-105 H.), Kuzey ve Güney Arapları veya diğer tâbirle Mudarîler ve Yemenîler arasında kabilecilik ateşi yeniden alevlendi. Halife, Yemenîlere karşı Mudarîleri desteklemek suretiyle bu fitne havuzuna dalmaktan çekinmedi. Bu çekişme Yemenli Yezid b. Mühelleb b. Ebî Sufra ve aile efradının katliyle sona erdi. Halbuki bu aile, daha sonra Bermekîler ailesinin Abbasî devletinin alnında bir parlaklık olması gibi, Emevîler devletinin yüz akı idi. Mühelleb ailesinin katli, Yemen Araplarının kalplerindeki kabilecilik ateşini alevlendirdi ve Emevî hanedânına olan kinlerini körükledi. Bu dönemden itibaren Yemen asıllı Araplar, Emevî devletinin durumunu tehdit eden büyük bir tehlike haline gelmişlerdir.

Hişam b. Abdülmelik devrinde, Irak vâlisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin öldürülmesi de aynı şekilde Yemenli Araplar'ın hoşnutsuzluğunu tahrik etti. Hattâ tarihçiler, bu olayı, Emevî devletinin düşüşünü hızlandıran sebeplerin en kuvvetlilerinden biri kabul etmişlerdir. Çünkü Mühelleb ailesinin öldürülmesini unutmamış olan Yemen asıllı Araplar, beklemedikleri bir anda liderleri Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin öldürülmesiyle karşılaşınca, Halid'in oğlu Yezid'in bayrağı altında toplandılar ve Dımeşk'te isyân ateşini tutuşturdular. Filistin'deki Yemen Arapları da onların peşini takip etti ve Emevî idaresine karşı ayaklandılar. Daha sonra, Süleyman b. Hişam b. Abdülmelik'in kuvvetlerine katılıp, Mervân b. Muhammed'i halifelikten hal' ettiklerini açıkladılar.

Bu anlattıklarımız kabilecilik hareketinin Suriye bölgesindeki durumudur. Bölge halkı çoğunluğunun Yemen asıllı Araplardan olması,

isyânların burada çıkmasına yardımcı olmuştur. Son Emevî halifesi Mervân'ın, hilâfet merkezi Şam şehrini bırakıp el-Cezire'ye giderek orayı başkent edinmesi de muhtemelen aynı sebebe bağlıdır. Çünkü el-Cezire bölgesi halkının çoğunluğunu, Mervân'ın iktidarını ayakta tutarı, onu destekleyen Kaysî Araplar teşkil ediyordu.

Böylece, kabile rekabeti şehirlerde ve Emevî ordusu içerisinde iyice arttı ve Emevî saltanatının çöküşünün habercisi oldu. Şüphesiz bu asır, samimi müslümanların kalplerini, istikbâl hakkında uğursuzlukla dolduran hüzün verici bir dönem olmuştur.

3. HAŞİMOĞULLARI GRUBU-EMEVÎLERİ ORTADAN KALDIRMAK İÇİN BİRLEŞMELERİ

A. İmâmet (Hilâfet) Hakkının Hz. Ali Evlâdından Abbasîlere İntikali:

Yukarıda geçtiği gibi, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da öldürülmesi, müslümanların dinî hamasetlerini kabarttı. Bu hadise üzerine, Şîa tek vücut hale geldi. Hz. Ali evlâdı adına yapılan davet güç kazandı ve Emevîoğulları ile İslâm ülkesinin çeşitli vilâyetlerinde isyân ve karışıklıkları tahrik eden Hz. Ali taraftarları arasındaki düşmanlık iyice şiddetlendi. Bir müddet sonra da Şîa tarihinde son derece önemli olan hadise yani imâmet hakkının Hz. Ali evlâdından Hz. Abbas ailesine intikali vuku buldu. Bu devretme işi, Şîa'dan Keysaniyye kolunun lideri Ebû Haşim b. Muhammed b. el-Hanefiyye tarafından yapılmıştı ki, bu intikale "Keysaniyye'nin mirası" denilmesi mümkündür.

Bu hadise, Hicretin 98. yılı (717 M.), içerisinde vuku bulmuştu. Olay şöyle cereyan etti: Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik, Ebû Haşim'i davet etti onunla birlikte gelenlere ikramda bulundu. Kendisine de dostluk ve samimiyet gösterdi. Ancak halife, halkı etrafında toplayıp ayaklanmasından korktuğu için Ebû Haşim'i öldürmeyi plânladı ve onu Humeyme yolunda iken zehirlettirdi. Humeyme, Hicâz ile Suriye arasında yer alan Şerât arazisinde, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın ikamet etmekte olduğu küçük bir köydü. Rivâyete göre, ecelinin yaklaştığını hisseden Ebû Haşim, adı geçen Muhammed'e giderek, Alioğulları davetinin sırlarını açıklamış, onun lehine imamet hakkından vazgeçerek bu hakkını ona devretmiştir. Ayrıca Kûfe'de kendi adına davette bulunan davetçilerin liderinin ve diğer bazılarının ismini vermiş, onlara göndereceği mektupları Muhammed'e teslim ederek ona yardımcı olmuştur[7].

---

(7) H. İbrahim Hasan, Tarihû'd-Devleti'l-Fatımiyye, 20-21.

Bu hadise ile İmâmet hakkı, Hz. Ali evlâdından Abbasîlere geçmiş oldu. Burada, şu soruyu sormamız iyi olacaktır: Ebû Haşim, niçin kendi aile fertleri olan Hz. Ali evlâdını bırakarak hakkını amcası oğulları Abbasîlere devretmiştir? Bu soruyu cevaplandırmak için biraz geriye dönüyor ve şöyle diyoruz: Rasûlüllah (s.a.)'ın vefatından itibaren müslümanlar, Haşimoğulları içinden Hz. Ali ve oğullarından başka birini, halifeliğe aday göstermemişlerdir. Nitekim Rasûlüllah'ın vefatından sonra dikkatler hiçbir zaman amcası Abbas üzerine yönelmemişti. Zira Hz. Abbas, ilk müslümanlardan değildi. Bundan dolayı, ne Abbas b. Abdülmuttalip ne de ondan sonra çocukları halifeliğe aday gösterilmemiştir. Bununla beraber, Rasûlüllah (s.a.)'ın vefatından sonra Hz. Ebûbekir'e bîat edilmesini müteakiben Ebû Süfyân'ın, Abbas'a gelerek: "Elini uzat, sana bîat edeyim" dediği; Abbas'ın da bundan kaçındığı söylenmiştir.

Haşimoğullarının iki kolu Hz. Ali ailesi ve Abbasîler arasındaki ilişkiler, dostluk ve samimiyet üzerine kurulmuştu. Hz. Ali'nin torunu Ebû Haşim'in devretmesiyle, İmâmet hakkının Ali evlâdından Abbasîlere geçişine kadar, iki aile, ortak düşmanları Emevîoğullarına karşı beraberdiler.

Abbasoğullarının, Hicrî birinci asrın sonlarında siyasî bakımdan, Hz. Ali evlâdından daha güçlü ve daha çok yeterli oldukları; saltanat ve otoriteyi ele geçirmeyi onlardan daha çok gözettikleri görülmektedir. Ebû Haşim'in bu devir işini yapmak zorunda kaldığı; zira Hz. Ali ailesi fertleri arasında müslümanların lideri olmak yükünü taşıyabilecek birini bulamadığı söylenmiştir. Buna, Ebû Haşim taraftarları Keysaniyye Şîası ile, Hz. Fâtıma (r.a.)'nın evlâdı taraftarları İmâmiyye Şîası arasındaki itikadî ihtilâfları da ilâve ediniz. Burada zikredilmeye değer bir durum daha vardır ki, o da, Ebû Haşim b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmet hakkını devretmesinin, Hz. Ali evlâdının tamamının imâmet hakkından vazgeçtikleri şeklinde kabul edilmesinin imkânsızlığıdır. Çünkü onlardan büyük bir grup, İmâmiyye Şîası ilkelerine sarılmaya devam etmiştir. Abbâsî devletinin kurulmasından sonra, Abbasîlere karşı sık sık ayaklanmaları bu husuûsu açık olarak gösterir.

Mes'ûdî, Emevî saltanatının çöküşüne yardımcı olan sebepleri şu ibarede dile getirmiştir: "Emevî saltanatının çöküşü ve Abbasîlerin kurul-

masının akabinde, Emevî ileri gelenlerinden ve devletlerinin tarihini en iyi bilenlerinden birine şu soru soruldu: Sizin saltanatınızın çöküş sebebi nedir? O şöyle cevap verdi: Biz, asıl yapmamız gereken şey halkın durumunu araştırmak ve onlarla ilgilenmekken bunu bir tarafa atıp zevk ve safaya daldık, halkımıza zulmettik. Bunun üzerine onlar, adâletimizden ümit keserek bizden kurtulmayı arzular hale geldiler. Vergi memurlarımıza kötü davrandılar, bizden uzaklaştılar. Böylece arazilerimiz harap oldu, hazinelerimiz boşaldı. Biz vezir ve vâlilerimize güvendik, ne yazık ki onlar, kendi menfaatlerini devlet men'faatine tercih ettiler, bize sormadan kendi başlarına işler yaptılar ve bu yaptıklarını bizden gizlediler. Askerlerin maaşları gecikti, bunun üzerine onlar da bize itaat etmez oldular. Düşmanlarımız, bu askerleri yardıma çağırdı, aralarında işbirliği ederek bize karşı savaşmak için birleştiler. Hasımlarımız bizimle savaşa kalkınca, taraftarlarımızın azlığı yüzünden onlar karşısında âciz kaldık. Ülkede cereyan eden hadiselerin bizden gizlenmesi, saltanatımızın çöküşünün en önemli sebeplerindendir"[8].

B. Abbasî Da'vetinin Organizesi ve Safhaları:

İmam Muhammed b. Ali el-Abbasî, saltanatın bir aileden diğer bir aileye geçmesi işinde, önce efkâr-ı umûmiye ve zihinlerin bu değişikliğe hazırlanmasının gerekli olduğuna inanıyordu. Zira o, hazırlıksız ve plânsız girişilen her teşebbüsün, hüsrân ve başarısızlıkla biteceği görüşündeydi. Uzak görüşlülüğü sayesinde, işin son derece ihtiyatlılık ve uyanıklık istediğini iyi biliyordu. Bu sebeple, Emevîlerin eline düşmekten korkarak, taraftarlarından, halkı herhangi birinin ismini vermeksizin sadece Ehl-i Beyt etrafında toplanmaya davet etmelerini istedi. Kûfe ve Horasan'ı davetinin yayılmasına çok müsait iki merkez olarak gördü. Çünkü Kûfe, uzun zamandır Ehl-i Beyt taraftarlığının beşiği durumundaydı. Horasan halkı da, Şiilik düşüncesini kolayca benimsiyor ve Sasanoğulları zamanından beri İran'da hakim olan "Mukaddes saltanat hakkı" akîdesine inanıyorlardı. Bunlara ilâveten İranlılar, Emevî boyunduruğu altında eziliyorlardı ki, bu da Abbasî davetinin yayılmasını kolaylaştıran unsurlardan biridir. Abbasî daveti organizatörü, İmam

(8) Mürûcu'z-zeheb, II, 194.

Muhammed b. Ali, İslâm ülkesinin bütün bölgelerinde halka hakim olan meyil ve arzuları şu ibârede değerlendirmiştir:

"Kûfe ve civarı, Hz. Ali taraftarıdır. Basralılar'a gelince, Hz. Osman taraftarıdır, bu işe yanaşmazlar. Cezîre ahalisi ise Harûriyye (= Haricîler)'dendir, vahşi merkebe benzer bedevîlerdir; hıristiyan ahlâkında müslümanlardır. Suriye halkına gelince, Muâviye'den başkasını bilmezler ve Emevîoğullarına itattan ayrılmazlar; kopkoyu bir cehâlet, derin bir düşmanlık içindedirler. Mekke ve Medine halkı ise Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'i daha çok severler. Dolayısıyla siz Horasan ahalisine sarılınız. Zira Horasan halkı kalabalıktır, içlerinde güçlü yiğitler vardır. Orada uygun gönüller, fesadın yol bulamadığı, mezheplere bölünmemiş, arzu ve niyetleri bir kalpler vardır. Horasanlılar güçlü kuvvetli, iri yarı, sakallı ve bıyıklı, müthiş vücutlarından gür sesler çıkaran askerlerdir. Ve kısacası, ben doğuya, dünyayı ve diğer mahlûkatı aydınlatan nurun yani güneşin doğduğu tarafa dönüyor, her şeyi oradan bekliyorum"[9].

Muhammed b. Ali, sağlam ve gerçekçi bir ihtilâl planı hazırladı; nakipler ve davetçiler tâyin ederek onlara propagandayı gizlice yürütmelerini emrederken, Hz. Ali taraftarlarını teskîn için de daveti Ehl-i Beyt adına yürütür görünmelerini tavsiye etti.

Bu gizli davet, Hicrî ikinci asrın başlarında, Abbasîlerin davetlerinin merkezi olarak seçtiği "Humeyme" köyünde başlamıştır. Davetin başlaması, Ömer b. Abdülaziz devrine rastlar. Muhammed b. Ali, davetçilerini İslâm ülkesinin önemli merkezlerine gönderdi: Meysere'yi Irak'a, içlerinde Ebû İkrime es-Serrac'ın da bulunduğu üç kişiyi ise Horasan'a gönderdi ve onlara Horasan'da daveti yaymalarını tavsiye etti. Bu dâîler gittikleri yerlerde Abbasî dâvetini gizlice yaymaya başladılar. Kendilerini, tacir veya Mekke'yi ziyarete giden kimseler olarak gösteriyorlardı. Dâilerden Ebû İkrime 70 propagandacı seçerek onların içinden 12 tanesini başkan tâyin etti. Davetçiler hepsi de, Abbasî davetini yaymak husûşunda son derece gayret gösterdiler. Bu yolda karşılaştıkları işkence, öldürülme ve sürülmelere hiç aldırmadılar. Muhammed b.

(9) Makdisî, Ahsenü't-tekasim, III, 293-294.

Ali, onlara, dâveti yaymakta uyacakları ana esası belirten bir talimat göndermişti. Bu esas "Li'r-rızâ min âl-i Muhammed" (Muhammed ailesinin rızası için bîat) sloganıydı. Kasden seçilen bu slogan hem Hz. Ali ve hem de Hz. Abbasoğullarını içine alıyordu. Zira, davetin kim adına alındığının açık olarak bildirilmesi, Emevioğullarının sıkı takibatı yanında, Hz. Ali taraftarlarını da Abbasî dâvetine karşı harekete geçirecek, düşmanlıklarına sebep olacaktı.[10].

Abbasî davetini iki safhaya ayırmak mümkündür:

1. Safha: Hicrî birinci asrın sonlarında başlar ve Ebû Müslim Horasanî'nin katılmasına kadar devam eder. Bu devrede davet için şiddet ve kuvvete başvurulmamıştır. Bilâkis davetçiler, yukarıda geçtiği gibi kendilerine tüccar veya yola çıkmış hacı adayları süsü vererek İslâm ülkesini dolaşıyorlardı.

2. Safha: Bu ikinci dönem Ebû Müslim Horasanî'nin Abbasî davetine katılmasıyla başlar. Bu eylem döneminde, Abbasîlerle Emevîler arasında kavga başlamıştır; bu safha, Emevî saltanatının çöküşü ile sona eren harpler dönemidir.

(10) Nicholson, Lit, Hist. of the Arabs, 250.

4. ABBASÎ DEVLETİNİN KURULUŞU

A. Mevâlî (Arap Olmayan Müslümanlar)'nin Haşimoğullarını Desteklemesi:

İran asıllı Mevâli, Hz. Ali evlâdının isyânlarını bastırmakta şiddete başvurması ve çok kan dökmesi sebebiyle Emevî idaresinden kurtulmayı arzuladılar ve bilhassa Zeyd b. Ali ile oğlu Yahya'nın öldürülmesi üzerine Haşimoğullarına arka çıktılar. İçlerinden Emevîlerce yüksek idarî görevlere getirilmiş, harâc toplamak işinde istihdam edilerek nüfuzlarından faydalanılmış, Araplarca "uluc" (işbilir kuvvetli kişiler) diye isimlendirilen İranlı büyük arazi sahipleri dehkanlar tabakasını istisna edecek olursak, bu mevâlî, İslâm'ı kabul etmelerinin, kendilerini Araplarla eşit seviyeye getirmediğine inanıyorlardı. Bu bakımdan, Arap olmayan bu müslümanların, İslâm'ı kabul ettikten sonra, mevâlîsi olmak için bazı Arap kabilelerine katılmış olmalarına hayret edilmez. Zira harp sanatının dışında herhangi bir mesleğe değer vermeyen Araplar, bu mevâlîyi hakir görüyorlardı. Çünkü onlar, mevâlînin içinden çıkan işçi tabakasını küçümsüyorlardı.

Bu durum, İranlılar'ın Hz. Ali evlâdına meyletmeleri ve onların tarafını tutmalarının sebeplerini bize açıklamaktadır. Browne, bu konuda De Gobineau'nun verdiği bilgilere dayanarak İranlılar'ın Hz. Ali evlâdını desteklemelerinin sebeplerini izah etmiştir. O, şöyle diyor: "Kesin olarak inanıyoruz ki, Gobineau kanâatinde isabet etmiştir: İlâhi hak nazariyesi ve bu hakkın, Sasanî hanedanına tahsîsi inancının müteakip asırlarda İran tarihinde önemli tesirleri vardır. Şöyle ki: Halife seçimi fikri, tabiatiyle Arap demokrasi anlayışına uygun gelmiştir; ancak bu seçim fikri, İranlılar nazarında sadece eşyanın tabiatına aykırı bir devrim görünümü taşıyordu. İranlılar'ın başka şekilde düşünmesi mümkün değildi. Buna, İranlılar'ın, İran İmparatorluğu'nun direklerini yıkan

ikinci halife Hz. Ömer'e karşı besledikleri kin ve öfkenin tesirleri de ilâve edilmelidir. Şüphesiz ki, her ne kadar din perdesi altında gizlenmişse de, bu çekişmenin sır ve hedefleri araştırıcının gözünden kaçmaz. Bu, meselenin bir yönüdür. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma ile Hz. Ali'nin en küçük oğulları Hz. Hüseyin'in, İran Sasanî kisralarının sonuncusu III. Yezdecird'in kızı Şehrbânû ile evlendiği zikredilir. Bu münasebetle iki Şîi grup (günümüzde İran'da hakim olan İsnâaşeriyye ve İsmailiyye veya diğer adıyla Seb'iyye) imamları, sadece nübüvvet hakkını değil aynı zamanda meliklik hakkını da temsil etmeye başladılar. Zira onlar, aynı anda hem Peygamber (s.a.)'in hem de Sasanî hanedanının neslindendiler."

De Gobineau'nun aşağıdaki ibarede işaret ettiği bu siyasî nazariye işte buradan doğdu. Gobineau bu ibarede şöyle diyor: "Bu nazariye, İranlılar'ın tartışmasız kabul ettiği siyasî bir inançtı. Nazariyeye göre krallık tacını taşımak hakkına sadece Hz. Ali evlâdı sahiptir. Bunun sebebi, onların iki özelliği birlikte taşımalarıdır. Birincisi Farslılar'ın son hükümdarı Yezdecird'in kızı Şehrbânû'nun oğulları olarak Sasanî hanedanının vârisleri, ikinci olarak da İslâm dininin gerçek imâmları olmalarıdır"[11].

Bu durum, Emevîler'e karşı Ehl-i Beyt'e yardım eden İranlı Mevâlînin körüklediği isyân ve karışıklıkların çokluğunun sebeplerini bize açıklar. Bu kanâati kuvvetlendiren misâllerin en güzellerinden biri, ateşini Harias b. Süreyc'in tutuşturduğu İsyândır ki, bu isyân esnasında Horasan ve Maveraünnehir'deki mevâlî, onun bayrağı altında toplanmıştı. Mevâlî'nin hareketi, Haris b. Süreyc'in 128/746'da ölmesiyle sona ermedi. Onun vefatı üzerinden daha bir yıl bile geçmeden, Ebû Müslim Horasanî, Emevîlere karşı onların devletini sona erdirip saltanatını deviren isyânı başlattı.

B. Emevî Devleti'nin Yıkılışı:

Bu hadiselerin cereyan ettiği esnada İmâm Muhammed b. Ali el-Abbasî vefat etti (125/742). Bu sırada Abbasî daveti, büyük bir mesafe katetmişti. Muhammed, İmâmet hakkını oğlu İbrahim'e vasiyet etmişti.

(11) Lit. Hist. of Persia, I, 130.

İşte bu İbrahim zamanında, Emevîler ve Abbasîler arasındaki çekişme yeni bir döneme girdi ki, bu devre Abasî davetinin eylem safhasıdır. Hicrî 127 yılında başlayan bu dönemin, Abbasî propagandasının ikinci safhası olarak isimlendirilmesi mümkündür.

Şecaat ve yiğitlik hasletlerine sahip bir genç, İmâm İbrahim'e yardımcı oldu, Horasan'da Abbasî dâveti yükünü omuzlarında taşıdı ve bu bölgede Emevî hakimiyetine son verdi. Abbasî devletinin kurulmasında en büyük rolü oynamak şerefi, bu gence aittir. Ki bu genç, Ebû Müslim Horasanî'den başkası değildir. Onun Abbasî davetine katılmazdan önceki yaşayışı hakkında bir nebze bilgi vermenin şart olduğuna inanıyoruz.

Tarihçiler, Ebû Müslim'in soyu ve ailesi hakkında farklı görüşler belirtmişlerdir. Bir görüşe göre Ebû Müslim, hür bir kimsedir, adı İbrahim b. Osman, künyesi ise Ebû İshak'tır, soyu Büzürgmihr'e ulaşır. Isfahan'da doğmuş, yedi yaşlarında iken Kûfe'ye göç etmiştir. İmâm İbrahim'le işbirliği edince, İbrahim, ondan ismini değiştirmesini istemiş ve şöyle demiştir: "İş ancak, kitaplarda bulduğum gibi, bununla tamamlanır." Dolayısıyla ona Abdurrahman b. Müslim adını ve Ebû Müslim künyesini vermiştir. Onu, babasıyla birlikte Horasan'da oturan Tay kabilesinden bir kadınla evlendirmiştir.

Ebû Müslim'in, İmâm İbrahim'e bağlanışıyla ilgili olarak şöyle söylenir: Nakiblerden Süleyman b. Kesir ve diğer bazıları, H. 124 yılında Mekke'yi ziyarete gittikleri süsünü vererek Horasan'dan ayrıldılar. Yolculukları esnasında Kûfe'ye girdiklerinde, Âsım b. Yunus el-Iclî'nin evine indiler. Oysa Âsım, daha önce Abbasî propagandası yapmakla itham edilmişti. Bu hadise üzerine de Süleyman ve Ma'kıl el-Iclî'nin iki oğlu İsa ve İdris tutuklandı. Irak vâlisi Yusuf b. Ömer, onları, Halit b. Abdullah el-Kasrî'nin memurları ile birlikte hapse atmıştı. Ebû Müslim bu sırada, Iclî'nin iki oğlunun hizmetine baktı. Süleyman b. Kesîr ve yanındakiler, Ebû Müslim'i gördükleri zaman, ondaki zekâ ve kabiliyet alâmetlerini fark ettiler ve onu Abbasî davetine katılmaya çağırdılar.

Yine denilmiştir ki, Ebû Müslim güç ve kuvvet kazanınca Abdullah b. Abbas'ın oğlu Selît'in oğullarından olduğunu iddia etti. Selît'in cariye-

lerinden birinin oğlu, kendisinin Abdullah b. Abbas evlâdından olduğunu iddia etmişti. Selît ölünce varisleri, mirasını paylaşmakta anlaşmazlığa düştüler. Emevîoğulları, Ali b. Abdullah'ın şan ve şerefine gölge düşürmek için bu anlaşmazlığı bahane edinerek, olaya sevindiler. Ve çocuğa yardım ettiler. Dımeşk kadısı da miras husûsunda onun lehine karar verdi. Ebû Müslim'in gücü artınca, o da Selît oğullarından olduğunu iddia etti.

Ebû Müslim'in kölelerden olduğu da söylenir. Buna göre, onun Abbasî oğullarına katılması Bükeyr b. Mâhan aracılığıyla olmuştur. Abbasî dâîlerinden olan Bükeyr, Kûfe'ye gelmiş ancak burada hapsedilmişti. Hapiste İsâ b. Ma'kıl el-Iclî'ye hizmet eden Ebû Müslim'i Abbasî davetine katılmaya davet etti ve onu 400 dirhem karşılığında Ma'kıl el-Iclî'nin iki oğlundan satın aldı. Hapisten çıkınca Ebû Müslim'i İmâm İbrahim'e, İbrahim de onu, Ebû Mûsa es-Serrâc'a gönderdi.

Ebu Müslim, 128/746 yılında, Horasan'da davet işlerinin idaresini teslim aldı. Horasan'da Mudarî ve Yemenî Araplar arasında kabileçilik ateşinin alevlenmesi, vâlinin gücünün zayıflaması, Yemen ve Hadramevt'te Hâricîlerin isyân etmesi, Emevîlerin çöküşünün sebeplerinden bir kaçıdır.

İmâm İbrahim'in Kûfe'deki Abbasî dâisi Ebû Selemeti'l-Hallal'a mektup yazıp, Ebû Müslim'i Horasan'a gönderdiğini, Horasanlılara da ona itaat etmelerini emrettiğini bildirmesine kadar Ebû Müslim Horasan'da kaldı. İbrahim, Ebû Müslim'e yazdığı mektubunda ise şöyle diyordu: "Şüphesiz sen bizim ailemiz fertlerindensin, vasiyyetimi tut ve ona uy: Şu Yemenli kabileye dikkat et, onlardan ayrılma, onlarla birlikte onların arasında otur. Bilesin ki, Allahü Teâlâ bu işi ancak onlarla tamamlayacaktır. Rebîa kabilesi hakkında uyanık ol, ne yaptıklarını araştır. Mudarîlere gelince, şüphesiz ki onlar, yakın akrabamız olan düşmanlardır. Şüphelendiğin kimseleri öldür. Horasan'da Arapça konuşan kimse bırakmamaya güç yetirebilirsen, çekinme bunu yap. Boyu beş karışa ulaşan herhangi bir gençten dahi şüphelenirsen öldür. Bu ihtiyara (yani Süleyman b. Kesîr'e) muhalefet etme, ona asî olma. Sana güç gelen bir iş olursa bana müracaat et."

Bu sırada Horasan'da yayılmış olan karışıklık ve huzursuzluklar, Ebû Müslim'in siyasetini gerçekleştirmesine yardımcı olmuştur.

Hişam b. Abdülmelik zamanında, Esed b. Abdullah el-Kasri'nin vâliliği esnasında Horasan'da Arap kabileleri arasında kabilecilik ateşi iyice alevlendi. Esed b. Abdullah, Yemen Araplarındandı ve Yemenlileri tutuyordu. Öyle ki, Yemen asıllıları tercih ederek, devletin önemli görevlerine sadece onları getirmişti. Daha sonra bu bölge vâliliğine tâyin edilen Mudarîlerden Nasr b. Seyyar, Yemenîleri bu makamlardan uzaklaştırdı. Bu icraatıyla, iki unsur arasındaki düşmanlığı daha da arttırdı. Horasan vâlisi Nasr b. Seyyar ile, sonunda galip gelen Yemenî lider "el-Kermanî" diye ma'ruf Cüdey' b. Şebîb arasında harp çıktı. Yemenîler, galip gelerek Horasan vâlisini sürdüler, Emevî idaresine düşman olarak, Ebû Müslim'in katılmasından sonra Abbasîlere yardımcı oldular. Ebû Müslim üstün dehâsıyla, muhalif grupları birbiriyle vurmayı becerdi ve sonunda Araplar'ın tümüne karşı zafer kazandı.

Ebû Müslim, sahip olduğu harp mahareti ve liyakati ile tanınır. Yoksa, Horasan'da Araplar'ın bütünlüğünü parçalayan kabile çekişmesinden nasıl istifade edebilirdi. Nitekim o, Horasan'ın merkezi Merv şehri muhasarasını 7 ay devam ettirmeye muvaffak olmuş, bu süre içerisinde Yemenli Arapları kendi tarafına çekerek ordusunun saflarına katılmalarını sağlamıştı. Böylece, küçük ordusunu hezîmete uğratmadan bu bölgelerin istilâsına muvaffak olmuştu. Burada nüfuzu ele geçirir geçirmez, liderlik husûsunda kendisiyle çekişen kabile liderlerinden kurtulmaya karar vermiş; neticede onların tamamını öldürmüştür.

Horasan vâlisi Nasr b. Seyyâr, bölgede Abbasî dâîleri tehlikesinin hangi boyutlara ulaştığını anlamıştı. Bu münasebetle Emevîler'in son halifesi Mervân b. Muhammed'e yazdığı mektubunda Ebû Müslim'in kuvvetini ve Emevî askerinin Horasan'da zayıf düştüğünü halifeye açıkladı. Mektubunu şu beyitlerle bitirdi:

"Küller altında kalmış korlar görüyorum, bu korların alevlenmesi çok yakındır. Ateş iki odunla yanar, harp ise söz düellosuyla başlar. Hayretler içinde şöyle dedim: Keşke bilseydim Ümeyyeoğulları uyanık mı veya uykuda mı?"

Bu sırada Emevî devletinin yıkılışıyla sona eren isyân her yere yayıldı. İşte okuyucuya, Ebû Hanife Dîneverî'nin bu konuda kaydettikleri; herhalde, bu dönemde Araplar'ın umûmi durumunu açıklamaya yeter: "Halk akın akın Ebû Müslim'in etrafında toplandı. Herat, Bûşenc, Mervrûz, Talikân, Merv, Nesâ, Tûs, Serahs, Ebîverd, Belh, Toharistan, Suğâniyân, Huttel, Keş ve Nesef'ten gelen bu insanların tamamı, siyah elbiselere bürünmüşlerdi[12]. Yarısını siyaha boyadıkları sopalarına, "kâfir döven" adını vermişlerdi. At ve eşekler üzerinde geliyor, onları dehlemek için "Hirru Mervan" (deh! Yürü Mervan) diye seslenip, bununla son Emevî halifesi Mervan'ı kasdediyorlardı. Sayıları, yaklaşık yüzbin idi.[13]

Abbasî daveti, İmâm İbrahim'in Ebû Müslim'e yazdığı mektubun Emevî halifelerinin sonuncusu Mervân b. Muhammed'in eline geçmesine kadar gizli olarak sürdürüldü. Bu süre içerisinde işin iç yüzünü Abbasîlerin yakın adamları olan nakîbler dışında hiç kimse bilmiyordu. İbrahim, Mervân'ın eline geçen bu mektubunda, Ebû Müslim'e Horasan'da Arapça konuşanları katletmesini emrediyordu. Bu hadise, İbrahim'in Harrân'da hapsedilmesi ve hapiste öldürülmesine sebep oldu. Onun öldürülmesi üzerine Abbasî davetini yürütme işini, Ebû Selemeti'l-Hallâl üstlendi. İmâm İbrahim kendisi için kurtuluş ümidinin kalmadığını anlayınca, kardeşi Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed'i veliahd tâyin etmiş, ona daveti yürütmesini ve Kûfe'ye gitmesini tavsiye etmişti. İmâm İbrahim öldürülünce onun elçisi Humeyme köyüne gitti ve vasiyetini Ebu'l-Abbas'a tebliğ etti. Bunun üzerine Ebu'l-Abbas, Abbasoğulları ileri gelenleriyle birlikte Kûfe'ye hareket etti. Onunla gidenler arasında, kardeşi Ebû Ca'fer Mansûr, kardeşinin oğlu İsa b. Mûsa b. Muhammed ve amcası Abdullah b. Ali vardı.

Müteakiben Emevî komutanı Yezid b. Ömer b. Hübeyre Kûfe civarında hezimete uğratılıp, Vasıt'a sığınmaya mecbur edildi. Ebû Seleme gelerek, zikre değecek bir mukavemetle karşılaşmaksızın H. 132'de askeriyle Kûfe şehrine girdi.

---

(12) Abbasî halifelerinin siyah rengi kendilerine sembol edinmeleri hakkında Bkz. V. Vloten, es-Siyâdetü'l-Arabiyye, s. 124-126.

(13) el-Ahbâru't-tıvâl, 360.

Bu yılın sonlarında, Abbasîlerin sembolü olan siyah bayrak, Emevî idaresi devrildikten sonra Dımeşk şehrinin kale burçlarında dalgalandı. Hilâfet, Ebu'l-Abbas Seffah'a geçince, amcası Abdullah b. Ali'yi Emevîlerin son halifesi Mervân b. Muhammed'e karşı savaşmakla görevlendirdi. Abdullah, Mervân'ı takip ederek, Irak'taki Küçük Zap suyuna kadar geldi. Buradaki savaşta Emevî askerinin büyük bir kısmını öldürdü ve suda boğdu. Öldürülenler arasında Emevîoğullarına mensup olanların sayısı 300 civarındaydı; Yezid en-Nâkıs'ın kardeşi, halifelikten hal'edilmiş İbrahim b. Velid b. Abdülmelik'de bunlar arasındaydı (II Cemaziyelâhir H. 132). Bu hezimetten sonra, Mervân, Musul'a geçti; burada da mağlup oldu ve Harran'a kaçtı. Buraya yerleşmek isterken, Abbasî kuvvetleri üzerine hareket edince Fırat'ı geçerek kaçtı. Abdullah b. Ali, şehre girerek Mervân'ın hazinelerini ele geçirdi. Bu esnada Mervân Filistin ve mütakiben Ürdün'e kaçmıştı. Abdullah b. Ali, buralarda da galip gelerek Dımeşk üzerine yürüdü ve şehri muhasara etti. Velid b. Muâviye b. Abdülmelik'in 50 bin kişilik ordusunu hezimete uğratarak, Emevî ailesi ve taraftarlarından büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi.

Bundan sonra, Mervân Mısır'a gitti, Abdullah b. Ali de Filistin'de Ebû Futrus nehri civarına geldi (15 zilkade H. 132). Mervân ise Fustat'a kaçtı. Bu sırada Ebu'l-Abbas, amcası Abdullah b. Ali'ye mektup göndererek Mervân'la savaşmak işinde Salih b. Ali Abbasî'yi görevlendirmesini istedi. Bunun üzerine Salih b. Ali, Mervân'ın peşine düştü Feyyûm iline bağlı Bûsir köyünde ona yetişti. Abbasî askerleri, Mervân'ın ordugâhına hücum ettiler. Bu esnada davullar çalıyorlar, tekbir getiriyor ve "İbrahim'in intikamı!" diye bağırıyorlardı. Bu sözleriyle Emevîlerin Harrân'da zehirlemiş oldukları İmâm İbrahim'i kasdediyorlardı. Mervân, H. 132 yılı Zilhicce ayının bitmesine üç gün kala pazar gecesi (7 Ağustos 750) öldürüldü. Kafası kesilerek Kûfe'ye Ebu'l-Abbas Seffah'a gönderildi. Böylece, Emevî devleti yıkılıp, Ebu'l-Abbâs Seffah'la başlayan Abbasî devleti kurulmuş oldu.

ABBASÎLERİN BİRİNCİ DÖNEMİ HALİFELERİ

Seffâh	(132-136/750-754)
Mansûr	(136-158/754-775)
Mehdî	(158-169/775-785)
Hâdî	(169-170/785-786)
Harun Reşid	(170-193/786-809)
Emin	(193-198/809-813)
Me'mun	(198-218/813-833)
Mu'tasım	(218-227/833-842)
Vasık	(227-232/842-847)

ABBASÎ HANEDANI SOY KÜTÜĞÜ

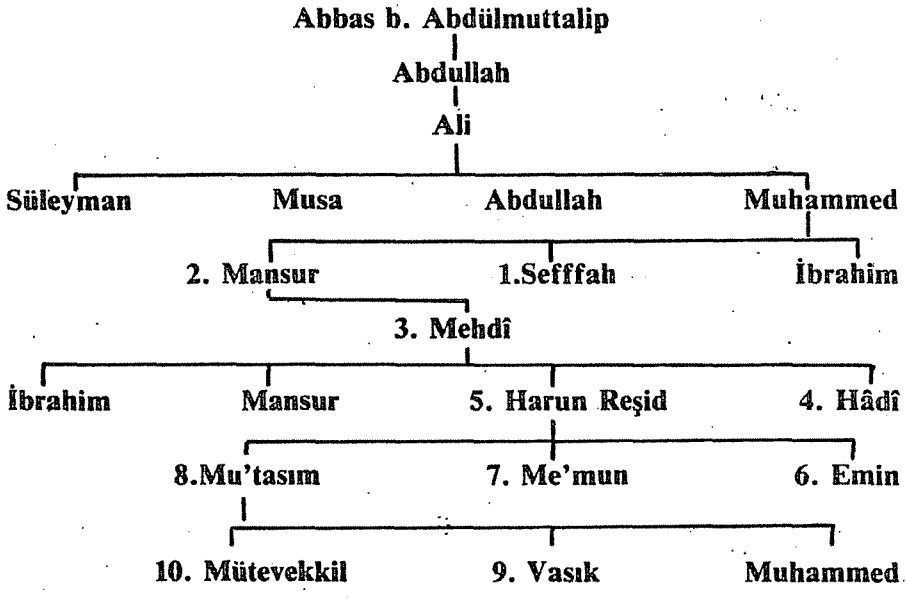

İKİNCİ BÖLÜM

ABBASİLERİN BİRİNCİ DÖNEMİ HALİFELERİ

(132-232/750-847)

Bu bölümde, Abbasîlerin birinci dönemi (132-232/750-847) halifeleri hakkında bilgi vereceğiz, halifelerden her birinin tercüme-i halini ve zamanında cereyan eden en önemli olayları kısaca anlatacağız

Abbasî devleti, Ebu'l-Abbas Seffah'ın hilâfeti ele geçirdiği (H. 132/750) yılından, Moğollar tarafından (H. 656/M. 1258) yılında yıkılışına kadar yaklaşık 5 asır hüküm sürmüştür. el-Fahrî isimli eserin yazarı bu konuda şöyle der:

"Abbasî devleti, büyük devletlerden olup din ve saltanat ile mezcedilmiş bir siyaset takip etmiştir. Nitekim halkın salihleri ve dindarları bu idareye dindarlık sebebiyle itaat ederken, geriye kalanlar da korku veya bir arzu saikiyle boyun eğmişlerdir. Mülk ve hilâfet 600 yıl civarında, bu devlette kaldı"[1].

Başka bir yerde de: "Bu devlet, birçok iyilik ve üstünlükleri toplayan bir devletti. Nitekim orada ilmî faaliyet canlı bir şekilde devam etmiştir, edebî ürünler boldur. Dinî ilkelere üstün bir değer verilir, devlet gelirlerinden herkes istifade ederdi. Ülke mamur olup, yasaklara riayet edilirdi. Sınırlar tahkîm edilmişti. Bu durum, devletin yıkılışına kadar devam etti. Son dönemlerde zulüm yaygınlaştı, devlet işleri bozuldu ve yıkıldı" demiştir[2].

---

(1) İbn Tabâtabâ, el-Fahrı, 125.

(2) Age., 134.

1. SEFFAH

(132-136/750-754)

A. Halifeliği:

Abbasî devletinde, hilâfet makamına ilk oturan halife, Ebu'l-Abbas Abdullah (b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalip b. Haşim)'dir. Onun babası Muhammed, Emevîlerin son dönemlerinde (H. 125) yılında vukû bulan ölümüne kadar Abbasî propagandasını başlatıp güçlendiren kimsedir. O, kendisinden sonra oğlu İbrahim'in imâm olmasını vasiyet etmişti. İşte bu İbrahim zamanında, Ümeyyeoğulları ile Abbasoğulları arasındaki mücadele, yeni bir döneme girdi (H. 127), bu dönem yukarıda geçtiği gibi eylem dönemidir.

İbrahim yakalanıp Harran'da hapsedildikten sonra öldürülünce, ailesi Kufe'ye gitti (Safer 132 H.), birkaç hafta orada gizlendi. Bu gizlenme, taraftarlarının onları ortaya çıkarmaları ve Ebu'l-Abbas'ın halifeliğini ilan etmelerine kadar devam etti. Abbasî taraftarları, büyük olmasına rağmen, annesi cariye olduğu için Cafer'e biat etmeyip küçük kardeşi Ebu'l-Abbas'ın halifeliğini ilan ettiler; zira onun annesi Araptı. Ebu'l-Abbas'ın halife ilan edilmesi, 3 Rebiülevvel 132. H. de gerçekleşmişti.

Halifeliğe getirilen Ebu'l-Abbas Seffah, cuma hutbesini ayakta okudu. Halbuki Emevî halifeleri hutbeyi, minber üzerinde oturarak irad ediyorlardı. Bu davranış, halkın hoşuna gitti ve: "Ey Rasûlüllah (s.a.)'ın amcasının oğlu! Sünneti korudun, onu ihya ettin" dediler. Ebu'l-Abbas, hutbesinde, Peygamber Efendimizin Ehl-i Beyti'nin faziletlerini dile getirdi. Hilâfeti kılıç kuvvetiyle elegeçirmeleri ve Ehl-i Beyt'e karşı işledikleri cürüm ve zulüm dolayısıyla Ümeyyeoğullarının bütün kötülüklerini sayıp döktü. Suriye ve civarı askerinden kınayıcı bir lisanla söz etti. Kûfe halkını ise

mübalağalı bir şekilde medhetti ve Abbasî ailesine karşı dostluk ve bağlılıkları sebebiyle onların maaşlarını arttırdı. Devletinin kurulmasında kendisine yardımcı olan Horasan askerini de çok methetti. Hutbesini şu sözlerle bitirdi: "Ben kan dökücü (Seffah[3] el-mübîh) ve helâk edici ihtilâlciyim." Bu sözler, ilk nazarda Ebu'l-Abbas'ın, kendisine karşı koyanların tümünün kanını dökmek niyetinde olduğu hissini verir[4].

Seffah, hutbeyi bitirdikten sonra minberden indi, Davud b. Ali önünde olduğu halde Saray'a gitti. Ebû Cafer'i ise halktan bîat alması için mescidde bıraktı. Ebû Cafer, halktan bîat almaya devamla,ikindi vaktinde ikindiyi, akşam olunca da akşam namazını kıldırdı. Gece kararıncaya kadar bu işe devam etti.

Bîat alma işi tamamlanınca Ebu'l-Abbas, Fırat nehrinin batısında yer alan Enbar şehrine geçti. Bağdat'a 10 fersah uzaklıkta yer alan bu şehir, İran kisralarından Sâk b. Hürmüz tarafından kurulmuştu. Enbar'a gelen Seffah, şehri imar ederek yeni köşkler inşa etti. Daha sonra da Mansûr, şehir civarında saltanatının merkezi edindiği büyük bir köşk inşa

(3) Nicholson, "es-Seffah" lâfzını incelemiş (sahife 253 not 1) bunun üzerine şöyle demiştir: "Bazı tarihçiler, "Seffah" kelimesinin bol bahşiş veren ve çok iyilik yapan adam mânâsına geldiğini kabul etmişlerdir. Vakıa bu isim, bu mânâda Cahiliye devrinde kabile şeyhlerinden bazılarına verilmiştir. Nitekim Birinci Kilâb Günü, Beni Tağlib komutanı Seleme b. Halid'in savaş öncesi askerinin maaşlarını arttırması sebebiyle bu isimle adlandırılmış olduğu söylenmiştir. Ne var ki, bu hususları dikkate almakla birlikte, Ebu'l-Abbas'ın bu lâkabı ilk hutbesinde söylediği şu sözünden dolayı aldığı kanaatındayım: "Ben, Seffah (kan dökücü) ve helâk edici ihtilâlciyim."

Biz de, Emevîlerin ve diğer isyancıların kanlarını dökmesini dikkate alarak "Seffah" lâkabının Ebu'l-Abbas'a bu hutbesinden sonra verilmiş ve şüyû' bulmuş olduğunu kabul ediyoruz. Ancak onun "Seffah" ibaresinden bol bol vermeyi ve iyilik yapmayı kasdetmiş olması da uzak bir ihtimal değildir.Zira o, Kûfe halkını geçmişte gösterdikleri döneklikleri sebebiyle kınar, işlemiş oldukları suçlar ve günahlar yüzünden cezalandırmaya azmettiği Emevîler başta olmak üzere kendisine düşman diğer grupları tehdit ederken; kendisine yardım edenleri ihsan ve bahşişlere boğacağını vadetmişti. Suyutî de şöyle kaydeder; "Rasûlûllah şöyle dedi: Fitnelerin yaygınlaştığı bir dönemde Ehl-i Beyt'imden "es-Seffah" lakablı bir adam çıkacak, bol bol mal ve para dağıtacaktır." (Tarihu'l-Hulefa, 180).

(4) Bu konuda Bkz. II/2 Ek. 1.

etmiştir. Abbasîler'in başkent edinmeleri üzerine bu şehre, ailenin ceddi Haşim'e nisbetle "Haşimiyye" adı verildi.

Seffah, zamanının çoğunu Ümeyyeoğullarını destekleyen Arap komutanlarla muharebe ve Emevî ailesinin kökünü kurutmak için uğraşmakla geçirdi. Hattâ Emevî ailesinden, Endülüs'de Emevî devletini kurmuş olan Abdurrahman ed-Dahil dışında kimseyi sağ bırakmadı. Seffah, devletinin kurulmasında kendisine yardımcı olanları da cezalandırdı. Nitekim Ebû Selemeti'l-Hallal'ı öldürdü. Ebû Müslim Horasanî'yi de öldürmeye karar vermişti, ama kendisinin erken ölümü buna imkân vermedi. Yine son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in komutanlarından olan İbn Hübeyre'ye önce emân verdiği halde daha sonra öldürdü.

B. Ahlâk ve Şahsiyeti:

Mes'ûdî, Ebu'l-Abbas Seffah hakkında şöyle diyor: "O son derece yakışıklı ve alımlı idi"[5]. İbn Tabâtabâ ise: "Ebu'l-Abbas, cömert, yumuşak huylu, vakûr, zeki, kâmil, iyi ahlâk ve üstün hayâ sahibiydi"[6] derken, Suyûtî de: "Seffah, insanların en cömertiydi. Vadedip de vaktinde yerine getirmediği hiç olmamıştır. Sözünü yerine getirmeden yerinden ayrılmazdı. Nitekim Abdullah b. Hasan el-Alevî şöyle demiştir: "Bir defasında 1 milyon dirhem verileceğini duydum; halbuki bu kadar parayı hiç görmemiştim." Seffah bu paranın verilmesini emredince derhal getirildi onun emriyle Abdullah'ın evine taşındı. Seffah'ın mührünün üzerinde "Abdullah Allah'a inanır ve O'na güvenir" anlamına gelen cümle yazılıydı[7] demektedir. Seffah'tan şu vecîzeler nakledilmiştir: "Cimriliği ihtiyat, hilm ve cömertliği ise zillet olarak kabul eden kimse insanların en alçak ve aşağılıklarındandır." "Hilim fitneye sebep olacaksa affetmek acizlik olur. Sabır güzeldir; ancak dîni tehlikeye düşürenlere ve sultana ihanet edenlere karşı değil. Teennî ile hareket övülmüştür, ancak fırsatı kaçırmamak kaydıyla."

---

(5) Mürûcu'z-zeheb, II, 215.
(6) el-Fahrî, s. 134.
(7) Tarihu'l-hulefâ, 171.

Taberî şöyle demiştir: "Seffâh, kıvırcık saçlı, uzun boylu, beyaz tenli, doğan burunlu, güzel yüzlü ve güzel sakallı idi"[8].

Mes'ûdî şunları nakleder: Devlet ricali ile gece toplantılar, yapmayı Seffah kadar seven halife yoktur. O çoğu kere şöyle derdi: "İlmini artırmayı terkedip cehâletin artmasını tercih eden kimseye şaşılır." Bir defasında Ebûbekir Hüzelî, "Bu sözün mânâsı nedir, ey mü'minlerin emîri?" diye sorunca: "O kişi, sen ve senin gibilerle birlikte oturup, ilim meclislerinde bulunmayı terkeder de, bir kadın veya bir cariyenin yanına gider vakit geçirir. Onlarla birlikte olduğu müddetçe boş ve eksik sözler dinler ve noksanını arttırır" karşılığını verdi. Bunun üzerine Ebûbekir Hüzelî, şöyle dedi: "İşte bu yücelikte olduğunuz içindir ki, Allahü Teâlâ sizi âlemlere üstün kılmış, şanınızı yüceltmiş ve son peygamberi sizin ailenizden göndermiştir"[9].

Seffâh, edebiyat ve musikîye teşvik eder, şâir ve şarkıcılara bol bahşişler verirdi. Şâir Ebû Becîle, bir gün Seffâh'ın huzuruna girdi, onu selâmladıktan sonra: "Ey mü'minlerin emîri! Kulunuz ve şâirinize, şiirlerini okuma izni verir misiniz?" dedi. Bunun üzerine Seffâh: "Allah sana lânet etsin! Abdülmelik oğlu Mesleme hakkında şu şiiri söyleyen sen değil misin?" dedi ve onun beytini okudu:

Mesleme! Ey halifeler oğlu, savaş meydanının kahramanı, yeryüzünün gururu!..

Bunun üzerine Şâir şöyle dedi:

"Ey mü'minlerin emîri! Evet ama, ben şöyle de dedim:

Senden başkaları hakkında söylediklerimin hepsi yalandır. Şu söylediklerim daha önce söylemiş olduklarımın hepsini reddeder. (Bu son olaylardan) önce senin babanı gözlüyorduk, daha sonra da kardeşini bekledik. Ondan sonra ise ancak seni bekledik, sen tek ümidimiz tek arzuladığımız oldun."

Halife Seffâh, bu şiirden hoşlandı ve şâire bol bahşiş verdi.

Seffâh, eğlence meclislerinde perde arkasında oturur, eğer şarkıcılardan birisi kendini hayran ederse, cezbe içerisinde: "Bravo! Çok güzel söyledin, tekrar et!" diye bağırırdı. Nedim ve şarkıcılarından hiçbiri, bir

(8) IX, 154.
(9) Mürûcu'z-zeheb, II, 217.

para kesesi ya da güzel bir elbise almaksızın ondan ayrılmazlardı. Halife, "Bizim eğlencemiz peşin olurken bu eğlenceyi tattıran şarkıcı ve sanatkârların mükâfatı veresiye olmaz" der, hemen nedimlerinden ayrılırdı.

Seffâh'ın en neş'eli anları, sofra kurulduğu anlardı, bu esnada çok cömert ve güleryüzlü olurdu. Bu sebeple İbrahim b. Mahreme el-Kindî, halifeden bir şey istemeyi arzu ettiği zaman, yemeğe kadar bekler ve yemek esnasında isterdi. Bir gün halife, İbrahim'e: "Ey İbrahim, ihtiyaçlarını istemek suretiyle bizi yemekte meşgûl etmenin sebebi nedir?" sorusunu sordu. İbrahim şu karşılığı verdi: "İstediklerimi elde etmek arzusu, bu şekilde davranmamı gerektiriyor." Bunun üzerine Ebu'l-Abbas: "Bu keskin zekân ile sen şüphesiz efendiliğe, şan ve şeref sahibi olmaya lâyıksın" dedi[10].

Mes'ûdî, bize, Seffâh'ın hilâfet görevine başlamadan önce Ümmü Seleme isimli bir kadınla evlendiğini habir veriyor[11]. Bu kadın Abdullah b. Velîd b.Mugîre el-Mahzûmi ile Abdullah ölünce de Abdülaziz b. Velîd b. Abdülmelik el-Emevî ile evlenmişti. Sonra ikinci kocası Abdülaziz de öldü. İkinci kocasından dul kaldıktan sonraki günlerin birinde yakışıklı ve güleryüzlü olan Seffâh'a rastladı. Seffâh'ın kim olduğunu araştıran ve öğrenen Ümmü Seleme, azatlılarından bir kadını ona evlenme teklifinde bulunmak için haberci olarak gönderirken; "Bu yediyüz dinarı kendisine gönderdiğimi söyle" dedi. Zira Ümmü Seleme çok varlıklı, mülkler, mücevherler sahibi idi. Azatlı kadın, Seffâh'a geldi ve sahibesinin haberlerini ulaştırdı. Seffah: "Ben fakirim, malım mülküm yok" karşılığını verdi. Bunun üzerine Ümmü Seleme, Seffâh'a mal ve para gönderdi. Seffâh, Ümmü Seleme'nin oğlan kardeşine giderek, Ümmü Seleme'yi ondan istedi. Kardeşi, evlenmelerine izin verdi. Seffâh 500 dinar mehir, ona ilâveten 200 dinar da hediye verdi. Ümmü Seleme, mücevherlerle donatılmış elbise içinde zifafa girdi, kocası yanında çok nüfuzluydu, o kadar ki, hilâfet görevine geldiği sırada bile Seffâh, herhangi bir iş hakkında onunla istişâre etmeden karar vermezdi.

Halifeliği esnasında bir gün Halid b. Safvan onunla başbaşa kaldı ve

(10) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 218.
(11) Age., II, 215-217.

şöyle dedi: "Ey mü'minlerin emîri! Vazifeni, mülkünün genişliğini, kudret ve saltanatının yüceliğini ve bütün bunlara rağmen, bir tek kadının sana hakim olması duygu ve arzularına yön vermesini, sık sık zihnimden geçiririm. Eğer, o hasta düşerse sen de hasta oluyorsun, o giderse sen de gidiyorsun. Yeni cariyeler edinmek, hikâyelerini dinlemek, onların içinden arzuladığınızdan faydalanmak zevklerinizi kendinize haram ettiniz. Halbuki ey mü'minlerin emîri, onların içinde, şehir kızlarından, sohbetleri seni hayran edecek, uzun boylu, güzel, taze, cilvenâz olanlar, beyaz tenli tomurcuklar, esmer, zarif ve fidan boylular, geniş kalçalı Berberî kızlar vardır." Halid, bu kızları güzel bir şekilde tasvir ediyor, sözlerini tatlandırmak ve onları güzel bir şekilde tanıtmak husûsunda çok mübalağa yapıyordu. Sözünü bitirince, Ebu'l-Abbas: "Azîzim Halid! Vallahi kulaklarım, bugün senden işittiklerimden daha tatlı sözler işitmiş değildir. Sözlerini tekrar et; zira sözlerin beni pek fazla etkiledi" dedi. Bunun üzerine Halid söze başlayarak, birinci defadakinden daha güzel bir şekilde, söylediklerini tekrar etti. Sonra da halifenin yanından ayrıldı.

Seffâh, Halid'in söylediklerini düşünmekten kendini alamadı. Bu esnada zevcesi Ümmü Seleme yanına girdi, onun düşünceli ve kederli halini görünce: "Senin halini yadırgadım, ey mü'minlerin emîri! Hayrola, hoşuna gitmeyen bir hadise mi oldu veya seni üzen bir haber mi geldi?" dedi. Seffâh: "Hayır, böyle birşey yok" deyince, hanımı: "O halde dalgınlığının ve üzüntünün sebebi nedir, neyin var?" diye sordu. Seffâh, sırrını saklamaya çalıştı ise de hanımı o kadar ısrar etti ki, sonunda Halid'in sözlerini ona anlattı. Ümmü Seleme: "O adî kadının oğluna sen ne cevap verdin?" dedi. Seffâh: "Sübhanellâh! O bana nasihat veriyor, iyilik yapmaya çalışıyor, sen ise ona küfrediyorsun," karşılığını verdi. Ümmü Seleme öfkeli bir halde halifenin yanından çıktı, çağırdığı bir grup marangozu Halid'e gönderdi ve onlara, Halid'i sağlam bir azası kalmayıncaya kadar dövmelerini emretti. Halid, bu hadiseyi şöyle anlatır: "Evime döndüm, halife'den gördüğüm muamele ve söylediklerimden hoşlanması sebebiyle büyük bir sevinç içindeydim. Onun bana bir mükâfat göndereceğinden de şüphe etmiyordum. Çok geçmeden bu marangozlar bana geldiler, o anda evimin kapısının önünde

idim. Onların kendime doğru geldiklerini görünce, bana bir mükâfat getirdiklerini sandım; yanıma yaklaşınca kim olduğumu sordular, Halid benim, dedim. Onlardan biri elindeki büyük bastonla üzerime yürüdü, kaçarak evime girdim, kapıyı kilitleyip, içeri gizlendim. Birkaç gün bu durumda kaldım, evimden dışarı çıkmaya cesaret edemedim; zira bu saldırının Ümmü Seleme tarafından yaptırıldığını zannediyordum. Bu esnada Seffâh, ısrarla beni istetmiş. O güne ait yegâne hatırladığım bir grup adamın bana hücum ederek: Mü'minlerin emîri'nin davetine icabet et, demeleridir. Bunu duyunca öldürüleceğimi sandım, kanım çekilmiş, rengim solmuş canlı cenaze şeklinde ata bindim.

Seffah'ın yanına girince oturmamı istedi. Etrafıma bakındım bir de ne göreyim, arka tarafımda bir kapı, üzerinde aşağıya salınmış perdeler var, bu perdelerin arkasında ise hareket eden birşey. Bu esnada Seffah: "Ey Halid! Üç günden beri seni görmedim, neredesin?" dedi. "Hastaydım, Mü'minlerin emiri" dedim. "Azizim! Son görüşmemizde kadınların ve cariyelerin durumunu anlattın, şimdiye kadar o sözlerinden daha güzel bir söz kulaklarımdan içeri girmemiştir. Onları bana tekrar et" dedi: "Evet ey mü'minlerin emîri, Arapların kuma "İkinci hanım" (darre) kelimesini, felâket, musîbet (darr) kelimesinden türettiklerini ve onlardan birden fazla kadınla evlenenlerin hepsinin de sıkıntıda olduğunu söyledim" dedim. Bunun üzerine Seffâh: "Yazıklar olsun, söylediklerin bunlar değildi," karşılığını verdi. Ona: "Evet vallahi mü'minlerin emîri, şunu da ilâve edeyim ki, üç eş, içindekini kaynatan tencerenin altındaki sacayak taşlarına benzer" dedim. Seffâh: "Senin bu söylediklerini dinleyip tutacak olursam, Rasûlüllah (s.a.)'ın akrabalığından uzaklaşmış olurum" dedi. "Sana haber veririm ki, dört eş kocaları için büyük bir belâdır. Onun saçını sakalını ağartır, onu hasta eder ve ihtiyarlatırlar" diye ilâve ettim. Seffâh: "Azîzim! Bundan önce bu sözleri ne senden ne de başkasından duymamıştım" karşılığını verdi.

"Vallahi öyle zannederim" dedim. Halife: "Yazıklar olsun sana, bana yalan söylüyorsun öyle değil mi?" diye azarladı. "Ey mü'minlerin emîri, beni öldürmek istiyorsun galiba?" diye sordum. Halife: "Anlatmana devam et" dedi. Söze başlayarak: "Size diyordum ki, genç cariyeler sanki husyeleri olmayan erkeklerdir" dedim. O esnada perdenin

arkasından bir gülme sesi işittim ve şöyle devam ettim: "Evet ey halife, sana yine haber verdim ki, Mahzumoğulları Kureyş'in çiçeğidir, senin hanımın da bu çiçeklerden biridir. Böyle olduğu halde nasıl oluyor da nefsin, başka hür ve cariye kadınlara tamah ediyor." Bu esnada perde arkasından bana hitaben: "Doğru söyledin ey amcaoğlu! Böyle konuşarak mü'minlerin emîrine karşı vazifeni yerine getirdin. Lâkin o senin söylediklerini değiştirdi, senin ağzından konuşarak, kendi istediklerini anlattı" denildi. Bunun üzerine Ebu'l-Abbâs Seffâh bana: "Yazıklar olsun sana! Allah seni rezil rüsvay etsin, canını alsın! Seni ona havale ettim" dedi. Bilâhare Seffâh'dan ayrıldım, hayatta kalacağımı, öldürülmeyeceğimi kesin olarak anlamıştım. Daha çok geçmemişti ki, Ümmü Seleme'nin adamlarının bana geldiklerini gördüm. Mükâfat olarak 10 bin dirhem, bir sedir, kıymetli bir at ve köle getirmişlerdi.

Seffâh, hilâfette 4 yıl 9 ay kaldı. Başşehir edindiği Enbar şehrinde 12 Zilhicce 136 H. pazar akşamı çiçek hastalığından öldüğü sırada 33 yaşındaydı; 29 yaşında olduğu da söylenmiştir.

2. MANSUR

(136-158/754-775)

A. Halifeliği:

Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed b. Ali Mansur el-Abbasî, Ömer b. Abdülaziz devrinin sonlarında, H. 101 yılında Akabe yakınındaki eş-Şerât arazisinde yer alan Humeyme köyünde doğdu. Annesi, Berberî asıllı olup adı Sellâme'dir[12]. Mansur, Haşimoğulları'nın ileri gelen ricali arasında yetişti. Babası ve dedesi kendisine yardımcı oldular. Edîb, güzel konuşan, kral ve emîrlerin hayat hikâyesini ve idarelerinde takip ettikleri siyasetlerini öğrenmiş bir kişi olarak gençlik çağına geldi[13]. Seffâh, hilâfeti Hz. Ali evlâdına geçirmek için çalışmakta olan Ebû Selemeti'l-Hallal'dan kurtulmak gayesiyle kardeşi Ebû Cafer'den yardım istemiş ve onu, Ebû Seleme'nin öldürülmesi hakkında Ebû Müslim'in görüşünü araştırması için Horasan'a göndermişti. Ebû Ca'fer Mansur, kardeşinin istediği görevi yerine getirerek döndü. Bilâhare Seffâh, kardeşi Mansur'u kendisinden sonra halifeliğe geçmek üzere kendi adına bîat alması için tekrar Horasan'a gönderdi. Ebû Müslim Horasanî'nin, kendisinin Horasan'da bulunmasına rağmen Süleyman b. Kesîr'i öldürmesi, Ebû Ca'fer'in Ebû Müslim'e karşı öfke ve kızgınlığını tahrik etmiş; hattâ halifeye onun devleti tehdit edecek güce kavuşmadan önce öldürülmesini tavsiye etmişti. Fakat halife Ebu'l-Abbas, Ebû Müslim'i öldürmenin, Horasan halkının kin ve öfkesini kabartmasından ve onun intikamını almak için ayaklanmalarına sebep olmasından korktu.

---

(12) Ya'kubî, Tarih, II, 462. Mansur'un annesinin Basra melezlerinden Beşir kızı Sellâme olduğu söylenir. (Mes'ûdî, et-Tenbih ve'l-işrâf, s. 34). Mansur'un annesinin Seffâh'ın annesi olan Reyta el-Harisiyye olduğu da söylenmiştir ki bu yanlıştır.

(13) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 181.

Seffâh, aynı şekilde, son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in komutanı ve o sırada Araplar'ın lideri olan Yezid b. Ömer b. Hübeyre'nin öldürülmesinde de kardeşi Mansur'dan yardım istemişti. Seffâh Yezid'e emân vermiş, affetmiş olmasına rağmen emânnamenin mürekkebi bile kurumadan onu öldürttü. Denilmiştir ki, Ebû Müslim Horasanî, Seffâh'a içinde Yezid b. Hübeyre'nin öldürülmesini tavsiye ettiği bir mektup göndermiş ve sözlerini şöyle bitirmiştir: "Düz yola taş atılacak olursa, o yol bozulur. Vallahi! Hübeyre'nin oğlunun içinde bulunduğu bir iş doğru ve uygun olmaz." Ebû Ca'fer Mansur ise, Yezid b. Hübeyre'nin öldürülmemesini istiyordu.

Seffâh, H. 132 yılında kardeşi Mansur'u, Cezîre, Azerbaycan ve Ermeniye vâliliğine tâyin etti[14]. 136 yılında da hac emîrliğiyle görevlendirdi. Sonra Seffâh öldü. Ölümünden önce kendisinden sonra hilâfete geçmek üzere kardeşi Ebû Ca'fer Mansur, ondan sonra da İsâ b. Mûsa b. Muhammed b. Ali'yi veliahd tâyin etmiş, bu ahidnameyi yazdırarak mühürleyip, Abbasî hanedanını da buna şahitlik ettirerek İsâ b. Mûsa'ya teslim etmişti[15].

İsâ b. Mûsa, Ebû Ca'fer Mansur'a elçi göndererek, Seffâh'ın öldüğünü ve onun adına bîat aldığını bildirdi. İsâ'nın elçisi Mansur'a "Zekiyye" denilen mevkide ulaştı. Mektubu okuyan Mansur, halkı kendisine bîata çağırdı, onlar da bîat ettiler. Ebû Müslim de ona bîat etti. Bu sırada Ebû Ca'fer: "Bulunduğumuz mevkiin adı nedir?" dedi: "Zekiyye" dediler. (Bu ismi hayra yoran) Mansur: "Halifeliğimiz, hayırlı, uygun ve verimli olacak inşâallahü Teâlâ" dedi[16].

Mansur devrinde, son derece önemli hadiseler cereyan etmiştir: Bunların başında, bir taraftan onun hilâfete gelişini istemeyip ona isyân eden amcası Abdullah b. Ali'nin etrafında toplanan Arapların, diğer taraftan Abbasî devletinin kurucusu Ebû Müslim Horasanî'nin etrafında toplanıp Mansur'u istemeyen İranlılar'ın Abbasî iktidarını zor duruma

(14) Taberî, IX, 147.

(15) Age., IX, 154.

(16) Taberî'nin diğer bir rivayetine göre, Ebu Cafer Mansur'a biat, hac dönüşü esnasında Mekke yolu konaklarından "Safiyye" isimli konakta yapılmış, bu konağın ismini hayra yoran Mansur: "Halifeliğimiz temiz ve uygun olacak inşaallahü Teâlâ" demiştir.

düşürmesi gelir. Ancak Mansur, ihtiyatı ve kuvvetli siyaseti sayesinde Arapları mağlup edip amcası Abdullah'ı esir etmeye sonra da öldürmeye ve Ebû Müslim'i ortadan kaldırıp Farslara hâkim olmaya muvaffak oldu. Mansur yine, Hz. Alioğulları ve onları destekleyenlerin isyânını bastırdı ve Muhammed (Nefsü'z-zekiyye) b. Abdullah b. Hasan'ı Hicâz'da, onun kardeşi İbrahim'i de Irak'da öldürdü.

B. İsâ b. Mûsa'nın Veliahdlikten azledilmesi Mehdî İçin Bîat Alınması:

Mansur zamanında meydana gelen önemli hadiselerden biri de, İsâ b. Mûsa b. Muhammed Abbasî'nin veliahdlikten azledilip Mansur'un oğlu Mehdî'nin veliahd tâyin edilerek halktan ona bîat alınmasıdır.

"el-Fahrî" isimli eserin sahibi İsâ'nın hal' ediliş keyfiyetini zikretmiş ve şöyle demiştir: "Tarihçiler, İsâ'nın hal' keyfiyeti husûsunda ihtilâf etmişlerdir. Bu konuda zikredilen bir haber şöyledir: Mansur, İsâ'ya çok değer verdiği, onu sağına, oğlu Mehdî'yi soluna oturttuğu halde, onu veliahdlikten azletmeyi düşündü. Bu fikrini İsâ'ya açıp, veliahdlikten istifa etmesini teklif edince İsâ: "Ey mü'minlerin emîri; hac, zekât ve talâk husûsunda halkla olan yeminleşmemi nasıl bozabilirim? Hal' için yol budur" dedi. Bunun üzerine Mansur İsâ'ya karşı tutumunu değiştirdi. Onu kendinden uzaklaştırdı; oğlu Mehdî'yi ondan önce kabul etmeye ve daha yakınına oturtmaya başladı. Devamlı ıztırap çekmesini, sıkıntıya düşmesini arzu ediyordu. Bir defasında İsâ, oğullarından bazıları ile birlikte oturuyordu, bu esnada dibinde oturdukları duvar kazılmaya ve başlarına toprak dökülmeye başladı. Bu durum karşısında İsâ, oğullarına oradan uzaklaşmalarını söyledi. Sonra da kendisi namaza durdu; namaz kılarken başına devamlı toprak dökülüyordu. Müteâkiben halifenin huzuruna girmesi için izin verildi, başındaki toprağı silkelememişti, üstbaşı toprak içinde Mansur'un yanına girdi. Bunun üzerine Mansur: "Ey İsâ! Hiç kimse senin gibi üzeri toztoprak bir halde huzuruma girmiş değildir. Bu toz ve toprak yoldan yürürken üzerine döküldü galiba?" diye sordu. İsâ: "Zannederim öyle oldu, mü'minlerin emîri" dedi ve hiç şikâyet etmedi.

Mansur'un İsâ'ya zehirli meşrûbat içirdiği; bu zehirin tesiriyle hastalanan İsâ'nın bir müddet sonra bu hastalıktan kurtulduğu da söylenir. Bu eziyet ve sıkıştırma İsâ'nın veliahdlikten çekildiğini açıklayarak Mehdî'ye bîat etmesine kadar devam etti. Hattâ birgün, Mansur'un kışkırttığı askerlerin, İsâ'yı gördükleri zaman ona sövüp hakaret ettikleri zikredilmiştir. İsâ, askerlerin yaptıklarını kendisine şikâyet edince Mansur: "Ey kardeşimin oğlu! Vallahi bu askerlerin sana ve bana kötülük etmelerinden çok korkuyorum. Şüphesiz ben, onların kalblerini bu gencin, yani Mehdî'nin sevgisi ile doldurmuştum. Keşke Mehdî'yi kendinden öne geçirsen!" dedi. Bunun üzerine İsâ, veliahdlikten çekildiğini açıklayıp, Mehdî'ye bîat etti. Kûfeliler'den biri, onun Mehdî'yi öne alıp, kendisini Mehdî'den sonraya bırakmış olduğunu görünce: "Bu, yarın halife olacakken, yarından sonraya kaldı" demiştir. Bir rivâyete göre ise Mansur, hilâfete geçmek hakkını ondan parayla satın almıştır. Bu paranın tutarı 11 milyon dirhemdir. Başka bir rivâyete göre de durum şu şekilde cereyan etmiştir: Mansur, Halid b. Bermek'i İsâ'ya gönderdi. Halid, Mansur taraftarı 30'a yakın adam ile İsâ'ya gidip, veliahdlikten çekilmesini teklif etti; fakat o buna yanaşmadı. İsâ'nın kabul etmediğini gören Halid, adamlarına dönerek: "Biz onun kendini hal' ettiğine şahitlik edelim; bununla onun kanının dökülmesini önleyelim ve bu fitneyi yatıştıralım" dedi. Aldıkları bu kararla, İsâ'nın veliahdlikten çekildiğine şahitlik ettiler. Bu şehadet onun hal'ine delîl sayıldı. İsâ bunun doğru olmadığını söylediyse de ona aldıran olmadı, hal'i tamamlandı ve Mehdî'ye bîat edildi.

Mehdî için bîat alındıktan sonra, babası Mansur, gerek müslümanlar, gerek zimmet ehli olsun, oğluna halkının idaresinde takip etmesi için uygun gördüğü siyaseti açıklayan tavsiyelerde bulundu. Bu münasebetle onu halkına karşı yumuşak ve merhametli davranmaya, onların rahatlarını te'min husûsunda uyanık bulunmaya, aralarında adâletle muamele etmeye, iyi ahlâk ve davranışlarla Allah'a yaklaşmaya, din ve ilim adamlarına saygı ve hürmet göstererek değer vermeye, vergilerin hafifletilmesi için arazileri imar etmeye, İslâm'ı yaymaya ve i'lâ-yı Kelimetullah yolunda cihad etmeye teşvik etti[17].

(17) Bu tavsiyeler için, Üçüncü ek'e bkz. III. 299-302.

Mes'ûdî, şu bilgiyi kaydeder: Oğlu Mehdî için bîat almasından sonra Amr b. Ubeyd, Mansur'un yanına girdi. Bu sırada Mansur kendisine: "Ey Osman'ın babası! Bu oğlum, müslümanların veliahdidir" dedi. Amr: "Ey mü'minlerin emîri! Onun için işleri yoluna koymuş, iyi bir zemin hazırlamış, saltanatı sağlamlaştırmış olduğunu görüyorum. Dolayısıyla bu işler senden sonraya kalacak, onun idaresinden de mes'ul olacak sensin" dedi. Amr b. Ubeyd'in sözlerini ibretâmiz bulan Mansur, kendisine tavsiyelerde bulunmasını istedi. Bunun üzerine Amr: "Ey mü'minlerin emîri! Allahü Teâlâ dünyayı bütünüyle sana verdi, onun bir kısmını harcayarak nefsini kurtar. Şu senin elinde olan devlet, senden başkasının elinde olsaydı sana ulaşmazdı. Arkasında gecesi olmayan gündüzün takip ettiği geceden sakın" dedi[18].

C. Ahlâk ve Şahsiyeti-Vefatı:

Bazı tarihçiler, Mansur'un, şiddet, güç ve kuvvet, ihtiyat, azim, uyanıklık, sulhseverlik, halkın menfaatlerine önem vermek, sarayındaki ciddiyet ve çalışkanlık bakımından Abbasî halifelerinin en büyüğü olduğunu kabul etmişlerdir. Emevîler'de Abdülmelik b. Mervân gibi, Mansur da Abbasî devletinin bihakkın kurucusu olarak kabul edilir. Bu iki halifeden herbirinin, sahip oldukları azimkârlık ve ihtiyatlılık sayesinde ülkeyi Hâricî tehlikesinden ve diğer isyânlardan korumaya ve saltanatının direklerini kuvvetli esaslar üzerinde sağlamlaştırmaya muvaffak olduğu şüphesizdir.

Taberî: "Mansur, esmer, uzun boylu, sakalı seyrek bir kişiydi"[19] diyor. Yaratılış olarak, işlerin başarıya ulaşmasının temeli olan disiplin ve prensiplere çok yatkındı. Günün ilk saatlerinde devlet ve halk yararına olan işlere bakardı. İkindi namazını kılınca haremine çekilir aile efradı ile birlikte olurdu. Yatsı namazını kıldıktan sonra da, vilâyetlerden ve sınırlardan gelen mektuplarda bildirilen husûslarla meşgûl olur, bunlardan uygun gördüklerini veziri ve huzûrunda bulunan devlet ricali ile istişâre ederdi. Gecenin üçte birlik kısmı geçince gece sohbetine son

(18) Mürûcu'z-zeheb, II, 242.
(19) Taberî, IX, 299.

verir, yatağına çekilirdi. Gecenin ikinci üçte birlik kısmında uyur, sonra yatağından kalkar, abdest alır, fecrin doğmasına kadar mihrabında oturur, müteakıben mescide giderek sabah namazını kıldırırdı. Namazdan sonra da makamına oturur, adeti üzere her günkü yaptığı günlük işlerine başlardı.

Mansur, sarayındaki ciddiyeti ve gayet sade yaşayışı ile meşhurdur. Onun oyun ve eğlenceye düşkünlüğü görülmemiştir. Taberî'nin Hammad Türkî'den rivâyetine göre, Mansur, bir gün sarayında bir gürültü işitmiş, bunun üzerine yanında bulunan Hammad'a: "Bu gürültü nedir Hammad? Şunu tahkîk et!" demişti. Hammad bu seslerin ne olduğunu araştırmak için gidince, halifenin hizmetçilerinden birinin cariyeler arasına oturmuş, onlara tanbur adıyla bilinen mûsikî âleti çaldığını, cariyelerin de gülüştüklerini gördü. Yavaş yavaş yanlarına sokuldu, onu gören cariyeler hemen dağıldılar. Hammad, gördüklerini halifeye bildirdi. Bunun üzerine Mansur, azatlısına tanbur çalan bu hizmetçisinin başına tanburla vurmasını emretti. Azatlı, tanburu kırıncaya kadar vurmaya devam etti. Mansur aynı zamanda bu hizmetçiyi saraydan çıkardı.

Mes'ûdî bize şu haberi naklediyor: Mansur, bir gün meclisinde otururken önüne bir ok düştü, bunun üzerine büyük bir dehşete kapıldı. Sonra düşen oku eline alarak evirip çevirmeye başladı. Bir de ne görsün, okun arka tarafındaki iki tüy arasında şu beyitler yazılmış:

"Sahip olduğun mal ve mülkünün yok olacağını bildiğin halde dünya hayatını âhirete tercih mi ediyorsun? Önce günahlarından ve hatalarından, bunlardan sonra da halka davranışlarından sorguya çekileceksin."

Birinci tüyün yanında da şunları okudu: "Günlerin güzelliklerle dolu geçtiği için hayatı sevdin de kaderin sana getireceği kötülüklerden korkmadın. Gecelerin mutlu geçince onlara aldandın; halbuki durgun geceler fırtına ve kederin habercisidir."

Diğer tüyün üzerinde de şunları okudu:

"Mukadderat dizginlerinde seyreder. Takdir edilen şeyler hep aynı

şekilde seyredeceğine göre, sana düşen sabretmektir. Bir gün, değersiz bir adamı göklere yükseltir, ertesi gün şan ve şeref sahibi olanı alçaltır."

Bir de baktı ki, okun uç kısmında şu ibâre vardı: "Hemedan'da senin hapishanende zulme uğramış bir adam vardır" Mansur, derhal yakın adamlarından bazılarını hapishanelerini teftiş için gönderdi. Bu adamlardan biri, zincire vurulmuş bir ihtiyarı, kıbleye yönelmiş olarak şu âyeti okur halde buldu:

"Zulmedenler, yakında nasıl bir inkılâba uğrayıp devrileceklerini bileceklerdir"[20]. Bunun üzerine, ihtiyara hangi şehirden olduğunu sordu. İhtiyar: "Hemedan'danım" dedi. Görevli bu ihtiyarı alarak Mansur'un huzuruna getirdi. Mansur, ihtiyardan başından geçenleri anlatmasını istedi. İhtiyar, Hemedan halkından ve bölgenin zenginlerinden biri olduğunu, şehrin vâlisinin 1 milyon değerindeki arazisini elinden almak istediğini, vermek istemeyince de kendisini zincire vurarak hapse attığını ve asî olduğu için böyle yaptığını ilân ettiğini, söyledi ve neticede 4 yıldır hapiste olduğunu bildirdi. Mansur, bu adamın zincirlerinin çözülmesini ve hapisten çıkarılmasını emretti. Onun arazisini geri verdi ve onu Hemedan'a vâli tâyin etti. Mansur'a memnuniyet ve şükranlarını arzeden bu ihtiyar: "Ey mü'minlerin halifesi! Araziyi kabul ettim; vâliliğe gelince, ben buna ehil değilim,senin vâlini de affettim, ondan davacı değilim" dedi. Bu adam son derece memnun, neşe içinde memleketine döndü. Mansur, diğer taraftan Hemedan vâlisini vâlilikten alarak, bu adama yaptıklarından dolayı cezalandırdı[21].

Mansur haksız yere kan dökmekten nefret ederdi. İsâ b. Mûsa'nın, son Emevî Halifesi Mervan b. Muhammed'in vâlisi Nasr b. Seyyar evlâdından, Kûfe'de gizlenmekte olan bir adamı öldürdüğünü duyduğu sırada, İsâ'ya son derece kızmış, hattâ onu öldürmeyi bile düşünmüştü. Ancak İsâ'nın bu adamı, aklına gelen sebeplerden, dolayı öldürmemiş olduğunu öğrenince, bundan vazgeçti. İsâ'ya aşağıdaki mektubu gönderdi ki mektubunda bu öldürme fiili sebebiyle onu azarlıyor, hiçbir kimseyi zan ve şüphe yüzünden cezalandırmamasını; ancak suçlu olduğu kesin-

(20) Şuarâ (26), 227.
(21) Mûrûcu'z-zeheb, II, 333.

leşir ve suçu irtikap ettiği delillerle sabit olursa cezalandırmasını emrediyordu. Bu mektubun metni Taberî'nin rivâyetine göre şöyledir:

"Şunu kesinlikle bilesin ki, mü'minlerin emîrinin bir düşüncesi ve maksadı olmasaydı, Nasr b. Seyyar oğlunun öldürülmesi işini, diğer vâlilere de kötü örnek olacak bir şekilde kendi başına yapman için sana bırakmazdı. Halife tarafından işlerini yürütmek üzere görevlendirildiğin Arap-Acem, Siyah-Beyaz vatandaşlardan elini çek, onlara zulmetme! Zalim olduğu söylenen birini, Emirü'l-mü'minin'den izin almadan kendi başına cezalandırmaya kalkma. Şunu iyi bil ki, o, yaptıkları yüzünden tevbe etmiş kişinin zan üzere cezalandırılmasını istemez. Allahu Teâla'nın izniyle sulhle biten bir harpte yaptıkları dolayısıyla da onu cezalandırmaz. Allah bu düşmanlığı gizlemiş ve insanların kalplerindeki kin ve düşmanlıkları sebebiyle cezalandırılmasını yasaklamıştır. Mü'minlerin emîri, ne kendisi ne de talihsiz herhangi bir kişinin, Allahü Teâlâ tarafından iyi karşılanabileceğinden ümitsiz değildir. Yine o, talihli kişinin, Allah isterse reddedileceğine de inanır vesselâm"[22].

Mansur, zorluk ve güçlükler karşısında azm-ü sebatıyla da tanınmıştır. Bu hasletinin, karşısına büyük güçlüklerden biri çıktığı zaman —ki bu güçlükler bildiğimiz gibi onun devrinde çoktur— başarıya ulaşmasını temin eden kabiliyetlerinin en önemlilerinden biri olduğunda şüphe yoktur. İsyân eden kendi ailesi fertleri ve amca-zâdeleri Hz. Ali evlâdına karşı verdiği mücadeledeki başarısı, Mansur'un övünüp gururlanmasını tescil eden hususlardandır. Nitekim Mansur, bu sebatı sayesinde onları mağlup etmiş, yıkılıp çökme noktasına gelmişken saltanatının temellerini sağlamlaştırmıştır.

Taberî, Vazîn b. Ata'dan şöyle rivâyet eder; Ata şöyle dedi: Halife olmazdan önce aramızda dostluk olan Ebû Ca'fer, beni istedi. Bunun üzerine Bağdat'a gittim; bir gün başbaşa kalmışken bana: "Ey Abdullah'ın babası! Hal ve keyfin nasıldır?" dedi. "Mü'minlerin emîri zât-ı âlilerinizin bildiği üzere iyidir" dedim. "Çoluk, çocuğundan ne haber, kaç tane! dedi. "Üç kız bir hanım bir de hizmetçi var" dedim. Bunun üze-

(22) Taberî, IX, 294.

rine: "Evinde dört kişi var ha?" dedi ve bunu tekrar etti. "Evet!" karşılığını verdim. Vazîn bu sırada başından geçeni şöyle anlatır: "Vallahi bunları sorup sual edince, bol miktarda para ve mal vereceğini sanmıştım. Ancak Mansur, bana dönerek: "Sen Araplar'ın en zenginisin, ne mutlu sana evinde dört iğ dönüyor" dedi[23].

Tabarî'nin Fazl b. Rebi'den rivâyet ettiği şu haberler, Mansur'un harcamalar nususundaki hassasiyetini gösteren delillerdendir: Ali b. Muhammed'den Fazl b. Rebi'nin kendisine şu haberi verdiği nakledilmiştir: Mansur, Medine'deki köşkünün inşası bitince, köşke girdi, gezdi, çok güzel ve zarif buldu; köşkte gördükleri kendisini hayrete düşürdü. Ancak yapımı için yapılan harcamaları çok buldu ve son derece güzel gördüğü bir yerine bakarak birine şöyle dedi: "Rebi'ye git. Müseyyeb'e giderek baş ustayı derhal bana getirmesini söylesin." Bu münasebetle hemen Müseyyeb'e gittim ve halife'nin emrini ulaştırdım. Müseyyeb, baş ustaya adam göndererek onu getirtti, onunla birlikte Ebû Ca'fer'in huzuruna girdi. Baş usta karşısına gelince halife ona: "Bu köşkün yapımında çalışan adamlarımıza karşı nasıl davrandın? Her 1000 tuğla ve kerpiç için ne kadar ücret ödedin?" dedi. Bunun üzerine usta, halifeye hiçbir cevap veremeden kalakaldı. Bu durum karşısında Müseyyeb, ondan daha çok korkmuştu. Mansur, baş ustaya: "Neyin var? Niye konuşmuyorsun?" dedi. Usta: "Sorduklarınızı bilmiyorum, mü'minlerin emîrî!" cevabını verdi. Mansur, "Yazıklar olsun sana! Konuş, korktukların başına gelmeyecektir" deyince usta, "ey mü'minlerin emîri, vallahi doğru söylüyorum, buna vakıf değilim, bilmiyorum," karşılığını verdi. Bu cevap üzerine Mansur, ustanın elinden tuttu; "Gel benimle, Allah iyiliğini versin" dedi ve onu güzel bulmuş olduğu odaya götürdü. Bu odada bulunan bir kürsüyü göstererek: "Bu kürsüye bak ve onun karşısına, benim için, eve benzeyen bir taht yap, yapısında hiç tahta kullanma" dedi. Usta, "Baş üstüne sultanım" karşılığını verdi. Usta ve yanında olanlar, Mansur'un mimarî ve hendesî bilgisine hayret etmişlerdi. Bu hayret içerisinde baş usta halife'ye: "Ben bunu güzel yapamam, istemiş olduğunuz şekilde bina edemem" dedi.

(23) Taberî, IX, 302.

Halife "Bu işte sana yardımcı olacağım" dedi. Müteakiben kireç ve tuğla getirilmesini emretti. İstediği malzemeler getirilince, tahtın yapımında kullanılan tuğla ve kiremitleri saymaya başladı. Malzeme sayımına bir gün hattâ birbuçuk gün devam etti. Sayımı bitirdikten sonra Müseyyeb'i çağırdı ve ona: "Yardımcına ücretini seninle birlikte çalıştığını dikkate alarak öde" dedi.

Müseyyeb, beş dirhem üzerinden ücret ödedi. Ancak Mansur, bu ücreti çok buldu ve: "Hayır, ona bu kadar vermeye râzı değilim" dedi. Israrına devam etti ve ücreti bir dirhem azalttı. Sonra ölçüleri aldı, tahtın, oda içerisinde tutacağı yeri seçti ve masrafını çıkardı. Bilâhare vekiller ve Müseyyeb harcamaları hesaplamaya başladılar. Onunla birlikte mühendisler ve ustabaşılar da çalışıp toplam tutarı halifeye bildirdiler. Mansur sonunda tüm hesapları birer birer gözden geçirdi, fazla bulduğu harcamaları onlara ödettirdi. Müseyyeb 6.000 küsur dirhem borçlu çıktı. Parayı ödeyinceye kadar sarayda tutuklu kaldı.[24].

Mansur, para harcamak hususundaki cimriliği kadar olmasa bile para ve mal biriktirmeye de çok düşkündü. Onun cimriliği daha belirgindi; o kadar ki, cimriliği ve para harcamaktaki hassasiyeti darbı mesellere konu olmuştur. İşçi ve sanatkârların ücretlerini ve yevmiyelerini hesaplamada çok hassas davranması, kuruşuna kadar hesaplaması yüzünden kendisine "Ebu'd-Devanik' (metelik babası) ve el-Mansur ed-Devânikî" denilmiştir. "ed-Danîk" kelimesi Arapça'da dirhemin altıda biridir. Öyle ki, Bağdat şehrini tesîs ettirdiği sırada inşaat işlerine bizzat kendisi nezaret etmiş, usta ve işçilerin hesaplarını bizzat çıkarmıştır. Bu çalışmalar esnasında bir işçiye: "Sen biraz kestirdin" bir diğerine "İşine zamanında başlamadın" başka birine de "Sen işi erken bıraktın, mesaiyi tamamlamadın" der, her işçinin yevmiyesini o günkü çalışmasına göre verir, neredeyse hiç birine tam yevmiye vermezdi.

Mes'ûdî, Mansur için şöyle der: "Mansur'un ihtiyatı, doğruluğu, isabetli görüşü ve iyi siyaseti bütün medihlerin üstündeydi. Eğer karşılığı gelecek, boşa gitmiyecekse bol bol bahşiş ve ihsanlarda bulunur, eğer ihsanı zayi olacaksa en küçük lütufta bile bulunmazdı. O, Ziyâd'ın şu

(24) Taberi, IX, 263.

sözünde dediği gibi idi: "Eğer bin devem olup, bunların bir tanesi uyuz olsaydı, ona, ondan başka bir deveye sahip olmayan kimsenin gösterdiği hassasiyeti gösterir ve üzerine titrerdim." Mansur, 600 milyon dirhem ve 14 milyon dinar miras bırakmıştı. Bu kadar mal bırakmasına rağmen parasını harcamaya kıyamaz, paraya avamdan birinden daha çok değer verirdi. Hattâ ahçıbaşısına, kesilen hayvanların deri, kelle ve paçalarını alabilmesi için yakacak odunları ve baharatı temin etmesini şart koşmuştu"[25].

"el-Fahrî" yazarı, Mansur'u, şu ibarede tavsif etmiştir: "Mansur, hükümdarların büyüklerinden, ihtiyat ve tedbirlilerinden, akıllılarından, âlimlerinden, doğru ve isabetli görüşlülerinden, doğru tedbir sahiplerinden biriydi. Son derece vakar ve ciddiyet sahibi olup, yalnız olduğu halde bile ahlâkî ölçülere itina gösterir, mizah ve boş şeyle uğraşmaktan son derece kaçınırdı. Elbisesini giyip ahalinin huzuruna çıktığı sırada rengi değişir, gözleri kızarır, bütün davranışları başkalaşırdı. Bir gün oğullarına şöyle dedi: "Ey oğullarım! Elbisemi giyip halkın huzuruna çıktığım zaman, herhangi birşeyle kendisini üzmemem için hiçbiriniz bana yaklaşmasın." Mansur oldukça sade giyinirdi; öyle ki bazan yamalı gömlek bile giydiği olurdu. Bu husus Ca'fer b. Muhammed Sâdık (r.a.)'a anlatılınca şöyle demiştir: "Onu mülk ve saltanatında gönül fakirliğiyle mübtelâ kılan Allahü Teâlâ'ya hamd olsun." Mansur'un evinde oyun, eğlence veya bunlara benzer boş şeylerin görülmediğini söylemişlerdir.

Mansur, Araplardan birini Hadramevt vâliliğine tâyin etmişti. Hadramevt posta müdürü "sahibu'l-berîd" bu vâlinin av için yetiştirdiği köpek ve doğanlarla sıksık ava çıktığını Mansur'a bildirdi. Bunun üzerine Mansur, vâliyi azletti ve ona şöyle dedi: "Annen seni kaybetsin! Kabilen seni yitirsin! Nedir bu senin vahşî hayvanları yenmek için yaptığın hazırlıklar? Biz seni vahşî hayvanların işlerini yürütmek için değil, sadece insanların işlerini yürütmek için görevlendirdik. Bizim sana tevcih ettiğimiz görevi falan oğlu falana ver. Ailene aklını yitirmiş ve kovulmuş olarak dön"[26].

---

(25) Mürûcu'z-zeheb II, 245-246.
(26) Taberî, IX, 297.

Ve Mansur, söz söylemekteki fesahati ve maksadını açık olarak anlatmasıyla meşhurdur. Nitekim Taberî H. 150 yılı hadiselerini verirken, Mansur'un Bağdat'ta arafe günü halka şöyle hitap ettiğini kaydeder:

"Ey nas! Ben ancak Allah'ın yeryüzündeki sultanıyım, sizi onun tevfiki ve doğruluğa yöneltmesiyle idare ediyorum; onun mal ve hazinelerini korumakla görevlendirmiş olduğu bekçisiyim. O'nun dilemesiyle iş görür, malı yine onun iradesiyle taksim eder, onun izniyle veririm. Allahü Teâlâ, hazineleri üzerine beni kilit olarak koymuştur. Ücretlerinizi vermem, ganimetlerinizi ve erzakınızı taksim etmem için açmak istediği zaman bana izin verir, o kilidi kilitlemek istediği zaman da mani olur. Ey nas! Bu mübârek günde beni doğrulukta muvaffak kılması, doğru yola yöneltmesi size karşı yumuşak davranmayı ve size iyilik yapmayı ilham etmesi, maaşlarınızın, erzakınızın taksimini adâletle yapmamı sağlaması için Allahü Teâlâ'ya yalvarınız. Ki o Allah, bu yüce günde kendi fazl ve kereminden size verdiği Kitab-ı Kerîm'inde "Bugün size dininizi olgunlaştırdım, size nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm'ı beğendim"[27] diyerek haber vermiştir. Ona dua edip yalvarınız. Şüphesiz ki O, işitendir, yakîndır"[28].

Mansur, Ebû Müslim Horasanî'yi öldürdükten sonra da ahaliye şöyle hitap etmişti: "Ey nas! İtaat etmenin rahatlığı ve hoşnutluğunu terkedip isyân ve kötülüğün vahşetine çıkmayınız. İmâmlarınıza (halifelerinize) karşı asla gizlice suikast tertip etmeyiniz; eğer bir kimse halifeye hiyânet etmek isterse Allahü Teâlâ o kimsenin kalbinde gizlediği sırlarını onun dil sürçmelerinde ve yanlış hareketlerinde ortaya çıkarır ve bu tertiplerden dinini şereflendirmek ve zafere ulaştırmak için seçtiği halifesini haberdar eder. Şunu bilesiniz ki, ne sizin haklarınızı kısacak ne de dinî sorumluluklarınızı azaltacak değiliz. Bu gömleğin bir düğmesini bizden koparıp almak isteyeni, şu kınında bulunan kılıçla ayaklarımızın altına alacağımızdan şüpheniz olmasın. Ebû Müslim, bize bu yemini bozan kimsenin kanını akıtmamızı haketmiş olacağı şartıyla bîat etmiş. Sonra da yaptığı biattan dönen bizzat o oldu. Bunun üzerine, onun bizim

(27) Maide (5), 3.J.
(28) Taberî, IX, 310-311.

adımıza başkalarına verdiği hükmü, biz bu defa ona karşı verdik. Onun haklarına riâyet, hakettiği cezayı vermekten bizi alıkoyamadı"[29].

Ancak Mansur, her ne kadar kendinden önce halife olan kardeşi Ebu'l-Abbas kadar kan dökmemiş ise de, kan dökmeye düşkünlüğü sebebiyle muaheze edilmiştir. Mansur'un muaheze edildiği davranışlarından biri de —ki bu davranışı tarih nazarında şanını düşürür— emân verdiği kimselere karşı sözünde durmayıp onlara zulmetmesidir. Üç defa bu şekilde ahdini bozmuştur ki bunlar:

a) İbn Hübeyre'ye karşı verdiği ahdi bozup hiyanet etmesi: İbn Hübeyre'ye emân verdiği, onun da bu ahdi bozar bir davranışta bulunmamış olduğu halde onu cezalandırmıştır.
b) Önceden emân vermiş olduğu halde amcası Abdullah b. Ali'ye karşı ahdini bozması.
c) Ebû Müslim'e karşı önceden verdiği ahde hiyanet etmesi.

Mansur'un yaptığı antlaşmaları ihlâle müsait bir ahlâka sahip olduğunu gösteren davranışlarından biri de, eşine yaptığı muamelédir. Şöyle ki: Onun üzerine ikinci bir eş almayacağına yemin etmiş ve bu ahdine şahitlik edecek adamlar da bulundurmuştu. Böyle olduğu halde halifeliğe geçince, bu akdin feshi için birbiri ardından bütün ülkenin fıkıh âlimleri ve kadılarından fetva istemek yoluna başvurdu; ancak hilâfetinin yirminci yılı içerisinde hanımı ölünce bu işi bıraktı. Bu işin altında, fakihlerini vicdanlarına muhalefete, mükellefiyet ve sorumluluklarına uymamaya zorlamanın bulunduğu açıktır.[30].

Taberî, Mansur'un vefat sebebi hakkında bilgi vermiştir: "Mansur H. 158. yılında oğlu Mehdî'yi Rakka'ya gönderirken onu yola koymak için çıkmıştı. O gün atından düştü ve alnı yarıldı. O, yemeği çok yer, doktorların tavsiyelerine aldırmazdı. Bu sebeple hastalığı arttı ve hayatını sona erdirdi. Ali b. Muhammed b. Süleyman en-Nevfelî'den, babasının şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Mansur, yemeğini beğenmiyor,

(29) Mesûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 236.
(30) Taberî, IX, 309.

bu durumu tabiblere bildirerek, onlardan kendisi için hazmı kolaylaştırıcı mide ilaçları yapmalarını istiyordu. Tabipler ise, bu şikâyeti doğru bulmuyor, Mansur'a az yemek yemesini tavsiye ediyorlardı. Ve bu ilaçların o anda yemeği hazmettireceğini, neticede ise hastalığının şiddetinin artmasına sebep olacağını bildiriyorlardı. Nihayet Mansur'a gelen Hind doktorlarından biri de aynı şekilde diğer doktorların söylediği tavsiyeleri tekrar etti. Mansur, içinde baharat ve hararet verici maddeler bulunan kuru toz mide ilaçları kullanıyordu. Bu ilaçları alıyordu ki, bunlar sayesinde yediklerini hazmedebilsin. Nevfelî diyor ki: Iraklı doktorlardan Kesîr bana: "Vallahi Ebû Ca'fer ancak midesi yüzünden ölür" dedi. Ben ona: "Pekâlâ bunu nereden biliyorsun?" dedim. O; "Mansur hazmettirici ilaçlar kullanıyor, bunlar sayesinde yediklerini hazmediyor ama bunlar midesinin pürüzlerini ve bağırsaklarının yağını yıpratıyor, her gün bir miktar eritiyor. Dolayısıyla o, midesi yüzünden ölür. Buna şöyle misâl vereyim: Bir sandalyenin üzerine içerisinde su dolu testi koyduğunu düşün, bu testiden devamlı su damlasın. Sandalyenin altına bir tuğla koyacak olursan, üzerine damlayan su damlası uzun zaman sonra bu tuğlayı delmez mi? Veya her damla için bir çukur açılacağını bilmez misin?" dedi. Nevfelî diyor ki: "Vallahi Ebû Ca'fer, onun dediği gibi mide hastalığından öldü"[31].

Taberî, Mansur'un ölüm sebebiyle ilgili olarak şu rivâyeti de nakletmiştir: "Bazıları şöyle dediler: Mansur'un ölümüne sebep olan hastalığının başlangıcı, öğle sıcağında yolculuk yapması dolayısıyla kendisine arız olan yüksek ateşti. O, yaşına rağmen fazla ateşli bir bünyeye sahipti. Daha sonra ishale yakalandı. İbn Amir bahçesine varıncaya kadar devam eden hastalığı burada iyice şiddetlenince, tekrar yola çıktı; ancak Mekke'ye ulaşamayıp İbn Murtefi kuyusu yanında konakladı. Burada bir gün kaldı, müteakiben Mekke'ye birkaç gün uzaklıkta olan Bi'ru Meymun'a gitti. Rebî'ye vasiyetlerini bildiriyor ve Harem hududuna girip girmediğini soruyordu. Bi'ru Meymun'da H. 153 yılı Zilhicce ayının 6'sı cumartesi gecesi seher vakti veya tanyeri ağarırken vefat etti"[32]. Tarihçiler kaç yaşında olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. (63,

(31) Taberî, IX, 290-292.
(32) Taberî, IX, 292.

64, 65, 68) yaşında olduğu söylenmiştir[33].

"Muhtasaru Târîhi'l-hulefâ" isimli eserin müellifi[34], (varak, 30 b), Mansur'un Mekke'ye yaklaştığı esnada bir duvar üzerinde aşağıdaki iki beyti gördüğünü zikreder:

Ey Ebû Ca'fer (Mansur) vefatın yaklaşmış, ömrün bitmiştir. Allah'ın emri muhakkak vukua gelecektir.

Ey Ebû Ca'fer, bugün seni bu musîbetten kurtaracak bir kâhin veya müneccimin var mı?[35].

Mansur bu iki beyti okuyunca ecelinin yaklaştığını anlamıştı. Hadise üzerinden üç gün geçmeden öldü.

Mansur'un vefatı esnasında yanında hizmetçilerle mevlâsı Rebi'den başka kimse yoktu. Rebi', halifenin ölüm haberini gizledi, kadınların ve diğerlerinin ağlayıp bağırarak yas tutmalarını yasakladı. Sabah olup da halifenin ölüm haberi yayılınca, aile ve akrabaları toplanıp birlikte oturdular. Hz. Ali evlâdından bazıları ve diğer kimseler geldiler ve Mansur için kurulmuş çadıra doldular. Sonra Rebi' elinde bir kâğıtla onların yanına çıktı, kâğıdı açtı ve içindeki yazıyı okudu. Onda şöyle yazılıydı: "Bismillâhirrahmanirrahim, Allah'ın kulu, mü'minlerin emîri Mansur'dan, Haşimoğullarından geride kalanlara, Horasan halkı ve bütün müslümanlardan taraftarlarına," Rebi' bu sırada kâğıdı elinden attı, ağladı ve oradaki insanları da ağlattı. Kâğıdı tekrar aldı ve şöyle dedi: "Ağlamaktan kendinizi alamıyorsunuz; fakat bu Emirü'l-mü'minin'in yazdığı ahidnâmedir. Bunu size muhakkak okumam gerekir, ağlamayı kesip sessizce dinleyiniz, Allah iyiliğinizi versin." Halk sustu, sonra Rebi' ahidnâmeyi okudu. Ahidnâmede halife şöyle diyordu: "Ben bu ahidnâmeyi sağ olduğum halde, dünya hayatımın son, âhiret hayatımın ilk gününde yazdım. Size selâmet niyaz ediyor ve Allah'dan, benden sonra sizi fitneye düşürmemesini, fırkalara bölmemesini, bir kısmınızla diğer kıs-

(33) Age., IX, 292-293.

(34) Bu kitap H. 8. asrın sonlarında yazılmıştır müellifi bilinmiyor.

(35) Son mısra Mürûcu'z-zeheb'de (II, 245) Allah'ın takdirini engelleyecek bir kâhin veya müneccim var mı? Yoksa sen bundan cahil misin?" şeklindedir.

mınızın azabını arttırmamasını diliyorum. Ey Haşimoğulları! Ve Ey Horasanlılar!'' Daha sonra Rebi'; mektupta Mehdî ile ilgili vasiyetlere, halkın ona bîatlarını hatırlatan ve halkı onun idaresini tanımaya ve ona bağlılığa teşvik eden bölümlere başladı. Bu konular metnin sonuna kadar devam ediyordu(36).

O sırada ileri gelenler ve Ehl-i Beyt'in yaşlıları, sonra da bütün halk davet edildi; Rebi' onlardan Mehdî b. Mansur ve ondan sonra geçmek üzere İsâ b. Mûsa için bîat aldı. Bilâhere kumandanları çağırdı ve onlar da bîat ettiler. Müteakiben Mûsa b. Mehdî umûmi meclise çıktı, kalan komutan ve eşraf bîat ettiler. Abbas b. Muhammed ile Muhammed b. Süleyman Mekke'ye gidip, Mekke ve Medine halkı ile hac mevsimi dolaysıyla burada bulunan halkın çoğundan bîat aldılar.

Buradan, Mehdi'ye devlet ricali ve ileri gelenlerin katıldığı özel bîat'ın Mekke'de yapıldığını (el-bey'atü'l-hâssa) bilâhare umûmi bîat'ın da (el'bey'atü'l-amme) Abbasî hanedanı fertleri, ordu komutanları ve diğer devlet adamlarınca Bağdat'da yapıldığını görmekteyiz. Bu olay H. 158 yılının Zilhicce ayının 18'inde cereyan etmiştir.

(36) Taberî, IX, 323-324.

3. MEHDÎ (158-169/775-785)

A. Doğumundan Hilâfetine kadar Mehdî:

Muhammed b. Mansur el- Mehdî H. 126'da Humeyme'de doğdu. Annesi Ervâ, uzun zaman Yemen'e hakim olan Himyerilerden Mansur b. Abdullah el-Himyeri'nin kızıdır. Mehdî, hilâfet sarayında yetişmiş, kültürüyle bizzat babası Mansur ilgilenmiş onu yetiştirmesi için Mufaddal ed-Dabbî'yi görevlendirmiştir. Mufaddal, ona Arapça, emsal-i Arap ve en güzel şiiri öğretmiştir. Bunun üzerine Mehdî, ilim ve edebiyata meyletmiş, eyyam-ı arab ve güzel ahlâk ilkelerini öğrenmeye, tarih ve şiir araştırmalarına koyulmuştur. Böylece güzel şiir söyleyecek seviyede fasih olarak yetişmiş, şiirden ve emsal-i Arap'tan bir çoğunu ezberlemiştir[37].

İbn Tabataba'nın anlattığına göre Mehdî, asîl ve cömertti, dinsiz ve zındıklara karşı şiddetliydi, bunların kökünü kazıma husûsunda kimsenin kınamasına aldırış etmezdi[38]. Devri, siyasî olaylar husûsunda babasının dönemine benzemektedir. Mezâlim Mahkemeleri için her zaman celse tertip ederdi. Mehdî aynı zamanda zekî, fasih, uzak, doğru ve keskin görüşlü, ifade gücü kuvvetli, dili açık, kendisini müslümanların işlerini yüklenmeye ehil kılacak her türlü siyaset sanatını bilen biriydi. Babası ondaki bu özellikleri biliyordu. Onu beğendiği, sevdiği ve nasihatlarından faydalandığı için meclisine girdiğinde gözüyle onu takip ederdi.

Mehdî, babası Mansur hilâfete geçtiği zaman 10 yaşındaydı. 15 yaşına girince babası onu, büyük bir ordunun başında Horasan vâlisi Abdurrahman b. Abdi'l-Cebbar el-Ezdî isyânını bastırmak için gönderdi. Bunun için yola çıkan Mehdî, öncü kuvvetlerin başına en mahir komutan-

---

(37) Hatib el-Bağdadî, Tarihu Bağdad, V. 391.
(38) el-Fahrî, 61.

larından biri olan Hazim b. Huzeyme'yi getirdi. Bilâhare Hazim'i Horasanlılardan oluşan bir ordunun başında gönderdi, böylece Taberistan vâlisi Isbehbez isyânını bastırdı ve kızını esir aldı. Ebû Ca'fer Mansur, Horasan'da peygamberlik iddiasında bulunan Üstaz Sîz fitnesini bastırmak için de oğlu Mehdî'den yardım istemişti. Bunun üzerine onun komutanı Hazim 20.000 asker ile bu asîyi muhasara etti; onu esir aldı, adamlarından da 70.000 kişiyi öldürdü. H. 153'de ise Mansur, oğlu Mehdî'yi hac emirliğine tâyin etti.(39).

Yapılan umûmi bîattan sonra, babasının vefatı münâsebetiyle taziyeleri, kendisinin tahta çıkışı sebebiyle de tebrikleri kabul ettiği sırada Mehdî'nin hilâfetini ilk kutlayan, şâir Ebû Dülâme olmuş ve güzel bir kaside ile taziyede bulunmuştur. Onun lisan-ı hali sanki şöyle diyordu: "Halife öldü, yaşasın yeni halife!" Nitekim bugün de: "Kral öldü, yaşasın yeni kral" diyorlar. İşte onun kasîdesinden bazı beyitler:

Gözlerimden biri, güçlü emirimden dolayı sevinçlidir. Diğeri ise (ölen halifeden dolayı) yaş akıtır. Bazen ağlar bazen güler, iyi bildiğine de sevinir. Merhametli halifenin ölmesi onu üzüyor; en şefkatli olanının onun yerine geçmesi de sevindiriyor. Muhammed ümmetinin kalbi halife, öldü. Ondan sonra yerine geçen size halife oldu. Allah buna halifelik rütbesini ihsan etmiştir. Naim cennetleri de onun için süslenmiştir.

Umûmi bîat tamamlanınca, münâdi "es-Salâtu camiatun" diyerek halkı camiye çağırdı. Mehdî, camide babasının ölümünün omuzlarına yüklemiş olduğu mes'uliyetin büyüklüğünü ifade eden hutbesini irad etti. Babasının ölümünü şu kısa cümlelerle bildirdi: "Emîrülmü'minin bir kuldur, çağrıldı icabet etti; emredildi ve itaat etti."

O anda gözleri yaşla doldu ve şöyle dedi: "Rasûlüllah (s.a.), sevdiklerinden ayrıldığında ağlamıştır. Şüphesiz ben de büyük birinden ayrıldım ve ağır bir yük yüklendim. Emîrülmü'minin'e Allah katında mükâfat verileceğini umarım. Müslümanların hilâfetine de Allahü Teâlâ'-

(39) Taberî, IX, 276, 278, 284.

dan yardım isterim. Sonra gözlerinden yaş akmaya başladı. Babasının ölümüne duyduğu üzüntünün şiddetinden hutbeyi uzatamadı.

B. Mehdî'nin İslâhatı:

Mehdî, hilâfet makamında yaklaşık 10 sene kaldı; bu dönem kendisinden önceki Abbasî halifelerinin devrinde hakim olan şiddet ve baskı dönemi ile Mehdî ve ondan sonra gelenlerin zamanlarının temayüz ettiği itidal safhası kabul edilir. Tarihçiler, onun,babasının müsadere ettiği malları sahiplerine iade ettiğini, hapsettiği Hz. Ali taraftarlarını serbest bırakıp affettiğini ve onlara mal ve para verdiğini, Ziyâd (b. Ebihi) ailesinin nesebini Ebû Bekre'nin nesebine[40] geri çevirdiğini kaydederler[41].

Mehdî, idaresine birbirini takip eden çeşitli ıslahatla başladı. Bu husûsta, babasının kendisine bıraktığı, devlete tam 10 sene yetecek miktardaki dolu bir hazineden yararlandı. Mehdî, aynı zamanda zındıkları, kendisine ve dine karşı ayaklananları yok etmeye de muvaffak oldu.

O, suç ve cürümü büyük olanların dışında hapishanelerdeki bütün tutukluların serbest bırakılmasını emretti. Mekke yolunda konaklamak için binalar (hanlar) yaptırdı, babasının diğer yerlerde yaptırmış olduğu binaları arttırdı; kervanların su ihtiyacını karşılamak için kuyulardan su çekilerek doldurulan havuzlar ve sarnıçlar yaptırdı. Hapistekilere ve cüzzamlılara, onları dilencilikten vazgeçirmek ve hastalıkların yayılmasını önlemek için ücret bağladı. Mescid-i Haram'ı genişletti; ancak Beytullah'ın duvarından Velid b. Abdülmelik'in ismini silip yerine kendi ismini yazdırdı. Yollardaki nişan taşlarını yeniledi, Mekke, Me-

(40) Ebû Bekre, Emevilerin Irak vâlisi ziyâd b. Ebihî'nin ana bir kardeşidir. Taif muhasarasında kaleden makaraya (el-Beretü) bağlı iple sarkıp Rasûlüllah (s.a.)'ın yanına gelerek müslümanlığı kabul edenlerden olduğu için "Ebû Bekre" künyesini almıştır. Rasûlüllah onu azad etti. Ebû Bekre şöyle derdi: "Ben sizin din kardeşiniz ve Rasûlüllah (s.a.)'ın azatlısıyım. İnsanların beni nisbet etmeleri için babam vardır. Ben Nufey b. Muserrih'im. (İbnül-Esîr, Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe, V, 151).

(41) Ziyâd ailesinin neseblerine ircâı hususunda Mehdî'nin Basra vâlisine yazdığı mektubun nüshası için bkz. Taberî, IX, 335-336.

dine ve Yemen arasında posta teşkilâtı kurdu, bu teşkilâta çeşitli yenilik ve güzellik kazandırdı. Vâliler hakkında kendisine bilgi vermeleri için vilâyetlere emin kişiler tâyin etti. Böylece tüm ülkede adâlet hakim oldu ve yurdun her tarafından bolluk ve bereket yaygınlaştı.

Mehdî, şehirleri, özellikle Rusâfe şehrini tahkim etti. Onun zamanında Bağdat, dünyanın ticaret merkezi olurken, musikî, şiir, felsefe ve edebiyat o asrın ayırıcı özellikleri haline geldi. Ka'be'nin örtüleri daha önce üstüste örtülür eskisi altta kalırken Mehdî her sene yeni bir örtü örtme usulünü getirdi; kendisinden sonra gelen halifeler de aynı âdet üzere yürüdüler. Mehdî, sünnete bağlı olmaya gayret gösterirdi; bu sebeple camilerden maksureleri kaldırdı, minberi değiştirerek Peygamber (s.a.)'in minberinin ölçüsünde yaptırdı.

C. Mehdî Zamanındaki Karışıklıklar ve Ayaklanmalar:

Emevî ailesinden Abdullah b. Mervan H. 161 yılında Şam bölgesinde ayaklandı, fakat hezimete uğradı ve hapsedildi; Mehdî sonra onu affetti ve ona bolca para ve erzak verdi. Bir yıl sonra Cezire'de Abdüsselâm b. Hişâm el-Yeşkurî isyân etti, tabileri gittikçe çoğaldı, gücü arttı ve bölgede fesat çıkarmaya başladı; fakat bu da hezimete uğratıldı ve Kinnesrin'de öldürüldü. Diğer taraftan Musul'da Temimoğullarından Yasîn adında bir adam başkaldırdı. Rebia ve Mudar kabileleri yurdunun çoğunu istilâ etti; ama onun isyânı da bastırıldı. H. 168'de Mısır'da Huf (Bilbis yakınlarında) halkı isyân ederek, Mehdî'nin vâlisini öldürdüler. Mehdî, onlarla savaşmak için Fazl b. Salih b. Ali el-Abbasi'yi seçmişti; ancak Fazl Mısır'a Mehdî'nin vefatından sonra ulaştı ve isyâncıları mağlup etti.

Bu isyanların en şiddetli ve en tehlikelisi, zındıkların alevlendirdikleri isyanlardır. Bunların inanç esasları, islâm ve islâmî ilke ve esaslardan uzak olup, haramları mubâh sayan, ictimaî ve ailevî edep ve ahlâkı alaya alan siyasî ve dinî hayatı tehlikeye atan bir nevi fasit demokrasiye dayanmaktaydı.

D. Mehdî'nin Şahsiyeti ve Vefatı:

Mesûdi şöyle der: "Mehdî, gerek halk tabakası, gerekse üst seviyedeki kimselerce sevilirdi. Zira o, dönemini, haksızlık ve zulme uğrayan-

larla ilgilenmek, katli önlemek, korkanlara emniyet sağlamak ve mazluma hakkaniyetle davranmakla açtı. Bağış hususunda elini bol tuttu; kendi zamanında toplamış olduğu vergiler dışında, babasının bırakmış olduğu 600.000.000 dirhem ile 14.000.000 dinarın tümünü harcadı"[42].

Hayâ, affetme, cömertlik ve hilim Mehdî'nin güzel huylarındandı. Nedimlerinin ve sohbet arkadaşlarının nebiz içmelerine müsaade ettiği halde, kendisi içmezdi. Kur'ân-ı Kerîm'den çok etkilenirdi. Mezalim davalarında kadılarla beraber oturumlarda bulunurdu. Adâlet ve mazlumların haklarını iade etme sevgisi o dereceye ulaşmıştı ki, celseye oturduğunda şöyle derdi: "Kadıları huzuruma getiriniz. Zira hak sahiplerine haklarını onlardan utanarak versem kâfidir."

Mes'ûd b. Müsâvir'in söyledikleri de Mehdî'nin adâletini göstermektedir: Mehdî'nin vekili ona zulmetmiş ve arazisini gasbetmişti. Mes'ûd, Mezalim Mahkemesine bakan görevliye geldi ona Mehdî'ye ulaştırılmak üzere bir kâğıt verdi; kâğıt Mehdî'ye ulaştırıldığında yanında kadı da bulunuyordu. Mehdî, onun içeri alınmasını emretti ve ne gibi haksızlığa uğradığını sordu. Mes'ûd, durumu kadıya anlattı ve Mehdî'yi göstererek, "Bu şahıs malımı gasbederek bana zulmetti" dedi. Kadı, "Ey Mü'minlerin Emîri! Sen ne diyorsun?" dedi. Halife, "Malım elimdedir" dedi. İbn Musavir: "Allah kadıya iyilik versin, ona sor ki, bu mal onun eline halifeliğinden önce mi geçti yoksa sonra mı?" Mehdî, "Halife olduktan sonra elime geçti" dedi. Neticede kadı davacının lehine hükmedince Mehdî hâkimin hükmüna boyun eğdi[43].

el-Fahrî yazarı şöyle der: "Denilmiştir ki, Mehdî av partilerinin birinde bir geyiği kovaladı, geyik bir harabenin kapısından içeri girince Mehdî de atıyla arkasından oraya daldı. Bu esnada harabenin kapısına çarptı, beli kırıldı ve anında öldü[44]. Bir başka rivâyete göre ise Mehdî'nin cariyelerinden biri, diğer bir cariyeyi zehirlemek için yemeklerden birine zehir kattı; Mehdî de bilmeyerek o yemekten yedi ve öldü. Bu olay H. 169 yılında meydana gelmiştir.

---

(42) Mürûcuz-zeheb, II, 248-249.
(43) Taberî, IX, 12-14.
(44) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s.163.

4. HÂDÎ (169-170/785-786)

Mûsa Hâdî, kardeşi Harun'dan büyüktü, babası önce onu, ondan sonra halife olmak üzere de Harun'u veliahd tâyin etmiş; ancak sonradan Harun'u öne almak istemişti. Zira Mehdî, Harun'u Hâdî'ye tercih ediyor, annesi Hayzuran da onu daha çok seviyordu. Ne var ki ölüm acele etti ve Mehdî bu düşüncesini gerçekleştiremedi. Harun akıllı bir kimseydi, babasının vefatını duyduğu zaman kardeşine bîat etmede tereddüt etmedi. Hâdî ise hilâfet tahtına çıkmadan önceki günlerinin çoğunu doğu ülkelerinde geçirmişti. Kendisine bîat edildiği zaman Taberistan ve Cürcan'da savaşıyordu.

Mesûdî, Hâdî'yi tavsif ederken şöyle demiştir: "O katı kalpli, kötü ahlâklı, sert ve haşin tabiatlı,dik kafalı, edebiyatı seven büyük bir edip, sert yürekli, cömert bir kimseydi. Arap terbiyesi ile yetişmesi ve günlerinin çoğunu savaş ve gazvelerle geçirmesinin, ahlâk ve edebî üzerinde büyük tesiri olduğundan şüphe etmiyoruz. Onun Hz. Ali taraftarlarını, Emevî, Hâricî ve zındıkları ağır bir şekilde tenkili, bunların çoğunu zan ve şüphe üzerine cezalandırması, kardeşi Harun'u veliahdlikten azletmeye niyetlenmesi ve bağışlardaki israfı tenkid edildiği konulardandır"[45].

A. Hâricî ve Zındıkları Tenkili:

Zındıklara karşı nefreti, Hâdî'ye babasından miras kalmıştı, o bu taifenin kökünü kesmeye çalıştı. Hâdî, babasının bu grubu tenkil etmek, memleketi bunların pislik ve fesatlarından temizlemek husûsunda gevşeklik göstermemesine dair vasiyyetini yerine getirmiştir. Zındıklara ve

---

45 Mürûcu'z-zeheb, II, 255.

Cezire'de ayaklanmış olan Hâricîlere darbe indirme husûsunda gayretini esirgemedi ve onlardan mağlup ettiklerini öldürdü.

Mes'ûdî bize şöyle anlatmaktadır: Hâdî bir gün bahçesinde eşeğe binmiş dolaşıyordu. O sırada adamlarının bir Hâricîyi yakaladıkları haberi geldi. Halife adamın içeri getirilmesini emretti. Hâricî, halifeye yaklaştığı sırada muhafızlardan birinin elinden kılıcı kaptı ve ona saldırarak öldürmek istedi. Bu anda halifenin yanındaki adamlar da korkudan kaçtılar. Ancak Hâdi, cesaretle ve sakin bir şekilde yerinde durdu, nihayet adam kendisine yaklaşınca, "Boynunu vur!" diye bağırdı. Halbuki Hâricî'nin arkasında kimse yoktu, Hâdî sadece onu korkutmak ve kendisinden uzaklaştırmak için böyle söyleyerek aldatmıştı. Bunun üzerine Hâricî tehlikeyi defetmek için arkasına dönmüştü ki, halife tam o sırada üzerine atıldı, onu yere yıkarak elinden kılıcı aldı ve başını kopardı. Bu olaydan sonra Hâdî'nin eşeğe binmediği ve kılıcını yanından hiç ayırmadığı rivâyet edilmiştir.

Hâdî'nin Emevîlere karşı olan kin ve düşmanlığı Hâricîlere ve dinsiz zındıklara karşı olan hoşnutsuzluğundan daha az değildi. Zira, Abbasî ailesinin, Emevîlerden, yüreklerine su serpecek ve kinlerini söndürecek şekilde intikam almadıklarına inandığı için kalbi sükûnet bulmamıştı.[46].

B. Kardeşi Harun'u Veliahdlikten Azletme Teşebbüsü:

Hâdî, dedesi Mansur'un İsâ b. Mûsa'ya yaptıklarını kardeşi Harun'a yapmak istedi ve onu veliahdlikten azledip oğlu Câ'fer'e bîat alma teşebbüsünde bulundu. Saray adamları da kendisini buna teşvik ettiler. Ancak Yahya b. Halid b. Bermek ona karşı çıkarak, oğlu Ca'fer'in yaşının küçüklüğünü, veliahd tâyin ettiği zaman ona verdiği söze riâyet etmesinin gerektiğini ve daha erginlik çağına ermeden hilâfetin ona intikal etmesi durumunda hanedânın idareyi onun elinden alma ihtimalini ortadan kaldırmak için oğlu büyüyünceye kadar bu işi ertelemesini, büyüdüğü takdirde kardeşi Harun'dan oğlunun lehine veliahdlikten vazgeçmesini istemesini tavsiye etti. Yahya el-Bermekî'nin Halife Hâdî'ye söyledikleri şunlardır: "Ey Mü'minlerin Emîrî! Eğer dediğin gibi yapar-

(46) Mürûcu'z-zeheb, VI, 255-256-257.

san halkı yeminlerini bozmaya, ahidlerinde durmamaya itersin, dolayısıyla halk bu gibi şeyleri yapmaya cüretkâr olur. Kardeşin Harun'u veliahd olarak bıraksan, ondan sonra geçmek üzere de oğlun Ca'fer için bîat alsan, bu onun için daha kuvvetli bîat olur." Bu nasihatın tesiriyle Hâdî, görüşünden bir müddet vazgeçti. Daha sonra oğluna karşı sevgisi ve onu kardeşine tercih duyguları ağır bastı, Yahya'yı çağırdı ve kardeşinin veliahdlikten azli meselesini onunla yeniden müzakere etti. Yahya "Ey Mü'minlerin Emîri! Diyelim ki oğlun bülûğ çağına ermemiş küçük bir çocuk olduğu halde kardeşini azledip ona bîat aldın, bir müddet sonra da öldün; bu durumda oğlunun hilâfetinin geçerli olacağı kanaatinde misin? Haşimoğulları ileri gelenleri, buna razı olup, hilâfeti ona teslim ederler mi?" Hâdî: "Hayır!" dedi. Yahya: "Öyle ise uygun bir durum zuhur edinceye kadar bu işi bırak. Babanız Mehdî', Harun için bîat almamış olsaydı dahi, hilâfetin babanın oğullarının elinden çıkmaması için, bizzat senin ona bîat alman gerekirdi" dedi[47]. Ancak Hâdî bu nasihata da aldırış etmediği gibi, Bermekî'yi bir müddet zindana attı ve katline niyetlendi.

Harun'a gelince kardeşinin kendisine yaptığı baskı ve şiddet ve saray erkânının itibarını düşürmek için yaptığı çalışmalardan sonra kardeşinin isteğini kabule meyletti. Ancak Yahya Bermekî, Harun'a ava çıkmak üzere kardeşinden izin alıp uzaklaşmasını tavsiye etti. Hâdî kardeşine izin verdi; fakat Harun uzun zaman gözden kaybolunca, döndürmek için ısrara, onu tahkir husûsunda aşırı gitmeye başladı. Harun uzakta kalma süresini uzatacak özürler bulmaya çalışıyordu, nihayet Hâdî'nin ölümü ve kendisine bîat edildiği haberi geldi. Biz şüphe ile karşılasak bile, bazı tarihçilere göre, kardeşi Harun'u veliahdlikten çıkarma niyeti, annesi Hayzuran'ı Hâdî'yi öldürmek için bazı çalışmalara itmiştir.

Maamafih, Hâdî ile annesi arasındaki şiddetli düşmanlık da dikkatimizi çeken hususlardandır. Ki, bu düşmanlık Hâdî'nin vefatına kadar bütün şiddetiyle sürmüştür. Hattâ bazı tarihçiler, annesinin onu öldürmek için cariyelerinden birkaçını kandırdığı kanaatine varmışlardır.

(47) İbn Tâbatâba, el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultaniyye, s. 180.

Mesele şöyledir: Hayzuran, kocası Mehdî zamanında nüfuz sahibi sözü geçen bir kadındı, devlet işleriyle ilgili emir ve yasaklamalarda bulunurdu; hattâ halk ihtiyaçlarının temini için hey'etler halinde onun kapısına gelir ve onun yardımına başvururlardı.

Kadınlar hususunda aşırı kıskanç olan Hâdî hilâfete gelince, bu durumdan hoşlanmadı ve annesinin bu işlere karışmasını yasakladı. Bunlar İbn Tabâtabâ'nın anlattıklarıdır[48]. Mes'ûdî bu meseleyi daha geniş anlatır ve şöyle der: "Hâdî annesine karşı çok itaatliydi ve yerine getirilmesini istediği her şeyi yapardı[49]. Hayzuran bir gün oğlundan problemini halledemediği birinin işini yerine getirmesini ısrarla istedi, isteği yerine getirilmeyince de kızarak kalktı. Bunun üzerine Hâdî onu tehdit ederek dedi ki: Komutanlarımdan, yakın adamlarımdan veya hizmetçilerimden herhangi birinin senin kapına geldiğini haber alırsam, onun boynunu vurup malına elkoyacağım. İsteyen buna devam etsin! Nedir her gün sabah akşam senin kapına gelip giden bu topluluklar? Meşgûl olacağın bir iğin, sana gerçeği hatırlatacak bir mushafın, ya da seni koruyacak bir evin yok mu? Müslüman veya zimmînin herhangi bir ihtiyacı için sakın ağzını açma[50]. Sonra arkadaşlarına dönerek şöyle dedi: Hangisi daha iyi, annemle benim durumum mu, yoksa sizinle annelerinizin durumu mu?" Onlar, "Bilakis senin ve annenin durumu iyi" dediler. "Peki, hanginiz yabancı erkeklerin, annesi ile ilgili haberleri konuşmasına ve falanın annesi böyle yaptı, filânın annesi böyle, demesine razı olur?" dedi. Arkadaşları "Buna razı olmayız" diye cevap verince; "O halde niçin gelip annemin yaptıklarından bahsediyorsunuz?" dedi. Onlar bunu işitince annesinden uzaklaştılar[51]. İşte bunun içindir ki, biz bu sözlerin, Hayzura'nın kalbini oğlu Hâdî'ye karşı kinle doldurmasına, ona olan hoşnutsuzluğunu arttırmasına, dolayısıyla gizli kin beslemesine şaşmıyoruz. Gerçekten bu tehdidin neticeleri meydana çıktı, halk, istekleri için Hayzuran'ın kapısına gidip gelmekten vazgeçti. Bu durum bazı tarihçileri şu sözü söylemeye kadar sevketmiştir: "Hâdî, annesine

(48) el-Fahrî, s. 172.
(49) Mürûcu'z-zeheb, II, 261.
(50) Taberî X, 23.
(51) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s.173.

zehirli yemek gönderdi. Fakat annesi onu yemeyip kediye yedirdi ve kedi derhal öldü. Yukarıda geçtiği gibi şüphe etsek de eğer bu doğru ise, tarihçilerin "Hâdî'nin ölümü annesinin tertibi sonucu olmuştur" şeklindeki görüşlerini kabul etmek mümkündür.

Bize göre, Hâdî, annesine sahip çıkmak, onun şeref ve şanını korumak ve onu yüceltmek için yaptıklarında haklıdır. Bu, ölüm hastalığında bulunduğu sırada annesine söylediği sözlerden açıkca anlaşılmaktadır. Hastalığı şiddetlenince annesine adam gönderip getirtti ve şöyle dedi: "Ben sana bazı şeyleri de yasakladım. Bunlar meliklik siyasetinin gerekleridir, seni azîz ve şerefli kılan şerîatın değil. Yoksa ben sana karşı âsî değilim; bilâkis seni koruyan ve iyilik eden biriyim[52].

C. Hâdî'nin Ahlâk ve Şahsiyeti-Vefatı:

Hâdî, ihsan ve bağışlarda israfçılığıyla şöhret bulmuştur. Mes'ûdî, şöyle anlatır: "Birgün Hâdî kardeşi Harun'a: "Görüyorum ki, kendi kendine babamızın rüyasının gerçekleşeceğini kuruyorsun[53] ve uzak olduğun, ulaşman imkânsız denecek kadar zor şeyleri umuyorsun" dedi. Harun ona cevaben: "Ey mü'minlerin emîri! Kibirlenen alçaltılır, tevazu sahibi olan yüceltilir, zulmeden de yardımsız kalır. Eğer halifelik benim elime geçerse, senin mahrûm bıraktığın kimselere yardım eder, ilişkiyi kestiğin kimselerle ilgilenirim. Senin oğullarını benimkilerden üstün tutar, kızlarımla evlendiririm. Bununla İmâm Mehdî'nin hakkını edâ etmiş olurum" dedi. Bu tatlı sözler Hâdî'nin gönlünü fethetti ve öfkesini söndürdü, yüz hatlarında sevinç işaretleri belirdi ve kardeşine, "Ey Ebû Ca'fer! Senden bu beklenir. Bana yaklaş." dedi. Harun kalkıp onun elini öptü, sonra yerine dönmek üzere geri gitti. Hâdî: "Yüce şeyh, şerefli Melik! Sen benimle beraber meclisin başından başka bir

(52) Mürûcu'z-zeheb, II, 261.

(53) Rivâyete göre, Mehdî rüyasında bir ağaç dalı Hâdî'ye, bir ağaç dalı da Harun Reşid'e verir. Hâdî'nin dalının sadece üst tarafı birkaç yaprak açar; H. Reşîd'in dalı ise baştan sona kadar yaprak açar. Rüyayı anlatınca yorumcular tarafından şöyle yorumlanır: "Bunlar ikisi de hükümdar olacaklar, ancak Hâdî'nin süresi az, Reşid'in saltanatı ise uzun müddet sürecek, onun zamanı en güzel günler ve onun idaresi en parlak idare olacaktır."

yerde oturmayacaksın'' dedi. Hazine memuruna da harâc zamanı geldiğinde Harun'a 1.500.000 dinar vermesini emretti. Harun çıkmak istediğinde ise bineği halifenin halısına kadar getirildi[54].

Mes'ûdî'nin bize anlattığı şu fıkra, Hâdî'nin bahşiş ve ihsan vermedeki israfına delâlet etmektedir. Olay şöyle olmuştur: Hâdî, Amr b. Ma'dîkerb'in es-Samsâme isimli meşhur kılıcının getirilmesini emretti. Kılıç getirilip önüne kondu, bu defa bir ölçek (mektel)(*) getirilmesini emretti, getirilince içine para doldurdu. Sonra hacibine şairleri çağırmasını söyledi; şâirler içeri girince onlara bu kılıç hakkında şiir söylemelerini emretti. İbn Yâmîn el-Basrî söze başladı ve birkaç beyit söyledi. Hâdi ona: ''Bu kılıç ve mektel senindir'' dedi. O da onları aldı, ölçekteki dinarları şâirlere tevzi etti. Hâdi daha sonra İbn Yamîn'e adam gönderdi ve kılıcı ondan 50.000 dirheme satın aldı.

Hâdî'nin hilâfeti uzun sürmedi, 1 sene 1 ay 22 gün hilâfet'te kaldıktan sonra H. 170 yılı Rebiülevvel ayının çıkmasına 12 gün kala Bağdat'da vefat etti.

İbn Tabâtabâ şöyle der: ''Onun öldüğü gece, bir halifenin öldüğü, bir halifenin tahta çıktığı ve bir halifenin de doğduğu gecedir. Böyle bir gecenin olacağını daha önce söylerlerdi. Ölen halife Hâdî, hilâfet makamına geçen Harun Reşîd, doğan ise Me'mûn'dur[55].

Mes'ûdî, Hâdî'nin ölümü husûsunda şöyle der[56]: ''Hâdî Hadîse şehrine[57] gitmek istedi, ancak orada hastalandı ve döndü hastalığı ağır-

(54) Mürûcu'z-zeheb, II, 262.

(*) Mektel, zenbile benzer 15 sa'lık bir ölçektir. Sa' dört müd'dür, müd, Hicazlılara göre 1 1/3 rıtıldır. Iraklılara göre ise iki rıtıldır.

(56) Mürûcu'z-zeheb, II, 261.

(57) Yakut'un, Mu'cemi'nde anlattığına göre, birkaç şehir binaları yeni yapıldığı için bu ismi (el-Hadîse) almışlardır. Bunlar birkaç yerde vardır. Hadîsetü'l-Musul, Hadisetü'l-Fırat, bunlardandır. Aynı zamanda Dımeşk Gûtası köylerinden birinin adı da el-Hadîse'dir. Buraya Hadisetü Cureş denilir.

laştı, hizmetçilerden başka hiç kimse onun yanına girmeye cesaret edemedi... Deniliyor ki, Hâdî, çok suç işlemiş devlet adamlarından birini huzûruna getirtti ve işlediği suçları ona hatırlattı. Adam ona şöyle dedi: "Ey Emirül-mü'minin! Yüzümü ağartacak bir özür göstermek senin söylediklerini reddetmek olur; söylediklerinizi ikrar etmek ise suçu gerektirir; fakat ben şöyle diyorum: "Eğer ceza vermekte rahat umuyorsan, sıhhate kavuşma yolunda ücreti kısma."

5. HARUN REŞİD (170-193/776-808)

A. Halifeliğine Kadar Harun Reşid:

Harun Reşid, Abbasî halifelerinin en meşhuru kabul edilir. Onun döneminde Bağdat, daha önce ulaşamadığı seviyeye ulaşmış, zamanın ticaret merkezi olmuş, ilim ve edebiyat erbabının Ka'besi haline gelmiştir. Frank Kralı Şarlman ile aralarında siyasî ve dostluk münasebetleri bulunduğu için Harun'un ismi Batı'da da şöhret buldu. Onun şöhretini Batı milletleri arasında daha da yaygınlaştıran sebeplerden biri de "Binbir gece masalları "Elf Leyfe ve Leyle" adındaki kitaptır. Bu eser Avrupa dillerinin büyük bir kısmına tercüme edilmiştir. Hattâ Avrupa ve Amerika'da bu kitabın bulunmadığı özel kütüphane dahi yoktur.

Harun, Rey şehrinde H. 145 yılının Zilhicce ayının çıkmasına üç gün kala dünyaya geldi. Annesi, Yemenli Cureş kabilesine mensup Hayzuran adındaki Ümmü Veled kadındı. Bu kadın geçtiği gibi Hâdî'nin de annesi idi. Mervân b. Ebî Hafsa bu kadın hakkında şöyle demiştir: "Ey Hayzuran! Orada burada derken iki oğlun âlemlerin idarecisi oldu."

Fazl b. Yahya el Bermekî, Harun Reşid'den yedi gün önce doğmuştu. Fazl'ın annesi Reşid'i, Hayzuran da Fazl'ı emzirdi.

Mehdî, Harun'u, Hâdî'den sonra geçmek üzere veliahd tâyin etmişti.Ancak o Harun'daki zekâ ve iktidarı biliyordu, dolayısıyla önceki verdiği sözden dönmeyi düşünerek, kendisinden sonra hilâfete doğrudan Harun'u aday göstermek istedi. Hayzuran da bu hususta ona yardımcı oldu. Zira, o da Harun'u çok seviyor ve onu kardeşi Hâdî'ye tercih ediyordu. Eğer ölümü araya girmeseydi Mehdî, bu işi yapacaktı. Mehdî, Harun'u H. 163 ve 165 yıllarında yaz aylarında Anadolu'da yapılan fetihlerde (es-Saife) görevlendirdi, Harun, oğlu VII. Konstantin'in vasîsi olan İren'i sulh istemeye mecbur etti. Neticede Abbasîlerle Bizanslı-

lar arasında üç yıllık barış antlaşması yapıldı ve Harun'u babası Mağrib'e vâli tâyin etti (sene 164 H.).

Harun Reşid, H.170 yılının Rebiülevvel ayının 14'ünde kardeşi Hâdî'nin vefat ettiği cuma gecesinde hilâfete geçti[58]. Dahili fitnenin, özellikle Musul, İfrikiyye ve Ermeniyye'deki fitnelerin zuhuru, Bermekîlerin devlet yönetimindeki hizmetleri ve İslâm medeniyetinin yücelmesi için geçen emeklerine rağmen Reşid tarafından cezalandırılmaları, Reşid döneminin araştırılması gereken meselelerinin başında gelir.

B. İç Karışıklık ve İsyânlar:

Hicrî 178'de Velid b. Tarif eş-Şeybanî Harun Reşid'e karşı isyân etti, halifenin ordularını birkaç defa yendi ve Nusaybin vâlisini öldürdü. Sonra Ermeniyye ve Azerbaycan üzerine yürüdü, buralarda fitne ve fesat çıkardıktan sonra Cezire'ye döndü (179 H.). Dicle nehrini geçip Hulvan'a ulaştı. Gücü gittikçe arttı ve taraftarları çoğaldı. Üçüncü bölümde geleceği gibi Reşid, bunun üzerine Ravendiyye savaşı kahramanı Maan b. Zaide eş-Şeybânî'nin yeğeni Yezid b. Mezyed eş-Şeybânî'yi gönderdi. Velid, Harun Reşid'in haksızlık ve zulmettiğini ileri sürüyordu. Yezid b. Mezyed eş-Şeybânî ile savaşa çıktığı zaman bu zulüm ve haksızlıkları ortadan kaldırmak için isyân ettiğini ifade eden şu mısrayı söylemiştir: "Ben Tarif oğlu Velid eş-Şeybânî'yim. Yiğit olan ateşimde ısınmaz. Beni yurdumdan çıkaran sizin zulmünüzdür." Velid'in ordusu, kısa sürede hezimete uğradı ve kendisi öldürüldü.

İfrîkiyye'de H. 178-181 (Milâdî 794-797) yılları arasında Berberîler İslâmî yönetimden uzaklaşmaya başlamışlardı, zafer kefesi bazan onların tarafında, bazan da Abbasîlerin tarafında ağır basıyordu. Nihayet Reşid onların üzerine, büyük bir ordunun başında Herseme b. A'yan'ı gönderdi ki, bu ordu onlara son vermeye ve isyân ateşini söndürmeye muvaffak oldu. Bununla beraber, Herseme uzak görüşü ve tecrübesi sayesinde, Berberîlerin tutuşturmuş olduğu düşmanlık ateşi iyice terâküm ettiği için onlara karşı kesin zafer kazanma imkânının olmadığı-

(58) Taberî, X, 47-48; Suyutî, Tarihu'l-hulefâ, s. 188.

nı gördüğünden komutanlıktan çekilmek istedi ve bolluk ve refah yeri olan doğuya döndü. Sonra bu topraklarda, Berberîleri te'dibetmek ve Abbasî topraklarına saldıracak olurlarsa İdrîsilerin karşısına çıkmak maksadıyla Harun Reşid tarafından vâli tâyin edilen İbrahim b. Ağleb tarafından Ağlebîler devleti kuruldu. Fakat çok geçmeden bu devlet, Bağdat'daki Abbasî hilâfetinden ayrılıp bağımsız bir devlet haline geldi; ismen halifeye bağlılığın dışında Abbasî otoritesi buradan tamamen yok olup gitmişti. Bugünkü Tunus şehrinin güney-batısında yer alan Kayravan şehri Ağlebîlerin başkenti olmuştu. H. 296 (908-909) yılında Fatimîler istilâ edinceye kadar bu durum böyle devam etti.

Hicrî 176'da Suriye'de Yemenîlerle Mudarîler arasındaki eski mücadele, sürekli bir harbe dönüştü. Dımeşk iki sene kadar bir süre, bölünme ve iç savaşlar sahası haline geldi. Fakat bu durum, halifenin önem verdiği hususlardan değildi; bilâkis o bu durumdan faydalanacağını düşünüyordu. Zira bu hal, Abbasîlere dost olmadıkları halife tarafından bilinen bu bölge halkını, zayıf düşürmüştü[59]. Bununla beraber, iki grup arasında cereyan eden savaş, on sene sonra yeniden alevlendi, bunun üzerine Reşid bunlara müdahale etmeyi zarurî gördü ve bu çarpışmalara son verdi.

Taberî şöyle der: "Reşid, Mûsa b. Yahya b. Halid el-Bermekî'yi Suriye vâliliğine tâyin etti. Mûsa Suriye halkının arasını bulunca bu sayede azgın fitne de sükûnet buldu[60].

Ali b. İsâ b. Mahan'ın vâli olduğu Horasan bölgesi, Harun Reşid zamanında fitne ve karışıklıkların kaynağı halindeydi. Bu vâli, zulüm, haksızlık ve ahalinin malını gasbtan ibaret olan bir siyaset takibetti. Halife'ye çokca hediye ve hoşuna gidecek mal gönderirdi. Yaptığı muamele ile Horasan büyüklerini muzdarip etmişti. Onlar durumu Reşid'e yazıp yardım istediler. Bunun üzerine Reşid, Ali b. İsâ ile savaşmak için yola çıkmaya karar verdi ve karargâhını Rey'de kurdu.

Ali bu durumu haber alınca Reşid'i önceki hediyelerden daha nefis hediyelerle karşıladı. Aynı hediyelerin benzerini de saray adamlarına da-

(59) Muir, The Caliphate s. 479.
(60) Taberî, X, 60.

ğıttı. Bunun üzerine Reşid onu bağışladı. Sonra Ali yine eski zulüm ve istibdadına döndü ve halifeden yardım isteyenlere işkence husûsunda aşırı gitti.

O zaman şöyle bir olay oldu: Semerkand halkından Rafî b. Leys b. Nasr b. Seyyar adında biri vardı. Bu adam, zengin bir kadını, uzun süre gaib olan kocasından ayırıp evlenmek istiyordu. Bu kadının eski gaib olan kocasından boşanmasını sağlamak için dinden çıkmasını, sonra da tevbe ederek tekrar İslâm'a girmesini istedi ve onunla evlendi. Bu haber Reşid'e ulaşınca, hemen Ali b. İsâ'ya haber gönderip, Rafî ile karısını birbirinden ayırmasını, yaptığı bu işten dolayı da Rafî'ye ceza vermesini emretti. Horasan genel vâlisi ile Semerkand vâlisi Reşid'in emirlerini uygulamaya başladılar; Rafî hapse atıldı. Fakat hapishaneden kaçtı, Ali b. İsâ'nın oğluna gidip yardım istedi, o da babası nezdinde aracı oldu. Bunun üzerine Ali b. İsâ, ona emân erip memleketine gönderdi. Rafî, Semerkant'a varınca intikam için vâliyi öldürdü. Semerkant ve Maverâünnehir halkından bir çok kimse, onun çevresinde toplandı. Bunun üzerine Ali b. İsâ oğlu İsâ'yı onun üzerine gönderdi; fakat Rafî onu da Belh'de öldürdü.

Rivâyete göre Ali b. İsâ vilâyet konağında çok miktarda mal biriktirmişti, halk bu konağa hücum edip konakta ne varsa hepsine el koydu. Bu haber, Reşid'e ulaşınca, Ali b. İsâ'nın halkın hislerini sarsarak müstebit bir idare uyguladığını anladı ve azline karar verdi. Kendi eliyle yazdığı bir mektubu, Herseme b. A'yan'a verip onu Ali b. İsâ'ya gönderdi. Herseme, Ali ve taraftarlarını yakaladı, mallarını müsadere etti ve kendilerini Reşid'e gönderdi. Halk, Herseme'ye kavuştuğu ve Ali'nin zulüm ve işkencesinden kurtulduğu için çok sevindi. Ancak Rafî, bölgede isyânını devam ettirdi ve isyânı bastırılamadı. Bunun üzerine ona karşı savaşmak üzere bizzat Harun Reşid yola çıktı; ancak yolda öldü. Rafî durumunu Me'mun dönemine kadar bu şekilde devam ettirdi[61].

C. Bermekîler:

Bermek, Bermekî ailesinin atası olup, Belh'de ateşgede hizmetçisiydi. Cahiliyye döneminde, Kusayy ve ondan sonra oğullarının Ka'be

(61) Bkz. Taberî, X, 100-108.

hizmetçiliğini yaptığı gibi, Bermek ailesi de bu mabedin hizmetçiliğini yapardı. Bermek ve ailesi, eski fars dini olan Mecûsilik dinine mensuptular. İslâm zuhur edince bazıları müslüman oldu. Bu aileden olan Halid b. Bermek, Abbasî devletinin ilk dönemlerinde şöhret kazandı ve Seffah'la Mansur dönemlerinde vezirlik görevini üstlendi. Harun Reşid, halife olmazdan önce Yahya b. Halid'i kâtip olarak görevlendirdi. Halifenin vezirin görüş ve tedbirine başvurması gibi, devamlı bir şekilde onun istişâresine başvuruyordu. Harun Reşid, hilâfete gelince de Yahya'yı vezir yaptı. Yahya'nın şanı gittikçe yüceldi, şöhreti uzaklara kadar ulaştı, o ve çocukları emellerin kâbesi haline geldi. Halk, problemlerini hallet-mek için uzak yerlerden göç bağlayıp onlara gelip-gidiyordu.Bu hususta İbn Tabataba şöyle der: "Bil ki bu devlet, tarihin alnında bir ak, asrın başında bir taçtır. Onun güzellikleriyle darbımesel getirilir. İhtiyaçların temini için oraya göç bağlanır, ümitler ona yönelir. Dünya ciğerpârelerini onun için bol bol saçmış ve en bol saadetini ona bahşetmiştir. Yahya ve oğulları ise, parlak yıldızlar, taşkın denizler, kükreyen seller ve yağan yağmurlar gibiydi. Onların nezdinde kurulan edebî panayırlar neşeli olurdu. Hürmete lâyık kimselerin mertebeleri onların katında yüksekti. Onların döneminde dünya mamur, memleketin azameti zahirdir. Onlar bağrı yanıkların melcei ve koğulmuşların sığınağı idi[62].

Halid b. Bermek, fazilet ve şeref sahibi, değerli, ihtiyatlı ve uyanık biriydi. Seffah, onu ve çocuklarını kendi yakınları ve güvendiği kimseler içerisine aldı ve bizzat kendisi ona saygı ve hürmet gösterdi. Ama o da bu saygı ve hürmetten dolayı gurura kapılmadı, efendisinin huzurunda samimiyet ve tevâzûdan başka bir şey göstermedi. Vezirlerin gördüğü işleri görmesine rağmen, vezir ismini almaktan sakındı. Zira Ebûl-Abbas Seffah'ın öldürdüğü Ehl-i Beyt'in veziri lâkabını taşıyan Ebû Selemeti'l-Hallâl'ın başına gelenlerin kendi başına da gelmesinden korkuyordu. Çünkü Ebû Seleme'nin başına gelenlerden korkmuş ve bu hali uğursuzluk saymışlardı. Şâirlerden biri şöyle der: "Vezir, Muhammed ailesinin veziridir. O helâk oldu. Sana buğzeden her kişi vezir olsun!"

(62) el-Fahrî, s. 173.

Evet! Halid'in, halifeler katında makamı büyük, kadri yüce idi. Rivâyete göre, bir gün Seffah ona, "Ey Halid! Beni hizmetinde çalıştırmadan bir şeye razı olmadın" der. Halid korkar ve "Nasıl olur ey Emîrülmü'minin, halbuki ben senin kulun ve hizmetçinim!" der. Seffah güler ve şöyle der: "Benim kızım Reyta, senin kızınla aynı yerde uyumaktadır, ben gece kalkıyor, üstlerinin açıldığını görünce tekrar üzerlerini örtüyorum." Bunun üzerine Halid, halifenin elini öptü ve, "Efendi, kölesi ve cariyesi sayesinde ecir kazanır" dedi.

Halid b. Bermek, akıllılığı ve ileri görüşlülüğü ile şöhret bulmuştur. Şu olay bu kanaatin doğruluğunu göstermektedir. Mansur, Bağdat şehrini inşa ettirmeye başladığı esnada şehrin yapımında kullanacağı malzemenin büyük harcamalara yol açtığını gördü. Bazı kimseler, Kisra'nın sarayını yıkıp onun enkazını kullanmasını tavsiye ettiler. Mansur, bu hususta Halid b. Bermek ile istişare etti. Halid, "Ey Emirülmü'minin bunu yapma! Çünkü o saray İslâm'ın üstünlüğünün alâmetidir. İnsanlar onu gördüklerinde, anlarlar ki böyle bir binayı ancak semavî bir güç yıkar. Bunun yanında orası Ali b. Ebî Talib'in namazgâhıdır. Hem orayı yıkmanın zararı faydasından daha çoktur" dedi. Bunun üzerine Mansur ona, "Ey Halid sen Acemliğe temayülünden dolayı buna karşı çıktın" dedi ve sarayın yıkılmasını emretti. Saray yıkılmaya başlandı ve bir gedik açıldı, bu gediğin açılması için yapılan harcama, elde edilen gelirden daha çok olmuştu. Bunun üzerine Mansur, yıkımı durdurdu ve "Halid! Senin görüşüne döndük ve sarayın yıkımını bıraktık" dedi. Halid, "Ey Mü'minlerin Emîri! Şimdi ise halkın, başkalarının yaptığını yıkmaktan dahi aciz olduğunu söylememeleri için, onun yıkılmasını tavsiye ederim" dedi.

Yahya b. Halid el-Bermekî de ilim, edebiyat, fazilet, cömertlik ve şeref bakımından asrının en meşhur adamıydı. O, Abbasî devleti kurulduğu sırada 12 yaşında bulunuyordu. Devletin himayesinde yetişti. Halife Mansur, onu şefkatle büyüttü, sonra 150. H. yılında Azerbaycan'a vâli tâyin etti. Mehdî de onu oğlu Harun'a kâtip ve yardımcı yaptı. Yahya, Bizanslılara karşı savaşmak için Harun'la beraber yaz seferlerine (essaife) çıktı. Harun, batı bölgelerinin vâliliğine gelince bu bölgenin kalkınmasında Yahya ona yardımcı oldu ve ona tam bir sadakat gösterdi.

Hadî, kardeşi Harun'u veliahdlikten azletmek istediği zaman, —yukarıda geçtiği gibi— Yahya onu bu görüşten vazgeçirmeye çalıştı.

İşte bundan dolayı Harun, tahta çıktığı zaman vefakâr ve ihlâslı kâtibini vezirliğe yükseltip, devlet işlerini ona bıraktı ve onun dört oğlu Ca'fer, Fazl, Muhammed ve Mûsa'dan da idarede faydalandı. İbn Tabataba'nın da dediği gibi, Yahya devlet yükünü tam mânâsıyla taşımış, sınırları tahkim etmiş, bozuklukları düzeltmiş, vergileri toplamış, memleketi imâr etmiş, hilâfetin güzelliğini meydana çıkarmış ve memleketin mühim meselelerini halletmiştir. Akıllı, beliğ bir kâtip, kuvvetli bir edîp olup isabetli görüş ve iyi tedbir sahibi, maiyetindekilere hakim işlere karşı dayanıklı, rüzgârla yarışacak kadar kerem ve cömertlik sahibiydi, kısacası her hasleti övülür, halim, iffetli, vakarlı ve heybetli idi"[63].

Yahya'nın çocuklarının en büyüğü olan Fazl da, asrının en değerli kişilerinden sayılır. O, babasının yardımcısı olup, işlerinin büyük bir kısmında babasına vekâlet ederdi. Önce geçtiği gibi Harun Reşid'in annesi Yahya'yı, Yahya'nın annesi de Harun Reşid'i emzirmişti.

Emin doğunca, babası Reşîd onun terbiyesini Fazl'a verdi. Harun Reşid, Hicrî 176 (792 M.) da Fazl'ı Deylem'de ayaklanmış olan Yahya b. Abdullah b. Hasan b. Ali'ye karşı savaşmak üzere görevlendirdi. 178/794'de onu Horasan vâliliğine getirdi. Fazl, burada zuhur etmiş olan fitneyi ortadan kaldırdı, halkına güzel muamele etti; burada camiler yaptırdı, bir sene sonra Bağdat'a döndü.

Rivâyete göre, Muhammed b. İbrahim (b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas), bir gün içinde mücevherat olan çantasını alarak Fazl b. Yahya'nın yanına geldi ve şöyle dedi: "Benim gelirim ihtiyacımdan az oldu, miktarı bir milyon dirheme ulaşan bir borcun altına girdim. Bunu herhangi bir kimseye bildirmekten utanıyorum, her ne kadar alacağım borç karşılığında rehin verecek malım varsa da tacirlerden birinden borç istemek onuruma dokunuyor, Allah ömrünü uzatsın, sevabını bol etsin, senin alış veriş ettiğin tüccarların vardır. Şu rehni onlardan birine verip, bana bu meblağı borç almanı senden rica ediyo-

(63) el-Fahrî, s. 179-180.

rum." Fazl, "Baş üstüne; fakat bu işin olması için bugün benim yanımda kalman gerekir" dedi. Muhammed, onun yanında kaldı, Fazl ondan kendi mühürüyle mühürlenmiş çantasını aldı. Bir milyon dirhem para ile beraber çantayı da Muhammed'in evine onları teslim aldığını imzalayan vekiliyle gönderdi. Muhammed, akşama kadar Fazl'ın evinde kaldı, sonra evine gitti ve bir milyon dirhem para ile birlikte çantasının da evine gönderilmiş olduğunu gördü. Buna çok sevindi. Ertesi gün bu iyiliğe teşekkür etmek için erkenden Fazl'ın yanına gitti. Ancak Fazl'ın Harun Reşid'in evine gittiğini gördü ve oraya gitti. Fazl, Muhammed'in geldiğini haber alınca, başka bir kapıdan çıkıp babasının evine gitti; Muhammed de oraya geldi. Fazl, Muhammed'in buraya da geldiğini öğrenince, bir başka kapıdan çıkıp kendi evine gitti. Bunun üzerine Muhammed arkasından onu takip etti, nihayet Fazl'ın evinde bir araya geldiler. Muhammed, ona teşekkür etti ve: "Senin iyiliğine teşekkür etmek için erkenden geldim" dedi. Fazl da şöye dedi: "Senin durumunu düşündüm ve gördüm ki, sana dün gönderdiğim bir milyon dirhem ile ancak borcunu ödersin, sonra yine ihtiyacın olur ve borç alır, tekrar böyle bir borç altına girersin. Bugün erkenden Emirülmüminin'in yanına gittim, senin durumunu ona arzettim ve senin için yüz milyon dirhem daha aldım. Sen Emirülmüminin'in yanına gelince ben başka bir kapıdan çıktım, babamın evine geldiğinde de aynı şeyi yaptım. Zira para senin evine gitmeden, seninle karşılaşmak istemedim. Şimdi ise para evine gitmiştir." Muhammed ona: "Bu iyiliğinin karşılığını ne ile ödeyeyim? Sana ikram edecek bir şeyim yok; ancak yemin ederim, talak ve itak (eşimi boşamak ve köle azad etmek) üzere and içerim ki senden başka kimsenin kapısında durmayacağım ve senden başkasından bir şey istemeyeceğim" dedi. Sonra Bermekîler iktidardan düşüp de, Fazl b. Rebî vezirliğe gelince Muhammed'in yine ihtiyacı oldu, ona "Keşke Fazl b. Rebî'ye gitsen de ihtiyacını bildirsen" dediler. O, bunu kabul etmedi ve yeminine sadık kaldı, ölünceye kadar kimsenin yanına gitmedi ve kimsenin kapısını çalmadı[64].

Cafer b. Yahya'ya gelince, o da, fesahat, zekâ, hilim ve cömertlikle

(64) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 185-186. Bkz. Cehşiyarî, Kitabu'l-Vuzerâ ve'l küttâb s. 212 vd.

şöhret bulmuştu. Yumuşak huylu olduğu için Harun Reşid onu daha çok sever, sert tabiatlı kardeşi Fazl'a tercih ederdi. Bundan dolayı, Fazl'dan kurtulmaya çalıştı. Hattâ söylendiğine göre bir gün Harun Reşid, Yahya'ya, "Ey babacığım! Neden halk Fazl'ı "Küçük Vezir" diye adlandırıyor da Ca'fer'e böyle bir isim vermiyor?" dedi. Yahya, "Çünkü o benim halefim olacak" diye cevap verdi. Harun Reşid, "Fazl'ın yaptığı görevler cinsinden Ca'fer'e de ver" dedi. Yahya, "Sana hizmet etmek ve seninle işret onu bundan alıkoymaktadır" diye cevap verdi. Dolayısıyla, Yahya, Reşid'in ev işlerini Ca'fer'e verdi, bu yüzden o da "Küçük Vezir" diye isimlendirildi.

Ancak Harun Reşid, çok sevip değer verdiği Ca'fer'i, kardeşi Fazl'a tercih ediyordu. Bunun için "Divanu'l-hatem'in Fazl'dan alınıp Ca'fer'e devredilmesini isteyerek durumun Yahya tarafından oğlu Fazl'a tebliğini emretti. Bunun üzerine Yahya, oğluna şöyle yazdı:

"Emirülmü'minin, Allah şanını yüceltsin, mührü, sağ elimden sol elime geçirmemi emretti." Fazl şu karşılığı verdi: "Halife'nin kardeşimle ilgili emirlerini, öğrendim. Ne bendeki devlet ona intikal etmiş, ne de benim kaybettiğim rütbe ona yar olmuş değildir." Bu sözleri duyan Ca'fer: "Bravo kardeşime! Ne kadar akıllı, her yönüyle fazilet timsali! Ne kadar zekî ve beliğ uslûp sahibi" dedi.

Reşid'in, Ca'fer'i tercihi sadece anlattıklarımıza münhasır değildir. Nitekim onu H. 176 yılında Mısır vâliliğine getirmiş, 186 yılında da zuhur eden fitne ve isyânları bastırmak için Şam bölgesine göndermiştir. Bunun üzerine Cá'fer, anarşi sebeplerini ortadan kaldırıp sükûneti sağlamış bu başarıyla Reşid nezdindeki yerini daha da güçlendirmiştir. Kendisi aynı yıl Horasan vâliliğine, bilâhare de başkomutanlığa getirildi.

Ca'fer'in, Harun Reşid nezdindeki değerinin yüksekliğini ve Abbasî devletinde tuttuğu mevkiin önemini, aşağıdaki olay açıkça göstermektedir. Ca'fer bir gün içki içmek için bir toplantı tertip etti, fakat halktan gizli tutulmasını istedi, kendileriyle ülfet ettiği nedimlerini çağırdı, onlarla beraber oturdu. Meclis hazırlanmış ve renkli elbiselerini giymişlerdi. Araplar içki ve oyun meclislerinde oturduklarında kırmızı, sarı ve yeşil elbiseler giyerlerdi. Ca'fer b. Yahya, nedimlerinden içki

meclisine geç kalmış olan Abdülmelik b. Salih'ten başka hiç kimsenin içeri girmesine izin vermemesi için hacibe emir vermişti. Sonra içki içmeye başladılar, kadehler doldu boşaldı ve udlar dile geldi. Halifenin akrabalarından Abdülmelik b. Salih (b. Abdullah b. Ali b. Abbas) adında biri vardı ki, bu şahıs vakarlı, dindar ve haşmetli idi. Harun Reşid ondan kendisine nedim olmasını istemiş, fakat o kabul etmemişti. Tesadüfen bu Abdülmelik b. Salih, Ca'fer ve arkadaşları işrete devam ederken bazı ihtiyaçlarını Yahya b. Ca'fer el-Bermekî'ye bildirmek için onun kapısına çıka geldi. Hacib (kapıcı) isim benzerliği sebebiyle, Ca'fer b. Yahya'nın içeri girmesine müsaade ettiği ve ondan başka kimseyi içeriye almamasını emrettiği Abdülmelik b. Salih'in bu zat olduğunu sanarak içeri girmesine müsaade etti. Bunun üzerine Abdülmelik, Ca'fer b. Yahya'nın yanına girdi. Ca'fer, onu görünce utancından nerede ise aklı başından gidecekti ve isim benzerliğinden dolayı Hacib'in meseleyi karıştırdığını anladı. Öte yandan Abdülmelik b. Salih de, meseleyi kavramıştı. Ca'fer b. Yahya'nın yüzü utancından kızarıp bozardı; fakat Abdülmelik neşe ve sevinç alâmetleri gösterdi ve: "Üzülmeyiniz! Bana da bu boyalı elbiselerinizden getiriniz" dedi. Bunun üzerine ona da renkli bir gömlek getirildi, gömleği giydi ve oturup Ca'fer b. Yahya ile lâtife yapmaya, şakalaşmaya başladı ve: "İçtiğinizden bize de içiriniz" dedi. Onlar şarap verdiler ve içti. Bunun üzerine; "Bize iyi davranınız, şarabı çok içmek adetimiz değildir" dedi. Sonra Ca'fer'in utanması gidip tutukluğu açılıncaya kadar onlarla şakalaşmaya devam etti. Ca'fer bu duruma çok sevindi ve Abdülmelik'e; "İhtiyacın nedir?" diye sordu. Abdülmelik, "Allah iyiliğini versin üç ihtiyaçtan dolayı geldim. Bu hususlarda halife ile görüşmeni istiyorum. Birincisi: Bir milyon dirheme ulaşan bir borcum var, bunun ödenmesini istiyorum. İkincisi: Oğluma, onun değerini yüceltecek bir vâlilik istiyorum. Üçüncüsü: Oğlumu halife'nin kızıyla evlendirmeni istiyorum. Zira o kız oğlumun amcasının kızıdır ve oğlum ona denktir, dedi. Bunun üzerine Ca'fer b. Yahya: "Allah bu üç ihtiyacını yerine getirdi: Para şu anda evine götürülecek, oğlunu da Mısır vilâyetine vâli tâyin ettim. Oğlunu evlendirme işine gelince, onu şu kadar mehir karşılığında Efendimiz Emirülmü'minîn'in falan kızıyla evlendirdim, sen mutmain olarak dön" dedi[65].

(65) İbn Tabâtabâ, age., 187-188.

Ca'fer, bunu ancak, Harun Reşid nezdinde kendisine aşırı derecede güvendiği için yapmıştı. Gerçekten, Abdülmelik evine döndüğünde istediği malın kendisinden önce evine gelmiş olduğunu gördü. Ertesi gün Ca'fer, Harun Reşid'in yanına geldi ve cereyan eden olayı ona bildirdi. Halife onun tasarruflarını kabul etti, o huzurundan çıkmadan Abdülmelik'in oğlunun Mısır valiliğine tâyin edildiğine dâir ferman yazıldı ve kızının Abdülmelik'in oğluna nikâhı akdedildi.

Mûsa'ya gelince, değerli, olgun ve tecrübeli bir komutan olduğu gibi, Yahya el-Bermekî'nin oğullarının en kuvvetlisiydi. Harun Reşid, H. 176 yılında onu Şam bölgesine vâli tâyin etti. Mûsa, bölgenin işlerini düzene koydu ve onun sayesinde bölge sükûnete kavuştu. Ancak Horasan vâlisi Ali b. İsâ, Harun Reşid nezdinde onun başını derde soktu, bölgedeki karışıklıkları ve hilâfete karşı isyânı tahrik ettiği töhmetiyle ona iftira etti. Mûsa'nın halife'ye olan borcundan dolayı gizlenmesi de o zamana rastladı. Bu sebeple, jurnallerin doğruluklarına dair Harun Reşid'in inancı kuvvetlendi. Halife'nin emri üzerine Mûsa Kûfe'de hapsedildi; ancak annesinin aracı olması ve babasının kefâletiyle serbest bırakıldı, sonra da halife onu affedip görevden azletti. Muhammed b. Yahya da değerli ve derin himmet sahibi idi, ancak kardeşleri derecesinde şöhreti yoktu.

Bunlardan Harun Reşid devrinde onun güvenip itimat ettiği ve devlet işlerini uhdelerine terkettiği Bermekî ailesinin durumunun ne derece önem kazandığını anlayabiliriz. Dolayısıyla halkın onlara temâyülüne ve onları övme hususunda güzel kasîdeler, darbımesel haline gelmiş olan cömertlikleri ve âli cenaplıkları hakkında şarkılar nazmettirmelerine şaşmıyoruz.

Rivâyete göre, Harun Reşid, beraberinde Yahya b. Halid b. Bermek ve onun iki oğlu Fazl ve Ca'fer olduğu halde hacca gitti. Medine-i Münevvere'ye geldiklerinde Reşid, Yahya ile beraber oturup halka atiyyeler verdi. Reşid'in oğlu Emîn, Fazl ile diğer oğlu Memûn da Ca'fer ile oturup halka ihsan ve bahşişler verdiler. Bu atiyyelerin çokluğu darbı me-

sel haline geldi, hattâ halk bu yıla "üç atiyye yılı" diye isim verdi.

Yahya'nın cömertliği ve keremi o dereceye ulaşmıştı ki, bineğe bindiğinde, herbirinde 200 dirhem bulunan keseler hazırlar, onları yolunda durup kendisinden yardım isteyenlere verirdi. Bunun içindir ki, jurnalcilerin ve kötü ahlâklı vâlilerin, azametlerinin son noktasına ve izzetlerinin zirvesine ulaşmış olan Bermekîleri belâya düşürmek için sebepler aramasına, hakîr ve şerefsiz kimselerin onlara yönelmesine şaşmıyoruz.

D. Harun Reşid'in Şahsiyeti ve Ahlâkı- Vefatı:

Harun Reşid, beyaz tenli, uzun boylu, etine dolgun ve yakışıklıydı.[66]. Ibn Tabataba'nın da dediği gibi, Reşid'in devleti, "devletlerin en güzeli, en vakarlısı, en parlak olanı, en hayırlısı ve alan bakımından en genişlerindendi." Harun Reşid, dünyanın büyük bir kısmına hükmetmiştir. Onun kapısında toplanmış olan âlimler, şâirler, fakihler, kurrâ, kadılar, yazarlar, nedimler ve şarkıcılar ondan başka hiç bir halife'nin kapısında toplanmamıştır. Bunların herbirine bolca ikramda bulunur ve onları en yüce derecelere yükseltirdi. Kendisi faziletli bir şâir, iyi bir haber, eser ve şiir rivâyetçisiydi. Zevk-i selîm ve meselelere sağlam bir teşhis gücüne sahipti, avam ve havas nezdinde heybetliydi"[67].

Harun Reşid, en iyi, en fasih, en bilgili ve en değerli halifelerdendi. Birkaç sene hariç hilâfeti müddetince sırayla bir sene hacca bir sene savaşa giderdi. Günde 100 rekât namaz kılardı. Yaya olarak hacca gitmiştir ki, ondan başka hiçbir halife yaya olarak hacca gitmemiştir. Hacca gittiğ zaman, fakihler ve onların çocuklarından yüzbin kişi onunla beraber haccederdi. Hacca gitmediği zaman bol nafaka ve güzel elbiselerle 300 kişiye hac yaptırırdı. Mal harcama dışında bütün fiillerinde Mansur'a benzerdi. Para harcama hususunda ondan daha cömert bir halife görülmemiştir. Onun nezdinde, kendisine ihsan edilmesi gereken hiç bir kimsenin ihsanı zayi olmaz ve ertelenmezdi. Şiiri ve şâirleri severdi, edebiyatçı ve fıkıhçılara temâyülü vardı, dinde riyâkarlıktan nefret ederdi.

(66) Hatip Bağdâdı, Tarîhu Bağdat, XIV, 5.
(67) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 177-178.

Esmaî şöyle der: "Reşid bir yemek hazırlatıp meclisini süsletti. Ebu'l-Atâhiyye'yi getirtti ve ona şöyle dedi: "Bu dünya nimetlerinden sahip bulunduklarımızı bize anlat." Ebu'l Atâhiyye de şöyle dedi: "Sana nasip olan bu nimetler içinde yüksek sarayların gölgesinde selâmetle yaşa!" Reşîd: "Güzel söyledin... Sonra?" dedi, Ebu'l-Atâhiyye: "Göğüslerin hırıltıları arasında ruhlar çıktığı zaman, işte o anda sadece bir aldanma içerisinde olduğunu kesin olarak anlarsın" dedi.

Bunun üzerine Harun Reşid ağladı. Fazl b. Yahya: "Emirülmü'minin sana adam gönderdi ki, onu sevindiresin, sen ise onu üzdün! dedi. Harun Reşid: "Onu bırak şüphesiz o bizi körlük içinde gördü de daha fazla bu durumda kalmamızı istemedi" dedi.

Harun Reşid, âlimlere iyi muamelesiyle şöhret bulmuştur. Zamanının âlimlerinden ama Ebû Muâviye ed-Darîr şöyle der: "Bir gün Harun Reşid ile beraber yemek yedim. Yemek sonrası bir adam elime su dökmüştü. Halife, bana: "Ey Ebû Muâviye! Eline su dökenin kim olduğunu biliyor musun?" dedi. Ben "Hayır ey Emirü'l-mü'minin! dedim. Bunun üzerine "Ben idim." dedi. Ben de: "Sen bunu ilmi yüceltmek için yapıyorsun" dedim. "Evet!" dedi[68].

Hâtib Bağdâdî şöyle der:

Hiçbir kimse için bir araya toplanmayan meşhurlar Harun Reşid için bir araya gelmiştir: Onun vezirleri cömertlik ve keremde benzerleri görülmemiş Bermekîlerdi. Kadısı Ebû Yûsuf, şâiri ise, Mervân b. Ebî Hafsa idi ki bu şâir o dönemde, Cerir'in kendi zamanında tuttuğu mevkiyi işgal ediyordu. Harun Reşid'in nedimi, babasının amcası Abbasî dâvetini tanzim ederek devletin temellerini atan Muhammed b. Ali'nin oğlu Abbas'tı. Başmabeyincisi insanların en akıllısı ve azametlisi olan Fazl b. Rebi' idi. Şarkıcısı, sanatında zamanının tek kişisi olan İbrahim el Mevsılî idi. Onun çalgıcısı Zelzel, neycisi Bürsum'du. Eşi Ümmü Ca'fer'di; bu hanım, insanların en hayır severi, her türlü iyiliğe en çok koşanı ve iyilikte en sür'atlı olanıydı. Harem-i Şerif'in suyu kesilince oraya su getirdi, bundan başka birçok iyi işler yapmıştır[69].

(68) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, 175, 176.
(69) Tarihu Bağdat, XIV, 11.

Harun Reşid döneminde, İslâm büyüklerinden İmâm Mâlik b. Enes, Mısırlı fakîh Leys b. Sa'd, Kitâbu'l-Harac'ın sahibi Fakîh Ebû Yûsuf, Arap gramerinin imâmı Sîbeveyh, Şâir Mervân b. Ebî Hafsa, Mısır kadısı Mufaddal b. Fedâle, İsnâaşeriye İmâmiyyesinin yedinci İmâmı olan Mûsa Kâzım ve Şâir Abbas b. Ahnef ölmüşlerdir.[70].

Onun döneminde Bağdat, medeniyet ve ümran alanında yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Burada yüksek köşkler bina edilmiş, gelirler artmıştı. En uzak ülkelerle ticarî ilişkisi vardı. Tarihçiler, Harun Reşid'in, Feremâ'yı takip eden mıntıkadan Akdeniz ile Kızıldeniz'i bir kanalla birleştirmek istediğini; ancak Yahya b. Halid el-Bermekî'nin: "Rumlar, halkı Mescid-i Haram'dan kapar alır ve gemileri Hicaz'a girer!" demesi üzerine bu görüşten vazgeçtiğini bildirmişlerdir[71].

Harun Reşid'in hazineleri vergilerden sağlanan para ve mallarla dolup taşıyordu. Hattâ onun döneminde toprak ürünü olan hubûbat cinsinden alınan aynî vergilerin dışında hazine gelirleri 72.000.000 dinara ulaştı. Harun Reşid sırt üstü yatarak geçen bulutlara bakar ve şöyle derdi: "İstediğiniz yere gidiniz verginiz bana gelecektir"[72]. Sözün özü, Suyûti'nin de dediği gibi [73] "Harun Reşid'in dönemi tümüyle hayırdı, o günler düğün günleri kadar güzeldi."

Harun Reşid, Tus'da, Sinâbâd olarak bilinen bir köyde iken hastalığı şiddetlendi; asker içerisinde Haşimoğullarından kim varsa çağırdı ve onlara üç şeyi vasiyyet etti: " İmâmeti (Hilâfeti) koruyunuz, imâmlarınıza yardımcı olunuz birliğinizi muhafaza ediniz; Muhammed (Emîn) ve Abdullah (Me'mûn)'a dikkat ediniz, bunlardan hangisi diğerine zulmederse onu zulmünden çeviriniz, zulmünden ve ahdini bozmasından dolayı onu kınayınız."

Harun Reşid'in hastalığı şiddetlenince, doktorlar, hastalığını hafifletmeye çalıştılar. Orada bulunan İranlı bir doktora adam gönderip dâvet edildi. Halife'nin idrarının bulunduğu şişe ile beraber idrar konulmuş diğer şişeler doktora gösterildi. Doktor, Harun Reşid'in idrarının bu-

(70) Suyûti, Tarihu'l-hulefâ, s. 190.
(71) Age, s. 189.
(72) Kalkaşandî, Subhu'l-a'şâ, 11, 270.
(73) Tarihu'l-hulefâ, s. 189.

lunduğu şişeyi ona ait olduğunu bilmeksizin inceleyince dedi ki: "Bu idrarın sahibine öleceğini bildiriniz ve vasiyetini yapmasını söyleyiniz; zira bu hastalıktan kurtuluşu mümkün değildir. Bunun üzerine Harun Reşid, ağladı ve şu iki beyiti tekrar tekrar okumaya başladı:

"Doktor tıbbî bilgisi ve ilâcıyla, kaderin önüne geçemiyor. Niçin doktor, geçmişte tedavi ettiği hastalığın benzeri bir hastalıkla ölüyor?"[74].

Harun Reşid, hilâfete sıra ile geçmeleri kaydıyla oğulları Emîn, Me'mûn ve Mu'temen'i veliahd tâyin etti. Bu hususta, kadılar, fakihler ve Hâşimoğullarının ileri gelenlerini şahit olarak bulundurduğu bir ahidnâme yazıp Kâ'be duvarına astı. Sonra H. 193 yılının Cemâziyelahir ayının 4'ünde cumartesi günü vefat etti. Hilâfeti 23 yıl 6 ay sürmüştür, öldüğü sırada 48 yaşından 4 ay almıştı[75].

(74) Mürûcu'z-zeheb, II, 181.
(75) Taberî X, 112.

6. EMÎN (193-198/808-813)

Ebû Abdullah Muhammed el-Emîn 170/876 yılında doğdu. Bu yıl babası Harun Reşid'in hilâfete geçtiği yıldır. Emîn kardeşi Me'mûn'dan 6 ay sonra doğmuştur. Annesi Ümmü Ca'fer Zübeyde, Ca'fer b. Mansûr'un kızıdır. Abbasî halifeleri içinde Emîn'den başka hem babası ve hem de anası Hâşimî olan halife yoktur. Harun Reşid, Tus'ta ölünce onun hizmetçilerinden Recâ, bürde, asa ve yüzüğü Bağdat'ta bulunan Emîn'e getirdi ki, bunlar hilâfet alâmetleridir.

Taberî, Muhammed Emîn'i, şu ibârede vasfetmiştir: "Uzun boylu, alnının iki yanında saçı yok (el-enza'), beyaz tenli idi. Küçük gözlü, karga burunlu, yakışıklı ve iri kemikliydi. İki omuzu arası genişti"[76]. Suyûti de şöyle tanıtır: "Fizyonomi bakımından gençlerin en güzellerindendi, beyaz tenli ve uzun boyluydu. Aşırı derecede güçlü-kuvvetli ve şecaat sahibiydi; bir defasında, bir aslanı eliyle öldürdüğü rivâyet olunur. Fesahat, belâğat, edebiyat ve fazilet sahibiydi; fakat siyaset bilmez, kötü tedbirli, çok müsrif, zayıf görüşlü, ne söylediğini bilmeyen, idareciliğe lâyık olmayan biriydi"[77].

Emîn'in zamanı, fitne ve çalkantılarla doluydu. Kardeşi Me'mûn ile aralarındaki mücadele başladığı sırada, Şam bölgesinde halkı kendisine dâvet eden "süfyânî" olarak maruf Ali b. Abdullah (b. Halid b. Yezid b. Muâviye) liderliğinde isyân alevi tutuşmuştu. Ali, Emîn'ın vâlisini kovduktan sonra Dımeşk ve çevresini işgal etti. Yemenîlerle Mudarîler arasında şiddetli çekişmeler ortaya çıkmasa ve maksadını gerçekleştirmesine engel olmasaydı nerde ise bu ülkede bağımsızlığını elde edecekdi. Emîn bu fitneyi bastırmak için Hüseyin b. Ali (b. İsâ b. Mahan) sonra da Abdullah b. Salih b. Ali el-Abbasî komutasında ordular gön-

(76) Taberî, 209.
(77) Tarihû'l-hulefâ, s. 197.

dermişti. Fakat Bağdat'taki kötü durum bu Süfyânî'ye karşı ciddi bir tedbir almayı engelledi. İşte böylece Şam bölgesi iki sene veya daha fazla bir süre anarşik bir ortam haline geldi. Üstelik Hüseyin b. Ali b. İsâ'nın Horasanlı askerlere meyli Şamlı askerlerin düşmanlığını tahrik etti, dolayısıyla bu kumandan ansızın Bağdat'a dönmek, zorunda kaldı[78].

Suyûtî, İshak el-Mevsilî'den şöyle rivâyet eder: "Kendisinin dışında herhangi bir kimsede bir arada bulunmayan hasletler Emîn'de toplanmıştı: İnsanların en cömerdi, yüz bakımından en güzeli, baba ve anne bakımından halifelerin en şereflisiydi. Edebiyat ve şiirden anlardı. Fakat nefsânî arzularına oyun ve eğlenceye düşkündü. Para bakımından cömert olmakla birlikte, yemek yedirmede çok cimriydi." Ebu'l-Hasen el-Ahmer şöyle der: "Zaman zaman nahivde şâhid gösterilen beyitleri unuturdum da, Emîn onları bana okurdu. Hükümdar çocukları içerisinde onunla Me'mûn'dan daha zekisini görmedim." Emîn güzel şiir söylerdi[79]. Eğlence, oyun ve savurganlığa düşkündü, gezi ve eğlence meclisleri tertip ederdi. Taberî bu hususu şöyle ifade eder:

"Muhammed (Emîn) iktidara gelince, ülkenin her tarafına adamlar gönderip kendisini eğlendirecek oyun eğlence âletleri ve ses sanatçıları araştırıp getirtti ve onlara maaş bağladı. Güzel ve semiz hayvanlar satın almaya, yabanî, yırtıcı hayvan ve kuşlar vb. toplamaya aşırı rağbet gösterdi. Kardeşlerini devlet ricalini ve komutanları mühimsemedi ve onlarla ilişkiyi keserek harem ağaları ve nedimleriyle vakit geçirdi. Hazinedeki para ile kendi yanında bulunan mücevherleri haremağaları, meclis ve sohbet arkadaşları arasında taksimetti. Rakka'da bulunan mücevherat, hazine malları ve silâhları da getirterek onlara verdi. Kasru'l-huld, Hayzuraniyye, Bustanu Mûsa, Kasru Abdeveyh, Kasru'l-Muallâ, Kelvâzâ, Babu'l-Enbar ve diğer bazı yerlerde gezintileri için köşkler, parklar, oyun eğlence ve halvet yerleri yapılmasını emretti. Dicle nehrinde gezip eğlenmek için, herbiri, aslan, fil, kartal, yılan ve kaplan sûretlerinde olmak üzere beş küçük gemi yapılmasını emretti ve bu iş için çok fazla harcamalar yaptı"[80].

(78) Taberî, X, 155.
(79) Tarihu'l-hulefâ, 202.
(80) Taberî, X, 215-216.

Emîn, fazla yaşamamış, hilâfet makamına oturduktan 4 sene, 8 ay 5 gün sonra öldürülmüştür. Bu olay H. 198 yılının Rebîulevvel ayında meydana geldi ki, öldürüldüğü zaman daha 28 yaşındaydı. Emîn, babası Harun Reşid'in kendisinden söz ve ahit alarak yazıp, Ka'be duvarına astığı ahidnâmeye hiyanet ederek, kardeşi Me'mûn'u valiahdlikten uzaklaştırıp oğlu Mûsa'yı veliahdliğe getirmesi sebebiyle kardeşi Me'mûn ile arasında çıkan fitnenin kurbanı olmuştur.Onun dönemi, müslümanları parçalayan, kuvvetlerini zayıflatan ve Abbasîlerin başkenti, ilim ve edebiyatın Kâbesi, ticaret merkezi, İslâm'ın başşehri Bağdat'ın birçok eserini yok eden şiddetli fitne ile temayüz etmiştir.

Emîn öldürülünce Abdullah b. Tahir, onun başını Me'mun'a gönderdi. Artık Me'mûn lehine hava berrâklaşmış, işleri istikrar bulmuştu. Abdullah ülkenin önemli merkezlerine mektup gönderdi, bu mektubun metni şudur:

"Bilesiniz ki azledilen şahıs nesepte ve akrabalıkta Emîrul-mü'minîn ile ortaktı; ancak dinin emirlerinden ayrılması ve müslümanları birleştirici durumdan çıkması sebebiyle, Allah velâyet ve hürmette bu ikisinin arasını ayırmıştır. Yüce Allah, Nûh Peygamberin haberini bize bildirirken şöyle buyurmaktadır: "Şüphesiz ki o (oğlun) senin ailenden değildir, çünkü o salih olmayan bir amel sahibiydi." Allah'a isyân hususunda hiç kimseye itaat edilmez. Allah yolunda giden kimse ile ise ilişki kesilmez. Emîrülmü'minîn'e mektubum şöyledir: Allah azledileni öldürmüş ve ona hıyanetinin cezasını vermiştir. Emîrülmü'minîn'in işini ise sağlamlaştırmış, ona verdiği sözü yerine getirmiş ve sözünde sadık olandan bekleneni vermiştir. Allah, Emîrülmü'minîn ile, koparılmış olan sevgi bağlarını birleştirmiş, dağılmış olan ümmeti toplamış ve yok olmuş olan İslâm esaslarını ihyâ etmiştir"[81].

İbnu'l-Esîr, Emîn'i anlatırken "Emîn'in hayatından kayda değer, güzel gördüğümüz bir şey bulamadık" demekle isâbet etmiştir.

❁

(81) Taberî, X, 214-215.

7. ME'MUN (198-218/813-833)

Abdullah Ebu'l-Abbas el-Me'mun b. Reşid, 170/876 yılında amcası Halife Hâdî'nin öldüğü gece dünyaya geldi. Annesi Meracil adında bir cariyedir. 13 yaşında iken babası kendisini kardeşi Emîn'den sonra halife olmak üzere veliahdliğe tâyin etmiş, Horasan ve buradan Hemedan'a kadar uzanan bölge vâliğini uhdesine vermişti. Babası ölünce, yukarıda da geçtiği gibi kardeşi Emîn ahdine vefâ göstermedi, oğlu Mûsa'yı ondan öne alıp birinci veliahd yapmak istedi. Ancak Me'mun bunu kabul etmedi ve aralarında, 25 Muharrem 198 H. yılında Emîn'in ölümü ile sona eren savaş başladı.

Hilâfet için kendisine Rey'de iken bîat edildi, 204 yılı Safer ayının ortalarında Bağdat'a gelinceye kadar Horasan'da kaldı. İbn Tabâtabâ onu tavsîf ederken şöyle demiştir: "Bil ki , Me'mun halifelerin büyüklerinden ve devlet adamlarının akıllılarındandı. Memleketinde onun birçok icadı vardır. Bu cümleden olarak o, halifeler içinden hikmet ve felsefe ilimleriyle meşgûl olan, kitaplarını temin eden ve Arapça'ya tercüme edilmesini emrederek onları tanıtanların ilkidir. O, Oklides'i inceledi, hikmet ve felsefe ilimlerini mütalaa etti, tıpta söz sahibi oldu; hikmet ehlini kendisine yaklaştırdı. Sevad halkını 50'ye bölmesi de onun icatlarındandır, daha önce bilinen taksim ikiye bölünme tarzındaydı. Halkı, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabule zorlaması da onun başlattığı uygulamalardandır; bu söz onun zamanında meydana çıktı, bu kanaatı reddeden Ahmed b. Hanbel ve diğer âlimler hapse atıldı. Me'mun öleceği zaman bu meseleye sahip çıkmasını kardeşi Mu'tasım'a da vasiyet etti. Mu'tasım iktidara gelince, bu mesele üzerinde durdu ve Ahmed b. Hanbel'e dayak atıldı. Veliahtliğe Abbas oğullarından birini değilde Hz. Ali evlâdından birini (İmâm Ali Rıza'yı) tâyin etmesi, halka Abbasî alâmeti siyah elbiseyi bırakıp Hz. Ali evlâdının alâmeti olan yeşil giymelerini

emretmesi de onun icraatlarındandır. Hz. Ali evlâdı bu yeşil elbiseler için: "Bu cennet elbisesidir" diyorlardı[82].

A. Dahilî Durum:

Me'mun, evvelemirde Hz. Ali evlâdına meyletti, onların sembolü yeşil rengi benimsedi, kızını Ali Rıza'ya verdi ve onu veliahd edindi. Hz. Ali evlâdına izzet ve şeref verdi, bu durum onun Bağdat'a gitmeye karar vermesine kadar devam etti. İleride geleceği gibi, o Bağdat yolunda iken İmâm Ali Rıza öldü. Bununla beraber Me'mun, Abbasîlerin sembolü siyaha dönmekten başka Ali evlâdına karşı takip ettiği siyasetini değiştirmedi. Nitekim 207 yılında Yemen'de Abdurrahman b. Abdullah el-Alevî ayaklanınca isyânını bastırdıktan sonra ona emân verdi ve siyah elbise giydirdi.

203/818-819 yılında Me'mun, Tihame bölgesindeki aşırı gruplara son vermek maksadiyle Muhammed ez-Ziyâdî'yi bu bölgeye vâli tâyin etti. Muhammed, Zebîd şehrini kurdurdu ve müstakil hükümdara benzer bir duruma geldi. Ancak, Abbasîler adına hutbe okur ve onlara vergi öderdi. Onun yerine geçen emîrler de 553/1158 yılına kadar bu şekilde devam ettiler. Böylece bu bölge Abbasî devletinden ayrıldı. Abbasîler döneminde Ziyâdîler devleti, Yemen'de istiklâlini ilân eden ilk devlettir. 1/84/800 yılında Harun Reşid'in, ülkesiyle İdrîsîler devleti arasında bir tampon bölge olarak kurdurmuş olduğu Ağlebîler devletinin durumu da aynıdır. Fatımîlerin son vermesine kadar hüküm süren bu devlet de, büyük bir güç kazanmıştı. Bu iki devlet Abbasî devletinden ayrılmışlardı, bunun sebebi ise Abbasîlerin, Şiîlerin nüfuzunun memleketlerine kadar uzanmasından korkmalarıdır.

Me'mun, Merv'de iken Bağdat halkı isyân etti ve İbrahim b. Mehdî'yi hilâfete getirdi. Me'mun'un Bağdat'a gelişini hissedince ise İbrahim'i azlettiler. İbrahim gizlendi, fakat bilâhare yakalandı, Me'mun onu affedip yakınları arasına aldı. İbrahim, "İbnu Âişe" diye bilinen İmâm İbrahim b. Muhammed b. Abdülvahhap b. İbrahim'in liderliğinde Me'mun'u öldürüp hilâfete İbrahim b. Mehdî'yi getirmek maksadıyla hazırlanmış olan komplonun meydana çıkması sonunda 210 H. yılında tu-

(82) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, 197-198.

tuklandı. Me'mûn, İbnu Âişe'nin üç gün güneşte tutulmasını kamçı ile dövülmesini, sonra da öldürülüp cesedinin asılmasını emretti. Bunu kadın kıyafetine bürünmüş olan İbrahim b. Mehdî'nin yakalanması takip etti. Taberî olayı şöyle anlatır: İbrahim, kadın kılığında peçe örtünmüş olduğu halde iki kadınla birlikte yakalandı. Onu geceleyin siyahî bir bekçi yakaladı. Bekçi onları görünce, "Siz kimsiniz, bu vakitte nereye gidiyorsunuz?" dedi. Anlatıldığına göre İbrahim, bekçinin kendilerini serbest bırakıp bir şey sormaması için parmağında bulunan çok değerli yakut bir yüzüğü bekçiye verdi. Bekçi yüzüğe bakınca onlardan şüphelendi ve "Bu, önemli bir adamın yüzüğüdür" diyerek onları inzibat kumandanına götürdü. Kumandan yüzlerini açmalarını emretti. İbrahim ağırdan alınca, kumandan peçeyi kendisi çekti ve İbrahim'in sakalı meydana çıktı. Zabıta âmiri onu köprü bekçisine gösterdi, bekçi tanıdı, bunun üzerine onu Me'mun'un kapısına götürdü ve durumu Me'mun'a bildirdi. Halife, onun evde saklı tutulmasını emretti, pazar sabahı olunca Haşimoğulları, komutanlar ve askere teşhir için Me'mun'un sarayında oturtuldu. Halkın gelip, nasıl yakalandığını görmeleri için örtünmüş olduğu peçeyi boynuna, bürünmüş olduğu çarşafı da göğsüne astı. Perşembe günü olunca Me'mun, onu Ahmed b. Ebî Halid'in evine nakledip onun yanında hapsetti, sonra da Vasıt'ta Hasan b. Sehl'in yanına giderken onu da kendisiyle beraber götürdü. Söylendiğine göre Hasan b. Sehl, İbrahim'in bağışlanması için şefaatçi olunca Me'mun onu serbest bıraktı. Ancak onu Ahmed b. Ebî Halid'in yanında gönderdi, Halid b. Yahya b. Muaz ile Halid b. Yezid b. Mezyed'i de ikisine muhafız olarak verdi. İbrahim sadece annesi ile aile efradı yanında kaldığında serbest bırakılıyordu. Me'mun'un yanına bu muhafızlar da onunla beraber giderdi. Bir defasında huzuruna çıkarılınca Me'mun, "Gel bakalım İbrahim!" dedi. İbrahim, "Ey Mü'minlerin Emîri! İntikam sahibi kısasla hükmeder, affetmek ise takvaya daha yakındır. Kötülük yapma imkânlarına aldanan kimse, zamanın musîbetlerini kendi aleyhine çevirmiş olur. Allah seni bütün günah sahiplerinden üstün ve onları senin dûnunda kılmıştır. Eğer ceza verirsen bu senin hakkındır, affedersen bu da senin faziletindir." Me'mun, " Affediyorum ey İbrahim" dedi. Bunun üzerine İbrahim tekbir alarak secdeye kapandı. Başka bir rivâyet

de şöyledir: İbrahim saklı iken Me'mun'a bu sözleri ihtiva eden bir mektup yazdı, Me'mun mektubun kenarına şunları yazarak cevap verdi: "Kudret kini giderir, pişmanlık tevbedir, ikisi arasında Allah'ın affı vardır, bu da bizim istediklerimizin en büyüğüdür"[83].

Me'mun zamanında, Nasr b. Şebes isyân etti. O, Emîn taraftarı bir Araptı. Çünkü Emîn, Arap unsurunu temsil ediyor, kardeşi Me'mun'u Arapları bırakıp Horasanlıları tuttuğu için ayıplıyordu. Nasr, komşu şehirleri istilâ etti ve Arapların bir çoğu kendisine tâbi oldu. Tahir b. Hüseyin, Emîn karşısında zafer kazanıp Irak'ı ele geçirince, Me'mun onu Nasr'la savaşmakla görevlendirdi,Hasan b. Sehl'i de Irak'a vâli tâyin etti. Tahir b. Hüseyin'den savaş için harekete geçmesini ve Rakka'yı savaş üssü edinmesini istedi. Fakat Tahir, Nasr'la savaş işini ciddi tutmadı. Çünkü o, kendisini Irak vâliliğinden aldığı için Me'mun'a ve veziri Fazl b. Sehl'e çok kızmıştı. Neticede Nasr b. Şebes orduları, Tahir b. Hüseyin orduları karşısında galip geldiler. Bu arada bir kısım şîîler kendilerinden birini halifeliğe getirmek istediler.Ancak Nasr, bu teklifi kabul etmedi ve şöyle dedi: "Benim gönlüm Abbasoğullarıyladır. Benim onlarla savaşım, sadece Arapları korumak içindir. Çünkü onlar Arap olmayanları Araplardan üstün tutuyorlar." Me'mun Bağdat'a gelince Tahir'i çağırdı ve oğlu Abdullah b. Tahir'i Horasan vâliliğine tâyin etti. Ona, Nasr'la savaşmasını tavsiye ettiği meşhur talimatını yazdı. Abdullah, Nasr'la savaşta başarılı oldu ve onu muhasara etti. Nasr emân dileyince Me'mun güvendiği bir adamını onunla anlaşmak için gönderdi. Ancak o, Me'mun'un huzuruna gelmemek ve onun halısını çiğnememek şartını ileri sürünce halife bunu kabul etmedi. Bunun üzerine yeniden başlayan harp, karşılıklı galibiyet ve mağlubiyetlerle devam etti. Sonunda Nasr emân dilemek zorunda kaldı ve Me'mun'un ordularıyla beş seneye yakın savaştıktan sona, H. 210 senesi Safer ayında Bağdat'a geldi[84].

Bu sırada Zuttlar, Me'mun'un huzurunu kaçırdı. Melez bir kavim olan Zuttlar, Basra yolunu ele geçirerek, Basra ve diğer şehirlerde karışıklık çıkardılar. Hind asıllı Zuttlar "Nur" adıyla anılıyor, İran körfezi

(83) Taberî, X, 270-271.
(84) Taberî, X, 258 vd. (H. 205-210 yılları olayları bahsi).

sahillerinde oturuyorlardı. Emîn ile Me'mun arasında fitne çıkmasını fırsat bildiler ve Basra yolunu ele geçirdiler. Me'mun Bağdat'a dönünce İsâ b. Yezid'i onlarla savaşmak için görevlendirdi (205/820). H. 206 yılında Me'mun, Mâsicur'u, Basra, Kuveru Dicle, Yemâme ve Bahreyn'e vâli tâyin etti ve Zuttlarla savaşmasını istedi. Fakat ne onun, ne de ondan önceki idarecilerin savaşı önemli bir netice vermedi. Me'mun, Nasr b. Şebes'in huzuruna gelmesi hususunda diretince onun Me'mun'a karşı söylediği şu sözler bu başarısızlığı açıkça gösterir: "O (Me'mun) dörtyüz kurbağayı (Zuttlar'ı kasdediyor) bile itaat altına alamıyor." Zuttlar, Mu'tasım zamanına kadar Abbâsîlerle savaşmaya devam ettiler. Mu'tasım 219/834'de onları ortadan kaldırdı.

Mısırlılar H. 210 yılında Me'mun'a isyân ettiler. Bunun üzerine Abdullah b. Tahir bu ayaklanmayı bastırmak için gönderildi. Abdullah, Fustat'ı ele geçirdi ve güvenliği sağladı. Sonra ülkenin işlerini düzeltmeye koyuldu; Amr b. Âs camiine ilâve yaptı. Fakat vâliliği çok sürmedi, tekrar Irak'a döndü. Dönüşünün akabinde karışıklıklar yeniden başgösterdi ve Kıptîler isyân ettiler. Bu arada Emîn'i destekleyen Mısırlı bir grup Arap da isyân etmişti. Me'mun buraya önce kumandan Afşin'i gönderdi, daha sonra bizzat kendisi geldi güven ve huzuru tekrar sağladı.[85].

Öte yandan Hasan b. Sehl, Irak'ın idaresinde fazla başarılı olamadı. Tahir b. Hüseyin'in Irak'tan çıkmasından sonra Fazl b. Sehl'in, Me'mun'u bir köşke kapatıp onu aile fertleri ve kumandanlarıyla görüştürmediği şayi oldu. Bu durum Irak'ta Haşimoğulları ile diğer ileri gelenlerin galeyana gelmesine sebep oldu. Şehirlerde kımıldanmalar başladı, akabinde H. 199 yılında Kûfe dolaylarında Ebu's-Serâya'nın liderliğinde bir ayaklanma başgösterdi. Haşimîlerden biri adına ortaya çıkan Ebu's-Serâya, Hasan b. Sehl ordularını hezimete uğrattı. Bunun üzerine Hasan, kardeşi Fazl b. Sehl'i, Herseme'yi -ona olan şiddetli düşmanlığına rağmen- büyük bir ordunun başında Ebu's-Serâya hareketini bertaraf etmek üzere göndermesi için zorladı. Nihayet Herseme, onu hezimete uğrattı.

(85) el-Makrîzî, Hıtat, II, 492

Herseme, Ebu's-Serâya ayaklanmasını bastırınca, halife onu Şam ve Hicâz vilâyetleri vâliliğine atadı, fakat o, Irak ve Irak'ın batısındaki durumun içyüzünü ve Me'mun'u kuşatan tehlikeyi bizzat bildirmek için halife Me'mun'un yanına Merv'e gitti ve neticeyi almadan bu vazifeyi kabulden kaçındı. Herseme, Horasan'ın merkezi Merv'e varınca Fazl b. Sehl'in, kendisinin geldiğini halifeden gizlemesinden korktu ve geldiğini halifeye duyurmak için davullar çaldırttı. Çok geçmeden halife'nin huzuruna çıktı ve İslâm devletini tehdit eden durumu ona açıkca bildirdi. Ne var ki halife, yaptığı bu işe karşı onu hapse attırdı ve öldürülünceye kadar hapiste kaldı.

Ancak, Herseme'nin öldürülmesi, komutanları kızdırdı ve karışıklık yeniden başladı. İsyâncılar, Herseme taraftarlarını Hasan b. Sehl'e karşı kışkırttılar, önceleri halifeliği kabuldan kaçınan Mansur b. Mehdî'yi kendilerine lider tâyin ettiler.

Ali Rıza'nın veliahdliğe getirilmesi, Abbasî ailesi fertlerini kızdırmıştı. Bu yüzden Me'mun'u halifelikten azlettiklerini ilân ederek, yukarıda geçtiği gibi, İbrahim b. Mehdî'ye halife olarak bîat edip, ona "el-Mubârek" lâkabını verdiler. Irak vâlisi onlara karşı çıktıysa da bu fitneyi bastıramadı. İbrahim b. Mehdî, Bağdat'ta iki yıl müddetle halife olarak kaldı.

Me'mun, Bağdat'taki karışıklıkların ne dereceye vardığını öğrenince, Bağdat'a gitmeye karar verdi. Bağdat yolundayken veziri Fazl b. Sehl'i hileyle öldürttü. Bunun üzerine Fazl'ın taraftarları kendisinden ayrıldı. Halife, Tûs şehrine varınca başka bir hadise, yani veliahd İmâm Ali Rıza'nın vefatı hadisesi vuku buldu. Me'mun, kendisini Abbasîlere şirin göstermek için Ali Rıza'yı öldürmekle itham edilmiştir.

Me'mun Bağdat'a gelince halk, büyük kalabalıklar halinde yollara döküldü. Halifenin ülkesinin başşehrine dönmesi sebebiyle halkın yüzü güldü. Me'mun Bağdat'taki durumu kontrol ve emniyet altına alınca vezirliği Hasan b. Sehl'e verdi ve kızı Buran'la evlenmek istedi. Vezir bu hısımlığı memnuniyetle kabul etti ve kızının düğünü için çok mal harcadı. O kadar ki, bazı tarihçiler evlilik masraflarını 50 milyon dirhem olarak takdir etmişlerdir.

Hasan b. Sehl, hayatının son bulmasına sebep olan hastalığa tutulunca, evine kapandı ve insanlardan uzak durdu. Bunun üzerine Me'-

mun, Ahmed b. Ebî Halid'i vezirliğe getirdi. Ahmed b. Ebî Halid, fasih bir kâtip ve işlerin sonunu görebilen basiretli bir kimse olduğu gibi büyük bir zekâya sahipti. Me'mun, Tahir b. Hüseyin'in Horasan'a vâli tâyin edilmesini onunla istişare etmiş, o da bu görüşü tasvip etmişti. Ne var ki Tahir çok geçmeden halife adına hutbe okunmasını yasakladı ve Tahirîler devletinin temelini attı. Bu sebeple Me'mun vezirini tehdid etti ve bu asîden kurtulmak için bir tedbir almadığı takdirde kendisini öldüreceğini açıkladı. Bunun üzerine vezir, Tahir'e içinde zehir bulunan yiyecek maddelerini hediye olarak gönderdi. Tahir onlardan yer yemez derhal öldü..

Me'mun, Ahmed b. Ebî Halid'den sonra vezirliğe kimi getireceği hususunu Hasan b. Sehl'le istişare etti. O da, Ahmed b. Yusuf ve Ebû Abbad b. Yahya'nın iş başına getirilmesini tavsiye etti ve : "O ikisi halk içinde, Emîrülmü'minîn'in tabiatını en iyi bilen kimselerdir" dedi. Halife: "İkisinden birini seç" dedi. Bunun üzerine o, Ahmed b. Yusuf'u tercih etti ve halife, onu vezirliğe getirdi.

Ahmed b. Yusuf, edebiyatçı ve şâir bir kâtip olup, devlet işlerini ve protokol kaidelerini bilen bir kimseydi. Bir defasında Me'mun, Ahmed'le onun hoşlanmadığı bir adam hakkında istişare etti. Ahmed, o adamın vasıflarını saydı ve iyiliklerini zikreti. Bunun üzerine Me'mun ona: "Ahmet! Onun hakkında kötü düşünmene ve onun da sana düşmanlık beslemesini bilmene rağmen onu övdün" deyince şöyle cevap verdi: "Çünkü ben senin hakkında şâirin dediği gibiyim:

Dost ve düşman hakkında doğru söylemiş olmak bedel olarak kâfidir. Sen beni bir iş için görevlendirdiğin zaman sana doğruyu göstermek, arzularıma uymaktan daha güzel olur."

B. Me'mun'un Şahsiyeti ve Ahlâkı - Vefatı:

Me'mun, kendisini diğer Abbasî halifelerinden ayıran birçok vasıflara sahip bulunuyordu. Afva meyyal oluşu ve intikamdan hoşlanmayışı bu hasletlerindendir. Ondaki bu hasletler için, iki sene kadar hilâfet tahtını işgal etmiş bulunan İbrahim b. Mehdî'yi ve babası Harun Reşid'in vefatından sonra kendisine teslim edilmesini vasiyyet ettiği si-

lahı ve malzemeyi kendisine vermeyen Fazl b. Rebî'yi affetmesinden daha açık bir delil olmaz. Öyle ki, kendisini silah ve malzemeden mahrum bırakmış olan Fazl b. Rebî'den kurtulmak için çalışmamış ve şöyle demiştir: "Öldürmek mi, ben onu öldürmem. Fakat öyle bir yere koyacağım ki, orada söylediğine itaat edilmez ve çağırdığı zaman cevap verilmez." Fazl b. Rebi'nin, Ali b. İsâ ile, kendisinin demir veya gümüş bağ ile bağlanması hususunda münakaşa etmesini ve sonunda gümüş bağla bağlanarak gönderildiğini öğrendikten sonra Me'mun'dan daha âli cenap davranışların beklenebileceği açıktır.

Yine Me'mun, Mısır'da 212 ve 216 yıllarında çıkan ayaklanmayı bastırmak hususunda ve Yahya b. Eksem'le Ebû Dülef'e kızdığı zaman onlara karşı tutumunda görülen katı davranışına rağmen, tarihçi nazarında hüküm kefesinin kendi lehine ağır basmasını sağlayacak olan birçok vasıflara sahipti.

Şüphesiz ki Me'mun, cömertlikte Abbasî halifelerinin hepsinden üstündü. Hasan b. Sehl'in kızı Buran ile evlenirken yaptığı harcamalar buna delildir. Öyle ki Me'mun, Femu's-Sılh'tan[86] dönerken, Femu's-Sılh'ı Hasan b. Sehl'e ikta etmek yanında, İran ve Ahvaz bölgesininharacını da bir sene müddetle ona verdiği gibi ayrıca 10 milyon dirhem verilmesini emretmişti. İbn Tabataba'nın anlattığına göre, Me'mun Şam'a varınca yanındaki parası azaldı. Bu durumu bazı devlet işlerinin idaresine bakan kardeşi Mu'tasım'a dert yandı. Bir hafta geçmeden kardeşi ona tam 30.000.000.000 dirhem verdi. Bunun üzerine Me'mun, kadısı Yahya b. Eksem'e; "Bizi götür de şu parayı görelim" dedi. Me'mun ve ahali dışarı çıktı. Para yükü süslenmiş ve yaldızlanmış vaziyette idi. Sonunda Me'mun: "İnsanlar elleri boş dönerken bizim bu parayla evlerimize dönmemiz muhakkak kötüdür " dedi. Sonra kâtibine yakın adamlarından bir kısmına bir milyon, diğer bir kısmına da bundan da-

(86) Femu's-Sılh, bu isimle tanınan büyük bir su kanalı boyunca uzanan arazidir. Bu kanal, suyunu Vâsıt'ın üst kısmında Dicle nehrinden alır ve bu nehirle, üzerinde birkaç küçük yerleşim merkezi bulunan tepe arasına düşer ki, bu şehirlerden birinde vezir Hasan b. Sehl'in kızı Buran'la Me'mun evlenmiştir. "Femu's-Sılh" tâbiri için Yâkût'un Mu'cemu'l-büldân'ına bakınız.

ha çok verilmesini emretti. Nihayet böylelikle 24.000.000.000 dirhem dağıttı. Sonra geri kalan paranın da orduya ve ordunun ihtiyaçlarına harcanmasını emretti[87].

Me'mun, zekî ve hazır cevap bir kimseydi. Rivâyet edilir ki, kendisi âlimlerle bir meclîste iken bir kadın geldi ve ona şöyle dedi: "Ey Mü'minlerin Emîri! Kerdeşim öldü ve geriye altıyüz dinar bıraktı. Bundan bana bir dinar verdiler." Bunun üzerine Me'mun hesaplamaya başladı. Sonunda kadına şöyle dedi: "Senin payın bu kadardır." Âlimler: "Ey Mü'minlerin Emîri! Bunu nasıl bildin?" deyince şöyle cevap verdi: "Bu adam geriye iki kız bırakmış." Kadın: "Evet" dedi. Me'mun: "Mirasın üçte ikisi olan dörtyüz dinar onlara aittir. Bu adamın bir de annesi vardır. Altıda biri olan yüz dinar da ona düşer. Bir de zevce bırakmıştır; sekizde biri olan yetmişbeş dinar da onundur; Allah aşkına söyle, senin oniki erkek kardeşin var mı?" Kadın: "Evet!" dedi. Me'mun: "ikişer dinar onlara; bir dinar da şana düşer" dedi.

Me'mun'dan hikmet kabilinden oldukça mühim bir çok söz kalmıştır. Onlardan biri şöyledir: "İnsanlar üç kısımdır. Bir kısmı gıda gibidir ki her hâl-u kârda lüzumludurlar. Bir bir kısım da ilâç gibidir; onlara yalnızca hastalık halinde ihtiyaç duyulur. Diğer kısım da vardır ki, dert gibidirler; her durumda onlardan nefret edilir." Me'mun, bizzat kendisi şiirde hüner sahibi olduğu gibi, şâirleri, yakınları arasına alırdı. O kadar ki, devrinde, şiirin kıymeti arttı; şâirler, şarkıcılar ve kelâm âlimleri çoğaldı.

Me'mun, cedel ve münazarada, savunulan fikirler kendi görüşüyle uyuşmasa da, serbest tartışma ve iknâdan yanaydı. Bunun yanında, asker ve kumandanları arasında yaygın olan nifak ve riyâkârlığı kesin olarak önlemek için çalışmıştır.

Me'mun, Bizans devleti topraklarındaki savaşlarının sonuncusunda vefat etti. Esasen kendisi Tarsus şehri kuzeyindeyken humma hastalığına tutulmuştu. Öldüğü zaman 48 yaşındaydı. Kendisinden sonra yerine geçmesi için veliahdliğe kardeşi Mu'tasım'ı tâyin etmişti. Böylece hem ailesi hem de kendisi için iyi bir iş yapmış oldu.

(87) el-Fahrî, s. 179.

8. MU'TASIM (218-227/838-842)

Ebû İshak Muhammed Mu'tasım, H. 178 yılında doğdu. Annesi Mâride adında bir ümmüveled cariye[88] babası ise Harun Reşid'dir. Kardeşi Me'mun zamanında Şam bölgesi ve Mısır vâliliği O'nun uhdesindeydi. Me'mun hastalanınca, orduda geniş bir şöhret kazanmış olan oğlu Abbas'dan vazgeçip halifeliğe Mu'tasım'ı tâyin etti. Muhtemel ki, Me'mun'u buna sevkeden sebep, devleti için çizdiği siyâsetin uygulanmasını garanti edecek kabiliyeti, Mu'tasım'ın cesaret ve ahlâkının sağlamlığında görmüş olmasıdır.

Me'mun kardeşi Mu'tasım'a şu vasiyette bulundu: "Ey Ebû İshak! Yanıma yaklaş ve gördüğünden ibret al. Kur'ân ve İslâm hakkında kardeşinin yolunu tut. Allah, onu sana nasip ederse halifelikte de Allah'ın rızasını dileyen ve Allah'ın ceza ve azabından korkan insanın işi gibi yap. Allah'ın rahmet ve cezasını geciktirmesine güvenip aldanma; ölümün ansızın gelebileceğini hiç unutma. İdâre ettiğin insanların işini sakın ihmal etme. Aman ha aman, idâre ettiğin insanlara ve hele halk tabakasına çok dikkat et; çünkü devlet onlarla ve senin müslümanlara verdiğin taahhüde bağlı kalman ve onların menfaatine çalışmanla ayakta durur. Onlar ve diğer müslümanlar hakkında Allah'tan kork, Allah'tan! Müslümanların menfaatine olan bir işi, muhakkak öne almalı ve şahsî arzularına tercih etmelisin. Zayıfların hakkını, kuvvetlilerden al. Hiçbir işte onları yorma. Aralarındaki taksimatta haktan ayrılma, hakkaniyetle davran. Onları kendine yakın kıl ve onlara güven. Çabuk yanımdan ayrıl; Irak'taki saltanat sarayına koş. Şu anda sahalarında bulunduğun şu insanlara dikkat et ve onlardan hiçbir vakit gafil olma. Hur-

(88) Mes'ûdî bu ismi (Mürûcu'z-zeheb, II, 345) Mâribe şeklinde zikreder. Taberî (c. XI, s. 9) ve Suyûti (s. 222) ise Mâride şeklinde zikretmişlerdir.

remiyye taifesine karşı azimle ve kahramanca savaş. Bu işe para ve silah tedarik et, süvari ve piyadelerden müteşekkil ordular gönder. Eğer savaş uzarsa, beraberindekiler, yardımcıların ve dostlarınla onların üzerine bizzat git, azîmet ve gayretle Allah'ın bu iş sebebiyle vereceği sevabı umarak işe koyul"[89].

Mu'tasım'a, kardeşi Me'mun'un vefat ettiği gün 19 Recep 218 H.'de bîat edildi. Başlangıçta ordu, ona itaati reddedip Me'mun'un oğlu Abbas'ı halifeliğe getirmek istedi. Ancak Abbas babasının vasiyyetine hürmeten, derhal amcasına bîat edince ordu da ona uyup Mu'tasım'a bîat etti[90].

İbn Tabataba Mu'tasım'ı vasfeder ve şöyle der: "O isabetli bir görüşe sahipti. Çok kuvvetliydi, bin rıtl ağırlığındaki yükü omuzlar birkaç adım götürürdü. Şu onbir sebeple kendisine "el-müsmin (sekizci)" adı verilmiştir:

1 — Abbasoğullarının sekizincisidir.
2 — Halifelerin sekizincisidir.
3 — Onsekiz yaşındayken halife olmuştur.
4-5 — Hilâfeti sekiz sene sekiz ay sürmüştür
6 — Kırksekiz yaşındayken vefat etmiştir.
7 — Sekizinci ay olan Şaban ayında doğmuştur.
8-9 — Sekiz erkek ve sekiz kız çocuk bırakmıştır.
10 — Sekiz savaş yapmıştır.
11 — Ölümünde sekiz milyon dirhem bırakmıştır.(91)

A. Mu'tasım Devrinde Karışıklık ve İsyânlar:

Mu'tasım, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ettirmek için zor kullanmak hususunda, böyle bir meselede görüş sahibi olacak bir ilmi olmamakla birlikte kardeşi Me'mun'un vasiyetine uydu. O, bu meseleyi pek bilmediği halde Me'mun'un vasiyetini yerine getiriyordu. Kur'ân'ın mahlûk olmadığını söylemekle tanınmış ilim ve fikir adamlarına eziyeti artırdı. Meselâ Ahmed b. Hanbel'e çok işkence ettirdi ve onu hap-

(89) Taberî, X, 294.
(90) Age., X, 304,
(91) el-Fahrî, 209-210.

se attı. Mu'tezile'nin Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmeyen her âlim ve kadı, kamçılanma veya başka türlü bir işkenceye maruz kaldı.

Mu'tasım'ın Alioğulları karşısındaki siyâseti, Me'mun'u hariç tutacak olursak, kendisinden önceki Abbâsî halifelerinin şiddet politikalarından daha yumuşak değildi. Mes'ûdî'nin anlattığına göre [92] Mu'tasım, Me'mun'un, kızı Ümmü'l-Fazl'la evlendirdiği Ali rıza'nın oğlu Muhammed Cevad'dan kurtulmak istemişti; fakat Muhammed Cevad 219 H.'de Bağdat'a geldikten sonra vefat etti. Bunun üzerine hanımı onu zehirlemekle itham edildi. Muhtemelen Mu'tasım bunu, Muhammed Cevad'ın hilâfeti isteyebileceği vehmiyle yapmıştır. Çünkü, onun çocukları Me'mun'un torunları olmaktadır ve yine Me'mun onun babası Ali Rıza'yı vefatından önce veliahd tâyin etmişti. Bu münasebetle o, hilâfetin babasına sonra da kendine geçmesi gerektiği yorumunu yapabilirdi.

Yine bu sebeple Muhammed b.Kasım (b.Ali b.Ömer b.Ali b.Hüseyin b.Ali), Mu'tasım'a karşı isyân etti. O da Mu'tasım'ın kalbine daha önce Muhammed b.Ali Rıza'nın verdiği korkuyu vermiş ve telâşlandırmıştı. Fakat Muhammed b.Kasım, Mu'tasım'a yakalanmaktan kurtulmak için Kûfe'den Horasan'a kaçtı. Horasan halkının çoğu, ona katıldı ve Abbâsî halifesinin ordularıyla birçok savaşlar yaptı. Nihayet Abdullah b.Tâhir onu Mu'tasım'a götürdü ve Samerrâ'da hapsetti. Halk onun vefatı hususunda ihtilâf ettiler. Bir kısmı onun zehirlenerek öldürüldüğünü söylerken, bazıları, taraftarlarının onu hapisten çıkarıp bilinmeyen herhangi bir yere götürdüğünü söylerler. Diğer bir kısmı da onun diri olup ölmediğini ve beklenen Mehdî (el-Mehdiyyü'l-Muntazar) olduğunu kabul etmişlerdir ki, böyle düşünenlerin çoğu, Kûfe, Taberistan ve Deylem dağları dolaylarında otururlardı.

Mu'tasım zamanında onun karşısına çıkan ve devletin güvenlik ve huzurunu tehdid eden zorluklardan biri Zuttlar adını alan Hind asıllıların ayaklanmasıdır. Zuttlar, Basra yolunu ele geçirip, gemilere ağır vergiler yüklediler. Daha sonra Bağdat'a ihtiyaç ve gıda maddeleri ulaştırılmasına engel oldular.

---

(92) Mürûcu'z-zeheb, II, 348-349.

Mu'tasım, bunlarla savaş için Arap asıllı kumandanlarından Uceyf b. Anbese'yi görevlendirdi. O karargâhını Vâsıt yakınında kurdu, Zuttlara karşı nehirleri kapattı ve onları her taraftan kuşattı. Onlarla dokuz ay savaştı ve neticede onları emân dilemeye mecbur etti. Zuttların mevcudu erkek, kadın ve çocuk olarak 27 bin idi. Hülâsa, Uceyf onları gemilere bindirdi, H.220 senesinin âşûra günü Bağdat'a getirdi. Mu'tasım ve diğer devlet adamları tarafından görüldükten sonra, halifenin emriyle Anadolu'ya sürgün edildiler. Bizanslılar H.241 yılında kendilerini esir edinceye kadar orada kalan Zuttlar, bir yolunu bulup oradan Avrupa'ya geçtiler. Avrupa'da "Gypsies" yahut "en-nûr" adıyla tanınmışlardır. Genellikle şehirlerin dışında ikamet edeler[93]

Mu'tasım'ın Türklerin yardımına başvurmak onları diğerlerinden ayırarak hibe ve ihsanları sadece onlara tahsis etmek politikası neticesinde Araplar Türkleri kıskanmaya ve düşmanlık beslemeye başladılar. Zuttlarla muharebede güzel bir imtihan vermiş, üstü'n başarı göstermiş olan Arap Kumandan Uceyf, Araplara kötü muamele eden Türk Komutanlara karşı ayaklandı; hattâ bizzat Mu'tasım'dan kurtulmaya azmetti. Bu sebeple Abbas b. Me'mun'u amcasına karşı isyân etmek ve onun tahtını istemek hususunda kandırdı. Arap kumandanlar, bu entrika sahasının içine düştüler ve meşhur Ammuriye savaşında müslümanların Bizanslılardan aldığı ganimet mallarının tevzii tamamlandıktan sonra, Mu'tasım, Afşin ve Eşnaş'ı öldürmeye karar verdiler.

Ancak bu komplo haberi Mu'tasım'a ulaştı. Şöyle ki: bir gün şarap Abbas'ın ve onunla birlikte olan komplocuların aklını başında aldı. Sarhoşlukları sebebiyle bu gizli oyunun sırrını Mu'tasım'ı açıkladılar. Bunun üzerine, Mu'tasım, Abbas'a su verilmesine engel oldu. Nihayet Abbas öldü ve Uceyf de peşinden öldürüldü.

Böylelikle Mu'tasım bu ihtilâl teşebbüsünü tatbikata konulamadan hazırlık safhasındayken bastırmış oldu. Fakat Mu'tasım, bu olayın kötü neticesinden kurtulamadı. Bu hadise onu, Türk komutanlarının eline düşürdü. Arap ve İran asıllı komutanları tedricen işbaşından uzaklaştırıp, onları maaş defterinden silmesine sebep oldu. Bu hususta Muir

(93) Taberî, X, 256; Muir, The Caliphate, s.514.

şöyle der: "Bu durumun kötülüğünü arttıran sebeplerden biri de, Türkler'in halifeye bağlılıkta samimi olmayışlarıdır. Onların ruhlarını, saltanatı ele geçirmek arzusu kaplamıştı. Abbasî hilâfet sarayı Samarra'da iken halifeler, Türk kumandanlar elinde bir oyuncak durumuna düşmüşlerdir"[94].

Ammûriye'nin fethi ve tahrip edilmesi, üçüncü bölümde anlatılacak olan Babek el-Hurremî, Mazyar ve Afşin'in başlattıkları ayaklanmalar ve sekizinci bölümde anlatılacak Mu'tasım'ın devletin başşehri yaptığı Samarra'nın kurulması, Mu'tasım devrinin önemli olaylarından diğer bazılarıdır.

Gördüğümüz gibi Mu'tasım'ın Türklere güvenmesi Arapların ruhunda kötü bir tesir icrâ etti. Bu sebeple Şam bölgesinde Ebû Harb el-Müberka' el-Yemanî önderliğinde isyân ettiler. Ebû Harb, Mu'tasım'ın ölümünden az önce, askerlerden birinin kendisi yokken evine girmesi sebebiyle Filistin'de fitne ateşini yakmıştı. Şöyle ki: Ebû Harb evine dönüp askerin evine girdiğini öğrenince, o askeri öldürdü ve öldürülmekten korkup başına bir peçe örterek Ürdün taraflarına kaçtı. Orada, halkı Halife Mu'tasım'a karşı kışkırtmaya başladı. O, kendisinin Emevîlerden olduğunu iddiâ ediyordu. Taraftarları, "işte Süfyânî bu adamdır"[*] dediler. Etrafında bölge ahalisinden bilhassa Yemenlilerden çok kimse toplandı. Bunun üzerine Mu'tasım onun üzerine, yüzbin kişilik bir ordu gönderdi. Ordu komutanı bölgeye ulaşınca, Ebû Harb'i takriben yüzbin kişilik bir ordu ile buldu. Bu yüzden onunla savaşa tutuşmayı hoş görmeyip, karşısında askerini yerleştirdi ve onu oyaladı. Nihayet ziraat ve toprağın işlenmesi vakti geldi. Ebû Harb'in ordusunda bulunan çiftçiler, işlerine, arâzi sahipleri de yerlerine döndüler. Bu sebeple Ebû Harb, az bir askerle kaldı. Dolayısıyla Mu'tasım'ın komutanı, onu yenilgiye uğratarak kendisini esir aldı ve Samarra'ya getirdi[95].

Musul taraflarında da Kürtler, Ca'fer el-Kürdî liderliğinde isyân ettiler. Mu'tasım, Türk kumandanlarından İtah'ı onların üzerine gönderdi. İtah, onlarla savaştı (Muharrem 227 H.) Daha sonra kendi adam-

(94) Muir, age., 517.

(*) Süfyânî, hak bilgi için Mehdilik akidesi bölümüne bk. s.94

(95) Taberî, IX, 6.

larından biri Ca'fer'in üzerine atıldı ve öldürdü. Bu olay, Vâsık'ın hilâfetinin ilk günlerinde olmuştur.

B. Mu'tasım'ın Şahsiyeti:

Mu'tasım, Abbasî devletini şefkat ve iyi idareyle karışık bir istibdatla idare etti. Hattâ Mes'ûdî, kendisini hüsn-i hal ve istikamet sahibi olarak vasfetmiştir.(96).

Mu'tasım, yoksullara ve zayıflara karşı şefkatliydi ve bağışlamayı severdi. Yağmurlu bir günde, güçsüz bir ihtiyarın eşeğinin çamura battığını ve üzerindeki Iraklıların ısıtmada kullandığı bir nevi diken yükünün düştüğünü gördü; hemen eşeği çamurdan çıkardı ve dikenleri alıp onun üzerine yükledi. Sonra ellerini bir gölde yıkadı, adamlarından birine bu ihtiyara dörtbin dirhem verilmesini emrettikten sonra bineğine bindi ve muhafızlarıyla birlikte yola koyuldu.

Muir, Mu'tasım'ın bu olayda yaptığı ile, Bizanslılara karşı zafer kazandığı Ammûriye şehrinde yaptıklarını mukayese ederek yorum yapmış ve şöyle demiştir: "Şüphesiz ki Mu'tasım, nüfusu 200 bine varan ve zenginliği milyonlarla ölçülen güzel bir şehri tahrip etmeyi şeref saymıştır. Bunun yanında, aynı halife eşeği çamura çakılmış olan bir güçsüz ihtiyarı kurtarmak için atından inmiş ve kaftanını kirletmiştir. Ölüm meleği, kendisini çağırdığında acaba bu işlerden hangisini sürur ve gıpta ile anmıştır?"(97).

Mu'tasım, H. 227 senesi 19 Rebîülevvel gecesinde ölümüne sebep olan hastalığa tutuldu. Onun ardından, veziri Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat şöyle ağıt yakmıştır.

."Seni defnettikleri, topraklı ve çamurlu eller senin üzerine silkelendiği sırada şöyle dedim: Git, dünyaya ne güzel bir muhafız,. dîne ne güzel bir yardımcıydın."

(96) Mürûcu'z-zeheb, II, 356.
(97) The Caliphate, s. 519.

9. VÂSIK (227-232/842-847)

Hârun el-Vâsık bi'llah b. Mu'tasım H. 186 yılının Şaban ayında doğdu. Annesi Karâtis adında Rum asıllı bir ümmüveled cariye idi. Vâsık, gençliğinden beri üstün zekâlı, işleri çekip çevirmede basiret sahibi, mahir bir siyasiydi. Babasının itimadını kazandıracak hasletlerin çoğuna sahipti; hatta babası kendi yokluğunda hilâfet merkezini ona teslim edebiliyordu. Nitekim, H. 223 yılında Babek el-Hurremî ile yaptığı harplerde, muzaffer olarak dönen Afşin'i karşılamak için onu yerine vekil tâyin etmiş, Ammuriye'nin fethini de ona tevdi etmiştir.

Mu'tasım, oğlu Vâsık'ı veliahd tâyin etmişti. Vâsık H. 227 yılı Rebiülevel ayında halife oldu. O, sayıları çoğalmış ve devletin yüksek kademelerini işgal etmiş bulunan Türk komutanlara itimad hususunda babasının izinden gitti. Meselâ, idareyi bir Türk olan Eşnas'a devretti ve ona mücevherlerle süslü bir taç giydirdi. Suyûtî bu olayı şöyle yorumlar: "Zannederim ki Vâsık, bir sultanı kendisine vekil tâyin eden ilk halifedir. Babası zamanındaki Türkler çoğalmışlardı"[97].

A. Vâsık Devrinde Dahilî Durum:

Vâsık devrinin ilk günlerinde Dımeşk'te Kaysî Araplar, isyân ettiler ve şehri muhasara altına aldılar. Bunun üzerine Vâsık onlara karşı Recâ b. Eyyûb komutasında bir ordu gönderdi. Recâ, Mercu Rahıt'ta onlara karşı zafer kazandı ve onlardan yaklaşık binbeşyüz kişiyi öldürdü. Geri kalanlar bozguna uğrayıp, dağıldılar. Böylece güvenlik sağlanmış oldu.

---

(98) Târihu'l-hulefâ, s. 226.

Tâberî'nin anlattığına göre; Hicâz taraflarında Benî Süleym ve diğer bedevîler karışıklık çıkardılar ve pazarları yağma ettiler. Birçok kimseyi taciz ettiler, yolları kesip Medine-i Münevvere vâlisinin askerini mağlup ettiler. Bunun üzerine Vâsık, H. 230 senesinin Şaban ayında Türk komutanlardan Büyük Boğa komutasında bir orduyu onların üzerine gönderdi. Büyük Boğa, onlardan elli kadarını öldürdü; bir o kadarını da esir aldı ve içlerinden şer ve fesatla tanınmış olan 1000 kadarını da yakalayıp Medine'de hapsetti. Daha sonra Aden'de Mürreoğullarını itaat altına almak üzere yola çıktı. Bunu fırsat bilen mahkûmlar, hapishaneden firar ederek Medine'de isyân çıkarmak istediler. Ancak Medine halkı, onları kuşatıp son adamına varıncaya kadar öldürdü. Büyük Boğa, Kuzey Arabistan'da emniyeti iyice yerleştirdikten sonra Samarra'ya döndü. Bu bölgenin güneyinde yaşayan Abbâsî hilâfetine düşman kabilelerle, faydasız çeşitli harpler yaptı.

Vâsık, Mu'tezile mezhebini benimsemek husûsunda babası Mu'tasım'ın siyasetini güttü ve dinî görüşlerini halka kabul ettirmekte şiddete başvurdu. Bu durum, kendisi aleyhine bazı düşüncelerin uyanmasına sebep oldu ve Bağdat halkı, ona bir komplo düzenlendi. Ahmed b. Nasr, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen ve Vâsık'a açıkça düşmanlık eden ve onun azlini isteyen kimselerin lideriydi. Ahmed b. Nasr'ın etrafında taraftarlarının ekseriyeti toplandı. Komplolarını gerçekleştirmek için bir gün tâyin ettiler. Suikasdi gerçekleştirecekleri günden önceki günün gecesinde davullar çalacaklardı. Ne var ki, bu suikasdi gerçekleştirmeyi üzerine alan iki adam o gece, içkiyi fazla kaçırdı. Bu yüzden doğu tarafında nöbet tutan grup davullar çalmaya başladığı halde batı tarafta nöbet tutanlar buna karşılık vermedi. Dolayısıyla tehlikesi büyümeden komplo ortaya çıktı. Ahmed b. Nasr ve adamları yakalanıp hilâfet merkezi olan Samarra'da bulunan Vâsık'ın yanına götürüldüler. Vâsık onlarla bir münazara meclisi akdetti. Kargaşalık çıkarmak ve kibirlenerek hilâfete karşı çıkmak meselesi ortaya atıldı. Halife, Ahmed b. Nasr'la halk'ul-Kur'ân meselesinde münazaraya tutuştu ve ona şöyle dedi:

"Ey Ahmed! Kur'ân hakkında ne diyorsun?" O, "Allah'ın kelâmıdır" diye cevap verdi. Halife: "O mahlûk mudur?" dedi. O, "Allah'ın kelâmıdır" dedi. Halife: "O halde, Rabb'in hakkında ne diyor-

sun, kıyâmet günü onu görecek misin?" dedi. Ahmed şu cevabı verdi: "Ey Mü'minlerin Emîri, Rasûlüllah (s.a.)'dan rivâyet edilen haberlere göre, o şöyle buyurmuştur: Siz kıyâmet günü Rabb'inizi, ay'ı gördüğünüz gibi göreceksiniz. Onu görmekte izdihama uğramayacaksınız. İşte biz bu haber üzereyiz." Bunun üzerine Vâsık, etrafındakilere: "Bu adam hakkında ne diyorsunuz?" dedi. Kadi Abdurrahman b. İshak: "Kanının akıtılması helâl oldu" dedi. Bir başkası: "Ey Mü'minlerin Emîri! Bir kâfirden, kendisinde bir bunaklık veya aklî değişiklik bulunabilir diye, tevbe etmesi istenir" dedi. Ancak Vâsık "Ahmed b. Nasr'ın yanına gittiğimi gördüğünüzde benimle beraber kimse gelmesin. Çünkü ben ona attığım adımlardan sevap umuyorum" dedi ve, kılıcının şöhreti yayılmış Arap süvarisi Amr b. Ma'dîkerib ez-Zebîdî'nin kılıcını istedi. Mezkur kılıç Abbasî halifesi Hâdi'ye hediye edilmiş, halefleri de ondan miras yoluyla devralmışlardı. Vâsık, Ahmed'in boynuna ve başına kılıçla vurdu. Yakınlarından biri de onun boynunu kesti, başını kopardı. Cesedi Bağdat'a götürüldü ve birkaç gün Batı yakasında, birkaç gün de Doğu yakasında asılarak teşhir edildi. Kulağına bir kâğıt asılmıştı ki, kâğıtta şöyle yazılıydı: "Bu, kâfir, müşrik ve sapık Ahmed b. Nasr'ın başıdır. O, Allah'ın, Mü'minlerin Emîri, Harun el-Vâsık Billâh eliyle öldürdüğü kimselerdendir. Vâsık, ona karşı halku'l-Kur'ân'ı isbat ve teşbîhi nefy husûsunda delîl getirip ona tevbe teklif ettikten ve Hakk'a dönme imkânı verdikten sonra öldürdü. Fakat o, inat ve kanâatını açıkça söylemekte diretti. Cehennemine ve acıklı cezasına çabuk ulaştıran Allah'a hamdolsun..."[99].

Bölge vâlileri, Vâsık devrinde büyük bir nüfuz elde etmişlerdi. Meselâ, Abdullah b. Tâhir b. Hüseyin, Horasan, Taberistan ve Kirman vilâyetlerinin işlerini idare ediyordu. Vâsık, Cezîre, Şam bölgesi, Mısır ve Kuzey Afrika işlerini Türk asıllı Eşnas'a verdi. Eşnas da bu merkezlere bizzat kendisi vâliler tâyin etti. Bu vâliler, idarelerindeki eyâletleri hilâfet merkezi olan Samarra'da oturarak merkezden idare ettiler.

(99) Taberî, XI, 17-18.

Zaaf ve tahakküm, Vâsık yönetimini şâibeli hale getirmiştir. Bu cümleden olarak bir gece Vâsık, meclisinde bulunanlardan birinden dedesi Harun Reşid zamanında, Bermekîlerin mallarını nasıl aldığını öğrenince, "Vallahi, dedem doğru yapmış. Âciz ancak müstebid davranmayanlardır" dedi. Bu hadise üzerinden bir hafta geçmemişti ki, kâtiplerini cezalandırdı ve onların her birinden 14 bin ile bir milyon dinar arasında değişen para aldı. Buradan, bu devirde devlet adamları arasındaki rüşvet ve fesadın yaygınlığının derecesine vakıf olabiliriz[100].

Mes'ûdî şöyle der: "Ahmed b. Ebî Düâd el-Mu'tezilî ve vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat, Vâsık üzerinde o derece nüfuz sahibi olmuşlardır ki, Vâsık onların görüşünü almadan hiçbir karar veremez hale gelmişti[101]. Vâsık devlet idaresini bu iki kişinin uhdesine bıraktı. Yine Mes'ûdî, bir A'râbî'nin Vâsık devri adamlarını vasfedişini zikreder ve şöyle der: "Ebû Temmam Habîb b. Evs et-Tâî el-Câsimî (Dımeşk ile Ürdün arasında bulunan el-Câbiye'ye birkaç mil uzaklıktaki Câsim'e nisbetle bu sıfatı alır) şunu zikretti: Vâsık devrinde Samerra'ya müteveccihen yola çıktım. Şehre yaklaşınca bir bedevî Arap karşıma çıktı. Askerin durumunu ondan öğrenmek istedim ve "Kimlerdensin?" dedim. "Âmiroğullarındanım" karşılığını verdi. "Emîrü'l Mü'minîn'in askeri hakkında neler biliyorsun?" dedim. "Dünyaya, onu bilen hakim olur!"(*) dedi. "Emîrü'l Mü'minîn hakkında fikrin nedir?" diye sorunca, "Allah'a güvendi ve Allah ona yetti. Uzak yerleri hükmü altına aldı. Belâların belini kırdı ve canilerden yüz çevirdi" dedi. "Ahmed b. Ebî Düâd hakkında ne dersin?" deyince, "Yontulmayan bir kaya, nüfuz edilmeyen bir dağ. Hançerler onun için bilenir, tuzaklar onun için kurulur. Hattâ tehlikeye düştüğü söylendiği zaman dahi kurt gibi kıvrak sıçrar, kedi gibi kayarak avına saldırır" karşılığını verdi. "Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat hakkında fikrin nedir? dedim. "Onun şerrî yakınlarını kuşattı; zararı uzaktakilere ulaştı. Her gün bir kurbanı vardır; ama üzerinde ne bir diş ne bir pençe izi görülmez" dedi. "Amr

(100) Taberî, XI, 10-12.

(101) Mürûcu'z-zeheb, I, 356-357.

(*) Bu ata sözünün iki mânâsı için bkz. Meydânî, (Bulak baskısı), II, 47.

b. Ferec hakkında ne dersin?" sorumu, "Şişman ve obur bir kimsedir. Kan görmeyi sever. Halk onu şamata için bir kalkan yapmıştır" diyerek cevapladı. "Fazl b. Mervân hakkında ne dersin?" dedim: "Sanki kabirden çıkarılmış bir adam. Artık o, yaşayanlar arasında sayılmaz. Ölülerin hafifliği onun üzerindedir" dedi. "Peki, vezir için ne diyorsun?" diye sordum. "Onu zındıkların koçuna benzetebilirsin.Görmez misin ki, halife onu ihmal edip serbest bıraktığı zaman semirdi ve göbek bağladı. Silkelediği zaman yağmur yağdırdı ve bolluk hasıl etti" karşılığını verdi. "Ahmed b. Hasib hakkında ne diyorsun?" dedim: "Bu adam da oburdur, tohmalanan bir adamın pislemesi gibi pisler" dedi. "Ya onun kardeşi İbrahim'e ne dersin?" dedim: "Onlar diri değil ölüdürler. Ne zaman dirileceklerini de bilmezler"(*), meâlindeki âyeti okuyarak cevapladı. "Ahmed b. İsrail hakkında ne dersin?" diye sordum "Doğrusu o, ne kadar çalışkan, ne kadar sabırlı adamdır. O sabrı kaftan, cömertliği de iç çamaşırı edinmiştir. Ona herhangi bir üzüntü çok basit gelir" karşılığın verdi. "Mualla b. Eyyûb hakkında ne diyorsun?" dedim. "O iyi bir adamdır. Sultan için samimi bir nasihatkârdır. Dili çirkin sözlerden uzaktır. İnsanlardan zarar görmemiş, onlar da ondan zarar görmemişlerdir." "İbrahim b. Rebah hakkında ne dersin?" dedim. "O bir adamdır ki, cömertliği kendisini güvenilir yapmış; fazileti de insanların zararından korumuştur. Onu başkasına teslim etmeyen bir duâsı vardır. Rabb'i onu yalnız bırakmaz, başındaki efendisi halife ona zulmetmez"dedi. "Onun oğlu Hasan nasıl?" deyince: "Cömertlik bahçesine dikilmiş yeşil bir çubuktu. Nitekim, dal budak salıp yapraklanınca onu kestiler" dedi. "Necah b. Seleme hakkında ne düşünüyorsun?" dedim. "Allah müstahakkını versin! Doğrusu o aşırı bir intikamcıdır. İntikam almak istediğinde bir ateş parçası gibi alevlenir. Zaman zaman, halifeyle nîmetleri gideren, intikam duygularını kabartan sohbetleri olur" dedi. "A'rabî, nerede oturuyorsun? Seni ziyârete gelmek istiyorum" dedim. "Allah seni bağışlasın, evim yok, gündüz çalışır, gece dönerim. Uykum geldiği zaman uyurum" karşılığını verdi. "Ordu mensuplarından memnun musun?" diye sordum. "Bana verirlerse övmem, ihmal ederlerse de onları yermem. Gerçek söylüyorum, ben et-Tâî diye meşhur gencin şu şiirinde dediği gibiyim:

(*) Nahl (16), 21.

Sözün doğrusu neyse onu söylerim, hiçbir şeye aldırmam. Yüzümün suyunu döksen de, kanımı akıtsan da farketmez."

Ben: "Bu şiiri söyleyen ben'im!" deyince hayretle "Yâa! Gerçekten et-Tâî sen misin?" dedi. "Evet!" karşılığını vermem üzerine, "Hay babana rahmet! Şu şiiri de ne güzel söylemişsin" diyerek benim şu beytimi okudu:

Sen cömert de cimri de olsan, cömertliğin, benim şerefime tevcih ettiğin hakaretlerin karşılığı olmaz"[102].

B. Vâsık'ın Şahsiyeti:

Vâsık ilim ve edebinde rekabet kabul etmezdi. Hattâ edebi ve faziletinden dolayı kendisine "Küçük Me'mun" adı verildi. Âlimlerin ve hikmet sahibi kimselerin görüşlerine vakıf olmayı çok isterdi. Bu yüzden Huneyn b. İshak'tan, içinde gıdalar ile ilaçlar arasındaki farkı ve vücûd organlarını açıklayacağı bir kitap yazmasını istedi. Huneyn de o kitabı yazdı ve "Kitabu'l-mesâili't-tıbbiyye" adını verdi.

Vâsık, amcası Me'mun'un yolunu takip ederek sarayında münazara meclisi kurdurdu. Bir defasında âlimlere zühd hakkında bir soru sordu. Âlimler bu hususta uzun uzadıya konuştular. Daha sonra her birinden, İskender'in vefatında hazır bulunan hukemânın sözlerinden işittiklerinin en güzelini kendisine aktarmalarını istedi. Bunun üzerine onlardan biri şöyle dedi: "Ey Mü'minlerin Emîri! O hekimlerin söylediklerinin hepsi güzeldir. Ancak bu olayda bulunan hukemâdan sadır olan sözlerin en güzeli **Ducans**'ın söylediği şu sözdür: Muhakkak ki İskender, dün, bugünkünden daha iyi bir hâtipti. Bugün ise dünkünden daha tesirli bir vâizdir. Ebu'l-Atâhiye de, bu hikmeti ifâde ettiği bir şiir yazmış ve şöyle demiştir:

Defnin sebebiyle olan hüzün yeter. Ellerimden kabrinin toprağını silkeledim. Senin hayatında benim için öğütler vardı, ancak bugünsen, sağlığında olduğundan daha tesirli vâizsin."

Vâsık, aynı zamanda şâirdi ve güzel şiir söylerdi. Asrını şa'şaalı bir şekilde terennüm eden şâirlere bol hediyeler verirdi. Bunlardan biri,

(102) Mürûcu'z-zeheb, II, 357 vd.

Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî ve Ebu'l-Alâ el-Maarrî'ye vecize ve darbımeseller yolunu açan Ebû Temmam'dır.

Vâsık, Abbasî devletini altı seneden daha az bir müddet idare etti ve kimseyi veliahd bırakmadan öldü. Ölüm hastalığında oğlunun halife olması için vasiyette bulunması istenince, o bu teklifi kabul etmedi: "Ben hayatımda, hem de ölümümden sonra yükünüzü taşıyamam" dedi. Vâsık H. 232 senesi Zilhicce ayında vefat etti. Onun ölümüyle, Abbasî devleti'nin altın devri sona erdi. Bu altın döneminin sona erişi, Türk komutanlara itimad edip devletin önemli görevlerini onlara tahsis ederek Arapların yerine onları geçiren babası Mu'tasım'ın izlediği politikanın ve bid'atlere sarılmaları sebebiyle halkın nefretini kazanmış olmalarının tabiî neticesidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNİ VE SİYASİ HAREKETLER

1. ABBASİ DEVLETİNİN KURULMASINDAN SONRA GRUPLAR

A. Abbasîlerin Ümeyyeoğullarını Tenkîli:

Abbasîlerin ilk halifesi Seffâh, Emevî hanedanından sağ kalanları ve taraftarlarını takip etti. Bize öyle geliyor ki, bu politikaya, Cahiliye devrinden beri süre gelen Haşimî-Emevî rekabeti sebebiyle başvurmuştur. Zira Haşimoğullarıyla Emevîler arasındaki bu husûmet hâlâ devam ediyordu.

İslâm'ın zuhûrundan sonraki dönemde bu husûmet sönmemiş, aksine özellikle Emevîler zamanında artmıştı. Buna Emevî saray erkânının, ileri gelenlerin ve şâirlerin düşmanlık ateşini körüklemeleri ve Emevî halifelerinin Ehl-i Beyt'in kanını dökmelerinin etkileri de ilâve edilmelidir. Tarihçiler, Abbasîlerin, Emevîlerin son halifesi Mervân b. Muhammed zamanında Harran'da öldürülen İmam İbrahim'in intikamını çok kanlı bir şekilde aldığını kaydetmişlerdir. Nitekim Seffâh'ın amcası Abdullah b. Ali, Emevîlerden üçyüz kadar şahsı öldürdü. Öldürülenler arasında Halife III. Yezid'in kardeşi İbrahim (b. Velid b. Abdülmelik) de vardı. Bu olay hicrî 132 yılı Cemaziyelâhir ayında oldu. Abdullah b. Ali, daha sonra Yezid (b. Muâviye b. Abdülmelik) ve Abdülcebbar (b. Yezid b. Abdülmelik)'i ele geçirip Seffâh'a gönderdi. Seffâh, onları öl-

dürüp cesetlerini astırdı. Daha sonra Filistin'de bulunan Ebû Futrus nehri yanında Emevîlerden pek çok kimseyi öldürdü. Süleyman b. Yezid b. Abdülmelik'i de Bika'da öldürdü, başını Abdullah b. Ali'ye gönderdi. Emevîlerin son halifesi II. Mervân da aynı şekilde öldürüldü[1]..

Mervân'ın başı huzuruna getirilince Seffâh, secdeye kapanıp uzun süre kaldı; sonra başını kaldırarak şöyle dedi: "Senden ve taraftarlarından intikamımı aldıran ve sana karşı beni galip kılan Allah'a hamdolsun!" Sonra şöyle devam etti: "Ecelim ne zaman gelirse gelsin artık farketmez.Çünkü ben Hüseyin ve öldürülen diğer Hz. Ali evlâdına karşılık onları öldürenlerden iki yüz kişiyi öldürdüm. Amcamoğlu Zeyd b. Ali'ye karşılık Hişam'ın cesedini yaktım; kardeşim İbrahim'e karşılık da Mervân'ı öldürdüm. " Arkasından yaptıkları için şu şiiri temsil getirdi:

"Kanımı içselerdi, kanmazlardı. Benim de onlara o kadar kinim vardı ki, bütün kanlarını içsem yine kanmam."

Sonra tekrar yüzünü kıbleye çevirerek secdeye kapandı, uzunca kaldıktan sonra, yüzü parlayarak kalktı. Bu defa Abbas b. Abdülmuttalib'in şu beyitlerini okumaya başladı:

"Milletimiz bize âdil olmaktan kaçındı; fakat sağ ellerimizdeki kılıçlar adâleti sağladı. Bu kılıçlar kendileriyle savaşa koşup en önde çarpışan tecrübeli ihtiyarlardan miras kalmıştır. Savaş meydanında başlara çalındığı zaman, onları kırılmış devekuşu yumurtasına döndürür"[2].

"Evet... Şâirlerin ve saray mensuplarının Emevîlere karşı tutuşturulan düşmanlık alevlenmesinde büyük etkileri olmuştur. Nitekim bir gün Seffâh, Hilâfet makamında oturuyordu, yanında sevip değer verdiği Emevî ailesinden Süleyman (b. Hişam b. Abdülmelik) bulunuyordu. Bu esnada şâir Südeyf, huzura girip şu beyitleri okudu:

---

(1) Bu olay için, Ek 4'e bakınız. III,

(2) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 213.

"Görünüşleri seni aldatmasın; içlerinde şiddetli intikam ateşi yanar. Kamçıyı bırak da kılıcı al eline. Yeryüzünde bir tek Emevî kalmayıncaya kadar da kınına koyma."

Bunun üzerine Süleyman söze karışarak, "İhtiyar, beni öldürdün!" dedi. Seffah, onlardan ayrılıp içeri girdi. Peşinden Süleyman tevkif edilip öldürüldü. Yine bir defasında Seffah'ın yanına başka bir şâir geldi. Sofra da hazırlanmıştı. Yanında Emevîlerden yetmiş kadar kimse bulunuyordu. Şâir şu anlamdaki şiiri okumaya başladı: "Abbasoğullarının yiğitleriyle saltanat rayına iyice oturdu. Bu yiğitler, uzun süre ümitsizlik ve sıkıntı içerisinde kaldıktan sonra Haşimoğullarının intikamını aldılar. Abdüşşemsoğullarından intikamınızı tam alınız!. Onlardan büyük ve küçük hiçbir kimseyi sağ bırakmayınız! Onları aşağılık kılmak dostluk göstermekten iyidir. Zira onlar, size karşı ustura ağızları gibi bilenmiştir. Emevîoğullarının saltanat kürsüsünde oturmaları beni öfkeden çıldırtmıştı. Onları, Allahü Teâlâ'nın kendileri için lâyık gördüğü aşağılık mertebeye indiriniz. Hüseyin'in, Zeyd'in, Mihras suyu[3]yanında öldürülenin ve yalnızlık içinde uzaklarda boğazlanan kurbanın[4] öldürülüşlerini hatırlayınız[5].

Evet!.. Bu iki şâirin okudukları şiirler, Hz. Ali'nin oğullarına yaptıkları kötü muamelelerinden kaynaklanan Emevîler aleyhindeki nefreti yeniden tahrik etti. İmam İbrahim'e yapılan kötülükler de, Abbasî halifelerinin aklında daima canlılığını koruyordu. Peki, bu devlet şâirlerinin elem verici olayları Seffah'a yeniden hatırlatmalarından sonra, bu Emevîlerin durumu ne olmuştu? Seffah emretmiş, Süleyman b. Hişam öldürülmüş, diğer olayda evinde bulunan Emevî fertlerinin dövülmesini emretmiş, onlara öldüresiye dayak atılması üzerine aralarından çoğu ölmüştü. Bilâhare cesetler ve yaralılar üzerine sofralar kurdurmuş,

---

(3) Uhud dağında bir su'dur. Hz. Hamza orada şehid edilmiş ve oraya defnedilmiştir.

(4) Emevî halifesi II. Mervân tarafından Harran'da öldürtülen İmam ibrahim b. Muhammed (b. Ali b. Abdullah b. Abbas)'i kasdediyor.

(5) İbnu'l-Esîr, V, 174. (Gösterilen yerde bu daveti tertib eden ve Emevîoğullarını öldürten kişinin, Abdullah b. Ali olduğu zikredilmektedir. Mütercimler).

sağ kalan yaralılar ölünceye kadar onların iniltileri arasında yemeğini yemişti.

Abbasiler, Emevîlerden intikam almada aşırı giderek onların kökünü kurutmaya çalıştılar. Kûfe, Basra ve Şam'daki Abbasî idarecileri, Seffah'ın yolunu izleyerek Ümeyyeoğullarına aynı muamelede bulundular. Muâviye b. Ebî Süfyan'ın mezarını açtılar; fakat mezarda toztopraktan başka birşey bulamadılar. Yezid b. Muâviye'nin kabrini açtılar, bunda da küle benzer kalıntılardan başka birşey bulamadılar.

Abbasîlerin, Emevîlere karşı beşledikleri intikam ruhu Seffah'ın ölümü ile son bulmadı. Aksine Abbasîlerin Birinci dönemi (132—232/750-847) boyunca devam etti. Nitekim Halife Hâdî'nin yakın adamlarından İbn De'b şöyle der: "Bir defasında Halife Hâdî gecenin geç vaktinde, hiç âdeti olmadığı halde beni çağırdı. Huzuruna vardığımda, kışlık küçük evinde oturmuş, önünde bulunan bir şeye bakıyordu." Bana: "Yâ İsâ!" dedi. "Buyurunuz yâ Emîre'l-mü'minîn," dedim. Sözüne şöyle devam etti: "Bu gece uyuyamadım, Mervân ve Harboğullarının kanımızı akıtmak için yaptıkları şeyler uykumu kaçırdı ve onları düşünerek çok üzüldüm." Ben de, "Yâ Emîre'l-mü'minin! Evet ama, işte Abdullah b. Ali, Ebû Futrus nehri yanında onlardan şunları ve şunları katledip yoketti" dedim ve onun öldürdüklerinin isimlerini saymaya başladım. Devamla "İşte Absüssamed b. Ali, Hicâz'da Abdullah b. Ali'nin öldürdüğü kadar Emevî'yi bir anda yoketti" dedim. İbn De'b sözünü şöyle bitiyor: "Vallahi, bunun üzerine Hadî çok sevindi"[6].

Kısacası, Emevîlerle Haşimoğulları arasındaki düşmanlık, İslâm'dan önce ve sonra bu şekilde şiddetini korudu. Halife Me'mum, seleflerinin yolunu takip ederek, Emevîleri ezmek için elinden geleni geri bırakmamakla kalmayıp, daha da ileri gidip Muâviye'nin bütün ülke minberlerinden lânetlenmesini emretti.

Bütün bunlardan anlıyoruz ki, Abbasîler, Emevî hanedanı ve taraftarlarını cezalandırmak hususunda, halifelerin mezarlarını kazarak cesetlerine işkence yapmak ve bazılarını minberden lânetlemekle yetinmemiş işi hayatta olan Ümeyyeoğullarını ve taraftarlarını öldürüp, mal-

(6) Mes'ûdî, Mürûcuz-zeheb, II. 158.

larına el koymaya kadar vardırmışlardır.

Diğer taraftan Abbasî halifeleri, İranlıları kendilerine yaklaştırmakla, Arapların nefretlerini kabarttılar. Dolayısıyla Arapların, Abbasîlerden yüz çevirmesine ve onların dostlukları sebebiyle yönetimi nüfuzları altına almış olan İranlılara düşman kesilmesine hayret etmiyoruz. İslâm ülkesinin değişik merkezlerinde bu yüzden karışıklıklar ve isyanlar çıkmıştır.

B. Abbasîlerin İranlılara Meyletmesi - İdarî ve Askerî Vazifelerde Onları Tercih Etmeleri - İranlıların İktidara Heveslenmesi ve Yeniden Hz. Ali Evlâdını Desteklemeye Başlaması:

İslâm dini, müslümanların eşitliği esası üzerine kurulmuştur. Arap olsun, acem olsun, hepsi eşittir. Rasûlüllah'dan rivâyet edilen birçok hadis-i şerif, bu durumu teyit etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de aynı husus, "**Allah katında en iyiniz Allah'dan en çok korkanınızdır**[7]. "**Mü'minler ancak kardeştirler, o halde kardeşlerinizin arasını düzeltiniz**"[8] meâlindeki âyetlerde vurgulanmaktadır. Peygamberimiz, "Arab'ın arap olmayana takvadan başka bir sebeple üstünlüğü yoktur" buyurmuştur.

İslâm devletinin idaresi, Hulefa-i Râşidîn ve Emevîler devri süresinde yalnızca Arapların elinde kaldı. İslâm'ı kabul eden diğer unsurların idarede herhangi bir rolü yoktu. İranlıların ve özellikle Horasanlıların desteği ile iktidarı Abbasîlerin eline geçiren Abbasî isyânı sonunda, İranlılar için yönetimi ve idareyi ele geçirme fırsatı doğdu. Abbasîlerin İranlılara karşı duydukları yakın ilgi, mülkî ve askerî görevlerde onları tercih de buna yardımcı olmuştu. Diğer taraftan, Emevîlerden intikam alma hususunda çok aşırı gitmeleri, yukarıda geçtiği gibi, Arapların Abbasîlerden soğumasına sebep olmuştur.

Abbasî devleti, din adına kuruldu. Anlatıldığı gibi Abbasîler, halkı etraflarında toplamak için, "Hilâfeti Hz. Ali evlâdının elinden gasbeden Emevî saltanatını yıkıp bu makamı tekrar Ali evlâdına vermek" sloganıyla çalıştılar. Nitekim Abbasoğullarına mensup imamlar, davet-

(7) Hucurât, (49), 13.
(8) Hucurât, (49), 10

lerini yaymak için üs olarak eskiden beri Şîîliğin beşiği durumunda olan Kûfe ve Horasan'ı seçmişlerdi. Çünkü İslâm'a girmiş olan İranlılar,Hilâfeti verasete bağlayan Şîî görüşlerden etkilenme hususunda diğerlerinden daha müsaittiler. Zira İranlılara göre Hilâfet ile Saltanat arasında bir fark yoktu. Bundan dolayı onlar, Hz. Ali evlâdını desteklediler. Bunlara ilâveten tarihte mümtaz bir yeri olan, çok eski asırlardan beri bazı Arap ülkelerini hakimiyetleri altına almış İranlılar, Ehl-i Beyt'in yanında ve onların adına sürdürdükleri davetlerinde, Emevîlerin boyunduruğundan kurtulmak ve kaybettikleri nüfuz ve kudretlerinin bir kısmını yeniden ele geçirmek fırsatını yakalamışlardı. Bunun için onlar, kurulan bu yeni devlete yardım etmekle, tekrar sözü dinlenir bir unsur olacaklarını düşündüler. İranlıların tutumu dolayısıyla, önceleri Emevîlerle Abbasîlar arasında olan anlaşmazlık, Araplarla İranlılar arasındaki bir mücadeleye dönüşmüştür.

Arapların kudret ve nüfuzu İranlılar lehine yavaş yavaş ellerinden çıkmıştır. Nihayet Emin ile kardeşi Me'mun arasında başgösteren fitne, gerçekte bir yönden Abbasîler ile Hz. Ali evlâdı arasında, diğer yönden Araplar ile İranlılar arasında bir mücadele olmuştur. Neticede Me'mun'un kazanması ise hakikatte İranlıların Araplara karşı zaferi ve iktidarın bir daha dönmeyecek şekilde Arapların elinden alınmasıdır.

Abbasîlerin, İranlılara gösterdikleri büyük ilgi ve devletin yüksek makamlarında onlara görev vermeleri neticesinde, Abbasîlerde hükümet sistemi, İranlıların Sasanîler zamanındaki hükûmet şeklinin bir benzeri olmuştur. "Harun Reşid" isimli eserinde Palmer, şöyle diyor:"Abbasîlerin, devletlerini kurmakta İran nüfuzuna borçlu olmaları sebebiyle, devlet sisteminde Farisî görüşlerin hakimiyeti normaldir. Nitekim hükûmetin başında İran asıllı bir vezir gördüğümüz gibi, Hilâfetin Sasanî İmparatorluğunun takip ettiği sistem üzere yürütüldüğünü müşahade etmekteyiz[9].

Evet! Halifeler, hassa ordularını , samimiyet ve dostluklarına güvendikleri Horasanlı mevâliden seçmişlerdi. Bu halifeler, İran kisralarının yapmış oldukları gibi, yönetimi tek başlarına ellerine alıp otoriter

(9) Palmer, Haroun al-Raschid, 37-38.

bir idare kurdular. Halka tahakkümde bulundular; Abbasî sarayında, İran saray protokolleri hakim oldu. Halifeler, halk ile kendileri arasına bir takım görevliler koydular, vezîr, başmabeyinci ve kâtipler edindiler. Ki, İran saray protokolü, İslâm'ın zuhurundan uzun süre önce de Bizans ülkesine girmiş ve Bizans İmparatorlarının halktan kopmaları ve saray ricali tarafından kuşatılmaları neticesini doğurmuştur.

Abbasîlerin, devletlerinin kurulmasında kendilerine son derece yardımcı olmuş İranlılara meyletmeleri normaldir. Onların bu eğilimleri ve Emevîlere karşı gizledikleri düşmanlıkları, Davud b. Ali, Mansur ve diğer ricalin hitabelerinde açıkca görülmektedir. Onlar bu konuşmalarında, İranlıların üstünlüklerini ve Abbasî devletinin kurulmasında gösterdikleri üstün gayretlerini dile getirmekte ve yapmış oldukları kötülükler sebebiyle Emevîleri azarlamakta, İranlılara ve özellikle Horasanlılara bol bol ihsan ve bahşişler verdiklerini saymaktadırlar. Nitekim Davud b. Ali şöyle demiştir: "Ey Kûfeliler! Yeminle söylerim ki, bizler hakları elinden alınmış, haksızlığa uğramış kimselerdik. Yüce Allah, Horasanlı taraftarlarımızı bize bahşetti. Onlar sayesinde hakkımızı elimize verdi, haklı olduğumuz gerçeğini ortaya çıkardı ve devletimizi onlar sayesinde kurdurdu[10]. Halife Mansur da şöyle demiştir: "Ey Horasanlılar! Sizler bizim yardımcılarımız, taraftarlarımız ve davetimizin sahibisiniz"[11]. Mansur, oğlu Mehdî'ye vasıyyetinde de Horasanlılara karşı iyi davranmasını isteyerek sözlerini şöyle bitirmiştir: "Horasanlılara karşı iyi davranmanı tavsiye ederim. Çünkü onlar yardımcıların ve senin devletinin kurulması yolunda can ve mallarını feda etmiş, kanlarını akıtmış taraftarlarındır. Senin sevgin onların kalplerinden çıkmaz. Onlara güzel muamele et ve kötülerini affet. Onların iyiliklerini karşılıksız bırakma. Ölenlerinin çoluk ve çocuklarına yardımcı ol, onlar için kaybettiklerinin yerini sevgi ve yardımınla doldur"[12].

Mansur'un, Hz. Ali evlâdından Abdullah b. Hasan'ın tevkif edilmesinden sonra Horasanlılara karşı yapmış olduğu şu konuşmada da Abbasî halifelerinin İranlılara olan meyli açık bir şekilde canlanmak-

(10) Taberî, IX, 127.
(11) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 241.
(12) Taberî, IX, 319.

tadır. Ki, bu hutbe, diğer taraftan Abbasîlerin Hz. Ali evlâdına, onların taraftarlarına ve Emevî sempatizanlarına olan düşmanlıklarının derecesini göstermekte; bu gruplara karşı İranlıları tercih ederek devletlerin kurmakta onlara dayanmalarının ve önemli devlet makamlarını onlara tahsisdeki aşırı gayretlerinin keyfiyyetini açıklamaktadır.

Mansur, Abdullah b. Hasan ve aile efradını tutuklattıktan sonra Haşimiyye şehrinde minbere çıktı, Allahü Teâlâ'ya hamdü senâ ve Rasülullah'a salât-ü selâmdan sonra şöyle devam etti: "Ey Horasanlılar! Siz yardımcılarımız ve davetimizin gerçek sahibisiniz. Bizden başkasına bîat etseydiniz, bizden hayırlılara bîat etmiş olamazdınız. Tek olan Allah'a andolsun ki, biz önceleri Hz. Ali evlâdını halifelikle başbaşa bıraktık. Bu hususta onlara az veya çok engel yoluna gitmedik. Hilâfet hususunda Hz.Ali b. Ebî Talib ortaya çıktı, başarı sağlayamadı. Halifelik işini iki hakeme bırakmayı kabul etti. Bunun üzerine ümmet, onun hakkında ihtilâfa düştü, birlik dağıldı. Sonra taraftarları ve yardımcıları ona karşı gelerek, onu öldürdüler. Ondan sonra oğlu Hasan ortaya atıldı. Yemin olsun ki, o bu işi yürütebilecek güçte değildi. Kendisine arz edilen malları kabul etti. Muaviye onu, "Seni kendime veliahd yapacağım" diyerek aldattı, makamından uzaklaştırdı. O da, onun lehine halifelik hakkından vazgeçti. Bu durum, yatağında rahat ölünceye kadar böyle devam etti. Ondan sonra Hüseyin b. Ali kıyâm etti. Irak ve Kûfeliler onu aldattılar ve onu düşmanlarına teslim ettiler. Neticede o da öldürüldü. Ondan sonra Zeyd b. Ali, ayaklandı. Kûfeliler, bu defa da hiyanet edip onu aldattılar. Onu meydana çıkardıktan sonra düşmanına teslim ettiler. Babam Muhammed, onun karşısına çıkarak isyandan vazgeçmesini istemiş ve şöyle demişti: "Kûfelilerin sözlerine inanma. Çünkü biz sülâlemizden birinin Künâse (Kûfe'de) mevkiinde asılacağını büyüklerimizden duymuşuzdur. Senin bu asılacak kişi olmandan endişe ediyorum. Rahmetli amcam Davut da, onu Allah'a salarak aynı şeyleri söyledi ve Kûfelilerin hıyanetinden sakındırdı. Fakat o dinlemedi. Neticede Künase'de öldürüldü ve asıldı. Sonra Ümeyyeoğulları bize karşı çıkıp, şerefimizi ayaklar altına aldılar ve izzetimizi yok ettiler. Allah'a yemin olsun ki, onların bizden alacakları bir intikamları yoktu. Bunların hepsi, Ali evlâdı yüzünden, onların ayaklanmaları sebebiyle olmuştu. Sonunda ülkeden sürgün edildik, bazan Taif bazan Şam ve

bazan da Serat dağlarında ikamet etmek zorunda kaldık. Nihayet yüce Allah sizleri bize yardımcı olarak gönderdi. Sizlerin sayesinde şerefimizi yüceltti, bize izzet verdi, hakkımızı izhar etti. Rasülullah (s.a.)'dan olan mirasımızı bize verdi. Böylece hak yerini buldu. Allah hakkın nurunu parlattı, yardımcılarını azîz kıldı ve zulmeden topluluğun kökünü kesti[13].

Ancak, Abbasîlerin kendilerine açık bir meyil gösterip askerî ve idarî kademelerde onları tercih etmelerine, hükûmet işlerinin tanziminde onların usullerini taklid etmelerine, saray şekil ve tefrişinde, kıyafette, bayramlar ve önemli günleri kutlama törenlerinde onlara uymalarına rağmen İranlılar, bu kadar ihsan, ilgi ve halifeler üzerinde elde ettikleri nüfuzla yetinmediler. Bilâkis Abbasîlerden kurtulmak ve hilâfeti Hz. Ali evlâdına vermek için çalıştılar. Bildiğimiz gibi, İranlıların Hz.Ali evlâdı taraftarlığı, Hz. Hüseyin b. Ali zamanından başlar.

İranlıların, Ehl-i Beyt'e karşı yakınlık gösterip onların yanında yer almalarında garipsenecek birşey yoktur. Çünkü İranlılar, saltanat tâcını taşıma hakkının, sadece Hz. Ali evlâdına ait olduğuna inanıyorlardı. Zira onlar nazarında Hz. Hüseyin evlâdı, Sâsâni hükümdarlarının sonuncusu III. Yezdecird'in kızı Şehrbânû ismindeki anneleri tarafından Sâsânî hanedanının vârisleri ve dinin gerçek reisleri idiler. Bu durum, onların dînî inançları ile de uyuşur. Zira İranlılar, hükümdarlarına kudsiyet atfederler ve onların, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olduğuna inanırlardı. Bu eski inançlarının etkisiyle aynı şekilde Hz. Ali evlâdının, özellikle Hz. Hüseyin oğullarının nübüvvet ve saltanatı temsil etme hakkını ellerinde bulundurduklarına inanıyorlardı. Çünkü Hz. Hüseyin evlâdı, aynı zamanda Hz. Peygamber (s.a.) ve Sâsânî kralları neslindendiler. Bu durum, İranlıların Hz. Ali evlâdına karşı olan meyillerini ve hilâfeti onlara geçirmek için yaptıkları çalışmanın sebebini bize açıklamaktadır. İranlı liderlerden olan Ebû Seleme el-Hallâl, bu iş için büyük gayret göstermiştir.

(13) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 241.

Künyesi "Ebû Seleme el-Hallâl" olan[14] Hafs b. Süleyman, Kûfe zenginlerinden Haris b. Ka'b oğullarının azatlı kölesiydi. Cömertliği ve Abbasî dâilerine yaptığı büyük yardımıyla meşhur olmuştur. Aynı zamanda şiir, siyer, cedel ve tefsir konularındaki şöhretiyle de tanınır. O, İmam İbrahim'in kâtibi olan damadı Bükeyr b. Mâhân vasıtasıyla Abbasî davetine katılmıştı. Bükeyr, vefatı yaklaştığı zaman İmam İbrahim'den davet işini yürütmek hususunda yerine Ebû Seleme'nin getirilmesini istemişti. Bunun üzerine İmam bir mektup yazarak bunu onayladı. Bundan sonra Ebû Seleme, samimiyetle Abbasî propagandasını üstlendi ve bütün gücüyle onlara yardım etti. Tarihçiler, bu zâtın, Abbasî davetinin içyüzüne muttali olmasından sonra onlardan yüz çevirip Ali b. Ebî Talip evlâtlarını desteklemeye karar verdiğinde görüş birliği etmişlerdir. Hilâfeti Ehl-i Beyt'e geçirmeye karar verince bu arzusunu gerçekleştirmek için, onların taraftarlarından bir adam ile Ca'fer Sadık (b. Muhammed Bakır b. Ali Zeynelâbidin b. Hüseyin b. Ali)'a mektup gönderdi ve ona Ca'fer Sadık mektuba cevap verirse kendisine verdiği diğer iki mektubu yırtmasını emretti. Cevap vermezse, Abdullah Mahz (b. Hasan b. Hasan b. Ali)'a gidip onunla görüşmesini ve ikinci mektubu ona arzetmesini, ondan cevap alabilirse, Ömer Eşref (b. Ali Zeynelâbidin)'e yazdığı mektubu yırtmasını söyledi. Bu da cevap vermediği takdirde Ömer'e gitmesini emretti. Bu elçi, önce Ca'fer Sadık'a giderek Ebû Seleme'nin mektubunu ona verdi. Ca'fer Sadık, bu mektuba, yani Horasan'da Ehl-i Beyt taraftarlığıyla bilinen bu şahsın takdim ettiği mektuba ilgi göstermedi ve şöyle dedi: "Ebû Seleme'nin benimle ne ilgisi var. O, başkalarının taraftarıdır." Sonra mektubu yanmakta olan kandile uzatıp yaktı. Elçi kendisinden, Ebû Seleme'nin mektubuna cevap vermesini isteyince "İşte cevabı gördün," dedi.

---

(14) "Hallâl" diye lâkaplandırılması konusunda üç ayrı kanaat vardır:
a) Onun evi, sirkeciler mahallesinin "mahalletü'l-hallâlîn" hemen yakınında idi. Sirkecilere uğrar, onlarla sohbet ederdi. Bu münasebetle kendisi sirkeci anlamına gelen "hallâl" ismiyle anılmıştır. Nitekim aynı şekilde İmam Gazzalî örücülerle "gazzâlûn" sık sık beraber bulunduğundan **"Gazzâli"** diye meşhur olmuştur.
b) Sirke yapılan dükkânları olduğu için **"hallâl"** diye anılmıştır.
c) Kılıçların kınlarına "Hilâlü's-suyûf" nisbetle lakaplandırılmıştır.

Bunun üzerine Elçi, Abdullah Mahz'a gitti. Mektubu alınca çok sevinen Abdullah, ertesi gün erkenden mektubu alıp Ca'fer Sadık'a gitti ve ona "Bu mektup Ebû Seleme'den geldi beni davet ediyor. Horasan halkından taraftarlarımızdan biri vasıtasiyle göndermiş. Cafer-i Sadık'ın ona verdiği cevap bizim görüşümüzü teyit eder ki, o da o sırada henüz İranlıların, en azından çoğunluğunun Ehl-i Beyt taraftarları olmadığı gerçeğidir. Cafer Sadık, Abdullah'a şöyle dedi: "Horasan halkı, ne zaman senin taraftarın oldu. Ebû Müslim'i Horasan'a sen mi gönderdin? Onlardan herhangi birinin ismini ya da simasını tanıyor musun? Onlar nasıl senin taraftarın olurlar? Çünkü ne sen onları tanıyorsun, ne de onlar seni tanıyor." İşte bu söz, Ehl-i Beyt'in o zamanki ileri gelenlerinden birinin sözüdür.Abdullah Mahz her ne kadar ona güvenmemiş, bilâkis onun nasihatlarından şüphe ederek daha önce ona gelen mektup hakkındaki işittiklerine aldırmamış ise de, Şîa mensuplarına ne derece güvenilebileceğini bilen birinin sözüdür.Ömer b. Ali Zeynelâbidin'e gelince, elçiye: "Ben bu mektubun sahibini tanımıyorum ki, cevap vereyim" şeklinde cevap verdi[15].

Bütün bunlardan anlıyoruz ki, Hz. Ali evlâdının hilâfete gelebilmelerini sağlayabilecek kalabalık taraftarları ve gerekli kuvvetleri yoktu. Dolayısıyla onlar, zemini hazırlayıp kılıca sarılarak hilâfet haklarını isteme durumuna gelinceye kadar beklemeyi gerekli gördüler. Bundan dolayı Hz.Ali evlâdının, Ebû Seleme'yi yalnız bırakmalarına ve kendileri lehine yapmış olduğu faaliyetlere vakıf olduktan sonra, Seffah tarafından öldürülmesi karşısında sessiz kalmalarına hayret etmiyoruz.

Tarih bize, halife olarak kendisine bîat edilince Seffah'ın, devletin önemli bir unsuru ve kuvvet kaynağı olan Horasanlılar arasındaki mevkiinden dolayı istemediği halde Ebû Seleme'yi vezir edindiğini ve ona "Veziru Âl-i Muhammed" ünvanını verdiğini kaydeder. Ne var ki, Seffah bunu hüsn-i niyetle yapmamıştır. Çünkü o, Ebû Seleme'yi öldürdüğü takdirde Horasanlıların ayaklanıp onun intikamını almaları endişesiyle kendi hayatından korkuyordu. Bu sebeple işin, Ebû Müslim eliyle halledilmesine çalıştı. Kardeşi Mansur'la ona gönderdiği mektupta, Ebû

(15) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, 137-139.

Seleme'nin hilâfeti Ali evlâdına geçirmek için çalışmakta olduğunu yazdı ve onu cezalandırmasını emretti. Bu mektubun muhtevası, Ebû Seleme'nin öldürülmesinin ima edildiğini hissettiriyordu. Bunun üzerine Ebû Müslim, Horasan halkından bazı adamlar göndererek onu öldürttü. Böylece Seffah ve ondan hoşlanmayan ve makamından dolayı kıskanan Ebû Müslim de ondan kurtulmuş oldu. Ancak Ebû Müslim kendisinin öldürülmesine de zemin hazırlamış oldu. Çünkü bundan sonra Seffah, ondan da kurtulma çaresini aradı. Ancak ömrü buna vefâ etmedi.

İranlıların Ali evlâdına karşı duydukları bu ilgi ve meyil, Ebû Seleme Hallâl'ın öldürülmesiyle son bulmadı. Nitekim onlar, Abbasîlere karşı ayaklanan Ali evlâdından her birine yardım ediyorlardı. Harun Reşid zamanında Ca'fer b. Yahya el-Bermekî'nin, Ali evlâdından Yahya b. Abdullah'ın kurtulması konusunda göstermiş olduğu gayretler ve Me'mun'un veziri Fazl b. Sehl'in hilâfetin Abbasîlerden Ali evlâdına geçirilmesi için yaptığı çalışmalar, bu görüşü te'yid eden en güzel delillerdendir. Ki, bu çalışmalarıyla Fazl, Me'mun'u Ali Rıza'yı veliaht tâyin etmeye ve Abbasîlerin sembolü olan siyah yerine, Ali evlâdının sembolü yeşili, devletin resmi sembolü edinmeye sevketmiştir.

C. Mansur Zamanında Abbasî Devletini Tehdit Eden Güçler - (Mansur'un Amcası Abdullah b. Ali'nin Liderliğindeki Araplar - Ebû Müslim Horasanî'nin Liderliğindeki İranlılar):

Abbasîler, kuruluş dönemlerinde Emevîlerden bütünüyle kurtulmaya çalıştılar. İslâm'ın zuhurundan sonra da etkisini devam ettiren Cahiliyye devrinden kalan Emevî düşmanlığının tesiriyle, onları öldürme ve tenkîl hususunda aşırı gittiler. Abbasî halifeleri İranlılara Arapları rencide edecek derecede temayül göstermiş, askerî ve idarî makamlarda onları Araplara tercih etmişlerdi. Bununla beraber İranlılar, kendilerini Emevîlerin boyunduruğundan kurtaran Abbasîlerin gölgesinde kazanmış oldukları nüfuzla ve elde ettikleri ayrıcalıklarla yetinmeyip, Hz.Ali evlâdına meylettiler. Çünkü Ali evlâdı, bildiğimiz gibi, en soylu Arap kanıyla en şerefli Fars kanını birlikte taşıyordu. Diğer bir tehlike de, Man-

sur'a düşmanlığa başlayarak halkı onun aleyhine isyana teşvik etmiş ve hilâfeti ondan zorla almaya karar vermiş olan amcası Abdullah'ın hareketiydi.

Dolayısıyla Mansur'un durumu, amcası Abdullah b.Ali'nin liderliğindeki Arap muhalifler ile Ebû Müslim Horasanî'nin liderliğindeki Farslı muhalifler sebebiyle kötüleşmişti. Buna —ileride geleceği gibi— Hicaz'da Muhammed Nefsu'z-zekiyye, Irak'da da kardeşi İbrahim liderliğindeki Ali evlâdının ayaklanmaları da ilâve edilmelidir.

Seffah ölünce, hilâfete kardeşi Mansur geçti. Seffah'ın vefat haberi amcası Abdullah b. Ali'ye ulaştığı zaman, emrindeki ordunun bir yerde toplanmasını emretti. Komutan ve askerler toplanınca, Seffah tarafından Ebû Ca'fer'den sonra geçmek üzere ikinci veliaht tâyin edilen İsâ b. Musâ'nın mektubunu okuyarak onları kendisine bîat'a çağırdı. Sebep olarak, Seffah'ın orduyu Mervân b. Muhammed'e karşı savaşmak için harekete geçirmek istediği zaman kendilerine "Savaşa gitme hususunda sizden kim emrime itaat ederse o veliahdimdir" dediğini söyledi ve "Bu emre benden başka kimse uymadı" diye iddia etti. Rivâyete göre, Halep civarında bir yerde komutanlar Abdullah'a bîat etmişlerdi. Abdullah buradan Musul ve Şam yoluyla Harran'a gitti ve şehrin vâlisinden kendisine bîat etmesini istedi. Vâli karşı çıkınca, Abdullah vâliyi hezimete uğratıp katletti.

Abdullah'ın isyân ettiğini öğrenen Halife Mansur, onunla savaş için Ebû Müslim'i seçti. Bu sırada Ebû Müslim, halifeye şöyle dedi: "Ondan korkma. İnşallah ben ona karşı sana yeterli olacağım. Onun ordusunun çoğunluğunu oluşturan Horasanlılar bana karşı savaşmazlar." Mansur, Kahtabe'nin oğulları Hasan ve Hümeyd gibi, Arap komutanlarının meşhurlarından seçilmiş bir topluluğu Ebû Müslim'in komutasına verdi. Ya'kûbî, şöyle der: "Humeyd b. Kahtabe, Abdullah b. Ali ile beraberdi. Abdullah, ondan korktu ve kurtulma çareleri aradı. Bu sebeple onu kendisinin ölüm fermanını taşıyan bir mektupla, Halep valisine gönderdi. Humeyd, yolun yarısında şüpheye düştü. Abdullah b. Ali tarafından bir tuzağa düşürülme endişesi hissetti. Mektubu açıp okuyunca, hemen yakınlarını toplayıp durumu onlara bildirdi ve Rusafe'ye giderek ordusu ile Ebû Müslim'in kuvvetlerine katıldı. Böylece Ebû

Müslim kuvvetlenirken Abdullah b. Ali güç kaybetti[16].

Burada, Abdullah'ın durumunu güçleştiren ve zor bir hale getiren başka bir olay daha vardır. Bu olay, Abdullah'ın, Ebû Müslim'e katılırlar endişesiyle, ordusundaki 17 bin Horasanlıyı öldürmüş olmasıdır. Ebû Müslim, şunları yazdığı bir mektubu, Abdullah'a gönderdi: "Bana, seni öldürme emri verilmedi, seninle savaş için de gelmedim. Fakat Mü'minlerin emiri beni Şam'a vâli olarak tâyin etti, oraya gideceğim." Böylece Ebû Müslim; Abdullah b. Ali'nin ülkelerine ve çoluk ve çocuklarına karşı endişe içinde olan ve onlara doğru gitmekten başkasına razı olmayan Şamlılardan meydana gelen ordusunu aldattı. Dolayısıyla Abdullah, Şam'a doğru gitmeye mecbur kaldı. Ebû Müslim karşısında beş ay savaştıktan sonra hicrî 136 yılı Cemaziyelahir ayında ordusu hezimete uğradı. Kendisi savaş alanından kaçarak Basra'ya geldi ve Basra vâlisi kardeşi Süleyman b. Ali'nin yanında gizlendi. Onu mağlup eden Ebû Müslim, Abdullah'ın ordugâhındaki eşya ve paraya elkoydu[17].

Buradan, önce o dönemde Abbasîlerin en büyük komutanlarından sayılan Hümeyd b. Kahtabe'yi uzaklaştırmak, sonra da ordusundaki Horasanlı askerleri öldürmekle Abdullah b. Ali'nin hata etmiş olduğunu görüyoruz. Ki, bu son hareketi kuvvetini zayıflatmış, yanında kalan asker de ona kızmış onun için samimi olarak savaşmamışlardır.

Taberî şöyle demektedir: "Abdullah b. Ali, Mansur'a 138 yılında bîat etmişti. O sırada kardeşi Süleyman Basra vâliliğinde bulunuyordu., Süleyman vâlilikten azledilince, Abdullah hayatından endişe ederek gizlendi. Sonra Mansur, Süleyman b. Ali ve İsâ b Musâ'ya Abdullah'ı bulmaları hususunda baskı yaptı. Ve bu ikisine ona kötülük yapmıyacağına dair eman verdi.Ancak Abdullah b. Ali getirilince, onu hapsetti ve arkadaşlarından bir kısmını da öldürdü[18]. Onu dokuz sene hapiste tuttuktan sonra 149 yılında katlettirdi. Böylece Mansur, oğlu Mehdî'ye pürüzsüz bir istikbal hazırlamak için İsa b. Musâ'dan kurtulmaya çalış-

(16) Ya'kûbî, II, 42.
(17) Taberî, IX, 158 vd.
(18) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 244.

tığı gibi, Ebû Müslim, Muhammed Nefsü'z-zekiyye, onun kardeşi İbrahim ve amcası Abdullah b. Ali'nin tehlikelerinden kurtulmuş oluyordu[19].

Mansur'la Ebû Müslim Horasanî arasındaki düşmanlık, Mansur'un, kardeşi Halife Seffah tarafından Nisabur'da bulunan Ebû Müslim'e gönderilmesiyle başlamış ve gittikçe şiddetlenmiştir. Bu sırada Seffah, Ebû Müslim'e gönderdiği mektupta onu Horasan vâliliğine getirdiğini bildiriyor ve kendisinden sonra, elçi olarak gönderdiği Ebû Ca'fer'e (Mansur) bîat etmesini istiyordu. Ebû Müslim, Seffah'ın isteğine uyarak o ve kardeşi için Horasanlılardan bîat almış olsa da Mansur, kendisini hafife alması sebebiyle Ebû Müslim'e kızdı. Kardeşi halife Seffah'ı da kışkırtıp, isyâna yeltenebileceğini söyleyerek öldürülmesini teklif etti. Ona şöyle dedi: "Beni dinle de Ebû Müslim'i öldür. Yemin ederim ki, onun kafasında hıyânet plânları vardır" Fakat Ebû Müslim'in Abbasî devletinin kurulmasında gördüğü hizmet ve Horasanlılar üzerinde sahip olduğu nüfuz sebebiyle Seffah, kardeşinin bu isteğine uymadı.

Bundan sonra Mansur ile Ebû Müslim arasında kinlerini arttıran ve Mansur'u intikam almaya sevkeden bir takım olaylar meydana geldi. Şöyle ki: Ebû Müslim haccetmek istemişti. Aynı yıl hac emîrliğine Ebû Ca'fer, Mansur tayinedilince, bu tayine kızan Ebu Müslim: "Ebu Cafer bu seneden başka hac yapacak yıl bulamadı mı?" demişti. Bu haccı esnasında Ebû Müslim, hac boyunca Arapların gönlünü kazanmak, hac vazifesini edâ ettikten sonra yolda hac emirinden önde gitmek suretiyle Ebû Ca'fer Mansur'un otoritesini düşürmeye çalıştı. Dönüş sırasında Ebû Müslim, halife Seffah'ın ölüm haberini alınca, Mansur'a kardeşinin vefatıyla ilgili bir taziye mektubu gönderdi. Fakat onu halife olması sebebiyle kutlamadığı gibi, bîat ettiğine dair bir haber de göndermedi. Veya yolda durup halifenin kendisine yetişmesini beklemedi.

Ebû Müslim, Halife Mansur'u korkutmak maksadıyla bir süre bekledikten sonra bîat etti. Mansur, Kûfe'ye geldikten sonra kendisine karşı

(19) Taberî, IX, 172.

ayaklanan amcası Abdullah ile savaşmak üzere Ebû Müslim'i görevlendirmişti. Onun, amcasına karşı zafer kazandığını öğrenince de ganimetleri sayması için ona bir elçi gönderdi. Buna öfkelenen Ebû Müslim, elçiyi öldürmeye niyetlendi ve şöyle dedi: "İnsan kanı akıtma hususunda bize güveniliyor da mal ve ganimet hususunda güvenilmiyor, öyle mi?" Ancak onu öldürmedi.

Elçisi dönüp gördüklerini anlatınca Mansur, Ebû Müslim'in Horasan'a dönüp halkı kendi etrafında toplayarak bağımsız bir devlet kurmasından endişe etti. Bu yüzden onu Horasan'dan uzaklaştırmak maksadıyla Mısır ve Şam bölgesi vâliliğine tâyin etti. Ebû Müslim ise bu tâyine kızdı ve "O, beni Şam ve Mısır'a vâli tayin ediyor; halbuki Horasan da bizimdir," deyip Horasan'a gitmeye karar verdi. Bunun üzerine Mansur, Ebû Müslim'den yana büyük bir endişeye kapıldı ve kendisine karşı isyâna yelteneceğinden korktu. Tehlikesi büyümeden ondan kurtulmaya karar verdi. Bunun için ona, kendisine gelmesini emrettiği bir mektup yazdı.

Ancak Ebû Müslim, yazdığı cevabında şöyle dedi: "Mü'minlerin emîrine, Yüce Allah her çeşit düşmanını yenecek gücü vermiştir. Artık onun düşmanı kalmamıştır. Sâsâni ailesi kisralarından bize ulaşan şöyle bir söz vardır: "Vezirleri en çok korkutan, musîbetlerin ortadan kaldırılmasıdır." Emirlerinizi her an, anında yerine getirmek niyetiyle, sana verdiğimiz söze son derece bağlı kalacağımızı bildirerek kaçıyoruz yakınından; zira uzakta selâmette olmak daha kolaydır. Buna razı olursanız, sizin en iyi kölelerinizden birisiyim. Fakat siz, bunu kabul etmez de nefsin iradesini eline vermek isterseniz, işte o zaman bana ait olan ahdi bozarım"[20].

Ebû Müslim, bu mektupta Mansur'a karşı içinde gizlediği kini ve ona itaat edecek olursa öldürülebileceği endişesini ifade etmektedir. Ancak Mansur, en büyük komutanına karşı barış ve yumuşaklık yolunu tercih etti. Nitekim ona bir mektup yazarak şöyle dedi: "Mektubunu okudum ve maksadını anladım. Senin vasıfların, rahatları, sulh ve sükûnun yaygınlaşmasında olduğu halde, suçlarının çokluğundan dolayı

(20) Taberî, XI, 161.

devlet işlerinin karışmasını temenni eden ve bu yüzden hükümdarları tarafından cezalandırılan vezirlerin vasıfları gibi değildir. Durum bu iken kendini onlarla niçin eşit görüyorsun? Sen üzerine aldığın vazifende samimiyet ve itaat içindesin. Yapman gereken başka bir vazifen de yoktur. Mü'minlerin emîri, sana İsâ b.Musâ ile bir mektup gönderdi. Mektuptakilere kulak verirsen rahatlık bulursun. Allah'tan, seninle şeytanın vesveseleri arasına bir engel koymasını niyâz ediyorum. Şunu bilesin ki, şeytan, senin niyetini bozmak için açtığı bu kapıdan daha emin ve maksadına daha fazla yaklaştıran başka bir kapı bulamaz"[21].

Mansur, bu mektubunu Ebû Müslim'e, Ebû Humeyd Mervrûzî ile gönderirken, yumuşatıncaya kadar ona lutufkâr davranıp yumuşak konuşmasını ve ona bir takım vaadlerle bulunmasını; şayet bundan kaçınırsa, kötü bir şekilde cezalandırılacağını söyleyerek tehdit etmesini ve halifenin kendisini ortadan kaldırmaya, denize girse, ateşe atılsa bile bundan vazgeçmeyip öldürünceye veya kendisi ölünceye kadar peşini bırakmamada kararlı olduğunu te'kidli bir şekilde anlatmasını emretti. Ebû Müslim, elçiyle görüşünce, büyük bir korkuya kapıldı. Özellikle Halife'nin, Horasan'daki vekiline bir mektup yazarak kendisiyle olan münasebetlerini kesmesi ve oraya girmesini engellemesi karşılığında oraya vâli tâyin edeceğini vadettiğini öğrenince bu sıkıntıları bir kat daha arttı. Aynı şekilde Ebû Müslim'in sıkıntısı, Horasan'da yerine bıraktığı sözü geçen vekilinin mektubu kendisine ulaştığında iyice şiddetlendi. O, mektubunda şöyle diyordu: "Biz Allah'ın halifeleri ve Resûlullah'ın Ehl-i Beyt'ine isyân edecek değiliz. İmâmına hiçbir şekilde muhalefet etme ve onun izni olmadan geriye dönme." Ebû Müslim'in kararından dönmesi için, vekili olan Ebû Dâvud'un bu tehdidi yetti. Fakat bazı yakınları, Mansur ve elçilerinin vaadlerine güvenmediklerini belirterek onu gitmekten alıkoymaya çalıştılar.

Mansur, Ebû Müslim'in Medâyin'e yaklaştığını öğrenince onu tuzağa düşürmeyi plânladı. Derhal, devlet ricali ve hanedan fertlerine onu karşılamalarını emretti. Sonra Ebû Müslim huzuruna gelince şöyle de-

(21) Age. IX, 166.

di: "Ey Abdurrahman, git istirahat et, bir banyo al. Çünkü yolculuk yorar. Huzuruma yarın gel." Sonra da muhafızların komutanı Osman b. Nehik'i çağırtıp onunla beraber Ebû Müslim'i öldürme plânını hazırladı. Bu plân şöyle idi: Güvendikleri dört muhafız, revakın arkasında gizlenecek, halife ellerini şaklattığı an çıkıp Ebû Müslim'i öldüreceklerdi.

Ertesi sabah Ebû Müslim huzûra çıkınca Mansur ona şunları söyledi: "Bana Abdullah b. Ali'nin malları arasından ele geçirdiğin iki kılıcı anlat." Ebû Müslim: "İşte onlardan biri üzerimde" dedi. Halife: "Onu bana göster" deyince, kılıcı kınından çıkarıp verdi. Mansur, kılıcı alıp göz gezdirdikten sonra yastığının altına koydu. Sonra Ebû Müslim'i azarlamaya başlayarak şöyle dedi: "Kardeşim Ebu'l-Abbas Seffah'ı, Mevat'ı[22] almaktan engellemek için yazdığın mektubu bana anlat! Bize dinimizi sen mi öğreteceksin? Ebû Müslim, "Onların alınmasının helâl olmadığını sanmıştım. Ancak onun mektubu gelince öğrendim ki, mü'minlerin emîri ve ailesi ilmin kaynağıdır," dedi. Mansur, "Hac dönüşü niçin benden öne geçtin?" dedi. O, "İkimizin kafilelerimizle birlikte tek su etrafında birleşmemizin izdiham dolayısıyla sıkıntıya sebep olmasını istemediğimden, rahat olsun diye önden gittim" dedi. Mansur: "Seffah'ın ölüm haberini sana ulaştırana ne dedin? Bizi beklemeden yoluna devam ettin. Ne bizi bekledin ki, sana kavuşabileyim ve ne bana dönüp geldin" diye bağırdı. Ebû Müslim, "Bu hususta insanlara acımama dair arzettiğim şey beni engelledi. Bu davranışımla size karşı gelmeyi düşünmedim ve Kûfe'ye gidelim, dedim" dedi. Bunun üzerine Mansur, şöyle devam etti: "Abdullah b. Ali'nin cariyesini elde etmek istedin?" O ise, "Hayır, fakat ben onun kaybolmasından endişe ettim ve onu çadıra getirip koruyacak birine teslim ettim" dedi.

Mansur, "Horasan'a gitmek istemenin sebebi nedir?" diye sordu. Ebû Müslim, "Hakkımda şüpheye düştüğünüzden endişe ettim, bu sebeple, Horasan'a gideyim ve bana karşı düşüncelerinize cevap olmak üzere bir mektupla durumu size arz edeyim, istedim" dedi. "Vallahi, bu kadar öfkeli bir gün yaşamamıştım; bu davranışınla, sadece gazabımı artırmış oldun." diyerek azarlamaya devam etti: "Mektup yazar-

(22) Mevât, sahipsiz arâzi demektir.

ken, önce kendi isminle başlayan sen değil misin? Benden Ali'nin kızı Emine'yi istemedin mi? Daha da ileri giderek, Selit b. Abdullah b. Abbas'ın oğlu olduğunu iddia etmedin mi? Devletimizin kurulması için son derece emek sarfeden Süleyman b. Kesir'i niye öldürdün? Halbuki sen bize katılmadan o, bizim değerli adamlarımızdan biriydi." Ebû Müslim, "İhtilâf çıkarmak niyetiyle bana karşı geldiği için öldürdüm" cevabını verince[23] Mansur sözlerine şöyle devam etti: "Onu, bizim için yaptığı hizmetleri bile bile öldürdün. Bana rağmen öldürdün onu, böylece bana asî oldun. Seni öldürmezsem Allah canımı alsın!" Müteakiben elindeki sopayla ona vurdu. Bu sırada Osman b. Nehik, Şebib ve Harp saklandıkları yerden çıkarak Ebû Müslim'i öldürdüler (25 Şaban 137 H.). Onun öldürülmesi üzerine Mansur, şu anlamdaki beyti okudu:

"Hak ettiğin cezanın verilmeyeceğini zannettin. Ey günahkâr, hak ettiğin cezayı buldun. Daha önce başkalarına içirdiğin Ebu Cehil kar-

(23) Van Vloten, Makrizi'nin "el-Mukaffa'l-kebîr" isimli eserinden (Paris, Milli Kütüphane, yazma vr. 80b) Süleyman b. Kesir'in öldürülmesiyle ilgili olarak şunları nakleder: "Süleyman b. Kesir, Abbasî dâilerindendi. Ebu Müslim, Seffah'ın kardeşi Ebu Cafer yanına geldiğinde ona şöyle dedi: "İşinizin tamamlanmasını istiyorduk, Allah'ın yardımı ve inayeti sayesinde tamamlandı. İsteklerinizi yerine getirmeye daima hazırız." Muhammed b. Süleyman, kıskanç birisiydi. Onun için babasının bu görevi Ebû Müslim'e teslim etmesini istemiyordu. Ebu Müslim, gücünü artırınca Muhammed'i öldürdü. Babası Süleyman b. Kesir bu olaydan sonra "başkasından hiç mal almamak ve ihtiyaç duyulduğunda mallarını vermek şartıyla biat eden ve bu davranışları karşılığında Cennet'e gireceklerine inanan gruba yani Keffiyye topluluğuna geldi. (Rivayet edildiğine göre, adı geçen cemaat, bu ismi bir avuç buğday (keffün mine'l-hinte) vermeleri sebebiyle almıştır). Süleyman onlara şöyle dedi: "Biz nehir yatağını kazdık, dışımızdan biri, yani Ebu Müslim gelip suyunu akıttı." Ebu Müslim, Süleyman'ın bu sözünü duyunca kızdı. Abbasî dâilerinden Ebu Türab ve Muhammed b. Ulvan, bu sözün söylendiğine şahitlik ettikleri gibi, Süleyman b. Kesir'in, eline bir üzüm salkımı alarak, "Allah'ım Ebû Müslim'in yüzünü, bu üzümü kararttığın gibi kapkara et ve onun kanını akıt!" dediğini ve onun oğlu Muhammed'in, İmâmın mektubunun üzerine pislemiş olduğunu ifade ettiler. Bunun üzerine Ebû Müslim, adamlarından birine "Onu al da Harezm'e götür" dedi. Ki, Ebû Müslim, birinin öldürülmesini istediği zaman daima bu sözü söylerdi. Neticede Süleyman b. Kesir öldürüldü." (es-Siyâdetu'l-Arabiyye, 146 vd.).

puzundan daha acı zehir, şimdi sana içirildi.''

Ebû Müslim, harpleri ve vâliliği esnasında yaklaşık altıyüz bin kişiyi öldürmüştür. Söylendiğine göre Mansur yaptıklarını sayıp dökünce şöyle dedi: ''Başım belâyâ girmeden böyle söylenmiyordu, bunları yapmış değilim.'' Mansur ise şu karşılığı verdi: ''Soysuz herif! Vallahi senin yerinde bir cariye dahi olsa, lime lime doğranırdı. Sen halifeliğimiz esnasında ve daha önce yaptıklarını yaptın. Aynı şeyler sana yapılsaydı daha ağır cezayı verirdin.''

Rivâyet edildiğine göre, Ebû Müslim, ilk kılıç darbesini yediği zaman şöyle demiştir: ''Ey mü'minlerin emîri, beni, düşmanların için alakoy.'' Cevap olarak halife: ''O zaman, Allah beni sağ bırakmaz, benim senden daha büyük düşmanım var mı ki?'' karşılığını verdi. Ebû Müslim'in katlinden sonra, İsâ b. Musâ halifenin huzuruna girdi ve ''Ey Emire'l- mü'minîn! Ebû Müslim nerededir?'' dedi. Halife: ''O, biraz önce burdaydı'' diye cevap verince, ''Ey mü'minlerin emîri, Ebû Müslim'in itaatini, yardımını ve İmam İbrahim'in onun hakkındaki düşüncesini biliyorsunuz'' dedi. Bu konuşmayı takiben halife: ''Be ahmak! Allah'a yeminle diyebilirim ki, senin ondan daha büyük bir düşmanın yoktur. İşte o, şu halının içindedir'' dedi.

İsâ b. Musâ, istircâ âyetini (Biz Allah'ın kuluyuz ve yine O'na döneceğiz. Bakara (2), 156) okudu. Ebû Müslim hakkında müsbet bir kanaata sahip olan İsâ'ya Mansur şöyle dedi: ''Allah canını alsın! Ebû Müslim sağ iken, emir vermeniz veya yasaklamanız ya da hükümdar olmanız mümkün mü?'' Daha sonra Ebû Ca'fer, Ca'fer b. Hanzala'yı çağırttı, huzura girdiğinde Ebû Müslim hakkında ne dersin?'' diye sordu. O ise: ''Ey Emire'l-mü'minin, onu eline geçirirsen hemen öldür, derhal ortadan kaldır.'' dedi.

Bunun üzerine Mansur, ''Allah seni muvaffak etsin!'' dedi. Ona kalkıp, öldürülen Ebû Müslim'e bakmasını söyledi. Cesedi gören Ca'fer: ''Ey mü'minlerin emîri! Halifeliğini bugünden itibaren sayabilirsin.[24]'' dedi. Sonra Mansur halka bir hutbe irad ederek şunları söyledi: ''Ey insanlar! İtaatın sulh ve selâmetinden çıkıp, isyânın vahşetine

(24) Taberî, XI, 167.

sapmayın. İmâmlarınıza karşı sakın gizli komplolara başvurmayasınız. Çünki bir kimse halifeye ihanet etmek isterse, Allah onun niyetini, dil sürçmeleri ve yanlış hareketlerinde açığa çıkarır ve bu tertiplerden dînini yüceltmek ve hakikatı yükseltmek yolundaki halifesini haberdar eder. Ne hakkınızı kısacak; ne de dînî mes'uliyetinizi azaltacak değiliz. Hilâfet gömleğini sırtımızdan çıkarmak isteyenin kellesini, şu kınındaki kılıçla uçururuz. Ebû Müslim ve sizler bize, bîat'tan dönenin kanının mübah olacağı şartıyla bîat ettiniz. Sonra da yaptığı bîat'tan ilk dönen o oldu. Bu sebeple, bizim adımıza başkalarına verdiği cezayı, bu defa biz ona verdik. Üzerimize geçen hakkını gözetmemiz, hak ettiği bu cezayı vermekten bizi alıkoymadı." Mansur, Ebû Müslim'in komutanları ve askerlerine, onları razı edecek miktarda bahşişler verdi. Ebû Müslim taraftarları "Efendimizi para ile sattık" diyerek geri döndüler[25].

Ancak Ebû Müslim taraftarları, bilhassa Horasanlılar, onun öldürülmesini hazmedemediler ve içlerinden Sinbad adlı şahıs, onun intikamını almaya teşebbüs etti. Sinbad, Nisabur'un köylerinden olup Mecûsîlik dinine mensuptu. Başta Cibal[26] halkı olmak üzere, Horasanlıların çoğunun katılmasıyla, taraftarları gün geçtikçe artıyordu. Halife Mansur, Sinbad'ın isyânından haberdar olunca, onu hezimete uğratacak olan 10 bin kişilik bir orduyu üzerine gönderdi. Sinbad dışında, en tehlikelileri Mukanna Horasânî olmak üzere, Ebû Müslim'in intikamını almak için çok sayıda kişi isyân etti. Taraftarlarının bir kısmı, Ebû Müslim'in ölmediğini ve hayatta olduğunu iddia ederek, onun, müslümanların beklediği mehdî misâli, Mecûsîler'in zuhûrunu beklediği Zerdüşt evlâdından "Oşidirbâmî", diğer ismiyle "Oşidirmâ" olduğunu kabul etmişlerdir. Onlar, imam olarak Ebû Müslim'in kızı Fâtıma'yı kabul etmenin yanında, Ebû Müslim'in ölmediğine inanmakla kalmayıp, yeryüzünü adâletle doldurmak üzere yeniden döneceğini bekliyorlardı[27].

Nizamülmülk, şöyle demiştir: "Onların, duâlarına başlarken söyledikleri ilk söz, Ebû Müslim ve onun kızı Fâtıma'dan torunu Mehdî

(25) Age, IX, 313.
(26) Hazar denizinin güneyinde yer alan dağlık arazi.
(27) V. Vloten. es-Siyâdetü'l-Arabiye, 134.

b. Firûz için rahmet dilemek olurdu''[28]. Casanova, bu taife'nin Fâtımîleri, Ebû Müslim'in kızı Fâtıma'ya nisbetle isimlendirdiklerine inanır. Ki, bunlar, daha sonra haklarında bilgi vereceğimiz Hurremiyye taifesidir.

Ebû Müslim'in öldürülmesi hakkındaki kanaatımız şudur: Mansur, bu işi, aralarında eskiden beri süregelen şahsî sürtüşmelerin etkisiyle yapmıştır. Şüphesiz Ebû Müslim de, gururlanarak, kendisine fazla güvenip, kendi başına buyruk kesilmek ve suçsuz-günahsız kimseleri merhametsizce öldürmek suretiyle aşırı gitmekle, idam fermânını bizzat kendisi imzalamıştır. Onun muaheze edildiği hususlardan biri de Süleyman b. Kesir'in öldürülmesidir.

Ebû Müslim'in Abbasîler için vargücüyle çalışmasına ve samimiyetine gelince, daha sonraları, bu davranışlarının yapmacık ve sahte olduğunu gösterecek hiçbir delilin bulunamadığı bir vakıadır. Dolayısıyla Mansur onu kıskanması etkisiyle, kendisini saran bu kayguların neticesinde onun dostluk ve samimiyetinden şüpheye düşerek yapmıştır. Bize göre, Ebû Müslim, herhangi bir kişi tarafından öldürülmeyi haketmişse bile bu şahıs Abbasî ailesinden olmamalıydı.

Tarih, devletleri kuranların, çoğu kere kurdukları bu devletten istifade edemediklerini göstermiştir. Rasûlullah (s.a.v.), bu hususta şöyle buyurmuştur: ''Başa geçmek hususunda aşırı tamahkâr olmayınız; aksi halde mahrûm edilirsiniz.'' İbn Tabâtabâ da şöyle diyor: ''Devletlerin kuruluşunda büyük rol oynayan kişiler, hükümdarların hased ve kıskançlığını çeken bir şöhret kazanırlar. Onların şöhreti arttıkça, hükümdarların da hasedi artar ve onları cezalandırırlar''[29].

Söylendiği gibi, tarih tekerrürden ibarettir. Nitekim, Fâtîmi Devleti'nin kuruluşu ve bağımsız devletler sahnesine çıkmasında büyük emeği geçen Ebû Abdullah Şîî'nin sonu, Abbasî davasına yardım ve gayretiyle tanınan Ebû Müslim Horasanî'nin sonundan farklı olmamıştır.

(28) Siyasetnâme, II, 290.
(29) el-Fahrî, 138.

Özetlersek, Mansur, sahip olduğu irade ve dehâsı sayesinde, amcası Abdullah b. Ali'yi esir alıp sonra da öldürmesiyle Arap ırkından olan düşmanlarını; Abbasî Devleti'nin kurulmasında büyük emeği geçen Ebû Müslim Horasanî'yi öldürmekle de İran asıllı düşmanlarını bertaraf etmiştir.

D. Mevalî Hareketleri

a) Ravendiyye:

Mansur, Ebû Müslim Horasanî'nin işini yeni bitirmişti ki, İslâm fütûhatından önce kisralarını tanrılaştırıp onları ilâhlık derecesine yükselten İranlıların öncülük ettiği yeni bir hareket ortaya çıktı. Bu Ravendiyye taifesinin hareketiydi[30].

Hicrî II. asrın başlarında, Abbasî davetçilerinin yetiştiği Kûfe şehri, aynı zamanda, İslâm dışı bazı fanatik grupların kaynaştığı bir merkez halindeydi. Dolayısıyla, bu aşırı gruplar nazarında İslâm, İslâm öncesi Irak ve civarında hakim olan eski Fars dinleri Manilik, Sabiîlik v.s. gibi din ve inanışlarla karıştırılarak muhtelif din ve mezheplerin bileşimi haline geldi. Buna karşılık İslâm tebliğcileri, bu dönemde arız olan bu tağyire rağmen, İslâm dinini samimiyyet ve kahramanlıkla, aslî şekliyle yaymaya ve korumaya çalışıyorlar, bu İslâm dışı gruplara karşı, din adına büyük bir mücadele veriyorlardı. Hz. Ali zamanından, Mansur devrine kadar, İslâm'da olmayan şeyleri İslâm'a sokmak ve İslâm'da bid'at çıkarmak sebebiyle çok sayıda bid'atçı ve aşırı (galî) cezalandırılmıştır.

Râvendiyye'nin inançları hakkında malûmat olarak, okuyucuya, tarihçi Medâyinî (öl.214 H.)'nin zikrettiklerini nakledeceğiz: "Ablak adında abraş hastalığına mübtelâ, aşırı fikirler taşıyan ve onları Râvend'de yaymaya çalışan bir adam vardı. O, Hz. İsâ'ya hulûl eden Rûhulkudüs'ün, Ali b. Ebî Talib'e, ondan da, sırasıyla olmak üzere evlâdından olan imamlara ve en son olarak Hz. Peygamberin amcası Abbas'ın torunu İbrahim b. Muhammed'e geçtiğini iddia ederek bunların hepsinin birer ilâh olduğunu ve bütün haramları da helâl kıldıklarını kabul ederdi. Ta-

(30) Bunlar, Isfahan yakınındaki, davetlerinin merkezi olan Râvend şehrine nisbet edilmişlerdir.

raftarlarından herbiri kendilerinden bir topluluğu evine davet eder, yedirir, içirir ve bütün haramları işlemelerine izin verirdi. Bu şekilde davet ve toplantıların yapıldığını duyan, Esed b. Abdullah el-Kasrî onları önce öldürüp sonra da ibret için cesetlerinin astırdı. Zamanımıza kadar varlığını devam ettiren bu grup mensuplarından bir kısmı, Halife Ebû Ca'fer Mansur'a tapmışlar ve Bağdat'taki Kubbetu'l-Hadra[31] ya çıkarak, uçuyormuşcasına kendilerini aşağı atmışlardır[32].

Bunlar, silâhlanarak ortaya çıkıp Halife Mansur'a "Sen Allah'sın" demek kasdıyla "SEN... SEN..." diyerek saraya doğru gittiler. Bunun üzerine Mansur, karşılarına bizzat çıkarak onlarla çarpıştı. Fakat onlar, hem çarpışıyor, hem de "Sen... Sen İlâhsın" sloganını tekrarlamaya devam ediyorlardı[33].

Mansur onları cezalandırmak mecburiyetinde kaldı. Çünkü dine ve devlete karşı çıkmaları sebebiyle, onların inançlarına müsamaha göstermesi mümkün değildi. Ayrıca böyle bir müsamaha bütün Arapları kendisine karşı harekete geçirirdi.

Mansur Râvendiyye'nin ileri gelenlerinden ikiyüz kişiyi hapsetmişti. Bu durum, onların yandaşlarını galeyana getirdi, hapishaneleri basarak reislerini çıkardılar. Peşinden Halife'nin sarayına saldırdılar. Bunları gören Mansur, yaya olarak karşılarına çıktı. İsyâncılar kalabalık bir şekilde, onun etrafını sardılar, eğer Emevîler'in, Irak vâlisi İbn Hübeyre komutası altında Abbasîlere karşı savaşmış, Vâsıt olayından beri de gizlenmekte olan Emevi komutanı Maan b. Zaide es-Şeybânî, yardımına yetişmemiş olsaydı, neredeyse onu öldürüyorlardı. Aniden yetişen Maan, Abbâsi halifesinin önünde kahramanca savaştı. Râvendîler'e karşı zafer kazanınca Yemen vâliliğiyle taltif edildi.

Mansur, Râvendiyye'yi, Mecûsilik veya onun Manizm ve Zerdüştizm gibi değişik görünümlerinden birine dönmek isteyen zındıklar olarak kabul ettiği gibi, onları siyasî düşmanları olarak görüyordu. Çünkü, düşmanı Ebû Müslim Horasanî taraftarı olan bu grup, Hilâfeti Kis-

(31) Mansur'un Bağdat'a yaptırdığı bir saray.

(32) Günümüzde de İran asıllı Nusayrîlerden bir grubun uçabildiği söylenir. Aynı durum bazı Budistler için de iddia edilir.

(33) Bkz. Taberî, IX, 307. Vloten, es-Siyadetü'l-Arabiyye, 82-96.

ralığa çevirmek için çalışıyordu. Dolayısıyla Ebû Müslim'e karşı nasıl davrandıysa onlara da aynı tutumu gösterdi ve şiddetli bir şekilde kılıçtan geçirdi. Ancak bununla beraber onları tamamen ortadan kaldıramadı. Nitekim daha sonraları, onlar Babek Hürremî, Mukanna Horasanî ve daha başka ayaklanmalarda görüldüğü gibi çeşitli şekillerde ortaya çıkmışlardır.

b) Mukannaiyye:

Halife Mehdî devrinde (158-169/775-785), Horasan'da Merv şehrinden kısa boylu ve çirkin yüzlü Mukanna adında biri ortaya çıktı. Yüzüne altından bir maske takıp tanrılık iddiasında bulunuyor ve şöyle diyordu: "Allah, Hz. Âdem'i yaratıp onun sûretine, daha sonra da sırasıyla Hz. Nûh ve İbrahim'in; devamla birer birer nebî ve hekimlerin, Hz. Muhammed'in, ondan sonra da Hz. Ali ve evlâdının, neticede Ebû Müslim Horasanî'nin sûretine girmiştir." Mukanna, ilâhlığın Ebû Müslim'den kendisine geçtiğini iddia ediyor ve şunları ileri sürüyordu: "Ben çeşitli sûretlere giriyorum. Çünkü aslî sûretimde kalsam, kullarımın gücü beni görmeye yetmez. Kim beni görürse, nurumla yanar kül olur." Namazı, orucu, haccı ve zekâtı kaldırıp Mazdekçilik'te olduğu gibi mal ve kadın ortaklığını ilân etti. Taraftarları, huzurunda secdeye kapanıp ona tapıyorlardı.

Ulûhiyet iddiasında bulunan Mukanna, Horasan'da dağlardan birinin zirvesinde açtırdığı büyük bir kuyunun içine bol miktarda civa attırarak, bu civanın ışınlarını gökyüzüne ay şeklinde yansıtmak suretiyle bir ay doğdurduğunu iddia etmiş, onun bu sahte ayı aya yolculukta bir ayda alınabilecek mesafeden görülmüştür. Onun bu düzenbazlığı hakkında şair Ebu'l-Alâ Mearrî şöyle demiştir:

"Aşkın sarhoşluğundan ve kadın sevgisinden kurtul; zira güzelliği bakımından parlak aya benzettiğin kadının tutkusu, Mukanna Horasanî'nin ayı gibi boştur, aldatıcıdır"[34].

(34) Şerhu't-tenvir alâ kitab Saktu'z-zend, (Kahire, 1286 H.) II, 103.

Mukanna, ilk sıralarda, imametin Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye, ondan oğlu Ebû Haşim'e daha sonra sırasıyla Ali (b. Abdullah b. Abbas), oğlu Muhammed, onun oğlu İmam İbrahim, müteakiben kardeşi Seffah, ondan da Ebû Müslim Horasanî'ye geçtiğini kabul eden, aslen Keysaniyye şiasından olan Rezzâmiyye mezhebine bağlıydı. Rezzâmiyye taifesi, Horasan'da ortaya çıkmış ve davalarını yaymak için Merv şehrini üs edinmişti. Onlar, Allah'ın ruhunun Ebû Müslim'e hulûl ederek, onu kuvvetlendirip Emevîoğullarını son ferdine kadar öldürmesi yolunda ona yardım ettiğine inanıyorlardı. Aynı zamanda, "tenâsüh" akîdesini kabul ederlerdi. İçlerinde bir grup, Ebû Müslim'in Allah'ın ruhunun kendisine hulûlüyle ilâhlaştığını ve ölmediğini iddia ediyordu. Onlar, Mansur'un öldürdüğü kimsenin, aslında insanlara Ebû Müslim suretinde gösterilmiş bir şeytan olduğunu ileri sürerek, onun dönüşünü bekliyorlardı. Bu tür inançları benimseyenler Merv ve Herat'ta "Berkûkîler" olarak biliniyorlardı[35].

Mukanna gücünü artırıp taraftarlarını çoğaltınca, Buhara ve Semerkantlılardan pek çoğuyla Kazvin'de oturan Türkler de ona katıldılar. Mukanna, Keş'te müstahkem bir kaleyi üs edindi. Halife Mehdî, onun üzerine Muaz b. Müslim komutasında 70 bin kişilik bir ordu gönderdi. Muaz, Mukanna ve taraftarlarını zor duruma sokuncaya kadar, muhasarasını devam ettirdi. Neticede taraftarlarının çoğu ondan emân isteyerek, Mukanna'dan ayrıldı. Az bir taraftarıyla kalan Mukanna, hezimete uğrayacağını anlayınca, bir ateş yaktırdı; eşya, para ve havyan olarak yanında bulunan herşeyi ateşin içine attırdı. Bakır ve şekerleri erittirdi, hanım ve çocuklarını da ateşin önünde toplayarak, kendisini seven dostlarından gökyüzüne yükselmeleri için kendilerini ateşe atmalarını istedi ve "Ben gökyüzüne çıkıyorum, kim bana arkadaşlık yapmak istiyorsa şu sudan içsin" diye ekledi. Daha sonra çoluk-çocuğuna bu zehirden içirdi, hepsi öldüler. Düşmanının, kendisi ve aile fertlerinin cesetlerini ele geçirmesinden korkarak önce cesetleri, sonra da kendisini ateşe attı. Bu hadise (H. 169 M.) senesinde meydana geldi. Böylece Mehdî, Mukanna'dan, halk da onun bid'atlarının şerrinden kurtulmuş oldu.

(35) Nevbahtî, Fıraku'ş-Şia, 42-43; Şehristanî, el-Milel ve'n-nihal, 205-207.

Fakat Mukanna'nın ölümü, Maveraünnehir'de onun ideolojisine son vermedi. "Mukannaiye Mübeyyıda" adıyla tanınmaya başlamış bir güruh, bu ideolojiyi devam ettirdi. Bunlar, Mukanna'nın bir ilâh olduğunu ve her asırda başka bir surete büründüğünü kabul ederlerdi[36]. Maveraünnehir ve Türkistan'da yayılmışlar, bulundukları yerleşim merkezlerinde kendilerine özel namaz kılacakları mescitler yapmışlardı. Kendiliğinden ölmüş veya usulüne göre kesilmemiş hayvan ile domuz etini helâl sayarlar, kadınların bütün erkeklerin ortak malı olduğunu kabul ederlerdi. Kendi mescitlerinin müezzininin tanımadığı bir müslümanı yakaladıklarında, onu öldürür ve cesedini gizlerlerdi.

c) Hürremiyye:

ca. Babek Hürremî:

Babek Hürremî'nin yetiştiği İran, gerek İslâm öncesi, gerek İslâm döneminde çeşitli bid'at ve inançların kaynaştığı bir bölgeydi. Buna bağlı olarak, orada muhtelif dinî fırkalar türemiştir. Bunlardan biri de, Kisra Enuşirvan'ın babası Kubat devrinde Mazdek'in kurduğu Hürremiyye mezhebidir[37]. Mazdek'in kurmuş olduğu bu Hürremiye'den[38], Abbâsîler devrinde uluhiyet iddiasında bulunan Babek'in kurduğu "el-Hürremiyye el-Babekiyye" taifesi doğmuştur. Bu hareket, Abbasî halifesi Me'mun devrinde devletin bağrına bir ok gibi saplanmış ve Mu'tasım zamanında büyük bir tehlike halini almıştır.

Bazı tarihçiler, Babek'in, Ebû Müslim Horasanî'nin soyundan geldiğini Abbasîlere onun intikamını almak için baş kaldırdığını ve isyânın Râvendiyye, Mukannaiyye ve benzeri grupların isyânlarının bir devamı olduğunu düşünürler. Ebû Hanife Dineverî: "Bize göre doğru ve sağlam olanı, Babek'in Ebû Müslim'in kızı Fâtıma'nın oğlu Mutahhir soyundan olmasıdır. Ki Hürremiye'den olan Fâtımîler, Rasûlüllah

(36) Bağdadî, el-Fark Beyne'l-fırak, 215.

(37) Bir rivayete göre onlar, bu ismi Mazdek'in öldürülmesinden sonra, kendisini Mazdekizm akidesini yaymaya vakfetmiş olan karısı Hurrema'ya nisbetle almışlardır.

(38) Me'mun ve Mu'tasım dönemlerindeki anlattığımız "İkinci Hürremiyye'den" ayırmak için bunlara "Birinci Hürremiyye" denilmiştir.

(s.a.)'in kızı Fâtıma'ya değil, Ebû Müslim'in kızı bu Fâtıma'ya nisbet edilir"[39] der.

Babek, önceleri, Hürremiyye reislerinden biri olan Cavidan'ın hizmetinde bulunuyordu. Cavidan ölünce, karısı, Babek'i onun yerine geçirdi ve kocasının ruhunun Babek'in bedenine hulûl ettiğini iddia ederek taraftarları arasında ona uymanın gerekliliğini yaydı, daha sonra da Babek'le evlendi. Babek, Me'mun Merv'de iken halkın aklını çelmeye ve onları ifsat etmeye devam etti.

Bağdatlılar arasında Babek'in sebep olduğu huzursuzluk Mu'tasım devrinde giderek artmış, Azerbaycan da onun tesir alanına girmişti. Bu hususta ona, Ermenistan Kralı ve Bizans İmparatoru yardım ediyordu. Etrafa gönderdiği ordularıyla, Ebû Müslimcilik, Manicilik, Mazdekçilik ve Zerdüştlük gibi çeşitli fırkalarla çalkalanmış olan ve halen de çalkalanmaya devam eden İran ile Azerbaycan arasındaki bölgelerde yaşayan halkın kalbine korku saldı. İşte bütün bu akidelerin toplamı, Hürremiyye inancını meydana getiriyordu.

Belhî şöyle diyor: "Ne kadar yol kesici, soyguncu, ayrılıkçı unsurlar ve batıniyye mezhep mensupları varsa hepsi de Hürremiyye'ye katılmışlardı. Taraftarları gün geçtikçe çoğaldı, hatta piyâdeler hariç, sadece süvârileri 20 bine ulaştı. Çeşitli köy ve kasabaları işgal edip halka işkence yapmaya, etrafı yakıp yıkmaya, anarşi çıkarmaya ve zulmetmeye başladılar. Halife'nin ordusunu hezimete uğratıp birkaç komutanını öldürdüler. Bazı tarih kitapları, Babek'in ele geçirdiği kimselerden çoluk çocuk, kadın erkek demeden 1 milyon insanı öldürdüğünü yazar[40].

cb. Hürremiyye'nin İlkeleri:

Hürremiye'nin ilkeleri, Abbasî tarihinde, özellikle Abbasîler ve Mevâliler arasındaki ilişkilerde çok etkili olduğu için araştırmaya değer. Nitekim iktidarın müslüman Araplardan İran asıllı mecûsilere geçmesi su-

(39) el-Ahbaru't-tıval, 297.

(40) Kitabu'l-bed'ive't-Tarih, VI, 115. Nizamü'l-mülk, Siyâsetnâme, II, 292-298.

retiyle el değiştirmesi, onların ana ilkelerindendir. Bu sebeple İslâm'a ve Araplar'a karşı uzun süren bir savaş başlattılar. Bu, Belhî'nin zikretmiş olduğu şu hususları teyid ediyor: "Hürremiler, iktidarın Farslara geçmesi için çalıştılar ve gayelerini bu mezhep ile kamufle ettiler. Fikirlerini cahillerin hoşuna gidecek şekilde süsleyip, gizliden gizliye ona davette bulundular, yaptıkları işin neticesi tam bir Ateistlik ve kâfirlikti"[41]. Onların ilkelerinden biri, insanı ilâhlaştırmaktı. Nitekim Babek, Cavidan'ın ruhunun kendisine hulûl ettiğini iddia etmiştir. Hürremiyye, "Ey Babek'in ruhu, sana da Cavidan'ın ruhuna inandığımız şekilde inandık" demeye başladılar. Ayrıca, aşırı Şiî grupların (Gulât-ı Şîa) kabul ettiği mânâda bir ric'at akidesi de Hürremiyye'nin prensiplerindendi.

Belhî, Hürremiyye'nin ilkelerinden bahsettiği yerde şöyle der: "Hürremiyye, sadece ric'at akidesinde birleşen, çeşitli gruplardan teşekkül eder. Bunlar "ruhların beden değiştirmesi" demek olan Tenasüh inancını kabul ederler. Muhtelif din ve şeriat sahipleri oldukları halde, bütün peygamberlerin, aslında aynı ruhu taşıdıklarını ve vahyin hiç kesilmeyeceğini de iddia ederler. Onlara göre, herhangi bir dine mensup olan bir kişi, eğer cezadan korkuyor, sevap da umuyorsa, muhakkak, doğru yoldadır. Onlar, mezheplerini tenkit etmedikleri sürece, bu çerçeveye giren kişileri hakir görmezler. Hürremiyye, Ebû Müslim'i göklere çıkarırken, onu öldürdüğü için de Mansur'a lânet eder. Ebû Müslim'in, kızı Fâtıma'dan torunu Firuz'a çokça salatu selâm getirirlerdi. Kendilerini ilgilendiren meselelerde hüküm veren imamları ve aralarında haberleşmeyi sağlayan "Feristegan" dedikleri elçileri vardı. Hiç bir şeyden şarap ve içkiden bekledikleri kadar hayır beklemezlerdi. Dinlerinin esası: "Nûr ve Zulmet" ilâhlarına inanmaktır... Onlardan bir kısmını, kadınları bütün erkeklere helâl olduğunu, nefsin hoşlandığı ve insan tabiatının arzuladığı her şeyin serbestliğini kabul eder bulduk."[42].

Nizamülmülk'ün, bunların, namaz, oruç, hac ve zekât gibi bütün lâfızları terk ettiklerini, içkiyi ve diğer haramları helâl sayıp kadınlarda ortaklığı kabul ettiklerini zikretmesi de, bu kanaati desteklemektedir[43]

(41) Kitabu'l-bed'ive't-tarih, V, 134.
(42) Age., IV, 30 vd.
(43) Siyasetname, 298 vd.

İnsan, bütün bu prensiplerin Mazdek ilkelerinin aynı olduğunu fark eder. Hürremliler, İslâm akaidini yıkmayı hedef alan fikirlerini yaymak maksadıyla kendilerine taraftar bulmak için, her ne kadar Ehl-i Beyt'in isimlernini kullanmışlarsa da, bunlardan herhangi birisine içten bir sevgi ve ilgi beslemedikleri gibi, İslâm'a öldürücü bir darbe vurmak uğrunda bütün güçlerini sarf etmişlerdir. Nitekim Nizamülmülk, Hürremiyye ile Batiniyye'yi eşit kabul etmektedir.

Van Vloten'in de dediği gibi, bazı araştırıcılar, Hürremiyye'nin adını, ister (Horasan bölgesinde bir şehir olan) Hürrem'den, ister "hoş leziz", mânâsındaki Farsça "Hurrem" kelimesinden almış olsun, adı geçen grubun ismiyle inançları arasında yakın bir alâka olduğu kanaatindedir(44). Demek oluyor ki, "Hurrem", kelimesini dinî bir ıstılâh olarak ele almamız, onların din olarak zevkten başka bir şey tanımadıklarını belirtmek içindir. Yine bu taifenin, kadınlara şark memleketlerindeki durumdan daha üstün bir mevki tanımış ve onların dîni toplantılarda bulunmalarına izin vermiş olması, sadece kadınların bu toplantılara katılmalarından faydalanmak maksadına yöneliktir.

Ancak Ehl-i Sünnet'in onlara karşı sert tutumunun sebebi, sadece lezzetlerden sınırsız bir şekilde istifade fikrinde olmaları değildir. Bu taifenin aşırı taşkınlıklarının, Sünnîlerin Hürremiyye'ye karşı duyduğu nefrette büyük bir payının bulunduğunu da inkâr edemeyiz.

cc. Afşin ve Mazyar:

Mu'tasım, devleti tehdit edip, askerinin pek çoğunu yok eden, hayvan ve ekinlerin mahvına sebep olan Babek isyânını bastırır bastırmaz, Afşin'in ayaklanması, başka bir ifade ile; Afşin ve Mazyar'ın müşterek hazırladıkları bir komplo ile karşılaştı. Mazyar, Babek taraftarı Hürremiyye'nin bir kolu olan "Muhammara"nın lideri bulunuyordu. Halife Me'mun devrinde yıldızı parlamış, halife onu Taberistan'da Cibalşervin civarı vâliliğine tâyin etmiş, ismini de Muhammed olarak değiştirmiş, aynı zamanda, bu bölgeyi yönetenlere verilen "İsbahbed" ünvanını kullanmasına izin vermişti.

---

(44) es-Siyadetu'l-arabiyye, 99, 100.

Me'mun'un ölümüyle, hilâfete, kardeşi Mu'tasım geçince, Mazyar isyân emellerini açığa vurdu ve daha önce anlatıldığı gibi, Hürremiyye ilkelerini kabul eden Babek Hürremî ile mektuplaşmaya başladı. Abbasî halifesine karşı isyânında ona yardım teklifinde bulundu. Bu hususta Taberî şöyle der: "Mazyar, isyâna karar verince, halkı kendisine bîat etmeye çağırdı. İnsanlar, ona istemeyerek boyun eğdiler. O,bu bîatla yetinmeyerek, bazılarını rehin alıp İsbahbedlik kalesine hapsettirdi. Ayrıca tarım işçilerine de, mülk sahiplerine karşı baş kaldırmalarını ve mallarını yağma etmelerini emretti"[45]. Bağdadî'nin zikrettiği şu hususlar da, Mazyar'ın Babek ile işbirliği yaptığını ve onunla beraber isyân etmek için anlaştığını te'yid etmektedir: "Mazyar fitnesi, yaşadığı bölgede, Mu'tasım devrinde patlama noktasına geldi. Taraftarları, dağ yamaçlarında yaşayıp kâfir olmakla beraber küfrünü gizleyip müslüman görünen dağlı tarım işçileriydi"[46]. Mazyar, İran dihkanlarından (=geniş arazi sahipleri) olup, Tahiroğullarından olan Horasan vâlilerine karşı sorumlu olmaksızın doğrudan Abbasî halifesine bağlıydı. O, Abbasî devletinin Babek Hürremî ile uğraşmasını fırsat bilerek, Babek ve Afşin'le gizliden gizliye anlaştı. Bu üçlü, ülkelerinden, İslâm'ın izini tamamen silmek ve Arap hâkimiyetinden kurtulmak için çalıştılar. Bu isyan ve benzerleri, Abbasî devletinden ayrılmayı hedef alan siyasî ve dinî birer ihtilâl olmaları yanında, Araplar'ın nüfuzunu silmeye, din ve devletlerini ortadan kaldırmaya çalışan kavmiyetçi hareketlerdi.

Afşin, Maveraünnehir bölgesinde, doğusunda Fergana, batısında Semerkant, kuzeyinde Şaş'ın yer aldığı Uşrusana vilâyetindendi. Babası ve kendisi Halife Mu'tasım'ın hizmetinde bulunuyordu. Mu'tasım, onu, Ammuriyye'nin fethi için Anadolu'ya göndereceği ordulardan birinin başına komutan tâyin etti. Yaptığı savaşlarda ün kazanması üzerine, ona güvendi, yakınları arasına aldı. Bilâhare Babek Hürremî ile savaşan ordunun başına geçirdi.

Ancak Afşin, memleketine karşı aşırı taassup sahibiydi. O kadar ki, Babek ile harp ederken ele geçirdiği her türlü eşya ve parayı oraya gönderiyordu. Denildiğine göre, Abdullah b. Tahir, gönderilen bu mallar-

(45) Taberî, X, 349.
(46) el-Fark beyne'l-firak, 250 vd.

dan büyük bir kısmını Uşrusana yolunda iken ele geçirmişti[47]. Diğer taraftan Bebek ve Mazyar gibi Afşin de gizliden gizliye, hem İslâm'a ve Abbasî devletine karşı mücadele veriyor hem de ülkesinin istiklâli için çalışıyordu. Zira Mecûsiliğin zaferinin ancak kendilerinin çalışmasıyla mümkün olacağına inanıyordu. Nitekim Browne bu hususta şöyle demiştir: "Afşin, İranlılar'ı sevmek ve Fars milliyetçiliği hususunda, kötü akibetlerine iştirak ettiği Babek ve Mazyar'dan geride değildi"[48]. Onun evinde, ibâdet ettiği sanılan putların ve Zanadıka'ya ait kitapların bulunduğu zikredilmiştir[49]. Şu sözü, müslüman görünmesine rağmen, muannid bir kâfir olduğunu açıkça ortaya koymaktadır: "Ben, sevmediğim şu Araplar için, hoşlanmadığım birçok kılığa girdim: Develerine bindim, zeytinlerini yedim, nalinlerini giydim. Bunlara, sadece ve sadece gayeme ulaşmak için katlandım." O, ne sünnet olmuş, ne de İslâmî temizliğe riâyet etmiştir. Onun akidesini, Şair Ebû Temmam, şu anlamdaki mısralarında dile getirir:

"Halife samimiyetle ona değer vermiş, onu yüksek makamlara çıkarmıştı. Kâfir kadının oğluna gelince (Afşin), Ferazdak'ın maşûkası Nevar'ı sevdiği ölçüde küfre tutkundu. Küfrünü cehennemi boylayıncaya kadar gizledi. Sağlığında yandığı ateşin, günahkârlarla girdiği cehennemde yakıtı oldu"[50].

Afşin, etinin daha yumuşak olacağı iddiasıyla, boğularak öldürülen hayvanların etini yediği gibi hayvanları hiçbir zaman İslâmî usullere göre kesmezdi. Her çarşamba günü kendisine getirilen koyunu kılıcıyla ortadan ikiye böler, mensup olduğu kavmin adetine göre yerdi. Mukanna gibi, o da kavmi ile yazışmalarında, mektubuna, "Tanrılar tanrısından falanca kuluna" ibâresi ile başlardı.

Mes'ûdî'nin bildirdiğine göre Mazyar, tutuklandığı sırada Afşin'in kendisini, mensup oldukları Mecûsîlik ve Seneviyye'nin bir kolu olan

(47) Taberî, X, 263.

(48) Browne, Lit, Hist of Persia, I, 330.

(49) Mesûdî, Mürûc, II, 354.

(50) Nevar, şair Ferezdak'ın hanımıdır. Önce onu boşamış, sonra buna çok üzülerek pişmanlığını şöyle dile getirmiştir: "Nevar'ı boşamak, beni son derece üzdü. Gözlerini bile bile kör eden, gündüzünü karartan kişiye döndüm."

mezhepleri için isyâna teşvik ettiğini itiraf etmiştir"[51].

Halife Mu'tasım'ın Afşin'i yargılaması neticesinde ortaya çıkan durumdan, Afşin'in, dinine ve vatanına ne derece bağlı olduğu ve kendisine yöneltilen ithamların içyüzü yanında, Mu'tasım'ın onun ve taraftarlarının hazırladığı komplonun mahiyetini ortaya çıkarmaya ne kadar önem verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Mu'tasım'ın veziri Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat, kadısı Ebû Düad ve birçok devlet ricalini de yanına alarak, Afşin'in yargılandığı duruşmalara bizzat başkanlık ettiğini görüyoruz[52].

Ancak Afşin'in sonu, Babek'in sonu gibi olmamıştır. Şöyle ki: O, hapse atılmış, orada iken (226/784) yılında zehirlenerek öldürülmüştür. Cesedi çıkarılarak asılmış, bilâhare evinde bulunmuş olan putlarla birlikte yakılmıştır.

Muir, Afşin'in yargılanması hakkında şu yorumu yapmıştır: "Bu muhakeme, Abbasî devleti şark vilâyetleri halkının, eski dinleri putperestliğe ne kadar bağlı olduklarını gösterir. Bu durum, önce İslâm devletinin merkezinden uzak olmalarına bağlıdır, çünkü İslâm, kalplerine tam mânâsıyla ulaşmamıştır. Sonra da müstahkem şehirlere sahip olmalarına ve putperest Türkler'e yakın olmalarına bağlıdır"[53]. Muir'in yorumunun özeti şudur: Faris halkının bir kısmının müslümanlığı, tamamiyle gösterişten ibârettir. Onlar eski dinleri olan Mecûsîliğe sımsıkı sarılmakta devam etmekte, İslâm'ı terkedip eski dinlerine dönmek için devamlı bir şekilde fırsat kollamaktadırlar. Ateşlerini Mecûsî Sinbad, Ebû Müslim Horasanî taraftarları ve Babek'in tutuşturduğu isyânlarla ilgili gördüklerimiz, bu yorumun doğruluğunun delilidir.

d) Zanadıka:

Abbasîler'in birinci döneminde meydana gelen isyânların en şiddetlisi ve en tehlikelisi, Zanadıka'nın isyânları olmuştur. Bunların inanç-

(51) Mürûcu'z-zeheb, II, 354.

(52) Afşin'in yargılanması hakkında Abbasîlerin Birinci Dönemiyle ilgili Bölümün sonunda 3. kitaptaki Ek. 6'ya bkz. s. 307 vd.

(53) The Caliphate, 518 vd.

ları, İslâm ilke ve prensiplerinden tamamıyla uzak olup, haramları kabul etmeyen, adab-ı muâşereti alt üst eden, siyasî ve içtimaî hayatı tehlikeye atan fasit bir demokrasi anlayışına dayanır. "Zındık" kelimesi değişik asırlarda farklı mânâlar kazanmıştır: Araplar, bu kelimeyi Allah'ın varlığını inkâr eden veya ortağı bulunduğunu kabul eden kimseler için kullanmışlardır(54). Zındık kelimesinin küfrünü gizleyip, mü'min görünen kimse için kullanıldığı da söylenir. Bu mânâda şair şöyle der:

"Bağdat zengin için güllük gülistan, fakirler için ise sıkıntı ve darlık yurdudur. Sokaklarında şaşkın şaşkın yürürken, kendimi zındık'ın evindeki mushaf kadar garip hissettim"(55). Bu kelime, önceleri davranışlarında İranlıları taklid eden, abes ve eğlenceye düşkün kimseler için, daha sonraları Manizm mezhebine girip, iki tanrı inancını benimseyen herkes için kullanılmıştır. Abbasîler döneminde ise, kelimenin mânâsı genişletilmiş, ulûhiyyeti inkâr eden ve dinde hafiflik gösteren herkes için kullanılmıştır.

Zanadıka'nın doğuşu, Emevîler'in son dönemlerine uzanır. Nitekim, Emevî halifesi II. Velid b. Yezid'in mürebbi ve müeddibi olan Abdüssamed b. Abdül-Alâ bir zındıktı(56). Yine, Emevîler'in son halifesi II. Mervân'ın kendisine nisbeten lâkaplandırıldığı hocası Ca'd b. Dirhem de zındıklardandı.

İbnu'n-Nedim, Mervân ve daha sonra oğlunun lâlâsı olan Ca'd'ın, onu zındıklığa soktuğunu belirtir(57). Kendisi zındıklıkla itham edilmiş olmakla birlikte Emevî vâlilerinden Halid b. Abdullah el-Kasrî, zındıkları takip ve cezalandırma hususunda çok acımasızdı. Hatta Hişam b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde, bir kurban bayramı gününde mezkûr Ca'd b. Dirhem'i "kurban yerine boğazlattığını ilân ettirdikten sonra" öldürdü.

Zanadıka, ancak Abbasîler'in kuruluşundan sonra, Kûfe'de yaygınlaştığı günlerde güçlenebilmiştir. Me'mun zamanında yaşayan Cahız, Zanadıka'nın dînî kitapları hakkında geniş ve kıymetli malûmat

(54) Gazzalî, Faysalu't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka, 32.
(55) Yakut, Mu'cemu'l-Buldân, Bağdat maddesi.
(56) Ebu'l-Fereç İsfahanî, el-Eğânî, VI, 132.
(57) el-Fihrist 472.

vermiştir. Onun verdiği bu bilgiler, Manizm mezhebine ait kitaplar hakkında günümüzde yaygın bilgilerin aynıdır. Cahız'dan sonra Ebu'l-Fereç Isfahânî (öl. 396-397), zındıklar hakkında bilgi vermiş, bu arada onların "Seneviyye" (Düalistler) adıyla bilindiklerini, iki ilâha (nûr ve zulmet ilâhları) taptıklarını ve Manizm ilkelerini benimsediklerini ifade etmiştir(58).

Zındıklığın yayılmasının sebeplerinden biri, inançlarının Hristiyanlık ve Zerdüştlük arasında orta bir yol olmasıdır. Zenadıka'nın bu özelliği, mezkûr din mensupları üzerinde etkili olmasını sağlamıştır. Diğer taraftan onun ilkeleri İslâm ilkeleriyle de bazı benzerlikler arz eder. Nitekim bir mani, bir müslüman gibi günde birkaç vakit (4 veya 7) ibâdet eder ve müslümanın namaz için abdest aldığı gibi ibâdetinden önce kendine mahsus bir temizlik yapar.

Abbasî halifelerinden bazıları, zındıkları şiddetle takip ve tenkil ettiler. Nitekim Mehdî, seleflerinin yolundan giderek, başına "Sahibu'z-zenadıka" ünvanını taşıyan ve görevi zındıkları ve inançlarını ortadan kaldırmak olan şahsı getirdiği müstakil bir daire kurdu. O, zındıklıkla itham edilen herkesi, zındık olduğu ispat edilemese de öldürüyordu. Haleb'e ulaştığında onları takip edip çoğunu öldürdü ve cesetlerini de param parça ettirdi.

Ebu'l-Ferec, Mehdî'nin, Basra'ya geldiğinde, Beşşar'ı Zenadika dairesi başkanı Hamdeveyh'e teslim ederek, "Onu öldürünceye kadar döv" dediğini kaydeder(59). Mes'ûdî de şöyle der: "Bu halife, dinsizleri öldürmekte aşırı gitmiştir. O, bunları red için kitaplar yazdırmış, onlara cevap vermek için ilmî munazaralarla görevli bir heyet oluşturmuş ve Zenadika Dairesi Başkanı'nın idaresine verdiği, görevi zındıkları araştırmak ve yargılamak olan devlet dairesini kurdurmuştur"(60), Onun zındıklara karşı tutumunu ve onları cezalandırmak ve köklerini kurutmak hususunda gösterdiği gayretini, kendisinden sonra "el-Hadî" ünvanıyla halifelik makamına geçecek olan oğluna yaptığı vasiyyetinden daha açık şekilde gösterebilecek bir delil yoktur.

(58) el-Eğanî, III, 73.
(59) Age, III, 73.
(60) Mürûcu'z-zeheb, II, 401.

Tarihçilerin anlattığına göre, bir gün Mehdî'ye bir zındık getirilmiş, tevbe etmesi için yapılan tekliflere rağmen tevbe etmemekte ısrar etmişti. Bunun üzerine halife, onun boynunu vurdurmuş ve cesedinin asılmasını emretmişti. Bu hadisenin akabinde oğlu Musâ'ya (Hadî'ye) şöyle dedi: "Yavrum! Senin başına da bu iş gelirse, bu topluluk -yani Manizm (Mani mezhebi) mensupları- karşısında işi ciddî tut. Çünkü onlar, insanları, çirkin işlerden uzak durmak, dünyadan el çekip âhiret için çalışmak gibi görünüşte güzel işlere çağıran bir topluluktur. Onlar bu noktada kalmayıp işi, günahtan kaçındıkları zannıyla eti ve temiz su kullanmayı haram kılmaya, zehirli hayvanlarının öldürülmesini terk etmeye kadar vardırırlar. Sonra iki ilâha yani nûr ve zulmet ilâhlarına ibâdet etmeyi telkin ederler; kızkardeşlerle ve kız evlâtlarıyla evlenmeyi, idrarla gusletmeyi ve "zulmet" in sapıklığından kurtarıp "nûr"un hidâyetine çıkarmak için yollardan çocuk çalmayı mübâh kılacak kadar ileri giderler. Bu sebeple onlar hakkında darağaçlarını hazırla; kılıcı kınından sıyır. Onlarla mücadele sayesinde, hiçbir ortağı olmayan Allah'a yakınlık kazan. Çünkü ben, deden Abbas'ı rüyamda gördüm. Bana iki kılıç kuşattı ve iki ilâha inananları öldürmeyi emretti[61].

Zanadıka o kadar yayıldı ki, vezirlere ve şâirlere kadar sirayet etti. İbn Tabâtabâ şöyle anlatıyor: "Halife Mehdî'nin hâcibi olan Rebî b. Yunus, rekabet sebebiyle, çekemediği vezir Muaviye b. Yesar'ın oğlunu mecûsîlikle itham etti. Bunun üzerine, bu gence gelmesi için haber gönderildi. Mehdî, ona Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili bazı sorular sorunca, bilemedi. Halife orada bulunan babasına: "Oğlunun Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlediğini haber vermemiş miydin?" dedi. Babası: "Evet ey mü'minlerin emîri! Ancak o bir müddetten beri benden ayrı kaldı, bu yüzden unutmuş" dedi. Halife: "Kalk da, onun kanını akıtmak suretiyle Allah'a yaklaş!" dedi. Muaviye b. Yesar, kalktı, ancak tökezledi, yere düştü ve titremeye başladı. Bunun üzerine Mehdî'nin amcası Abbas b. Muhammed: "Ey mü'minlerin emîri! Yaşlı adamı oğlunu öldürmekten affetsen de bu işi başkası üzerine alsa!" deyince, Mehdî orada bulunan adamlarından birine, onu öldürmesini emretti; o da onun boynunu vurdu. Daha sonra vezir, evine çekilerek hiç kimseyle görüşmedi ve (H.170/786)

(61) Taberî, X, 42.

senesinde ölünceye kadar evinden dışarı çıkmadı"[62]

Hadî halife olunca, Zanadıka'ya karşı şiddetli bir tavır takındı ve onlardan büyük bir grubu öldürttü. Onun şöyle dediği nakledilir: "Eğer yaşarsam, onlardan kımıldayan bir göz bırakmayıncaya kadar hepsini muhakkak öldüreceğim." Halifeliğinin onuncu ayını doldurduktan sonra söylediği bu sözün peşinden, kendisi için 1.000 yiğit hazırlanmasını emrettiği ve üzerinden iki ay geçmeden öldüğü söylenir.

Bu taife mensuplarının kökünü kazımak, Mehdî'nin en büyük meşgalesi oldu ve kendisini epey uğraştırdı. Oğlu Hadî işbaşına gelince o da bu konuda babasının politikasını takip etti. Yukarıda geçtiği gibi Mehdî, bu iş için "Sahibu'z-zenâdıka" diye tanınan bir adam görevlendirmişti. Bu görevli, zındıklıkla ithan edilen herkesi imtihan eder ve suçu sabit görülenleri çeşitli cezalara çarptırırdı. Zındıklık sebebiyle cezalandırılanlar sadece İranlılar değildi. Bilâkis içlerinde Salih b. Abdülkuddûs ile Mansur ve Mehdî devirlerinde yaşamış olan şâir Mutî b. İyas gibi bir çok Arap da vardı.

Nitekim bu şâirin kızı, Harûn Reşîd'in huzuruna getirildiğinde, babasının kendisine Zanadıka prensiplerini telkin ettiğini ve bizzat Maneviyye dininin (Mani'nin dini) kitabını[63] okuduğunu itiraf etmiştir. İbnu'n-Nedîm: "Bermeklilerin çoğu zındık idiler" demiştir[64]. O kadar ki, bazı kimseler, bu hususu, Bermekîlerin cezalandırılmalarının en mühim sebeplerinden biri kabul etmişlerdir. Nitekim İbn Kuteybe, Esmaî'nin onları küfürle itham şöyle dediğini zikreder:

"Bir mecliste şirk zikredildiği zaman, Bermekoğullarının yüzleri parlar. Yanlarında bir âyet okunduğunda ise, hemen Mazdek'den sözler naklederler[65].

Abbasîlerin ilk döneminde Zındıklık, bir çeşit zerâfet ve kültürlülük alâmetiydi. Müslüman şâirlerden birinin bir dostunun zerâfetini vasfederken söylediği şu şiir buna bir delîldir:

(62) el-Fahrî, s. 163-166.
(63) el-Eğanî, XII, 85.
(64) el-Fihrist, 473.
(65) el-Maarif, 148.

"Ey Ziyad oğlu, Ebû Ca'fer! Gizlemeksizin bir din izhar ettin. Sözde zahiri zındık, hakikatte müslüman, iffetli bir yiğitsin. Bir zındık değilsin, fakat zariflikle tanınmak istendin."

Ebû Nüvas, bir zındık olan Eban b. Abdülhamid Lâhikî'yi zemmetmek üzere yazdığı şiirinde bu durumu hemen hemen en açık bir şekilde tasvîr eder:

"Bir gün Eban'la sohbet ettim, anladım ki, Eban'da hayır yok. Biz Herevan'da vâlinin konağının avlusundaydık, namaz vakti yaklaştı, güzel sesli müezzin ruhları etkileyen bir ezân okudu. Onun söylediklerinin hepsini ezân bitene kadar biz de tekrarladık. Bunun üzerine (Eban): "Gözünüzle görmeden buna (Allah'a) nasıl inandınız? Ben gözümle görmeden şehadet getiremem" dedi.

Ben: "Rabb'im bütün noksan sıfatlardan münezzehtir" dedim.

O: "Mani, bütün noksan sıfatlardan münezzehtir" karşılığını verdi.

Ona: "Musâ, aleyhisselâm, koruyan ve çok ihsanda bulunan Allah'ın kurtardığı bir kimsedir" dedim.

"Senin Rabb'in göz ve lisan sahibi midir, kendini bizzat kendisi mi yaratmıştır, yoksa başka bir kimse mi? karşılığını verince, derhal yerimden fırladım, Kur'ân'la alay eden ve Rahman'a küfreden bir adamdan ayrılmak üzere eteğimi çekerek yürüdüm.

Zira o, hayra ve ahlâktan yoksun şu gruba benzemek istiyor: Harûriyye'den Ecred ve Abbad, hecin devesine binen el Vâlibî, "Hulvan beni eledi" diye ağlayan İbnu'l-İyas ve pişmanlık üzerindeki İbnu'l-Halil(66).

Zındıkların mevcudiyeti Harun Reşid devrinden sonra da devam etmiş, nihayet onlar Mu'tasım'ın sarayına kadar girmiştir. Ki, Mu'tasım'ın ordu kumandanı Afşin, Mani ilkelerine inanıyordu. Bu batıl inanışın, Afşin'in ölümüyle ortadan kalktığı zannedilmesin, bilâkis Türk komutanların Abbasî Devleti'ni nüfuzları altına almalarından sonra, büyük bir gelişme göstermiştir.

(66) Cahız, Kitâbu'l-Hayevan, IV, 143-144. İbnu'n-Nedîm (el-Fihrist, s. 373). Zındık olarak bilinen bir grup şâir zikreder ki, bazıları şunlardır: "Beşşâr b. Bürd, İshak b. Halef, Selemü'l-Hâsir, Ali b. Halil ve Ali b. Sâbit.

İlimde, edebiyatta ve siyasette zındıklarla ilgili bahisler vardır. Çünkü bazı edipler ve düşünürler, onların fikirlerinden etkilenmişlerdir. Diğer taraftan, o asrın edebiyatçı ve düşünürlerinden birçok kimse, Zanadıka inancı ve ona mensup zındıklarla mücadele uğrunda büyük gayret sarfetmişlerdir. Kelâm ilmi, bu fikri mücadelelerden doğmuştur. Vâsıl b. Atâ, onlara cevap vermek için ortaya atılan ilk kimse olmuş ve Beşşâr b. Bürd'ü aşağıdaki sözünden dolayı ayıplamıştır:

"İblis, babanız Âdem'den daha üstündür. Ey kötü insanlar topluluğu, iyi düşünün! Zira şeytan'ın asıl maddesi ateştir; Âdem'in ise çamurdur. Çamur, ateşin yüceliğine erişemez[67]. Yer küresi karanlıktır, onu ateş aydınlatır. Ateş, ateş olalı beri ibâdet edilendir[68]

Vâsıl b. Atâ, bu son beytin Beşşâr'ın zındık ve kâfir sayılmasına kâfi bir sebep olduğunu kabul etmiş ve onun hakkında şöyle demişti: "Ebû Muâz denen, bu dinsiz, küpeli a'mâ'yı kim öldürecek? Yemin ederim ki, suikast tertip ederek gizlice öldürmek "Galiye" ye ait[69] huylardan olmasaydı, onun karnını yaracak ve onu, evinin içinde öldürecek bir kimseyi gönderirdim.[70].

Anlatıldığına göre, Beşşâr, ric'at akîdesini benimseyip imâmları tekfir etmeden önce, Vâsıl b. Atâ'yı çok överdi. Ancak Vâsıl aleyhinde bazı şeyler söyleyince, o da Vâsıl'ı şu sözleriyle hicvetti:

"Bana ne oluyor da, devekuşu boyunlu Gazzal'a dost oluyorum. O beni sevip saymış, ya da düşman olmuş ne farkeder. Zürafa boyunlu! Ben nerdeyim sen nerdesin? Siz ki, bir adamı tekfir eden birçok adamı tekfîr ediyorsunuz."

Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'ın zındıklarla uzun uzun münazaraları oldu. Rivâyete göre o bir gün -iki ilâh'a inananlardan tanınmış, bir şahıs olan- Salih b. Abdülkuddûs ile münazara yaptı ve şöyle dedi: "Ey Salih, ne karara vardın?" Salih, şu cevabı verdi: "Allah'dan hayır umuyor ve iki

(67) Ebu'l-Alâ el-Mearrî, Risaâletü'l-gufrân, I, 176.
(68) Ebu'l-Fereç İsfahanî, el-Eganî, III, 24.
(69) Onlar Muğîriyye ve Mansûriyye taifelerinden âdetleri insanları boğmak olan Zındıklardır. Emevî Devleti'nin son zamanlarında ortaya çıkmışlardır.
(70) Câhız, el-Beyan ve't-Tebyîn, I, 10.

ilâh'a inanıyorum." Buna karşılık Ebu'l-Hüzeyl: "Anası ölesice! O iki ilâhtan hangisinden hayır umuyorsun?" dedi. Nihayet Salih'in bir oğlu vefat etti. Bunun üzerine Ebu'l-Hüzeyl yanında henüz genç olan Nazzam olduğu halde Salih'in yanına gitti. Onu üzüntülü gördü ve şöyle dedi: "Hüzünlenmen için hiçbir sebep görmüyorum." Salih: "Hüzünleniyorum. Çünkü oğlum Kitabü'ş-şükûk'u okumadan öldü" dedi. Ebu'l-Hüzeyl; "Kitabü'ş-şükûk" nedir? diye sorunca, "O benim yazdığım bir kitaptır ki, kim onu okursa şüpheye düşer. O kadar ki, kendi varlığından bile şüphe eder" dedi. Ebu'l-Hüzeyl şu cevabı verdi: "O halde, sen oğlunun ölümü hakkında şüphe et ve her ne kadar ölmüşse de, ölmemiş gibi davran. Yine sen, o her ne kadar o kitabı okumamışsa da okumuş gibi şüphe içinde ol."

İki ilâha inanan mecûsilerden (Seneviyye) birçok kimseyi İslâm'a döndürmüş olan Ebu'l-Hüzeyl'in münazaraları işte böyleydi[71]. Basra'da Amr b. Ubeyd de Cerîr b. Hazim el-Ezdî'ye karşı ayni şekilde hareket etmiştir[72]. Sonra Nazzâm[73] ortaya çıktı ki o, İşrâkiyye[74]aleyhinde çalışanların en maharetlisi olup, Seneviyye inancında olanlara ve diğer fırkalara devamlı hücum ederdi.

Şüphe yok ki, Kelâm alimleri Zanadıka'yı red için uğraştılar. Fakat zındıklardan çoğu, mezheplerinin yıkılmış olmasına rağmen eski inançlarına bağlı kaldılar. İbnu'n-Nedîm, Yezdanbaht'tan bahsederken şöyle der: "Me'mûn emân verdikten sonra onu Rey'den getirtti. Yapılan münazarada kelâmcılar onun delillerini çürütüp, cevap veremez hale getirdiler. Bunun üzerine Me'mun ona şöyle dedi: "Ey Yezdanbaht! Müslüman ol. Eğer sana verdiğim emân olmasaydı seninle işim vardı!" Yezdanbaht şu cevabı verdi: "Ey Emîrül'-mü'minîn, nasihatın kabule şayan, sözün makbuldür. Fakat sen, insanları mezheplerini terketmeye zorlayanlardan değilsin." Buna karşı Me'mun: "Evet" dedi"[75].

---

(71) Hayyât, el-İntisar fi'r-reddi alâ İbni'r-Râvendî, s. 81.

(72) İbnu'l-Murtaza, Tabakatü'l-Mu'tezile, s. 28.

(73) el-Eganî, III, 24.

(74) Hayyât, Age., s. 48-50; V. Vloten, es-Siyâdetü'l-Arabiyye s. 75-86.

(75) el-Fihrist, 473. İbnu'n-Nedim, bizzat Me'mun'un da Zındıklıkla itham edilmiş olduğunu zikrederek bunun doğru olmadığını şu sözleriyle belirtir: "Ben, Zındıklardan biri tarafından, Me'mun'un da kendilerinden olduğunun yazıldığını gördüm. Bu doğru değildir, iftiradan ibarettir."

2. HZ. ALİ EVLÂDININ SİYASET MEYDANINA ÇIKIŞI VE KILICA SARILMALARI

A. Muhammed ve İbrahim'in Irak ve Hicaz'da İsyânları:

Alioğulları, Hüseyin b. Ali'nin Kerbelâ'da şehit edilmesinden itibaren hilâfetteki haklarını unutmadılar; bilâkis onların baş meşgalesi bu oldu. Nitekim onlar, hayatları boyunca haklarını elde etmek için her çareye başvurmaya devam ettiler. Kuvvet kullanmaya ve kılıca başvurmaya elverişli bir fırsat buldukları zaman derhal bunu değerlendirdiler. Kendilerini güçsüz hissettikleri zaman ise, "İmâm" lâkabı ve peygamber (s.a.)'e yakınlık ile yetinerek uslu uslu durdular; sessiz yaşamayı, ticaretle uğraşmayı ve ibâdetlere yönelmeyi, siyaset ve harple uğraşmaya tercih ettiler. Emevî Devleti'nin son dönemlerinde, Hişâm b. Abdülmelik zamanında Zeyd b. Ali ve oğlu Yahya'nın isyânlarına kadar durum böyle devam etti.

Evet! Alioğulları, Abbasîler tarafından Ehl-i Beyt adına yürütülen davet açığa çıkıncaya kadar sessiz bir hayat yaşadılar. Bu propaganda faaliyetine karışmayıp, aksine işleri kendi haline bıraktılar. Bu sürede onlar, Rasûlullah'a olan akrabalıkları sayesinde, kendileri namına kuvvetli bir topluluk oluşturdular ve Medîne halkının hoşnutluğunu kazandılar. Böylece Medîneliler, onlara sevgi ve saygı gösterdiler ve onları desteklemeye davetlerini kabule hazır olduklarını açıkladılar.

O sırada Abbasî daveti "Rasûlullah'ın Ehl-i Beyt'i etrafında toplanmak" sloganı ile yapılıyordu. Halk ise, işbaşına Alioğullarından veya Abbasoğullarından birinin geçmesine pek önem vermiyordu. Bunun sebebi, davetçilerin Emevîlerle mücadelesi ve onların devletlerini yıkmak için uğraşmaları olabilir. Abbasî hareketi liderleri Kûfe'yi ele geçirince Ebu'l-Abbas'ı (Seffah'ı) aralarında buldular. Kardeşi İmâm

İbrahim, öldürülmeden önce, imamlığa geçmek üzere yerine onu tâyin etmişti. Da'vetçiler, Alioğulları arasında, kendilerini Abbasoğullarından döndürmeye muktedir bir kimse bulamadılar. Zira, o sırada Alioğullarının hilâfeti ele geçirecek güçleri yoktu. Kendilerine yardımcı olacak taraftarları da azdı. Bu yüzden, durum lehlerine dönüp hilâfeti isteme gücüne ulaşana kadar sessiz durmanın gerektiğini düşündüler.

Abbasîlerin hilâfeti ele geçirip Emevî devleti'nin enkazı üzerinde devletlerini kurması, Alioğulları nazarında fazla büyütülmedi. Abbasîlerle aynı aileden yani Haşimoğullarından olmalarına; Beni Ümeyye'ye karşı tek bir kuvvet oluşturarak, Emevî Devletini yıkmak için elbirliği etmelerine rağmen, iktidara heveslenmediler. Çünkü onlar, Abasoğullarının kendilerini aldattığını ve kendileri daha lâyık oldukları halde hilâfeti ele geçirdiklerini gördüler. Bu yüzden muhalefet ettiler ve onlara daha önce Emevîler'e baktıkları gibi baktılar. Buna bağlı olarak, hilâfetteki haklarına ulaşmak için devamlı mücadele ettiler. Onlar bu devirde, gizliden faaliyet gösteriyor, taraftar toplamak hususunda sahip oldukları hünerleri kullanıyorlardı.

Hz. ALİ OĞULLARI

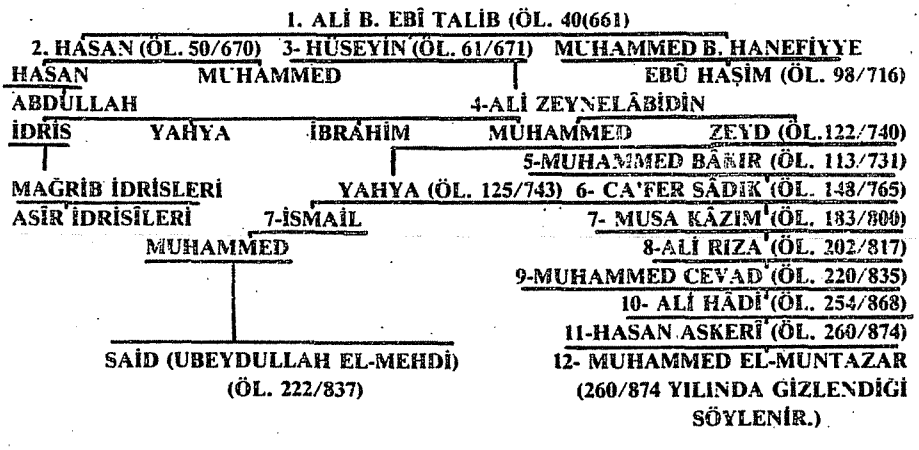

B. Muhammed Nefsü'z-zekiyye'nin Hicâz'da İsyânı:

Abbasîler devrinde, Alioğullarından ilk isyân edenler, Muhammed b. Abdullah (b. Hasan b. Hasan b. Ali Ebî Tâlib) ve kardeşi İbrahim'dir. O dönemde Hz. Hüseyin evlâdının en meşhuru da İmâmiyye şîasının lideri bulunan Ca'fer Sadık b. Muhammed Bâkır'dı. Fakat o, sakin durdu ve taraftarlarına isyân için uygun zaman gelinceye kadar sessiz kalmayı tavsiye etti.

Muhammed Nefsü'zekiyye, Alioğullarından hilâfete heveslenen ilk kimse oldu. Halbuki, Abbasîler, onları memnun etmek için bol hediye vermek, yumuşak söz söylemek gibi birçok yollara başvuruyorlardı. Fakat bütün bunlar fayda vermedi; zira Muhammed kendisini halifeliğe en lâyık kimse olarak görüyordu. Bu düşünce, onların köklü iddialarına, yani Hz. Peygamber'in vasisi ve İmâm olarak kabul ettikleri Hz. Ali'nin torunlarından olmalarına bağlıydı. Nitekim Muhammed bu fikrini, aralarında geçen yazışmalarda Mansur'a da açıklamıştır.

İbn Tabâtabâ, Benî Haşim'in, Emevîler'in son dönemlerinde Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'ye bîat etmelerini anlatır ve şöyle der: "Alioğulları ve Abbasoğullarından oluşan Haşimoğulları, Emevî Devleti'nin son zamanlarında toplandılar kendi durumlarını, karşılaştıkları zorlukları, Emevîlerin içine düştüğü sıkıntıları ve iktidar mücadelelerinde halkın göstereceği temayül ve rağbeti müzakere ettiler. Akabinde halkı, gizlice kendilerini desteklemeye davet etmek hususunda ittifak ettiler. "Bize, bîat edeceğimiz bir reis gereklidir," dediler ve Muhammed Nefsü'z-Zekiyye (b. Abdullah b. Hasan b. Ali b. Tâlib)'ye bîat etmeyi kararlaştırdılar"[76].

Muhammed, fazîlet, şeref ve ilimce Haşimoğullarının ileri gelenlerindendi. Bu toplantıda Alioğullarından olsun, Abbasoğullarından olsun, Benî Hâşim'in tüm ileri gelenleri hazır bulundular. Meselâ: Ebû Taliboğullarından Ca'fer Sâdık, Abdullah (b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib)

(76) el-Fahrî, s. 147-148.

ve onun iki oğlu Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ve Bahamra'da öldürülen İbrahim; Abbasoğullarının ileri gelenlerinden Seffah, Mansur ve diğerleri hazır bulundular. Ca'fer Sadık hariç hepsi de Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'ye bîat etmek husûsunda ittifak ettiler. Ca'fer Sadık bu ittifaka katılmadı ve Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin babası Abdullah'a şöyle dedi: "Şüphesiz bilesin ki, senin oğlun hilâfeti elde edemiyecektir, ona sadece sarı kaftan sahibi (yani Ebû Ca'fer Mansur) ulaşacaktır, başkası değil"[77]. Mansur o esnada sarı bir kaftan giyiyordu. Mansur der ki: "Bu sözleri duyduğum saatten itibaren, içimden vâliler tâyin etmeye başladım."

Bu konuşmalardan sonra orada bulunanlar, Nefsü'z-Zekiyye'ye biat ettiler. Daha sonra Seffah halife olunca Muhammed, ona bîat etmekten kaçındı. Hicaz'da Seffah adına kardeşi Ebû Ca'fer bîat alıyordu. Böylece Muhammed ve kardeşi İbrahim Mansur'a bîat etmekten de kaçınmış oluyorlardı. Mansur bizzat halife olunca, Muhammed ve kardeşini iktidarını tehdid eden bir tehlike olarak gördü ve daha önce iki rakibi Abdullah b. Ali ve Ebû Müslim Horasâni'den kurtulduğu gibi o ikisinden kurtulmak için de teşebbüse geçti. Mansur, Haşimoğullarına adam adam gönderdi ve Muhammed'in durumunu sordurdu. Onlardan biri şu sözlerle, meseleyi basit göstermeye çalıştı: "Ey mü'minlerin emîri! Sen biliyorsun ki, o daha önce bu işi istiyordu. Ancak o şimdi senin kendisini öldürmenden korkmaktadır. Sana muhalefet etmek istemiyor ve sana kötülük ulaşmasını arzulamıyor." Başka biri de şöyle dedi: "Vallahi, onun sana isyân etmiyeceğine güvenemem. Zira o, senden korkusundan uyuyamıyor, senin durumunu biliyor. Onun için sen bildiğini yap"[78].

Muhakkak olan şu ki, Mansur, Alioğullarından korkmuş, Muhammed ve kardeşi yakalanmadan hilâfetinin ayakta duramayacağı kanaâtine vararak, o ikisini ele geçirmek için çeşitli hilelere başvurmuştur. Nitekim Taberî şöyle diyor: "Mansur, bedevî, köleler satın aldı. Sonra onlardan birine bir yük devesi, diğer birine iki yük devesi, üçüncü adama

(77) Bunun Şîa uydurması olduğu açıktır; çünkü onlar, imamlarına aşırı saygılarından dolayı onların gaybı bildiğine inanırlar.

(78) Taberî, IX, 180.

da küçük bir deve sürüsü (ez-zevdu[79] verdi ve onları Muhammed'i aramak üzere, Medine civarına gönderdi. Onlar yolcu ve yolunu şaşırmış kimseler gibi su kaynağının bulunduğu yerlere gelir, Muhammed'i soruştururlardı[80].

Mansur'un Medine vâlisi Ziyâd b. Abdullah, Muhammed ve kardeşi İbrahim'i bulmayı taahhüt etti. Ancak çok geçmeden Ziyâd, onları arama işini gevşetip gizlice Muhammed'le ilişki kurdu ve onun Medine'den kaçmasına yardım etti. Bunun üzerine Muhammed önce Aden'e, sonra Sind'e, müteakiben Kûfe'ye gitti. Sonunda yine Medine'ye döndü. Bu sebeple Mansur Ziyâd'a çok kızdı, onu görevden aldı, demir bukağı vurdurdu, mallarına el koydu ve hapsetti. Yerine Muhammed b. Halid el-Kasrî'yi Medine vâliliğine getirdi[81].

Mansur, Muhammed b. Halid'i çok çabuk azletti. Çünkü onun Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin aranmasına ehemmiyet vermediğini ve işi yavaştan aldığını gördü, konuyu hafife almakla ve ihmalkâr davranmakla suçladı. Bu sebeple Medine vâliliğine Yezid b. Muâviye zamanında Harre vak'ası (Medine muhasarası) kumandanı Müslim b. Ukbe el-Mürrî'nin yeğeni Riyah b. Osman b. Hayyan'ı getirdi. Riyah b. Osman hicrî 141 yılında Medine'ye geldi; minbere çıktı ve halka, mânaca Haccâc b. Yusuf'un Kûfe mescidindeki hutbesinden pek farklı olmayan bir hutbe irad etti. Hutbesinin bir kısmı şöyleydi: "Ey Medine halkı! Ben yılanoğlu yılanım! Müslim b. Ukbe'nin amcaoğlu osman b. Hayyan'ın oğluyum. Yeşilliklerinizi kurutarak, erkeklerinizi tüketecek bir kimseyim. Vallahi! Bu şehrinizi öyle ıssız bırakacağım ki, orada bir köpek bile ulumayacak"[82].

Ancak Medinelilerin gönülleri, şiddetli bir şekilde Hz. Ali evlâdından yanaydı. O kadar ki, bu vâli sözünü bitirince içlerinden bir grup ona itiraz etmiş ve hiç beklenmedik bir şekilde Abbasîlere karşı öfke dolu şu sözleri söylemişlerdir: "Ey iki defa sopa cezasına uğramışın oğlu! Ya sen elini bizden çekersin veya biz canımızı korumasını biliriz."

---

(79) Metinde geçen "ez-zevdu" kelimesi 3 ile 10 arasındaki deveden meydana gelen sürüyü ifade eder. Kelime müennestir. Lafzından müfredi yoktur. Çoğulu "ezvâd" gelir.

(80) Taberî, XI, 181.

(81) Age., IX, 181-187.

(82) Ya'kûbî, II, 461.

Artık bu vâlinin Medine halkının itâatsizliğini Mansur'a yazmaktan başka çaresi kalmamıştı. Durumu öğrenen Mansur, Medine halkına şu emrini götürmek üzere bir elçi gönderdi: "Medine halkı! Muhakkak ki, vâliniz bana sizin hıyânet ve muhalefetinizi, kötü düşüncelerinizi ve Emîrü'l-mü'minînle yaptığınız bîat'ten meylettiğinizi yazdı. Emîrü'l-mü'minîn, Allah'a yemin eder ki, siz bu halinizden vazgeçmezseniz, sizin güvenliğinizi tehdit edecek denizden ve karadan üzerinize, aramızda akrabalık bağı bulunmayan katı kalpli adamlar salacaktır"[83].

Fakat bu mektup, muhalefette birleşerek Abbasîleri bırakıp hilâfeti Alioğullarına vermek için ittifak etmiş olan Medine halkını hiç etkilemedi. Mansur'un vâlisini her taraftan gürültüye boğdular ve taşa tuttular. Onu kaçmaya ve evine girip kapıyı arkadan kilitlemeye mecbur ettiler.

Riyah, ne kadar sıkıntılı ve tehlikeli durumlarla karşılaşsa da Mansur'un emrini uygulamaktan geri duracak bir kimse değildi. Bunun içindir ki, onun, Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin hapishanede bulunan babası Abdullah b. Hasan'a geldiğini ve onu, oğulları Muhammed ve İbrahim'i getirmediği takdirde büyük bir cezaya çarptırmakla tehdid ettiğini görüyoruz.

Hz. Alioğullarının eziyete uğramaları asıl burada başladı. Şöyle ki: Riyah, Abdullah (b. Hasan b. Hasan)'ın kardeşlerini ve diğer akrabalarını hapsettirdi. Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'ye, kardeşi İbrahim'e ve onlara yardım eden Medinelilere açıkça sövdü. Bunun üzerine Medineliler, onu taşa tutarak, zorla minberden indirdiler. Hattâ vâli hayatından korktuğu için gizlendi.

Bu sırada Muhammed, Medine'de gizleniyordu. Babası, amcaları ve diğer yakınlarının başına gelenleri işitince annesi Hind'e geldi ve şöyle dedi: "Babam ve amcalarıma tahammül edemiyecekleri bir yük yüklemiş oldum. Abbasîoğullarına teslim olmaya karar verdim; ola ki, bu sebeple babam, amcam ve yakınlarım serbest bırakılırlar."

(83) Age., II, 450.

Ya'kûbî[84] ve Mes'ûdî'nin[85] anlattıklarına göre Hind bu görüşmeden sonra bir haberci kılığında hapishaneye gitmiş, Abdullah'la görüşerek bu meseledeki fikrini öğrenmek için ona oğlu Muhammed'in sözünü nakletmiştir. Ancak Abdullah, zorluklara kolay kolay boyun eğecek bir kimse değildi. Bilâkis, oğlunun hilâfete , Mansur ve ondan önceki halife Seffah'dan daha lâyık olduğuna inanıyordu. İşe devam edilmesi ve gevşetilmemesi görüşündeydi. Bu yüzden Hind'e şöyle demişti: "Ben, Allah'ın ona bir hayır kapısı açacağını umuyor ve kendisine bir ferahlık vermesine kadar sabretmesini tavsiye ediyorum. Ona söyle; işini bana bıraksın ve bunda ciddî davransın."

Hasan b. Hasan'ın oğulları Medine'de hapiste oldukları halde Muhammed, davetini yaymaya devam etti. Nihayet Mansur hicrî 144 senesinde hacca gitti, Medine vâlisi Riyah kendisini Rebeze'de karşıladı. Mansur, ona Medine'ye dönmesini ve Alioğullarını, huzuruna çıkarmasını emretti. Hapisteki Alioğulları, elleri ve ayakları zincirlerle bağlı olarak huzurunda hazır olunca, onlara Muhammed'in nerede olduğunu sordu, fakat bir ip ucu elde edemedi. Bunun üzerine onları azarladı ve bir kısmını diğerlerine ibret verecek şekilde cezalandırdı. Daha sonra onları örtüsüz, semerli hayvanlar üzerinde Kûfe'ye gönderdi. Onları gündüzün aydınlığı ile gecenin karanlığını ayırd edemiyecekleri yer altında bir zindana hapsetti[86]. Mansur onları cezalandırmada o kadar ileri gitti ki, nihayet onların çoğu öldü.

Hicrî 145 (762 M.), yılında Muhammed, gizlice davetini yaydıktan ve uzun zaman gizlendikten sonra artık ortaya çıkmaktan başka çare kalmadığına karar verdi. Kendi ailesinden olsun, diğerlerinden olsun, taraftarları onun adına davete başladılar. Nihayet Mekke ve Medine halkı imâmetini kabul etti ve kendisi de "Emîrü'l-mü'minîn" lâkabını aldı. Muhammed, İbn Tabâtabâ'nın vasfettiği gibi[87] fazilet, şeref ve ilimce Hâşimoğullarının ileri gelenlerindendi. O, son derece iyi ahlâk sahibiydi. Bu sebeple şöhreti yayıldı ve ona karşı halkın saygısı arttı. Kan dökmeye ve zulme karşıydı, affı sevmekle meşhur oldu. Zâhid ve ibâdete düş-

(84) Age., II, 450.
(85) Mürûcu'z-zeheb, II, 240.
(86) Taberî, IX, 198-201.
(87) el-Fahrî, s. 147.

kündü. Bu sebepledir ki, kendisine en-Nefsü'z-Zekiyye (temiz ruh) ve el-Hüdâ (doğruluk rehberi) adları verildi.

Anlaşılan o ki, Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin ortaya çıkışının henüz vakti gelmemişti. O bu harekete, ancak çok mecbur kaldığı için girişmişti. Şöyle ki: Abbasîlerin şiddetli zulümlerine uğramış bir topluluk Muhammed'in huzuruna girip şöyle dediler: "Zulme karşı ayaklanmak için neyi bekliyorsun? Bu zulme karşı çıkmazsan ümmet içinde senden daha uğursuz, kimse olmaz. Tek başına bile olsa, ortaya çıkmaktan seni men eden nedir?" Bu durum karşısında Muhammed, isyân etmek mecburiyetini hissetti. Bu isyân, 145/762 senesinin Cemaziyelâhir ayının 28'inde oldu[88].

Şüphesiz ki, Muhammed, halkın kendisine yardım etmek için ittifak ettiğini ve onların kendisine çok bağlı olduğunu zannetmişti. Zira taraftarları, üstünlüğün, şerefin ve halifelik hakkının onda olduğuna inanıyorlardı. Bu hususta İmâm Malik'in Medine halkına, "Siz Mansur'a zorlama karşısında, istemeyerek bîat ettiniz. Zorlama sonucu yemin eden (mükreh) yemin etmiş olmaz" diyerek Mansur'a yapılan bîat'ın bozulmasına dair fetvâ vermesi de, onun bu zanna kapılmasına yardımcı oldu[89]. Başka vilâyetlerden, halkın kendisini desteklediğine ve isyân ederek ortaya çıkmasını beklediğine dair gelen mektuplar da, bu şekilde düşünmesinin sebeplerindendir. Ne yazık ki o, bütün bu teşviklerin Mansur tarafından kumandanlarının ağzıyla kendisi için hazırlanmış bir hile ve tuzaktan ibaret olduğunu bilmiyordu.

Muhammed Nefsü'z-Zekiyye kardeşi İbrahim'i davetini yaymak için Basra'ya gönderdi. Tarihçiler, Muhammed'in 250 kişiyle, hapishaneye gidip oradakileri çıkardığı, Medine vâlisinin hapsedilmesini emrettiği sonra da minbere çıkıp şu konuşmayı yaptığı husûsunda ittifak etmişlerdir[90]: "Ey insanlar! Allah'ın düşmanı bu azgın Mansur'un işlerinden biri, sizin de bildiğiniz gibi Allah'ın mülkünde Allah'a kafa tutması ve Kâbe'yi küçük düşürmek için el-Kubbetü'l-hadrâ (yeşil kubbe) yi inşa ettirmesidir. Allah, "Ben sizin en yüce rabbinizim" diyen Firavun'u ancak ceza-

(88) Mes'ûdî, et-Tenbîh ve'l-İşrâf, s. 340.
(89) Taberî, IX, 206.
(90) Age., IX, 240-205.

landırmıştır. Şüphesiz ki, bu dini ayakta tutmaya, onu tatbik etmeye insanlar içinde en lâyık olanlar, ilk Muhacirlerin ve onlara yardım eden Ensar'ın çocuklarıdır. Ya Rab! Onlar (halife ve adamları) senin haramını helâl, helâlini haram saymışlar, senin korkuttuklarına emân vermişler, emân verdiklerini ise korkutmuşlardır. Allah'ım! Onları teker teker say ve ayrı ayrı öldür, onlardan hiç kimseyi bırakma! Ey insanlar! Yemin ederim ki, sizin aranızdan benim nazarımda güçlü kuvvetli olduğunuz için çıkmış değilim. Fakat ben kendim için s izi seçtim! Vallahi, yeryüzünde Allah'a ibâdet edilen her şehirde benim namıma bîat alınmıştır."

Bu hutbe hakkında düşünen kimse Muhammed'i ayaklanmaya iten birkaç sebebe muttali' olur. Şöyle ki: O, halife olmak istiyor ve kendisini hilâfete en lâyık kimse olarak görüyordu. Bunun yanında hilâfet tahtına oturduğu ve çoğu hapiste ölünceye kadar akrabalarına işkence yaptığı için de Mansur'a kin besliyordu. Bilhassa İmam Malik'in, kendisine bîat'ın câiz olduğuna fetvâ vermesinden sonra halkın teveccühünün artması, kendisinin Mansur'dan daha kuvvetli duruma geldiğine inanması da ayaklanmasına yardım eden sebeplerden biridir.

C. İbrahim'in Irak'da İsyânı:

Mansur, kendisini arama işini hızlandırınca, İbrahim Kûfe'ye gitmek üzere Medine'den çıktı. Kûfe'lilerin bu harekette kendisiyle beraber olmakta asla tereddüt etmiyeceklerine inanıyordu. İbrahim'in Kûfe'ye geldiği haberi Mansur'a ulaşınca, yakalanması ve kaçmasının önlenmesi için gözcüler ve casuslar koydu. İbrahim de, Mansur ve adamlarını yanıltmak için hilelere başvurmaktan geri durmadı. Ya'kûbî'nin anlattığına göre İbrahim, taraftarlarından Süfyan b. Yezid isimli bir adamı Mansur'a gönderdi. Süfyan, Mansur'a şöyle dedi: "Ey mü'minlerin emîri! İbrahim'in yerini sana göstereyim mi? Onu sana gelmeye mecbur ettikten sonra bana emân verir misin?" Mansur: "Sana dokunulmayacaktır, nerede o?" dedi. Süfyan: "Basra'da, güvendiğin bir adamı yanıma ver ve beni posta hayvanlarınla gönder. Basra vâlisine de bir mektup yaz, yakalanması için İbrahim'in yerini ona göstereyim" cevabını verdi.

Bunun üzerine Mansur, Ebû Süveyd'i onunla birlikte gönderdi''[91].

Süfyan b. Yezîd beraberinde, üzerinde bir yün cübbe ve boynunda azık torbası bulunan bir genç olduğu halde yola çıktı. Ebû Süveyd de onlarla birlikte posta katarına katıldı. Basra'ya varınca, Süfyan, Ebû Süveyd'e: ''Beni bekle de, adamın (İbrahim) durumundan bir haber alayım'' dedi; gitti ve bir daha dönmedi. Üzerinde yün cübbe olan hizmetçi kılığındaki genç, İbrahim'den başkası değildi. O andan itibaren İbrahim, kardeşi Muhammed lehine daveti yaymaya başlamıştı.

İbrahim b. Abdullah Basra'da isyân ederek vâli konağını işgal etti[92]. Halife Mansur'un kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Basra âlimleri ve diğer nüfuzlu kimseler destekleyip gücünü artırırken, Mu'tezile ve Zeydiyye mezhebi mensupları da onun bayrağı altında toplandılar. İmam Malik'in Medine'de kardeşi Muhammed'e yardım ettiği gibi İmam Ebû Hanife de İbrahim'e yardım etti ve gizlice onunla mektuplaştı. Bunların hepsi bir araya gelince, İbrahim, Vâsıt, Ahvaz ve Faris halkını kendi emri altına almaya muvaffak oldu. Hicrî 145 senesi Ramazan Bayramından üç gün önce kardeşi Muhammed'in öldürüldüğü haberi kendisine ulaşıncaya kadar zaferlerine devam etti. Bu haber üzerine İbrahim, yüzünü hüzün bürümüş ve kalbini ümitsizlik kaplamış olduğu halde bayram namazını kıldırdı. Kardeşinin ölüm haberini cemâate duyurdu. Bunu duyan halkın, Alioğullarına yardım husûsunda hamaset duyguları kabardı ve İbrahim'i kendilerine emîr seçerek ona bîat ettiler.

Aynı yıl içinde Mansur, Bağdat şehrinin temelini attı. İnşaata başlandı, sûrun yüksekliği bir adam boyu olana kadar yükselmişti. Ancak Muhammed b. Abdullah'ın isyânı Abbasîlerin yeni başşehirlerinin yapımının tamamlanmasına engel oldu. Dolayısıyla Mansur gayretini Alioğullarını ele geçirmeye yöneltti. Bu konuda ileri görüşlü devlet adamlarından da istifade ederek, kendisine zafer kazandıran siyasî tecrübesini ortaya koydu.

---

(91) Yâ'kûbî II, 453-454.

(92) Tâberî (C. IX. s 252)'nin anlattığına göre, İbrahim, vâli konağını ele geçirdi. Basra vâlisi Süfyân b. Muâviye'yi yakaladı ve hapsetti. Sonra Beytülmâl'e gitti, içindekileri aldı ve ordusundan her bir askere elli dirhem verdi.

Muhammed b. Abdullah Medine'de ortaya çıkınca Mansur isabetli görüş ve tecrübe sahibi yaşlı bir kimse olan Ebû Müslim Ukaylî'yi çağırdı. Aralarında şu konuşma geçti:

Mansur: "Bana karşı isyân eden bir âsi hakkında bana bir yol gösterir misin?" deyince o, "Asi adamı bana tanıtır mısın?" dedi. Mansur: "Rasûlullah (s.a.v.)'ın kızı Fâtıma'nın çocuklarından, ilim, zühd ve verâ sahibi bir adam" karşılığını verdi. Ebû Müslim: "Pekâlâ, ona tâbi olanlar kimlerdir?" sorusunu sordu. Mansur: "Ali'nin, Ca'fer'in, Akîl'in, Ömer b. Hattab'ın, Zübeyr'in diğer Kureyşlilerin ve Ensar'ın evlâdlarıdır" cevabını verdi.

İhtiyar, kendisinde isyân çıkan şehri anlatmasını isteyince Mansur: "Ziraatın, hayvancılığın ve büyük çapta ticaretin bulunmadığı bir belde" dedi. Bunun üzerine Ebû Müslim Ukaylî bir müddet düşündü, sonra şöyle dedi: "Ey mü'minlerin emîri! Basra'yı adamlarla doldur."

Bu sözlere şaşan Mansur, içinden, "Bu adam bunadı mı ne, ben ona isyân eden bir âsiden soruyorum; o bana Basra'yı adamlarla doldur, diyor?" dedi ve ona: "İhtiyar evine dön!" emrini verdi.

Ancak çok geçmeden İbrahim b. Abdullah'ın Basra'da ayaklandığı haberi geldi. Bunun üzerine Ebû Ca'fer Mansur, "Ukaylî'yi bana getirin" dedi. Huzuruna girince onu yakınına aldı ve: "Ben sana Medine'de isyân eden bir kimse hakkında fikir sordum; sen de benim Basra'yı askerle doldurmamı öğütledin. Yoksa Basra hakkında bir bilgin mi vardı?" dedi. Ukaylî şöyle cevap verdi: "Hayır. Fakat sen bir adamın isyân ettiğini söyledin ki onun dengi bir adam isyân ettiği zaman ondan kimse ayrı duramaz, herkes onu destekler. Sonra onun bulunduğu beldeyi anlattın. Bir de baktım ki, orası orduları barındıramayacak şartları taşıyan bir yerdir. Bu sebeple dedim ki, adam başka bir yer arayacak: Mısır'ı düşündüm; orayı idarene bağlı olarak buldum. Şam ile Kûfe de öyle. Basra'yı düşündüm. Onun Basra'ya gitmesinden korktum. Bu sebeple oranın doldurulmasını tavsiye ettim." Mansur şöyle dedi: "Çok iyi tavsiye etmişsin; zira hakikaten onun kardeşi orada isyân etti. Peki, şimdi, Medine'deki adam hakkında çare nedir?" Ebû Müslim şu cevabı verdi: "Benzeri bir kimseyle bertaraf ederiz. O: "Ben Rasûlullah (s.a.v.)'in evlâdındanım dediği zaman" göndereceğimiz adam da:

"Ben de Rasûlullah (s.a.v.)'in amcasının oğluyum, der." Bunun üzerine Mansur, İsâ b. Musâ'ya şöyle dedi: "Onun üzerine ya sen gideceksin; ben burada durup ordularla sana yardım göndereceğim veya sen geride bıraktıklarımı koruyacaksın onun üzerine ben gideceğim." Buna karşı İsâ şu cevabı verdi: "Bilâkis ben gideyim, ey mü'minlerin emîri! Ona ben karşı çıkayım." Bunun üzerine Mansur, İsâ'yı Kûfe'den 4 bin süvâri 2 bin piyâde ile Muhammed'e karşı yolladı. Muhammed b. Kahtabe de kalabalık bir ordu ile onun peşini takip etti. Medine'de Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ile savaştılar. Nihayet Muhammed kırkbeş yaşında olduğu halde öldürüldü[93].

İbrahîm'in basra'da zuhurunu öğrendikten sonra Mansur, Ebû Müslim Ukaylî'nin tahminlerinin doğruluğunu anlamıştı. Ancak, istişareyle iktifa etmedi. Çünkü işin başında onun görüşünün değerine kanaat getirmemişti. Başka bir kimse ile istişâre etmeyi düşündü. Kendi ailesinden bir kimse olan ve o sırada hapiste bulunan amcası Abdullah b. Ali'ye fikir sormak zorunda kaldı. O da ona, ordusuna bol ihsanda bulunmasını, Şam'ın ayaklanmasını önlemesi için Kûfe yollarını kapatmasını tavsiye etti. Sözlerine devamla, Abdullah'a şu haberi gönder dedi: "Derhal hareket et ve Kûfe'ye gel. Kûfelilerin omuzlarına bin, ciğerlerini sök; zira onlar Ehl-i Beyt'in taraftarları ve yardımcılarıdır. Sonra onları silahla korkut. Oradan herhangi bir yöne bir kimse çıkarsa veya bir taraftan gelen olursa hemen boynunu vur. (Rey'de bulunan) Selm b. Kuteybe'ye haber gönder senin yanına gelsin, Şam'lılara mektup yaz ve mümkün olduğu ölçüde güçlü-kuvvetli askerlerin sana gönderilmesini emret... Onlara bol ve güzel hediyeler ver ve onları Selm'in komutasında gönder." Mansur bu teklifi kabul etti[94].

Ancak Mansur, bütün bunlara rağmen, Muhammed cihetinden çok korkuyordu. İşte bunun içindir ki, onun Muhammed'e tuzak kurmak yoluna tevessül ettiğini görüyoruz. Şöyle ki: Ona bir mektup yazdı ve bir elçiyle gönderdi. Bu mektubu, Muhammed'in kendisine karşı düş-

(93) Mes'âdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 237-238.

(94) Ebû Ca'fer Mansur'un Muhammed nefsü'-Zekiyye'ye mektubu için bkz. yedinci ek. III. 312.

manlık ve harp politikası gütmemesini, barış ve yumuşama politikasını takip etmesini sağlamak arzusuyla, ondan ancak bunu beklediğini ifade etmek için yazmıştı. Mansur, düşmanlık politikasının devam etmesi durumunda kötü bir akıbete uğrayacağından çok korkuyordu.

Fakat bu mektubun cazip va'dlere önem vermeyen Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin ruhunda herhangi bir etkisi olmadı. Çünkü o, hilâfete en lâyık kimse olarak kendisini görüyor ve Mansur'un hilâfeti gasbetmiş olduğuna inanıyordu. İşte bu sebepledir ki, onun ailesi fertlerine işkence yaptığı, Alioğullarının hakkını vermediği ve hilâfeti ellerinden zorla aldığı için Mansur'u reddettiğini ve kınadığını Peygamber (s.a.), Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'ya mensubiyetle ve onların din uğrunda çektikleri sıkıntılarla iftihar ettiğini görüyoruz. Sonra o, Mansur'la kendisini anne yönünden mukayese ediyor ve Mansur'un kendisine verdiği emânla alay ediyordu. Zira, Mansur'un İbn Hübeyre'ye amcası Abdullah b. Ali'ye sonra da Ebû Müslim Horasanî'ye verdiği yemini bozarak onları öldürttüğünü gördükten sonra hiç bir şey Muhammed'in ona güvenini temin edemezdi"[95].

Mansur, Muhammed'in mektubunu okuyunca, öfkelendi ve ona bizzat cevap vermekte diretti. Taberî bu hususta şu rivâyeti kaydeder: "Ebû Eyyûb Mûryânî, Mansur'a şöyle dedi: "Bırak da ona cevabı ben vereyim." Mansur şu karşılığı verdi. "Hayır! Bilâkis, ona bizzat ben cevap vereceğim. Çünkü o bizim şerefimize saldırmıştır. Bizi baş başa bırak"[96].

D. Muhammed b. Abdullah'ın İsyânının Bastırılması Ve Sebepleri-Bu Konuda Mısır'ın Etkisi:

Her ne olursa olsun muhakkak olan şu ki, Muhammed b. Abdullah ve kardeşi İbrahim, müslümanların ekseriyetinin bîat etmiş olduğu Mansur'a karşı ayaklanmakta hata etmişler, az sayıda olan taraftarlarına güvenmişlerdir. Halbuki rakipleri, onlara karşı her çeşit hileye başvurmaktan geri durmayan kuvvetli bir kimseydi.

---

(95) Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin Ebû Ca'fer Mansur'a verdiği cevap için bkz. Sekizinci ek, III, 313.

(96) Taberi, IX, 209. Mansur'un Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'ye verdiği cevap için ek dokuza bakınız. III, 315.

Yukarıda geçtiği gibi Mansur, onlarla savaşması için amcası ve veliahdi olan İsâ b. Musâ (b. Muhammed)'yı görevlendirdi. Söylendiğine göre böylece bir taşla iki kuş vurmak istedi. Zira, bu harpte İsâ öldürülürse, oğlu Mehdî'yi veliahd yapacaktı. Taberî, İsâ'nın savaşa gitmesinden sonra Mansur'un "ikisinden hangisi, diğerini öldürürse öldürsün, benim için farketmez" dediğini zikreder(97). Mansur, bu işle kendisini görevlendirince ise İsâ "(Muhammed'in üzerine kimin gitmesi gerektiğini) amcalarınla istişâre et" demiş bunun üzerine Mansur: "Yoluna devam et sen! Vallahi, ya seni ya da beni göndermek isterler. Başka çare yok; ya sen gideceksin, ya da ben" karşılığını vermişti.

İsâ'nın, Muhammed'le savaşmak için Medine'ye doğru yürüdüğü sırada Muhammed, Medine ve Mekke'yi eline geçirmiş bulunuyordu. Ordu Feyd'e varınca, İsâ, Medine'lilere bir takım mektuplar göndererek güzel va'dlerde bulundu. Bu sebeple, onların bir çoğu, Alioğullarına yardım etmekten vazgeçti.

Görünen o ki, Nefsü'z-Zekiyye, İsâ b. Musâ ordusunun büyüklüğünden korkuya kapılarak, adamlarından çoğunun kendi yanından ayrılmasına üzülmüş, kuvveti hakkında şüpheye düşüp hasmıyla savaşmakta tereddüt etmiştir. Nitekim bu durum karşısında nasıl davranacağını arkadaşlarına danıştı: Peygamber aleyhisselâmın, Hendek Savaşı'nda yaptığı gibi onlarla, Medine'de mi savaşacak, yoksa savaşmaya elverişli başka bir beldeye mi gidecekti? Arkadaşlarından bazıları, Mısır'a gitmesini tavsiye ettiler. Zira orada Medine'de bulunmayan birikim ve kuvvet vardı. Bunlar, ona şöyle dediler: "Bilmiyor musun ki, sen at, yiyecek ve silahca en geride ve erkekleri bakımından en zayıf bir beldede bulunuyorsun. Bilmez misin ki, en güçlü erkeklere, en fazla mal ve silâha sahip bir memleketle savaşa giriyorsun?.. Binâenaleyh en isabetli görüş, senin anındaki kimselerle birlikte Mısır'a gitmendir. Seni kimse geri çeviremez. Ve sen o adamla, silâhına, atına, askerin ve malına denk bir durumda savaşa gir." Bu sırada söze karışan Huneyn b. Abdullah şöyle bağırdı: "Senin Medine'den çıkmandan Allah'a sığınırım." Ve ona Peygamber (s.a.v.)'in şöyle buyurduğunu hatırlattı: "Ben kendimi sağlam

(97) Taberî, IX 216.

bir zırh içinde gördüm. Bu zırhı Medine şehri olarak te'vil ettim"[98].

Muhammed, istemiye istemiye, Medine'de kalmak isteyenlerin görüşünü kabule mecbur oldu. Bilhassa Mısır'a gidilmesi görüşünde olan grubun zayıflığı ve kendisine yardımda ağır davrandıklarının belli olmasından sonra, içine bir ümitsizlik doğdu. Bu yüzden samimiyetlerinden şüpheye düştü, onlara güvenmekten bir fayda gelmeyeceğini anladı ve bir konuşma yaparak şöyle dedi: "Ey arkadaşlar! Biz sizi savaş için topladık, sizi dar yollara soktuk. Şüphe yok ki, bu düşman size yakındır ve kalabalıktır. Yardım ancak Allah'tandır ve iş O'nun elindedir. Şu kanaata vardım ki, sizi serbest bırakacağım ve size dar yolları genişleteceğim. Artık kalmak isteyen kalır; gitmek isteyen gider"[99].

Bu konuşma, Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin başlangıçta 100 bine yaklaşan taraftarlarından samimi olanlarının sayısının bilinmesi için bir ölçü oldu. Bu konuşma üzerine onların çoğu ayrıldı. Muhammed az bir toplulukla kaldı. Yanında kalan bu az sayıdaki askerle İsâ b. Musâ ve ordusuna karşı savaşa girdi. Savaş esnasında öldürüldü ve başı kesilip İsâ b. Musâ'ya getirildi. Bu olay hicri 145 yılı Ramazan ayının (Kasım 762) 14'ü pazartesi günü meydana geldi[100].

Bu fâcianın ilk bölümü böylece sonuçlandı. Dolayısıyla Mansur'un önünde, yeni rakibi Irak'taki İbrahim b. Abdullah'ın işini bitirmekten başka birşey kalmamıştı. İbrahim, Basra, Ahvaz ve İran'ı istilâ etmiş, gücünü artırmış ve askerinin sayısı yüzbine ulaşmıştı. Halife Mansur, bu durumu öğrenince, İbrahim tehlikesini bertaraf etmek maksadıyla çok iyi bir hazırlık yaptı ve hilâfetini korumak için paçaları sıvadı. Hicaz ve Irak'ta Alioğullarına karşı zafer kazanıncaya kadar elbiselerini çıkarmamaya karar verdi. Diğer taraftan o sırada İbrahim Basra'da "kendisine allıklar ve renkli elbiseleri içinde gelen Ömer b. Seleme'nin kızı ile evlenmişti"[101].

---

(98) Taberî, IX, 218.
(99) Taberî, IX, 219.
(100) Taberî, IX, 219-220.
(101) Age. IX, 255.

Mansur, İsâ b. Musâ'nın Hicaz'da Muhammed'le yapılan savaştaki başarılarını öğrendikten sonra, onu Irak'ta bulunan İbrahim'le savaşması için gönderdi. Kûfe ile Vâsıt arasında Bâhamrâ[102] denilen yerde iki ordu savaşa tutuştu. İsâ'nın kumandanlarından biri olan Humeyd b. Kahtabe, yenildi. Şayet İsâ, "ya ölüm, ya zafer" parolasıyla, sonuna kadar direnmemiş olsaydı, nerdeyse Mansur'un ordusu bütünüyle hezimete uğrayacaktı[103]. İki ordu savaşa devam etti; nihayet İbrahim'in ordusu yenilgiye uğradı ve askerinin çoğu kaçtı. İbrahim, yanında kalan az sayıdaki taraftarlarıyla savaştı. Sonunda boynuna bir ok isabet etti. İbn Kahtabe onun başını keserek İsâ b. Musâ'ya gönderdi. Bunun üzerine İsâ, Allah'a şükür için secdeye kapandı. Bu olay, hicrî 145 yılı zilkade ayının yirmibeşi pazartesi günü meydana geldi. Mansur, İbrahim'in başını görünce şâirin şu mânâdaki beytini okuyarak sevincini belirtti:

> "O (kadın) değneğini atmış ve orasını yurt edinmiştir. O'nun sevinci, yurduna dönen yolcunun sevinci gibidir"[104].

Şüphe yok ki, Alioğullarının yenilgisi, samimî taraftarlarını üzüntüye boğdu. Bu sebeple onlar, şanslarının iyi gitmediğini dile getirerek, başlarına gelen üzüntü ve felâketlere ağladılar. Şâirleri, çok güzel mersiyeler söylediler.

Bu belâlar, yalnızca Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ile kardeşi İbrahim'in başına gelmekle kalmadı. Şöyle ki: Muhammed, İslâm vilâyetlerinde kendi imâmeti lehinde davette bulunmaları için yakınlarından faydalanmak istemiş, bu maksatla oğlu Abdullah'ı Horasan'a sonra da Sind'e göndermişti. Abdullah, Sind'de öldürüldü. Yemen'e gönderdiği diğer oğlu Hasan da orada hapse atıldı ve hapiste öldü. Kardeşlerinden Musâ, Cezire'ye; Yahya, Rey ve Taberistan'a; İdris Mağrib'e gitti. Muhammed, oğlu Muhammed'i de Mısır'a göndermişti. Kindî[105] ve Makrizî'nin[106] anlattıklarına göre, oğlu Ali'yi Mısır'a propaganda için

(102) Bahamra, Kûfe'ye daha yakın olup oraya 17 fersah uzaklıktadır.
(103) Taberî-IX 257-258; Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb, II, 338.
(104) Ya'kûbî, II, 456; Taberî, IX, 259.
(105) Kitâbu'l-vülât, 114.
(106) Hıtat, II, 338.

göndermiş; ancak Mansur'un vâlisi, onun ve taraftarlarının gayretlerini boşa çıkarmayı başarmıştır. İbrahim'in ölüm haberini getirenler Mısır'a gelinceye kadar, Ali bu çalışmalarına devam etmişti. Bu haber gelince ne yapacağını şaşırdı. Böylece bu ülkelerde isyân ateşi söndü. Tarihçiler, Ali b. Muhammed'in âkıbeti hakkında bilgi vermemişlerdir.

Muhammed ve İbrahim'in nasıl ortadan kaldırıldıklarını açıkladığımıza göre, bu sonuca götüren sebepleri de ele almamız gerekir.

Tarihçilerin anlattığına göre, Medine'de Muhammed'in askeri 100 bin yaklaşmıştı. Irak'ta kardeşi İbrahim'in ordusu da aynı şekildeydi. Her ikisinin taraftarları Abbasî Devleti'nin hemen hemen her tarafına yayılmıştı. Onların, Hicaz, Irak, Horasan, Mısır ve diğer bölgelerde kuvvetli duruma geldiklerine dair rivâyetler görüyoruz. Bu isyânlar sırasında Abbasî Devleti henüz kuruluş safhasındaydı. Diğer taraftan müslümanlar, hassaten İranlılar Hz. Ali evlâdını destekliyordu. Hatta Ebû Müslim Horasanî ve Ebû Selemeti'l-Hallâl gibi birçok Horasanlı lider, Hz. Ali evlâdına olan temâyüllerine kurban gitmişlerdi. Durum böyle olduğu halde, Hz. Ali evlâdının isyânlarında başarısızlığa düşmelerinin sebepleri nelerdir?

Şüphe yok ki, bu mağlûbiyetin birçok sebebi vardır. Yine şüphe yok ki, bu ihtilâlin bastırılmasında en büyük pay Mansur'a aittir. Çünkü, Alioğullarına karşı sert tutumunun müslümanları, özellikle Horasanlıları kızdırmasına, Alioğulları davetinin müslümanlardan büyük rağbet görmesine ve başta İmam Mâlik, İmam Ebû Hanife olmak üzere o devrin âlimlerince desteklenmesine ve öte yandan Muhammed b. Abdullah'ın son derece güzel huy ve meziyetlere sahip olmasına rağmen bu isyânı bastırmakta en büyük rolü Mansur oynamıştır. Şöyle ki: Bütün bunlar, Mansur'un kuvvetli azmi, üstün dehâsı, ordularının gücü ve savaş araç ve gereçlerinin çokluğu karşısında etkisiz kaldı.

Mansur, Horasanlıların Alioğullarına meylini biliyordu. Zira Horasan vâlisi, kendisine bir mektup yazmış, bu mektubunda ona, Horasan halkının, Muhammed b. Abdullah'ın Abbasîler'e karşı isyân etmesini istediklerini ve onun bayrağı altında savaşmak niyetini taşıdıklarını haber vermişti. Mansur üstün dehâsıyla, Horasanlıları aldatmayı ve ka-

rarlarından vazgeçirmeyi daha uygun görerek onlara, Abdullah (b. Hasan b. Hasan)'ın anne bir kardeşi olan (anneleri Hz. Hüseyin'in kızı Fâtıma'dır) Muhammed (b. Abdullah b. Amr b. Osman b. Affan)'ın kesilmiş başını gönderdi ve onun Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin başı olduğu zannını uyandırdı.

Şüphesiz ki, Mansur yaptığı bu hilesiyle, Horasan'da fitne ve karışıklık çıkmasını önlemiştir. O Horasan ki, halkı, aralarındaki nesep bağından dolayı Alioğullarını destekliyordu. Böylece devlet, bu sıkıntılardan ve onların sebep olacağı can kaybı vs. gibi zor durumlarla karşılaşmaktan kurtulmuş oldu.

Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ise, halkın gönüllerinin kendisiyle olduğunu, böylece Mansur'dan daha kuvvetli hale geldiğini zannetti. Vilâyetlerden kendisinin desteklendiğine ve isyân etmesinin beklendiğine dair gelen mektuplar, onun bu zannını kuvvetlendirdi. Ancak insanların çoğunun onların daveti hakkında bir bilgi sahibi olmadığını ve bu mektupları kumandanlarının ağzıyla yazdıranın da bizzat Ebû Ca'fer olduğunu anlayamadı. İmam Mâlik'in, Mansur'a yapılan bîat'ın, geçersiz olduğuna dair fetvâ vermesi de Muhammed'in kendisini kuvvetli görmesine yardımcı olmuştu.

Muhakkak olan şu ki, Muhammed savaş merkezinin seçiminde de hata etmiştir. Çünkü Medine, Mes'ûdi'nin de tavsif ettiği gibi, "ne ziraat, ne hayvancılık ve ne de büyük ölçüde ticaretin bulunmadığı bir beldedir"[107]. Ayrıca, bu şehrin stratejik durumu da savaşa elverişli bir yer değildi. Zira Medine, muhâsara edilecek olsa, oraya gıda maddeleri ulaşamaz; bu yüzden halk açlık ve susuzluktan ölürdü. Buna ilâveten, Nefsü'z-Zekiyye, Hicazlıların, kendisine yardım için ne derece hazırlıklı olduklarını da bilmiyordu. Nitekim, son anda kendisini terkettiler, onu bir avuç insanla yalnız bıraktılar ve sonunda Muhammed öldürüldü. Bundan başka Muhammed, Mansur'un, devlet adamlarından akıllı ve ileri görüşlü kimselerle istişâre ettiğini, ordusunun disiplini ve lüzumlu olan silah ve araç-gereçlerle donatılması husûsunda her türlü fedakârlıktan çekinmediğini ve kendisine zaferi kazanma garantisi veren meşhur ve seç-

(107) Mürûcu'z-zeheb, II, 237.

kin kimseleri komutan tâyin ettiğini de bilmiyordu. Alioğulları ordusu ise, sayıca çok olmasına rağmen, o asırdaki yeni usullere göre tanzim ve tertip edilmemişti. Nitekim İbrahim, düşmanıyla birkaç bölüğe ayırdığı ordusuyla savaşıyordu. Bu bölüklerden birini savaşta ileri sürüyor; o hezimete uğrayınca diğeri öne geçiyor, durum böylece devam ediyordu. Yani İbrahim, askeri, İsâ'nın askerinden daha kalabalık olmakla birlikte ordusunun tek bir saf halinde savaşmasına yanaşmadı. Halbuki tek saf olsaydı, parçaları birbirine kenetlenmiş binalar gibi olurdu. Nitekim âyet-i kerîmede de şöyle buyrulmuştur: "Biliniz ki Allah kendi yolunda (aksamı) birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak savaşanları sever"[108].

Muhtemelen bu isyânın bastırılmasının en kuvvetli sebeplerinden biri de, Muhammed ile İbrahim'in, çizdikleri plânı uygulayamamalarıdır. Şöyle ki: Bu plâna göre, ikisinin de aynı anda harekete geçmeleri gerekiyordu. Ancak hastalığından dolayı İbrahim'in harekete geçmekte geç kalması yahut Muhammed'in savaş için acele etmesi yüzünden bu plân suya düşmüştür. Şayet iki kardeş aynı anda harekete geçselerdi, Mansur onların karşısında duramazdı[109].

E. Muhammed ve İbrahim'in İsyanlarından Sonra Hz. Ali Evlâdının Durumu:

a) Hüseyin b. Ali'nin İsyânı:

Yukarıda anlatılanlardan, Hz. Alioğullarının hilâfet iddialarında gizli faaliyetlerle yetinmeyip; bilâkis fırsat düştükçe ve durumlar elverdikçe savaş meydanlarında düşmanlarıyla çarpıştıkları anlaşılmaktadır. Abdullah'ın oğulları Muhammed ve İbrahim'in öldürülmelerinden sonra Alioğullarının durumunun zayıfladığı bir gerçektir. Ancak onlar, yine de hilâfete göz dikmeye devam ediyorlardı. Oysa onlar, Abbasî halifesi kendilerinden yana bir korku duymayacak derecede güçlerini yitirmişlerdi. Nitekim halife, sadece onların ileri gelenlerini Bağdat'ta

(108) Saff, (61) 4.

(109) Muhammed Medîne'de 145 yılının Receb ayı başında İbrahim ise Basra'da aynı yılın Ramazan ayı başında isyân etti. Öyle görünüyor ki, Muhammed ve İbrahim birlikte isyân kararı almışlardı. Ancak Muhammed, taraftarlarının teşviki yüzünden isyânda acele etmiştir.

göz altında bulundurmak ve Medine'dekileri de Medine vâlisine murâkabe ettirmekle yetiniyordu. Bundan dolayı onların ister istemez itaat ettiklerini ve Abbasî hilâfetine yeniden saldırmak için fırsat beklediklerini görüyoruz.

Alioğulları halife Hâdî zamanında, Medine'de halkı etrafında toplamak için davette bulunan Hüseyin b. Ali (b. Hasan b. Hasan b. Hasan b. Ali)'nin önderliğinde Mekke ve Medine'de hicrî 169 yılı Zilkade ayında isyân ettiler. Tarihçiler, Hüseyin'in isyânını, Medine vâlisinin onlara bilhassa Hasan (b. Muhammed Nefsü'z-Zekiyye)'a kötü muamele etmesine, onları nebîz içmekle itham ederek yakalayıp Medine halkına teşhir etmesine bağlarlar. Bütün bunlar Şiîleri kızdırmış ve Hz. Ali evlâdı etrafında toplanmalarına sebep olmuştu.

Anlaşılan şu ki, Alioğulları Hüseyin'in liderliğinde isyân etmeye önceden karar vermişler, Medine vâlisinin kendilerine karşı kötü muamelesini, Medine halkını Abbasîler aleyhine ayaklandırmak için uygun bir fırsat saymışlardır. Şöyle ki: Bu hadise üzerine Hüseyin b. Ali, Medine vâlisine gitti ve aile efradının teşhir edilip şereflerinin ayaklar altına alınmasına karşı çıktı.

İbn Tabâtabâ şöyle der: "Hüseyin b. Ali, Hâşimoğullarının ileri gelen faziletli kişilerindendi. İsyân etmeye karar vermiş Alioğullarından ileri gelen bir cemaat de, onunla ittifak etmişti. Sonra Medine vâlisi, Hz. Ali evlâdından bazı kimseleri ezmeye çalıştı. Bu sebeple Ebû Tâlib oğulları isyân ederek halktan kendilerine katılanlarla birlikte vali konağına gittiler. Bunun üzerine vâli, saklandı. Sonunda toplanan halk hapishaneleri basıp içerdekileri çıkardılar ve Hüseyin b. Ali'ye bîat ettiler"(110).

Hüseyin Medine'de isyân ettikten sonra onbir gün orada kaldı, sonra Mekke'ye hareket etti. Mekke'ye altı mil uzaklıkta bulunan Fah vâdisinde Abbasî ordusu, karşısına çıktı. İşte Alioğullarının kaderi bu vâdide belli olmuştur. Şöyle ki: Hüseyin b. Ali kahramanca savaştıktan sonra öldürüldü. Kendisiyle beraber ailesinden bazıları da kılıçtan geçirildi. Bu savaş öylesine şiddetli oldu ki, hakkında şöyle denildi: "Kerbelâ'-

(110) el-Fahrî, s. 172-173.

dan sonra, Fah'tan daha şiddetli ve daha acı bir facia yoktur." Şiâ'nın bu vak'ada öldürülenlere ağıt için yazılmış çok şiirleri vardır. Onlardan biri şöyle demiştir:

"Hasan ve Hüseyin'e yana yakıla ağlıyacağım. Kefensiz gömdükleri İbn Âtike[111]'ye de. Düşmanları onu sabah vakti vatanından uzak bir şekilde Fah'ta yapayalnız bıraktılar.

Onlar tahrik edilmiş değerli kimselerdi. Ne aklı az ve ne de korkak idiler. Düşmanları, elbiselerden kirleri yıkar gibi mezelleti onlardan temizlediler. Kullar onların dedeleri sebebiyle hidayete kavuştu. Binaenaleyh insanlar onlara minnettardır"[112].

Bundan anlaşılıyor ki, Alioğulları, kendilerinin hilâfete, amca çocukları Abbasîlerden daha lâyık olduklarına dair kanaatlerinden vazgeçmemiş, fırsat düştükçe ve imkânlar elverdikçe iktidara karşı isyân etmekten geri durmamışlardır. Abbasîler ise, söylediklerine göre, Alioğullarına kötülük yapmak kasdıyla hareket etmemişler, ancak Alioğullarını, kurulu düzene karşı geldikleri için cezalandırmışlardır. Nitekim Abbasîler, onlara çeşitli şekillerde iltifat ve teşvikte bulunmuşlarsa da, hilâfet davasından vazgeçirememişlerdir. Abbasîler, Alioğullarının kendilerine isyân edip hilâfeti ellerinden almak için çalıştıkları vakitlerde bile, onlarla olan her türlü münasebetlerinde, amca çocukları olduklarını, Peygamber (s.a.v.)'e yakınlıkları dolayısıyle hürmet edilmeleri gerektiğini unutmuyorlardı. Bu hususta Mes'ûdî şöyle der: "Abdullah (b. Hasan b. Ali) ve Hüseyin b. Ali'ye emân verildi, Ca'fer (b. Yahya b. Halid b. Bermek)'in yanında bir süre hapsedildikten sonra öldürüldüler. Bunun üzerine Abbasî halifesi Hâdî, Hüseyin b. Ali (b. Hasan b. Hasan)'yi öldürtmesi ve onun cezalandırılmasını kendisine bırakmaması sebebiyle Musâ b.İsâ (b. Muhammed b. Abdullah b. Abbas)'ya kızdı ve mallarına el koydu. Hüseyin'in başını getirenler müjdelemek isteyince Hâdî ağladı ve onları şöyle azarladı: "Türk veya Deylemlilerden bir adamın başını getirmişcesine sevinerek geldiniz. Halbuki getirdiğiniz Rasûlullah (s.a.v.)'ın torunlarından birinin başıdır. Cezanızın en hafifi,

(111) Fah'ta öldürülen Hüseyin b. Ali b. Hasan b. Hasan b. Hasan b. Ali.
(112) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb II, 257.

size hiçbir mükâfat vermememdir!"[113].

b. Abdullah'ın Oğulları Yahya ve İdris'in İsyânları:

Fah savaşı, derin izler bırakmıştır. Nitekim Abbasîler'in çemberini yaran iki kişi savaştan kaçıp kurtuldular. Bunlardan biri Deylem Hakimi Yahya b. Abdullah, diğeri de Mağrib'e kaçmış olan kardeşi İdris'tir.

Harun Reşîd, Alioğullarını kendine çekmek istemiş, bu sebeple onlardan Bağdat'ta bulunanların bir çoğunu serbest bırakmıştı. Fakat Hz. Alioğulları, hilâfetin kendi hakları olduğuna dair, radikal inançlarından ve onu ele geçirme yolundaki mücadelelerinden vazgeçmediler. Abdullah b. Hasan'ın oğulları Yahya ve İdris yukarıda geçtiği gibi Fah Savaşı'ndan kaçıp kurtulmuşlardı. Bunlar Reşîd zamanında mühim rol oynadılar. Yahya, Deylem bölgesine gelmiş ve O'nun imâmete daha lâyık olduğuna inanan bölge halkı, O'na bîat etmişti. Durum Abbasî Devleti'nin selâmetini tehdid edecek ölçüde tehlikeli oldu: Reşîd'in canını sıktı ve onu, Yahya'yı ele geçirip propagandasını önlemek için hile yapmaya sevketti. Bu sebeple Reşîd, Fazl b. Yahya el-Bermekî'yi Cürcan, Taberisan ve Rey vilâyetlerine vâli tâyin edip Yahya ile savaşması için 50 bin askerle yola çıkardı.

Fakat oldukça zeki olan Fazl, Yahya b. Abdullah'a savaşla değil de başka yoldan yaklaştı. Bazan onu sakındırıp korkutmaya, bazan takdir ve sulha teşvik etmeye başladı. Nihayet Yahya, kendisi için bizzat Harun Reşîd'in, kendi hattıyla emân yazması, kadıları, fakîhleri ve Haşimoğullarının büyüklerini bu emânnâmeye şahit göstermesi şartıyla sulhu kabul etti. Harun Reşîd kendisine yazılan mektuba cevap verdi ve emânnâmeyi kıymetli hediyelerle birlikte gönderdi. Daha sonra Yahya, Fazl'la birlikte Harun Reşîd'e geldi. Onu iyi bir şekilde karşılayan Harun Reşîd çok geçmeden kendi evinde hapsetti ve emânı bozma hususunda âlimlerden fetvâ istedi. İbn Tabâtabâ'nın naklettiğine göre, onlardan bir kısmı emânın sahih olduğuna, bir kısmı da bâtıl olduğuna fetvâ

(113) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 257.

verdi. Bunun üzerine Reşîd, emânı iptal etti[114]. Bunun yanında Harun Reşîd'i bu emânı bozmaya ve Yahya'dan kurtulmaya zorlayan önemli bir durum vardır ki, o da Zübeyr b. Avvam soyundan bir adamın Yahya b. Abdullah'ı jurnal ederek, kendisine emân verildikten sonra davete yeniden başlamakla itham etmesidir.

Yahya'nın kardeşi İdris ise, hicrî 172 yılında Mısır'a kaçtı. Daha sonra daha batı'daki Mağrip ülkelerine gitti. Orada Berberîler onun etrafında toplandılar. Bunun üzerine Harun Reşîd, onu kılıç kuvvetiyle itaat altına almak için gücü olmadığını gördü ve hile yoluyla gayesine ulaşmayı düşündü. Bu sebeple İdris'e, dehâsıyla tanınmış bir adam gönderdi. Bu adama, İdris'e yaklaşmaya çalışmasını, onun yanındayken, Abbasîlere ve idarelerine düşman olduğunu göstermesini, onlara atıp tutmasını emretti. Bu şahıs, Mağrib'e varınca İdris'e yakın olmanın yolunu buldu. Daha sonra hile ile onu zehirledi ve İdris hicri 177 yılında yerine hükümdar olabilecek bir çocuk bırakmadan öldü. Taraftarları hamile olan cariyesinin doğumunu beklediler. Cariye doğum yapınca doğan erkek çocuğa İdris adını verdiler ve ona bîat ettiler. Mağrib, ülkesinde kurulan İdrisîler Devleti işte bu İdris'e nisbet edilir.

İdrisîler tehlikesi o kadar arttı ki, Harun Reşîd bütün Alioğullarından korkmaya başladı ve onların köklerini kazımaya çalıştı. Bunun neticesinde ileride geleceği gibi Harun Reşîd, İdrisîler'in karşısında durması için İfrikiyye bölgesini (Tunus) İbrahim b. Ağleb'e iktâ olarak verdi.

F. Muhammed b. Ca'fer ve Kasım b. İbrahim'in İsyânları:

Ca'fer Sadık, Musâ ve İsmail'den başka oğullar da bırakmıştı. Onlardan özellikle Abdullah Eftah, İshak ve Muhammed Dîbâc'ı zikretmek isteriz. Nevbahtî'nin zikrettiğine[115] göre Şîa'dan bir grup, Ca'fer Sadık'tan sonra, imam olarak oğlu, Hamîde isimli ümmüveled bir cariyeden doğma Muhammed'i kabul ettiler ve şu haberi naklettiler: "Mu-

(114) el-Fahrî, 176-177.
(115) Kitâbu firakı'ş-Şîa, 64 vd, 72 90.

hammed çocukken bir gün babası Ca'fer'in yanına girdi ve ona doğru koştu. Koşarken ayağı dolaştı; yüzüstü düştü. Bunun üzerine Ca'fer onun yanına gitti, kucakladı ve öptü; yüzünden toprağı silerek onu bağrına bastı ve şöyle dedi: "Babamın şöyle dediğini işittim: Senin bana benzeyen bir çocuğun olursa ona benim adımı ver; zira o bana ve Rasûlullah (s.a.v.)'a benzer ve O'nun sünneti üzeredir." Bu sebeple onlar, imâmeti Muhammed b. Ca'fer'e ve ondan sonra oğluna verdiler. Bu fırkaya, reislerinden Yahya b. Ebî Sümeyt'a nisbetle es-Sumeytiyye adı da verilmiştir.

Bundan anlıyoruz ki, Ca'fer Sadık'tan sonra imâmet, yalnız Musâ Kâzım ya da İsmail veya diğer oğlu Muhammed'de değildir. Şîa'nın bir kısmı, Musâ'yı tanırken bir kısmı Muhammed b. Ca'fer'in imâmete en lâyık olduğunu kabul etmiş, diğer bir kısmı da kardeşi Abdullah Eftah'ın imâmetine inanmışlardır. ancak Abdullah'ın imâmeti, erkek çocuk bırakmadan vefat ettiği için uzun sürmedi. Bunun üzerine taraftarlarının hepsi fikirlerinden dönüp kardeşi Musâ Kâzım'ın imâmetini kabullendiler.

Ca'fer Sâdık'ın oğlu Muhammed Dibâc, Me'mûn'un halifeliği zamanında isyân etti. Bu isyânın, Abbasî halifesi Me'mûn'un, Musâ Kâzım'ın oğlu Ali Rıza'yı veliahdliğe getirmesinden önce çıktığı ve sebebinin de Musâ Kâzım'a tabi İmâmiyye şîasıyla kardeşi Muhammed taraftarlarının inançları arasındaki ihtilâf olduğu görülmektedir. Ki bu iki grup arasında dostça ilişki olmamıştır. Dolayısıyla onların Me'mûn'a karşı isyânları, aynı zamanda inanç hususunda kendilerine muhalif olan Musâ Kâzım taraftarlarına karşı bir hareketti.

Muhammed, Mekke'de isyân etti ve halife olarak bîat alıp "Emîrü'l-mü'minin" ünvanını kullanmaya başladı. Yakınlarından bazıları, Bağdat'taki karışıklıkları, fitneleri ve Hâricilerin isyânını gördükleri zaman isyân için uygun bir ortam olduğunu söyleyerek onu bu işe teşvik etmişlerdi. Muhammed, Ebû Tâlib ailesinin, kendisinden ders okunan âlimlerinden olup, babasından hadis rivâyet etmiştir. İsyândan sonra bir müddet Mekke'de hâkimiyetini sürdürdü. Bu süre içinde, ahlâken beğenilmeyen oğlu ve amcasının oğullarından biri, onun üzerinde nüfuz kurup, işleri tamamıyla ellerine aldılar. Bilâhare Me'mun üzerlerine bir ordu

gönderdi. Me'mun'un ordusu galip gelerek, Muhammed'i ele geçirdi. Halife, Muhammed'i affetti[116].

Alioğullarının Me'mun'a karşı direnişleri sadece Muhammed'in isyânından ibaret değildir. Nitekim tarihçilerin anlattığına göre, O'nun devrinde, Ebu's-Serâyâ isyân etti. Gücünü gittikçe arttıran bu şahıs, Ehl-i Beyt'ten biri adına da'vette bulundu. Bunun üzerine Hasan b. Sehl, Alioğulları taraftarlarıyla savaştı, onları mağlup ederek, Ebu's-Serâyâ'yı öldürdü. Ayrıca, Hasan b. Ali ailesinden Kasım (b. İbrahim b. ismail) adında bir kişi daha uzun müddet gizli yaşadıktan sonra Me'mûn'a karşı isyân etti.

Hicrî 369 (971 M.) yılında vefat eden Yahya b. Hüseyin'in, "el-İfâde fî târihî'l-eimmeti's-sâdeti alâ mezhebi'z-Zeydiyye" adlı kitabında naklettiğine göre, Kasım b. İbrahim (b. İsmail b. İbrahim, b. Hasan, b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib), Me'mûn'un hilâfetinde Mısır'da saklandı, kardeşi Muhammed'in öldüğü haberi gelince, gizlice kendi adına dâvete başladı. Takriben on sene gizlenmeye devam ederek davetçilerini etrafa yaydı. Sonunda Mekke, Medine, Kûfe, Rey, Kazvin, Taberistan ve Deylem diyarı halkı ona bîat etti. Basra ve Ahvazlılar da onunla mektuplaştılar ve onu isyân etmeye teşvik ettiler. Haber halife'nin kulağına gitti; bunun üzerine Kasım'ın sıkı bir şekilde aranmasını emretti. Bu sebeple, Kasım, Mısır'da kalmayı uygun bulmayıp Hicaz'a döndü. Oradan da Tihame'ye geçti. Amcası oğullarından ve başkalarından bir cemaat ona katıldı ve Belh[117], Tâlekan[118].

---

(116) el-Fahrî, 201.

(117) Belh, Horasan'da meşhur bir şehirdir. Horasan merkezlerinin en büyüklerinden ve en müreffeh olanlarındandır. Osman b. Affan'ın halifeliğinde, Abdullah b. Amir'in görevlendirdiği Ahnef b. Kays tarafından fethedilmiştir. Edebiyatçıların, Kelâm âlimlerinin ve Hadis hâfızlarının bir çoğu bu şehirdendir.

(118) Talekan, iki yerleşim yeri ismidir. Biri Horasan'da Merverûz ile Belh arasındadır. Bu iki belde ile Merverûz arasında üç konaklık mesafe vardır. İstahrî'nin zikrettiğine göre, Talekan, Tohâristan şehirlerinin en büyüğüdür. Düzlük bir yerde kurulmuştur, büyük bir nehir geçer. Genişlikte Belh şehrinin üçte biri kadardır. İkinci Talekan, Kazvin ile Ebher arasında bir beldedir.

Merv ve diğer şehirlerde O'nun adına propaganda yaptılar. Kasım'ın çalışmaları şuyû bulunca, halife, O'nu yakalamak üzere Yemen'e bir ordu gönderdi. Bunun üzerine Kasım, çölde bir bedevî kabile içinde gizlendi. Mu'tasım halife olunca, Kasım'ı daha sıkı bir şekilde takip ettirdi. Üzerine Büyük Boğa ve Eşnas adlı kumandanlarını kalabalık bir ordu ile gönderdi. Neticede işi bitirildi (Yıl 220 h.).

Bu tarihçi, Kasım'ın Mısır'daki hizmetçisinden şu hikâyeyi naklet-miştir: "İmam Kasım'a yollar daralmış; takip şiddetlenmişti. Biz onunla beraber, bir ayakkabıcı dükkânının arkasında gizlenmiştik. O anda bir ses geldi: "Kasım b. İbrahim'i gizleyenlerden ve O'nun yerini bilenlerden ve O'nun yerini söylemiyenlerden himâye kalkmıştır! O'nun yerini gösterene bin dinar ve şu kadar elbiselik kumaş verilecektir." Ayakkabıcı, başını önüne eğmiş vaziyette hem bu sesi dinliyor hem çalışmasına devam ediyor, hiç sesini çıkarmıyordu. Bize gelince ona şöyle dedik: "Korkmuyor musun?" O, şöyle cevap verdi: "Niçin korkacağım? Ben Rasûlullah (s.a.v.)'ı memnun ettikten sonra, O'nun evlâdını canımla korumak için makaslarla parça parça edilecek olsam da korkmam!"[119].

(Ebher ise Kazvin, Zencan ve Hemedan arasında meşhur bir şehirdir. İranlılar ona "Evher" derler. Osman b. Affan zamanında fethedilmiştir. Zencan ile arasında onbeş, Kazvin ile ise oniki fersahlık mesafe vardır). O civarda birkaç merkez daha vardır ki, hepsi bu isimle anılır.

(119) Leydan, yazma no. 1974, varak 34 a-35 b. Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-devleti'l-Fâtımiyye s. 34-35.

3. Hz. ALİ EVLÂDI İLE ABBASÎLER ARASINDAKİ FİKRÎ MÜCADELE

A. Şiir Alanında

a) Hz. Ali Evlâdını Destekleyen Şâirler:

Yukarıda zikretmiştik ki; Alioğulları Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden itibaren hilâfetteki haklarını unutmamışlar, mümkün olan her yolla haklarını elde etmek için çalışmışlardır. Nitekim kuvvet kullanma fırsatı buldukları zaman onu değerlendirdiler, hiçbir zaman işi kendi haline bırakmadılar. Kendilerini zayıf hissettikleri vakit, imâmet lâkabı ve peygamber (s.a.v.)'e akrabalık vasfıyla yetinerek boyun eğdiler. Emevî Devleti'nin son zamanlarında, Ehl-i Beyt adına yapılmakta olan da'vet ortaya çıkınca işleri tabiî mecrâsına terkettiler. Halifeliği Abbasoğulları elegeçirince ise, bu makam üzerinde daha çok hak sahibi olduklarına inanan Hz. Ali evladı, Abbasoğullarının hilâfeti kendilerine mal ettiklerini ve onlar tarafından aldatıldıklarını anladılar. Bunun üzerine, Abbasîlerle araları bozuldu ve hilâfeti elde etmek için bazen kılıçla, bazen aklî yollarla ve bazen de söz ve şiirle onlarla mücadeleye devam ettiler. Nitekim, Mansur zamanında Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'ın, Hâdî zamanında Hüseyin b. Ali b. Hasan'ın, Harun Reşîd zamanında Abdullah b. Hasanoğulları Yahya ve İdris'in ve Me'mûn zamanında Muhammed Dîbâc b. Ca'fer Sadık'ın isyânı gibi Alioğullarının alevlendirdikleri ayaklanmalar vukû bulmuştur. Alioğulları ve taraftarlarının, Abbasîler'e karşı çıkışları yalnızca kılıçla olmadı. Bilâkis onların taraftarı pek çok Şiî şâir, da'vetlerini yaydı ve halifelik haklarını savundu. Bu durumda başka bir grup şâirin de, Abbasîlerden yana olması ve onların düşmanları durumunda olan Alioğulları taraftarı şâirlerle atışmaları tabii idi. Bu şâirler kendilerine verilen hediye ve paralar sebebiyle, ya da hilâfet husûsunda Abbasîler'in

daha haklı olduğuna inandıkları için böyle davranıyorlardı. Şiirle yapılan bu siyasî çekişmelerin, Alioğulları ile Abbasîler arasında meydana gelen fikrî mücadelenin bir yönü sayılması mümkündür. Bu mücadelenin daha başka yönleri de vardır ki, biz onların, siyasette olduğu gibi ilimde ve özellikle kelâm ilminde açıkca ortaya çıktığını görüyoruz. Hattâ birçok vezir, Alioğullarına dostlukları sebebiyle bu mücadeleye katılıyor; bu sebeple de Abbasîlerin öfke ve hoşnutsuzluklarıyla karşılaşıyordu.

Şimdi, her iki grup mensubu şâirlerin sözlerinden belli olacağı gibi, Alioğulları ile Abbasîler arasındaki fikri mücadeleye örnekler verelim: Meselâ, Küseyyir Azze (öl. 105/723) ve Kümeyt (öl.126/744) Emevîler devrindeki, Seyyid Hımyeri (v. 173/789) ve Di'bıl b. Ali Huzâî (öl. 246/860)'de Abbasîler'in birinci dönemindeki şii şairlerdendir.

"Seyyid Hımyerî" olarak tanınmış İsmail b. Muhammed, Keysâniyye mezhebini benimsiyordu. Bu mezheb taraftarları, Hz. Ali'nin Hanefiyye adlı hanımından doğma oğlu Muhammed'in imâmete doğrudan babası Ali, veya kardeşleri Hasan ve Hüseyin yoluyla, vâris olduğuna ve ayrıca O'nun geri geleceğine inanıyorlardı. Nitekim Seyyid Hımyerî Muhammed hakkında şöyle der:

"O (Muhammed), senelerce ve aylarca Radvâ'da, aslanlar ve panterler arasında bir dağ yolunda görülür.

O, çölde dikili yol taşları, su kaynağı ve alaca karanlıkta deve kuşu yavruları arasında ikâmet eder.

Ki yavruları yırtıcı hayvanlar koruyordu. O yırtıcı hayvanlar, kendilerine rastlıyanı keskin pençeleriyle parçalayamazlar.

Onlar İmam Muhammed sayesinde emniyet içerisinde korkmadan sulak ve otlaklarda gezip dolaşırlar."

Şüphe yok ki bu beyitler, Seyyid Hımyerî'nin, Muhammed b. Hanefiyye hakkındaki inancını göstermektedir. Yani ona göre, Muhammed b. Hanefiyye, birçok aylar ve hatta seneler, Radvâ dağı vâdilerinden birinde ikâmet etmektedir. Etrafında panterler, aslanlar, ceylanlar, yabanî sığırlar ve çeşitli deve kuşları vardır. Ancak bu hayvanat O'na

saygı duyduğu ve mukaddes saydığı için hiç biri ne tırnağıyla ve ne de pençesiyle saldırmaz.

Açıkça görülüyor ki, Seyyid Himyerî Hz. Alioğullarına olan sevgisinde haddi aşmıştır. Nitekim o, bu temayül ve samimiyetini onların başlarına gelen sıkıntılar, işkenceler ve öldürülmelerini yana yakıla söylediği kasîdelerle ifâde ediyordu. Hz. Hüseyin'in kabri hakkında yazdığı şu kasîde onlardan biridir:

"Hüseyin'in kabrine uğra ve O'nun tertemiz kemiklerine seslen: "Ey kemikler! Siz hâlâ bütün canlılığınızı koruyorsunuz! O'nun kabrine uğradığın zaman bineği durdur ve uzunca dur! Temiz soylu tertemiz kişi için yürekten, biricik yavrusunu kaybeden bir kadının ağlayışı gibi ağla."

Ancak Seyyid Himyerî'nin, Şîa'yı öven, Sünnîleri, bilhassa Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman (r.a.) gibi Sahâbe'nin büyüklerini yeren, Ashâbı Kirâm hakkında sövgü ve ta'nı ihtiva eden şiiri, bu muhtevası yüzünden halkça bir kenara atılmıştır. O'nun Ashab'ın ileri gelenlerine düşmanlığını, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer (r.a.) ailelerinin Beytülmal'den olan istihkaklarının kesilmesini istemek üzere halife Mehdî'ye gönderdiği şu kasîdesi teyit etmektedir. Kasîdeden bir kısmı şöyledir:

"Muhammed'in adaşı Abbasoğlu Muhammed Mehdî'ye şöyle söyle: (Ömer'in kabilesi) Adiyyoğullarına kesinlikle bir dirhem bile verme! (Hz. Ebubekir soyu) Teym b. Mürreoğullarına da öyle davran. Çünkü onlar, öteden beri insanların en kötüleridirler. Eğer onlara verirsen, hiçbir ni'met için sana teşekkür etmezler, yermek ve sövmek suretiyle karşılık verirler."

"Gadîru'l-Hum" günü hakkında yazdığı kasîde, Seyyid Himyerî'nin Şiîliğinin ve Ali b. Ebî Tâlib'e ve ondan sonra çocuklarına beslediği sevginin derecesini gösteren delillerdendir. O gün, Peygamber (s.a.v.)'in "Gadîru'l-Hum" denen mahalde Hz. Ali'yi kardeş edindiği ve O'nun hakkında şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: "Benim yanımda Ali'nin mevkii, Hz. Musâ'ya göre Hz. Hârun'un makamıdır. Allah'ım, O'na dost olana dost ol; ona düşmanlık edene düşman ol. O'na yardım edene yardım et. Onu yardımsız bırakandan sen de yardımını kes!" Bu hâdiseden dolayı Gadîru'l-Hum günü Şiîlerin çok önem verdikleri bir bayram oldu. Şiîler bu hadisî rivâyet ederler ve Rasûlullah'ın onu

vedâ haccı yılı olarak bilinen hicretin onuncu yılında söylediğini iddia ederler.[120]. Şîa, peygamberden sonra hilâfet hakkının Hz. Ali'ye ait olduğunu iddia ederek Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın onun hakkını gasbettiklerini söyler. Nitekim şu kasîdeden de bu husus anlaşılmaktadır:

"Ben kimin dostu isem, O, Ali'nin de dostudur." Ancak onlar bu hadisi dinlemediler ve emrine uymadılar. Peygamber (a.s.)'in sözü bir kavmi devamlı öfkelendirdi. Sanki onların burunları kesilmişti. O'nu kabrine defnetmelerinden hemen sonra emanetini zâyi ettiler[121].

Seyyid Himyerî, Alioğulları hakkındaki sevgisinde aşırı gitmekle beraber, onların hasımları olan Abbasîleri övmekten de geri durmuyordu. Bunun sebebi, Abbasîlerin kendisini yakalamasından korkması ve onlardan para sızdırma arzusuydu. İlk Abbasî halifesi Seffah'ı övmek üzere söylediği şu şiir bunlardan biridir:

"Ey Haşimoğulları! İşte hilâfet artık sizde. Onun bozulmuş halini yeniden düzeltin. Onu alın ve tacını giydirin. O, devamlı sizde bulunsun. Minber, hâtiplerini (halifelerini) kendi seçseydi, muhakkak sizden birini seçerdi. Sizden önce de ülkeyi idare edenler vardı. Fakat onlar kuru ve yaş hiçbir şeyi bırakmadılar, hepsini mahvettiler."

Di'bil b. Ali Huzâî, alevî şâirlerin, Şîa mezhebine en bağlısı ve Hz. Ali'ye ve O'nun çocuklarına sevgi husûsunda en aşırısı kabul edilir. O kadar ki, Abbasîlere karşı açıktan açığa düşmanca tavır almış ve onların halifelerini, vezirlerini, vâlilerini ve ileri gelen devlet adamlarını hicvetmiştir. Hicvinden Harun Reşîd, Me'mûn ve Mu'tasım da kurtulamamışlardır. Di'bil, Hz. Ali evlâdını, menkabelerini dile getirdiği parlak kasîdelerle medhetmiştir. Alioğullarının öldürülmelerine ve çocuklarının çeşitli İslâm memleketlerine dağıtılmasına olan üzüntüsünü, Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'in hezimetinden sonra söyle-

(120) İbn Hallikân, vefeyâtu'l-a'yân, II, 136
(121) Ebu'l-Fereç İsfahanî, el-Eğânî, VII, 3.

diği uzun bir kasîdede dile getirmiştir. Bu kasidenin bir kısmı şöyledir:

Arafât mahallini hatırladım da, iki gözüm iki çeşme ağladım. Kurân okunan yerler tilâvetten mahrûm kaldı. Vahyin nâzil olduğu mevki, ıssız çöl haline geldi. Ülke zâlimlerin, yılların silemediği zulümleriyle dolmuş. Kûfan (Kûfe) da Medine'de ve Fah'ta Cüzcan'da ve Bahamra'da nice kabirler var ki, onlara bir fatiha okunmaz. Halbuki onlar Peygamber (s.a.v.)'in vârisleridir. Onlar iktidar sahibi olduklarında en iyi idareci ve en iyi hâmilerdir[122].

Taberî şöyle demiştir: Yukarıda geçtiği gibi Di'bil b. Ali, Abbasî halifelerini hicvetti. O'nun hicvinden büyük devlet adamları, komutanlar ve yüksek rütbeli kişiler de kurtulamadılar. Nitekim o, kendisini ölümle tehdid eden halife Mu'tasım'ı da hicvetti. Ancak bu tehdid üzerine korkup Mısır'a, oradan da Kuzey Afrika ülkelerine kaçtı. Mu'tasım'ı hicvettiği beyitler işte şunlardır[123]:

"Kitaplara geçmiş Abbasî hükümdarlarının sayısı yedidir. Onların sekizincisi, (Mu'tasım) henüz kitaplarda zikredilmez. Ashâb-ı kehf yedi kişilik bir gruptu, sekizincileri ise köpekti. Vasîf ve Eşnas'ın idaresi sebebiyle halk zor duruma düşmüş, can ve mal emniyeti kaybolmuştur. Senin de meylin bu heybetli Türkleredir, sen onlar için hem ana hem de babasın"[124]

Halife Vasık da aynı şekilde Di'bil'in hicivlerine maruz kaldı. Hatîb Bağdadî'nin zikrettiğine göre, Vâsık halifeliğe geçince, onu tebrike geldiğini söyleyen Di'bil halifenin başmabeyincisinden Vâsık için yazdığı birkaç beyti ona ulaştırmasını istedi ve "Bu Di'bil'in sizin için medhiyesidir" diye takdim etmesini söyledi. Baş mabeyinci dürülmüş kâğıdı alarak halifenin huzuruna girdi ve ona takdim etti. Kâğıtta şunlar yazılıydı:

Allah'a hamd olsun! Ne sabır kaldı ne tehammül! Zevk ve eğlencelerine düşkün idareciler uyuduğu zaman, sükûnet de kalmaz. Bir halife öldü, ona kimse üzülmedi. Bir diğeri hilâfet makamına çıktı ona da se-

(122) Muhammed b. Nu'man, Leyden Üniversite Kütüphanesi, yazma no, 1647, Varak 227 b-229 b.

(123) Age., X, 301.

(124) Suyûtî, Tarihu'l-hulefa, 222.

vinen olmadı. Biri uğursuzlukları da peşinden götürdü, diğeri sıkıntı ve darlıkları beraberinde getirdi." Bunun üzerine halife Di'bil'i arattırdı ise de bulduramadı[125].

b) Abbasîleri Destekleyen Şâirler:

Mervân b. Ebî Hafsa, Hz. Ali taraftarı olan Seyyid Himyeri ve Di'bil'e karşı çıkarak Emevîlerin yanında yer almıştı. Hattâ son Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed tarafından yakınları arasına alınmış, gerek hilâfet tahtına oturmasından önce gerekse halifeliği sırasında üstlendiği bütün işlerde onun sağ kolu olmuş, yakın dostları arasına girerek, tüm siyaset ve savaş mücadelelerinde onunla beraber bulunmuştu.

Bununla beraber Mervân b. Ebî Hafsa, istek ve temayüllerinde çok dönek ve kararsızdı. Nitekim, Emevî devleti yıkılıp enkazı üzerinde Abbasî devleti kurulduktan sonra, onun Emevî dostluğu da bitti. Kısa süre içinde, Abbasîlerin hilâfete daha lâyık olduklarını savunan, onların önde gelen şâirlerinden biri olarak, hilâfet meselesinde Hz. Ali taraftarları ve şâirleri ile söz düellosuna başladı. Hattâ o, şöyle demiştir:

"Ey zevilerhamdan yakın akrabalara (Hz. Fâtıma'nın oğullarına) üstün tutularak Peygamber (s.a.)'ın vârisi olan Abbâs'ın torunu! Vahiy, kızların oğullarıyla sizin aranızdaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmış, bu husûsta mücadeleye yer bırakmamıştır. Durum böyleyken, kızın oğulları nasıl olur da amcalarına vâris olurlar?"

Bu son beyit, Şiîleri çileden çıkardı. Mervân b. Ebî Hafsa'ya lânet yağdırarak, onun kasîdesine, aynı vezin ve kafiye ile yazılmış bir şiirle cevap verdiler. Daha sonra da onu öldürdüler. Şu anlama gelen beyit, söz konusu kasîdeden alınmıştır:

"Kızın erkek çocuklarının, amcaların mirasçısı olduğunu söz konusu etmeye ne gerek var? Çünkü kız çocuğuna babasının mirasının yarısı verildiği halde, amca paysız kalmıştır. Mirasçılık kim, Talik[126] kim! O,

(125) Hatîb Bağdadî, Tarîhu Bağdad, XIV, 16.

(126) Talik (= esaretten kurtulmuş) ifadesiyle Hz. Abbas b. Abdülmuttalib'i kasdediyorlar. Çünkü o, Bedir Savaşına Kureyş müşrikleriyle birlikte katılmış, savaş sonunda müslümanlara esir düşmüş, kurtuluş fidyesini ödeyerek esaretten kurtulmuştu.

ancak kılıç korkusuyla namaz kılmıştır."

Mervân b. Ebî Hafsa, Mehdî, Hâdi, ve Harun Reşîd dönemleri boyunca Abbasîlerin şâiriydi. Mehdî'nin huzurunda okumuş olduğu bir kasîdede Abbasîlerin fazilet ve hilâfete liyakatlarını uzun uzun anlatmış. Hz. Alioğullarını ise kötülemiştir. Aşağıdaki beyit onun kasîdelerindendir:

"Ellerinizle göğün yıldızlarını mı sileceksiniz, ya da onun hilâllerini mi örteceksiniz? Yoksa Cebrâil'in, Rabbinizden Peygambere getirdiğini mi inkâr edeceksiniz? Enfâl sûresinin son âyeti onların (Abbasoğullarının) verâsetine şahitlik etti. Siz ise onun iptalini istiyorsunuz."

Fakat Mervân b. Ebî Hafsa, anlattığımız gibi, menfaatlerine çok bağlıydı. Mal elde etmek için iktidarda olanı destekler, onun medhiyle ilgili şiirler okur, düşmanlarını hicvederdi. Dolayısıyla Emevî halifelerinin sonuncusu olan Mervân b. Muhammed hakkında şu sözleriyle karşılaşınca hayret edilmez: "Mervân! Ey Muhammed'in oğlu! Sen, Mervanoğullarının şerefini artıran kimsesin."

B. İlim Alanında ve Özellikle Kelâm İlminde:

a) Şiîler:

Hz. Ali evlâdı ve Abbasîlerden her birinin hilâfet husûsundaki iddialarını teyid etmek için müracaat ettikleri fikirleri vardır. Hz. Ali evlâdının görüşü, kendilerinin halifeliğe amcaları Abbas'ın oğullarından daha lâyık oldukları inançlarına dayanıyordu. Zira bizzat Abbas, halifelik üzerinde en çok hak sahibi ve bu makama en lâyık kişinin Hz. Ali olduğunu itiraf etmiş, o ve ileri gelenlerden bir çoğu başlangıçta bir süre Ebûbekir'e bîat etmekten çekinerek Hz. Ali ile birlikte olmuşlardır. [127]. Ebû Haşim b. Muhammed b. Hanefiyye'ye kadar bu hususta Abbas'ın

(127) İbn Hişam (Avrupa baskısı), II. 1013).

çocukları da babalarının yolunu takip etmişlerdir. Hz. Ali'nin torunlarından Ebû Haşim ise, imâmet husûsundaki hakkını Muhammed b. Ali (b. Abdullah b. Abbas)'a devretti. Bununla beraber, Emevî Devleti'nin son dönemlerinde Haşimoğulları ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir toplantıda, yine Ali evlâdından olan Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ve İbrahim, Abbasîlerden ise Seffah, Mansur ve diğerleri bulunmuşlar, halkı gizli olarak kendilerini desteklemeye çağırmakta anlaşarak Ca'fer Sadık hariç tamamı Nefsü'z-Zekiyye'ye bîat etmişlerdi.

Ali evlâdının bu tutumları, halifeliğin sadece kendi hakları inancında olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve yine Emevî ve Abbasî halifelerinin Hz. Ali'nin imamet hakkını zorla aldıkları kanaatindeydiler. Onların taraftarları da, imâmetin Alioğullarında olduğuna inanıyorlardı; çünkü Hz. Ali çocuklardan İslâm'a ilk giren kimseydi. İslâm'ın zafere ulaşmasında büyük yararlıklar göstermişti; aynı zamanda Peygamber (s.a.)'in amcasının oğlu ve kızı Fâtıma'nın kocasıydı.

Abbasîler (Muhammed Nefsü-z-Zekiyye'ye ettikleri) bu bîatı bozup Alioğullarının hilâfet hakkını ellerinden almak için mi mücadele ettiler? Yahut kendilerini bu hakkın gerçek sahibi ve buna amcalarının oğullarından daha lâyık mı görüyorlardı? Gerçek şu ki, Mansur'un, Muhammed Nefsü-z-Zekiyye'ye gönderdiği mektup,bu hususu açıklayarak şüpheye mahal bırakmamaktadır. Buna göre, Abbasîler, en azından Emevî Devleti'nin son dönemlerinden itibaren, halifeliğe sadece kendilerini lâyık görmeye başlamışlardır. Çünkü Alioğulları Peygamber (s.a.)'ın kızı Fâtıma'nın çocuklarıydı. Fâtıma ise, "Rasûlullah'ın varisi değildi."

"Velâyete varis olamadığı gibi İmameti de caiz değildi." Halbuki Abbasîler, Rasûlullah'ın vefatında ona varis olan amcası Abbas'ın oğullarıdır[128]. Yine cahiliyye döneminde zemzem'in sorumluluğu ve hacı-

(128) Bu ihtilâfın içyüzü şöyledir: Şiîler bütün malı kıza vererek kızın, amcayı mirastan düşürdüğüne inanırlar. Abbasîler ise buna iki delille karşı çıkarlar: 1. Hz. Ebûbekir, Rasûlullah (s.a.) tarafından kullanma hakkı Hz. Fâtıma'ya verilmiş olan Fedek arazisini, onun elinden almış, Hz. Fâtıma bu arazinin kendisine miras olarak kaldığını savununca Rasûlullah (s.a.)'dan işitmiş olduğu bir hadisle, Peygamberlerin miras bırakmıyacaklarına ve onlara mirasçı olunamayacağına delil getirmiştir. 2. Abbasîler, Rasûlullah (s.a.)'a

lara su verme görevi diğer kardeşlerine değil Abbas'a verilmişti; hattâ bu hususta Ali b. Ebî Tâlib dava açınca Hz. Ömer, Abbas'ın lehine hüküm vermişti. Böylece hem cahiliyye hem de İslâm döneminde bu görevi Abbasîler yapmışlardı.

Abbasîler bu iddialarında, amcanın, kızın çocuklarını ve amcanın oğullarını mirastan düşürdüğünü kabul eden Ehl-i Sünnet mezhebine istinad ediyorlardı. Nitekim bu husus, Mansur'un, kendilerinin Alioğullarına üstünlüğü ile öğünerek, Muhammed b. Abdullah'a gönderdiği mektuptaki son sözünden açıkça anlaşılmaktadır. O mektubun sonunda şöyle diyordu: "Kesinlikle biliyorsun ki, Peygamber (s.a.)'den sonra Abdu'l-Muttâlib oğullarından Abbas dışında kimse kalmadı; o peygamberin amcası olması münasebetiyle varis oldu. Sonra bu halifeliğe Haşimoğullarından birçoğu talib oldu ama, onun torunlarından başka hiç kimse bunu elde edemedi. Hacılara su verme görevi onundur. Peygamber'in mirası ona aittir. Hilâfet de onun çocuklarınındır. Şeref, fazilet, dünya ve âhirette İslâm'dan ne varsa, Abbas bunların hepsinin vârisi ve miras bırakanıdır. Bize karşı nasıl iftihar ediyorsun? Biz kâfirlik zamanında da sizden üstündük, sizi esaretten biz kurtardık. Ataların mızın iyi huylarına sizden daha çok sahibiz. Son Peygamber (s.a.)'e siz değil biz vâris olduk, sizin intikamınızı biz aldık, intikam alma husûsunda sizin âciz kaldığınız şeyi biz yaptık. Siz kendiniz için birşey yapamadınız"[129]

Bu mektuptan anlıyoruz ki, Abbasîler Hz. Ali evlâdını sadece intikamlarını almak ve hilâfete ulaşmak için basamak edinmek maksadıyla desteklemişlerdir. Bu böyleyken Alioğulları, Abbasîlerin Hz. Ali'yi Hz.

---

ait müslümanların imameti hakkının kendilerine geçtiğini iddia ediyorlardı. Çünkü Hz. Abbas, Rasûlullah'ın vefatı anında sağdı ve onun mirasçısı olmak vasfını taşıyordu. Miras hukukuna göre Hz. Fâtıma malın tamamını alamıyordu. Ali ise Abbas'tan daha uzak akrabaydı. Bu yüzden Şiîler, Abbasîleri mirastan mahrum etmek için mirasın tamamının kıza ait olduğunu savundular. Bkz. H. İ. Hasan, Tarihu'd-devleti'l-Fâtımiyye, 316.

(129) Taberî, IX, 212-213.

Abbas'dan üstün kabul ettiklerini sanmışlardır. Bunun yanında Mansur'un üzerinde durduğu şu görüş önem arzeder: En azından Hasan b. Ali'nin Muaviye b. Ebî Süfyan lehine hilâfetten vazgeçmesinden sonra, hilâfet hakkının Hz. Ali evlâdında olduğu kabul edilemez.

Mansur, Muhammed ve kardeşi İbrahim'in hareketlerini devlete karşı bir ayaklanma hareketi sayarak, onlara karşı savaşmayı ve onları ortadan kaldırmayı gerekli görmüştür. Çünkü o, kendisine bîat edilmekle müslümanların halifesi olmuştu. Abbasîler hilâfeti elde etmek için bunca mücadele verdikten sonra, Abbasî Devleti nizamını değiştirmeye ve hilâfeti kendilerine çevirmeye çalışan Hz. Ali taraftarlarının mukavemetine karşı gevşeklik gösteremezdi. Abbasîler kendilerinin Ulu'l-emr oldukları ve hilâfet husûsunda amcalarının oğullarından daha çok hak sahibi bulundukları görüşünde idiler. Bütün bunlara rağmen adalet ve insaf ile söyleyecek olursak, Abbasîlere gereken; ihtilâf sebeplerini gidermek için kendi görüşleri ile Ali evlâdının görüşlerini birleştirecek bir yol bulmak ve hilâfet hakkının kendilerine ait olduğunu savunan Alioğullarının payını vermekti. Ki Hz. Ali evlâdı, Peygamber (s.a.)'in vefatından itibaren Emevî Devleti'nin yıkılmaya yüz tutmasına kadar hilâfet husûsundaki bu inançların, gerçekleştirmeye çalışırken Abbasîler bu işe ancak Emevîlerin yıkılmaya yüz tuttuğu günlerde başlamışlardı.

İmâmiyyenin İki Grubu:

Daha önce Abbasî katliamından kurtulan Emevî genci Abdurrahman ed-Dahil liderliğinde Endülüs Abbasî yönetiminden ayrıldığı gibi, Harun Reşîd zamanında da İdris b. Abdullah b. Hasan'ın liderliğinde Kuzey Afrika'daki Fas ve civarı aynı yönetimden ayrıldı. Bunun üzerine Harun Reşîd, Alioğullarından aşırı derecede korkmaya ve onları desteklemekle itham olunan herkese en şiddetli cezaları uygulamaya başladı. Hattâ bizzat Ali evlâdından bazıları, yakınlarının cezalandırılmasını sağlamak için halife nezdinde jurnalcilik yaptılar. Nitekim Ca'fer Sadık'ın oğlu Musâ Kâzım, bu kötü jurnalcilerin kurbanı olmuştur. Onu kıskanıp cezalandırılmasını isteyenler, Reşîd nezdinde onu tuzağa düşürmek için, halkın onun imâmlığına inandığını, hattâ mallarının beşte

birini ona götürdüklerini söyleyerek kendisine karşı ayaklanma azminde olduğunu ifade ettiler. Bu haberler, Harun Reşîd'ı korkuya düşürdü, ondan kurtulmak için çalışmaya sevketti.

Olaylar şöyle gelişti: Musâ Kâzım'ın akrabalarından bir kıskanç, onu Reşîd'e jurnal ederek: "Halk mallarının beşte birini Musâ'ya götürüyor ve onun imâmetine inanıyor. Musâ da sana karşı ayaklanmak niyetindedir" dedi ve bu hususta çok şeyler söyledi. Bu durum, Reşîd'i korkuttu. Bazı bölgelerden gelecek olan malın jurnalciye verilmesini emretti ve bir daha da ona kulak vermedi. Ancak bu jurnalci mal gelmeden önce şiddetli bir hastalığa yakalandı ve öldü.

Harun Reşîd Hicrî 179'da Hacca gitti. Medîne'ye varınca Musâ Kâzım'ı yakalayıp Bağdat'a götürerek orada hapsetti, sonra da öldürüldü ve yatağında kendiliğinden öldüğüne şahitlik edecek âdil kimselerden bir grubu içeri alarak cesedi onlara gösterdi.

Bu meselede dikkat edilmesi gereken bir husus, Alioğullarından bazılarının, Musâ Kâzım'ı Harun Reşid nezdinde jurnal etmesidir ki, bu Alioğulları arasında anlaşmazlığın başgösterdiğine delâlet eder. Şu halde bunun sebebi nedir? Bunun sebebi, İmâmiyye Şîa'sının İmâmın, İmâmeti verâset yoluyla kazandığını kabul eden ve babanın en büyük oğlunun İmâm olmasını gerekli kılan inançlarıdır.

Hicrî 148'de Ca'fer Sadık'ın ölümünden sonra bu taifeden bir grubun bu inanca karşı çıkması, İmâmiyye'nin iki kısma ayrılmasına sebep olmuştur:

1. İmâmiyye: Bunlara daha sonra, "el-İmâmiyye el-İsnâ aşeriyye, (oniki imam kabul edenler)" adı verilmiştir. Bunlar Ca'fer Sadık'tan sonra oğlu Musâ Kâzım'ı imâm kabul ettiler. Bunlara göre, o yedinci imâm sayılmaktadır.

2. İsmailiyye: Bunlar, Ca'fer Sadık'tan sonra oğlu İsmail'in imâmetini kabul edenlerdir. Babası hayatta iken vefat etmiş olmasına rağmen, babasının en büyük oğlu olduğu için onun imâmetini kabul etmişlerdir.

İsmail'in içki kullanmakla itham edilmesi sebebiyle, babasının, imâmeti İsmail'den alıp Musâ Kâzım'a verdiği de söylenmiştir. Ancak, Şîa'dan bir grup, içki kullanmasının, İsmail'in takvâ sahibi olmayacağına delil sayılmayacağını söyleyerek, Irak'ta bazı Şiîlerin içki içmekte olduklarını belirterek davalarını kuvvetlendirmek istemişlerdir. İşte böylece, Ca'fer Sadık'ın oğlu İsmail'in imametini kabul eden İsmailiyye grubu meydana çıktı. Bunlara göre yedinci imâm İsmail'dir.[130].

Hasan Nevbahtî, "Firaku'ş-Şia" adlı kitabında şöyle der: "Ca'fer'den sonra, büyük oğlu İsmail'in imâm olduğu görüşünde olan İsmailiyye grubu, İsmail'in babası hayatta iken vuku bulan ölümünü kabul etmemiş, onun gizlendiğini ileri sürerek: "Yeryüzüne hakim oluncaya ve insanların işlerini düzeltinceye kadar ölmeyecektir" dediler. Bu grup, İsmail'in ölümünden sonra imâmetin kardeşi Musâ'ya geçmesinin câiz olmayacağını kabul etti. Zira bunlara göre "İmâmet, Hz. Hasan ve Hüseyin (r.a.)'den sonra, kardeşten kardeşe geçemez. Sadece babadan oğula intikal eder. Ali b. Hüseyin'in yanında Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmet hakkı olmadığı gibi İsmail'in yanında da kardeşleri Musâ ve Abdullah'ın imamlık hakları yoktur. Bu görüşe sahip olanlara, reisleri İsmail b. Ca'fer'in Mevlâsı el-Mübarek'e nisbetle "el-Mubarekiyye" ünvanı da verilir"[131]

Çeşitli gruplara ayrılmış olan Şiîlerle Abbasîler arasındaki ihtilâfın İmâmiyye'nin İsna aşeriyye kolu ile İsmailiyye kolu arasındaki ihtilâftan daha az etkili olmadığı açıktır. Bu durum, bizi, Musâ Kâzım'ı kıskananların kendi Ehl-i Beyt'inden olduğu ve onu Harun Reşîd nezdinde tuzağa düşürdükleri kanaatine sevketmektedir. Onların jurnali üzerine Harun Reşîd, onu yakaladı ve Bağdat'ta hapsetti. Hicrî 183'de 54 yaşında hayatına son verilinceye kadar orada kaldı. Şiîlerin meskûn bulunduğu, Bağdat'ın batı yakasında Kerh diye bilinen Kâzımiyye mahallesinde kabri hâlâ ziyaret edilmektedir.

Ebu'l-Fidâ Musâ'nın takva ve zühdünü bize şöyle anlatır: "Cezaevinde onun hizmetini Sindî'nin kız kardeşi üstlenmişti. Adı geçen ka-

(130) İsmail taraftarları şöyle derler: "Eğer İsmail imâmetten uzaklaştırıldıysa imâmet onun oğlu Muhammed'e intikal eder, yedinci imam o, olur."

(131) Age., s. 57, 71, 90.

dın, Musâ'nın durumunu şöyle nakleder: O yatsı namazını kılınca gecenin yarısına kadar Allah'ı zikreder, O'na duâ ederdi. Sonra da kalkar sabaha kadar namaz kılardı; sabah olunca sabah namazını edâ eder, müteakiben güneş doğuncaya kadar zikrederdi. Güneş doğduktan sonra, kuşluk vaktine kadar oturur, sonra yatar uyurdu. Öğleden önce uyanır, abdest alır, namazını kılar, daha sonra da ikindi namazını kılar, akşam namazına kadar zikrederdi. Akşam olunca, akşam namazını kılar, sonra akşam namazı ile yatsı arasını namazla geçirirdi. Ölünceye kadar, günlerini hep böyle geçirdi. Allah ona rahmet etsin! Kendisine kötülük edene, iyilik ettiği için (öfkesini yutan mânâsına) el Kâzım lâkabıyla lâkablanmıştır.''(132)

Me'mun, Alioğullarına yapılan muamelede Abbasî halifelerinin takip ettiği siyasetin neticesinin iyi olmadığını anlayarak, Hz. Ali evlâdından İmâm Ali Rıza'yı veliahd tâyin etti. Bu zât, Bağdat yolunda zehirlenme sonucu ölmeseydi, hilâfet Abbasoğullarından Alioğullarına geçecekti.

b) Mu'tezile:

Birinci bölümde, Emevîler döneminde İslâm siyâsetinin yönlenmesindeki te'siri bakımından Mu'tezile veya Kaderiyye'den bahsetmiş ve onların esas inançlarının şu beş temel prensipten oluştuğunu belirtmiştik:

1. Tevhîd prensibi: Bu prensip, Allah'ın birliğini ve O'nun ortağının olmayışını ikrardır.

2. Adâlet prensibi: Bu da Allah'ın şer ve fesâdı sevmediğini kabuldür.

3. Va'd ve vaîd prensibi: Bu prensibe göre Allah va'dinde ve vaîdinde (ceza ile tehdid) sadıktır, büyük günah işleyeni tevbe etmedikçe bağışlamaz.

4. el-Menzile beyne'l-menzileteyn prensibi: Bu prensibe göre, büyük günah işleyen ne mü'mindir, ne de kâfir, fakat fâsıktır.

(132) el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer II, 15-16

5. Emr bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker prensibi: Bu da mü'minlerin cihâd ile mükellef olup kâfir olsun, fâsık olsun Allah'ın emir ve yasaklarına muhalefet edenlere O'nun hükmünü uygulamaları inancıdır[133].

Mu'tezile, kuruluşunda, Şiîler, Haricîler ve Mürcîîlerin aksine siyasetle hiç alâkası olmayan, sırf dînî bir grup olarak ortaya çıktı; ancak çok geçmeden mühim siyasî işlerin içine girdi. İmâmet meselesiyle ilgilendi ve imamlarda bulunması gereken şartları belirledi. Mu'tezile ilkeleriyle Şîa ilkeleri arasındaki ilişkiyi yukarıda açıklamıştık. Ki, Şiîler, kendilerine tıpkı Mu'tezililer gibi "Ehlu'l-adl" demişlerdir. Bunun yanında Mu'tezile de, esaslarını Ali b. Ebî Tâlib'in koyduğu irade hürriyeti prensibini benimsemiştir. Yine Mu'tezile, fakihlerine, Şîa'nın mukaddes saydığı "İmam" lâkabını vermiştir. Ayrıca buna Şia'nın, "İmam-ı muntazar" (Beklenen imam) adâlet ve tevhidi yaymak için çıkacaktır, şeklindeki inancında Mu'tezile'den etkilenmesini de ilâve etmek yerinde olur. Zira adâlet ve tevhid ilkesi bilindiği gibi Mu'tezile'nin ana ilkelerindendir. Bu hususta, Zeydiyye, İmâmiyyeden daha çok Mu'tezileye benzemektedir. Kısacası Şîa ile Mu'tezile birbirlerinden o derece etkilenmişlerdir ki, durum tarihçilere karışık gelmiş, özellikle akaid husûsunda Şîa kitaplarıyla Mu'tezile kitaplarını birbirinden ayıramamışlardır.

Buna hayret edilmemelidir, zira Mu'tezile, inançlarını Ali b. Ebî Tâlib'e nisbet etmiştir. Bunların kitaplarından hangisini alırsak alalım, hasseten müteahhir'in kitaplarını, hepsinde İ'tizal mezhebi ve Kelâm ilminin kurucusunun Hz. Ali'den başkası olmadığı iddia edilir. İbn Ebi'l Hadîd şöyle der: "Felsefe ve ilâhiyat ilimlerine gelince, Araplardan hiçbirinin bu ilimlerde nasibi yoktu. Onların ne büyüklerinin ne de gençlerinin asla nasibi yoktu. Bu ilim, sadece Yunanlılar, ilk filozoflar ve felsefe otoritelerine mahsustu. Araplardan felsefeyle uğraşanların ilki Hz. Ali'dir. Bundan dolayı, tevhîd ve adl husûsundaki ince konuları, onun söz ve hutbelerinde serpiştirilmiş olarak bulmaktayız. Sahâbe ve tabiinden hiçbirinin sözlerinde felsefeye dair bir tek kelime bile bulamıyoruz. Onlar, bunu tasavvur edemiyorlar, anlasalar bile anlatamıyor-

(134) Hayyat el-Mu'tezilî, Kitâbu'l-intisâr ve'r-reddu alâ İbni'r-Râvendî, s. 50-51.

lardı. Kısacası Araplar, bu ilimlerden çok uzaktı. Bundan dolayı, aklî meselelere dalan mütekellimler, başkasına değil, sadece Hz. Ali'ye intisap etmişler, onu üstatları ve reisleri olarak kabul etmişlerdir. Fırkalardan her biri, onu kendine çekmiştir. Gördüğünüz gibi bazı arkadaşlarımız Vâsıl b. Ata'ya intisap ediyorlar, Vâsıl, Ebû Hâşim b. el-Hanefiyye'nin talebesidir. Ebû Hâşim, babası Muhammed'in; Muhammed de babası Hz. Ali (r.a.)'ın talebesidir''[134].

Yine Mu'tezile, Hz. Ali'yi âlimlerinin birinci tabakasında zikretmiştir. Nitekim Sıffîn'den dönerken onu soru yağmuruna tutan ihtiyarın kıssasını da anlatmışlardır. Kısaca şöyledir: İhtiyar önce şu soruyu sordu: "Savaşa gitmek Allah'ın kaza ve kaderiyle midir? Hz. Ali: "Tohumu yaran ve çiçeği açtıran Allah'a andolsun ki, indiğimiz her vâdiye ve yükseldiğimiz her tepeye, Allah'ın kaza ve kaderiyle indik ve yükseldik" dedi. İhtiyar: "Yorgunluğumun mükâfatını Allah katında isterim. Benim hiç bir kazancım olmadı" deyince Hz. Ali şöyle cevapladı: "Ey ihtiyar! Bilâkis siz giderken ve dönerken Allah mükâfatınızı çoğaltmıştır. Hiçbir davranışınıza, zorla sürüklenmiş değilsiniz." İhtiyar: "Bu nasıl olur? Halbûki bizi kaza ve kader sevketti, dönüşümüz de yine kaza ve kader sebebiyledir," dedi.

Hz. Ali: "Herhalde sen insandaki iradeyi ortadan kaldıran bir kaza ve zorlayıcı bir kader düşünüyorsun. Öyle olsa, sevap ve ceza bâtıl olur, va'd ve tehdîd düşer, Allah'tan, günahkârı kınayıcı, iyilik yapanı öğücü herhangi birşey gelmezdi. İyilik yapan, iyiliğin sevâbıyla, kötülük yapandan daha üstün, kötü de günahının cezasıyla iyiden daha aşağı olmazdı. Bunlar, şeytanların kardeşlerinin, putlara tapanların, Rahmân olan Allah'ın düşmanlarının, yalancı şahitlerin ve işlerde doğruyu göremeyen körlerin sözleridir. Onlar, bu ümmetin kaderiyyecileri ve mecusîleridir. Allah, insanları fiillerinde serbest bırakarak iyilikleri emretti, kötülükleri de sakındırarak nehyetti. Cebrî olarak mükellef kılmadı; Peygamberleri boş yere göndermedi. Bu fikir kâfirlerin zannıdır, ateşe girecek kâfirlere yazıklar olsun!" cevabını verdi.

(134) Şerhu Nehci'l-belâğa, II, 128-129.

İhtiyar: "Peki bizi bu savaşa sevk eden kaza ve kader nedir?" diye sordu. Hz. Ali: "Allah'ın bu hususiaki emri ve iradesi" dedi, sonra da şu âyeti okudu, "Rabbin, kendisinden başkasına ibâdet etmemenizi ve anne-babaya iyilik yapmanızı emretti"[135]. İhtiyar işittiklerinden memnun olarak kalktı ve şu şiiri okudu: "Sen kendisine itaatla, kıyâmet günü Rahmân'ın rızasını umduğumuz bir imamsın. Dinimizden bize karışık gelen şeyi açıkladın. Rabbin seni iyilikle mükâfatlandırsın![136].

Mu'tezile, aynı şekilde, Hz. Hüseyin, Hz. Ali b. Hüseyin ve Muhammed b. Ali'yi âlimlerinin ikinci tabakasında göstermiştir. Yukarıda anlatıldığı gibi bu Muhammed (b. Hanefiyye), Vâsıl b. Atâ'yı yetiştiren kişidir. Ebû Hâşim'e babası Muhammed b. Hanefiyye'nin ilmî seviyesi sorulduğunda şöyle derdi: "Bunu bilmek isterseniz onun Vâsıl b. Atâ'daki izine bakınız." Yine bunun gibi Vâsıl, kendisiyle beraber okulda bulunan Ebû Hâşim'den ve babasından ders almıştır[137].

İşte bunlar, Mu'tezilenin zuhurundan itibaren görülen Mu'tezile ile Şîa arasındaki bağlardan bazılarıdır. Buradan Mu'tezile mezhebinin zuhurunda, Ehl-i Beyt'in tesirini ve Mu'tezile reislerinin peygamber'in Ehl-i Beyt'inden etkilenmelerinin derecesini görmekteyiz.

Bundan sonra Şîa, çeşitli fırkalara ayrılınca Mu'tezile bunların her biriyle aynı seviyede alâka kurmadı. Bir kısmı ile hasım olurken, diğer bazı gruplarla kuvvetli ya da zayıf, her grubun inançlarına göre değişen farklı seviyelerde ilişki kurdu. Bunu açıklamak için, Şîa'nın inançlarına göre başlıca üç gruba ayrıldığını söyleyebiliriz: Bunlar, Galiye, Râfıza ve Zeydiyye'dir.

Gâliyye, Hz. Ali hakkında aşırı gidenler ve onun hakkında büyük söz söyleyenlerdir. Bunlar Sebeiyye vs. gibi birçok gruba ayrılmışlardır[138], denildiğine göre, Mu'tezile, beş esasından biri olan Tevhid ilkesini bu grubu yani Gulât-ı Şîa'yı reddetmek için vazetmiştir.

---

(135) İsrâ (17), 23.
(136) İbnu'l-Murtazâ, Tabâkâtu'l-Mu'tezile, s. 7.
(137) Age., s. 11.
(138) Age., s. 8

Rafızîlere gelince, bunlar, Allah'ın boy, sûret ve a'za sahibi bir cisim olduğunu söyleyenlerdir. Rafizîlerin, Mu'tezile ile olan ilişkilerine baktığımız zaman, bunların öncülerinden, Hişâm b. Hakem, Hişâm b. Sâlim el-Cevâlîki, Şeytânu't-Tak ve diğerlerinin, teşbih ve ric'at görüşünü benimsediklerini ve bu sebeple Mu'tezileye de düşman olduklarını görürüz.

Hayyet el-Mu'tezili şöyle der: "Yeryüzünde ne kadar Rafizî varsa hepsi Allah'ın bir sûreti olduğu görüşündedir. Bu hususta rivâyetler nakleder, imâmlarından rivâyet edilen hadislerle delil getirir. Bunlardan önceleri Mu'tezile ile ilgisi olanlar, Tevhid prensibini kabul ederlerdi. Ancak Rafizîler bu görüşü tamamıyla terketmiştir[139].

Zeydiyye ise Zeyd b. Ali Zeynelabidin b. Hüseyin b. Ali'ye tabi olanlardır. Mu'tezilenin bunlarla olan bağları, Şîa'nın diğer kollarıyla olan bağlarından çok daha kuvvetliydi. Bu ilişki, Mu'tezilenin Reisi Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi olup İ'tizal esaslarını ondan iktibas etmiş olan Zeyd b. Ali zamanında başlamıştır. Kendisine karşı isyân edenlerin dışında bütün taraftarları, Mu'tezili görüşleri benimsediler. Mu'tezile, Emevîlerin son dönemlerinde Mekke'de Abdullah b. Hasan'ın iki oğlu Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ve İbrahim'e bîat hususunda Hâşim oğulları ile birleşmiştir. Hilâfet geçtikten sonra onlara Abbasîlere karşı çıkma husûsunda da Şîa'ya iştirak etmiştir. Nitekim Irak'ta Mansur'a karşı savaşta Mu'tezile ile Zeydiyye, İsâ b. Zeyd b. Ali'nin liderliğinde İbrahim b. Abdullah'ın sancağı altında birleşmiş, çoğunluğu İbrahim'le birlikte öldürülünceye kadar sadakatlarında devam etmişlerdir.[140].

Mu'tezile yayılma ve kuvvetlenme husûsunda ulaştığı en yüksek merhaleye ancak Abbasî Devleti'nin ilk döneminde, hassaten Me'mûn (198-218 H.) zamanında tırmanmıştır. Me'mûn, sarayda munazara için oturumlar tertip etmiş, munazaracılar için çeşitli mevzularda konuşma izni vermişti. Nitekim onun meclisinde İmâmet mevzuunda iki kişi munazara etti, bunlardan biri İmâmiyyenin İsnâaşeriyye grubunu, diğeri ise İmâmiyyenin Zeydiyye grubunu savundu. O bu iki görüşten birini kabul etseydi, elbette Abbasîlerin hilâfetin kendi hakları olduğuna dair de-

(139) Kitabu'l-intisar ve'r-redd alâ İbni'r-Râvendî, s. 144.
(140) Makâlâtu'l-islâmiyyîn, 1, 179.

lilleri zayıflar, Alioğullarının hilâfete gelmesi mümkün olurdu.

Me'mûn, ilmî tartışmaların, ilim adamları arasındaki ihtilâf sebeplerinin giderilmesine yardımcı olacağı kanaatindeydi. Nitekim Kadı Yahya b. Eksem'in şöyle dediği rivâyet edilir: "Me'mûn, Bağdat'a girdiği zaman Bağdat âlim ve fıkıhçılarının ileri gelenlerini kendi huzurunda toplamamı emretti. Bunun üzerine ileri gelen ilim adamlarından kırk kişi seçip huzuruna çıkardım. Me'mûn mecliste oturdu ve çeşitli meseleler sordu. Hadis'le ilgili meselelere daldı. Dinî meseleleri görüşmek için tertip ettiğimiz bu meclis dağılınca Me'mûn şöyle dedi: "Ey Ebû Muhammed! Bu toplantıların, Allah'ın yardım ve tevfikiyle bu grupların din için en uygun ve en hoşnut olunacak orta bir yolda birleşmelerine sebep olacağını ümit ediyorum. Çünkü şüphede olanlar, gerçekler meydana çıkınca gönüllü olarak boyun eğerler, inatçılıkta diretenler de cebren itaat altına alınır."

Me'mûn döneminde, ileri gelen ilim adamları ve kelâmcılardan, dinin esaslarını ve itikadi meseleleri yorumlayan, araştırmada aklı hakem kılan bir grup meydana çıktı. Bu sebeple de, Ehl-i hadîs olarak bilinen cumhûr-i ulemâ umûm müslümanların itikadî inançları ortaya konuldu.

Mu'tezile mezhebi, akla daha geniş hürriyet verdiği ve ona daha çok dayandığı için Me'mûn, bu mezhebi destekliyordu. Dolayısıyla bu mezheb mensupları, ona yaklaştılar ve Bağdat hilâfet köşkünde büyük nüfuz sahibi oldular. Browne, şöyle der: "Mu'tezile, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı inancına şiddetle karşı çıkıyordu. Me'mûn, 221/826 yılında Şîa'ya temâyülü sebebiyle, hasseten bunların İsnâaşeriyye kolunun sekizinci imamı olan Ali Rıza'yı kendisine veliahd tâyin ettikten sonra nerede ise iç savaş çıkartıyordu[41].

Me'mûn, Mu'tezile'nin Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü benimsedi ve halkı bu görüşe kabule zorlamak için devlet gücünü kullanmaya niyetlendi. Nitekim Hicrî 218'de Bağdat Vâlisi İshak (b. İbrahim b. Mus'ab)a mektup göndererek Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul husûsunda fukaha ve muhaddislerin imtihan edilmelerini istedi. Aynı

(141) Lit. Hist of Persia, I, 284.

zamanda ona, kadılardan Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyenlerin şahitliklerini kabul etmemek üzere ahid almasını ve bu şahısları cezalandırmasını emretti. Mektubun bir bölümünde şöyle diyordu: "Emîrü'l-mü'minîn anlamıştır ki, avam tabakasını, ekseriyyeti ve genelde halkın çoğunluğu, ilmin nurü ve rehberliğinden uzak, anlayış ve düşünceden mahrum kalmış, bu yüzden Allah'ın dinini anlamaz duruma düşmüştür. Onlar, dinleri husûsunda kördür, dinlerinin hakikatını kaybetmişlerdir. Allah'ı hakkıyla takdir etmekten, O'nu gerektiği şekilde tanımaktan ve O'nunla mahlûkatını birbirinden ayırmaktan acizdirler. Bunlar, Allah, mahlûkat ve indirilen Kur'ân arasında şaşkın kalmışlar ve Kur'ân'ın kadîm olup yaratılmamış olduğunu kabul etmişlerdir. Halbuki Yüce Allah Kur'ân'ında şöyle buyurmuştur: "Akıl erdirebilesiniz diye, onu, biz Arapça bir Kur'ân olarak indirdik"[142]. Allah, herşeyi yaratmıştır, nitekim O, şöyle buyurmuştur: "Karanlıkları ve aydınlığı yarattı"[143]. "Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini (tatmin ve) teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz"[144]. Allahu Teâlâ, kitabını sağlamlaştıran ve açıklayandır, onu yaratan ve icad edendir. Kadıları topla ve onlara Emîrü'l-müminîn'in bu mektubunu oku. Onları imtihan edip görüşlerini anla, Kur'ân'ın mahlûk olup sonradan yaratıldığı husûsunda onları aydınlat ve işimde kimseden yardım istemeyen biri olduğumu, dinini sağlam bilmeyenlere güvenmediğimi bildir"[145].

Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü halka zorla benimsetme husûsunda Mu'tasım da kardeşi Me'mûn'un politikasını takip etti. Halbuki onun, bu meselede görüş sahibi olacak kadar ilmi yoktu, o ancak Me'mûn'un vasiyyetini yerine getiriyordu. Kur'ân'ın mahlûk olmadığını kabul eden âlimler ve görüş sahiplerine Me'mûn'dan daha fazla eziyet etti. Ahmed b. Hanbel'e ağır hakarette bulundu ve onu tevkif etti. Mu'tezile mezhebinin Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmeyen her âlim veya kadı kırbaçlarla dövülmek ve işkence edilmek tehlikesine hedef oldu.

---

(142) Yusuf, (12), 2.
(143) En'am, (6), 1.
(144) Hûd, (11), 2.
(145) Taberî, X, 284-285.

Vâsık da, Mu'tezile'yi desteklemekte babası Mu'tasım'ın yolunu tuttu ve dini görüşlerini halka kabul ettirmek husûsunda çok katı davrandı ki, bu tutumu Bağdat halkının aleyhine dönmesine sebep oldu. Ahmed b. Nasr, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu inkâr eden ve Vâsık'ın azlini isteyen bu aleyhtarların lideriydi; fakat çok geçmeden yakalanıp hilâfet merkezi Samarra'da bulunan halife'ye gönderildiler. Halife onlarla munazara için oturum tertipledi. Kur'ân'ın yaratılışı meselesinde Ahmad b. Nasr ile münazara yaptı, ona şöyle dedi:

"Ey Ahmed! Kur'ân hakkında ne dersin?" Ahmed: "Allah kelâmıdır" cevabını verdi. Vâsık: "Kur'ân yaratılmış mıdır?" sorusunu sorunca ise: "O Allah kelâmıdır" dedi. Rabbin hakkında ne dersin? Kıyâmet günü onu görecek misin?" sorusuna "Ey Emîre'l-müminîn! Bu hususta Rasûlullah (s.a.)'den hadisler gelmiştir. O şöyle buyurdu: Kıyâmet gününde Rabb'inizi ayı gördüğünüz gibi göreceksiniz" cevabını verdi. Vâsık yanındakilere dönerek:

"Bu adam hakkında ne dersiniz?" dedi. Kadı Abdurrahman b. İshâk ve diğerleri: "Kanını dök ey Emire'l-mü'minîn!" dediler. Kadi'l-kudât olan İbn Ebî Düâd dışında hazır bulunanların tümü, buna muvafakat etti. İbn Ebî Düâd ise şöyle dedi:

"Ey Emîre'l-mü'minîn! Kâfirin bile tevbe etmesi istenir, muhtemel ki, onda bunaklık ya da akıl bozukluğu vardır." Çok geçmeden Ahmed b. Nasr, bu halife tarafından ortadan kaldırıldı.

Vâsık, Kur'ân'ın yaratılmadığını söyleyenlere karşı uyguladığı muamelede aşırı gitmiştir. Bizanslılarla yapılan esir mubâdelesinde Bizans'ın eline düşmüş müslüman esirlerden her birine Kur'ân hakkındaki görüşünün sorulmasını istedi. Kur'ân'ın yaratılmışlığını kabul etmeyen esirlerin kaderi, İslâm'ın dışına çıktı gerekçesiyle yeniden esirliğe döndürülmekti.(146)

c) Ehl-i Sünnet:

Rasûlullah (s.a.)'ın vefatından sonra, İranlılar, Şamlılar, Mısırlı-

(146) Taberî, XI, 19.

lar ve diğer birçok toplum, İslâm'a girdi; İslâm Devleti'nin alanı genişleyip Arap Yarımadasının dışına taştı. Bu halkların kendi dinleri, gelenekleri ve hukûkî sistemleri vardı. Bu yüzden Kur'ân'da zikredilen kaideleri tatbik etmek, onlar için oldukça zordu. İslâmî teşrîin Kur'ân'dan sonra gelen diğer kaynağı "sünnet", yani Peygamber (s.a.)'den söz, fiil ya da takrîr olarak nakledilenlerdi. Medine-i Münevvere, Ehl-i Sünnet'in merkezi durumundaydı. Rasûlullah (s.a.)'in hususiyle sözlerine sarılan Ehl-i Hadis ile, sözlerine, fiillerine, âdetlerine ve diğer hareketlerine sarılan Ehl-i Sünnet'i birbirinden ayırmak lâzımdır[147].

"Ehl-i sünnet" ismi Mu'tezile mezhebinin gelişme dönemi olan Birinci Abbasî Dönemi'ne kadar kullanılmazdı; nihayet "Ehl-i sünnet" ismi kitap ve sünnet'e sarılanlara, "Mu'tezile" ismi ise kelâm ve münazarayı benimseyenlere verildi. İslâm'ın ilk döneminde kitap ve sünnet'e sarılanlara kısaca "Sahâbe" ismi verilirdi, çünkü onlar Rasûlullah (s.a.)'ın etrafında toplanmış ona yardım etmişlerdi. Onlardan sonra gelenlere de tabiîn ve tebe-i tabiîn ismi verildi. Bu durum Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ve taraftarlarının, Mu'tezile'ye karşı üstünlük sağlamasına ve diğer İslâm fırkalarının ekserisinin ortadan kalkmasına kadar devam etti. Bundan sona Şîa ile Ehl-i Sünnet dışında grup kalmadı. Şimdi (herhangi bir kimseye) bu Şîi'dir veya Sünnî'dir denilmektedir. Bu şekilde isimlendirme zamanımıza kadar aynı şekilde devam etmiştir.

Ehl-i Sünnet mezhebi, çeşitli merhaleler geçirmiş ve Mu'tezile'ye karşı büyük mücadele vermiştir. Ehl-i Sünnet liderleri, bizzat Abbasîlerle de mücadele etmişlerdir. Ehl-i Sünnet'in ilkeleri, Kitap ve Sünnet'in esaslarına sıkı bir şekilde bağlı kalmak olup, onlar imânın kitap ve sünnet'ten başkasına ihtiyacı olmadığı kanaatindedirler. Aynı zamanda Mu'tezile ilkelerine muhalif olarak, sadece akla ve düşünceye dayanmanın, küfre götüreceği kanaatindedirler ki, bu durum, iki mezhep müntesipleri arasındaki münakaşaların temel sebebi olmuştur. Bunun açık delilini, Me'-

(147) Süfyân-ı Sevrî'nin Sünnette imâm olup, Hadis'de imâm olmadığı; Mâlik b. Enes'in hem Sünnet hem de Hadis'te imâm olduğu söylenmektedir. Bu ayırım, müteehhirînin, ikisini tek Istılâh kabul etmesine kadar uzun süre devam etmiştir.

mûn döneminde "Kur'ân'ın yaratılması" meselesinde Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ile o sırada ilkeleri halifelerin sarayına hâkim duruma gelmiş olan Mu'tezile arasında meydana gelen mücadelede görmekteyiz.

Bununla beraber, Ehl-i Sünnet, çalışmalarını sadece nazarî işlere tahsis etmedi; bilâkis, İmâmet gibi siyasî meselelere de girdi. Nitekim Ebû Hanife, Abbasîlerin satvet ve şiddetlerine karşı mücadele etti. Mansûr ile Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim arasında meydana gelen mücadelede Alioğulları tarafını tuttu. Rivâyet olunduğuna göre Mansur, Ebû Hanife'yi, Hz. Ali evlâdından İbrahim b. Abdullah'a yardım ettiği ithamiyle Kûfe'den getirtti. Bağdat'ta 15 gün kalan Ebû Hanife, zehirletildi ve neticede öldü. Öte yandan Mâlik b. Enes de halka "Zorlanan kişiye yemin yoktur" şeklinde fetvâ veriyor, bu fetvâ Abbasîler'in hoşuna gitmiyordu. Çünkü bunun mânâsı, "Abbasîlere zor karşısında bîat eden kimsenin, bîat'ından dönüp Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'ye bîat etmesi câizdir" demekti. Mansur, İmâm Malik'i bu tür sözler söylemekten menetti, daha sonra İmâm'ın fikrini yaymaya devam ettiğini öğrenince onu kırbaçlattırdı[148].

C. Siyaset Alanında: Bu Mücadelede Abbasî Vezirlerinin Özellikle Bermekîlerin Tesiri:

İranlılar, İslâm dinini kabul ettiler ve istedikleri eşitliği onda buldular. Çünkü bu din, bütün müslümanlar arasında eşitlik esası üzerine kurulmuştu, bu hususta Arap ile Arap olmayan arasında fark yoktu. Farslar, Râşit halifeler döneminde eşitlik ilkesinden faydalandılar. Yönetim Emevîler'in eline geçince, onlar Arapları, İranlılara tercih ederek, medenî ve askerî hukukta Araplarla onları eşit tutmadılar. Bu tutumlarıyla, kendilerinin boyunduruğundan kurtulmaya çalışan ve haklarını ve ülkelerinin şerefini yeniden elde etmek maksadıyla Hâşimoğullarına katılmış olan mevâlinin hoşnutsuzluklarını tahrik ettiler.

Şüphesiz ki, Abbasî Devleti, bildiğimiz gibi bu İranlı Mevâlinin omuzları üzerinde kurulmuştur. Fakat Abbasîler, her ne kadar devletlerinin kurulmasında Farsların yardımlarını unutmasalar da Araplıkları ve sal-

(148) Bkz. ek. 10. III,

tanatta kendilerine müdahale etmelerine veya saltanatı düşmanları olan Ali evlâdına geçirmek için çalışmalarına müsaade etmediler. Bu sebeple, Abbasî halifelerinin, Ali evlâdına temayül gösteren vezirlerini şiddetle cezalandırdıklarını görmekteyiz. Nitekim Seffâh, Ebû Seleme'yi, Mehdî Ya'kub b. Davud'u; Harun Reşid Bermekîleri ve Me'mûn da Fazl b. Sehl'i bu yüzden cezalandırmışlardır.

Abbasî Devleti'nin kuruluşunda en büyük emek sahibi olanlardan Ebû Selemeti'l-Hallâl, Abbasî davetine İmâm İbrahim'in kâtibi olan damadı Bükeyr b. Mahan'ın tezkiyesiyle katıldı... İbrahim ölüp de davet husûsunda yerine kardeşi Ebu'l-Abbas Seffâh gelince, Ebû Seleme'nin Abbasîlere bağlılığının etrafında şüpheler dolaşmaya başladı ve Abbasîlerden vazgeçip hilâfetin Hz. Ali evlâdına geçmesini temin için çalışmakla itham olundu. Ebû Seleme, Humeyme'den Kûfe'ye göçtükten sonra Ebu'l-Abbas ve çoluk-çocuğuna ihtimam göstermedi. Hattâ onların ve eşyalarının taşınma işini üzerlerine alan kimselere ücretlerini de vermedi. Abbasî Devleti kurulunca, Ebû Seleme, Hic az'da oturan Ali evlâdının liderlerinden Ca'fer Sâdık ve Abdullah Mahz (b. Hasan b. Hasan b. Ali) ve Ömer Eşref (b. Ali Zeynel-Abidîn)'e adam göndererek yukarıda geçtiği gibi onları hilâfeti kabule çağırdı.

Deniliyor ki, Seffah, Ebû Seleme'yi istemeyerek vezir edindi, çünkü onun Horasanlılar üzerindeki büyük nüfuzu ve yüce makamından istifade ediyordu. Bilindiği gibi Horasanlılar, Abbasî Devleti'nin güç ve kuvvet kaynağıydı. Seffâh, devlet işlerini ona bıraktı ve ona "Âl-i Muhammed'in veziri" ünvanını verdi: Onu öldürecek olursa Horasan halkının, onun uğrunda ayaklanacaklarından ve intikam alacaklarından korktu. Bu sebeple Seffâh, onu Ebû Müslim Horasanî eliyle öldürtmeye çalıştı; çünkü Ebû Müslim ondan hoşlanmıyor, nüfuzundan dolayı ona kin besliyordu.

Mansûr döneminde, Abbasîlerle Ali evlâdı arasında meydana gelen mücadelelerde Fars asıllı vezirlerin hiçbir tesiri yoktu. Zira o, devlet işlerini tek başına yürüttüğü ve otoritesine düşkün olduğu için, onun

döneminde vezirler zayıf kaldılar, hattâ en basit sebeplerden ötürü ölüme giderlerdi. Mehdî, Veziri Ebû Ubeydullah Muâviye b. Yesar'ın oğlunu Zanadıka mezhebine girdiği ithamiyle öldürdükten sonra onu da vezirlikten alıp yerine Horasanlılardan Ebû Abdullah Ya'kub b. Davud'u getirdi. Ya'kub'un babası ve amcaları, Emevîler'in son dönemlerinde Horasan vâlisi Nasr b. Seyyar'ın kâtipliğini yapmışlardı. Onlar, ilim, edebiyat, şiir ve tarih alanında sivrilmişlerdi. İktidar Abbasîlere geçtiğinde, onlar, daha önce Emevîlerle irtibatı olduğu gerekçesiyle, Davud soyundan faydalanma yoluna gitmediler. Rivâyet edildiğine göre Ya'kub b. Davud, Zeydiyye akîdesini benimsemiş, sonra da Hz. Ali soyundan Abdullah b. Hasan'ın evlâdına temayül gösterip onlara yaklaşmıştı. Kendisi ve aile fertleri, Muhammed Nefsü'z-Zekiyye adına davete başlamış ve Irak'da kardeşi İbrahim'in sancağı altında toplanmışlardı. İbrahim öldürülünce, Mansur kendilerini yakalayıncaya kadar gizlendiler. Sonra Mansur onları yakalatıp hapse attırdı, Mehdî'nin hilâfetine kadar hapiste kaldılar. Mehdî, onları serbest bırakıp Ya'kub b. Davud'u kendisine vezir edindi ve bütün devlet işlerini ona bırakarak kendisi oyuna, eğlenceye ve işrete daldı. Bu hususta Beşşar b. Bürd şöyle der:

Ey Emevîler kalkınız! Uykunuz uzadı. Haberiniz olsun, Halife Yak'ub b. Davud'dur. Ey kavmim, hilâfetiniz zayi oldu, artık Allah'ın hilâfetini ney ile ud arasında arayınız!."

İbn Tabâtabâ şöyle nakletmiştir: "Halife Mehdî, Hz. Ali evlâdından birinin kendisine karşı ayaklanmasından korktuğu için veziri Ya'kub b. Davud'dan onun hapsedilmesini istedi ve ondan bu hususta yemin de aldı. Fakat Ya'kub, bu şahsın haline acıdı ve serbest bıraktı. Vezirin yanında, Mehdî'nin kendisine hediye ettiği bir câriye vardı; bu câriye işin gerçeğini Mehdî'ye haber verecek birini gizlice gönderdi. Bunun üzerine, Mehdî, etrafa gözcü ve casuslar çıkardı. Onlar, bu şahsı yakalayıp getirdiler. Halife onu kendi köşküne yakın bir eve koydu; sonra vezirini çağırıp onun durumunun ne olduğunu sordu. Vezir "Allah onu kurtardı, ey Emîre'l-Mü'minîn!" dedi. Mehdî: "Öldü mü?" deyince "Evet" diye cevap verdi.

Mehdî: "Allah'a yemin eder misin?" diye sordu. Vezir: "Evet vallahi öyle" dedi. Mehdî, "Öyle ise elini başıma koy ve Allah'a yemin

et'' diye emretti. Ya'kub diyor ki: ''Elimi başıma koydum ve Allah adına yemin ettim.'' Sonra Mehdî hizmetçilerinden birine: ''Şu evde kim varsa onu bize getir'' dedi. Ya'kub, kendisine teslim edilmişken bırakıp, halifeye karşı öldü dediği şahsı görünce artık bir şey diyemedi ve şaşırdı. Mehdî: ''Ey Ya'kub senin kanın bana helâl oldu!'' dedi. Ya'kub: ''Karanlık bir kuyuya bir ip sarkıttım orada aydınlık görmüyorum'' karşılığını verdi. Hapse atılan Ya'kub, Harun Reşîd tarafından serbest bırakılıncaya kadar hapiste kaldı.

Burada gözlerini kaybetmiş iyice çökmüştü. Kalan hayatını Mekke'de geçirmesi için kendisine müsaada edildi; fakat çok geçmeden 167/783 yılında öldü. Hadî'nın halifeliği çok kısa sürdü, yerine Harun Reşîd geçti. O, Abbasî Devleti'nde büyük iz bırakmış, bilhassa kendisi zamanında yönetimde büyük rol oynamış olan Bermekîleri vezirliğe getirdi. Ancak sonunda Seffâh'ın, veziri Ebû Seleme'yi; Mehdî'nin, Ya'kub b. Davud'u cezalandırdığı gibi Harun Reşîd, Bermekîleri bazı sebeplerden dolayı şiddetle cezalandırdı. Onların en büyük suçu hz. Ali evlâdına meyilleriydi. Haklı olarak özelde Harun Reşîd döneminde, genelde ise Abbasî Devleti'nin birinci döneminde meydana gelen en önemli olaylardan saydığımız, Bermekîlerin Harun Reşîd tarafından ortadan kaldırılışının sebeplerini, incelememiz yerinde olur kanaatindeyiz:

Tarihçiler, Yahya b. Halid Bermekî'nin kucağında büyüyen, hattâ onu ''Babacığım'' diye çağıran Harun Reşîd'i, Bermekîleri şiddetle cezalandırmaya iten sebepler hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazı tarihçiler, Reşîd'in Bermekîlerden Ca'fer b. Yahya ile kız kardeşi Abbase arasındaki ilişkilere tahammül edemediğini ifade ederlerken, bazıları da bunun sebebinin hapsini emrettiği Hz. Ali oğullarından Yahya b. Abdullah'ın, Ca'fer el-Bermekî tarafından serbest bırakılması olduğunu söylerler. Bazı kimseler de, Bermekîlerin ülkede yönetimi tamamen kendi ellerine almaları ve mal biriktirmelerinin, halkın kendilerine meyletmesine sebep olduğunu, bunun da Harun Reşîd'in canını sıktığını ve onları cezalandırmaya zorladığını söylerler.

Diğer taraftan, Bermekîlerin, hükümdarların tahammül edemeyeceği cinsten Harun Reşîd aleyhine gösterdikleri davranışlar ve düşmanlarının, özellikle Fazl b. Rebî'nin halife nezdinde onların aleyhine yaptı-

ğı jurnalcilik de bu işin sebeplerindendir. İbn Tabâtabâ'nın, Tabîb Bahtişû'dan rivâyet ettiği şu olay bu jurnallerin, Harun Reşîd üzerinde yaptığı etkileri göstermektedir. Bahtîşû şöyle der: "Bir gün Harun Reşîd, el-Huld sarayında otururken yanına girdim. Bermekîler, nehrin karşı yakasında, bu sarayın hizasında oturuyor, aralarından Dicle nehri akıyordu. Harun Reşîd, karşı yakaya bakınca Yahya b. Halid'in kapısındaki kalabalığı gördü ve şöyle dedi: "Allah Yahya'ya iyilik versin! İşleri üstlendi, beni meşakkatten kurtardı ve eğlenmeye ayıracağım zamanımı çoğalttı." Bu hadiseden epeyce sonra yine yanına girdim, ki o sırada onlara karşı tutumu değişmeye başlamıştı. Aynı şekilde, karşı yakada çok sayıda atı kalabalık insan grubu gördü ve şöyle dedi: "Yahya, bütün işleri ve yetkileri elimden aldı. Halifelik gerçekte onun, bende isminden başka birşey yok." Bu sözleri duyunca kendi kendime, Bermekîleri cezalandıracak dedim, hakikaten çok geçmeden onları cezalandırdı"[149].

Yine Tabîb Bahtîşû'nun anlattığına göre, kendisi Harun Reşîd'in meclisinde oturuyorken Yahya b. Halid ansızın içeri girdi. Zaten o, normal olarak izinsiz girerdi. İçeri girip selâm verince, Reşîd onun selâmını gönülsüz aldı. Yahya, onun kendisine kızdığını anlamıştı. Sonra Harun Reşîd, Yahya Bermekî'nin kendi huzuruna izinsiz girmesinden hoşlanmadığını söyledi. Bunun üzerine ayağa kalkan Yahya şöyle dedi: "Ey Emire'l-mü'minîn! Senin huzuruna beni Allah gönderdi. Vallahi huzurunuza izinsiz girişim ilk defa olmuş değildir. Bu yaptığım hareket, Emiru'l-Mü'minîn'in özel olarak bana lûtfettiği ve bununla ünümü yücelttiği bir ihsanın neticesidir. Daha önceleri, istediğim anda; hattâ o yatağında iken, zaman zaman gecelik elbisesini giymişken yanına girerdim. Emirü'l-Mü'minîn'in daha önce sevdiği bir şeyden hoşlanmadığını biliyordum. O isterlerse, onun nezdinde ikinci tabakadan, izin alması gerekenlerden, ya da emrederse üçüncü tabakadan olurum." Bu sözleri dinleyen Harun Reşîd, utandı; ki o, halifelerin en utangacıydı. "Seni kırmak istemedim; fakat halk dedikodu ediyor" dedi[150].

Harun Reşîd'in Bermekîlere karşı olan kızgınlığının derecesini ve onların şöhretini silme gayretini gösteren bu ibareyi, Taberî de rivâyet et-

miştir.[151]. Hattâ o hizmetçilerine, Bermekîler saraya geldiklerinde onlardan yüz çevirmelerini ilgi göstermemelerini emretti. Müteakip günlerde Yahya b. Halid, yanına girdi. Hizmetçiler yine ayağa kalkınca Harun Reşîd, hizmetçi Mesrur'a: "Hizmetçilere emret, Yahya eve girdiğinde sakın ayağa kalkmasınlar!" dedi. Yahya daha sonra içeri girdiğinde kimse ona hürmet göstermedi, dolayısıyla Yahya'nın rengi kızardı, hizmetçi ve bekçiler gördüklerinde ondan yüz çevirirlerdi.

Bu konuda Esmâî'nin Harun Reşîd, Fazl b. Yahya ve diğerleri ile olan konuşmaları husûsunda, İbn Abdi Rabbih'in anlattıkları da ilâve edilebilir. Şöyle ki: Reşîd'ın sırdaşı olan Bermekî düşmanları, şarkıcılar için Reşîd'in kalbindeki rekabet ve kin duygularını tahrik edecek bir şiir yazdılar. Şarkıcılar için yazdıkları bu şiirlerin bestelerini halifenin işitmesini temin etmek ve onlara karşı olan kinini tahrik maksadıyla plânlar hazırladılar[152]. Harun Reşîd'in, aşağıdaki iki beyti işittiği zaman, Bermekîlere karşı nasıl bir tavır alacağını düşünün:

"Keşke Hind bize vâdettiğini yerine getirse, bulduklarından ruhumuza şifâ verseydi. İşlerin idaresini bir defa da olsa kendi eline aldı. Aciz kişi, yetkilerini başkalarına bırakandır."

Evet! Gerçekten Bermekîlerin düşmanları, kurdukları tuzakta başarıya ulaşmışlardı; çünkü Harun Reşîd bu iki beytdi işitince, "Evet, valahi ben gerçekten âcizim" dedi ve intikam kılıcını onların başına çaldı. Bazı tarihçiler, bu ailenin başına gelen felâketleri yukarıda geçtiği gibi, ansızın ortaya çıkan bir duruma değil, birbirini takip eden birtakım olaylara bağlarlar. Bunlardan bir tanesi, Reşîd'in bazı devlet işlerini Fazl b. Rebî'ye vermeye temayülüdür ki, buna annesi Hayzuran engel oldu. Fazl ise, Hayruzan'ı bu işe teşvik edenin Ca'fer Bermekî olduğu kanaatindeydi. Hayzuran ölünce, Reşîd Ca'fer'i görevden alıp onun yerine Divanü'l-hatemin başına Fazl'ı getirdi(184 H.)

Bunu, Deylem'de Harun Reşîd'e karşı ayaklanmış olan Yahya (b. Abdullah b. Hüseyn)'nın serbest bırakılması işi takip etti. Şöyle ki: Ona karşı 50.000 askerin başında Fazl b. Yahya Bermekî gönderilmişti. Yah-

(151) Age., X, 79-80.
(152) İbn Haldûn, Mukaddime, s. 15.

ya, neticede sulha yanaştı ve Reşîd'den kendi eliyle yazılmış emân istedi. Halife istenilen emânı yazdı, kadıları, fakihleri ve Haşimoğullarının ileri gelenlerini de buna şahit tuttu. Yahya gelince, Reşîd onu ikram ve ihsan ile karşıladı. Fakat çok geçmeden onun, kendisini tahttan indirmek için çalıştığını anlayınca hapsetti. Yahya'ya verdiği emânı bozma husûsunda fakîhlerden fetvâ da aldı. Sonra onu Ca'fer b. Yahya Bermekî'ye teslim etti. Ancak Ca'fer, onu serbest bıraktı(153). Dolayısıyla bu olay, Bermekîlerin cezalandırılmalarının en mühim sebeplerinden biri oldu. Bu hususta Taberî şöyle der: "Bu olay şöyle olmuştur: Ca'fer, halife tarafından kendisine teslim edilen Yahya'yı hapsetti, sonra bir gece onu çağırdı ve durumunu sordu. Bu sırada Yahya şöyle dedi: "Benim hakkımda Allah'tan kork, sakın yarın (kıyâmette) Muhammed (s.a.) senin hasmın olmasın! Allah'a andolsun ki, ne birşey yaptım ne de birşey yapanı barındırdım." Bunun üzerine, Ca'fer ona acıdı ve dilediğin ülkeye git" dedi. Yahya: "Biraz sonra yakalanıp tekrar sana, ya da başkasına getirilmekten emin olmadığım halde nasıl gideyim!" deyince, Ca'fer, onu emin olacağı bir yere götürecek birini yanına verdi. Fazl b. Rebî'nin, Ca'fer'in özel hizmetçileri arasında bulunan casusu, haberi kendisine ulaştırdı, Fazl, bunun doğru olduğunu anlayınca hemen Reşîd'in yanına girdi ve olayı ona habere önem verdi. Reşîd haber vermez göründü ve şöyle dedi:

"Annesi yok olası, senin bununla işin ne! Herhalde bu benim işimdir!" Fazl bu durumdan incinerek, oradan ayrıldı. Sonra Harun Reşîd, Ca'fer'i öğle yemeğine çağırdı, beraber yemek yediler. Reşîd, hem yemeği yiyor hem de konuşuyordu. Nihayet sözü Yahya'ya getirdi ve "Yahya b. Abdullah ne yapıyor" dedi. Ca'fer, "O kendi halinde ey Emire'l-mü'minîn! Dar bir hapishanede bukağılarla bağlı durmaktadır" dedi. Reşîd, "Hayatım hakkı için öyle mi?" diye sordu. Ca'fer şaşırdı; çünkü o çok ince zekâlı ve sağlam fikir sahibiydi! Reşîd'in durumu öğrenmiş olduğunu anladı ve şöyle dedi: "Ey Efendim! Hayatın hakkı için hayır! Ancak onun herhangi bir hiyânetinin olmadığını ve yaramaz bir davranışının bulunmadığını bildiğim için serbest bıraktım!" Halife "Ne güzel yapmışsın, benim düşündüğüm de buydu!" dedi. Ca'fer çıkarken

(153) Cehşiyârî, Kitabul-Vuzerâ ve'l-Küttab s. 189-190.

gözüyle onu takip etti, epeyce uzaklaştığı sırada kendi kendine şöyle dedi: "Eğer seni öldürmezsem, Allah beni kötü amel üzerinde hidâyet kılıcıyla öldürsün!" Sonra Ca'fer'e olan oldu"(154)

Bunlara bakarak Harun Reşîd'le Bermekîler arasındaki ilişkilerin bozulmasına şaşmıyoruz. Bu ateşin tutuşmasına Fazl b. Rebî ve diğerlerinin jurnali ile Emîn'in annesi Zübeyde'nin Bermekîlerden hoşnutsuzluğu da yardımcı olmuştur. Zira Zübeyde, Harun Reşîd'in, Yahya Bermekî'nin tesiriyle oğullarından Me'mûn'u birinci veliahd yapıp Emîn'i arkaya bırakacağını sanıyordu. Bundan başka Harun, Abdülmelik b. Salih el-Abbasî'nin halkı kendini desteklemeye çağırdığını, Bermekîlerin de ona yardımcı olduklarını öğrendi ve Abdülmelik'i onlarla beraber hapsetti.

Ali evlâdına yakınlığı ile itham olunan, sadece Ca'fer değildi. Kardeşi Musâ b. Yahya Bermekî de bu hususta onunla beraberdi. Düşmanları, onun Horasan halkı arasında Ali evlâdı lehine propaganda yaptığına ve hilâfetin onların eline geçmesi için çalıştığına dair iftira ettiler.

Abbase ile Ca'fer b. Yahya Bermekî arasında geçenlere gelince, şöyle özetlenebilir: Harun Reşîd, Ca'fer'i ve kız kardeşi Abbase'yi çok sevdiği ve her ikisinin de kendi meclisinde hazır bulunmalarını şiddetle arzu ettiği için, aralarında halvet vaki olmamak (cinsel ilişkide bulunmamak) şartıyla nikâh akdi yapmalarına izin verdi. Ne var ki, Ca'fer, bu şarta uymadı. Onun bu davranışı, Reşîd'i son derece kızdırdı. Ancak, Abbase'nin soyuna ve dinine bağlılığına bakarak, bunların imkânsız olduğuna inandığımızı belirtelim. Ki O, Halife Mehdî'nin kızıdır.

Nitekim İbn Haldûn onun hakkında şöyle der: "Onun zamanı, Bedevîliğin saf dönemine ve dinin sadeliği devrine yakındı. Kendisi lüksten ve fuhuş yerlerinden uzaktı. Şayet iffet ve namus, ondan giderse, başka kimde aranacaktır? Veya temizlik ve dürüstlük onun evinde kaybolursa, nerede bulunur? Nasıl olur da, nesebini, Ca'fer'le birleştirerek Arab'a mensup şerefini Acem kölelerinden bir azatlı ile kirletir?.. Yüce himmeti ve atalarının büyüklüğüne rağmen Harun Reşîd, yabancı azat-

(154) Taberî, X, 80-81.

lı köle ile hısımlığı nasıl uygun bulur! Bu hususta düşünen bir kimse, meseleye insaflı bir şekilde bakar ve Abbase'yi zamanının hükümdarlarından birinin kızıyla mukayese ederse, bu kızın, kavminin ve devletinin azatlılarından biriyle böyle bir ilişki kurmasını kabul edemez ve kesinlikle reddeder. Abbase ile Reşîd'in değeri nerde; azatlı birinin değeri nerde!"(155).

Abbasîlerin mevâlî ile akrabalık kurmaya tenezzül etmediklerine dâir bildiklerimiz de bu haberin yalan olduğunu teyid eder. Ebû Müslim Horasânî'nin, Abdullah b. Ali Abbasî'nin eşi ile olan hikâyesi aklamızdan çıkmış değildir. Bu olay, Mansûr'un, Ebû Müslim'e karşı kinini arttırmış ve öldürülmesinin sebeplerinden biri olmuştur.

Biz, Harun Reşid'in Bermekîleri, devlet idaresini tamamıyla ellerine almaları ve kendisini devreden çıkaracak duruma gelmeleri sebebiyle cezalandırdığı görüşünü tercih ediyoruz. Bu hususta İbn Haldun şöyle der: "Bermekîler, devlet idaresindeki istibdatlarından, hazineyi ve vergileri tekellerinde tutmalarından dolayı cezaya uğratıldılar. İşler, o noktaya gelmişti ki, Harun Reşîd, onlardan az miktarda mal bile istese, bu mal ona ulaşmazdı. İşte Bermekîler, onu bu derece nüfûzları altına aldılar ve saltanatında ona ortak oldular. Onların yanında Reşîd, kendi ülkesi işlerinde tasarrufta bulunamaz oldu. Bermekîlerin nüfuzları gittikçe arttı, ünleri yayıldı, devlet kademelerini kendi çocuklarına ve yetiştirdikleri kimselere tahsis ettiler. Vezirlik, sekreterlik , komutanlık, muhafızlık, askerlik ve ilmî sahalarda kendilerinden başkalarına hak tanımadılar. Halkın tercihi, sultandan onlara yöneldi; cür'etleri arttı, otoriteleri yaygınlık kazandı. İleri gelenler, onların tarafını tuttu, boyunlar onlara eğildi, ümitler onlara bağlandı. Halifelerin bile övülmediği kasîdelerle övüldüler, lütuf isteyenlere mükâfat ve bahşişler verdiler. Ülkenin çeşitli yerlerinde, şehir ve kasabalarda köy ve araziler edindiler. Nihayet bu durumları sebebiyle halifenin dostlarını üzdüler, ileri gelenlerin kendilerine kin beslemelerine sebep oldular ve yakınlarını endişeye düşürdüler. Bu yüzden, rekabet ve hased kapıları açıldı. Onların yu-

(155) Mukaddime, s. 14

muşak tüylerle döşenmiş koltuklarına jurnal akrepleri tırmanmaya başladı(156).

Bermekîler, lüks ve israf içinde debdebeli bir hayat yaşadılar, âlim ve şâirlere bolca mal verdiler, isteyeni eli boş çevirmediler. Ca'fer Bermekî'nin, evini yaptırmak için 20 milyon dirhem harcadığı söylenmiştir. Görüldüğü gibi bu miktar, 1.665.000 dinardan daha az olmayan büyük bir meblağdır. Evin ihtiyacı olan kapkacak, tefrişat, hizmetçi ve diğer masraflar ile koşu atları, çeşitli harcamaları bu rakamın dışındadır ki, bunlar, düşmanlarının ve kendilerini çekemeyenlerin kalplerinde kıskançlık duygularını uyandırdı ve halife nezdinde onları tuzağa düşürmek için gereken zemin hazırlanmış oldu. İbrahim b. Mehdî, bunu önceden görmüş ve Bermekîlerin felâkete çarptırılacağını kesinlikle anlamıştı. Taberî'den naklettiğimiz şu ibâre onundur: Ca'fer b. Yahya'nın yaptırdığı köşke gittiğimde o bana: "Mansur b. Ziyad'a şaşmaz mısın?" dedi. Sebebini sorunca: "Ona evimde bir kusur görüyor musun?" diye sordum. "Evet görüyorum, onda ne bir kerpiç ne de bir çam ağacı mevcut değil" dedi. "Bana göre Mansur'un ayıpladığı, bu köşke 20 milyon dirhem harcamandır. Emirü'l-mü'minîn'in huzurunda bu harcamanın hesabını verebileceğini de zannetmiyorum" dedim. Ca'fer şu karşılığı verdi: "Halife bu harcadıklarımdan daha çoğunun hatta birkaç katının bana geldiğini bilir." Ben şöyle dedim: "Senin düşmanın ona giderek şöyle der: Ey Emirü'l Mü'minîn! Bir eve 20 milyon dirhem harcarsa, bunun gelirinin, kendisine ulaşan paranın miktarı ne kadar tutar? Bunun dışında yaptığı harcamalar kimbiler ne kadardır? İşte, akla ilk gelen bunlardır. Velhasıl hesabını vermek güçtür."

Ca'fer şu karşılığı verdi: "Eğer beni dinlerse, şöyle derim: Emirü'l mü'minîn'in halkına verdiği birçok nimeti vardır. Onlar, o nimeti gizlemekle veya çoğuna mukabil az bir miktarını göstermekle nimete nankörlük etmişlerdir. Bana gelince onun bendeki nimetini bir dağın başına koydum. Sonra insanlara, geliniz, bakınız, dedim"(157).

(156) Mukaddime, s. 14
(157) Taberî, X, 82.

Bağdadi, Bermekîleri zındıklıkla ve mecûsiliğe meyletmekle itham eder[158]. Batınîlerden bahsederken şöyle der: "Batınîlerin açıktan ateşe tapmaları mümkün değildi. Bunun için bir hile düşünerek müslümanlara şöyle dediler: Bütün camilerde ateş yakılması ve her camide bir ateş ve bir buhurdanlık bulunması, bunun üzerine güzel koku ve öd ağacı konulması gerekir. Bermekîler, Kâbe'nin içinde sürekli olarak öd ağacının tütsüleneceği bir buhurdanlık bulundurması için Harun Reşîd'i teşvik ediyorlardı. Harun Reşîd, onların bundan Kâbe'de ateşe tapılmasını ve Kâbe'nin bir ateşgede haline gelmesini istediklerini anladı. İşte bu, Reşîd'ın Bermekîleri cezalandırma sebeplerinden biridir." İbnü'n-Nedîm ise, Muhammed b. Halid b. Bermek hariç, Bermekîlerin tümünün zındık olduklarını zikreder"[159].

Sözün özü, Bermekî ailesinin düşüşü, birbirini izleyen olayların neticesidir. Bu olaylar, Reşîd'i, Bermekî ailesinin, sadece nüfuzunu sınırlamakla bırakmamış, bilâkis aileyi tamamıyla, ortadan kaldırma ve izlerini silmeye sevketmiştir. Onun bu aileye nasıl son verdiğine bakınız: "Harun Reşîd, hacdan dönünce gemilerle Hîre'den Enbar'a gitti. Ca'fer b. Yahya, o sırada ava çıktı, av esnasında içip eğleniyor, Reşîd'in aralıksız gelen hediye ve bahşişleri de onu sevindiriyordu. Yanında Tabip Bahtişû vardı, Ebû Zekkar el-A'mâ da şarkı söylüyordu. Akşam olunca Reşîd, Ca'fer'e düşman olan Mesrûr el-Hadim'i çağırdı. Onu şu emri verdi: "Git, Ca'fer'in başını bana getir. Bu hususta bana hiç birşey söyleme!" Mesrûr, Ca'fer'in yanına geldi ve izinsiz içeri girerek üzerine hücum etti, bu arada Ebû Zekkar şu şarkıyı söylüyordu:

Uzak görme, her gence ölüm, er veya geç muhakkak gelecektir.

Mesrûr içeri girdiğinde, Ca'fer b. Yahya Bermekî şöyle dedi: "Gelmenle beni sevindirdin, fakat izinsiz girmenle de üzdün." Mesrûr: "Gelmemin sebebi, seni daha çok üzecek, efendimizin hakkındaki iradesine uy!" cevabını verdi. Bunun üzerine Ca'fer, Mesrûr'un ayaklarına kapandı ve onları öperek, "Emirü'l mü'minîn'e dön ve onu bu hale şarap getirdi de!" diye yalvardı, "Beni bırak, evime gidip vasiyyetimi yapayım"

(158) el-Fark beyne'l-Firak, s. 270.
(159) el-Fihrist, 473.

dedi. Mesrûr "Evine girmene imkân yok, vasiyyete gelince, aklında ne varsa hemen söyle" dedi. Ca'fer vasiyyetini yaptı. Sonra Mesrûr, onu Harun Reşîd'in evine götürdü, bir çadıra sokarak boynunu vurdu ve başını bir kalkan, bedenini de deriden yapılmış bir yaygı içinde Harun Reşîd'e getirdi. Harun Reşîd, mükeakiben peşpeşe Ca'fer'in babasını, kardeşlerini, aile ve arkadaşlarını öldürerek Bermekîlerin kökünü kesti."

Ca'fer Bermekî'nin öldürülmesi olayı, hicrî 177 senesi Safer ayının ilk günü cumartesi gecesi meydana geldi. O sırada Ca'fer, 37 yaşındaydı.

İslâm medeniyyetinin ilim, edebiyat, ziraat, sanat, ticaret ve diğer alanlarda ilerlemesinde çok büyük tesiri olan bu aileyi zaman böyle yok etti.

Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl de, bunun gibi Ali evlâdına meyli ve hilâfeti onların eline geçirmeye çalışmasının kurbanı olmuştu.

Sehl, İran şahlarının soyundandı. Babası zengin bir ateşperest olup Harun Reşîd zamanında müslüman olmuş ve oğlu Fazl ile birlikte, Fazl'ı kendisine kâhya edinen Yahya b. Halid Bermekî'nin hizmetine girmişti. Sonra Reşîd onu, oğlu Me'mûn'un hizmeti için kendi yanına almıştı. Cehşiyârî şöyle der: "Ca'fer b. Yahya, Me'mûn'un hizmeti için Fazl b. Sehl'i tavsiye edince, Yahya b. Halid, Reşîd'in huzurunda onu övdü. Bunun üzerine Reşîd, "onu bana getirin" dedi. Fazl b.b Sehl gelince şaşırdı. Sonra Yahya'ya dönerek, bakışlarıyla, bu seçimi beğenmediğini ifade etti. Fazl ona dedi ki: "Ey Emîrül-mü'minîn! Kölenin güzelliğinin en iyi şahidi, onun kalbine efendisinin heybetinin hakim olmasıdır." Halife "Bu sözü söyleyeceğine sükût etseydin daha iyi yapmış olurdun. Bunu davranışlarınla gösterseydin daha güzel olurdu" dedi. Bundan sonra ne sordu ise Fazl, Yahya'nın, kendisi hakkındaki övgülerini tasdik eder mahiyette cevap verdi(166).

Rivâyete göre Fazl b. Sehl daha çocukken, Me'mûn'un istikbalini gördü, kendisi astrolojiyi iyi bilirdi, yıldızlardan onun halife olacağını

(160) Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb, s. 231.

çıkarınca, yanından ayrılmadı ve hizmetini devam ettirdi. İşlerini iyi yönetti. Hilâfet Me'mûn'un eline geçince de, Fazl b. Sehl'i kendisine vezir edindi.

Me'mûn, kılıç ve kalem, yani askerlikle ilim adamlığı vasfını kendisinde topladığı için "zu'r-riyâseteyn -iki başkanlık sahibi" diye isimlendirilen Fazl b. Sehl'i vezirliğe getirmiş oluyordu. Fazl'a aynı zamanda "el-Vezir el-Emîr" de denirdi. İbn Tabâtabâ'nın de dediği gibi cömert ve değerli biriydi. Cömertlik ve keremde Bermekîlere denkti. Yumuşak huylu, belâğat sahibi, hükümdarlarla olan âdab-ı meâşereti iyi bilen, sûr-at-i intikal sahibi, keskin anlayışlı, sezgisi kuvvetli ve şiddetli ceza veren biriydi[161]. Şâir şöyle der:

"Fazl b. Sehl'in bir eli vardır ki, benzerleri ona ulaşamaz. O elin içi ihsan ve ikram, dışı ise öpmek içindir. Açılması halkı zenginleştirir, yakalaması ise ölüm getirir."

Fakat Fazl b. Sehl, diğer İranlılar gibi, Fars unsuruna yardım eder ve hilâfet tacını taşıma hakkının Ali evlâdına ait olduğuna inanırdı. Çünkü onlar, Arab'ın en soylu kanı ile —ki bu kan peygamberlik kanıdır— Fars'ın en şerefli kanını —ki bu da kisrâların kanıdır— birlikte taşıyorlardı. Dolayısıyla o, yönetimin Fars unsurunun eline geçmesine de çalıştı. Eski İran'a kaybolan şerefini yeniden kazandırmak için, kendisine kisrâların vezirlerine benzetirdi.

Cehşiyârî şöyle der: "Fazl b. Sehl Me'mûn'un yanına gitmek istediği zaman kanatlı bir tahta oturur ve onun içinde götürülürdü. Memûn onu görünceye kadar bu şekilde taşınırdı. Me'mûn'a yaklaşınca tahttan iner, yaya yürürdü. Taht getirilir, Me'mûn'un önüne konurdu. Fazl selâm verir, sonra döner yine kürsüye otururdu. O, bunu, sadece, kisrâları taklit için yapardı"[162].

Emîn ile Me'mûn arasında meydana gelen mücadelede Emîn'in veziri Fazl b. Rebî Arap unsurunu temsil ederken, Me'mûn'un veziri olan Fazl b. Sehl de İran unsurunu temsil ediyordu. Bu mücadele gerçekte, Araplarla Farslar arasında iki ayrı kavmin mücadelesiydi. Onun için Fazl b.

(161) el-Fahrî, s. 201-202.
(162) Kitabu'l-vüzerâ ve'l-küttâb, s. 401-402.

Sehl'in, Me'mûn'un kalbini kardeşi Emîn'in aleyhine çevirmesine şaşmamak gerekir. Me'mûn'u, Ali Rıza'yı veliahd tâyin ettirmek ve böylece hilâfeti, İranlıların desteklediği Ali oğullarına geçirmek yolunda önemli bir adım atmak şerefi de ona aittir. Nitekim Me'mûn, Ali b. Musâ b. Ca'fer'in lehine yaptığı ahdi gerçekleştirmek istemiş ve halktan bîat alması için Fazl'ı görevlendirmişti. Fazl bölge vâlilerine mektuplar göndererek, siyah elbiseyi çıkarıp yeşil elbise giymelerini, bayrak ve sarıkların yeşil renkli olmasını emretmişti(163).

Ne var ki, Me'mûn, Fazl b. Sehl'in bu davranışıyla Bağdat halkını ve Abbasî hanedanını tahrik ettiğini anlamıştı. Hattâ Bağdatlılar, İbrahim b. Mehdî'yi hilâfete seçmiş, Me'mûn'a isyana yeltenmişlerdi. Bunun üzerine Me'mûn, havanın kendi lehine durulması için, Ali Rıza ve Fazl b. Sehl'den kurtulmaya çalıştı. Bu gelişmeler yüzünden Bağdat'a girdiğinde Bağdat halkı onu karşılamadı.

(163) Age., s. 312.

6. BERMEKÎLERİN CEZALANDIRILMASINDAN SONRA Hz. ALİ EVLÂDI VE ABBASÎ GRUPLARININ DURUMLARI

A. Bermekîlerin Tenkilinden Sonra Abbasî Grubunun Güçlenmesi

a) Reşîd'in Kendi Çocuklarını Veliahd Tâyin Etmesi ve Bu Durumun Ali Evlâdı Taraftarlarını Kuvvetlendirmesi:

Yukarıda, Ali evlâdı ile Abbasîler arasındaki mücadelede Abbasî vezirlerinin, özellikle Bermekîlerin etkisini anlatırken Abbasîlerin, her ne kadar devletlerinin kuruluşunda İranlıların yardımlarını övgü ile karşılıyorlardıysa da, Araplıklarını ve hükümdarlığa karşı olan sevgilerini unutmadıklarını zikretmiştik. Dolayısıyla, Mevâli ve taraftarlarının saltanatlarına müdahale etmelerine ve yönetimin düşmanları olan Ali evlâdına geçmesine müsaade etmediler. Nitekim Abbasî halifelerinin, Ali evlâdına temâyülü olan vezirleri, ağır şekilde cezalandırdıklarını görüyoruz. Meselâ: Seffâh, Ebû Seleme'yi; Mehdî, Ya'kûb b. Davud'u; Reşîd, Bermekîler'i; Me'mûn Fazl b. Sehl'i cezalandırmışlardır. Bermekîler'in felâketi peşpeşe gelen birçok olayın neticesi olmuştur. Harun Reşîd'in Arap sırdaşları, hassaten Fazl b. Rebî gibi Bermekî düşmanları, Bermekîler'in nüfuzunu ve halkın onlara temâyülünü, halifeyi onlara karşı tahrik etmekte kullandılar ve onları ortadan kaldırmasını teşvik ettiler. Bermekîler'e karşı Reşîd'in kinini tahrik husûsunda, şâirler de önemli rol oynamışlardır.

Reşîd'in, üç oğlu Emîn, Me'mûn ve Mu'temen'i birbiri peşinden veliahd tâyin etmesi gibi, Abbasî nüfuzunu zayıflatacak ve Ali evlâdı taraftarlarını kuvvetlendirecek tarihî olay maydana gelmeseydi, elbette Ber-

mekîler'in ortadan kaldırılması, İran nüfuzunun zayıflaması ve Abbasî grubunun zaferi olacaktı.

Şöyle ki: Fazl b. Yahya Bermekî, Harun Reşîd'i, oğlu Muhammed'i (Emîn'i) veliahd tâyin etmeye razı etti ve Horasan'da onun adına bîat alacağını taahhüt etti. Bunun üzerine Reşîd veliahd olarak Muhammed'e bîat etti ve ona "Emîn" ünvanını verdi. Durumu bütün İslâm şehirlerine yazdı, halkı ona bîat ettirdi. Bu tâyin hicrî 173 yılında yapılmıştı. 175'de Şam ve Irak bölgelerinden de bîat aldı. Abbasîler bu bîat'ta ihtilâfa düştüler. Bir kısmı, destekliyordu, çünkü Emîn Arap ve Abbasî soyuna mensup Zübeyde hanımın oğlu idi. Bazıları da Emîn'in yaşının küçüklüğünden dolayı bu işi beğenmiyordu; zira o Reşîd gibi bir halifeden sonra hilâfet makamına geçecekti. Bazıları da yaşça büyük olan Me'mûn'u istemiyordu; çünkü onun annesi Horasanlı bir ümmü veled cariye idi.

Ancak Harun Reşîd, oğlu Emîn'i kardeşi Abdullah (Me'mûn)'dan küçük olduğu halde veliahdliğe getirmekle hata ettiğini anlamıştı. O, bu işi Emîn'in annesi Zübeyde'nin tesiri ve Haşimoğullarının isteğiyle yapmıştı; zira Emîn'in annesi Haşimoğullarındandı. Bununla beraber Emîn, iş bilmezliği, israfçılığı ve kadınların tesiri altında kalma eğiliminde olduğu için hilâfete lâyık değildi.

Buna karşılık kardeşi Me'mûn ise doğruluğu, güzel tedbir ve uzak görüşlülüğüyle tanınmaktaydı. O, Mansûr'un azmini, Mehdî'nin takvasını ve Hadî'nin izzet-i nefsini taşıyordu"[164]. Görüldüğü üzere, Reşîd, oğullarından Abdullah'ı bırakıp Emîn'i veliahdliğe tâyin etmekte acele ettiğini anlamıştı. Bu fikrinden dönmeyi ve bîat'ı Abdullah (Me'mûn)'a çevirmeyi düşünmeye başladı. Neticede H. 183 yılında ona da bîat ederek "Me'mun" ünvanının verdi ve Hemedân'dan doğu sınırına kadar olan bölgeye vâli tâyin etti.

Mes'ûdi, Esmai'nin şöyle dediğini rivâyet eder: "Bir gece Harun Reşîd ile sohbet ediyordum. Bir de baktım ki o, şiddetli bir ızdırap duyuyor, bazen oturuyor, bazen yan yatıyor ve ağlıyordu. Sonra şu şiiri okumaya başladı:

164) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 276.

"Allah'ın emaneti olan işleri, güvenilir, görüşü keskin olup âciz ve kumarbaz olmayana teslim et. Halkın anladıklarını anlamayan ahmakların sözlerini bırak."

Bunu işitince onun çok önemli bir işi düşündüğünü anladım. Sonra hizmetçi Mervân'a şöyle dedi: "Yahya'yı bana çağır!" Çok geçmeden Yahya gelince ona şunları söyledi: "Ey Ebu'l-Fazl! Şüphesiz Rasûlüllah (s.a.) yerine geçecek kişiyi tâyin etmeksizin vefat etti. Ancak o zaman İslâm yeni, imân zindeydi. Arap birliği vardı, daha önce korkulu yaşarlarken Allah onlara emniyet vermiş, zelillerken şereflendirmişti. Fakat çok geçmeden Arapların çoğu irtidat ederek Ebûbekir'e karşı ayaklandılar ve bildiğin netice meydana geldi. Ebûbekir, vefatı esnasında işi Ömer'e bıraktı. Millet Ömer'i kabul etti ve onun hilâfetinden razı oldu. Ömer ise vefat etmeden işi şûr'aya bıraktı. Ondan sonar işte bildiğin fitneler meydana geldi; nihayet hilâfet makamı ehil olmayan ellere düştü. Ben bu veliahdliğe tâyin meselesine doğru şeklini vermek ve onu yaşayış tarzını beğendiğim, siyasetine güvendiğim, za'f ve gevşekliği olmayan birine teslim etmek istiyorum. Ki, bu kimse oğlum Abdullah'dır (Me'mûn'dur). Hâşimoğulları ise akrabalık gayretiyle sevdikleri Muhammed'i istiyorlar. Halbuki onda, arzularına boyun eğmek, keyfine göre harcamak, elinde bulunanı saçıp savurmak, düşüncesinde kadınların ve cariyelerin etkisinde kalmak gibi husûsiyetler vardır. Abdullah ise, takip ettiği yolu beğenilen, asîl görüşlü, mühim işlerde kendisine güvenilir biridir.

Onu veliahd edinirsem Hâşimoğullarını kızdırırım, işi tek başına Muhammed'e bırakırsam, halkın durumunu ifsad etmesinden korkarım. Bu husûsta fayda ve menfaat umduğun görüşünü bana bildir. Zira sen —Allah'a hamdolsun doğru ve ince görüş sahibisin." Yahya, "Ey Emirü'l-mü'minîn! Her hatâ düzeltilebilir, her yanlış görüşten dönülebilir; ancak veliahdlik husûsundaki hatânın kötü sonucundan emin olunamaz ve bu hata kolay düzeltilemez. Bu husûsu başka bir mecliste görüşelim" dedi. Harun Reşîd, Yahya'nın bu husûsu özel olarak başbaşa görüşmek istediğini anladı ve bana bir köşeye çekilmemi emretti. Bunun üzerine ben kalktım ve onların söylediklerini işitebileceğim bir köşeye oturdum. Uzun boylu münâzara ettiler ve gizli işlerini görüştü-

ler nihayet sabaha karşı Abdullah'ın Muhammed'den sonar veliahd tâyen edilmesine karar vererek ayrıldılar"[165].

Böylece halife, iki oğlu Emîn ve Me'mûn'u veliahdliğe atamış oldu. Reşîd H. 186'da veliahdleri ile birlikte hacca gitti ve tâyinle ilgili iki ahidnâmeyi Kâ'be duvarına astı[166].

Harun Reşîd, iki oğlu Emîn ve Me'mûn'u veliahdliğe getirmekle yetinmedi, bunlardan sonra geçmek üzere üçüncü oğlu Kasım'ı da veliahd tâyin etti, ona "Mu'temen" ünvanının vererek Cezire, Suğur ve Avasım vâliliklerine tâyin etti. Böylece Abbasî Devleti topraklarını üç oğlu arasında taksim etmiş, bu sebeple aralarında kin ve rekabet zemini hazırlamış ve Emîn ile Me'mûn arasında meydana gelen fitnenin tohumlarını atmış oldu. Bu durum, ileride geleceği gibi, Me'mûn zamanında Abbasîleri zayıflattı ve Ali evlâdı grubunun kuvvetlenmesine zemin hazırladı. Taberî, Harun Reşîd'in oğullarını veliahd tâyin etmesine karşı halkın farklı duygularını şöyle anlatır: "Reşîd, devletini üç oğlu arasında taksim edince avamdan bir kısmı "Hümükdarlık işini sağlamlaştırdı" dediler. Bazıları da "oğullarının arasına düşmanlığı ve savaşı attı" diyerek bu tâyinin neticesinden korktular, korktukları da oldu."

b) Emîn ile Me'mûn Arasındaki Mücadele:

Bu mücadele, bir taraftan Me'mûn taraftarları olan İranlılarla diğer taraftan Emîn'i destekleyen Araplar olmak üzere iki unsurun çatışması haline nasıl dönüştü?

Emîn, hilâfeti esnasında, kardeşi Me'mûn'u veliahdlikten azletmek isteyince Bağdat'ta büyük bir fitne ortaya çıktı. Onu, Me'mûn'un azline veziri Fazl b. Rebî teşvik etmişti. Zira Harun Reşîd vefatı esnasında bütün askerini Me'mûn'a götürmesini emretmesine rağmen Fazl bu askeri Emîn'e götürdüğü için Me'mûn'un bunun hesabını sormasından korkuyordu. Bundan dolayı Fazl, Emîn'i kardeşini veliahdlikten azladep oğlu Musâ'ya bîat etmeye teşvik etti. Devlet ricalinden bazıları

(165) Mes'ûdi, Mürûcu'z-zeheb, II, 272-:?73.

(166) Me'mûn'un yazısıyla yazılmış ve Kâbeye asılmış olan bu ahidnâmenin metni için bkz. Taberî, X, 26-77'den naklen Ek: 11. III, 323.

da bu hususta Fazl'ı destekledîler. İleri gelenler ve yakınlarından bir kısmı, onu bundan engellemeye çalışarak, bu davranışın kötü neticelerinden, ahid ve yeminleri bozmanın sonucundan sakındırdılarsa da Emin, Fazl ve onunla birlikte olanlara meyletti. Bu işe razı olmayanlar ona, "Komutanlar yemin bozmaya ve onu azletmeye cüret edemezler, sonra seni azlederler"[167]. dedilerse de Emîn onlara aldırmadı, Fazl b. Rebî'nin görüşüne uyarak oğlu Musâ'yı veliahd tâyin etti ve ona "en-Natık bi'l-hak" ünvanını verdi. Emîn bu davranışıyla, daha önce yapmış olduğu yemin ve misâkını bozmuş oldu; dolayısıyla Horasan halkını, diğer İslâm şehirleri ahalisini, özellikle de Hicazlıları kızdırdı. Bu sebeple ona karşı ayaklandılar ve böylece halifeliğine son verecek isyân ateşi alevlenmiş oldu.

Bununla beraber Emîn, kardeşi Me'mûn'u azletmek istediği zaman, veliahdlikten vazgeçtiğini bizzat ikrar etmesi için onu Bağdat'a çağırdı; ancak Me'mûn özür beyân ederek gelmedi. Bu konuda aralarında bir çok yazışma oldu. Emîn, kardeşine yazdığı mektuplarda o kadar nâzik davrandı, o kadar yumuşak ifadeler kullandı ki, nerede işe Me'mûn aldanarak veliahdlikten vazgeçip Emîn'in oğlu Musâ'ya bîat'a muvafakat edecekti. Ancak veziri Fazl b. Sehl, onu buna yanaşmamaya teşvik etti ve hilâfet husûsunda ona garanti verdi. Me'mûn, Horasan'da kaldığı esnada zühd ve takvâsıyla şöhret bulmuş, örnek yaşayışı halkın takdirini kazanmıştı, halk onu överek anardı.

Emîn ise hilâfet tahtına oturduktan sonra, eğlence ve sefahate daldı. İsyân alâmetleri meydana çıkınca, Fazl b. Sehl, Horasanlıların Me'mûn'a temayülünü sağladı ve stratejik mıntıkaları kontrol altına aldı. Horasan'a gelen bütün mektupları teftiş etti ve Emîn taraftarlarını yakalayıp göz altına aldı. Buna karşılık Emîn de, Bağdat'da Me'mûn'un adını hutbelerden çıkarttı.

İki kardeş arasında savaş başladı. Bu mücadelede, gerçekte bir tarafta Me'mûn taraftarları İranlılar, diğer tarafta Emîn'i destekleyen Araplar olmak üzere iki unsurun mücadelesiydi. Mücadeleyi bir tarafta

(167) Bu konuyla ilgili Huzeyme b. Hazim'in Emin'e nasihatleri için bkz. Suyutî Tarihu'l-hulefâ, 198

Me'mûn'un veziri İran asıllı Fazl b. Sehl, diğer tarafta Emîn'in veziri Arap asıllı Fazl b. Rebî yönetiyordu. Çok geçmeden Me'mûn'un komutanı Tahir b. Hüseyin, Emîn'in komutanı Ali b. İsâ b. Mahan'ı ve ordusunu mağlup etti ve Rey civarında onu öldürdü. Hüseyin b. Ali b. İsâ'nın Emîn'e karşı isyan ederek onu azlettiğini bildirmesi ve ordu içinden kalabalık bir grubun Hüseyin'in tarafını tutması gibi kendi ordusu içinde çıkan karışıklıklar da Emîn'in durumunu sarsmıştır(168).

Bağdat'ın muhasarası ve Tahir b. Hüseyin, Herseme b. A'yân ve Züheyr b. Museyyeb'in hücumları karşısında düşmesi, Emîn'in ölümüyle son bulan bu mücadeleye bir sınır koymuştur. Züheyr, Kelvâdâ mevkiine indi; hendekler kazdırıp, mancınıklar diktirdi ve bunlarla Emîn'in ordusuna taşlar fırlattı. Tüccarların ticaret mallarının onda birini aldı, gemilere vergi koydu. Herseme de "Nehrubeyn'e indi, orada tahkimat yapıp, hendek kazdırdı ve mancınıklar yerleştirdi. Tahir ise Babu'l-Enbâr yakınındaki bağlara indi. Bu muhasara neticesinde, Emîn çaresiz kaldı, malları bitti, hattâ hazinede olan eşya ve emtiayı satmak zorunda kaldı. Ordunun ihtiyaçlarını temin için, saraydaki altın ve gümüş kabları, erittirerek dinar ve dirhem olarak bastırdı. Bilâhare Tahir, Bağdat'ın kenar mahallelerini, Mansûriyye semtini, Kerh çarşılarını ve Huld köşkünü ele geçirdi. Ancak, hapislerdeki mahkûmlar ve ayak takımı ona teslim olmamakta direndi(169).

Anlaşılıyor ki, Emîn kendisini ve devletini kuşatmış olan bu tehlikeleri uzaklaştıracak güçte değildi. Buna rağmen içki ve eğlenceye dalıp, işi komutanlara bıraktı. Karışıklıkları fırsat bilen, hırsızlar, yol kesiciler ve ayak takımı, ortalığı fitne ve ahlâksızlığa boğdular. Erkeklere, kadınlara ve güçsüzlere saldırdılar. Bu sırada Tahir b. Hüseyin, Bağdat şehrinin fethi için hazırladığı plânı uygulamaya koydu ve askerlerine, zayıflara ve kadınlara iyi muamele etmelerini emretti. Bu uygulamanın, Emîn taraftarlarından bir çoğunun başlarında Emîn'in emniyet (şurta) genel müdürü Muhammed b. İsâ, Abdullah b. Humeyd b. Kâh-

(168) Mes'ûdî, Mürûcü'z-zeheb, II, 304.

(169) Taberî, X, 174 bkz. Sekizinci bölümde, Bağdat şehrinin kuruluşu ile ilgili yer. III, 190-209.

tabe ve Yahya b. Ali b. Mahan olmak üzere Me'mûn'un komutanı tarafına geçmelerinde zikrer değer bir rolü olmuştur.

Emîn'in ordusu, çok sayıda askerin öldüğü "Derbu'l-hicare" savaşında, Tahir b. Hüseyin'in ordusunu yenmişdi. Herseme de "Babu'ş-şemâsiyye" savaşında silâhsız olarak kendilerine karşı savaşanlardan birinin eline düşmüştü. Askerlerinden birkaçı bu adamın üzerine saldırıp, ellerini keserek onu kurtarmasalardı öldürülecekti. Herseme'nin hezîmete uğradığını duyan askeri, üzüntüye ve korkuya kapılıp, hiçbir şeye aldırmaksızın, arkalarına bakmadan Hulvan istikâmetinde kaçmaya başladı. Bunun üzerine Tahir ve Herseme'ye karşı, silâhsız ve teçhizatsız savaşanların güçleri arttı. Tahir'un bu durumda yapabileceği iki şey kalıyordu: Ya kaçarak hezimet utancını göze almak, ya da zafere kadar savaşmak. Nihayet Tahir, Bağdat şehrinin yakılıp yıkılmasını emretti.

Taberî şöyle diyor: "Tahir b. Hüseyin, Dicle ile daru'r-rakîk, Babu'ş-Şam ve Serat çayına kadar Babu'l-Kûfe, Ebû Ca'fer değirmenleri, Humeyd varoşu, Nehru Kerhâ'ya ve Künase semtleri arasında kalan bölgede, kendisine karşıkoyanların evlerini yıktırdı. Emîn'in ordusu üzerine gece saldırı ve baskınlar düzenlemeye başladı. Hergün ayrı bir mıntıkayı ele geçiriyor ve bu semtlere gözcü ve muhafızlar lerleştiriyordu. Bunun üzerine Emîn'in askerleri azgınlığa ve yağmacılığa başladılar. Öyle ki Tahir'in askerleri evleri yıktıktan sonra bırakıp giderken, Emîn'in askerleri bu yıkılan evlerin kapı ve tavanlarını söküyor, kendi taraftarlarına, Tahir'in askerinden daha büyük kötülük yapıyorlardı"(170).

Ancak bu semtlerin sakinleri, öldürülmelerine ve evlerinin tahrip ve yıkılmasına aldırmıyorlardı. Bunun üzerine Tahir, bunları sıkıştırmaktan başka çare bulamadı. Ticaretlerine mani oldu. Un karaborsaya düştü, fiatlar son derece yükseldi, kıtlık ve sıkıntı arttı...

Emîn'in durumu gittikçe kötüleşti, bazı komutanları, kendisini terkederek Kerh tüccarlarından ve eşrafından bir kısmıyla birlikte Tahir b. Hüseyin'in tarafına geçtiler. Asker maaş isteyince Emîn, hazine-

(170) Taberî, X, 184.

sinde kalan hediye eşyaların satılmasına emir verdi, durumu son derece güçleşmişti. Hattâ en yakın adamlarına bile güvenemez hale geldi. Öfke ve üzüntüsünü şu sözlerinde dile getirmiştir: "Allahü Teâlâ'dan, her iki grubu toptan öldürmesini ve halkı onların sıkıntısından kurtarmasını dilerim. Bizimle beraber olanlar da, karşı tarafta olanlar da bize düşmandır. Yanımda olanlar malımı, karşı tarafta olanlarsa canımı istiyorlar."

Bağdat son derece kötü günler yaşıyordu. Emîn'in komutanları, muhasaraya karşıkoyacak güçleri olmadığını kesinlikle anlamışlardı. Bu sebeple başlarına gelecek felâketten korkmaya başladılar. Bu sırada onlardan bir grup, Emîn'e Cezîre ve Şam taraflarına kaçmayı ve oradan yardım istemeyi tavsiye ettiler. Emîn bu görüşü muvafık buldu.

Ancak Tahir b. Hüseyin, Süleyman b. Ca'fer, Muhammed b. İsâ ve Sindî b. Şahek üçlüsüne şu mektubu yazdı: "Eğer onu durdurmaz, bu düşünceden vazgeçirmezseniz, vallahi size hiçbir toprak parçası bırakmam, hepsini alırım. Sizleri öldürmekten başka birşey düşünmem." Bunun üzerine onlar, Emîn'in huzuruna girdiler ve: "Verdiğin karar şüphesiz bize ulaştı. Biz sana, verdiğin karar husûsunda Allah'ı hatırlatırız. Şüphesiz ki taraftarların son derece imkânsızlıklar içindedir. Kuşatma dolayısıyla vaziyetleri gördüğün noktaya ulaşmış, gidecek yerleri kalmamıştır. Onlar can ve mallarının kurtuluşunun, ancak kardeşinin, Tahir ve Herseme'nin tarafına geçmekte olduğunu düşünmektedirler. Çünkü onların harpte üstünlüklerini görmüş ve anlamışlardır. Onlarla birlikte çıkar da ellerine düşersen, seni esir edip kafanı keserek başını kendilerinin kurtulmalarına vesile edinmelerinden korkuyoruz" dediler. Ve bu hususta geçmiş, yaşanmış hadiselerden misâller getirdiler[171].

Emîn taraftarları, görüş ayrılığına düşmüşlerdi. Nihayet Emîn, halifelikten çekilmek şartiyle kardeşi Me'mûn ile kendisi arasında uzlaşmayı sağlaması için, Herseme'den arabuluculuk yapmasını istedi. Herseme, bu teklifi kabul ederek ona şu mektubu yazdı: "Bu teklifini, durum bu noktaya gelmezden önce yapman gerekirdi. Şimde ise iş çığırından çıkmış, sel vâdiyi aşmış, pişmanlık zamanı çoktan geçmiştir... Ama

(171) Taberî, X, 190.

bununla birlikte seni affettirmek, durumunu düzeltmek ve mü'minlerin emîri Me'mûn'a yaklaştırmak için elimden gelen herşeyi yapacağım." Emîn bu mektubu alınca yakınlarıyla durumu müzakere etti. Onlar, Emîn'in canını kurtarmak arzusuyla teklifi kabul etmesini tavsiye ettiler. Gece karanlığı basınca, Emîn, halifelik kıyâfetini giydi, Herseme'ye gitmek için hareket etti. Ancak, bunu haber alan Tahir ve askerleri gemiyi ok yağmuruna tuttular. Kendini suya atan Emîn, karşı sahile çıktı. Bu sırada Me'mûn askerlerinden birkaçı üzerine saldırdı ve onu öldürüp, kafasını kestiler. Tahir b. Hüseyin, Emîn'in kesilmiş başını, hilâfet hırkası, kılıç ve asâsıyla birlikte Me'mûn'a gönderdi(172).

Ancak biz bu mücadeleyi dikkatle gözden geçirdiğimizde, bütün bu karışıklık ve musîbetlerin baş sebebinin bizzat Harun Reşîd olduğunu görürüz. Çünkü:

Birinci olarak: Me'mûn yaşça daha büyük olmasına rağmen Harun Reşîd, onu bırakıp, Emîn'i veliaht tâyin etmiştir.

İkinci olarak: İdaresine verdiği bölge içerisinde Me'mûn'a büyük imtiyaz vermiştir. Bu sayede Me'mûn, Emîn'le mücadeleye ve ona karşı üstünlük sağlamaya muvaffak olmuştur. Önceden geçtiği gibi, Emîn'i, Irak ve Şam bölgesi; Me'mûn'u İran ve civarı; Mu'temen'i de Kuzey Afrika ve Mısır idaresine getirmişti.

Üçüncü olarak: Emîn, kardeşi Me'mûn'un yerine oğlunu veliaht tâyin etmeye meyletmiştir.

Emîn'e gelince, hal'i ve öldürülmesinin sebebi, verdiği ahd ve mîsakı bozarak, kardeşi Me'mûn'u veliahdlikten azletmesi ve babasının, kardeşiyle kendisi arasında koyduğu iki ahitnâmeyi yok saymasıdır. Beytülmakdis'in hürmetini ihlâli de bunda etkili olmuştur. Bunlara, İsâ b. Ali'nin Horasan halkına zalim davrandığını bilmesine rağmen bu bölgede harp için yine onu görevlendirmesini ilâve ediniz. Emîn'in devlet işlerini bir tarafa bırakarak oyun ve eğlenceyle meşgul olması da ayrıca halkın kendisine karşı ayaklanmasında etkin olmuştur.

---

(172) Emîn ve Me'mûn arasındaki fitne hakkında geniş malûmat için bkz. Taberî, X, 192-208.

c) Me'mûn'un İmâm Ali Rıza'yı Kendisine Veliaht Tâyin Etmesi:

Halife Me'mûn'u, isnâ aşeriyye İmamiyyesi nazarında 8'inci İmâm olan Ali Rıza (b. Musâ Kâzim)'yı kendisine veliaht tâyin etmeye sevkeden âmiller; sonra da bu İmâm'ın —Şîî kaynaklarda geçtiği üzere— Me'mûn'un tedbiriyle ölümü, araştırmaya değer hususlardır. Çünkü bu âmiller ve ölümün, bir taraftan Şîa tarihiyle, diğer taraftan da Abbasî halifesi Me'mûn devri tarihiyle çok sıkı alâkası vardır.

Sünnî ve Şîî tarihçilerin ekseriyeti, sıhhatında şüphe olmayan üç temel noktada birleşmişlerdir. Bu üç temel nokta:

a) Me'mûn'un İmâm Ali Rıza'yı kendine veliaht tâyin etmiş olduğu

b) Hz. Ali evlâdının sembolü olan yeşil rengi giydiği,

c) İmâm Ali Rıza'yı hicrî 202 yılında kızı ümmü Habib ile evlendirmiş olduğudur.

Ali Rıza, hicrî 150 yılında doğdu. İlim ve takvâ itibariyle büyük bir mertebe sahibiydi. Nitekim Ebû Nüvas'a: "Ali b. Musâ ve üstün hasletlerini övmeyi niçin terkediyorsun?" denilince şu karşılığı vermiştir: "Babasına, Cibril'in hizmet ettiği bir İmâm'ın medhine gücüm yetmiyor. Vallahi onu övmeyi onu büyük görmek ve saygı duymaktan başka bir sebeple terketmiş değilim. Onun gibi biri hakkında şiir söylemek benim haddim değildir." Ebû Nüvas devamla şu beyitleri söyledi:

"Bana denildi ki: Güzel söz söylemek husûsunda insanların en maharetlisi sensin, senin övgü söylenecek güzel şiirin var. İnci, onu toplayanın elinde meyve verir. Musâ'nın oğlunun ve onun üstün hasletlerinin medhini neden terkettin?

Dedim ki: Bu imâmın medhine benim gücüm yetmez. O öyle bir kimse ki Cebrâil onun babasına hizmet etmişti[173].

Şu iki maksattan hangisinin daha ağır bastığını sormayı yerinde buluyoruz: Me'mûn'un, Ali Rıza'ya karşı olan duygusu, kendisini sırf Hz. Ali evlâdının hilâfete Abbas evlâdından daha lâyık olduğunu kabule sevkeden dini bir duygu muydu? Yoksa bu dini his, zımnında Me'mûn'un

(173) İbn Hallikân. Vefeyâtü'l-a'yân. I. 321-322.

İranlılara olan meylinin etkisiyle, —zira annesi ve hanımı İran asıllıydı, farisilerin tesiriyle şîa taraftarı olarak büyüdü— onların dostluğunu kazanmak gibi siyasî maksatlı bir plân mıydı?

Birinci sorunun cevabı şudur: Bazı kaynaklar, Me'mûn'un Hz. Ali evlâdını sevmek hususunda samîmi, Ali Rıza'yı veliaht tâyin etmekte de ciddî olduğu kanaatini te'yid ederler. Bunlara göre, onu bu tâyine sevkeden âmil, Şîîliğe karşı aşırı tutkusudur. Hattâ denildiğine göre, Me'mûn, bizzet kendini halifelikten hal ederek yerine Ali Rıza'yı geçirmeye niyetlenmiştir. Me'mûn onun ismine para bastırmış, hutbede ismiyle birlikte onun ismini de okutmuş ve kızıyla evlendirmiştir. Muhammed b. Nu'man'ın verdiği malûmat da bu kabildendir. Buna göre, Me'mûn, Celvedî'yi Medine'ye gönderdi. Ondan Hz. Ali evlâdını kendisiyle birlikte Horasan'ın merkezi Merv şehrine göç etmeye teşvik etmesini istedi. Celvedî, halifenin emirlerini yerine getirdi ve sonunda işi başardı. Hz. Ali evlâdı Merv'e gelince, Me'mûn, onları sarayında karşıladı. Onlar için tören düzenledi. Özellikle Ali Rıza'ya yakınlık gösterdi ve ona özel bir ev tahsis etti[174].

Daha sonra Me'mûn, Sehl'in oğulları Hasan ve Fazl'ı çağırttı. Onlara gizli bir şekilde Ali Rıza'yı veliaht tâyin edeceğini açıkladı. İki kardeş bu hususta görüş ayrılığına düştüler. Hasan, bu görüşe şiddetle karşı çıktı ve bu siyasetin hilâfetin Hz. Ali evlâdına geçmesi şeklinde neticelenebileceğini söyleyerek Me'mûn'u vazgeçirmek istedi. Bunun üzerine Me'mûn ona şu cevabı verdi: "Azledilen kişiye karşı (yani kardeşi Emîn'e) zafer kazanırsam halifeliği Ebû Tâlib'in torunlarının en faziletli ferdine vereceğime dair Allah'a söz vermiştim. Yeryüzünde bu adam (Ali Rıza)'dan daha faziletli bir kişi bilmiyorum"[175].

Fazl b. Sehl, Me'mûn'un idaresinde nüfuzu kendi eline geçirmek için uğraşıyordu. Ne var ki, Irak'ın Tahir b. Hüseyin ve Herseme b. A'yan'ın elinde olduğu müddetçe bunu gerçekleştiremiyeceğini anlamıştı. Onların nüfuzlarını zayıflatmak için vilâyetlerinden uzaklaştırmaya çalıştı ve bu gayeyle kardeşi Hasan b. Sehl'i Irak vâliliğine getirdi.

---

(174) Muhammed b. Nu'man, Kitâbu'l-İrşâd, Leyden Üniversitesi kütüphanesi yazma no: 1647, varak: 227 A.

(175) Nesîbî, Metalib, Varak, 227 A.

Fazl b. Sehl, halifeliğin Hz. Ali evlâdına geçirilmesi fikrini desteklemiştir. Me'mûn'un, Bağdat'a gitmeden önce Merv'de onu ve daha sonra Bağdat yolunda iken Ali Rıza'yı zehirleterek öldürtmüş olması bunu gösterir.

Taberî'nin verdiği bilgilere göre, Ali Rıza Merv'e geldiği sırada halife Me'mûn onu son derece iyi karşılamış, devlet ricalini topladıktan sonra onlara, Abbas b. Abdülmuttalib ve Ali b. Ebî Tâlib oğullarını teker teker gözden geçirdiğini, bunlar içinde Ali Rıza'dan daha bilgili ve muttakisini bulamadığını bildirmiştir. Ali Rıza'yı kendisine veliaht tâyin etmiş ve ona "er-Rıza min âl-i Muhammed" lâkabını vermiştir. Askerine Abbasîlerin sembolü olan siyah rengi çıkarıp Hz. Ali evlâdı ve Şîîler'in sembolü yeşil rengi giymelerini emretmiş, bu fermânı ülkenin her tarafına göndermiştir. (Bu olay 201 H. yılı Ramazan ayının üçüncü günü meydana gelmiştir)[176].

Me'mûn'un bu davranışı, Abbas oğullarını bilhassa Mehdî'nin oğulları Mansûr ve İbrahim'i kızdırdı. Bağdat halkı da Ali Rıza'ya bîat etmekten kaçındılar. Bilâhare Bağdat halkı, Me'mûn'u azlederek Mehdî oğlu İbrahim'e bîat etti. Me'mûn'un yanında da Ali Rıza'nın veliahtliğe getirilmesini hoş görmeyen ve hilâfetin Abbasî hanedanından Hz. Fâtıma evlâdına geçmesinden korkan ileri gelen kişiler vardı.

Devlet ricali, vâliler ve eşrafın teşkil ettiği bir mecliste, Fazl b. Sehl, halifeye vekâleten Ali Rıza'nın veliaht tâyin edilmiş olduğunu ilân etti. Bu toplantıdan bir hafta sonra büyük bir merasim düzenlendi, Me'mûn ve oğlu Abbas bu merasim esnasında Ali Rıza'ya bîat ettiklerini açıkladılar. Bilâhare devlet ricaline ve Ali Rıza'nın faziletlerini dile getirip Me'mûn'u medheden şâirlere bahşiş ve hil'atlar dağıtıldı.

Me'mûn devlet memurlarının büyüklerine bahşiş dağıttı. Meşhur Şîî şâiri Di'bil b. Ali el-Huzâî'ye 50 bin dirhem bahşiş verdi. Veziri de aynı şekilde bu şâire bol para vermişti. Aşağıdaki beyit, Di'bil'in, asrının şâirleri arasında şöhretini yayan kasîdesinden alınmıştır.

---

(176) Taberî, X, 43.

"Halkın Arafat'ta toplanma yerini hatırladım da için için ağladım."

Bazı tarihçiler, Hz. Ali'yi Hulefa-i Râşidîn'in en faziletlisi olarak kabul ederler. Diğer bazıları da, bunu siyasî sebeplere bağlarlar: Şöyle ki: İranlılar, hilâfet tacını taşımaya sadece ve sadece Hz. Ali evlâdı'nın lâyık olduğunu kabul ediyorlardı. Bunun sebebi Hz. Ali evlâdı'nın, Hz. Ali ve Sasanî hanedanı kanını birlikte taşımalarıydı; çünkü Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in çocukları İran kisrası III. Yezdecird'in kızından dünyaya gelmişlerdi. Nitekim, Me'mûn bu durumu ülkesinin tüm vilâyetlerine yazdırmış ve tebeasının Abbasîlerin şiarı siyah yerine Ali evladının sembolü yeşil renk giymelerini emretmiştir.

Bu hadiselerde şaşılacak bir durum yoktur. Zira bizzat Me'mûn dahi, eski İran inançlarından etkilenmiştir; çünkü annesi Horasan halkındandı. Yine o bu yaptığıyla, İranlıların gönlünü kazanmaya muvaffak oluyordu. Bu nedenle, yaptığı bu tâyinin dini olmaktan daha çok siyasî olduğu kabul edilebilir. Bağdat halkının, galeyana gelip, İbrahim. b. Mehdî'yi halife seçmeleri ve İbrahim'in Me'mûn'un Bağdat'a girişine kadar yaklaşık iki sene Bağdat'ta halifelik yapması (202-204/817-819), bunu göstermektedir.

İkinci soruya gelince: Me'mûn'un dini duyguları, özünde Şîî Horasan halkının dostluğunu kazanma gayesi güden siyasî bir plân taşıyor muydu? Bunun cevabı şudur: "Şîî ve Sünnî kaynakların müelliflerinden bazıları, Me'mûn'un Ali Rıza'yı veliaht tâyin etmesinin, Horasanlıların kalblerini kazanmak için uyguladığı siyasetten başka birşey olmadığını kabul ederler. Bunlara göre Me'mûn ile Ali Rıza arasında zahirde samimiyet ve sevgi dolu olan alâka çok geçmeden, Me'mûn'un, Horasanlıların Ali Rıza'nın etrafında toplandığını görmesi üzerine, değişmiştir. Zira Me'mûn, bu siyasetinde başarılı olamadığı takdirde hilâfetin kendisinden Hz. Ali evlâdına geçmesinden korkmuştur. Aşağıdaki ibare durumun böyle olduğunu göstermektedir: "Şu haberi ülkenin dört bir tarafından diller söylemiş, kulaklar işitmiştir: Halife Me'mûn bir bayram günü, üzerinde bir ağırlık hissetti ve bayram namazını kıldırmaktan vazgeçti. Halka namaz kıldırması için Ali Rıza'yı görevlendirdi. Bunun üzerine, Ali Rıza, üzerinde kısa beyaz renkli bir gömlek başında pamuktan yapılmış bir sarık ve elinde de bir asâ ile dışarı çıktı.

İmâmlık yapmak için namazgâha yaya olarak gitti, giderken şöyle diyordu: "Allah'ın selâmı Âdem ve Nûh babalarımız üzerine olsun! Selâm olsun İsmail ve İbrahim babalarımıza! Allah'ın selâmı Muhammed ve Ali babalarımızın üzerine! Salih kullarının üzerine olsun!" Halk onu görünce etrafını kuşattılar, elini öpmek için yanına yığıldılar. Bu durumu gören Me'mûn'un yakın adamları, derhal halifeye koştular ve ona: "Ey mü'minlerin emîri! Halkın huzuruna çık ve onlara namazı kıldır. Yoksa halifelik şu anda elinden gider.[177]. Bu durum, Me'mûn'u namazı kıldırmak için bizzat çıkmaya zorladı. Sür'atli bir şekilde, Ali Rıza namazgâha ulaşmadan geldi. O esnada Ali Rıza, etrafını çevreleyen kalabalık yüzünden namazgâha varamamıştı. Me'mûn, ondan önce vardı ve namazı kendi kıldırdı"[178].

Yine bazı Şîî kaynaklara baktığımızda, bunlardan Me'mûn ile Ali Rıza arasındaki alâkanın hiçbir samimi tarafı olmadığını anlarız. Onlara göre Ali Rıza, Me'mûn'la yalnız kaldığı zaman ona çok nasihat ediyor, Allahü Teâlâ'nın gazabından korkutuyor ve tavsiyelerinin zıddına yaptıkları sebebiyle onu kötülüyordu. Me'mûn ise, onun bu tavsiyelerini kabul ediyor görünüyor ve Ali Rıza'ya kızgınlığını gizliyordu. Ancak verdiğimiz bu bilgilerin, müracaat ettiğimiz tüm Şîî kaynaklarda mevcut olduğunu kesinlikle söyleyemeyiz. Çünkü bazı Şîî tarihçiler, Me'mûn ile Ali Rıza arasındaki ilişkinin kötülüğüne dair hiçbir şey zikretmemişler, sadece Ali Rıza'nın ölümünün bizzat Me'mûn'un tertibiyle vukûa gelmiş olduğunu söylemekle yetinmişlerdir.

İbnu'l-Kıftî şöyle demiştir: "Abdullah b. Sehl b. Nevbaht ki, bu şahıs sanatında yüksek mertebeye ulaşmış, Me'mûn'un maharetini takdir ettiği —ki o deneyip bizzat tecrübe etmeden hiçbir âlimi takdir etmezdi— müneccimiydi, şöyle dedi: Me'mûn, Emîrü'l-mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib evlâdının Mansûr ve ondan sonraki Abbasî halifelerinden korkup gizlendiklerini görmüş ve cahil halkın da onların durumunu kendilerinden son derecede gizlediğini, Ali evlâdını Peygamber mertebesinde düşündüklerini anlamıştı. Bu halk, onların sıfatlarıyla ilgili olarak ken-

(177) Muhammed b. Numan, (yazma no: 1647 varak: 130-A) Me'mûn'a koşan şahsın, veziri Fazl b. Sehl olduğunu ve halkın Ali Rıza'ya gösterdiği sevgiyi ve durumun tehlikesini haber verdiğini zikreder.

(178) Nesibî, Metâlib, varak 124 b.

dilerini şeriatten sapıklığa çıkaracak şeyler söylüyorlardı. Me'mûn önce bu şekilde düşünen cahil halkı bu sebeple cezalandırmak istedi. Sonra avama böyle davrandığı takdirde onların Ali evlâdına bağlılığını arttırmış olacağını düşündü. Bu hususta inceden inceye düşünüp taşındıktan sonra şöyle dedi: "Eğer Ali evlâdı halk huzuruna çıkar, halk da onlardan fasık olanların fıskını, zalim olanlarının da zulmünü görecek olursa, halkın gözünden muhakkak düşerler, onlara saygı ve bağlılıkları tenkide dönüşür." Ve devam etti:

"Onlara gizlenmekten vazgeçip ortaya çıkmalarını emredecek olursam, korkarlar, gizlenirler ve bizim kendilerini kötülük yapacağımızı zannederler. Yapılacak şey onlardan birini öne geçirmek ve onun normal bir insan olduğunu açıklamakdır. Onlar bunu gördükleri zaman herşeyi unutur, ortaya çıkarlar ve sinelerinde gizledikleri gizli emellerini açığa çıkarırlar. Avam da onların durumunu, gizlendikleri sırada kendileri için söylendiği şekilde olmadıklarını kesin olarak öğrenir. Bu plân gerçekleştiği takdirde bütün pürüzler ortadan kalkar ve durum ilk haline döner." Bu görüş Me'mûn'un iyice kafasına yattı, niyetini en yakınlarından dahi gizledi. Fazl b. Sehl'e, mü'minlerin emîri Ali b. Tâlib (r.a.)'in soyundan bir imâm tâyin edeceğini açıkladı. İkisi birlikte bu işe kimin uygun olduğunu düşündüler; neticede Ali Rıza üzerinde fikir birliğine vardılar. Fazl b. Sehl, işin içyüzünü yani Me'mûn'un gerçek niyetini bilmeksizin, bu iş için faaliyete geçti. İş, Ali Rıza'ay bîat'ın zamanını tesbite gelince, müşteri yıldızının içinde bulunduğu Yengeç burcunu seçti. Bu bilgileri veren Abdullah b. Sehl b. Nevbaht şöyle dedi: "Me'mûn'un bu bîat'taki niyetini öğrenmek istedim. Acaba niyeti zahirde yaptıklarına uyuyor muydu yoksa başka mıydı? Zira iş son derece büyük bir ehemmiyeti haizdi. O bu işi tatbike koymadan önce hizmetçilerinden güvenilir biri —mühim işlerinde istihdam ettiği Yahya— ile kendisine bir mektup gönderdim. Bunda ona: "Bu bîat Zü'r-riyaseteyn (Fazl b. Sehl)'in seçmiş olduğu tarihte yapılacak olursa tamamlanmaz; bilâkis noksan kalır. Çünkü her ne kadar müşteri yıldızı onun şeref evinde doğacaksa da Yengeç burcu dönek bir burçtur. Dördüncü burç da —ki bu da afiyet evidir, Merih burcudur— uğursuzdur. Zü'r-riyaseteyn, bundan gafil kalmıştır." Bunun üzerine Me'mûn bana şunları yazdı: "Bunlara şüphesiz

vakıf oldum. Allah mükâfatını versin! Durumu Zü'r-riyaseteyn'e sakın ha sakın bildirme! Eğer o fikrini değiştirecek olursa, onu ikaz edenin sen olduğunu bilirim." Bu tehdit sebebiyle Zü'r-riyaseteyn'le karşılaştıkça, Me'mûn'un beni itham etmesi korkusuyla, verdiği kararın isabetli olduğunu hatırlatıp durdum. Bîat icra edilinceye kadar durumu unutmadım, böylece Me'mûn'dan kurtuldum."[179].

Me'mûn'un Hz. Ali evlâdına karşı hissinin, özünde şîa sevgisini ruhlarına sindirmiş Horasan halkının dostluğunu kazanmayı hedef alan siyasî bir plân taşıyan dini bir duygu olduğuna dair söylenenlerin doğru olduğu kabul edilecek ve bunların sıhhatine inanılacak olursa, şu netice bizim için açıkça ortaya çıkar: Me'mûn bu tasavvuruyla sadece Horasan unsurunun rızasını kazanmak, şîîleri kendi safına çekmek ve hadiseleri yatıştırmak istemiştir. O, halifeliği Hz. Ali evlâdına geçirmekte samimi değildir. Onun yaptığı, zaruretler ve hükümdarlık siyasetinin icabettirdiği siyasî bir taktikten başka bir şey değildir. Fırsat bulduğu zaman, Ali Rıza'yı veliahd tâyin etmek sebebiyle yüklendiği mecburiyetleri bozması, bunun böyle olduğunu, bütün açıklığıyla ortaya serer.

İş, sonunda tarihî bir facia ile bitti. Ki, bu facia, Ali Rıza ve Fazl b. Sehl'in suikast ile ortadan kaldırılmalarıdır. Bağdat'da halk birbirine girmiş Abbasîlerin başşehri anarşi dalgalarında boğulmuştur. Önce geçtiği gibi halk, Me'mûn'u azladerek, Mehdî oğlu İbrahim'i halifeliğe getirmiş ve ona "Mübarek" lâkabını vermiştir. Hasan b. Sehl, Me'mûn'un kardeşi Fazl'a karşı gizlediği kötülüğü sezdi ve onu komplo ile gizlice öldürülmesinden korktuğunu ifade ederek ihtiyatlı olmasını tavsiye eden mektubunda kardeşine şöyle dedi:

"Bu yıl içinde neler olacağını düşledim. Bu yıl içinde falan ayın çarşamba günü senin demir ve ateş sıcaklığını tadacağını hissettim. Bu günün uğursuzluğunu kendinden uzaklıştırman için o gün halife ve Ali Rıza ile birlikte hamama girmekten sakınmanı tavsiye ederim." Fazl, kardeşinin sakındırdığı çarşamba günü hamama girdi. Bu sırada üzerine birkaç adam saldırarak kendisini öldürdüler[180].

---

(179) İhbaru'l-ulemâ bi-ahbari'l-hukemâ, 221-223.

(180) Muhammed b. Numân, Kitâbü'l-irşâd, varak 230 b.

Hasan b. Sehl'in mektubunun, uğursuz çarşamba gününden önce kardeşi Fazl'a ulaşmamış olduğu anlaşılıyor. Ya da mektup kendisine ulaşmış olsa da Fazl, hamama girmek zorunda bırakılmıştır. Bu rivâyet doğru ise, Hasan b. Sehl, Bağdat'da Abbasî hanedanı fertleri arasında hâkim olan fikirden ve onların Hz. Ali evlâdından birini veliahd tâyin etmesi sebebiyle Me'mûn'a karşı çıktıklarından, ondan, Ali Rıza ve Fazl'-dan kurtulmak için gayret gösterdiklerinden haberdardır.

Fazl b. Sehl'in kendisini destekleyip güçlendirecek kuvvetli taraftarları vardı. Onun başına gelenleri görünce, Me'mûn'u itham ettiler ve suikasdi hazırlayanlardan biri olduğunu söylediler. Komutanları, orduları ve diğer taraftarları halifeye karşı isyâna tevessül ettiler, sarayın önünde toplanarak yakmaya yeltendiler. Me'mûn, hayatının tehlikeye düştüğünü görünce, Ali Rıza'dan isyâncılara giderek onları dağıtmasını istedi. Ali Rıza, Horasan halkının kendisini sevmesi ve samimiyetle itâatleri sebebiyle halifenin kurtulması ve tehlikenin yatışması için yegâne vesileydi. Onun bir tek işaretinin, isyâncıların tehlikesinin sona erdirilmesi ve görüşlerinden vazgeçmelerinin sağlanması için kâfi geleceğinde şüphe yoktu.

Böylece Fazl b. Sehl öldü ve taraftarları dağıldı. Halife de, bu son derece zor şartlar içinde kendisini tehdit eden tehlikeden kurtuldu. Fazl b. Sehl'in ölümü ile Me'mûn'un önünde engel olarak Ali Rıza kalıyordu. Şimdi ondan nasıl kurtulduğuna bakalım:

Tarihçiler, Ali Rıza'nın nasıl öldürüldüğü husûsunda farklı bilgiler verirler. Bir kısmına göre, Me'mûn, Ali Rıza'nın yiyeceği üzüm veya bazı meşrubata gizlice zehir kattırarak öldürtmüştür. Meselâ Muhammed b. Numan'a göre, Me'mûn adamlarından birine tırnaklarını uzatmasını fakat bunu kimseye farkettirmemesini bildirdi. Sonra tırnaklarını uzatan bu adamını çağırttı, ona Hind hurmasına benzer birşey çıkardı ve: "Bunların tamamını iki elinde güzelce yoğur" dedi. Adam da bunu yaptı. Biraz sonra huzuruna Ali Rıza girdi, Me'mûn'u kızdıracak şeyler söyledi. Bu sırada Me'mûn hizmetçilerinden birini çağırdı ve ona, Ali Rıza'ya nar suyu (veya daha doğrusu Hind hurması suyu) getirmesini emretti. Sonra da gelen meşrubatı Me'mûn Ali Rıza'ya ikram etti.

Ali Rıza bu hadiseden iki gün sonra vefat etti[181]. Muhammed b. Numan'ın bizzat kendisinden rivâyet ettiğine göre İbn Ebi's-Salt şunları zikreder: Me'mûn, yanından çıktıktan sonra Ali Rıza huzura giren İbn Ebi's-Salt'a hitaben: "Vallahi yapacaklarını yaptılar" dedi, kelime-i tevhid getirmeye başladı. Aynı tarihçi Ali Rıza'nın ölümü hakkında başka bir rivâyet daha nakletmiştir. Bu rivâyete göre Ali Rıza, üzümü çok severdi, kendisine bir miktar üzüm takdim edildi. Bu üzüm salkımlarının dip taraflarına iğneler batırılmış ve günlerce bekletildikten sonra çıkarılmış, bilâhare Ali Rıza'ya getirilmişti. O bunlardan yedi, o sırada bahsettiğimiz hastalığa tutulmuştu ve hastalık onu öldürdü.

Bu rivâyetlerin Me'mûn'u itham için uydurulmuş olduğu açıktır. Zira güvenilir kaynakların ekseriyeti bunlara yer vermez, sadece Şîî müelliflerin eserlerinde nakledilmişlerdir.

Güvenilir tarihçiler, Me'mûn'un Ali Rıza'nın ölümünde son derece üzüntülü göründüğü husûsunda müttefiktirler. Ancak bu durum her halukârda Me'mûn'un işine yaradı. Fazl b. Sehl'in suikast sonucu, Ali Rıza'nın da zehirle öldürülmesi onun için siyâsî bir başarı oldu. Ali Rıza, Tus şehri kasabalarından Sinabâz'da öldü. Harun Reşîd'in kabri civarına defnedildi. Oğlu Muhammed babasının yerine veliahd tâyin edilmekten mahrûm edildi. Bu hadiseden sonra Me'mûn, yeniden Abbasîler'in sembolü siyah renk elbise giydi ve askerine de siyah giymelerini emretti.

Me'mûn'un Hz. Ali evlâdına karşı siyaseti müsamaha ve sevgiyle iç içeydi. Bu husus İbn Tabâtabâ'nın, Ca'fer Sadık oğlu Muhammed'in Me'mûn'a karşı isyânıyla ilgili verdiği, şu malûmattan açıkça anlaşılmaktadır. İbn Tabâtabâ şöyle diyor: "Me'mûn döneminde Muhammed b. Ca'fer Sadık (r.a.), Mekke'de ayaklandı, Mekkeliler onun halifeliğine bîat ettiler ve "Emîrü'l-mü'minîn" ünvanını verdiler. Onu bu işe bazı yakınları, Bağdat'taki karışıklıkları ve hâricîlerin isyânlarını gördükleri sırada, teşvik etmişler o da kabul etmişti. Muhammed b. Ca'fer, Ali b. Ebî Tâlib evlâdının ileri gelen âlimlerinden yaşlı ve ilim önderlerinden biriydi, ders okuturdu. Babasından geniş malûmat nakletmiştir. Mekke'de bir müddet hâkim oldu. Oğlu ve yeğenlerinden biri

(181) Age., varak 231 b. 232 a.

onun üzerinde nüfuz kurmuşlar idareyi ellerine almışlardı ki bu ikisinin ahlâkı tasvib edilmemiştir. Me'mûn, bütün bunlara rağmen Muhammed'i affetti"[182].

Herşeye rağmen, Şîî ve Sünnî kaynaklardan anlaşılan, Me'mûn'un Hz. Ali evlâdının amcaoğulları Abbasîlerle iyi ilişkiler içinde olmasını isterdi. Süyûtî, Hz. Ali evlâdına karşı iyi davranışının sebebi sorulunca Me'mûn'un şu cevabı verdiğini rivâyet eder: "Ben ancak bunu yapabilirdim; çünkü Ebûbekir halife seçilince, Haşimoğullarından hiçbirine bir görev vermedi. Sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman da aynı şekilde yaptılar. Hz. Ali'ye gelince o, Abdullah b. Abbas'ı Basra, Ubeydullah'ı Yemen, Ma'bed'i Mekke, Kusemi'de Bahreyn vâliliğine tâyin etti. Onlardan görev vermediği hiçbir kimse bırakmadı. Bu bizim ona karşı boynumuza borç oldu. Onun evlâdına bu yaptıklarımla bedelini ödüyorum[183].

Hiçbirşey, Me'mûn'un Ali b. Ebî Tâlib evlâdına karşı sevgisini ölümünden önce kardeşi Mu'tasım'a yaptığı şu vasiyyetten daha iyi gösteremez: "Onlar mü'minlerin emîri Ali b. Tâlib (r.a.)'in torunları senin amcaoğullarındır. Onlara dostça davran, iyilik yap, kötülük yapanlarını affet. İyilik yapanlarını mükâfatlandır. Onların bahşiş ve ihsanlarını her yıl muntazam öde. Zira onların hakları çok çeşitli yönlerden üzerine borçturj"[184].

Hicrî 207 yılında Yemen'de Hz. Ali evlâdından Abdurrahman (b. Abdullah Muhammed b. Ömer b. Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib)'in isyân etmesine kadar Me'mûn, onlara karşı Hz. Ali'nin üstünlüğüne olan inancıyla iyi muamelesine devam etti.

Bu isyân üzerine, kalabalık bir ordu gönderdi. Ordu isyânı bastırdı, Abdurrahman da yakalanıp Me'mûn'a getirildi. O, bundan sonra Hz. Ali evlâdının huzuruna girmelerini yasakladı ve onları siyah elbise giymeye mecbur etti.

---

182) el-Fahrî, 201. Bu konuda bkz. H. İ. Hasan "el Me'mûn ve Ali Rıza" isimli araştırma yazısı, Kahire Üniversitesi, Edebiyat Fak. Mecmuası, C. I, 1933, Mayıs.

(183) Tarihu'l-hulefâ, 205.

(184) Taberî, X, 295.

d) Abbasî Hilâfetinde Türk Unsurunun Ortaya Çıkışı:

Emevîler, Arap unsuruna dayanmışlar, devletin en önemli makamlarını Araplara vermişlerdi. Onlar harp işlerinde de Arapları görevlendirmiş, Araplarla Arap olmayanları (acem) ve hassaten İran asıllı Mevali'yi eşit tutmamışlardır. Emevîlerin Arapları üstün tutması İran asıllı bu azatlıları kızdırmış, Emevî iktidarından kurtulmak için çalışmalara başlamışlar, onlara karşı isyân edenlere katılmışlardır. Gördüğümüz gibi onlar Emevîlerin yıkılışının en kuvvetli âmillerinden biri oldular. İdare Abbasîler'e geçince Abbasî halifeleri, kendilerini otoritelerini omuzlarında yükselten bu İranlılara dayandırdılar. İdarî uygulamalarının çoğunu onlardan, Sasanîler devrinde yürürlükte olan kanunlardan aldılar. Buna karşılık Arap unsurunu son derece ihmal ettiler. Bunun te'siri, Arap unsurunun İran unsuruna kızgınlığının neticesi olan hareketlerde ortaya çıktı. Bu hususta en açık misâllerden biri, Fazl b. Rebî'nin Bermekoğullarına hazırladığı komplodur. Daha sonra Emîn'le Me'mûn arasında mücadele zuhûr etti, gerçekte İranlıların Araplara karşı bir zaferi olarak biten bu hadise, Arap ve İran unsuru arasında çıkan eski düşmanlığın bir neticesinden ibârettir.

Annesi Türk asıllı olan Mu'tasım halife olunca, Arap ve İran unsurunu ihmâl edoerek otoritesini Türklere dayandırdı. Muhafız kıtalarını onlardan kurdu, kardeşi Me'mûn'un Horasanlılara yapmış olduğu gibi, devletin yüksek görevlerini Türklere verdi. Böylece, Tüklerden yardım isteyen, devlet görevlerini, Türklere tahsis eden Abbasî halifelerinin birincisi Mu'tasım oldu. Mu'tasım, Türklere çok düşkündü. Semerkant, Fergana ve diğer merkezlere Türk köle satın almak üzere adamlar gönderdi. Bu yolda çok para sarfetti. Getirttiği Türklere ipek elbiseler giydirdi, altın işlemeli kuşaklar bağlattı(185).

O, geniş ülkesinin korunması için kuvvetli bir ordu kurulmasının zarûri olduğunu düşünüyordu. Orduya Türkleri doldurdu; çünkü yukarıda geçtiği gibi annesi Türk'tü. Bu Türkler, Maveraünnehir bölgesindeki köle pazarlarından getirtiliyordu. Mu'tasım, boylu-poslu, güzel görünüşlü, cesur olmaları ve İslâmî esaslara samimî bağlılıkları sebebiyle Türkler'e itimat etmiş ve sarayının muhafazasını onlara emânet

(185) Süyûtî, Tarihu'l-hulefâ, 233.

etmiştir. Devlet görevlerini onlara vermiş, büyük vilâyetlerin vâliliklerinde onları vazifelendirmiştir. Her hususta Arap ve İranlılara karşı Türkleri tercih ederek maaş ve ihsanlarını bol vermiştir.(186).

Çok geçmeden Türklerin nüfuzu arttı, sayıları çoğaldı, hattâ Gibbons'un da dediği gibi 50 bine yükseldi(186). Bu türklerden bir kısmı, Abbasî halifelerine, Maveraünnehir bölgesindeki merkezlerin vâlilerinin gönderdiği hediyeler arasından geliyordu. Ahmed b. Tulun da bu bölge vâlisi tarafından Me'mûn'a hediye edilen Türklerden biridir. Türkler yıldan yıla çoğalıyorlar, yeni gelenlerle birlikte Bağdat sokaklarında dolup taşıyorlardı. Nihayet sayıları iyice arttı. Önce bu sokaklardan halife saraylarına yol bulmaya muvaffak oldular, daha sonra da orduya girdiler.

Her Türk genci, efendisinin hizmetinde samimi olduğu takdirde hürriyetini kazanıyordu. Gelenekler bu kişilerin Abbasî sarayında yüksek görevlere ulaşmasına müsaitti. İlim ve medeniyetten uzak olan bu Türkler, kültürlü devlet adamları tabakasına karışmaya ve İslâm'ı kabul etmeye başladılar. Bu kültürlü kimselerin örf ve âdetlerini benimsediler, onların edebiyle edeplendiler. Arapça'yı öğrendiler, Kur'ân-ı Kerîm'in ahkâmına vâkıf oldular. Tabîî ve siyasî ilimleri tahsîl ettiler. Dolayısıyla onlardan, devlet işlerini derûhte edebilecek, veya sarayda önemli görevlerin yükünü taşıyabilecek seviyeye ulaşanlar kölelikten azad edilip, kabiliyeti ve yeteneğiyle mütenasip bir makama getirildi. Nihayet her çeşidiyle önemli devlet makamlarının adayları oldular ve saray işlerinden tutun en büyük vilâyetlerin vâliliklerine kadar en yüksek devlet kademelerine yükseldiler.

Türklerin nüfuzu, halifelerin onlara İslâm ülkesi vilâyetlerini iktâ olarak vermeye başlamasına kadar ulaştı. Kendisine iktâ olarak bir şehir verilmiş olan vâli, iktâ usûlüne tâbi olarak devlete yıllık belirli bir vergi ödüyordu. Ki iktâ usûlü, Milâdî 10 ve 11. asırlarda Avrupa'da çok yaygındı.

Bu Türk vâlilerin, vilâyetlerini kendi adlarına yönetecek vekiller tâyin etme geleneği ortaya çıktı. Hutbelerde halifeden sonra onlar için de duâ

(186) H. İ. Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, (3. baskı) 184.
(187) Decline and Fall of the Roman Empire, IV, 47.

edilir, para üzerine isimlerini kazdırırlardı. Onlar, Abbasî sarayı ricâlinin önde gelenlerindendi, dolayısıyla Bağdat'taki hilâfet merkezini ve Samarra'yı ve bu iki şehirdeki bolluk ve refahı terketmeleri kolay olmuyordu. Bilâhare ikamet için de bu viläyetlere gelirlerdi. Lane Poole şöyle diyor: "Şüphe yok ki, Arap hâkimiyetinden Türk hâkimiyetine geçiş, bir çeşit devrimdi ki, bunun neticeleri hilâfetle ilgili görevlerin ekseriyetini etkilemiştir. Bu inkılâp, halifenin otoritesini zayıflatmış, sonunda da bu otoriteyi tamamıyla yok etmiştir"(188).

Seyhun nehri civarında Araplarla savaşa tutuştukları yıllardan itibaren Türklerden bir kısmı, Arapların nüfuzu altına girmeye başladı. Müslüman Arapların, eline esir düşen Türk kölelerin İslâm ailesinde büyük bir yeri olmuştur. Vücutlarının kuvveti, çehrelerinin güzelliği, cesaretleri ve güvenirliklerini anlayınca ileri gelenler, husûsiyle halifeler para sarfederek onları satın aldılar. Haset ve kıskançlıklarını bildikleri ırkdaşlarına karşı, Türklere itimadı kendileri için daha emîn buldular ve gönül rahatlığıyla otoritelerini onlara istinat ettirdiler. Bu idareciler nüfuzları iyice artan, hattâ Abbasî halifelerinin devletin bünyesi ve güvenliği için bir tehdit kabul ettikleri İran unsurunu da görevden uzaklaştırdılar. Halbuki İran unsurunun, o vakte kadar İslâm devleti işlerinin idaresinde büyük bir rolü vardı.

Türkler, çok geçmeden, Bağdat halkının başına büyük belâ oldular. Bu hususta Mes'ûdî şu bilgiyi verir: "Türkler, Bağdat sokaklarında atlarıyla gezerek halka eziyet veriyor, zayıflara, düşkünlere ve çocuklara eziyet ediyorlardı. Bir kadına veya yaşlı bir ihtiyara ya da bir çocuğa veyahut bir âmâ'ya çarpan bu Türklerden bazıları halk tarafından öldürülüyordu(189). Taberî bu konuyu açıklarken daha geniş bilgi verir: "Türk köleler, Bağdat'ın kenar sokaklarında sık sık arkadaşlarının cesetlerini buluyorlardı. Şöyle ki: Onlar sert ve kaba insanlardı. Bağdat cadde ve sokaklarına at koştururlar, erkek ve kadınlara çarpar ço-

(188) History of Egypt in the Middle Age., s. 29
(189) Mürûcu'z-zeheb, II, 349.

çukları çiğnerlerdi. Onların bu halini gören Ebnâ[190], üzerlerine saldırarak atlarından düşürür, bazılarını yaralardı. Bu yaralıların öldüğü çok olurdu. Türkler bu durumu, halife Mu'tasım'a şikâyet ettiler. Halk da Türklerden son derece rahatsız oluyordu. Zikredildiğine göre bir bayram günü (Kurban veya Ramazan) Mu'tasım mescidden dönüyordu. el-Haraşî mahallesine geldiği sırada, bir ihtiyar önüne çıkarak ona: "Ey İshâk'ın babası!" diye hitâp etti. Bu anda askerler ihtiyarı öldürmek istediler, ancak Mu'tasım onu serbest bırakmalarını emretti. İhtiyar'a: "Derdin nedir?" diye sordu. İhtiyar: "Allah hiçbir zaman zulme karşı iyilik vermez. Bize zulmettin, bu vahşi adamları getirip aramıza yerleştirdin. Onlarla çocuklarımızı yetim, kadınlarımızı da dul bıraktın, erkeklerimizi öldürttün." dedi. Mu'tasım, ihtiyarın söylediklerini sonuna kadar dinledi"[191].

Türk nüfuzunun artması neticesinde, Araplar, onlara düşman oldular ve büyük kin beslemeye başladılar. Bizzat halife Mu'tasım'a, Afşin'e, Eşnaş ve diğer Türk komutanlara karşı suiskastler hazırladılar. Arap asıllı komutan Uceyf b. Anbese, Abbas b. Me'mûn'u amcası Mu'tasım'a karşı kışkırttı. Ancak Mu'tasım, Abbas ve Uceyf'i ortadan kaldırmış, Arapları mülkî ve askerî vazifelerden uzaklaştırmış, maaşlarını kesmiş olsa da bu davranışıyla Türklerin nüfuzlarını artırmalarına fırsat hazırlamış oldu. Nihayet, Türk komutanlar Abbasî halifeleri ve Abbasî devleti için bir tehlike oldular.

Onlar, gittikçe devlet için çok tehlikeli bir duruma geldiler. Güçleri iyice arttı; hattâ bizzat Mu'tasım'ın dahi, hilâfetinin son günlerinde bu Türk komutanlarından şikâyetçi olduğu söylenmiştir. Eğer Arap komutanlardan yardım isteseydi, muhtemelen hilâfet otoritesini yeniden elde edebilirdi. Nitekim Mu'tasım bu Türk komutanlara güvenmesi ve onlara itimat etmesi dolayısıyla duyduğu üzüntüyü, yakınlarından birine söylediği şu sözlerinde dile getirmiştir: "Zihnimde bir mesele var, uzun zamandır onu düşünüyorum: Kardeşim Me'mûn'a baktım, dört adam seç-

(190) Ebnâ, Seyf b. Zuyezen zamanında onun yardım talebi üzerine İran Kisrası Enuşirevan tarafından Vehrîz komutasında gönderilen ve Habeşlileri Yemen'den sürüp çıkaran İran asıllıların bakıyyesidir.

(191) Taberî, X, 311.

mişti, hepsi de başarılı oldular. Ben de dört kişi seçtim, ancak içlerinden hiçbiri başarılı olmadı." Konuştuğu şahıs, şöyle devam ediyor: Kardeşi Me'mûn'un seçtiği dörtlüyü sorunca, "Tahir b. Hüseyin ki onu gördün ve nâmını işittin, Abullah b. Tahir, bu da misli görülmemiş bir adamdı. Üçüncüsü, sensin, sen öyle birisin ki vallahi sultan senin yerini dolduracak kişiyi asla bulamaz. Biri de kardeşin Muhammed b. İbrahim, nerede Muhammed gibisi? Ben ise Afşin'i seçtim, işin nereye vardığını gördüm. Eşnas'ı seçtim, o da bunadı. İtah zaten sayılmaya değmez, Vasif'te de hayır olmadığı açıktır" dedi. Bunun üzerine ben, "Ey Emîre'l-Mü'minîn, Allahu Teâlâ şanınızı daha da artırsın! Kardeşiniz, Me'mûn, kökleri arayıp bulmuş, iş başına onları getirmiştir. Onlar da dal budak salıp, meyve vermişlerdir. Zât-ı şahâneleriniz kökleri değil, dalları iş başına getirdiniz, kökleri yok ki meyve versinler" dedim. Halife bu sözlerime şu karşılığı verdi: "Ya İshâk! Senin bu sözlerin, uzun süredir başımıza gelmekte olan sıkıntı ve belâlara katlanmaktan daha ağır geldi"(192).

Bununla beraber Mu'tasım'ın şiddet ve otoriterliği, Türk komutanların nüfuzunu belirli bir noktada tutmuştur. Ölümü üzerine halefiiğe geçen oğlu Vâsık zamanında, Türk komutanlar, devlet işlerini bütünüyle ellerine aldılar. Hattâ halife devlet işlerinden el çektirilmiş, otoritesi tamamıyla elinden alınmış bir duruma geldi. Halife Mütevekkil ise, onların devlet işlerine karışmasını önlemeye çalıştı, bu tutumu sebebiyle onlar tarafından öldürüldü. Halefi olan oğlu Muntasır da, babasının ortadan kaldırılması husûsunda bu komutanlara katıldı. Bu dönemden itibaren Abbasî Devleti, anarşi ve entrikalar sahası haline geldi. Halifeyi tâyin etmek, onu görevden almak veya öldürmek tamamıyla bu komutanların eline kaldı.

Bunun yanında, Abbasî devletinde Türk unsurunun nüfuzu, bir taraftan Abbasîlerle Hz. Ali evlâdı, diğer taraftan da Araplarla İranlılar arasında süre gelen rekabet ve düşmanlık ateşini söndürmüştür. Çünkü yönetimi Arap unsuru ve İran unsurunun elinden çekip alan Türk unsuru, bu gruplara iktidar mücadelesi şansı bırakmamıştı.

(192) Taberî, XI, 8 vd.

Abbasî Devleti'nin içinde bulunduğu bu siyasî karışıklığa bağlı olarak, Abbasî topraklarının merkezden uzak çeşitli bölgelerinde, daha önce kurulmuşlara ilâveten yeni yeni bağımsız veya yarı bağımsız devletler kuruldu. Bunlardan birkaçı şunlardır: Saffarîler, Samanîler, Gazneliler, Taberistan Alevî Devleti, Ağlebîler, Fâtımîler, Tulunoğulları, İhşidîler vs.